

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1953 - 1954

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1961

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1953 - 1954

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1961

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ "ΣΤΕΦ. Ν. ΤΑΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ",

Ἀκτὴ Πρωτοψάλτη — Πειραιεύς.

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀγίου Μάρκου, 14 — Ἀθῆναι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ: Ἡ γραπτή ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος	1 - 18
ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΣ: Φροντίσματα	19 - 29
HOMER A. THOMPSON: The Apollo Patroos of Euphranor	30 - 44
ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Τοιχογραφία τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ τοῦ Κα- θολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ	45 - 48
DORO LEVI: Una gemma cretese - micenea	49 - 58
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ: Ἀσκηταριὸν	59 - 76
ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ: Ἐκ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τοῦ Ἀνακτορίου	77 - 88
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΔΟΝΤΑΣ: Ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν Ἱερὸν ναὸν τῆς Μητρο- πόλεως τῶν Ἀθηνῶν	89 - 97
ΒΑΡΒΑΡΑ Θ. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ: Ἀττικὸς τάφος τῆς τελευταίας τριακονταε- τίας τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος	98 - 110
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ: Ἀμφιγλύφου ἐπιτυμβίου στήλης φιλολο- γικὴ ἀναθεώρησις	111 - 126
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ: Pro Lacedaemoniis	127 - 134
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ: Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητομυκη- ναϊκὸν ἐμπόριον	135 - 145
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ: Ἡ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ φιλολογίᾳ ψυχομαντεία τῶν ἀποθνησκόντων	146 - 156
GABRIEL WELTER: Ἀριστείδης νομοθέτης τῆς Κέω	157 - 166
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΚΟΤΖΙΑΣ: Ἀνασκαφαὶ Βεροίας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν εὐ- ρήματα	167 - 175
ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ: Ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου	176 - 187
ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ: Ἀρτεμις Ἐκάτη	188 - 200
Ε. ΤΟΡΝΑΡΙΤΟΥ - ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΥ: Μία Ἑλληνιστικὴ παραλλαγή τῆς Παρθένου	201 - 206
HANS MÖBIUS: M. Junius Brutus	207 - 211

V. D. BLAWATSKY: L'archéologie dans la contrée au nord de la Mer Noire	212 - 221
LIBUŠE JANSOVÁ: Les Celtes en Bohême	222 - 225
ANGELOS G. GALANOPOULOS: On the Origin of the Deluge of Deu- kalion and the Myth of Atlantis	226 - 231
ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ: Παναγία ἡ Ἀρτωκοστᾶ, La Beata Vergine delle Grazie	232 - 252
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ: Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ θρόνου τοῦ Μίνωος καὶ ἐπὶ πλειόνων εἰσέτι τοιχογραφιῶν ἀπεικονιζομένου φυτοῦ (Διὸς Ἄνθος)	253 - 266
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ: Ἀνάγλυφος στήλῃ τοῦ Βυζαντινοῦ Μου- σείου Ἀθηνῶν	267 - 299
JOH. FR. CROME: Die Stele von Aigina	300 - 302
ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ: Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι	303 - 313
FERNAND DE VISSCHER: L'Héraclès Épitrapézios colossal d'Alba Fucens	314 - 317
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ: Χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἰδώ- λιον ἐξ Ἀσίνης	318 - 320
ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΑΡΟΥΧΑ: Συμβολὴ εἰς τὸν Χρεμω- νίδειον πόλεμον 266/5 - 263/2 π. Χ.	321 - 349

Η ΓΡΑΠΤΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΣΟΥΝΙΩ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἀθηναϊκοὺς ναοὺς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τῆς εἰς σίδηρον περιεκτικότητος τοῦ Πεντελησίου μαρμάρου των, παρουσιάζουν ἓνα συμπαθητικόν, ἀνοικτοκαστάνινον τόνον — τὸ χρῶμα τοῦ ὠρίμου στάχυος κατὰ τὸν CHATEAUBRIAND¹ — ὁ ἐν Σουνίῳ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος, ἕνεκα τῆς ἀνυπαρξίας σιδήρου εἰς τὸ ἐκ τῆς γειτονικῆς Ἀγριλέζας προερχόμενον μάρμαρόν του, ἐμφανίζεται πάλλευκος, τόσον εἰς τοὺς ὀρθίους κίονάς του καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν ἐπιστύλια, ὅσον καὶ εἰς τὰ πολλὰ κατερριμμένα μέλη τῆς ἀνωδομῆς του. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ ὅτι τοιαύτην ἀφηρημένην καὶ μονότονον λευκότητα παρουσίαζεν ὁ ναὸς οὗτος καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα! Περὶ τούτου μᾶς πεύθουν ὅχι μόνον ἄλλα ἀρχαιότερα καὶ σύγχρονά του παραδείγματα ναῶν ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ἐπὶ τῶν λίθων τῆς ἀνωδομῆς του διατηρηθέντα, μόλις δὲ σήμερον διακρινόμενα, λείψανα τῆς παλαιᾶς του ἐγχρώμου, ἐγκαυστικῆς² διακοσμῆσεως καὶ ταῦτα ὅχι τόσον εἰς χρῶμα ὅσον εἰς ἔχνη τῆς χαράξεως τοῦ κοσμήματος καὶ τῆς διαβρώσεως τοῦ μαρμάρου ὑπὸ τοῦ χρώματος³. Τὰ ἔχνη ταῦτα, οὐχὶ ἀμέσως ἀντιληπτὰ εἰς τὸν βιαστικὸν ἐπισκέπτην, φανερόντων ἐν τούτοις εἰς τὸ ἀκέραιον, τῇ βοηθείᾳ καὶ τοῦ καταλλήλου φωτισμοῦ, εἰς τὸν ὑπομονητικὸν μελετητὴν των.

Περὶ τινων τῶν ἰχνῶν τούτων, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἐπὶ τῆς σίμης τοῦ αἰτώματος, ἅτινα διετηρήθησαν ζωηρότερον, ὥς καὶ τῶν ἐπὶ τῶν θράνων καὶ τῶν κυματίων τῆς ὀροφῆς, ἕκαστα ἤδη παρεμπιπτόντως λόγον, εἰς δύο μελέτας μου, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη⁴ ἀφεώρα εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς καὶ τῶν τεχνικῶν λεπτομε-

¹ Itinéraire de Paris à Jérusalem, ἔκδ. Garnier, Paris (ἀν. χρόν.), σ. 139.

² Περὶ τῆς ἐγκαυστικῆς μεθόδου γενικῶς ὄρα Ε. PFUHL, Malerei und Zeichnung bei den Griechen, σ. 660 ἑξ., διὰ δὲ τὴν τεχνικὴν αὐτῆς εἰδικώτερον Η. SCHMIDT, Enkaustik auf antiker Grundlage, 1926.

³ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι, λόγῳ τῆς διαφόρου πρὸς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις συμπεριφορᾶς τῶν κεκρωσμένων ἀπὸ τῶν ἀχρόων ἐπιφανειῶν των, τὰ ἐγκαυστικῶς ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τεθειμένα κοσμήματα φαίνονται σήμερον ὥσεὶ ἐλαφρότατα ἀνάγλυφα, τοῦθ' ὅπερ ἤγαγέ τινας εἰς τὴν παραδοχὴν ὅτι τὰ κοσμήματα πρὸ τῆς χρώσεώς των ἐλαξεύοντο ἐλαφρότατα, ἐν ᾧ, ὥς εἵπομεν, δὲν πρόκειται περὶ τούτου, ἀλλὰ

περὶ μεγαλυτέρας διαβρώσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐξωγραφημένου μέρους των. Τοιαύτη διάβρωσις, δίδουσα εἰς τὸ κόσμημα τὴν ὄψιν ἐλαφροῦ ἀναγλύφου, παρατηρεῖται ὅχι μόνον ἐν Σουνίῳ (ὄρα κατωτέρω σ. 10) ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ὥς π.χ. εἰς τὴν σίμαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (ORLANDOS, BCH 71/72 [1947-48] σ. 32 εἰκ. 26), εἰς τὴν σίμαν τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ναοῦ τοῦ Ἄρεως (DINSMOOR, Hesperia IX [1940] σ. 32 εἰκ. 11), εἰς τὸ «Θησεῖον» (Η. KOCH, Studien zum Theseustempel, 1955, σ. 97) κλπ.

⁴ Ἀρχαιολ. Δελτ. 1 (1915) σ. 1-27. Τὸ κόσμημα τῆς σίμης εἰς σ. 15 εἰκ. 11. Λόγος περὶ τοῦ κοσμήματος τῶν ἀκροκεράμων εἰς σ. 26. Τὰ ἔχνη τοῦ κοσμήματος τούτου σχεδιάζονται εἰς τὴν εἰκόνα 13.

ρειῶν τοῦ Δ. αὐτώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, μετ' ἀπεικονίσεως τῆς σίμης του, ἡ δὲ δευτέρα¹ ἐπραγματεύετο περὶ τῆς συνθέσεως τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ τῆς διατάξεως τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς τοῦ αὐτοῦ μνημείου, δὲν παρείχεν ὅμως αὕτη καὶ ἀπεικονίσιν τῶν γραπτῶν κοσμημάτων. Ἐπανειλημμένοι ἔκτοτε ἐπισκέψεις μου εἰς τὸ μνημεῖον καὶ ἐξαντλητικὴ ἐξέτασις τῶν σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν αὐτοῦ μοι παρέσχον περαιτέρω στοιχεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν αὐτοῦ, εἴτε ἐξ ὁλοκλήρου νέα, εἴτε συμπληρωματικὰ τῶν πάλαι σημειωθέντων. Τὸ σύνολον δὲ τῶν ἐγχρῶμων τούτων διακοσμήσεων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μνημείου, τὰς ὁποίας ἐπιμελῶς ἀντέγραψα εἰς φυσικὸν μέγεθος, προσφέρω διὰ τοῦ παρόντος ἄρθρου, ὡς φόρον εὐλαβείας καὶ τιμῆς, εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀλησμονήτου συναδέλφου καὶ ἐξαίρετου ἐπιστήμονος καὶ ἀνθρώπου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου.

*
* *

Ὡς συνέβαινεν εἰς πάντας τοὺς δωρικοὺς ναοὺς τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος ὁ ἐγχρωμος διάκοσμος περιοριζέτο καὶ ἐν Σουνίῳ ἐξωτερικῶς εἰς τὰ ἄνω τοῦ κιονοκράνου² ἦτοι εἰς τὰ φερόμενα καὶ οὐχὶ τὰ φέροντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τοῦτο διότι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐγνώριζον, ὅτι ἡ διὰ χρώματος ἔμφασις ἐφαρμοζομένη εἰς φέροντα μέλη — κίονας, τοίχους σηκοῦ κλπ. — ἡλάττωνε τὴν ὀπτικήν των ἱκανότητα τοῦ βαστάζειν τὰ ὑπερκείμενα φορτία, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ διὰ χρώματος ἔμφασις τῶν ἀντηγωνίζετο τὴν ἔννοιαν τῆς κατασκευαστικῆς των ἰσχύος³. Τὰ ὑψηλότερα ἄλλως τε μέρη τοῦ ναοῦ ὡς μακρότερον τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ παρατηρητοῦ εὐρισκόμενα εἶχον ἀνάγκην τονισμοῦ καὶ διὰ χρώματος ἐμφάσεως τῶν ἐπιφανειῶν των, ἵνα αὗται φαίνωνται πλησιέστεραι ἢ ὅσον πρᾶγματι ἦσαν, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου αἱ πλήρεις ἐκφράσεως ἀρχιτεκτονικαὶ γλυφαὶ των (κυμάτια, ταινίαι κλπ.) ἀπῆλθον φυτικὴν ἢ γεωμετρικὴν διακόσμησιν ἵνα πλαστικώτεροι καὶ εὐκρινέστεροι παρουσιάζωνται. Ἄνευ χρώματος ὁ ναὸς θὰ εὐρίσκετο ἔξω ἀπὸ τὴν ζωὴν, θὰ ἔχανε ὅλον τὸν λυρισμὸν του καὶ θ' ἀπέβαινεν ἐν ἄτονον καὶ ἀναιμικὸν κατασκευάσμα, ἐνᾧ διὰ τοῦ χρώματος καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ (φυτικοῦ ἢ γεωμετρικοῦ) κοσμήματος — ὅπερ συνδέεται πρὸς τὸ οἰκοδόμημα ἐσωτερικώτερον καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀκόμη τὸν πλαστικὸν διάκοσμον — αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μᾶζαί του λαμβάνουν ἔκτακτον

1 Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1917, σ. 213-226. Λόγος περὶ τῶν γραπτῶν κοσμημάτων α) τῶν ὑποδοκίων (θρόνων) εἰς σ. 223 β) τοῦ κυματίου τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς εἰς σ. 226.

2 Ὁ G. SEMPÉR (Σχαρίφημα εἰς κατάλοιπον αὐτοῦ ἐν Δρέσδῃ φάκ. 3 παρὰ H. KOCH, Studien zum The-seustempel, Berlin 1955, σ. 91) καὶ ὁ C. BÖTTICHER (Tektonik der Hellenen², Berlin 1874, σ. 235 καὶ πίν. 4,3) ἰσχυρίζονται, ὅτι διέκριναν διακόσμησιν ἐκ φύλλων ἐπὶ τοῦ ἐξίνου τῶν κιονοκράνων τοῦ «Θησείου». Ταύτην ὁ μὲν ὁ τελευταῖος λεπτομερῶς μελετήσας καὶ δημοσιεύσας τὸ «Θησεῖον» H. KOCH δὲν ἠδυνήθη νὰ διαπιστώσῃ (ἔ. ἀ. σ. 96). Ἔτι μᾶλλον ἀπαράδεκτοι εἶναι αἱ ἀναπαραστάσεις τῆς διακοσμήσεως τῶν ἐλληνικῶν ναῶν

ὑπὸ παλαιῶν τινῶν ἀρχιτεκτόνων ὡς π. χ. τοῦ HITTORFF (Restitution du temple d'Empédocle à Selinous, Paris 1851-53) τοῦ CH. GARNIER (Le temple de Jupiter Panhellénien à Egine, Paris 1884, πίν. 8-15) καὶ τινῶν grands prix de Rome — οἷτινες ὄχι μόνον τὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῶν γείσων ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν τριγλῦφων καὶ δὴ καὶ τῶν ὑποδιαίρέσεων τῆς κορυφίδος διακοσμοῦσιν, ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ E. LOVIOU ἀναπαράστασιν τοῦ Παρθενῶνος (παρὰ H. D'ESPOUY, Fragments d'architecture antique, Paris ἀν. χρόν., πίν. 19).

3 L. V. SOLON, Polychromy, New-York 1924, σ. 51.

ζωντάνειαν, ἐνάργειαν καὶ λυρικὴν ἔκφρασιν. Καὶ τοῦτο βέβαια δὲν διέφυγε τοὺς ἀρχαίους ἀρχιτέκτονας καὶ γλύπτας, οἵτινες δὲν παρέλειπον νὰ ἐξαίρουν ἐγγράμμως τόσον τὰ ἀρχιτεκτονικά, ὅσον καὶ τὰ γλυπτικά των ἔργα. Εἰς τὸ Σούνιον ἔχνη ἐνιαίου χρώματος ἐπὶ ἐπιπέδων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν δὲν παρατηροῦνται· τὸναντίον ὅμως ἄφθονα σχετικῶς εἶναι τὰ διασωθέντα λείψανα τῆς ἐγκαυστικῶς ἐκτελεσθείσης φυτικῆς καὶ γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, ἅτινα καὶ θὰ μελετήσωμεν ἐνταῦθα ἐν πρὸς ἐν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν ἀνωτάτων τοῦ ναοῦ μελῶν.

Ι. ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

α') Σίμα (εἰκ. 1, 2, 3).

Αἱ κεκλιμέναι πλευραὶ τοῦ ἀετώματος ἐστέφοντο ὑπὸ σίμης ἢ ἐπαετίδος¹ ἐχού-



Εἰκ. 1. Τεμάχιον ἐπαετίδος (σίμης) μετ' ἐγγράμμου διακοσμήσεως.

σης τομὴν ἐλαφρῶς κοιλόκυρτον ἢ μᾶλλον ἐπιμηκυσμένου λεσβίου κυματίου (εἰκ. 2) στεφομένου ἄνωθεν ὑπὸ λεπτοῦ ἀστραγάλου². Ἐκ τῶν τεσσάρων διασωθέντων τε-

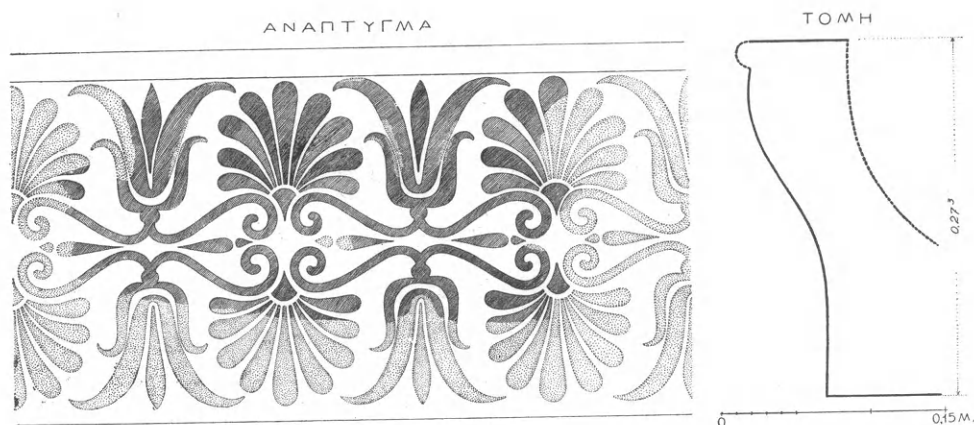
¹ VITRUVIUS, De archit. gr. III, 5, 12 (Ἔκδ. Rose², σ. 80).

² Οὐχὶ δὲ διὰ ταινίας, οἷαν σχεδιάζει ὁ DINSMOOR ἐν Hesperia IX (1940) σ. 44 εἰκ. 16. Ἀστράγαλος ἄλλως τε ἀπαντᾷ ὡς ἄνω ἀπόληξις τῆς σίμης καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα σιμῶν τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὴν τοῦ «Θησείου» (GARDNER, LORING, RICHARDS, WOODHOUSE, Excavations at Megalopolis, J.H.St. Suppl. I, 1892 σ. 31 εἰκ. 19, H. KOCH, Studien zum Theseustempel, Berlin 1955, εἰκ. 66 καὶ 67), τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ναοῦ τοῦ Ἄρεως (DINSMOOR, Hesperia IX [1940] σ. 44 εἰκ. 16) καὶ τοῦ ἐν Ραμνοῦντι ναοῦ τῆς Νεμέσεως (DINSMOOR, ἔ.ἀ.). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν τομὴν τοῦ σώματος τῆς σίμης αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξέλιξις τῆς ἀρχαϊκῆς «Κοριν-

θιακῆς» (ὄρα παραδείγματα ταύτης παρὰ E. BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis. I Simen, εἰκ. 16 καὶ 35, 36) ἐπανευρίσκεται δ' εἰς τὸν ἐν Αἰγίνῃ ναὸν τῆς Ἀφαίας (FIECHTER, Der Tempel der Aphaia auf Aegina. Dissert., München 1904, πίν. 5) καὶ εἰς τὸ «Θησεῖον» (ἔ.ἀ.), οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἄρεως, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ DINSMOOR (ἔ.ἀ. σ. 44)· διότι ἡ τελευταία αὕτη ἔχει μᾶλλον τὴν μορφὴν μεγάλου ἰωνικοῦ κυματίου (ονοίο) φέροντος κάτω χωριστὴν ἐπίπεδον ταινίαν, ὁμοιάζει δὲ πολὺ πρὸς τὰς μεταγενεστέρας κατὰ τι σίμας: τοῦ Παρθενῶνος (PENROSE, Principles of Athen. Arch., πίν. 20 κεφ. VII, 7), τῶν Προπυλαίων (PENROSE, ἔ.ἀ. πίν. 31 κεφ. X) καὶ τοῦ ἐν Ραμνοῦντι ναοῦ τῆς Νεμέσεως (DINSMOOR, Hesperia IX [1940] εἰκ. 16).

μαχίων τῆς σίμης ταύτης¹ — τῶν μόνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἅτινα διατηροῦσι ζωηρὰ τὰ ἔχνη τοῦ κοσμήματός των — μανθάνομεν, ὅτι ἡ προσθία ἐπιφάνεια τῆς σίμης — ἀνωτάτου φερομένου μέλους τοῦ ναοῦ — ἐκοσμεῖτο διὰ πλουσίου γραπτοῦ φυτικοῦ κοσμήματος ἀποτελουμένου ἐκ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν ρυθμικῶς τεταγμένων ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ, ἀντινώτως καὶ συμμετρικῶς πρὸς ἄλληλα τεταγμένων καὶ μὲ τοὺς φέροντας αὐτὰ ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς σχηματίζοντας κατὰ τὴν ἐπαφήν των μικρά, ὀριζόντια ἀνθέμια². Τῶν μικρῶν τούτων ἀνθεμίων διατηρεῖται σαφῶς τὸ μέσον φύλλον (εἰκ. 1, 2) δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχεν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ ἀνὰ ἓν ἄλλο μικρότερον φυλλάριον.

Ὡς ἤδη παρατήρησεν ὁ JACOBSTHAL³, τὸ κόσμημα τῆς σίμης τοῦ Σουνίου



Εἰκ. 2. Τὸ κόσμημα καὶ ἡ τομὴ τῆς ἐπαετίδος τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος.

παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς ὑπ' ἀριθμ. XVII πηλίνης σίμης τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν ὁποίαν ὁ ἀργότερον αὐτὴν δημοσιεύσας BUSCHOR⁴ χρονολογεῖ ἀπὸ τῶν μέσων περιποῦ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος. Πράγματι καὶ τῶν δύο τούτων σιμῶν τὰ κοσμήματα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐμφανίζουσιν ἐλεύθερα, δηλαδὴ μὴ ἐγγεγραμμένα, τὰ ἀνθέμιά των, ἀφ' ἑτέρου δ' ἔχουσι τὰ ἀνθη τοῦ λωτοῦ των μεμονωμένα καὶ «ἀναπνέοντα» ἥτοι μὴ συναπτόμενα πρὸς ἄλλα γειτονικὰ στοιχεῖα. Ἐπὶ πλέον ἡ σίμα τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάζει πολὺφύλλα τὰ ὀριζόντια μικρὰ ἀνθέμια, τοῦθ' ὅπερ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς μὲ πλείονα τοῦ ἐνὸς φύλλα ἀναπαραστάσεως καὶ τῶν ὀριζοντίων ἀνθεμίων τῆς σίμης τοῦ Σουνίου.

1 Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ τεμαχίων, διατηρουμένων σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος ἀποθήκῃ, δύο μὲν εἶναι ἀκέραια, μ. 0.645, διατηροῦντα καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰς σίμας τοῦ αἵετώματος ζητοειδῆ ἀρθρῶσιν, τὸ τρίτον, ἀνῆκον εἰς τὴν γωνίαν, ἔχει μῆκος μόνον 0.38 καὶ τὸ τέταρτον, ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ ὀπισθίου μέρους τῆς σίμης παρὰ τὸ ἀκρωτήριον, ἔχει μῆκος 0.23 μ.

2 Τὸ σχέδιον τοῦ κοσμήματος τούτου ἐδημοσίευσα

πρῶτος εἰς τὸ Ἀρχ. Δελτίον τοῦ 1915 (σ. 15 καὶ 11) ἀνεδημοσίευσεν δὲ προσφάτως καὶ ὁ LAWRENCE ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ του (Greek Architecture, London 1954, σ. 111 εἰκ. 60).

3 Ornamente griechischer Vasen, Berlin 1927, πίν. 133c.

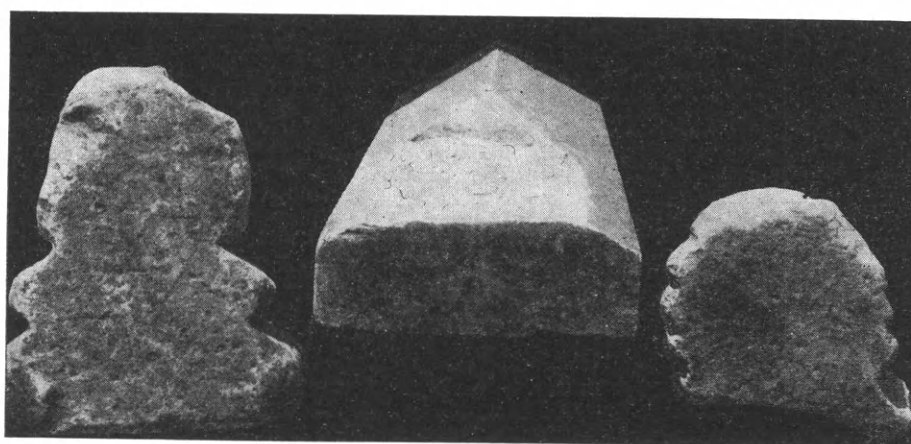
4 Ε. BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis I Die Simen, Berlin und Leipzig 1929, Text σ. 38.

β') Ἡγεμόνες καλυπτῆρες κέραμοι.

Ὡς ἤδη ἔγραψα ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ 1915 (σ. 17) ἡ σίμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος δὲν ἐξετείνεται καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ ἀλλὰ διεκόπτετο εὐθὺς μετὰ τὴν βάσιν τῶν ἄκρων ἀκρωτηρίων, ὡς δηλ. συνέβαινε καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφαιίας, τὸν ναὸν τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ, τὸν Παρθενῶνα, τὸν ἐν Φιγαλείᾳ ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸν ἐν Ραμνοῦντι ναὸν τῆς Νεμέσεως κ.λ.π. Τοῦτο ἀπεδείχθη σαφῶς ἐξ ἑνὸς τῶν περισωθέντων τεμαχίων τῆς ἐπαστίδος (εἰκ. 3), ὅπερ παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς μὲν καταληκτικὴν πλαγίαν ἐπιφάνειαν, κοσμουμένην δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀνθεμίων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δὲ κεκλιμένην ἐγκοπὴν, προωρισμένην νὰ δεχθῇ τὸν γειτονικὸν ἀκραῖον στρωτήρα κέραμον (Ἀρχ. Δελτ. 1915, εἰκ. 13). Καὶ στρωτήρων μὲν κεράμων τεμάχια δὲν περιεσώθησαν, δυστυχῶς, πλὴν ἑνὸς ἡμιέργου, ὅπερ ἀνεῦρον ἐσχάτως ἐντειχισμένον εἰς τινὰ πύργον τοῦ τείχους. Ὁ κέραμος οὗτος θὰ ἀνήκεν εἰς τὸν ναόν, ἀφ' οὗ τὸ μῆκός του



Εἰκ. 3. Τεμάχιον ἀκραίας σίμης τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος

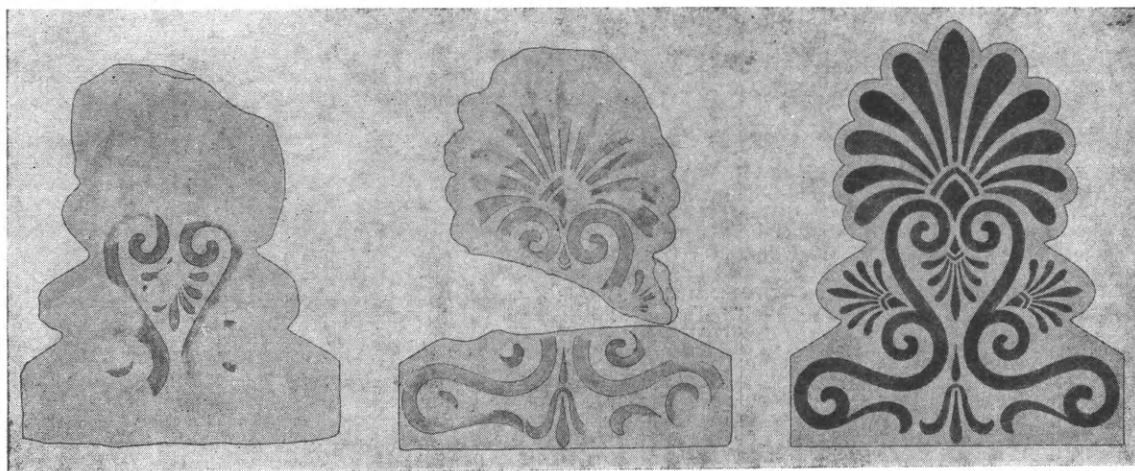


Εἰκ. 4. Τεμάχια ἡγεμόνων καλυπτῆρων κεράμων τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος.

(0.645 μ.) συμφωνεῖ πρὸς τὸ συναγόμενον ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν ἐπὶ τῶν γείσων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ διατηρουμένων γόμφων των, ἥτις κυμαίνεται ἀπὸ 0.615 μέχρι 0.66 μ. Ἐκ τῶν γόμφων δὲ μάλιστα τούτων ἀποδεικνύεται καὶ ὅτι οἱ ἄρμοι τῶν στρωτήρων καὶ ἄρα καὶ οἱ ἄξονες τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐπικαθημένων καλυπτῆρων κεράμων, δὲν ἀντεστοίχουν, ὡς ἀλλαχοῦ, πρὸς τὰ μέσα τῶν κάτωθεν

προμόχθων ἀλλὰ πρὸς τὰς ὁδούς, τοῦθ' ὅπερ συνέβαινε καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφαιᾶς¹, τὴν νοτίαν στοὰν τῆς Κορίνθου², ἀργότερον δὲ καὶ εἰς τὴν Φιλίππειον στοὰν τῆς Μεγαλοπόλεως³.

Ἄν ὅμως οὐδεὶς τέλειος στρωτῆρ κέραμος ἐσώθη, δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τοὺς καλυπτῆρας, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν τρία τεμάχια, πάντα μὲν κολοβά (εἰκ. 4), ἀλλ' ὅμως ἀλληλοσυμπληρούμενα. Ἐν μάλιστα ἐξ αὐτῶν, κολοβὸν ἔμπρὸς ἄνω (εἰκ. 4 ἐν τῷ μέσῳ), παρέχει εἰς ἡμᾶς καὶ τὸ ὀλικὸν μῆκος τῆς οὐρᾶς τῶν καλυπτῆρων (0.578 μ.) ἥτοι περίπου δύο ποδῶν, οἷον εἶχον καὶ αἱ πῆλιναι σίμαι τῆς Ἀκροπόλεως⁴. Φέρει δὲ πρὸς τούτοις ὁ καλυπτῆρ οὗτος ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ κατωτέρου μέρους του καὶ κυλινδρικήν ὀπὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσῆρχετο ὁ προσ-



Εἰκ. 5. Ἀριστερᾷ καὶ ἐν τῷ μέσῳ: ἡγεμόνες καλυπτῆρες κέραμοι, ὡς διεσώθησαν⁵ δεξιᾷ ἀναπαράστασις τοῦ ἐπ' αὐτῶν κοσμήματος.

ηλῶν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ κάτωθεν στρωτῆρος κεράμου ὀβελίσκος, ὃν ἀναφέρει καὶ ἐπιγραφή τις τῆς Κερκύρας⁶. Ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἄλλου τεμαχίου (εἰκ. 4 ἀριστερᾷ) διασφύζοντος ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν πρόσοψιν τοῦ ἀκροκεράμου ποριζόμεθα κατὰ μεγίστην προσέγγισιν, τό τε ὕψος αὐτοῦ (0.254 μ.) καὶ τὸ πλάτος (0.191 μ.). Τὸ σπουδαιότερον ὅμως ἐκ τῶν διασωθέντων τεμαχίων ἡγεμόνων καλυπτῆρων κέρδος προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐπ' αὐτῶν σωζόμενα ἵχνη τοῦ γραπτοῦ κοσμήματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὴν προσθίαν λείαν αὐτῶν ἐπιφάνειαν⁶. Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐν λόγῳ σαφῶν ἱχνῶν, ἅτινα ἐμφαίνονται εἰς τὴν εἰκόνα 4, κατ' ὁρθωσά νὰ συνα-

1 A. FURTWÄNGLER, Aegina, das Heiligtum der Aphaia, München 1906, πίν. 35, 36, 61.

2 O. BRONEER ἐν Corinth I μέρος IV σ. 37 εἰκ. 13 καὶ ἐν Hesperia XVI (1947) πίν. LXIV εἰκ. 27 κατ' ἀναπαράστασιν τοῦ L. B. Holland.

3 GARDNER, RICHARDS, LORING, WOODHOUSE, Excavations at Megalopolis, Suppl. I τοῦ J.H.St. 1892, σ. 62 εἰκ. 57.

4 E. BUSCHÖR, Die Tondächer der Akropolis

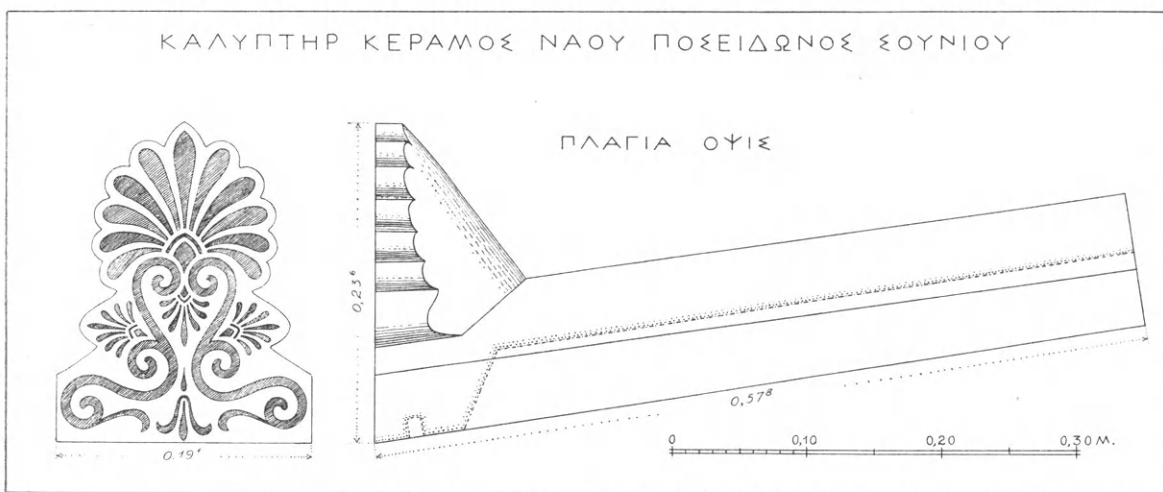
II Stirnziegel, Berlin und Leipzig 1933, Text. σ. 4.

5 IG IX, 2, 692: ἐμβαλεῖν δὲ καὶ εἰς ἑκαστον καλυπτῆρα ὀβελίσκον ὁρθόν.

6 Τὰ ἵχνη τοῦ κοσμήματος τούτου, λόγῳ τῆς ἀνίσου συμπεριφορᾶς τῶν κεχρωσμένων καὶ τῶν ἀχρόων μερῶν πρὸς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις, παρουσιάζουσιν εἰς ἐν τῶν τεμαχίων ὅψιν ἐλαφρότατα ἀνάγλυφον (εἰκ. 4).

γάγω ἀσφαλῶς τὸ πλήρες σχέδιον τοῦ κοσμοῦντος τὸ μέτωπον τοῦ ἀκροκεράμιου ἀνθεμίου, ὡς ἀναπαρίσταται εἰς τὰς εἰκόνας (5 δεξιᾷ καὶ 6). Ὡς βλέπει τις, τὸ κόσμημα τοῦτο, ἀκολουθοῦν τὸ πατροπαράδοτον σχέδιον τῶν ἀκροκεράμων, φέρει ἄνω μέγα, ἐνδεκάφυλλον ἀνθέμιον, ὅπερ ὀρθοῦται ἐπὶ ἐλικοειδῶν βλαστῶν διαπλατυνομένων πρὸς τὴν βάσιν. Μεταξὺ τῶν ἐλίκων τῶν βλαστῶν τῆς βάσεώς του ἐκφύονται μικρότερα, πεντάφυλλα ἀνθέμια, ἐξ ὧν ἓν μὲν εἶναι ἀντίκωτον πρὸς τὸ ἄνω μέγα, τὰ δὲ λοιπὰ δύο ὀριζόντια. Ἄλλα δὲ πάλιν φυλλάρια, ὧν ἓν τριφυλλον καὶ δύο μονά, ἐκφύονται εἰς τὸ κάτω μέρος, τὸ μὲν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κοσμήματος, τὰ δὲ ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ἄκρων ἐλίκων (εἰκ. 5, 6).

Τὸ περιγραφὲν κόσμημα τοῦ ἀκροκεράμου παρουσιάζει τόσον ὡς πρὸς τὴν



Εἰκ. 6. Ἡγεμὼν καλυπτὴρ κέραμος τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος· ἄριστερᾷ πρόσοψις ἐν ἀναπαραστάσει, δεξιᾷ πλάγια ὄψις.

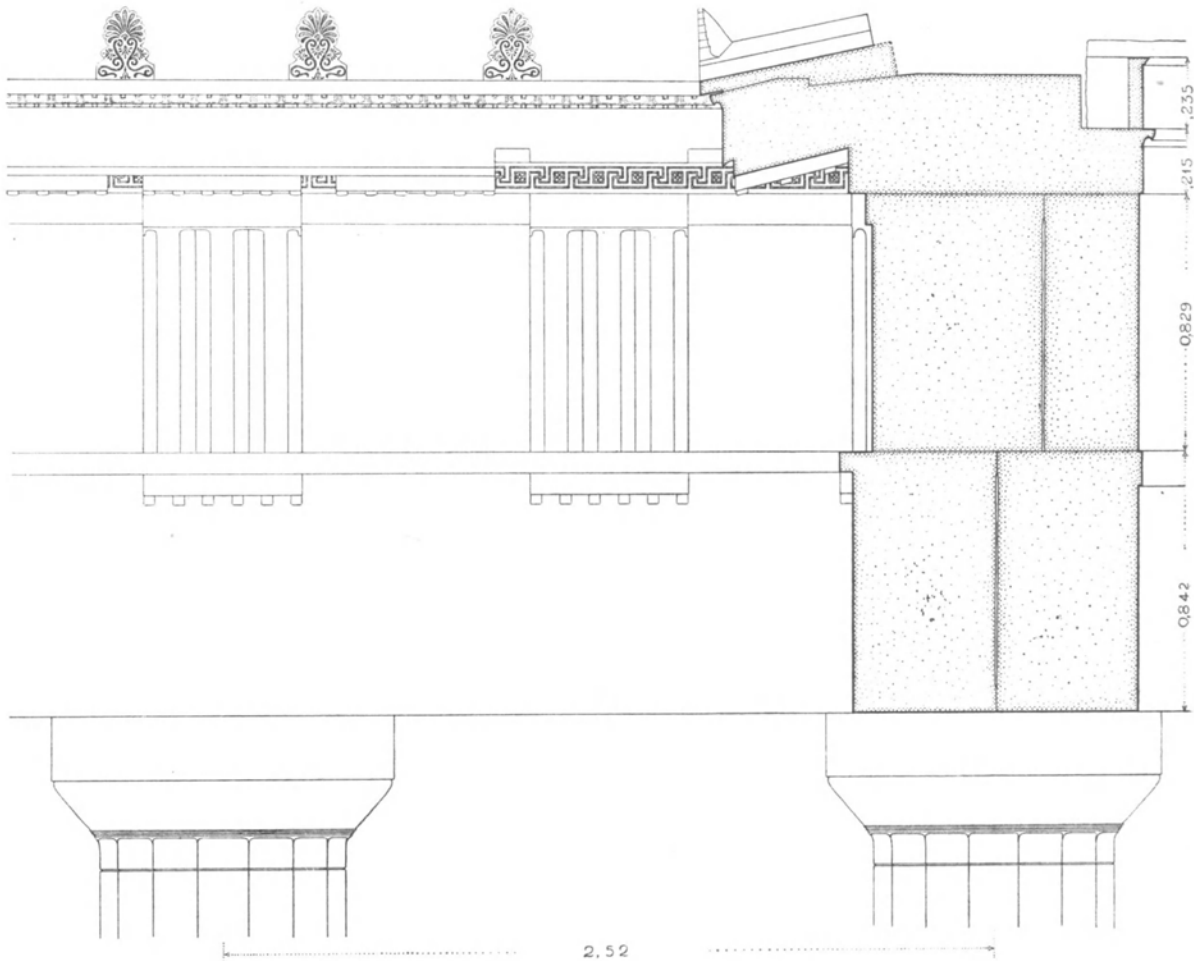
διάταξιν, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ κόσμημα τῶν ὑπ' ἀριθμ. XVI, XVII καὶ XVIII τῆς ἐκδόσεως τοῦ Buschor πηλίνων ἡγεμόνων κεράμων τῆς Ἀκροπόλεως, ἐξ ὧν ἡ μὲν XVI τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Buschor εἰς τὸ τέλος τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, αἱ δὲ XVII καὶ XVIII εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος. Τὸ ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀκροκεράμων κόσμημα διαφέρει τοῦ ὑπ' ἀριθμ. XVI τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τοῦτο: ὅτι δὲν ἔχει, ὡς ἐκεῖνο, δεδηλωμένον ἐν εἵδει ἀνθεμίου τὸν πυρῆνα τοῦ μεγάλου ἄνω ἀνθεμίου, ἀλλ' ἔχει ἀντικαταστήσει αὐτόν, ὅπως καὶ τὰ ὑπ' ἀρ. XVII καὶ XVIII τῆς Ἀκροπόλεως, δι' ἀπλοῦ, ἐρυθροῦ, ἐνιαίου χρώματος, τοῦθ' ὅπερ, κατὰ τὸν BUSCHOR¹, ἀποτελεῖ περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως. Ἀφ' ἐτέρου ὅμως τὰ ἀνθέμια τοῦ Σουνίου δὲν παρουσιάζουσιν, ὡς τὰ ὑπ' ἀρ. XVII καὶ XVIII τῆς Ἀκροπόλεως, γωνιῶδες τὸ μέσον φυλλάριον τοῦ ἀντινώτου ἀνθεμίου καὶ δύνανται, τούτου ἕνεκα, νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μία μεταβατικὴ βαθμὶς μεταξὺ τῶν ὑπ' ἀριθ. XVI καὶ XVII τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐπομένως νὰ χρονολογηθῶσι περὶ τὸ 450 π. Χ., πρὸς ἣν χρονολογίαν δὲν ἀντιτίθενται καὶ τὰ ὀριζοντίως κατὰ τὴν βάσιν ἐκφυόμενα καμπύλα φύλλα, ἅτινα συναντῶ-

¹ E. BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis κλπ. II Stirnziegel, Text, σ. 56.

μεν εἷς τε κοσμήματα ἀγγείων παλαιότερων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. XXI τεμάχιον ἀκροκεράμου τῆς Ἀκροπόλεως, μὴ σωζομένου σήμερον, ἀλλ' ἀπεικονισθέντος ὑπὸ τοῦ LEBAS¹.

γ') Τὸ ὀριζόντιον γεῖσον.

Τὸ στέφον τὸ ἐξωτερικὸν ὀριζόντιον γεῖσον δωρικὸν κυμάτιον (εἰκ. 7) δὲν



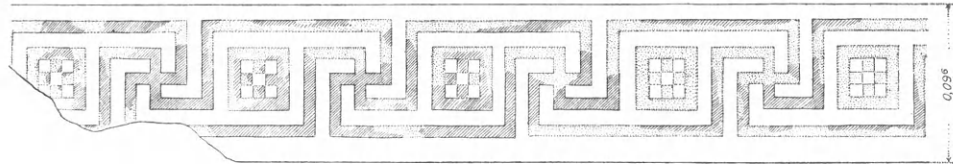
Εἰκ. 7. Τμήμα τῆς προσόψεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος δεικνύον τὸν κατὰ τὴν ρίζαν τοῦ γεῖσου γραπτὸν μαιάνδρον.

διετήρησεν ἵχνη τῆς ἐγχρώμου διακοσμήσεώς του· διότι ἦτο τὸ μᾶλλον ἐκτεθειμένον εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις τμήμα τοῦ θριγκοῦ. Τούτου ἕνεκα ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ τῆς προσόψεως (εἰκ. 7) ἀναπαρέστησα τὸ ἐπ' αὐτοῦ φυλλωτὸν κόσμημα ἐστιγμένως, βασισθεὶς εἰς ἀνάλογα παραδείγματα καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αὐτοῦ γεῖσου σωζόμενον κόσμημα τοῦ δωρικοῦ κυματίου τοῦ θράνου (εἰκ. 7).

Ἄν ὅμως τοῦ ἄνω κυματίου τοῦ γεῖσου δὲν διετηρήθησαν ἵχνη ἐγχρώμου δια-

¹ Voyage archéologique. Architecture. Athènes II, 2 ἀριθμ. IV (παρὰ BUSCHOR, ἔ. ἀ., εἰκ. 74).

κοσμήσεως ἐν τούτοις εἰς τὴν τελείως ἀπὸ τῶν βροχῶν προστατευομένην ρίζαν αὐτοῦ, ἦτοι τὴν κάτωθεν τῶν προμόχθων ἐπίπεδον ταινίαν, ὕψ. 0.096 μ., διετηρήθησαν σαφῆ τὰ ἔχνη ἀπλοῦ μαιάνδρου, ὕψους 0.071 (εἰκ. 8), ἐναλλασσομένου πρὸς ἐσωτερικῶς διηρημένα τετράγωνα. Τὰ ἔχνη δὲ τοῦ μαιάνδρου τούτου ἀνεῦρον ἐπὶ τριῶν τεμαχίων γείσου, ἐξ ὧν ἐν μὲν εὐρίσκεται εἰς τὸν κατὰ τὴν βόρειον τοῦ ναοῦ πλευρὰν σωρὸν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ δὲ δύο ἄλλα εἰς ὁμοιον σωρὸν κεί-



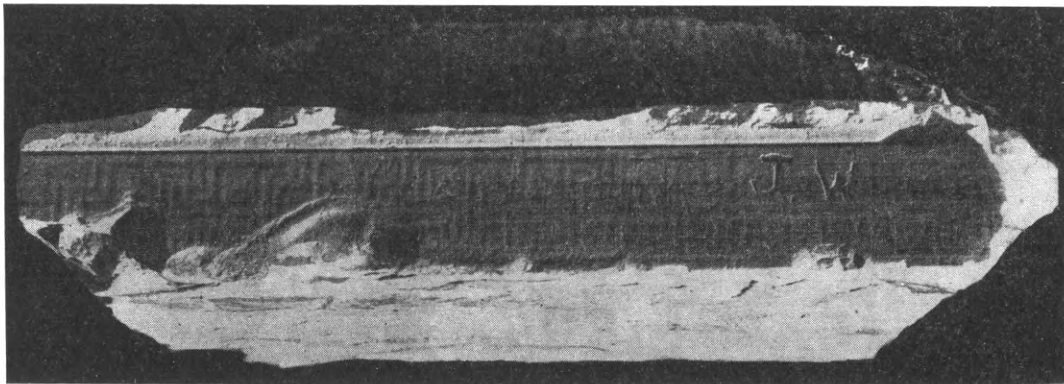
Εἰκ. 8. Ὁ κατὰ τὴν ρίζαν τοῦ ὁριζοντίου γείσου ἐξωγραφημένος ἀπλοῦς μαιάνδρος.

μενον Β.Δ. τοῦ ναοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁμοιον κόσμημα καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν εὐρίσκεται καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα¹.

II. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

δ') Ὑποδόκιον ἢ θράνος.

Τὰ ὁριζόντια γεῖσα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποδοκίου ἢ θράνου² (εἰκ. 7), τοῦ μέλους



Εἰκ. 9. Τεμάχιον γείσου ἀποκείμενον παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ καὶ φέρον σαφῆ τὰ ἔχνη τοῦ ἐπὶ τοῦ συνημμένου πρὸς αὐτὸ θράνου διπλοῦ μαιάνδρου.

δηλαδὴ ἐκείνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡδράζοντο αἱ δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ πτεροῦ. Τὸ ὑποδόκιον λοιπὸν τοῦτο ἔχει ἐνταῦθα πολὺ ἀπλὴν μορφήν³. διότι ἀποτελεῖται ἐξ

¹ PENROSE, *The Principles of Athenian Architecture*, London 1858, κεφ. VIII, πίν. 1.

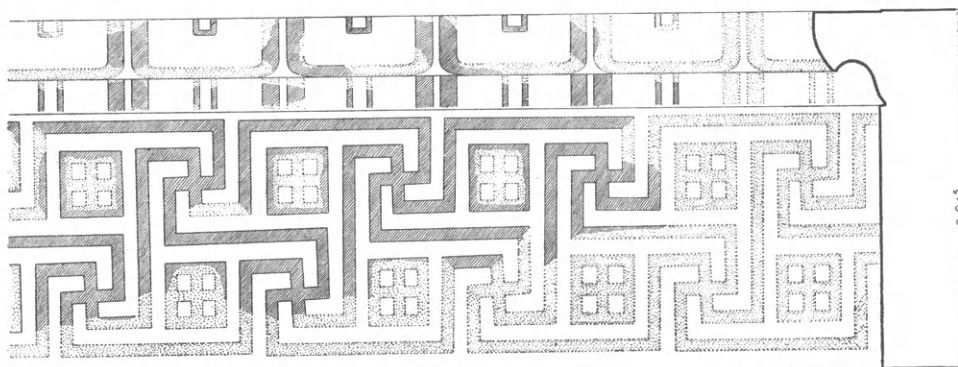
² W. DÖRPFELD, A. M. IX (1884) πίν. XVI, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Δ. 1 (1915) σ. 19 εἰκ. 13. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ἐν Ραμνοῦντι ναὸν τῆς Νεμέσεως (ORLANDOS, B.C.H. 48 [1924] σ. 313 εἰκ. 5).

³ Ὅμοιαν ἀπλὴν μορφήν παρουσιάζει καὶ τὸ ὑπο-

δόκιον τοῦ ἐν Ραμνοῦντι ναοῦ τῆς Νεμέσεως (ORLANDOS, ἔ. ἀ.) ὡς καὶ τὸ τοῦ «Θησείου» (H. KOCH, *Studien* κλπ., πίν. 48, 49, 56,2) μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι λαξευμένον ἐπὶ χωριστοῦ τεμαχίου, ὅπως εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφαιῆς, τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸν ἐν Φιγαλείᾳ ναὸν τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος, εἰς ᾧ μνημεῖα ὁ θράνος δὲν εὐρίσκεται εἰς

ἐνὸς κατακορύφου μετώπου, ὕψους 0.215 μ., στεφομένου ὑπὸ δωρικοῦ κυματίου¹ (εἰκ. 7, 9) χωρὶς νὰ ἔχη κάτωθεν — ὡς συμβαίνει εἰς τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια καὶ τὸν ἐν Φιγαλείᾳ ναὸν τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος — μέγα λέσβιον κυμάτιον².

Λόγῳ τῆς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ πτεροῦ θέσεως τοῦ θράνου, διετηρήθησαν εἰς τινὰ τεμάχια αὐτοῦ σαφῆ τὰ ἔχνη διακοσμήσεως τῆς τε κατακορύφου ἐπιφανείας του καὶ τοῦ στέφοντος αὐτὴν δωρικοῦ κυματίου. Εὐκρινέστατα ἰδίᾳ φαίνονται τὰ ἔχνη διακοσμήσεως τοῦ μετώπου ἐπὶ τεμαχίου γείσου ἀποκειμένου ἔξω τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 10). Τὰ ἔχνη δὲ ταῦτα λόγῳ τῆς ἀνίσου διαβρώσεως τῶν ἐγγρώμων καὶ τῶν ἀχρόων μερῶν τοῦ κοσμήματος κάμνουσι τὸ κόσμημα τοῦτο, διὰ καταλλήλου πλαγίου φωτισμοῦ, νὰ φαίνεται οἷον ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον (εἰκ. 9).



Εἰκ. 10. Ὁ ἐπὶ τοῦ θράνου ἐξωγραφημένος διπλοῦς μαϊάνδρος.

Εἶναι δὲ τὸ κόσμημα τοῦ μὲν μετώπου τοῦ ὑποδοκίου διπλοῦς ἢ σύνθετος μαϊάνδρος (εἰκ. 10), οἷον βλέπομεν εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν εἰς τε τὸν Παρθενῶνα³ καὶ τὸ «Θησεῖον»⁴ (Ἡφαίστειον), τοῦ δὲ στέφοντος κυματίου πλατέα, ἀνακεκαμμένα φύλλα (εἰκ. 10).

Πλὴν δὲ τοῦ συνηνωμένου πρὸς τὸ γεῖσον θράνου καὶ ὁ ἐλεύθερος μετέωρος θράνος⁵ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πτεροῦ, προσέτι δὲ καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ βαίνων θράνος, διετήρησαν ἔχνη τοῦ αὐτοῦ μαϊάνδρου. Καὶ τοῦ μὲν μετέωρου θράνου τὸ κόσμημα διετηρήθη ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ ἀποκειμένου μεγάλου τεμαχίου του, εἶναι δ' ὄρατὸν μόνον ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ πτερὸν ἐστραμμένης παρειᾶς του, τοῦ δ' ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ θράνου τὸ κόσμημα

τὴν στάθμην τοῦ ἐξωτερικοῦ γείσου ἀλλ' ὀπισθεν τῶν τριγλύφων.

¹ Τὴν τομὴν τοῦ δωρικοῦ κυματίου τοῦ θράνου παρέσχον ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1917, σ. 223 εἰκ. 16. Ἀργότερον (1936) ἐδημοσίευσεν αὐτὴν καὶ ἡ LUCY SHOE ἐν Profiles of Greek Mouldings, πίν. LXI, 5 καὶ σ. 128 τοῦ κειμένου.

² PENROSE, Principles of Athen. Architecture κεφ. VII πίν. XXIII (Παρθενῶν) καὶ κεφ. IX πίν. XXIV (Προπύλαια), DINSMOOR, A.J.A. 43 (1939) σ. 29,

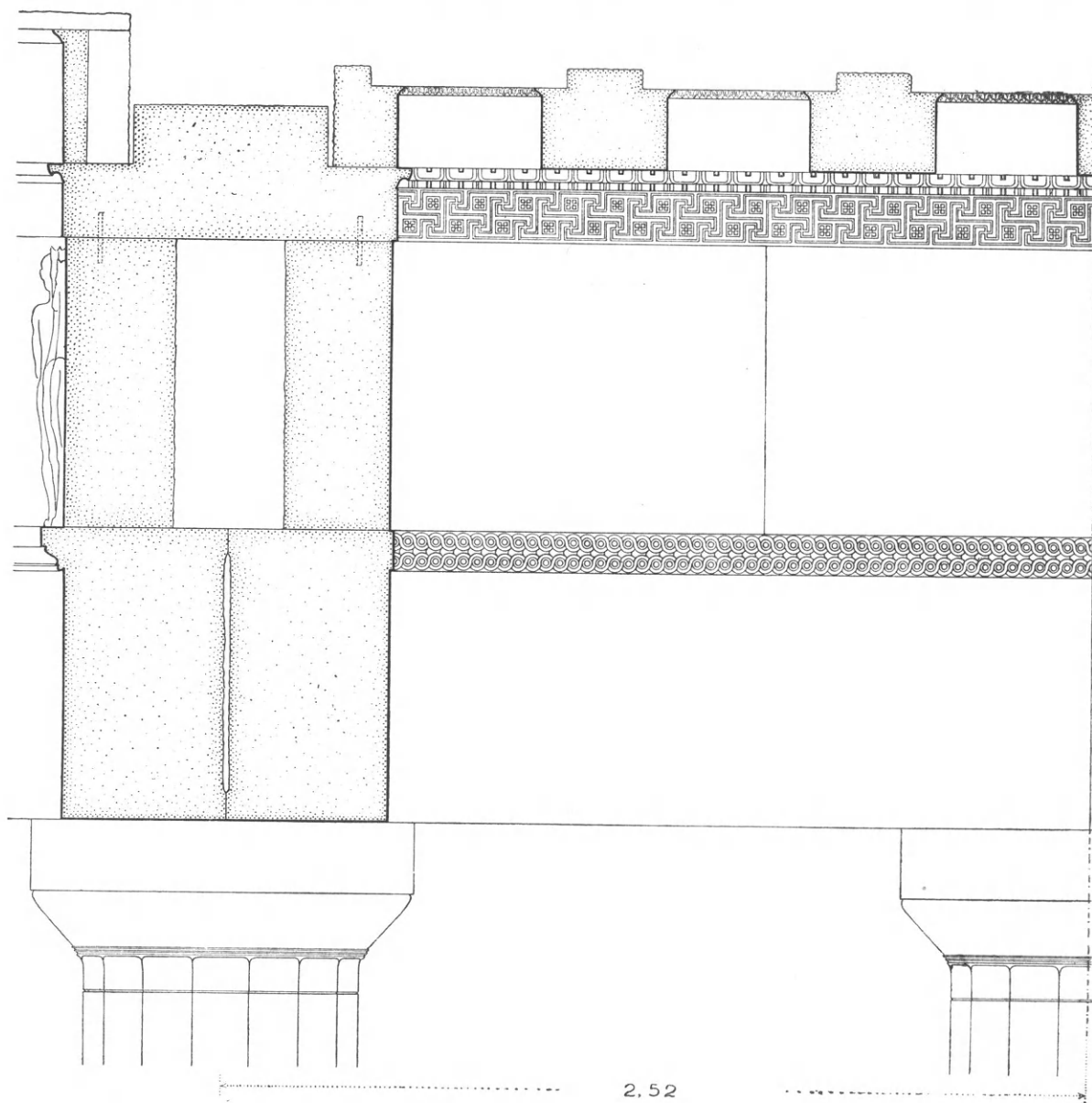
εἰκ. 3 (Φιγαλεία), M. COLLIGNON, Le Parthénon, Paris 1914, σ. 5 εἰκ. 43. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφαίας δὲν ὑπάρχει μὲν κάτω λέσβιον κυμάτιον ἀλλ' ὑπάρχει εὐθύς κάτωθεν τοῦ δωρικοῦ κυματίου ἐλαφρῶς ἐξέχουσα ταινία (E. FIECHTER, Der Tempel der Aphaia auf Aegina, München 1904, πίν. 5).

³ PENROSE, Principles κλπ. κεφ. VII πίν. 23. COLLIGNON, Le Parthénon, εἰκ. 43.

⁴ H. KOCH, Studien zum Theseustempel, πίν. 56, 2.

⁵ Ὅρα περὶ τούτου Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, σ. 223 εἰκ. 18.

διεσώθη ἐπὶ τεμαχίου διατηρηθέντος κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Συνάγεται ἐντεῦθεν, ὅτι τὸ κόσμημα τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου περιέθεε τὸ πτερὸν α') κατ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν θριγκὸν πλευρᾶς του μέχρι τοῦ μετεώρου



Εἰκ. 11. Τομὴ τοῦ προεκτεταμένου πρὸς τὸ πτερὸν θριγκοῦ τοῦ προνάου καὶ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ θριγκοῦ τοῦ Ν. πτεροῦ μετὰ τομῆς τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ.

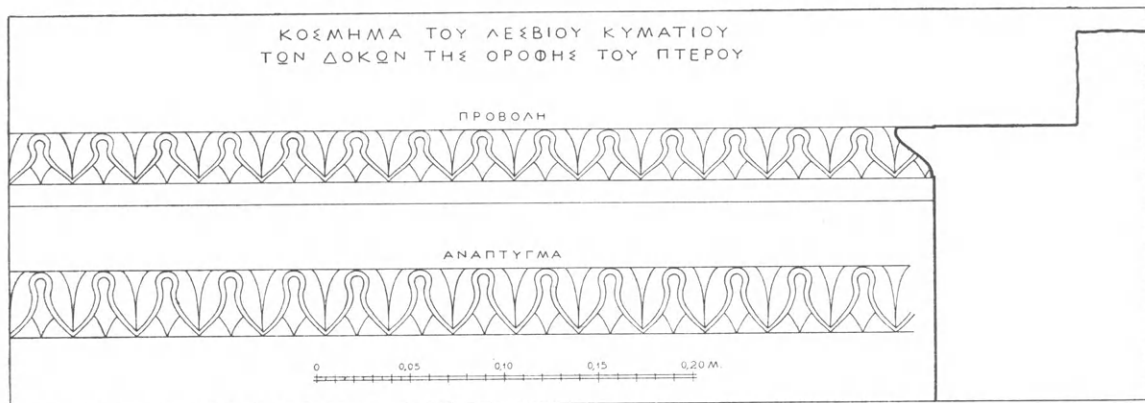
θράνου β') ἐπὶ τοῦ ἐγκαρσίως τεθειμένου μετεώρου θράνου καὶ γ') ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἀναμφιβόλως δὲ δ') καὶ ἐπὶ τοῦ διδύμου θράνου, ὅστις ἐπεκάθητο ἐπὶ τοῦ θριγκοῦ τοῦ ζευγνύοντος τὰς παραστάδας τοῦ σηκοῦ πρὸς τὸν ὅρον ἀπὸ τῆς Ν.Α. καὶ τῆς Β.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ κίονα. Ἀπετελεῖτο οὕτω ἐν κλειστὸν καὶ τὸν χῶρον ὀρίζον ὀρθογώνιον πλαίσιον ἐκ διπλοῦ μαιάνδρου στεφομένου ὑπὸ λεσβίου

κυματίου, τοποθετημένου εὐθύς κάτωθεν τῆς ὀροφῆς εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τῆς ὁποίας καὶ μεταβαίνομεν.

ε') Ἡ ὀροφή τοῦ πτεροῦ.

Ἡ ὀροφή τοῦ πτεροῦ, τῆς ὁποίας τὴν διάταξιν παρέσχον ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1917 (σ. 224 ἐξ. καὶ εἰκ. 21) ἀπετελεῖτο ἐκ μικρῶν, ὀρθογωνίου διατομῆς καὶ μετὰ τοῦ συνήθους ὀρθογωνίου κατὰ τὸ ἄνω μέρος ἐξογκώματος δοκῶν, τοποθετημένων καθέτως ἐπὶ τῶν θράνων (εἰκ. 11), ἐφ' ὧν διετηρήθησαν καὶ τὰ σχετικά πρὸς τὴν τοποθέτησίν των ἐλαφρὰ λαξεύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι τὸ μεταξὺ τῶν δοκῶν καταλειπόμενον κενὸν ἦτο 0.41 μ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς δοκοὺς τοῦ πτεροῦ τοῦ συγγενοῦς Ἡφαιστείου τῶν



Εἰκ. 12. Τομή ἡμισείας δοκοῦ τοῦ πτεροῦ καὶ ὅψις τοῦ ἐπὶ τοῦ στέφαντος αὐτὴν λεσβίου κυματίου κοσμήματος, ἐν προβολῇ καὶ ἐν ἀναπτύγματι.

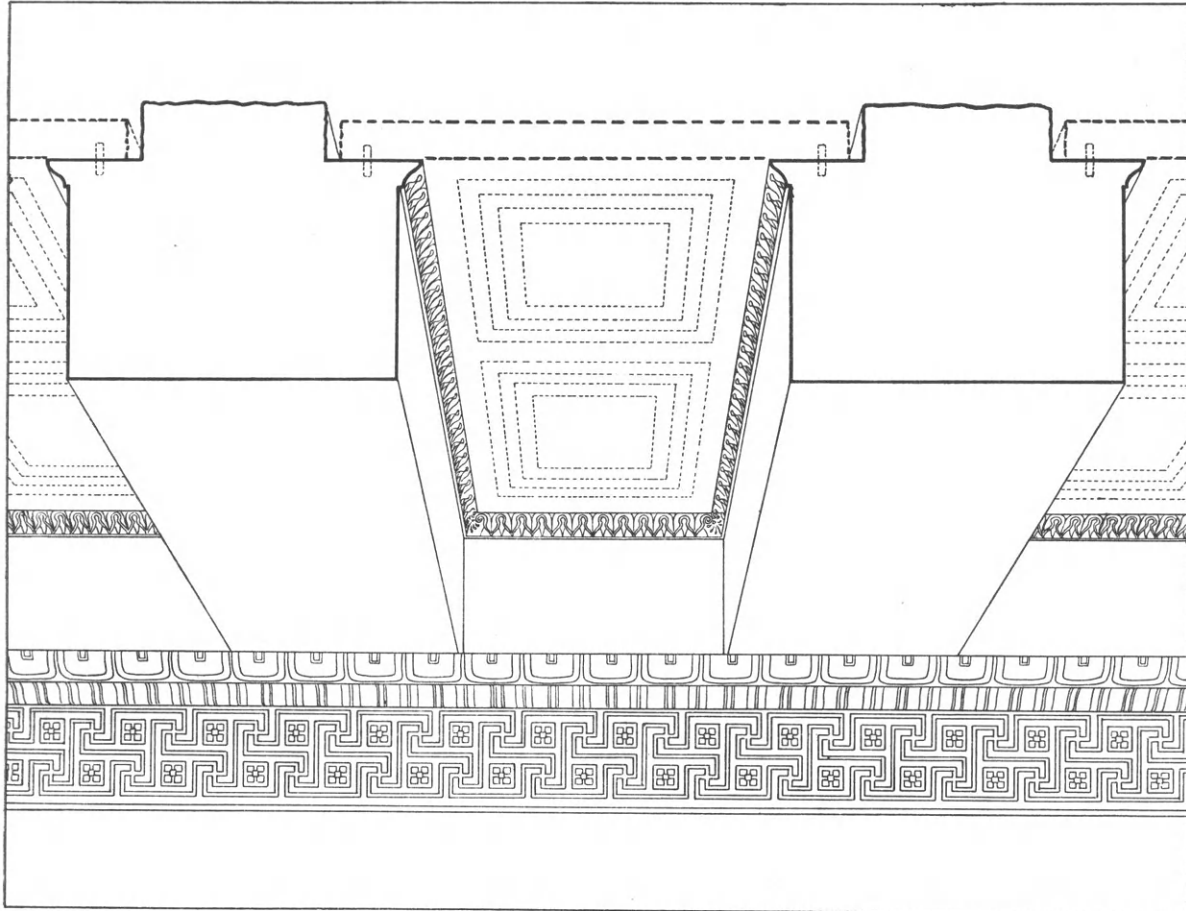
Ἀθηνῶν, αἵτινες ἐστέφοντο ὑπὸ δωρικοῦ κυματίου¹, αἱ δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ Σου-νίου—πτεροῦ τε καὶ ὀπισθοδόμου—ἐστέφοντο ὑπὸ λεσβίου κυματίου² (εἰκ. 12 καὶ 13), ὅπερ ἔφερε καὶ γραπτὴν διακόσμησιν ἐκ καρδιοσχήμεων φύλλων μετὰ παρεμβαλλομένων λογχῶν (εἰκ. 12). Σαφῇ ἰχνη τῆς διακοσμῆσεως ταύτης κατώρθωσα νὰ διακρίνω ἐπὶ δύο τεμαχίων δοκῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐν κολοβὸν ἀνεῦρον ἐντετειχισμένον εἰς νεώτερον ἐπὶ τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου κατασκεύασμα, τὸ δὲ ἄλλο, ὅπερ καὶ ζωηρότερον διασφύζει τὸ σχέδιον τῶν φύλλων, μετέφερα εἰς τὴν μικρὰν παρὰ τὸν ναὸν ἀποθήκην. Δέον ἐνταῦθα νὰ σημειώσω ὅτι κάτωθεν τοῦ λεσβίου κυματίου τοῦ πρώτου τεμαχίου διέκρινα χαραγμένην εὐθεῖαν ὀριζόντιον γραμμὴν κεχρωσμένην δι' ἐρυθροῦ χρώματος, ἥτις, λόγῳ τῆς γεινιάσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ρίζαν τοῦ κυματίου, ἴσως νὰ ὑπεδήλου τὴν γραμμὴν γραποῦ ἀστραγάλου³ (εἰκ. 12). Ὡς

¹ Ὅρα σχετικῶς G. P. STEVENS ἐν A.J.A. XV (1911) σ. 20 εἰκ. 4 καὶ H. KOCH, (ἔ.ἀ. πίν. 49 ἀριστερῇ). Ἐσφαλμένως γράφει ὁ KOCH, (ἔ.ἀ. σ. 62) ὅτι πᾶσαι αἱ δοκοὶ τοῦ «Θησείου» ἐστέφοντο ὑπὸ ἰωνικοῦ κυματίου. Τοιοῦτο κυμάτιον φέρουσι μόνον αἱ δοκοὶ τοῦ προνάου, ἐν ᾧ αἱ τοῦ πτεροῦ καὶ αἱ τοῦ ὀπισθονάου φέρουσι δωρικά, ὡς ὀρθῶς τὰ σχεδιάζει ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ KOCH, Eric von Stockar, ἔ.ἀ. πίν. 46.

² Τὴν τομὴν τοῦ κυματίου τούτου ἐδημοσίευσεν ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1917 (σ. 226 εἰκ. 23) ἀργότερον δὲ (1936) καὶ ἡ LUCY SHOE ἐν Profiles of Greek Mouldings, πίν. LXI, 5· πβλ. καὶ σ. 128 τοῦ κειμένου της.

³ Ὁ GOTTFRIED SEMPER, Der Stil, München 1878, τόμ. I πίν. VI σχεδιάζει διπλὴν σειρὰν ἀνθεμίων καὶ εἰς τὸ σῶμα τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς τοῦ «Θησείου».

δ' εἶναι εὐνόητον, τὸ κόσμημα τοῦ κυματίου τῶν δοκῶν θὰ συνεχίζετο καὶ ἐπὶ τῶν μεταδοκίων πλακῶν, οὕτως ὥστε τὸ σύνολον ἐνὸς ἀνοίγματος θὰ παρουσίαζε τὴν ὄψιν, ἣν παρέχει ἡ εἰκὼν 13, ἣτις ἀναπαριστᾷ ἐν διαμέρισμα μεταξὺ δύο δοκῶν ὀροφῆς, ἀλλ' ἄνευ τῶν φατνωμάτων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς οὐδὲν λείψανον διετηρήθη¹. Ἡ γενικὴ ἐκ τοῦ καρδιοσχήμου τριγωνικοῦ κοσμήματος τοῦ λεσβίου κυ-



Εἰκ. 13. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τμήματος τῆς ὀροφῆς τοῦ περσοῦ μετὰ τοῦ κοσμήματος τοῦ κάτωθεν αὐτῆς θρόνου. Τὰ ὑποθετικὰ φατνώματα δι' ἐστιγμένων γραμμῶν.

ματίου τῆς ὀροφῆς ἐντύπωσης ὑπομνήσκει ἡμᾶς ζωηρότατα τὸ ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ (Ζ' 122) ἀναφερόμενον χωρίον τῶν Θαλαμοποιῶν τοῦ ΑἰΣΧΥΛΟΥ, τὸ λέγον:

*ἀλλ' ὁ μὲν τις φατνώματι
κῶμ' ἐν τριγώνοις ἐκπεραινέτω ρυθμοῖς.*

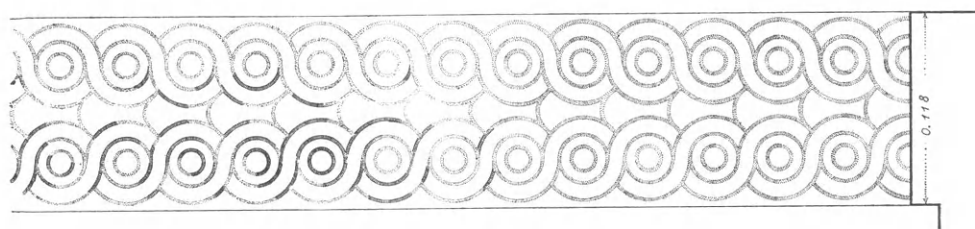
ς') Τὸ ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου.

Τὸ ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ περσοῦ, ἰσοῦψές ὄν, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ

¹ Κυκλικαὶ τινες ὁπαὶ γόμφων παρατηροῦνται ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν κυματίων τῶν δοκῶν τοῦ περσοῦ (Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, σ. 226 εἰκ. 22) ὑποδηλοῦ-

σιν, ὅτι τὰ σχετικὰ φατνώματα θὰ ἦσαν πιθανῶς πλάκες μαρμάριναι ἐπίπεδοι ἢτοι ἄνευ τῶν συνήθων βαθύνσεων, διακεκοσμημέναι κατὰ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπι-

ἐξωτερικὸν ἐπιστύλιον φέρει κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος ἐπίπεδον ταινίαν, ὕψους 0.118 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.018, οἷα παρατηρεῖται εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφαίας¹, τὸ Ἡφαίστειον τῶν Ἀθηνῶν² καὶ τὸν ἐν Ραμνοῦντι ναὸν τῆς Νεμέσεως³, ὡς καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας⁴. Ἡ ταινία αὕτη διασφρίζει ἐνταῦθα τὰ ἔχνη γραπτοῦ κοσμήματος, ὅπερ πρῶτος παρατήρησεν ὁ HERBIG⁵ καὶ τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον ἐδημοσίευσεν ἐν ἀναπαραστάσει καὶ φωτογραφίᾳ ὁ ZSCHIEZSCHMANN⁶. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κόσμημα αὐτὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων σπειρῶν ἧτοι συμπλεκόμενων κύκλων, φερόντων εἰς τὸ κέντρον τῶν τοὺς συνήθεις ὀφθαλμούς (εἰκ. 14). Ἐκ τῶν δύο τούτων σειρῶν πλεγμάτων ὀλιγώτερον εὐδιάκριτος εἶναι ἡ ἄνω καὶ διότι ἡ ἄνω ἀκμὴ τῆς ταινίας ἔχει διαβρωθῆ καὶ διότι ἡ ἄνω σειρά τοῦ κοσμήματος εἶναι σήμερον περισσότερον ἐκτεθειμένη



Εἰκ. 14. Τὸ ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ ἀντιθήματος τοῦ ἐπιστυλίου σπειροειδὲς κόσμημα.

εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις. Πάντως ἐκ τῆς προσεκτικῆς μελέτης τοῦ κοσμήματος προκύπτει, ὅτι ἐκ τῶν δύο σειρῶν τοῦ ἡ μὲν κάτω ἦτο δεξιόστροφος ἡ δὲ ἄνω ἀριστερόστροφος καὶ ὅτι αἱ δύο σειραὶ ἦσαν μὲν πλησιέστερα ἀλλήλων τοποθετημένοι ἀλλὰ δὲν συνεπλέκοντο. Ἐν τούτοις σύνδεσις αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἐπραγματοποιεῖτο δι' ἀπλῶν φυλλαρίων πληρούντων τὰ μεταξύ των δημιουργούμενα καμπυλόπλευρα τρίγωνα⁷, ὡς ἡ εἰκὼν 14 δεικνύει.

Τὸ ἀνατολίζον κόσμημα τοῦ ἀντιθήματος ἡγαπᾶτο ἰδιαίτερος εἰς δωρικοὺς ναοὺς τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὅτε ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν πηλίνων σιμῶν ἀπλοῦν⁸

φάνειαν διὰ γραπτῶν ἀνθεμίων, παραπλήσια δηλαδὴ πρὸς τὰς εὐρεθείσας ὑπὸ Β. ΣΤΑΗ (Ἀρχ. Ἐφημ. 1900, πίν. 9) εἰς τὸν ἐν Σουνίῳ ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς.

1 A. FURTWÄNGLER, Aegina, πίν. 39.

2 H. KOCH, ἔ. ἀ. πίν. 46 καὶ 52.

3 A. ORLANDOS, B.C.H. 48, 1924, σ. 313 εἰκ. 5 A.

4 Ναοί: Ποσειδῶνος, KOLDEWEY-FUCHSTEIN, Die griech. Tempel in Unteritalien und Sizilien, σ. 29 εἰκ. 28, ναὸς Α Σελινούντος (αὐτόθι σ. 130 εἰκ. 113), ναὸς Ἡρας Ἀκράγαντος (αὐτόθι σ. 168 εἰκ. 148), ναὸς Ὀμονοίας (αὐτόθι σ. 172 εἰκ. 152). Ἐσφαλμένως κατὰ ταῦτα ὁ HERBIG (A. M. 66 [1941] σ. 128) γράφει ὅτι «κατὰ κανόνα ταινία εἰς τὸν θριγκόν (= ἀντίθημα) τῆς περιστάσεως τίθεται μόνον εἰς τὸν πρόναον καὶ τὸν ὀπισθόδομον καὶ ὄχι εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ πτεροῦ». Ἐσφαλμένον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ

ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον (ἔ. ἀ.) ὅτι ἡ ταινία τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Παρθενῶνος ἐκοσμεῖτο διὰ διπλοῦ μαιάνδρου, ἐν ᾧ κοσμεῖται δι' ἀπλοῦ, πβλ. PENROSE, The Princ. of Athen. Archit. κεφ. VIII πίν. 22.

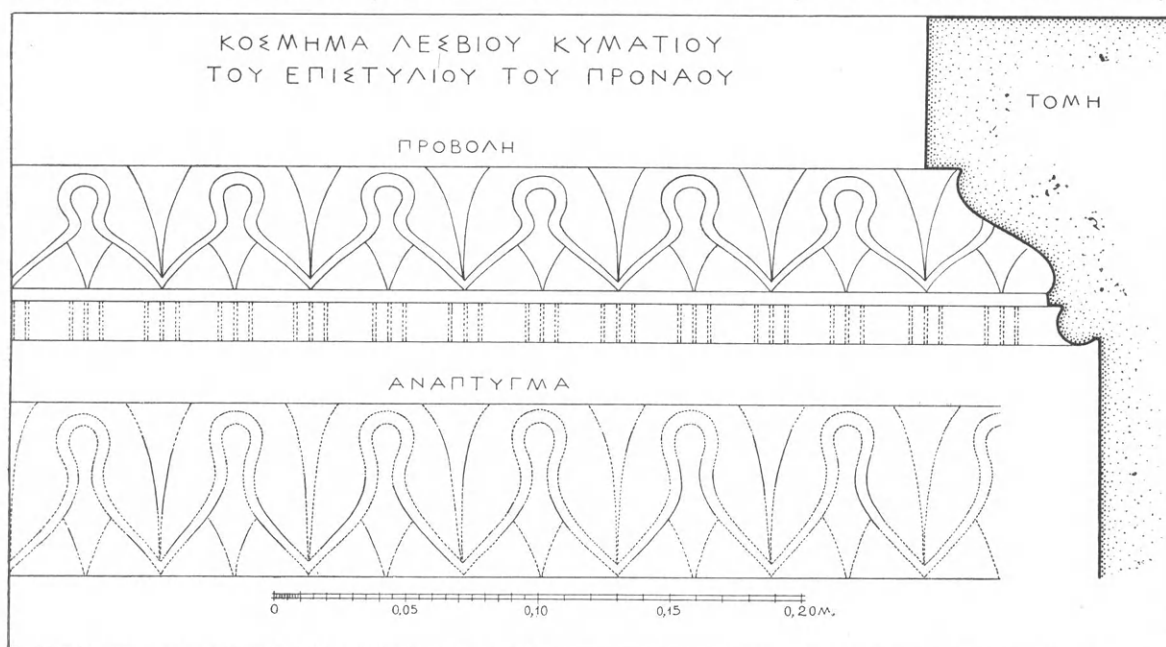
5 A.M. 66 (1941) σ. 127.

6 Arch. Anz. 1929, σ. 22.

7 Εἰς ἄλλα πηλινὰ ἀρχαῖκα παραδείγματα τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος ἀντὶ ἀπλῶν φυλλαρίων τίθενται μικρὰ ἀνθέμια ἢ φύλλα δάφνης, ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς Σικελίας (Ἀθήναιον Συρακουσῶν κλπ.).

8 E. BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis τ. I εἰκ. 8, 10, 14, 17, H. KOCH, Studien zu den campanischen Dachterrakotten, R.M. 30 (1915) σ. 76 εἰκ. 33, σ. 81 εἰκ. 37, E. DOUGLAS VAN BUREN, Greek fictile Revetments in the Archaic Period, πίν. III εἰκ. 4, VIII εἰκ. 21.

ἢ διπλοῦν¹ ἢ ἀκροκεράμων² ἢ καὶ τῶν πηλίνων ἐπενδύσεων γείσων³ ναῶν, ἰδίᾳ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας ἢ τῶν παραρτημάτων των⁴. Πάντως ἡ ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ ἀντιθήματος τοῦ ἐπιστυλίου παρουσία του εἶναι ὅλως ἐξαιρετικὴ⁵· διότι ἐπὶ τῶν ταινιῶν ἐν γένει, τόσον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιστυλίου ὅσον καὶ τοῦ ἀντιθήματος αὐτοῦ ἐξωγραφεῖτο συνήθως ἀπλοῦς μαϊάνδρος, ὡς π. χ. εἰς τὸν Παρθενῶνα⁶ καὶ τὸ «Θησεῖον»⁷. Κατὰ τὸν HERBIG⁸ ἡ ἐνταῦθα παρουσία τοῦ ἀρ-



Εἰκ. 15. Τὸ ἐπὶ τοῦ λεσβίου κυματίου τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ προναοῦ καρδιόσχημον κόσμημα, ἐν προβολῇ καὶ ἐν ἀναπτύγματι.

χαΐζοντος διπλοῦ πλέγματος θὰ ὀφείλεται πιθανῶς εἰς προσήλωσιν τοῦ καλλιτέχνου εἰς ἀρχαϊκὰς διακοσμητικὰς λεπτομερεῖας ἐφαρμοσθείσας εἰς τὸν προγενέστερον πόρινον ναόν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν διπλοῦν μαϊάνδρον τοῦ θράνου, ὅστις ἐσχημάτιζεν εἰς τὰς δύο μακρὰς πλευρὰς τοῦ πτεροῦ ἐν κλειστὸν ὀρθογώνιον πλαίσιον (ὄρα σ. 11) ἡ ταινία τοῦ ἀντιθήματος καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς διακόσμησις διὰ τῆς διπλῆς σπείρας συνεχίζετο πρὸς δυσμὰς μὲν μέχρι τοῦ ὀπισθοναοῦ, ὃν καὶ

1 E. BUSCHOR, αὐτόθι εἰκ. 9. KOCH, αὐτόθι σ. 86 εἰκ. 41.

2 E. BUSCHOR, Die Tondächer der Akropolis τ. II, Berlin und Leipzig 1933, εἰκ. 7, 8, 10 (ἀπλοῦν) εἰκ. 25 (διπλοῦν) H. KOCH, ἔ. ἀ. σ. 79 εἰκ. 36, σ. 86 εἰκ. 40 (ἀπλοῦν). VAN BUREN, Greek fictile Revetments in the Archaic Period, πίν. VIII, εἰκ. 23 (ἀπλοῦν).

3 E. DOUGLAS VAN BUREN, Archaic fict. Revetm. of Sicily and Magna Graecia, εἰκ. 35 (ἀπλοῦν), εἰκ. 7, 8, 25, 26, 34, 38 (διπλοῦν).

4 Π. χ. τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Θησαυροῦ τῶν Γελῶν. E. DOUGLAS VAN BUREN, Greek fictile Revetments in the Archaic Period, πίν. XXXIII εἰκ. 118.

5 Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ BÖTTICHER (Die Tektonik der Hellenen², Berlin 1874, σ. 200 καὶ πίν. 21 ἀρ. 1e) σχεδιάζει ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ ἀντιθήματος δωρικοῦ ναοῦ μίαν ἀπλὴν δεξιόστροφον σπείραν. Εἶχεν ἄρα γε ἔκτοτε διακρίνει τὴν τοῦ Σουνίου; Πάντως ἐν ᾧ διὰ τὴν περίπτωσιν ζωγραφίσεως ἀπλοῦ μαϊάνδρου ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὸ «Θησεῖον», διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς σπείρας δὲν ἀναφέρει ρητῶς εἰς ποῖον ναὸν τὴν παρετήρησεν.

6 PENROSE, The Principles κλπ., κεφ. VIII πίν. 22.

7 C. BÖTTICHER, Tektonik der Hellenen, σ. 200 σημ. K.

8 A.M. 66 (1941) σ. 130.

περιέθεε, πρὸς ἀνατολὰς δ' ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ θριγκοῦ, ὅστις ἐξεύγνυε τὴν Β.Α. καὶ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ σηκοῦ πρὸς τὸ πτερόν. Τοῦ ἐπιστυλίου ὁμως τούτου ἡ ταινία διεκόπτετο ἀποτόμως κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτῆς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ, μὴ συνεχιζομένη ἐπ' αὐτοῦ, ὡς ἀπέδειξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1917, σ. 215 ἐξ. καὶ εἰκ. 2. Ἡ καὶ εἰς τὸ Ἡφαίστειον τῶν Ἀθηνῶν¹ ἐφαρμοσθεῖσα λύσις αὕτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πολὺ ἐπιτυχής.

ζ') Ὁ πρόναος.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ προνάου. Ἐκ ταύτης κατώρθωσα νὰ διακρίνω μόνον τὸ ἐπὶ τοῦ λεσβίου κυματίου τοῦ ἐπιστυλίου κόσμημα, ὅπερ συνίστατο ἐκ σειρᾶς καρδιοσχῆμων φύλλων μετὰ παρεμβλλομένων λογχῶν² (εἰκ. 15). Ἐπὶ τοῦ κάτωθεν ὁμως τοῦ λεσβίου ἀστραγάλου ὡς καὶ τῆς ὑπερθεν αὐτοῦ ταινίας δὲν ἠδυνήθην νὰ διακρίνω ἴχνη κοσμήματος³. Τὰ μνημονευθέντα ἴχνη διακοσμήσεως τοῦ κυματίου ἀνεῦρον ἐπὶ ἐσωτερικοῦ γωνιαίου ἐπιστυλίου ἀποκειμένου σήμερον κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Ἀνήκει δὲ μάλιστα τὸ ἐπιστύλιον τοῦτο εἰς τινὰ τῶν γωνιῶν τοῦ προνάου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ γωνίαν 45° λοξὴ τμήσις τοῦ ἐτέρου τῶν ἄκρων αὐτοῦ ἥτις μάλιστα φέρει καὶ ἀναθύρωσιν πλάτους 0.05 μ. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ στέφον τὸ ἐπιστύλιον τοῦτο λέσβιον κυμάτιον εἶναι κατὰ 45° τετμημένον, ἔπεται ὅτι καὶ τοῦτο συνεχίζετο καὶ κατὰ τὰς 4 πλευρὰς τοῦ προνάου, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ Ἡφαίστειον. Ἐκ τῆς λοιπῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ προνάου οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσα νὰ εὔρω. Δεδομένου ὁμως ὅτι ὁ θρᾶνος τοῦ πτεροῦ ἐκοσμεῖτο διὰ διπλοῦ μαιάνδρου, θὰ πρέπει κατὰ μείζονα λόγον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ τοῦ προνάου ὁ θρᾶνος θὰ ἐκοσμεῖτο διὰ διπλοῦ μαιάνδρου⁴, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ λέσβιον κυμάτιον τῆς ὀροφῆς. Ὁ γεωμετρικὸς δ' οὗτος διάκοσμος τοῦ προνάου ἡρμονίζετο καὶ πρὸς τὸ ἔγχρωμον, ὡς διεπιστώθη⁵, βάθος τῶν ἀναγλύπτων πλακῶν τῆς ἐσωτερικῆς ζωφόρου.

III. Ο ΙΩΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΝΑΟΥ

Ὡς εἶναι ἤδη ἀπὸ μακροῦ γνωστὸν ὁ πρόναος τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος ὡς καὶ ὁ τοῦ συγγενοῦς αὐτοῦ Ἡφαιστείου τῶν Ἀθηνῶν ἔφερεν ὑπὲρ τοὺς κίονας καὶ τὰς παραστάδας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ θριγκὸν ἐξ ἐπιστυλίου, ἀναγλύπτου συνεχοῦς ζωφόρου καὶ θράνου. Ὁ θριγκὸς οὗτος ἐν Σουνίῳ δὲν περιωρίζετο, ὡς εἰς ἄλλα παραδείγματα κλασσικῶν ναῶν⁶, μόνον εἰς τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ ἀλλ' ἐξετείνετο πέραν αὐτοῦ, ἐξικνούμενος ἐκατέρωθεν μέχρι τοῦ πτεροῦ, συνεχιζόμενος ἔπειτα

¹ H. KOCH, ἔ. ἀ. πίν. 45 καὶ 49.

² Ὅμοιον κόσμημα ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ Ἡφαίστειον (KOCH, ἔ. ἀ., πίν. 57, 3 καὶ κατὰ SCHAUBERT, σ. 200 εἰκ. 94). Πβλ. καὶ SEMPER, Der Stil I πίν. IX.

³ Εἰς τὸ Ἡφαίστειον ἡ μὲν ταινία φέρει, ὡς συνήθως, μαιάνδρον, ὁ δὲ ἀστράγαλος κόμβους (KOCH, ἔ. ἀ.

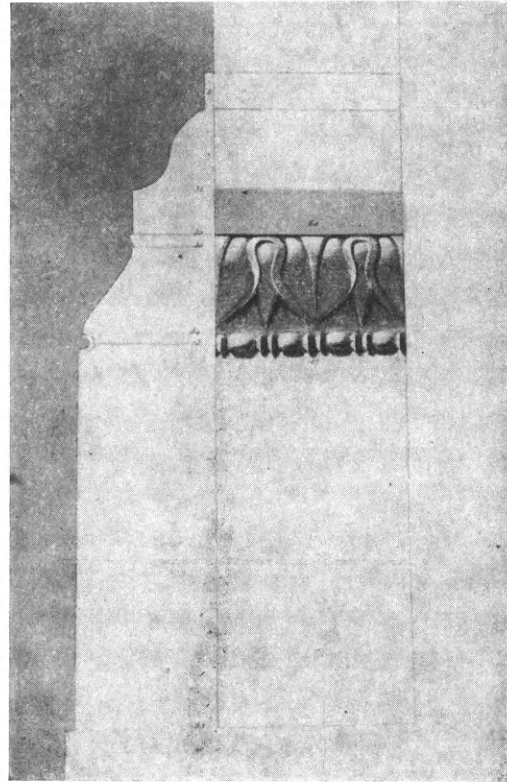
57,3 καὶ κατὰ SCHAUBERT, σ. 200 εἰκ. 94).

⁴ Ὡς εἰς τὸ Ἡφαίστειον (KOCH, ἔ. ἀ. πίν. 56).

⁵ E. FABRICIUS, A.M. 9 (1884) σ. 346. HERBIG, A. M. 66 (1941) σ. 93.

⁶ Ναοί: Ἀφαίας, Διὸς Ὀλυμπίας, Παρθενῶν, Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος, Διὸς ἐν Στράτῳ κλπ.

καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸν πρόναον ἀντιστοιχοῦντος τμήματος τοῦ πτεροῦ καὶ ἔτι περαιτέρω ὀπισθεν τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ¹. Διὰ τῆς τοιαύτης διατάξεως αὐτοῦ ὁ πρόναος τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ ἀπεχωρίζετο σαφῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἀποτελῶν αὐτοτελές τι σύνολον, εἰς τὸ ὁποῖον, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐδόθη καὶ ὅλως ἰδιαίτερος, ἰσχυρῶς ἰωνίζων χαρακτήρ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀγνῶς δωρικὸν χαρακτῆρα τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ. Καὶ ἀνεγνωρίσθη μὲν ἀπὸ μακροῦ κατ' ἀρχὴν ὁ ἰωνισμὸς τῆς τοιαύτης διατάξεως τῆς ζωφόρου του, δὲν ὑπεγραμμίσθη ὁμως ἐπαρκῶς, πόσον ἐντονώτερος ἢ εἰς τὸ Ἑφαίστειον καὶ ἀλλαχοῦ εἶναι ὁ χαρακτήρ οὗτος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἐπὶ τούτου θὰ ἤθελον ἐπ' ὀλίγον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, ἀπαριθμῶν ποῖα ἄλλα πλὴν τῆς συνεχοῦς ζωφόρου πρόσθετα ἰωνικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα παρουσιάζει ὁ πρόναος τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος. Θ' ἀναφέρω λοιπὸν ἐν πρώτοις τὴν μετ' ἀντεστραμμένου λεσβίου κυματίου βάσιν τῶν παραστάδων, ἣτις δὲν συνεχίζεται, ὡς εἰς τὸ Ἑφαίστειον², καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τοίχου ἀλλὰ περιορίζεται μόνον εἰς τὴν παραστάδα. Θὰ προσθέσω μετὰ ταῦτα τὴν εἰς τὸ ἐπικράνον τῶν παραστάδων παρουσίαν — παρὰ τὸ στέφον δωρικὸν κυμάτιον — καὶ ἐνὸς λεσβίου κυματίου (εἰκ. 16) καὶ τούτου μάλιστα μετ' ἀναγλύφου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐκ καρδιοσχημῶν φύλλων καὶ λογχῶν³ (εἰκ. 16). Θὰ σημειώσω περαιτέρω τὴν εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐπιστυλίου παρουσίαν λεσβίου κυματίου μετ' ἀστραγάλου καὶ τέλος θὰ ὑπογραμμίσω τὴν ὑπὸ λεσβίου ὡσαύτως κυματίου στέψιν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς⁴. Ἔχομεν κατὰ ταῦτα εἰς τὸν πρόναον τοῦ ναοῦ τοῦ Σουνίου μίαν βαθυτέραν ἢ εἰς ἄλλους ἀπτικοὺς ναοὺς συγχώνευσιν δωρικῶν μετ' ἰωνικῶν στοιχείων, ἣτις ἔρχεται εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐκ τῆς



Εἰκ. 16. Τομὴ τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδος μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ λεσβίου κυματίου κοσμήματος κατὰ τὴν Expéd. Scient. de Morée.

¹ Ὅρα σχηματικὸν διάγραμμα τῆς διαδρομῆς τῆς γλυπτῆς ζωφόρου παρὰ R. DEMANGEI, *La frise ionique*, Paris 1932, σ. 319 εἰκ. 68. IV.

² H. KOCH, ἔ. ἀ. πίν. 52 καὶ σ. 200 εἰκ. 94.

³ Ὅρα ἀπεικόνισιν αὐτοῦ ἐν *Expédition Scientifique de Morée*, Paris 1838, τ. III πίν. 33 εἰκ. III καὶ πίν. 34 εἰκ. I (ἡμετέρα εἰκ. 16). Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ Ἑφαίστειον οὐδὲν κυμάτιον φέρει πλαστικῶς εἰργα-

σμένον κόσμημα εἰς δὲ τὸν Παρθενῶνα μόνον τὸ ἰωνίζον ἐπικράνον τῆς παραστάδος ἔχει ἀνάγλυφον τὸ ἰωνικὸν αὐτοῦ κυμάτιον (PENROSE *The Principles* κλπ. κεφ. VIII πίν. XXIII).

⁴ Καὶ εἰς τὸ Ἑφαίστειον αἱ δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου στέφονται ὑπὸ ἰωνικοῦ κυματίου, ἀλλὰ μόνον αὐται.

τεχνοτροπικῆς μελέτης τῶν γλυπτῶν τῆς ζωφόρου συναχθέντος ὑπὸ τοῦ HERBIG (A.M. 66 [1941] σ. 133) συμπεράσματος περὶ ὑπαγωγῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος εἰς ἀνατολικοελληνικόν τινα κύκλον (Πάριον;), οἷον ὑποδηλοῖ καὶ ἡ ἐπὶ τῶν δωρικῶν κιόνων του ἐφαρμογὴ τῶν ραδινῶν ἀναλογιῶν τῶν ἰωνικῶν κιόνων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΦΡΟΝΤΙΣΜΑΤΑ

Ι. *Ἀττικὸς ἢ Νάξιος*; Μερικοὶ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀποβλέπουν δυσπίστως πρὸς τὴν ζήτησιν τοῦ τοπικοῦ «ἐργαστηρίου» ἤγουν τῆς τοπικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει τὸ ἀρχαῖον καλλιτέχνημα, *ὅταν τοῦτο εἶναι πλαστικὸν ἔργον* — διότι προκειμένου π.χ. περὶ ἀγγείων δὲν ἀντιλέγει κανεὶς. Συζητήσεις περὶ τῶν ἀντιρρήσεων τῶν δυσπίστων δὲν ἔχει τὴν θέσιν τῆς ἐδῶ· ἴσως ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὔτε αἱ δυσκολίαι τῆς τοιαύτης ἐρεῦνης (αἱ ὁποῖαι εἶναι κυριώτατα δυσκολίαι *διατυπώσεως διὰ λέξεων* τῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνει ὁ ὀφθαλμὸς καὶ ἡ σκέψις) οὔτε τὰ ἐνίοτε ἀντιφατικὰ πορίσματα αὐτῆς ἢ τὰ σφάλματά μας ἀποδεικνύουν τὸ μὴ ὀρθὸν τῆς τοιαύτης μεθόδου ἢ τὴν ἀνυπαρξίαν τοιούτων τοπικῶν «σχολῶν» — ἀφ' ὅτου τοῦλάχιστον ἐδιδάχθημεν, ὅτι ἡ ἰδική μας ἄγνοια δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα (*ignorantia non est argumentum*). Πιστεύω ἀντιθέτως μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους, ὅτι ὁ ἐντοπισμὸς γλυπτοῦ τινος εἰς ὠρισμένον ἐργαστήριον, ὅπως καὶ ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ἀτομικοῦ τοῦ καλλιτέχνου, ὅχι μόνον διαφωτίζει τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν διὰ τὴν πρόληψιν παντοειδῶν σφαλμάτων.

Ὅθεν νομίζω, ὅτι πρέπει νὰ τροποποιηθῇ ὡς πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ἡ κρίσις τῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι ὠμίλησαν μέχρι σήμερον περὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3858 μαρμαρίνου κούρου τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (πίν. Ι), εὐρεθέντος παρὰ τὸ Μοσχᾶτον (μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ν. Φαλήρου) καὶ ἀποκειμένου ἄλλοτε εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Θησείου, δημοσιευθέντος δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ E. HOMANN-WEDEKING¹. Ἦδη κατὰ τὴν πρώτην δημοσίευσιν ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κούρου τούτου ὡς ἀττικοῦ ἄνευ προσαγωγῆς ἐπιχειρημάτων προεκάλει εἰς τὸν γράφοντα ἀπορίας. Διότι δὲν ἦτο καθόλου φανερὸν ποία γραμμὴ διερχομένη διὰ τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου ἠδύνατο νὰ ἐνώσῃ τοῦτον ἀφ' ἐνὸς μὲν μὲ τοὺς παλαιότερους δύο κούρους τοῦ Σουνίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὸν νεώτερόν του Μοσχοφόρον εἰς μίαν οἰκογένειαν ἀπὸ ἀπόψεως φυσιογνωμίας, ἐκφράσεως καὶ πλαστικῆς διαμορφώσεως· ἐνῶ τούναντίον εἶναι αὐτόδηλον πῶς, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὁ Μοσχοφόρος, ἡ κεφαλὴ τοῦ Λούβρου, ἡ ὀρθία θεὰ τοῦ Βερολίνου καὶ ὁ ἐκ τοῦ Κεραιικοῦ κοῦρος συνδέονται μὲ τοὺς δύο «Σουνιαράτους» ἐκείνους, μὲ τὸ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Γοργόνειον, μὲ τὸν κοῦρον τῆς Ν. Ὑόρκης καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Διπύλου — καὶ μάλιστα συνδέονται ἀνενοχλήτως μόνον ἂν φύγῃ ἀπὸ τὸ μέσον ὁ

¹ AM. 63/4, 1938/9, ἐ. πίν. 49-54. Βλ. καὶ G. RICHTER, *chische Jünglinge*, σελ. 55 ἐ. εἰκ. 57-59. Kouroi, ἀρ. 26 εἰκ. 98 9 + 101. E. BUSCHOR, *Frühgriechische Jünglinge*, σελ. 55 ἐ. εἰκ. 57-59.

κούρος του Μοσχάτου¹. Ἐκτοτε ὁ κούρος οὗτος μνημονεύεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ὡς ἀττικός, ἄλλοτε μὲν ἀπλῶς, ἄλλοτε ὅμως μὲ περιορισμούς μαρτυροῦντας, ὅτι ἡ ἰδιομορφία του ἔχει γίνει αἰσθητή².

Νομίζω ὅτι ὁ κούρος τοῦ Μοσχάτου, μέλος ξένον καὶ ἀμήχανον εἰς τὴν ἀττικὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, γίνεται ἀμέσως κατανοητὸς καὶ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴν μόνωσίν του, ἂν προσπαθήσωμεν νὰ ἀνεύρωμεν τὴν ἰδικήν του οἰκογένειαν. Θὰ ἦτο πρὸς τοῦτο ἀρκετὴ ἡ θετικὴ διατύπωσις τοῦ ὅλου χαρακτηρὸς του· ἀλλὰ συνήθως αἱ ἀπαιτ. λεπτομέρειαι, ἐπειδὴ εἶναι ἀμεσώτερον ἀντιληπταί, θεωροῦνται (ἀδίκως νομίζω) περισσότερον ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸν κριτήριον τοῦ ἐρευνητοῦ. Ἄς γίνῃ λοιπὸν μὲ αὐτὰς ἡ ἀρχή.

Ἡ διατύπωσις τοῦ σώματος, πρῶτον, διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην πού βλέπομεν εἰς τοὺς κούρους τῆς Ν. Ὑόρκης, τοῦ Σουνίου, τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τὸν Μοσχοφόρον, οἱ ὅποιοι μεταξὺ στήθους καὶ μέσης δεικνύουν γραμμικῶς ἔντονον τὸ κάτω θωρακικὸν περίγραμμα, ὅπως καὶ τὰς ὑπ' αὐτὸ τέσσαρας ἢ τρεῖς ὀριζοντίας γραμμάς (Inskriptionen), ἐνῶ ὁ κούρος τοῦ Μοσχάτου τὸ μὲν θωρακικὸν σύνορον διατυπώνει ὡς ἀβαθὴ κοίλανσιν, τὰς δὲ ὑπ' αὐτὸ γραμμάς παραλείπει ὅλως διόλου³. Εἰς τὸν κούρον τοῦτον, ἐνῶ τὰ ἐξωτερικὰ περιγράμματα ἀναμφισβητήτως θέλουν νὰ τὸν παρουσιάσουν ὡς εὐγραμμον, ὅμως κανὲν ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ του σχεδίου, εἴτε τῆς προσθίας εἴτε τῶν ἄλλων ὤψεων, δὲν ἔχει ἐναργῶς γραμμικὸν χαρακτηρὰ, ἀλλὰ εἶναι μᾶλλον ἑγγλυφὸς ὑπαινιγμός.

Ἡ κόμη, ἔπειτα, παρουσιάζει ἀσυνήθη εἰς τοὺς ἀττικούς κούρους γνωρίσματα. Οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου εἶναι ἐκτενισμένοι σπειροειδῶς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ὡς ἐὰν ἐξεφύοντο κάτω καὶ εἰλίσσοντο πρὸς τὰ ἄνω εἰς σπείραν, ἀντί, ὅπως εἶναι τὸ σῦνηθες, νὰ κατέρχονται καταλήγοντες κάτω εἰς σπείρας. Ὁ σπανιώτερος οὗτος τρόπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς (ἀσφαλῶς ἐν Νάξῳ εὑρεθείσης καὶ γνησίως Ναξίου χαρακτηρὸς) κεφαλῆς κούρου ἐν Κοπεγχάγῃ. Ἀνάλογα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ

1 Κεφαλὴ Διπύλου: RICHTER, ἀρ. 6 εἰκ. 46 - 49. BUSCHOR εἰκ. 11 - 14.—Κούρος Ν. Ὑόρκης: RICHTER, ἀρ. 1 εἰκ. 19 - 26. BUSCHOR, εἰκ. 15 - 21.—Γοργόνειον Ἀκροπόλεως: PAYNE-YOUNG, Archaic Marble Sculpt. Acrop., π. 1. H. SCHRADER (-E. LANGLOTZ-M. SCHUCHHARDT), Die arch. Marmorbildw. der Akrop., π. 184.—Κούροι Σουνίου: RICHTER, ἀρ. 2 - 3 εἰκ. 27 - 35. BUSCHOR, εἰκ. 23-28 καὶ 54 - 55.—Κούρος Κεραμεικοῦ: RICHTER, ἀρ. 8 εἰκ. 50-52. BUSCHOR, εἰκ. 56.—Θεὰ Βερολίνου: BLÜMEL, Katalog A 1. BUSCHOR, Plastik d. Griechen, σ. 36 - 37. RICHTER, Archaic Greek Art, σ. 63 εἰκ. 90-91.—Κεφαλὴ Λούβρου: RICHTER, Kouroi, ἀρ. 54 εἰκ. 179 - 184. BUSCHOR, Jünglinge, εἰκ. 60. WEDEKING, Anfänge d. Grossplastik, εἰκ. 40.—Μοσχοφόρος: PAYNE-YOUNG, π. 2-4. SCHRADER (κλπ.), π. 153-154. RICHTER, Arch. Gr. Art, σ. 64 εἰκ. 92-93.

2 Οὕτω ἡ G. RICHTER, Archaic Greek Art (1949) σ. 9, παρατηρεῖ «two other Kouroi from Attica [=ὁ τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ ὁ τοῦ Μοσχάτου]... are different in quality and style; we cannot, therefore, say

that the style of the Sounion, New York, Dipylon and Kalligastatues is necessarily characteristic of the whole of Attica» (ἀστοχεῖ ὅμως τοῦ ὀρθοῦ ἢ ἀντιπαράθεσις τῶν κούρων τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τοῦ Μοσχάτου, ὡς ἐνότητος, πρὸς τὰ λοιπὰ ἀττικά). Ὁ E. BUSCHOR, Frühgriech. Jünger (1950) σ. 55 εἰσάγει τὸν λόγον περὶ τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου διὰ τῶν λέξεων «andere Wege [=παρὰ ὁ ἀκέφαλος κούρος τοῦ Σουνίου καὶ ὁ τοῦ Κεραμεικοῦ] geht der in Moschatogefundene Jüngling...». Ὁ E. WEDEKING, Die Anfänge der griech. Grossplastik (1950) σ. 86-89 εἰκ. 46-7, συγκρίνει τώρα τὸν κούρον τοῦ Μοσχάτου μὲ τὴν ἐκ Νάξου καὶ Ναξίαν κεφαλὴν τῆς Κοπεγχάγης, ἵνα ὑποστηρίξῃ τὸν ἀττικὸν χαρακτηρὰ τοῦ πρώτου. Τέλος ὁ G. LIPPOLD, Die griech. Plastik (1950, Handb. d. Arch.) σ. 43 σημ. 9, μνημονεύει τοῦτον εἰς τὸ περὶ Νάξου κεφάλαιον, ὡς «attisch. ?». Πρβλ. καὶ Ἀρχ. Ἐφημ. 1939-41 (1948) σ. 24 (N. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ).

3 Βλ. καὶ RICHTER, Kouroi, σελ. 103 (ἀρ. 26).

J. FINK μνημονευόμενα δύο παραδείγματα τοιαύτης κομμώσεως, τοῦ κούρου τῆς Μήλου καὶ τῶν γλυπτῶν τοῦ αἰτώματος τῆς Κερκύρας¹. Ὁ ἀσυνήθης τρόπος τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου καὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Κοπεγχάγης εἶναι ἤδη οὐχὶ ἀσήμαντος ἔνδειξις χωρίζουσα καὶ τὸν πρῶτον ἀπὸ τὸ ἀττικὸν ἐργαστήριον, ἄγει δὲ ὅχι, βέβαια, πρὸς τὸ Κορινθιακὸν τοῦ αἰτώματος τῆς Κερκύρας, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἀνατολικώτερα. Σπανίζουν ἀληθῶς, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν ἕως σήμερον, καὶ εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα οἱ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω σπειροειδῶς ἐλίσσόμενοι βόστρυχοι. Ἴσως ὁμως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν τρόπον τοῦτον ἡ συνήθεια τῶν ἀνατολικῶν ἐργαστηρίων νὰ παρουσιάζουν καὶ ἄνευ σπειροειδοῦς καταλήξεως τοὺς βόστρυχους τοῦ μετώπου ἐκτενισμένους πρὸς τὰ ἄνω, ὅπως εἰς τὸ σχεδὸν σύγχρονον πρὸς τὸν κούρον τοῦ Μοσχάτου χάλκινον ἀγαλμάτιον τῆς Σάμου². Ἡ κόμμωσις αὕτη τῶν βόστρυχων τοῦ μετώπου πρὸς τὰ ἄνω — εἴτε μὲ σπειροειδῇ κατάληξιν (τὸ ἀρχαϊκὸν ὄνομα τῆς ὁποίας ἴσως εἶναι «κέρας», βλ. κατωτέρω) εἴτε ἄνευ αὐτῆς — φαίνεται, ὅτι ἤρρεσκεν εἰς τοὺς Ἰωνας, ἀφοῦ μὲ κάπως διάφορον μορφήν ζῇ μέχρι τῶν μέσων τουλάχιστον τοῦ βου αἰῶνος³.

Ἀλλὰ καὶ τῆς ταινίας τῆς περιβαλλούσης τὴν κόμην ὁ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ κρανίου κόμβος, τὸ «ἡράκλειον ἄμμα», δεικνύει διαφορὰν ἀπὸ τὰς προτιμήσεις τῶν ἀττικῶν καλλιτεχνῶν. Εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Διπύλου, τοῦ κούρου τῆς Ν. Ὑόρκης, τοῦ κούρου τοῦ Σουνίου παρακολουθοῦμεν ἐπὶ μίαν περίπου εἰκοσαετίαν τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἀττικῶν, νὰ προσλάβῃ καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο μορφήν εὐρεῖαν ἀλλὰ τεταμένην καὶ σφιγκτὴν, σχεδὸν ὀρθογώνιον, μόνον δὲ κατὰ τὰ ἄκρα εὐκαμπτον. Ἐπὶ τοῦ κούρου τοῦ Κεραμεικοῦ τὸ μέρος τοῦτο εἶναι ἐφθαρμένον, ἐπὶ δὲ τῆς νεωτέρας κεφαλῆς τοῦ Λούβρου ἡ ἀκαμψία ἔχει μὲν μετριασθῇ, ἀλλὰ συγκρατεῖ πάντοτε ὡς ἐσωτερικὸς σκελετὸς τὴν μορφήν τοῦ «ἁμματος». Ἐναντι ὁμως τοῦ «ἁμματος» τῶν ἀττικῶν τούτων κούρων τὸ τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου φαίνεται σχεδὸν χαλαρῶς δεδεμένον, τείνον πρὸς τὴν περισσότερον ἄνετον καμπύλην, ὅμοιον κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ κριοφόρου τῆς Θάσου, τοῦ πρωίμου ἐν Θήρᾳ κούρου, τῆς ἐκ Νάξου κεφαλῆς τῆς Κοπεγχάγης, ἀκόμη δὲ καὶ τῆς «σαμίας» Κόρης τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. 677. Χαρακτηριστικὸν ἀφ' ἐτέρου εἶναι πόσον ἀλύγιστον διεμόρφωσε ὁ τεχνίτης τοῦ ἐξ Ὁρχομενοῦ κούρου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 9 τό, κατὰ βάσιν, ὅμοιον πρὸς τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου σχῆμα (καὶ γενικώτερον οἱ Βοιωτοὶ γλύπται δέχονται, ὡς γνωστόν, ἔκτοτε ἐπίδρασιν ἐκ Νάξου)⁴.

¹ J. FINK, Die Haartrachten der Griechen in der 1. Hälfte des 1. Jahrht. v. Chr. (1938) σ. 58. Πρβλ. τὴν ἐκ Laganello κεφαλὴν τῶν Συρακουσῶν: G. RICHTER, Arch. Greek Art, σ. 56 εἰκ. 79-80. G. DE MIRÉ - F. VILLARD, Sicile Grecque, πίν. 31-32.

² E. BUSCHOR, Altsam. Standbild., εἰκ. 5, 7, 8. C. RICHTER, Kouroi, ἀρ. 17 εἰκ. 83-85. E. BUSCHOR, Frühgriech. Jüngerl., εἰκ. 84-85. Ἡ αὕτη κόμμωσις νοεῖται πιθανῶς καὶ εἰς τὸ ἔτερον ἐκ Σάμου χάλκινον ἀγαλμάτιον BUSCHOR, αὐτ. εἰκ. 6, 9, 10. RICHTER, ἀρ. 18 εἰκ. 86-88.

³ Βλ. J. FINK, ἔ. ἀ. σ. 66 ἔ. RICHTER, Kouroi, σ. 152

σημ. 17. BUSCHOR, Jüngerl., σ. 82 ἔ. Παραδείγματα τῆς νεωτέρας μορφῆς: Κεφαλὴ Σάμου BUSCHOR, Altsam. Standb., εἰκ. 42-44. RICHTER, Kouroi, ἀρ. 106 εἰκ. 272.—Κεφαλὴ Ρόδου Clara Rhodos VI, 78 ἔ. εἰκ. 50. RICHTER, ἀρ. 109 εἰκ. 308.—Κεφαλὴ Κωνσταντινουπόλεως (ἐκ Ρόδου ἢ Παιδεστοῦ); RICHTER, ἀρ. 111 εἰκ. 301-2. BUSCHOR, Jüngerl., εἰκ. 90-1.—Κεφαλὴ Λονδίνου ἐκ Διδύμων RICHTER, ἀρ. 112 εἰκ. 303-4. Κλπ. Πρβλ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1939-41 (1948) σ. 18 σημ. 8.

⁴ Κριοφόρος Θάσου RICHTER, ἀρ. 12 εἰκ. 71-73, 78. BUSCHOR, εἰκ. 32-34.—Πρώμος κούρος Θήρας

Καὶ τῆς λοιπῆς κεφαλῆς ἡ εἰκὼν δὲν συγγενεύει μὲ τὰ ἀττικά ἔργα. Ὁ φέρον αὐτὴν λαιμός, ὑψηλὸς καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν ραδινότητα τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, γίνεται ὑπὸ τὸ πρόσωπον σημαντικῶς στενότερος παρὰ ἡ αἰσθητικῶς πλατυτέρα γνάθος. Ἀντιθέτως, εἰς τὰς γνησίας ἀττικὰς κεφαλὰς (Διπύλου, Μοσχόφου, Κούρου Ν. Ὑόρκης, Σουνίου, θεᾶς Βερολίνου, κεφαλῆς Λούβρου), ἡ γνάθος δὲν φαίνεται πλατυτέρα τοῦ λαιμοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ περίγραμμα εἰσρέει κατὰ τινα τρόπον εἰς τὸ τοῦ προσώπου καὶ «συντήκεται» μετ' αὐτοῦ. Τὰ ὦτα εἶναι μὲν ὅμοια κατὰ τὸ γενικὸν σχῆμα μὲ τὰ τοῦ συγχρόνου του κούρου τοῦ Κεραμικοῦ, τὰ διακρίνει ὅμως ἀπ' αὐτά (ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀττικά) πολὺ μικρότερα «ἀκριβεία» (*diligentia*) τῶν γραμμῶν τοῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖον φαίνεται πάλιν ἀποβλέπον εἰς τὴν ἐκ τοῦ συνόλου ἐντύπωσιν. Εἰς τὸ στόμα τέλος ὁ γλύπτης ἐγγλύφει μαλακὰ τὰ χεῖλη καὶ συμμειγνύει αὐτὰ κατὰ τὰς γωνίας οὕτω, ὥστε ἀποδεικνύεται καταφανῶς θελγόμενος ἐκ τῶν σκιερῶν τόνων, οἱ ὁποῖοι τὰ περιβάλλουν· τοιοῦτου εἶδους φροντὶς λείπει ἀπὸ τὰ πυκνότερα τὴν σύστασιν καὶ στερεώτερα τὸ σχέδιον χεῖλη τῶν μνημονευθεισῶν ἀττικῶν κεφαλῶν, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραγνώριστος εἰς τὴν Ναξίαν κεφαλὴν τῆς Κοπεγχάγης.

Αἱ ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαι λεπτομέρειαι: ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὴν γραμμικὴν ἐνάργειαν καὶ ἀκριβείαν τοῦ σχεδίου, οἱ ἐκ τοῦ μετώπου πρὸς τὰ ἄνω ἐλισσόμενοι βόστρυχοι, ἡ χαλαρὰ πλοκὴ τοῦ «ἥρακλείου ἄμματος», ἡ σχετικῶς λίαν πλατεῖα γνάθος, τὸ σκιερὸν μαλακὸν στόμα — καὶ μόναι αἱ λεπτομέρειαι αὗται ἔχουν ὥς συνέπειαν, ὅτι μεταξὺ τῶν γνησίων ἀττικῶν ἔργων ὁ κοῦρος τοῦ Μοσχάτου ξενίζει. Ὅτι ὅμως τὸ ξενικὸν τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄθροισμα τῶν μνημονευθεισῶν λεπτομερειῶν, ἀλλὰ προϋπάρχει τούτων καὶ τὰς δημιουργεῖ, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἔκφρασιν ἀποτελεῖ ἡ ὅλη στάσις αὐτοῦ καὶ ἡ πνευματικὴ ἰδιομορφία τοῦ προσώπου. Τὸ ἐνεργητικὸν πνεῦμα τῶν ἀττικῶν μορφῶν τῶν χρόνων τούτων, τὸ «ἔμπεδον ἐκ νεάτου πυθμένος ἐς κορυφήν», τὰς ἀττικὰς «ὀφθαλμῶν βολάς», ματαιῶς θὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν παθητικὴν στάσιν τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου καὶ εἰς τὸν ἀπλανῆ λογισμόν τὸν διὰ τῶν μικρῶν ὀφθαλμῶν του διαφαινόμενον¹. Ὁ κοῦρος τοῦ Μοσχάτου ἔχει ἄλλοῖα θετικά χαρίσματα, ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς Ναξίας κεφαλῆς τῆς Κοπεγχάγης, τῆς Ναξίας μᾶλλον ἢ Σαμίας Κόρης τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. 677, τῆς Σφιγγὸς τῶν Ναξίων ἐν Δελφοῖς, ἔτι δὲ τοῦ ὑπ' ἀρ. 10 ἐκ Πτόφου κούρου τοῦ Ἐθν. Μουσείου².

Ἐνῶ οὕτω ἡ προσπάθεια συγκρίσεως τοῦ κούρου τοῦ Μοσχάτου μὲ ἀττικά

RICHTER, ἀρ. 16 σελ. 88. Ἀρχ. Ἐφημ. 1939 - 41 (1948) σ. 5 ἔ. BUSCHOR, εἰκ. 66 - 67. — Κεφαλὴ Κοπεγχάγης From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptotek II, 1938, 65 ἔ. εἰκ. 1 - 4. BUSCHOR, εἰκ. 68 - 70. WEDEKING, Anfänge, εἰκ. 47. — Κοῦρος EM ἀρ. 9 ἔξ Ὀρχομενοῦ RICHTER ἀρ. 27 εἰκ. 100, 102 - 104.

¹ Ἀποβλέπον τις εἰς τὸν μικρόν, καλῶς σωζόμενον δεξιὸν ὀφθαλμόν του καὶ συγκρίνων τοῦτον μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀττικῶν δὲν ἐννοεῖ, διατὶ ὁ WEDEKING, Anfänge, σ. 89, τὸν χαρακτηρίζει μὲ τὰς λέξεις

«das weitgeöffnete strahlende Auge, das mit Anspruch blickt». Ὁ ἀριστερὸς ὀφθαλμός του ἀποθρασυθεὶς ἐμεγεθύνθη. Ἡ δὲ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης, τῆς ὁποίας τὸν (οὐδαμῶς μικρότερον) ὀφθαλμόν ὁ WEDEKING εὐρίσκει «viel kleiner, mit prüfendem, vielleicht sogar misstrauischem, jedenfalls geschlossenerem Blick», εἶναι κατὰ 15 - 20 ἔτη νεωτέρα.

² Κοῦρος Ἐθν. Μουσ. 10 ἐκ Πτόφου RICHTER, ἀρ. 79 εἰκ. 241 - 46. BUSCHOR, εἰκ. 74 - 5.

ἔργα καὶ ἀνευρέσεως τῆς κοινῆς αὐτῶν φύτρας ἀποτυγχάνει, εἶναι ἀντιστρόφως ἐκπληκτικὸν πόσον πᾶν ἐκάστοτε ἀναφαινόμενον γνησίως ἀττικὸν ἔργον ἐγγράφεται εὐκόλῃ καὶ οὕτως εἰπεῖν «ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου» εἰς τὸν κύκλον τῶν φυσικῶν συγγενῶν του. Διδακτικαὶ εἶναι αἱ κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἀναφανεῖσαι ἀττικαὶ Σφίγγες, ἀναγνωρισθεῖσαι ἀμέσως ὑπὸ τῶν μελετητῶν¹. Ἐπίσης διδακτικὴ ὥς πρὸς τοῦτο εἶναι καὶ ἡ πολὺ νεωτέρα κεφαλὴ τοῦ πίν. Π καὶ εἰκ. 1, τὸ πρῶτον δημοσιευομένη σήμερον. Εὐρεθεῖσα πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ὄχι μακρὰν ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ Σουνίου (πλησίον τοῦ βορείως αὐτοῦ κολπίσκου) ἀποτελεῖ οἰκογενειακὸν κειμήλιον τῆς κ. Λίας Μαρ. Καλλιγᾶ, τὴν ὁποίαν εὐχαριστῶ θερμότερα διὰ τὴν πρόθυμον ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως. Εἶναι ἐκ νησιωτικοῦ μαρμάρου, κατὰ τι μικροτέρα τοῦ φυσικοῦ (ὑψ. ἀπὸ τοῦ πηγουνίου μέχρι τοῦ μυχοῦ τῆς κόμης ὑπὲρ τὸ μέτωπον 0.175 μ., μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου 0.23, πλάτος κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς γωνίας τῶν ὀφθαλμῶν 0.115, μέγιστον βάθος κατὰ τὴν ταινίαν 0.17). Τὸ πρόσθιον μέρος αὐτῆς ἔχει ἀποκοπῇ καθέτως ἀπὸ τοῦ λοιποῦ, μολονότι δὲ ἡ τομὴ χαίνει ἐξωτερικῶς, αἱ ἐπιφάνειαι τῆς θρασέως ἐσωτερικῶς προσαρμόζονται ἀκριβῶς. Ὅπισθεν καὶ κατωτέρω τῆς ταινίας ἡ στρογγυλότης τῆς κόμης μεταπίπτει ἀποτόμως εἰς ἐπίπεδον ἐπιφανειαν (ἐν μέρει ἀδρότερον καὶ ἐν μέρει ὀμαλώτερον εἰργασμένην), ἐξ οὗ συμπεραίνεται μὲν ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη δὲν ἦτο ὀρατὴ (ἴσως εὐρίσκετο πρὸ τοῦ τυμπάνου ἀετώματος;), δὲν εἶναι ὅμως ἀμέσως φανερὸν διὰ ποῖον πρακτικὸν λόγον ἦτο τοῦτο ἀναγκαῖον. Ἐν γένει τὰς ἀδρότερον εἰργασμένας ἐπιφανείας τῆς κόμης



Εἰκ. 1. Ὅπισθία ὄψις τῆς κεφαλῆς Καλλιγᾶ.

¹ Π. γ.: ἡ πρωιμοτάτη μαρμαρίνη τῆς Ν. Ὑόρκης G. RICHTER, Arch. Attic Gravestones, εἰκ. 30-32. Τῆς αὐτῆς, Arch. Gr. Art, εἰκ. 15. Τῆς αὐτῆς, Catal. of Gr. Sculpt. Metrop. Mus. (1954) ἀρ. 10 π. XII. K. FRIIS JOHANSEN, The att. Grave-Rel. (1951) 95 ε. εἰκ. 46.—Ἡ *πωρίνη* τῆς Κοπεγχάγης: EA 3762. Graeske Originalskulpturer, π. I. V. H. POULSEN, From the Collections II (1938) σ. 82 εἰκ. 17-19. G. RICHTER, Arch. Att. Gravest., εἰκ. 35. F. POULSEN, Catal. of anc. sculpt. (1951) σ. 21 ἀρ. 4.—Ἡ *μαρμαρίνη* τοῦ Κε-

γαμεικοῦ AA. 1943, 391 ε. εἰκ. 31 ε. RICHTER, Arch. Gr. Art, σ. 67 εἰκ. 101. 103. E. WEDEKING, Anfänge, σ. 85 εἰκ. 42. K. FRIIS JOHANSEN, ε. ἀ. σ. 94 σημ. 1 (ἐνθυμίζει ἀφ' ἑνὸς τὴν πηλίνην Κορινθιακὴν τῆς Καλυδῶνος G. RICHTER, αὐτ. εἰκ. 25 καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ὑδροφόρον τοῦ ἀετώματος τοῦ Τρωίλου τῆς Ἀκροπόλεως RICHTER, αὐτ. εἰκ. 104, ἥτοι φαίνεται ἀνήκουσα εἰς τοὺς περὶ τὸ 570 π.Χ. χρόνους).—Ἡ πρῶτη ἐν Βιέννῃ καὶ σήμερον ἐν Κοπεγχάγῃ *μαρμαρίνη*: G. RICHTER, Arch. Att. Gravest., εἰκ. 51. V. H. POULSEN ἐν Med-

καὶ τοῦ πώγωνος θὰ ἐκάλυπτε χρῶμα. Ὁ πώγων χαρακτηρίζει πιθανῶς θεόν τινα, ἀφοῦ εἶναι ὄχι πολὺ συνήθεις καὶ ἔχουν εἰδικὴν αἰτίαν οἱ πωγωνοφόροι ἀνδριάντες θνητῶν (Μοσχοφόρος, ἱππεὺς Ἀκροπόλεως - Rampin, κεφαλὴ Sabouroff Βερολίνου κ.τ.τ.). Φαίνεται ἀνήκουσα εἰς τοὺς περὶ τὸ 560 π. Χ. χρόνους. Μεταξὺ τῶν ἀττικῶν ἔργων ἡ κεφαλὴ Καλλιγᾶ ἀνευρίσκει χωρὶς κόπον τοὺς «φράτερας» αὐτῆς: ἡ φυσιογνωμία καὶ ὁ πνευματικὸς χαρακτήρ τὴν κατατάσσουν, μεταξὺ μὲν τῶν χρονικῶς ἐγγυτέρων ἔργων, εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱππέως Ἀκροπόλεως - Rampin (βλέπε, πλὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἱππέως, τὴν κεφαλὴν Ἀκροπ. 654, καὶ περαιτέρω τὴν κεφαλὴν Ἀκροπ. 617 καὶ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἑρμοῦ Ἀκροπ. 622)¹, ἔχει ὅμως προφανῶς καὶ ἀπωτέρους χρονικῶς συγγενεῖς: τὸν κατὰ 15 περίπου ἔτη πρεσβύτερον Μοσχοφόρον, τὴν σχεδὸν σύγχρονον τούτου ἢ ἐλαφρῶς παλαιότεραν κεφαλὴν κούρου τοῦ Λούβρου καὶ τὴν σχεδὸν σύγχρονον τούτου Σφίγγα τοῦ Κεραμεικοῦ². μεταξὺ δὲ τῶν ἐπιγόνων τὸν κατὰ 30 περίπου ἔτη νεώτερον Κούρον τῆς Ἀναβύσσου³. Εἶναι δὲ ταῦτα φανερά, μολονότι ἡ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ μαρμάρου δυσκολεύει τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀτομικοῦ τεχνίτου τῆς κεφαλῆς Καλλιγᾶ· πάντως ἡ πλαστικὴ διατύπωσις αὐτῆς, συνδυάζουσα στερεότητα καὶ λεπτότητα, καὶ ἡ λάμψις τῆς ἐκφράσεως φαίνονται νὰ συνδέουν τὴν ἐξαιρετικὴν πνευματικὴν καὶ διαυγῆ αὐτὴν μορφήν μὲ τὸ ἔξοχον ἐργαστήριον τοῦ ἱππέως Ἀκροπόλεως - Rampin.

Ὁ κούρος τοῦ Μοσχάτου, ἀντιθέτως, εἰς οὐδὲν ἀττικὸν «γένος» εὐρίσκει θέσιν. Ἡ ὅλη στάσις ὅμως καὶ ἔκφρασις αὐτοῦ καὶ αἱ ἀνωτέρω σημειωθείσαι λεπτομέρειαι ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς αὐτὸν ἓνα ἀκόμη νησιώτην καὶ εἰδικώτερον Νάξιον, νομίζω δὲ ὅτι ὁ ἀναγνωρισμὸς οὗτος ἀποτελεῖ μᾶλλον κέρδος (διὰ τὸ Νάξιον ἐργαστήριον) παρὰ ἀπώλειαν (διὰ τὸ Ἀττικόν). Τὸ Νάξιον ἐργαστήριον συνδέεται στενῶς μὲ τὸ Σάμιον, τοῦ ὁποῦ θανατῶνται προφανῶς τὰς ἀβρὰς καὶ γλυκυθύμους μορφὰς καὶ τὴν τεχνικὴν τόλμην, τόσον ὥστε συχνὰ ἐθεωρήθησαν ὡς Σάμια ἔργα αἱ κόραι τῆς Ἀκροπόλεως 677 καὶ 619, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν θὰ ἦσαν οἱ μόνοι μάρτυρες τῆς «σοφίας» τῶν Ναξίων λιθουργῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως⁴. Αἱ νάξια αὐταὶ κόραι τῆς Ἀκροπόλεως — αἱ «ἀνωφερεῖς» καὶ μᾶλλον

delelser fra Ny Carlsberg Glyptotek, 12, 1955, σ. 1 ε. ε. 1-4.

¹ Ἱππεὺς Ἀκροπόλεως Rampin PAYNE, π. 11 a-c. SCHRADER (-LANGLOTZ κλπ.) π. 134-137. Κεφ. Ἀκροπ. 654: PAYNE, π. 11. SCHRADER, π. 94.—Κεφ. Ἀκροπ. 617: PAYNE, π. 9, 3. 10. SCHRADER, π. 95. Ἀνάγλ. Ἑρμοῦ Ἀκροπ. 622: PAYNE, π. 8, 2. 9, 4. SCHRADER, π. 177.

² Μοσχοφόρος: ἄ. σ. 20 σημ. 1. κεφ. Λούβρου: ἄ. σ. 20 σημ. 1. Σφίγξ Κεραμεικοῦ: ἄ. σ. 23 σημ. 1.

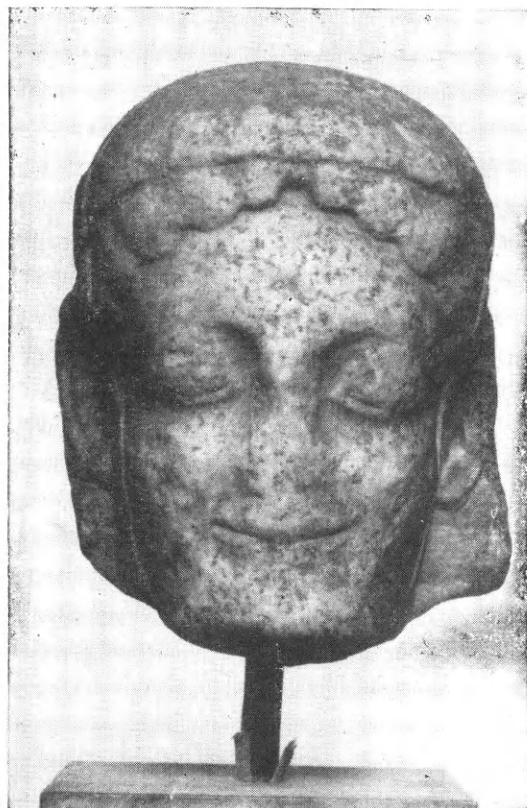
³ Κούρος Ἀναβύσσου (ἀνιδρύθη τῶρα εἰς τὸ Ἔθν. Μουσεῖον ἐπὶ τοῦ πιθανώτατα εἰς αὐτὸν ἀνήκοντος ἐνεπιγράφου βάρθρου τοῦ Κροίσου Hesperia Suppl. VIII σ. 361 ε. π. 48, 1' βλ. BCH. 79, 1955, 208 ε. LULLIES-HIRMER, Griech. Plastik, ε. 53-57): RI-

CHTER, Kouroi, ἀρ. 114 ε. 317-21. BUSCHOR, Jüngl., ε. 124-126. WEDEKING, Anfänge, ε. 43.

⁴ Κόρη Ἀκροπ. 677: BUSCHOR, Altsam. Standb., ε. 76. 80-83. PAYNE, π. 18-20. SCHRADER, π. 34. Κόρη Ἀκροπ. 619: BUSCHOR, αὐτ. ε. 78-79. PAYNE, π. 20. SCHRADER, π. 33. Πρβλ. τὰ «περιγραφήρια». ἀρ. 592 ε. PAYNE, π. 21. SCHRADER, ἀρ. 448-449 ε. 375-382. A. RAUBITSCHKE, Dedic. from the Acrop., ἀρ. 374-376 (σελ. 65. 372 ε. 434) τὰ «ἀκρωτήρια» PAYNE, π. 17, 4-6, ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀκροκεράμους τοῦ οἴκου τῶν Ναξίων ἐν Δήλῳ BCH 45, 1921, 233 ε. 4 (PAYNE, σ. 12-13 καὶ 68). Περὶ τῶν μαρμαρίνων λύχνων τῆς Ἀκροπόλεως βλ. J. D. BEAZLEY, JHS. 60, 1940, 38 ε.



Ὁ κοῦρος τοῦ Μοσχάτου (Ἐθν. Μουσ. 3858).



Ἡ κεφαλὴ Καλλιγᾶ.

ἄχρυμοι, ἀντιτάσσουσαι τὴν «συστολήν» καὶ τὸ γωνιῶδες εἰς τὴν Σαμίαν διαστολήν καὶ σφαιρικότητα, γνήσια ἀπόγονοι τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Νικάνδρης — ἔχουν πρὸς τὰς σαμίας κόρας τοῦ κύκλου τῆς Ἡρας τοῦ Χηραμύου τὸν αὐτὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἔχει καὶ ὁ νέος τοῦ Μοσχάτου πρὸς τὸν μικρὸν σύγχρονόν του χάλκινον κοῦρον τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου¹. Ἀφ' ἐτέρου τὰ Νάξια ἔργα, μετριάζοντα τὴν δαψιλῇ ἀβρότητα τῶν Σαμίων μορφῶν καὶ τὴν ἐκθαμβωτικὴν ἀγλαΐαν τῆς τεχνικῆς των, φέρουν πλησιέστερον πρὸς τὸ Ἀττικὸν ἐργαστήριον, τόσον ὥστε π.χ. ἡ ἀσφαλῶς ἐν Νάξῳ εὑρεθεῖσα καὶ γνησίως Ναξία τὸν χαρακτῆρα κεφαλῇ κούρου ἐν Κοπεγχάγῃ ἐθεωρήθη εἰς τὴν πρώτην δημοσίευσιν ὡς ἀττικὴ, μολονότι τόσον διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν περίπου σύγχρονον κεφαλὴν τοῦ Λούβρου ἢ ἀπὸ τὴν τοῦ Μοσχοφόρου². Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ἀπόστασις τοῦ Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ Νάξιον εἶναι μικρά, ἔστω καὶ ὅταν εἶναι δυσδιάγνωστος ἢ δυσέκφραστος. Διότι οἱ Ἀττικοὶ καλλιτέχναι, ἐπιχειρήσαντες τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δράκοντος (ἐφόσον βλέπομεν ἡμεῖς σήμερον) νὰ λαξεύσουν εἰς τὸν λίθον μεγάλους ἀνδριάντας, δὲν ἐτήρησαν πρὸ τῶν νησιωτῶν ὁμοτέχνων τὴν στάσιν εὐτάκτου καὶ μιμητικοῦ μαθητοῦ, ἀμηχανοῦντος καὶ ὀλιγοπίστου εἰς τὰς ἰδικὰς του δυνάμεις.

Ἐν γένει, νομίζω, ὅτι ὑπερτιμᾶται προσφάτως ἐκ νέου ἡ σημασία τοῦ Ναξίου ἐργαστηρίου κατὰ τοὺς Δαιδαλικούς χρόνους, καὶ εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν γένεσιν πλαστικῆς οὐχὶ ἐξωτερικῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ κατ' οὐσίαν καὶ καθ' ὁλοκληρίαν μνημειώδους³. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τὸ Νάξιον ἐργαστήριον, τοῦ ὁποῖου τὰ ἔργα διακρίνονται δι' «εὐγραμμίαν μὴ ὑποκειμένην εἰς ἐξέλιξιν» (BUSCHOR, Frühgriech. Jüngerl., σ. 61, πρβλ. καὶ σ. 67), δυσκόλως δύναται νὰ ἐξομοιωθῇ μετὰ ἄλλα κέντρα «δαιδαλικῆς» τέχνης εἴτε ὑπὸ τὴν δωρικὴν εἴτε ὑπὸ τὴν ἀττικὴν εἴτε ὑπὸ τὴν ἰωνικὴν αὐτῆς μορφήν (Δαίδαλος Κρῆς καὶ μαθηταὶ αὐτοῦ, Δαίδαλος Ἀθηναῖος, «Σμίλις» καὶ «Σκέλμις» ἐν Σάμῳ καὶ Ρόδῳ κ.τ.τ.)⁴. Εἶναι πλέον ἢ ἀμφίβολον, ὅτι παρουσιάσθησαν ποτὲ ἐν Νάξῳ, ἰδίως, αἱ ἀπαραίτητοι πνευμα-

1 Ἡρα Χηραμύου: BUSCHOR, Altsam. Standb., εἰκ. 86-89. 107. Ὁ αὐτὸς εἰς Festschrift B. Schweitzer (1955), 96 ἔ. Χάλκινος κοῦρος Ἡραίου Σάμου: ἄ. σ. 21 σημ. 2.

2 Ἡ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν From the Collections κλπ., βλ. ἄ. σ. 21 σημ. 4. Ἀνεγνωρίσθη ὡς Ναξιακὴ ὑπὸ πολλῶν μελετητῶν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων: βλ. K. SCHEFOLD, Orient-Hellas-Rom (1949) σ. 105. BUSCHOR, Jüngerl., σ. 61 ἔ. Ναξιακὸν Ἀρχεῖον 1, 1947, 1 ἔ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1939-41 (1948) σελ. 23 σημ. 7.

3 Βλ. τό, ἄλλως πράγματι ἀνανεῶσαν τὸ θέμα, βιβλίον τοῦ E. HOMANN-WEDDEKING, Die Anfänge der griechischen Grossplastik (1950). Πρβλ. Gnomon 24, 1952, 457 ἔ. [W. KRAIKER]. Mus. Helv. 8, 1951, 305 ἔ. [K. SCHEFOLD]. AJA. 56, 1952, 221 ἔ. [T. J. DUNBAIN]. Πρβλ. καὶ Ἀρχ. Ἐφημ. ἔ. ἄ. σ. 21-23.

4 Βλ. προσωρινὴν διατύπωσιν τοιούτων σκέψεων εἰς τὸ βιβλίον «Ρόδος» (σειρὰ «Βιβλία Τέχνης» 1949)

σ. 44 ἔ. [ἀργὰ ἔλαβον γνῶσιν τῆς μελέτης τοῦ D. OHLY εἰς τὰ AM. 68, 1953, 25 ἔ. ἰδία 39 ἔ.]. Εἰς τὰ λίθινα Κρητικὰ μνημεῖα προσθετέα τὰ πρόσφατα εὐρήματα τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς ἐκ Γόρτυνος D. LEVI, Annuario 33 4, 1955/6. Βλ. ἤδη K. SCHEFOLD, Orient-Hellas-Rom, π. 2, 1 σελ. 78. Ἀξιοσημείωτος δὲ μένει πάντοτε ἡ μικρά, ἀλλ' ἀπολύτως μνημειώδης ὑστεροδαιδαλικὴ κεφαλὴ τῆς Ἀξοῦ ἡ δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ BCH 76, 1952, 1 ἔ. π. 1 ἔ., ἀνήκουσα εἰς τοὺς περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνους. Ἡ αὐτόθι προτεινομένη χρονολογία (πρὸς τὰ μέσα τοῦ βου αἰ.) δὲν εἶναι δυνατή. Ἐν γένει τὸ ἐκ τῆς ἐλλείψεως εὐμεγέθων λιθίνων ἔργων ἐπιχείρημα, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀφ' ἐνός μὲν ἀπομονώνει καὶ ὑπερτιμᾷ τὸ ἐξωτερικὸν μέγεθος ὡς γνώρισμα καὶ στοιχεῖον τοῦ μνημειώδους, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἰσοδυναμεῖ ἐν τοῖς πράγμασι συχνότατα πρὸς argumentum e silentio, τὸ ὁποῖον εἶναι πάντοτε ἀμφίβολου χρησιμότητος καὶ ὅχι σπανίως ἀνεπράτη διὰ νεωτέρων εὐρημάτων.

τικάι προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ προβλήματος τῆς μνημειώδους τέχνης καὶ τὴν ἐναργῆ, ἐσωτερικῶς συνεπῆ καὶ χρονικῶς διαρκῆ διατύπωσιν καὶ λύσιν αὐτοῦ. Αἱ ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων ὑπάρχουσαι ὕλικάι προϋποθέσεις — οἰκειότης πρὸς τὸ μάρμαρον καὶ τὴν τεχνικὴν του — ἠνύνησαν βεβαίως κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ἐν Νάξῳ «δαιδαλικήν» δραστηριότητα, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι διάφορον πρᾶγμα καὶ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ἐστίαν γενεσιουργὸν δαιδαλικοῦ πνεύματος. Οἱ δὲ Ἀττικοὶ λιθουργοί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα μαρτυροῦν ὅτι ταχύτατα ἠσθάνθησαν ἑαυτοὺς οὐχὶ ὡς ἀπλοῦς ὁμοτέχνους, ἀλλ' ὡς ἀντιτέχνους τῶν νησιωτῶν, ἀποδεικνύουν ἐπίσης, ὅτι ἡ οἰκειότης πρὸς τὸ μάρμαρον καὶ τὴν τεχνικὴν του εἶναι μὲν χρήσιμος διὰ νὰ γίνῃ τις πρῶτος εὐρετὴς τοῦ μαρμαρίνου κεράμου (ὅπως ἔγινεν ὁ Νάξιος Βύζης), δὲν εἶναι ὅμως παντοῦ ἀναγκαῖον νὰ προηγηθῇ χρονολογικῶς τοῦ μνημειώδους φρονήματος.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐρευνῆται ἔχουν αἰσθανθῇ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὰ Νάξια ἔργα γνωρίσματα χαρακτῆρος ἐνεργοῦ ἢ δραματικοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον γνωρίσματα φύσεως λυρικωτέρας καὶ παθητικῆς, ιδιόσυστασίαν μᾶλλον «φυτικὴν». Ὁ BUSCHOR, μολονότι δὲν χωρίζει ριζικῶς τὸν νέον τοῦ Μοσχάτου ἀπὸ τοὺς ἄττικούς, λέγει ὅτι συγκρινόμενος μὲ δωρικοὺς φαίνεται ὡσὰν νὰ «κατείχετο ἀπὸ ὑπνωδίας» (Blütenschlaf: Frühgr. Jünger, σ. 55). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄττικὴν εἶναι διάφορος ἡ ἰδική του «χάρις». Ὁ νέος τοῦ Μοσχάτου μὲ τὴν ἀόριστον μετέωρον στάσιν του καὶ τὴν ἀλαμπῆ ἀφηρημένην ἔκφρασίν του δὲν μετέχει τοῦ Ἀττικοῦ πνεύματος· εἶναι ὅχι συνδημιουργός του, ἀλλὰ γείτων θεατῆς του· θεᾶται δὲ μὲ τὸν τρόπον ποὺ ἐπεθύμησε διὰ τὸν ἑαυτόν του ὁ ποιητής: «... σι' ὄνειρο τοῦ πελάου καὶ τ' οὐρανοῦ, ... — μὲ τόσο νοῦ — ὅσος φτάνει σὰ δέντρο γιὰ νὰ στέκω ... ».

II. **Κέρας.** Ἴσως γνωρίζομεν τὸ ἀρχαῖκόν ὄνομα τῆς κομμώσεως τῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου μὲ σπειροειδῆ (ἐλικοειδῆ) κατάληξιν εἴτε πρὸς τὰ ἄνω εἴτε πρὸς τὰ κάτω. Τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος Λ 385 (ὁ Διομήδης πρὸς τὸν Πάριον) «τοξότα, λωβητήρ, κέραι ἀγλαέ, παρθενοπῖπα» ἠρμηνεύετο διαφόρως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν: «ἡ διπλῇ ὅτι κέραι οὐ τῇ τριχὶ ψιλῶς, ἀλλ' ἐμπλοκῆς τι γένος εἰς κέρατος τρόπον ἀνεπλέκοντο οἱ ἀρχαῖοι.... ἔνιοι δὲ τῷ τόξῳ ἀγαλλόμενε· προείρηκε δὲ τοξότα λωβητήρ» (ΑΡΙΣΤΟΝΙΚΟΣ, ἔκδ. Friedländer, σ. 195). Ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ἠρμήνευε, κατὰ τὸν Εὐστάθιον, «κέρα ἀγλαὰν εἶπεν ἀντὶ τοῦ αἰδοίῳ σεμνυνόμενον». Ἄλλος σχολιαστὴς ὅμως ἐπικαλεῖται ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας τοῦ «κέρατος» ὡς κομμώσεως καὶ στίχον τοῦ ΑΡΧΙΛΟΧΟΥ «οἱ δὲ νεώτεροι κέρας τὴν συμπλοκὴν τῶν τριχῶν ὁμοίαν κέρατι· τὸν κεροπλάστην ᾄειδε Γλαῦκον, Ἀρχίλοχος» (ΣΧΟΛ. ΙΔ. Townleyana εἰς Ω 81). Τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν γνωρίζει καὶ ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (πότερα τῶν ζῶων φρονιμώτερα κλπ. 976F) «κέρας γὰρ τὴν τρίχα λέγεσθαι καὶ τὸ κείρασθαι διὰ τοῦτο καὶ τὴν κουράν· καὶ τὸν παρ' ΑΡΧΙΛΟΧΟΥ κεροπλάστην φιλόκοσμον εἶναι περὶ κόμην καὶ καλλωπιστήν»: πρόκειται περὶ τοῦ Γλαύκου, τοῦ «βοστρύχοις γαύρου» (ἀπ. 60 D), τὸν ὁποῖον κατέστησε θερμῶς ἐπικαιρον ἢ

ἀνέυρεσις ἐν Θάσφ τοῦ ἐνεπιγράφου μνήματός του «Γλαυκω εἰμι μνημα τω Λεπτινεο εθεσαν δε με ωι Βρεντεο παιδες»¹.

Οἱ νεώτεροι, ἀπὸ τοῦ HELBIG καὶ ἐντεῦθεν, δέχονται ἐν γένει, ὅτι διὰ τοῦ κέρατος ἐννοεῖται ἰδιαιτέρα τις ἐπιτήδευσις περὶ τὴν κόμμωσιν· δὲν κατωρθώθη ὁμως ἀκόμη νὰ ταυτισθῇ αὕτη ἀναμφισβητήτως πρὸς συγκεκριμένην τινὰ μορφήν κομμώσεως γνωστήν ἐκ τῶν ἀρχαϊκῶν μνημείων. Ὁ HELBIG ἐρμηνεύων αὐτὴν ὡς «πλόκαμον (πλεξίδα) ἀνακεκαμμένον κατὰ τὰ πέρατα σπειροειδῶς (an den Enden spiralartig umgebogene Flechte)» τηρεῖ μὲν ὀρθῶς τὸ σπειροειδὲς ἢ ἐλικοειδὲς τοῦ κέρατος ὡς αἰτίαν τοῦ ὀνόματος τῆς κομμώσεως, εἶχεν ὁμως (ὅπως εἶναι εὐνόητον διὰ τὴν ἐποχὴν ποὺ ἔγραφε, 1884-1887) ἀσαφῆ ἀντίληψιν τῆς μορφῆς τῆς καὶ τοῦ τρόπου ἐρμηνείας τῶν ἀρχαίων παραστάσεων καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ τὴν καταστήσῃ αἰσθητὴν διὰ μνημείων τῆς τέχνης ὁμογενῶν. Ὅθεν ὁ STUDNICZKA δὲν ἐθεώρησε βεβαίαν τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας τοῦ HELBIG. Ἐπίσης ἀπεκρούσθησαν τὰ παραδείγματα τοῦ HELBIG ὑπὸ τοῦ W. BREMER, ὁ ὁποῖος ὁμως ἀντεπρότεινεν ἄλλην ἀδύνατον ἐρμηνείαν, τὴν ταύτισιν τοῦ «κέρατος» μὲ τὸν «κρωβύλον»².

Ἄλλη συσχέτισις τοῦ «κέρατος» μὲ συγκεκριμένην μορφήν κομμώσεως ἐπὶ τῶν μνημείων δὲν μοῦ εἶναι γνωστή. Δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι ἀφετηρία τῆς παρ' Ὀμήρῳ καὶ Ἀρχιλόχῳ μεταφορικῆς ἐκφράσεως εἶναι τὰ ἀγλαΐζοντα τὴν κεφαλὴν τῶν ζώων, τοῦ βοῦς ἢ τοῦ κριοῦ, κέρατα καὶ μάλιστα ἢ σπειροειδῆς ἢ ἐλικοειδῆς τῶν δευτέρων. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀκριβές, δυνάμεθα, μετ' ἐπιφυλάξεως, νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἢ σπειροειδῆς ἢ ἐλικοειδῆς τῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τοὺς περισσοτέρους τῶν κούρων, μὲ ἰδιαιτέρως δὲ διαπρεπῆ μορφήν εἰς τὸν κοῦρον τοῦ Σουνίου (ἀλλὰ π.χ. καὶ εἰς τὴν Σφίγγα τοῦ Κεραμικοῦ ἁ. σ. 23 σημ. 1 καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν Rampin), ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ «κέρας» καὶ ὅτι εἰς τοιαύτην μορφήν ἀναφέρονται ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἀρχίλοχος. Ὅρθότατα βεβαίως ἐτονίσθη ὑπὸ τοῦ Buschor καὶ τῶν μαθητῶν του, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ταυτίζωμεν ἀμέσως τὴν ἐν τῇ τέχνῃ παράστασιν τῆς κομμώσεως μὲ τὴν ἐν τῇ ζωῇ κόμμωσιν, ἂν δὲν προηγηθῇ μεθοδικὴ ἐξέτασις καὶ ζύγισμα τῶν συνηθειῶν τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, ἢ ὁποία ἄλλοτε ἀπλοποιεῖ καὶ ἄλλοτε πλουτίζει τὰ φυσικὰ δεδομένα, διότι ἄλλως κινδυνεύομεν νὰ ἐκλάβωμεν τὸ καλλιτεχνικὸν σχῆμα ὡς φυσικόν³. Δυσκόλως ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῇ, ὅτι οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου τοῦ κούρου τοῦ Σουνίου εἶχον ἀκριβῶς τὴν μορφήν αὐτὴν ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐν γένει δὲ διακαίως παρατηρεῖ ὁ FINK, ὅτι διὰ τῆς σχηματοποιήσεως τῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου ἢ ἀρχαϊκὴ τέχνη ἐκφράζει τὴν ἀφθονίαν αὐτῶν. Μ' ὅλα ταῦτα οἱ ὑπὲρ

1 Τὰ χωρία παρατίθενται καὶ ὑπὸ τοῦ EBELING, Lex. Hom. λ. κέρας σ. 765 ἔ. Βλ. καὶ AMEIS-HENZE, Ilias Anhang IV, σ. 107. DIEHL, Anth. Lyr. APXIAOXOY ἀπ. 59 testim. Τὸ μνῆμα τοῦ Γλαύκου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. ROUILLOUX, BCH, 79, 1955, 75 ἔ. (βλ. καὶ 78 ἔ.).

2 HELBIG, Das Homer. Epos², 241 ἔ. STUDNICZKA,

Beiträge zur Gesch. d. altgriech. Tracht, 1886, σ. 60 σημ. 13. W. BREMER, Die Haartracht des Mannes in arch.-griech. Zeit, 1911, σ. 49 ἔ. — Πρβλ. J. FINK, Die Haartrachten d. Griechen κλπ., σ. 12 σημ. 12.

3 J. FINK, ἔ.δ. σ. 1 ἔ. καὶ στοράδην πολλαχοῦ. BUSCHOR, Griech. Jüngerl., σ. 82 ἔ. Καὶ ἤδη ὁ STUDNICZKA, ἔ.δ.

τὸ μέτωπον καταλήγοντες βόστρυχοι τείνουν καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι ἀφ' ἑαυτῶν πρὸς τὴν σπειροειδῇ ἑλιξιν — μάλιστα ἂν εἶναι, ὅπως αἱ τοῦ Ὀδυσσέως (ζ 231) «οὐλαί... ὑακινθίνῳ ἄνθει ὁμοῖαι». Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἀναγνωρίσουν εἰς τὴν ἑλικά ταύτην τῶν βοστρύχων τὴν εἰκόνα οἰκείου εἰς αὐτοὺς πράγματος, τοῦ κέρατος, καὶ νὰ προτιμήσουν τοῦτο τὸ ὄνομα διὰ νὰ καταστήσουν ἀμέσως αἰσθητὴν τὴν ἑλικοειδῇ αὐτῶν μορφήν (χαρακτηριστικὸν τοῦ πόσον οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες προτιμοῦν ἀντὶ τοῦ ἀφηρημένου καὶ γενικοῦ τὸ μορφικῶς συγκεκριμένον εἶναι, ὅτι ἀκόμη εἰς τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} αἰ. π. X. ὁ μαθηματικὸς ΟΙΝΟΠΙΑΔΗΣ ὀνομάζει τὴν *κάθετον* γραμμὴν «ἀρχαῖκῶς κατὰ γνώμονα» [=τὸ ἡλιακὸν ὥρολόγιον] Diels⁵ I 395, 13, τὰς δὲ ἴσας γωνίας οἱ ἀρχαῖοι ὀνομάζουν «ὁμοίας» Diels⁵ II 421 προσθ. εἰς 79, 11 ἐ.). Τὸ φυσικὸν τοῦτο δεδομένον τῶν ὑπὲρ τὸ μέτωπον κερατοειδῶς ἐλισσομένων βοστρύχων ἡ ἀρχαῖκή τέχνη ἀπεσαφήνισεν ἔτι μᾶλλον καὶ ἐκάλλυνε διὰ τῆς μορφῆς τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τοὺς κούρους. Ἀλλ' ἡ αὐτὴ κόμμωσις ἐννοεῖται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς μικροτεχνίας τοῦ 7^{ου} αἰ. (εὐκόλως ἀνευρισκόμενα μὲ τὴν βοήθειαν τῶν E. PFUHL, *Malerei u. Zeichnung d. Gr.*, καὶ F. MATZ, *Geschichte der griech. Kunst* I 2) διὰ δὲ τῆς ἐκ Σπάρτης γυναικείας κεφαλῆς BSA 29, 190 π. 1 (= JENKINS, *Dedolica*, π. 1, 1 MATZ, ἔ. ἀ. πίν. 65 b), ἡ ὁποία φαίνεται οὕσα ἐν ἀπὸ τὰ παλαιότερα, ἂν μὴ τὸ παλαιότερον ἕως σήμερον γνωστὸν παράδειγμα παραστάσεως τῶν ἐλικοειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου, φθάνομεν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7^{ου} αἰ., ἥτοι οὐχὶ πολὺ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὀμήρου (ἡ κεφαλὴ εἶναι γυναικεία, τοῦτο ὁμῶς δὲν βλάπτει). Ἡ γεωμετρικὴ τέχνη δὲν παριστάνει *τρόπους κομμώσεως* (βλ. FINK, ἔ. ἀ., 7 ἐ.), εἰς τοὺς προϊστορικοὺς δὲ χρόνους εἶναι φρονιμώτερον πρὸς τὸ παρὸν νὰ μὴ ἀνέλθωμεν, διότι ὑπάρχει μέγα χρονολογικὸν κενὸν μεταξὺ τῆς ἐκ Σπάρτης κεφαλῆς καὶ π. χ. τοῦ ἐκ Φαιστοῦ MM III πλαστικοῦ ἀγγείου *Antiqu. Crét.* II, πίν. 50. BOSSERT, *Alt-Kreta*², 109 = 294 (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. καὶ RODENWALDT, *Ἐπιτύμβιον Τσουντα*, σελ. 429 σημ. 6). Ἐνοχλητικὸς ὁμῶς διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ὁμηρικοῦ «κέρατος» καὶ τῶν ἐλικοειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου τῶν κούρων εἶναι ὁ ἐνικὸς ἀριθμὸς τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου («κέραι ἀγλαέ», ὅχι «κέρασιν ἀγλαέ»), ὅπως μοῦ παρατηρεῖ ὁ φίλος καθηγητὴς Ἰ. Κακριδῆς. Μολονότι ἡ ἐκ τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ δυσκολία δὲν εἶναι ἴσως ἀνυπέρβλητος, ἐν τούτοις ἡ ἀντίρρησης δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ.

Διαφωτιστικὸν τοῦ ζητήματος εἶναι ἴσως καὶ τοῦτο: Ὁ FURTWÄNGLER ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἰωνικοῦ βωμοῦ τῆς καιρετανῆς ὑδρίας τοῦ Βουσίριδος, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ δεξιὸν ἀνώτερον ἄκρον δεικνύει τρεῖς ἐπαλλήλους σπείρας ἐλισσομένας ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἐνεθυμήθη αὐτομάτως τὸν ἀρχαῖον ὄρον «βωμὸς κεραοῦχος». Ἡ ὑπὸ τοῦ FURTWÄNGLER συσχέτισις αὕτη τῆς ἐλικοειδοῦς σπείρας καὶ τοῦ «κέρατος» διατηρεῖ τὴν ἀξίαν της ὡς αὐθόρμητος ὀπτικὴ ἐντύπωσις ἀκόμη καὶ ἀφοῦ κατεδείχθη ὑπὸ τοῦ C. WEICKERT ὅτι αἱ τρεῖς αὗται ἑλικες, τόσον εἰς τὸν βωμὸν τῆς ὑδρίας ὅσον καὶ εἰς πραγματικοὺς ἰωνικοὺς βωμοὺς σωθέντας μέχρις ἡμῶν, πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν λογικῶς ὡς ἡ *πλαγία ὄψις* τῶν τριῶν σειρῶν ἰωνικῶν

«ὄων» τὰ ὅποια κοσμοῦν τὴν πρόσοψιν τοῦ βωμοῦ καὶ τὰ ὅποια, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ἐκδήλως φυτικὸς χαρακτήρ των, πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν ὡς φύλλα¹. Τὴν αὐτὴν ἀξίαν τῆς αὐθορμήτου ὀπτικῆς ἐντυπώσεως, τοῦλάχιστον, διατηρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα προταθεῖσα ταύτισις τοῦ «βωμοῦ κεραοῦχος» μὲ βωμοὺς τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτάτη πλάξ, ἡ ἐπίστεψις, σχηματίζει κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς προσόψεως ἀνὰ μίαν σπειροειδῆ ἑλικά, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰκονιζομένην εἰς πολλὰς ἀγγειογραφίας ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖκους ἀκόμη χρόνους, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, π. χ. εἰς τὸν βωμὸν τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης τῶν ἐτῶν 212-202 π. Χ.². Θὰ ἦτο λοιπὸν δυνατόν νὰ ἐπικαλεσθῇ τις καὶ τὸν ὄρον «βωμὸς κεραοῦχος» ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας τοῦ κέρατος ὡς σπειροειδοῦς ἑλικος ὁμοίας πρὸς τὴν μορφὴν τῶν μετωπικῶν βοστρύχων τῶν κούρων. Καὶ ἐδῶ ὅμως προκαλεῖ δισταγμὸν ὃχι μόνον τὸ ἀβέβαιον τῆς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρμηνείας τοῦ «βωμοῦ κεραοῦχος», ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ὁ ὄρος οὗτος (κατὰ τὸ LIDDELL-SCOTT) παραδίδεται ἅπαξ μόνον καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΤΟΥ ΣΙΔΩΝΙΟΥ (2^{ος} αἰ. π.Χ.): «Τριτογενές, Σώτεια, Διὸς φυγοδέμνιε κούρα, Παλλάς, ἀπειροτόχου δεσπότη παρθενίης, βωμὸν τοι κεραοῦχον ἐδείματο τόνδε Σέλευκος, Φοιβείαν ἱαχὰν φθεγγομένου στόματος» (ΠΑΛ. ΑΝΘ. VI 10, βλ. καὶ τὴν ἔκδ. P. Waltz, Coll. Budé, III σελ. 30 σημ. 4). Ὁ ὄρος ἐφηρμόσθη ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν εἰς ἐλληνιστικορρωμαϊκὸν τύπον βωμοῦ, πολλαχόθεν γνωστόν, τετράπλευρον δὲ καὶ φέροντα εἰς τὰς τέσσαρας ἄνω γωνίας ἀνὰ μίαν τριγωνικὴν ἀπόφυσιν ὡς ἀκρωτήριον. Δὲν κατέστη ὅμως καὶ πάλιν βέβαιον ὅτι «βωμοὶ κεραοῦχοι» εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἐλληνιστικοὶ οὔτοι μὲ τὰ τριγωνικὰ ἀκρωτήρια³. Θεωρητικῶς ὁ ὄρος θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ παλαιότερος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅποτε μόνον εἰς βωμοὺς μὲ ἐλικοειδεῖς καταλήξεις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ· ἀλλὰ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀποδεικνύεται. Ὡστε πρὸς τὸ παρὸν οὐδὲν βέβαιον πορίζομεθα ἐκ τοῦ ὄρου «βωμὸς κεραοῦχος». Εἶναι πάντως χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς δύο περιπτώσεις, ὅπως εἶδαμεν, τοῦτον τὸν ὄρον ἀνεκάλεσεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τὸ ἐλικοειδὲς κόσμημα τοῦ βωμοῦ.

Ἐν συνόψει, θεωρῶ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τὴν ταύτισιν τοῦ παρ' Ὀμήρῳ καὶ Ἀρχιλόχῳ «κέρατος» μὲ τὰς ἐλικοειδεῖς σπείρας τῶν μετωπικῶν βοστρύχων τῶν κούρων ὡς τὴν μᾶλλον πιθανὴν ἐρμηνείαν καὶ σύμφωνον μὲ τὸ ἀρχαῖκόν πνεῦμα. Ἡ παροῦσα παρεκβολὴ δὲν κατώρθωσε νὰ προσαγάγῃ ἀναντιρρήτους ἀποδείξεις τούτου, προσεπάθησεν ὅμως ἀνασύρουσα τὸ πρόβλημα ἐκ τῆς σιωπῆς νὰ θέσῃ ἐκ νέου τὰ δεδομένα αὐτοῦ καὶ οὕτω νὰ βοηθήσῃ ἴσως εἰς λύσιν δεκτὴν ἀπὸ ὅλους.

Χ. Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

¹ F. R. I 256 πίν. 51. C. WEICKERT, Das lesb. Kymation, 40 ἑ. (ἡ σημείωσις τοῦ PFUHL, M.u.Z. I 184 «zu dem Altar κεραοῦχος vgl. Weickert κλπ. εἶναι παραπλανητικὴ, διότι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Weickert καταλύει ἴσια-ἴσια τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Furtwängler).— Πρβλ. τὰ βάθρα ἀετῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Θεναία

τοῦ Ἀμνισοῦ, Κρητ. Χρον. 7, 1953, 358 ἑ. (Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ).

² G. WELTER, AA. 1939, 35 ἑ. C. YAVIS, Greek Altars, 178, 2.

³ W. DÉONNA, BCH. 58, 1934, 381 ἑ., πρὸ πάντων 428, ἑ. 435 ἑ. C. YAVIS, ἑ. ἀ. σ. 165 ἑ.

THE APOLLO PATROOS OF EUPHRANOR

Discovery.

The Archaeological Society in Athens, regarding the exploration of the Athenian Agora as its honorable duty, proceeded in the year 1907 to continue the excavation previously begun by the German Archaeological Institute along the west side of the area¹. The field work was directed by the late George Oikonomos. Among the sculpture found in that year were the fragments of a colossal statue which are reported to have come to light at a point some twenty metres to the south of what is now known to be the Temple of Apollo Patroos². After lying for many years in a courtyard of the National Museum, the fragments were put together by the sculptor-technician M. Panayiotakis, and, in 1916, the statue was set up in the courtyard. Subsequently the god was given shelter in the Gallery of Themis where he stood until the Museum was dismantled on the outbreak of World War II. In 1956 the statue was transferred to the Agora Museum and placed in the colonnade of the newly rebuilt Stoa of Attalos.

The present brief notice of the statue will serve as a poor substitute for the full study which was projected but, alas, not completed by the finder. It is offered, however, in respectful admiration for the memory of one who labored early in the task of clearing the Athenian Agora³.

Description (Pls. I and II, Figs. 1 and 2).

The god, for such he surely is, stands easily, resting his whole weight on the left foot⁴. The right is thrust far back and turned at a decided angle to the

¹ Παακτικά, 1907, pp. 54-57.

² On the discovery of the statue cf. B. STAIS, Δελτ., II, 1916, parartema, p. 80; K. KOUROUNIO-
TES, Ἡ ἀνασκαφή τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, Athens
1926, fig. 9, p. 16; A. D. KERAMOPOULLOS, Δελτ.
XII, 1929, p. 95; W. JUDEICH, Topographie von
Athen, ed. 2, Munich 1931, p. 333; N. VALMIN,
Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund,
1933-1934, I, p. 2f.; H. A. THOMPSON, Hesperia, VI,
1937, p. 107.

³ For references to the statue, in addition to the
works quoted above, cf. G. LIPPOLD, Kopien und
Umbildungen griechischer Statuen, Munich 1923,
pp. 277f.; S. PAPASPYRIDIS, Guide du Musée Na-
tional, Athens 1927, p. 82, No. 3573; O. DEUBNER,

Hellenistische Apollogestalten, Munich Disserta-
tion, Athens 1934, pp. 8f.; C. PICARD, Manuel d'
archéologie grecque, La Sculpture, III, Paris 1948,
pp. 862-866; G. LIPPOLD, Handbuch der Archäolo-
gie, III, 1, Die griechische Plastik, Munich 1950,
pp. 260f.

I am indebted to the Council of the Archaeo-
logical Society and to the Director of the National
Museum for permission to publish the statue; to
Mr. and Mrs. Chr. Karouzos for facilities in the
study, and to Miss M. Alison Frantz for the
photographs of the statue, as also of the Apollo
on the Mantinea slab and the Apollo from Anti-
kythera.

⁴ Height above plinth 2.54 m.; height of plinth

ground which may account for the apparent lightness of the stance despite the actual bulk of the torso. Both shoulders are broken so deeply as to give no indication of the position of the arms; nor is there any trace of the attachment of arms or hands lower down on the torso. In front of the left shoulder are the battered ends of heavy locks of hair. On the back are the lower ends of three wavy



Figure 1. Apollo from the Athenian Agora : back.

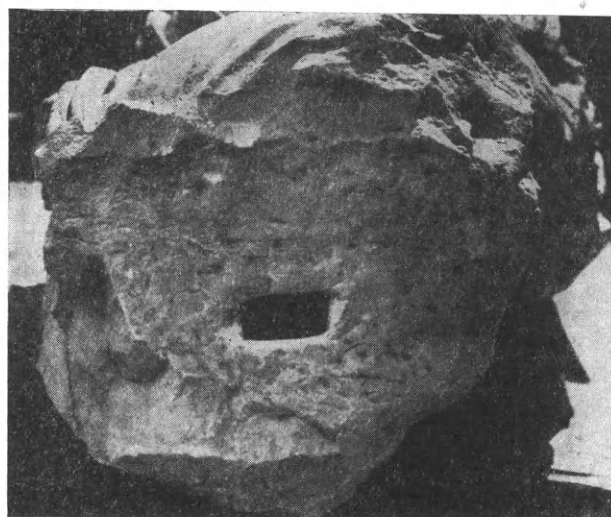


Figure 2. Apollo from the Athenian Agora : socket for head.

locks with upcurled tips; other locks have no doubt been broken away. A large socket in the top of the torso indicates that the head was worked separately and inset¹.

On the surviving part two garments are apparent. The torso is enveloped in a peplos of heavy stuff which falls to the ground; its overfall opens on the proper right side and is held by a broad, flat girdle set high on the waist. The ends

in front 0.085 m., behind 0.13 m.; outline of plinth ca. 0.62 x 0.92 m.; height of statue from top of plinth to middle of girdle 2.06 m.; maximum width of statue 0.98 m.; maximum depth from front to back 0.55 m.; width of foot 0.18 m.

The statue has been broken in two major pieces from top to bottom. A sliver, triangular in section and 0.30 m. wide at the outside, is missing from

the edge of one of these fragments in the back of the statue; its place has been filled with plaster. Several fragments of drapery on the right side have been re-attached.

The marble is Pentelic of good quality. The surface shows little or no ancient weathering; it is covered in part with light brown patination.

¹ The socket measures 0.27 x 0.35 m. Its present

of the knotted girdle are now missing; they had apparently been broken off in antiquity and re-attached by means of five small iron pins, the stump of one of which remains in place. Down the back a great cloak falls almost to the ankles; a mass of it still frames the proper right side of the figure and the breakage indicates that a similar mass once bordered the left side. The back is completely finished, although in summary fashion.

The lines of the drapery are clear and simple. The V's over the chest carry through below the girdle almost without interruption. A light «Steilfalt» falls from the bent knee. The folds in front of the left leg terminate above the toes in a projecting point. The lower edges of the peplos and of its overfall have been clearly defined by undercutting done largely with the drill but so carefully finished with chisel and rasp that little trace of the drill remains. The same is true of the vertical furrows.

A striking feature of the drapery is the elaborate pattern of crease marks on the peplos, especially on the front of the figure; they do not occur on the cloak either front or back. The marks observe a more or less regular alternation in such a way as to suggest creases and intervening smooth areas of cloth, and the illusion of realism is heightened by the fact that, while some of the marks are formed by furrows, others stand out as ridges. In addition to the creasing, rumpling has been suggested with some degree of naturalism especially in the middle of the overfold of the peplos.

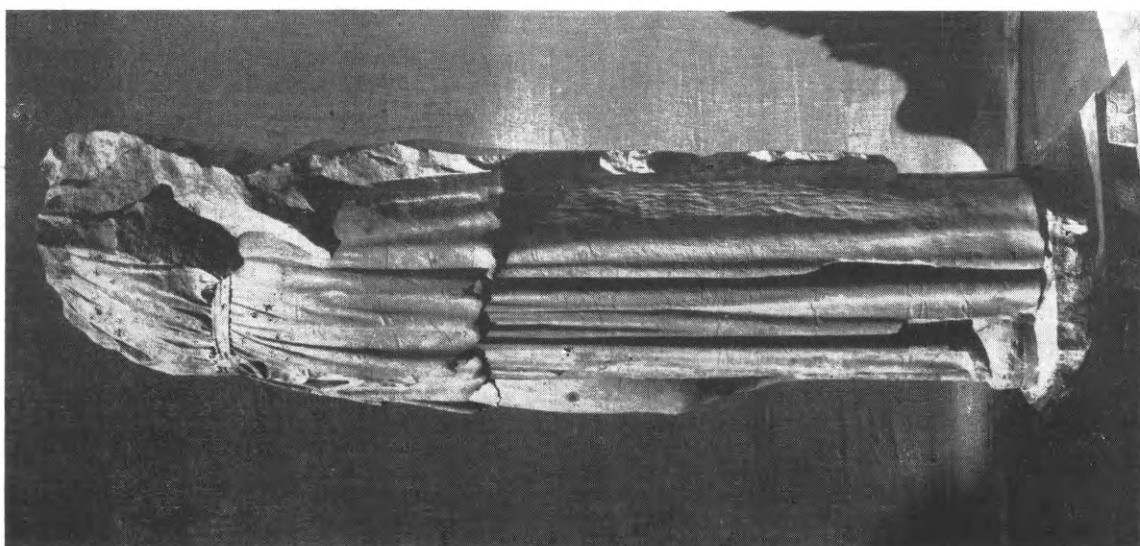
The surface of the drapery is finished throughout with light rasping which provides an agreeable contrast with the smoother finish of the flesh parts.

The god wears elaborate sandals, or perhaps rather shoes with openwork in front. A sole, 4 centimetres thick, supports a leather upper which is open above the toes. The upper edge of the aperture is cut in a scalloped line. Its lower edge is bordered by a narrow strip of leather which is fastened below to the sole and is pierced by a row of small rectangular openings; this strip confronts the ends of the toes. A still narrower strip of leather runs across from side to side above the toenails. The toes are carefully worked and have been separated by drilling. The flesh surface is smooth but not polished.

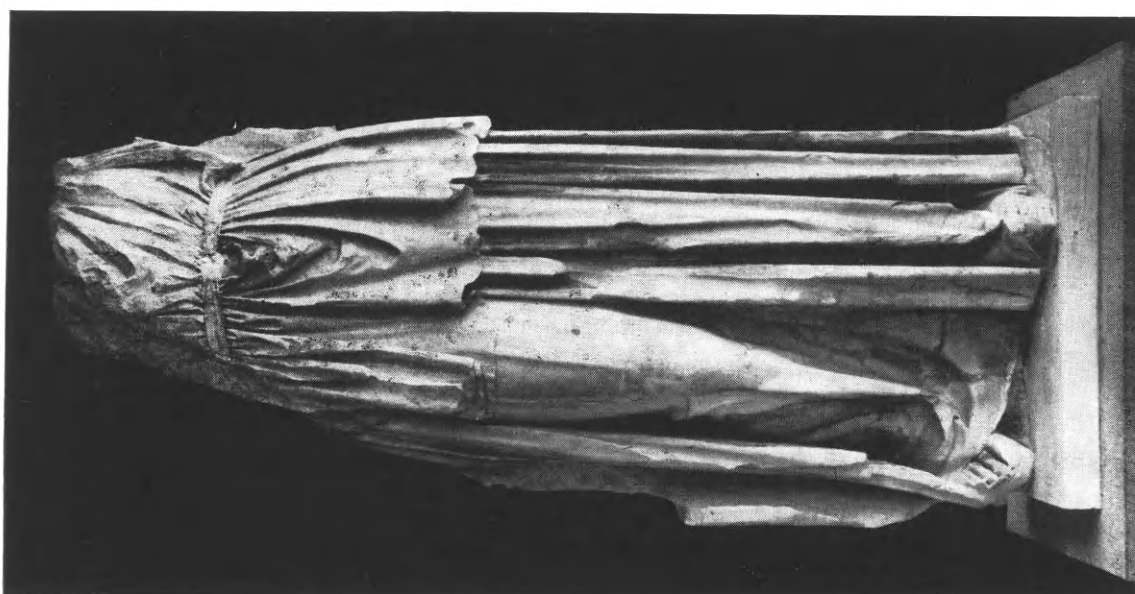
On the proper left side of the torso are traces of a kithara held close to the body. The scar left by the sound box measures 0.51 m. in height and extends from a point about midway between the bottom of the overfall and the girdle to a point about midway between the girdle and the shoulder. The drapery on the left side, at the level of the lower ends of the locks, has been roughly worked with the single point, the sculptor apparently having been embarrassed by the

depth is ca. 0.07 m., but much of the rim has been broken away. In the bottom of the socket is a smaller cutting, 0.045 × 0.08 m. in outline, with a depth of 0.11 m. Its bottom is splayed like

that of a lewis hole, and the cutting may indeed have been made for a lewis to assist in raising the torso on its pedestal; or it may have held a dowel for securing the head.

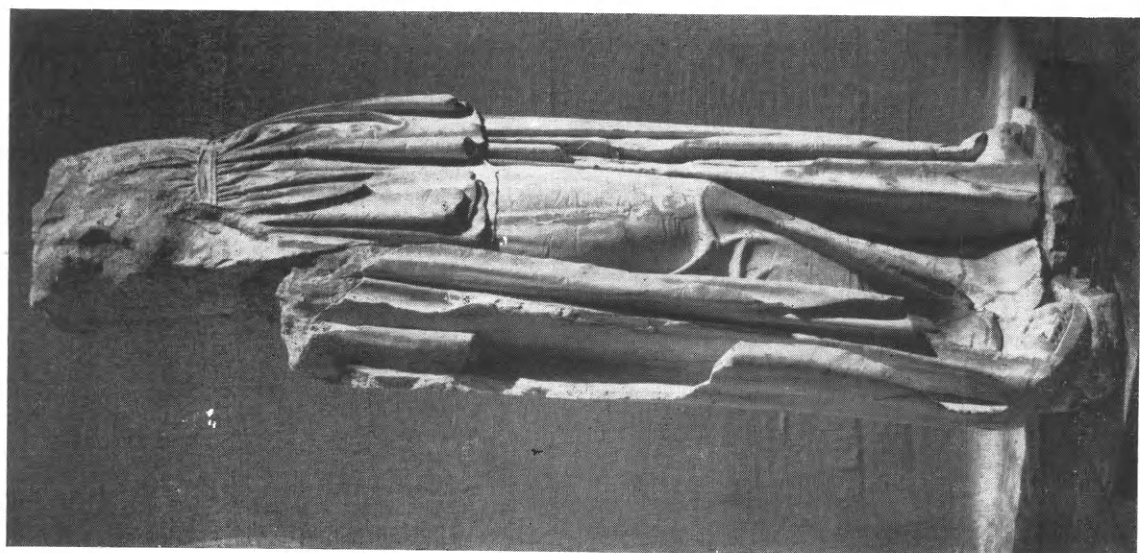


c

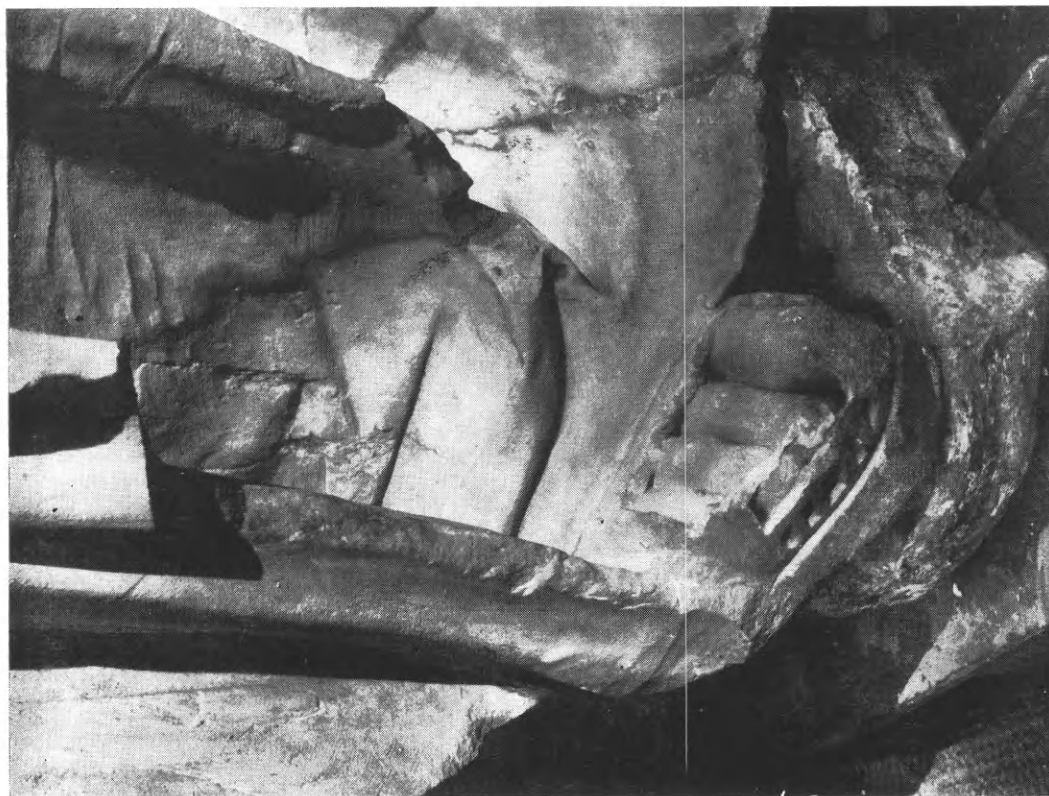


b

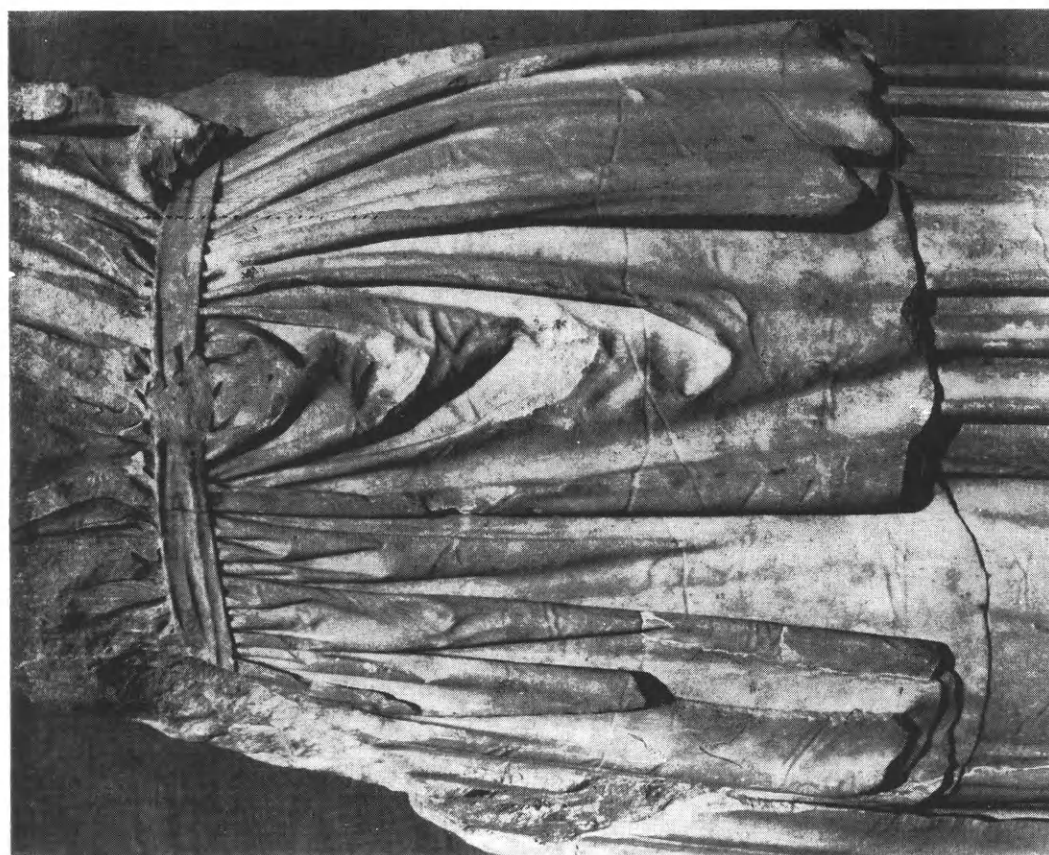
Apollo from the Athenian Agora,



a



b



a

Apollo from the Athenian Agora: Details.

proximity of the arm of the kithara. An evidently male figure in this costume and stance, equipped with a kithara, can be none other than Apollo.

As kitharoidos the god will have held in his right hand either plectrum or phiale. The absence of any sign of attachment or of propinquity on the surviving parts of the statue suggests that the right forearm was thrust out clear of the body, a disposition which is confirmed, as we shall see, by the copies. Hence the object held is more likely to have been phiale than plectrum, and we are probably to think of the divine minstrel as stepping forward, like his human counterpart, to pour a libation before striking up his music. But the kithara, by its sheer size and position, will undoubtedly have been the most compelling element in the composition and we may picture the god as radiantly confident in the power of that instrument over man and bird and fellow gods¹.

That the statue is an original work of the fourth century before Christ may be regarded as certain because of the precise correspondence in the rendering of drapery and in toolwork with the better Attic gravestones of that time.

Type.

No exact copy of our statue is known, but several later works are sufficiently close to our piece and to one another to justify their being grouped together as free adaptations of this original:

1. Vatican, Sale a Croce Greca No. 582.

Fig. 3.

LIPPOLD, *Die Skulpturen des vaticanischen Museums*, III, pp. 184-186, pl. 51. Height, including head, 1.93 m. The head, carved separately, is of Pentelic marble; the body «feinkörnig, mit weniger deutlichen Streifen, mehr gelblich» (LIPPOLD). The lower arms, the upper parts of the kithara and small parts of the drapery are restored. The arms are covered with sleeves as far as preserved. Long locks fall down the back and forward over the chest.

2. Athens, National Museum No. 230

Fig. 4.

STAIS, *Δελτ. Ἀρχ.*, V. 1899, pp. 233, 240; KAVVADIAS, *Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου*, p. 185, No 230; ARNDT-AMELUNG, *Einzel aufnehmen*, No 708; REINACH, *Repertoire de la statuaire*, II, p. 785, No 2; L. SAVIGNONI, *Ausonia*, II, 1907, p. 22 (f).

Height 1.00 m. Apparently of Pentelic marble. Found in 1889 in the sanctuary of Apollo Aigiles on the island of Antikythera. An inscribed base found with the statue has been associated with it, but without good reason since the rectangular socket in the top of the base is quite un-

¹ Best described by Pindar in his first Pythian.

suitable for the plinth. The head was inset and is missing. The right arm is covered with a sleeve as far as preserved, i. e. to the wrist. Long locks fall both behind and in front.



Figure 3a.



Figure 3b.

Apollo in the Vatican

(Aufnahme des deutschen archäologischen Instituts Rom. Neg. 8048, 8049).

3. Athens, Agora Museum Inv. S 877.

Fig. 5.

T. L. SHEAR, A. J. A., XLI, 1937, p. 185, fig. 12.

Found in 1937 in a well on Kolonos Agoraios about 130 m. south of the Hephaisteion in a context of the fourth century after Christ.

Height 0.29 m. Pentelic marble.

The head, right forearm and the horns of the kithara were carved sep-

arately and attached by means of iron pins; all are missing. Long locks both front and back.

More remotely related are:



Figure 4a.



Figure 4b.

Apollo from Antikythera in the National Museum, Athens.

4. Athens, National Museum No. 1637.

ARNDT - AMELUNG, *Einzelaufnahmen*, No 709b; REINACH, *Repertoire*, II, p. 785, No 1; SAVIGNONI, *Ausonia*, II, 1907, p. 22 (g).

Not accessible in 1953.

A roughly worked statuette lacking head, both forearms and kithara. In stance and drapery this is close to the original but the forward thrust of the arms suggests that the god was actually playing his instrument.

5. Delphi, Fouilles, IV, pl. LXXV, p. 40.

Close to the original in stance and in the general scheme of the drapery but with many capricious variations in the drapery, notably over the left leg¹.

It is instructive to observe how closely the authors of the first three adapta-



Figure 5a.



Figure 5b.

Apollo: Statuette in the Agora Museum, Athens.

tions have retained the proportions and the stance of the original, while failing to catch its elasticity. The set of the arms also would seem to have been fairly

¹ Mrs. Karouzou has kindly called my attention to an unpublished relief in the National Museum at Athens (No. 3917) on which Apollo, close in type to our statue, stands between his mother and sister. The workmanship is of high quality and the date apparently late fourth century, hence perhaps an early echo of our major work.

Apollo Patroos has been recognized in the reverse type of a series of Athenian bronze coins of imperial date (J. N. SVORONOS, *Trésor des monnaies d'Athènes*, Munich 1926, pl. 93, 1-7; J. P. SHEAR, *Hesperia*, V, 1936, pp. 310 f., fig. 17, 1-7). The god stands, kithara at his left side, phiale in outstretched right hand, head turned slightly to the proper right; he

consistent on the copies, although on the Vatican and Antikythera figures the base of the kithara has slipped down to a point below the hip joint whereas the Agora statuette agrees with the original in showing the heavy instrument held high enough to be supported by the hip. The relation of the three garments and the massing of the folds have been correctly reproduced by the first three adapters, and the sculptor of the Antikythera statue has even made some effort to use the formulae for creasing and crumpling. Most of the niceties, however, have evaporated in the copying, above all the gentle undulations in the ridges. The individual lines have hardened; the patterns have become schematic; the sequence of folding at the lower edge of the overhang of the peplos has been altered, and only in the large-scale Vatican figure has the carver taken the trouble to reproduce the knot in the girdle.

For the head we are almost entirely dependent on the Vatican figure¹. Here again, insofar as we can control the evidence, the correspondence is mechanically close. The slight turn to the right in the Vatican head corresponds with the indication of a similar turn given by the empty socket in the original. In agreement too are the locks that fall forward over the shoulders and the upcurled tips of the locks on the back. On the lesser adaptations the forward locks are correctly indicated but the back hair is rendered schematically. Comparison with the Apollo of the Mantinea slab and with contemporary vase paintings² and coins encourages one to believe that the Vatican head may be trusted in the arrangement of hair and wreath and for the general proportions, but for little more. We may be sure that this head, in its flat modelling and insipid expression, is as far removed from the original as is demonstrably true of the drapery.

The combined evidence of the Vatican and small Agora copies gives us the scheme of the lower part of the kithara. It is clear that the projection along the edge of the sounding box to which the lower ends of the cords were attached was turned toward the god's front. The arms and upper parts of the instrument may be restored on the analogy of the Mantinea slab (Fig. 6)³.

Some idea of the delicacy of workmanship expended on the representation of a kithara in this period may be gained from a half dozen fragments found in 1931 along the north side of the Temple of Apollo Patroos in the Agora (Fig. 7)⁴.

wears belted peplos and mantle. It is to be noted, however, that the weight is borne on the right leg rather than on the left as in our statue; this discrepancy may have resulted from assimilation to the contemporary Athena Parthenos types (SVORONOS, *op. cit.*, pl. 82).

¹ The head of the Vatican statue was worked separately and inset, but it appears to belong: LIPPOLD, *Die Skulpturen des vaticanischen Museums*, III, p. 185; SAVIGNONI, *Ausonia*, II, 1907, p. 22.

² E. g. SCHEFOLD, *Kertscher Vasen*, Berlin 1930, pl. 18b.

³ The upper part of the kithara held by the Vatican copy has been made much too small by the restorer. On the ancient kithara in general cf. T. REINACH in DAREMBERG-SAGLIO, *Dictionnaire*, s. v. *lyra*, p. 1442; M. WEGNER, *Das Musikleben der Griechen*, Berlin 1949, pp. 32-36.

⁴ Agora Inv. A 41. Length of largest fragment 0.16 m; maximum thickness of arms as preserved

The arms and the «tendrils» recall the instrument held by Apollo on the Mantinea slab, but the arms would seem to have terminated above like those of the instrument held by Apollo from Cyrene now in the British Museum, i.e. with bolster-like knobs between which would have been fastened the rod to hold the upper ends of the strings; one of these knobs is included among the fragments found by the temple (upper right in Fig. 7)¹. The arms were reinforced in front with an angular addition; they are flat behind. The tendrils are deeply



Figure 6. Apollo on the Mantinea slab.
National Museum, Athens.

channeled both front and back. The carving has been done with the utmost precision and the surface is beautifully smoothed. The scale of this instrument would seem rather small to permit association with the statue from the Agora. Another obstacle is the discrepancy in marble, the kithara being Island and the statue Pentelic. Nor is there any indication, either on the original or on any of the copies, of the marked curvature which we should expect in the arms of the instrument represented by the fragments. On the whole, therefore, it appears more probable that this fragmentary kithara was held by some other statue in the temple.

It has long been recognized that the Apollo type of which our statue is the immediate origin is only one of several variations produced in the fourth century on the

theme of the heavily draped, quietly standing kitharoidos². Of the other variants that have been isolated the most prominent are:

0.064 m. Coarse-grained Island marble.

¹ For the Apollo of Cyrene cf. British Museum Catalogue of Sculpture, II, p. 222, no 1380; O. DEUBNER, *Hellenistische Apollogestalten*, no 30, pp. 30 ff.; K. A. PFEIFF, *Apollon*, Frankfurt-am-Main 1943, pp. 139 f., Abb. 10 (3. Beilage). For a drawing of the kithara cf. DAREMBERG-SAGLIO, *Dictionnaire*, s. v. *lyra*, fig. 4717. I am greatly indebted to Messrs. Bernard Ashmole and Peter Corbett for new photo-

graphs and information about this statue.

² For the discussion of these Apollo types cf. especially SAVIGNONI, *Ausonia*, II, 1907, pp. 16-66 (with good illustrations); LIPPOLD, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*, pp. 224-228; G. E. RIZZO, *Bolletino Comunale*, LX, 1933, pp. 51-66; DEUBNER, *Hellenistische Apollogestalten*, pp. 1-25; PFEIFF, *Apollon*, pp. 116-119, 127 f. The best series of illustrations is still J. A. OVERBECK,

- 1) The prototype behind the Apollo Barberini in Munich¹, a torso in the Palazzo dei Conservatori², and the Apollo Pythios at Gortyn in Crete³. The original is commonly and perhaps rightly placed in the stylistic neighborhood of Kephisodotos' Eirene and Ploutos, i.e. presumably ca. 375 B.C. It differs from our statue chiefly in the fact that the weight is carried on the right rather than the left leg, in the greater number of folds in the garment over the weight leg and in the pointed end of the overhang of the peplos toward the open side.

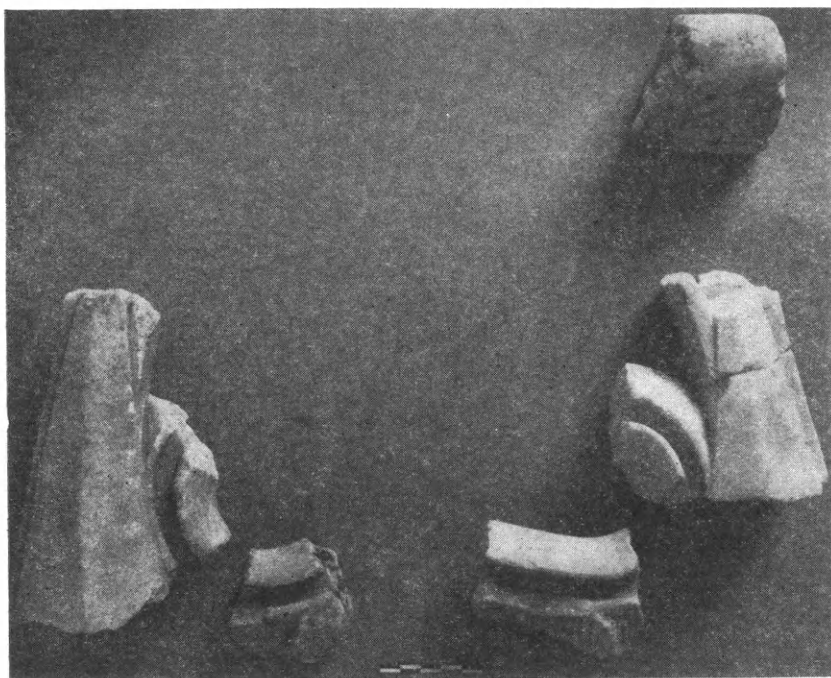


Figure 7a.



Figure 7b.

Fragments of a marble kithara from the Temple of Apollo Patroos (a) front view (b) side view.

- 2) The prototype of the figure of Apollo on the Sorrento Base⁴, with which is closely related the lower part of a torso in the Palazzo Corsini at Florence⁵.

These have been considered, with a fair degree of probability, to derive from a work by Skopas originally made for Rhamnous in Attica, later displayed in the Temple of Apollo on the Palatine. The figure appears to have been rather more static than ours and, in the drapery, the pointed, pendent corner of the overfall is again prominent.

Griechische Kunstmythologie, Leipzig 1871-89, Atlas, pl. XXI.

¹ FURTWÄNGLER, Beschreibung der Glyptothek, no. 211; BRUNN - BRUCKMANN, Denkmäler, no. 465; Ausonia, II, 1907, p. 21 and fig. 5 on p. 24.

² Ausonia, II, 1907, p. 21 and fig. 4 on p. 23.

³ Ausonia, II, 1907, pp. 16-66, pls. IV, V.

⁴ RIZZO, Bolletino Comunale, IX, 1933, pp. 51-66.

⁵ RIZZO, l. c., p. 64, fig. 8; Ausonia, II, 1907, p. 21 and fig. 6 on p. 25.

The dating of these variants and the study of their interrelationships are made difficult, perhaps hopeless, first by the fact that our available evidence consists so largely of copies, which in several cases can be shown to be heavily contaminated, and secondly by the varying degrees of religious conservatism evident in all. Nor can one hope for much help from the literary sources; they tell us that all the first-rate sculptors of the fourth century, with the notable exception of Lysippos, executed one or more Apollos, but rarely do they afford any clue to the type.

Having always in mind the serious reservations just noted, one might conjecture that our variant is later than the two others listed above, and that it may indeed be the latest notable handling of this theme within the fourth century of which we have knowledge. The generally pyramidal outline of the design, considered both with and without the cloak, and the high girding would indicate a date after the middle of the fourth century, while, as we shall see, the details of the drapery point more specifically to the third quarter of the century¹.

Drapery.

In addition to the peplos and the cloak which are attested by the surviving marble, we may be sure, from the evidence of the copies, that the god also wore a long-sleeved chiton, a practical garment for a lyre player who could not, like his listeners, wrap his arms in his cloak on a chilly evening. In the archaic period and the fifth century the normal garb of the kitharoidos, whether mortal or divine, had been the chiton and the cloak. The peplos is an addition of the fourth century which occurs on several of the statue types of Apollo Kitharoidos close in date to our work. The reason for this sudden appearance of the peplos is not clear, unless it be the assimilation of the god to his goddess sister, as she is dressed, for instance, in the statue in the Vatican². The result of the new mode was to give to the representation of the god a volume and dignity unmatched either before or after. Following a short vogue, the peplos was laid aside, together with the chiton, so that the normal kitharoidos type of the late fourth century and of the Hellenistic period wears only a light cloak or nothing³.

The peplos type used during this short period in the fourth century is close

¹ For the gradual change in the outline of the figure and in the girding an instructive series of dated documents is available in representations of Athena in the reliefs above Athenian inscriptions of the fourth century, conveniently illustrated in SÜSSEROT, *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christ*, Frankfurt-am-Main 1938, Pls. 1, 2, 4, 5, 9, 11.

² AMELUNG, *Die Skulpturen des vatikanischen Museums*, I, p. 51, no. 38, pl. 5; M. BIEBER, *Die Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht*,

Berlin 1934, pl. 20; BLÜMEL, *Staatliche Museen zu Berlin, Katalog der Sammlung antiken Skulpturen*, V, K 241, pl. 57 (a replica converted into Isis).

³ The locus classicus for the dress of the kitharoidos is STEPHANI, *Compte-Rendu*, 1875, pp. 95-160. Cf. also BIEBER, *Jahrbuch*, XXXII, 1917, pp. 65 ff.; BEAZLEY, *J.H.S.*, XLII, 1922, p. 74; K. SCHEFOLD, *Untersuchungen zur Kertscher Vasen*, Berlin and Leipzig 1934, p. 129; DEUBNER, *Hellenistische Apollogestalten*, p. 6.

to the substantial, simply draped garment of the Periclean period, so familiar from the Athena figures of Phidias. Differences there are, to be sure. The effect of a fluted column, so frequent on the side of the bearing leg of fifth century figures, has here been precluded by deliberate variation in the size and shape and length of furrow and fold. Another touch of greater realism is the heavy mass of garment pendent from the bent knee. The continuity of the drapery lines behind the girdle, which results in a long V-shaped pattern down the middle of the front of the figure, especially evident in the Vatican copy of our work, would be hard to match in the fifth century, but is shared by other Apollo types of the second half of the fourth century, notably that represented by the Kitharoidos in the Palazzo Borghese¹, and by such other works as the Artemis in the Vatican² and the Athena from Castro Pretorio³.

It is worth noting how scrupulously our artist respected and how successfully he emphasized the clean vertical lines of the peplos. Working in the fourth century, however, he could not entirely refrain from the use of heavy and deeply shadowed masses of drapery. This taste he gratified in the rich deployment of the cloak to either side of the figure. The two garments were readily distinguishable by the contrast between the vertical lines of the peplos and the zigzag pattern of the cloak, as also by the fact that the crease marks were confined to the peplos. The sleeves of the undergarment, if we may trust the Antikythera copy, were differentiated by their thin and crinkly stuff. The eye was no doubt helped also by the use of color, of which, to be sure, no trace remains on the marble but which is so well attested by contemporary vase paintings of Apollo and by the literary references to the dress of the kitharode⁴.

The formulae employed by our master for rendering the surface texture of the drapery are those in use in the middle and third quarter of the fourth century. Crease marks in an open pattern of shallow grooves are already in evidence on the sculptured drums of the later temple at Ephesus, begun soon after the fire of 356 B. C.⁵ They are more pronounced on the figure of Mausollos from Halikarnassos, to be dated, no doubt, close to the middle of the fourth century⁶. The method of rendering the creases followed by our master is very

¹ Ausonia, II, 1907, pls. VI, VII.

² AMELUNG, op. cit., I, pl. 5; BIEBER, op. cit., pl. 20.

³ Ausonia, II, 1907, p. 36, fig. 14; R. HORN, *Stehende weibliche Gewandstatuen*, Munich 1931, pl. 2, 2; D. MUSTILLI, *Il Museo Mussolini*, pp. 93 ff., pl. LIV. Cf. also the rendering of the peplos on the Athena figures on the four inscription reliefs dating between 340 and 329 B. C. assembled by SÜSSEROT, *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, pl. 5.

⁴ For traces of painted wave ornament on the border of the chiton of the Apollo Pythios of Gor-

tyn cf. O. DEUBNER, *Hellenistische Apollogestalten*, p. 24.

⁵ BIEBER, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht*, pl. 31, 3 and 4; G. M. A. RICHTER, *Sculpture and Sculptors of the Greeks*, ed. 3, New Haven 1950, figs. 328, 705. Mr. Peter Corbett reports (by letter) creases in the chlamys of Hermes and on the outer of the two chitons worn by the woman on his left on column base No. 1206, and on the chiton of a standing woman on column base No. 1213.

⁶ HEKLER, *Greek and Roman Portraits*, New York 1912, pl. 37; E. BUSCHOR, *Mausollos und*

closely paralleled on the Sisyphos I of the group dedicated at Delphi by Daochos II about the year 336 B. C.¹ Close also are some of the more carefully worked Attic grave stones of the third quarter of the fourth century².

Crease marks seem to have gone out of vogue in the latter part of the fourth century. They do not appear on the Lateran Sophokles, the original of which presumably dates from about 327 B. C., nor on the Aischines, probably of ca. 315 B. C., nor on the Demosthenes of 280 B. C., although in all these cases we can judge only from copies which in this respect are not always trustworthy. Their sporadic occurrence in the third century is attested by the bronze statue of a Cynic in the Capitoline³. They return to fashion in the second century B. C., notably on the altar friezes of Pergamon and Magnesia, perhaps as an element of the classicistic tendency of the time. Classicizing, too, is the prominent display of creases on the bronze portrait statue of a Julio-Claudian prince in the Metropolitan Museum⁴, and on certain Attic grave stelai of the Roman period patterned on fourth century prototypes⁵.

From the little of the god's footwear that shows beneath the peplos it is clear that in this case, as so often, he was elaborately shod, with the openwork shoes or heavy sandals in vogue in the fourth century⁶.

Attribution.

Since its discovery our statue has been almost universally regarded as the cult statue from the temple of Apollo Patroos, a work which was attributed by PAUSANIAS (I, 3, 3) to Euphranor⁷. This view appears to be well founded. From the sequence of Pausanias' account of the buildings on the west side of the Agora, there can no longer be doubt that the small temple at the foot of the hill to the east of the Hephaisteion near which the statue was found belonged to

Alexander, Munich 1950, p. 10, fig. 17; RICHTER, *op. cit.*, fig. 314.

¹ Fouilles de Delphes, IV, pl. LXV; HORN, *Stehende weibliche Gewandstatuen*, p. 9; SJÖQVIST, *Opuscula Atheniensia*, I, 1953, pp. 93-97.

² E.g. A. C. L. CONZE, *Die attischen Grabreliefs*, Berlin 1890-1922, no. 239, pl. LIX (Athens); no. 320, pl. LXXVIII = H. DIEPOLDER, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 1931, pl. 47 (Athens); CONZE, *op. cit.*, no. 804, pl. CLI = DIEPOLDER, *op. cit.*, pl. 43, 2 (Athens); RICHTER, *Sculpture and Sculptors*, p. 104, fig. 317 (New York); A.J.A., XXXVIII, 1934, pp. 43 ff., pl. IV (Providence).

³ HEKLER, *op. cit.*, pl. 112 b; K. SCHEFOLD, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, Basel 1943, p. 123.

⁴ RICHTER, *Handbook of the Classical Collection*, ed. 6, New York 1930, p. 296, fig. 209; *Roman Portraits*, New York 1948, fig. 29.

⁵ E.g. the monument of a man of Damascus

now displayed in the porch of Loring Hall at the American School of Classical Studies (A.J.A., X, 1895, pp. 471, 479 ff.; CONZE, *Die attischen Grabreliefs*, no. 2038, pl. CCCCLII; A. MUEHSAM, *Berytus*, X, 1952, pl. XIV, 1). For similar treatment on a portrait bust of the early second century after Christ cf. *Hesperia*, XVII, 1948, p. 178, pl. 56; E. B. HARRISON, *The Athenian Agora, I: Portrait Sculpture*, Princeton 1953, no. 19, pl. 14.

⁶ No exact parallel for the design comes to mind. Compare, however, the shoes of Maussollos and of the seated figure on the Ephesus drum No 1206: BIEBER, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht*, pl. 31, 2 and 3. The sandals of the Apollo Belvedere have similar openwork fronting the toes: OVERBECK, *Griechische Kunstmythologie*, Atlas, pl. XXIII, 29.

⁷ Mrs KAROUZOU assures me that she no longer feels the hesitation expressed in *Guide du Musée National*, p. 82.

Apollo¹. It may be regarded as equally certain that our statue, in view of the proximity of its finding place and its great bulk, came from that temple. Its unweathered condition proves, moreover, that the statue stood under cover. PAUSANIAS, to be sure, mentions, in addition to the image by Euphranor which stood in the temple, other statues of Apollo by Leochares and by Kalamis; these stood in front of the temple, probably in its porch². Yet the scale of our torso is so appropriate to the cella, which measured internally 8.64×9.285 metres, as to leave little doubt that it occupied the place of honor.

The drapery of our torso, which provides much the surest clue to its date, is matched, as we have seen above, in works datable to the middle and the third quarter of the fourth century. Such a dating would accord well with the association of the statue with the temple near which it was found, for that building may be assigned on the evidence of material, clamp forms and pottery to the latter part of the third quarter of the fourth century³. So dated, the statue would apparently fall late in the career of Euphranor whose floruit is given by PLINY (N. H., XXXIV, 50) as the 104th Olympiad (364-361 B. C.), but who lived to do Philip and Alexander in quadrigae, a commission which in all likelihood postdated Chaironeia (338 B. C.).

Since no other original work by Euphranor is known, and since the recognition of copies of his works has not progressed beyond the stage of merest possibilities, our only control on his style lies in the literary references. It may be said at once that the ancient authors would appear to conflict in no way with the attribution of the Apollo to Euphranor and would in some measure support it⁴. Euphranor is reported to have made other figures of colossal size, among them personifications of Virtue and of Greece⁵. The present colossal statue, remarkable for the simple clarity of its design, was certainly conceived with a sure feeling for the proprieties of scale. PLINY reports of Euphranor: «He appears to have been the first to bring out the dignity of heroes and to have mastered proportions, but his figures were too slight, their heads and limbs too large⁶».

¹ Hesperia, VI, 1937, pp. 90 ff.

² 1, 3, 4: ταύτας τὰς γραφὰς (in the Stoa of Zeus) Εὐφράνωρ ἔγραψεν Ἀθηναίοις καὶ πλησίον ἐποίησεν ἐν τῷ ναῷ τὸν Ἀπόλλωνα Πατρῶν ἐπέκλυσιν· πρὸ δὲ τοῦ νεῶς τὸν μὲν Λεωχάρης, ὃν δὲ καλοῦσιν Ἀλεξίστατον Κάλαιμις ἐποίησε.

On the placing of the statues by Leochares and Kalamis cf. Hesperia, VI, 1937, p. 109. Fragments from the drapery of a statue of Pentelic marble found on the steps of the temple in the course of its excavation differ slightly in surface finish from the great torso, nor has it been possible to fit them to the torso (pace N. VALMIN, Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund, 1933-1934, I, p. 3); they may therefore derive from one of the other statues (Hesperia, VI, 1937, p.

109, note 6). The same is true of the fragments of a kithara found in 1931 along the north side of the temple and discussed above (p. 37-38).

³ Hesperia, VI, 1937, pp. 102-104.

⁴ J. A. OVERBECK, Die antiken Schriftquellen, Leipzig 1868, Nos. 1785-1806. For recent discussions of Euphranor cf. especially F. P. JOHNSON, Lysippos, Durham 1927, pp. 40-48; PICARD, La Sculpture, III, pp. 853-878; LIPPOLD, Die griechische Plastik, pp. 260-261.

⁵ PLINY, N. H., XXXIV, 77; XXXV, 128.

⁶ N. H., XXXV, 128: *hic primus videtur expressisse dignitates heroum et usurpasse symmetriam, sed fuit in universitate corporum exilior et capitibus artiusculisque grandior.*

We do not know on what standard this criticism was based nor can we safely argue about the relative size of head and limbs since they are preserved only in the copies, nor, again, can we be sure of how widely the observation was intended to be applied by Pliny's source. It is worth noting, however, that the torso of our figure, as shown both by the original and by the copies (especially the two smaller ones), is markedly light in its proportions when compared with such massive contemporary creations as the Apollo Borghese¹. Nor will anyone who has had the privilege of standing before our original ever forget its dignity, a quality which is again emphasized by comparison with the impetuously striding Apollo who stands in the Sala delle Muse of the Vatican (No 516) or with the lithe, nude Apollo of the Belvedere. One is reminded too of Fronto's implication that one could not conceive of Euphranor producing a wanton work².

The attribution of the present statue to Euphranor is supported not least by its sheer quality: the sureness of the design, the masterly craftsmanship, the fresh and interesting treatment of a well worn theme. In these respects the work is worthy of an artist who was placed by the ancients in the very top rank, as a painter far exceeding all others of his generation, as a sculptor worthy to be grouped with Polykleitos and Praxiteles.

HOMER A. THOMPSON

¹ *Ausonia*, II, 1907, pls. VI, VII.

² Fronto, ad Marcum(?) 1, ed. Haines, Loeb

Classical Library, vol. II, p. 48; OVERBECK, *Die antiken Schriftquellen*, No 1726.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΙΝΑ

Εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα τοῦ Καθολικοῦ τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ διασφύζεται μεγάλη τοιχογραφία, παριστῶσα τὴν *Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ* (πίν. I). Αὕτη εἶναι μοναδικὸν λείψανον τῆς ἀρχαίας τοιχογραφήσεως τῆς ἰουστινιανείου Βασιλικῆς, τὴν ἀψίδα τῆς ὁποίας καταλαμβάνει τὸ περίφημον μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως περιβαλλόμενον ἀπὸ ἐγκόλπια τῶν Ἀποστόλων καὶ Προφητῶν¹.

Τὸ θέμα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἀνήκει, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰλημμένον συμβολικὸν κύκλον, τὸν ἐνέχοντα τὴν ἔννοιαν τῆς σωτηρίας ἀπὸ τοῦ θανάτου, διὸ εἰκονίζεται συχνὰ εἰς τὴν ἐπιτύμβιον τέχνην τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων (Κατακόμβας Ρώμης, Σαρκοφάγους, Μουσουλῆα Ἀλεξανδρείας).

Ἀφ' ἐτέρου ὁ Ἰσαὰκ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ὡς πρότυπον τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Γαλατ. 3, 16), ἡ δὲ θυσία αὐτοῦ ἀλληγορεῖ τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίαν τοῦ Χριστοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δὲ αὐτὴν περιλαμβάνεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἰς τὰ θέματα λειτουργικοῦ συμβολισμοῦ τοῦ Ἱ. Βήματος τῶν Ἐκκλησιῶν, συμβολίζουσα τὴν αἱματηρὰν θυσίαν τοῦ σταυροῦ καὶ συγχρόνως εἶναι εἰκὼν τῆς ἀναιμᾶκτου εὐχαριστιακῆς θυσίας τοῦ Ἀμνοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνανεώνεται ἡ θυσία τοῦ σταυροῦ. Ἀριστα δείγματα ἔχομεν, τοῦ μὲν συμβολισμοῦ τῆς αἱματηρᾶς θυσίας τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννης, ἐνθα εἰκονίζεται ἡ στιγμή τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ, τῆς δὲ εὐχαριστιακῆς εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe, ὅπου ὁ Ἰσαὰκ ὁδηγεῖται εἰς τὴν ἁγ. Τράπεζαν ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ, ἐνθα ὡς ἀρχιερεὺς παρίσταται ὁ Μελχισεδέκ, ὁ κατὰ τὴν Γραφὴν «ἀρχιερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα».

Ἡ τοιχογραφία τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἰς τὸ Ἱ. Βῆμα τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Σινᾶ εὐρίσκεται χαμηλὰ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πεσσοῦ τῆς ἀψίδος, ἐξωγραφημένη ἐπὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, διατηρεῖται δὲ οὐχὶ εἰς καλὴν κατάστασιν.

Παρίσταται ἡ κυρία σκηνὴ τῆς θυσίας. Ὁ Ἀβραάμ ὄρθιος, μὲ ταχεῖαν κίνησιν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀποστρέφων τὸ πρόσωπον εἶναι ἕτοιμος νὰ βυθίσῃ τὴν μάχαιραν εἰς τὴν ὠμοπλάτην τοῦ Ἰσαὰκ, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν συγκρα-

¹ G. SOTIRIOU, Τὸ Μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ, ἐν *Atti dello VIII Congresso intern. di Studi bizantini* (Palermo 1951) Roma 1953, II σ. 246 κ. ἑ.

τεῖ ἀπὸ τὴν κόμην. Εἶναι ἐνδεδυμένος χιτῶνα καὶ πολύπτυχον ἱμάτιον, ἐξ ὧν δὲν διασώζονται παρὰ τὰ ἰσχυρὰ μαῦρα περιγράμματα καὶ αἱ λεπταὶ γραμμαὶ τῶν πτυχῶν. Τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀβραάμ περιβάλλει φωτοστέφανος· ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διακρίνονται ἀμυδρῶς τὰ ἐρυθρὰ διαγράμματα καὶ οἱ μεγάλοι ὀφθαλμοί, μὲ τὸ βλέμμα ἔντονον, ἐστραμμένον πλαγίως καὶ ἄνω. Ἐπίσης ἀπὸ τὴν μακρὰν κόμην καὶ τὸ γένειον σώζονται μόνον τὰ διαγράμματα. Ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή στυληδὸν ABPAAM.

Οἱ πόδες τοῦ Ἀβραάμ καὶ τὸ κάτωθεν αὐτῶν τμήμα τῆς τοιχογραφίας εἶναι ἐφθαρμένα καὶ δυσδιάκριτα.

Ὁ μικρὸς Ἰσαάκ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου κάμπτων τὰ γόνατα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας ὀπισθεν· φορεῖ μακρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐρυθροῦ χρώματος μετὰ κιτρίνων κυκλικῶν στιγμάτων. Σχηματικῶς ἀπλοποιημένα ἰσχυρὰ διαγράμματα διαγράφουν τὸ σῶμα, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τοὺς μεγάλους ζωηροὺς ὀφθαλμούς.

Τὸ θυσιαστήριον, κυβικοῦ σχήματος, καλύπτεται εἰς τὰς κατακορύφους πλευρὰς δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος μὲ κιτρίνας πτυχάς. Μέγας ἰσοσκελῆς μέλας ἵσταυρὸς ἐντὸς ὀρθογωνίου, εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ἐρυθροῦ καλύμματος, δηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ χριστιανικῆς ἀγίας Τραπεζῆς. Αὕτη στηρίζεται ἐπὶ ὑψηλοῦ βάθρου μετὰ γλυφῶν, τὸ ὁποῖον μιμεῖται μαρμαρίνην βάσιν ἐθνικοῦ ἢ χριστιανικοῦ θυσιαστηρίου.

Δεξιὰ τοῦ Ἰσαάκ, ὑψηλά, διακρίνονται αἱ φλόγες τῆς πυρᾶς, ἀριστερὰ δὲ αὐτοῦ εἰκονίζεται ἡ δέσμη τῶν ξύλων ἐν εἵδει ἐρυθρῶν γραμμῶν δεδεμένων εἰς τὸ μέσον.

Ἀριστερὰ τοῦ Ἀβραάμ σχηματικὸν δένδρον ἀντιπροσωπεύει τὸ τοπίον, ὑψηλὰ δὲ εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν εἰκονίζεται διὰ λευκοῦ, ὑποπρασίνου καὶ μελανοῦ χρώματος τὸ τόξον τοῦ Οὐρανοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου κατέρχονται ἐπὶ τοῦ Ἀβραάμ ἀκτῖνες λευκαὶ καὶ ἐρυθραί, δηλωτικαὶ τῆς θείας ἐνεργείας. Τὸ βάθος κοσμοῦν μεγάλοι ἀστέρες (βλ. παρὲνθ. πίνακα).

Ἡ ἀπλὴ καὶ μεγαλειώδης αὐτὴ παράστασις τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ μαρτυρεῖ τὴν ἀρχαιότητα τῆς τοιχογραφίας, ὅπως καὶ ἡ τεχνοτροπία, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Αἱ λεπτομέρειαι τῆς εἰκονογραφίας εἰς τὰς στάσεις τῶν δύο προσώπων καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτῶν, εἰς τὴν μορφὴν τοῦ θυσιαστηρίου καὶ τοῦ δένδρου παρουσιάζουν κοινὰ τινα σημεῖα πρὸς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ἀλλὰ καὶ ἀσυνήθεις τινὰς παραλλαγάς.

Εἰς τὴν χειρονομίαν τοῦ Ἀβραάμ παρατηρεῖται διαφορὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν¹ καθὼς καὶ εἰς πλείστας σαρκοφάγους τῆς Ρώμης² καὶ τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννης³ ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζεται μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα ὑψηλά, κρατοῦσαν τὴν μάχαιραν μακρὰν τοῦ Ἰσαάκ, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν ἐπιθέτει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παιδίου.

¹ J. WILPERT, Die Katakomben Roms, Freiburg 1903, σ. 350 κ.ε., πίν. 73, 188, 196, 208.

² O. WULFF, Altchristliche und byzantinische

Kunst, Berlin 1913, εἰκ. 90, 96, πίν. VII, VIII.

³ CH. DIEHL, Manuel d'art byzantin, Paris 1925, εἰκ. 103.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Σινᾶ, πλέον δραματική καὶ ρεαλιστική, συγγενεῦει περισσότερο πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς εἰκόνης τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ὑπὸ τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, ἔχουσιν οὕτω:

Πρόκειται ὁ Ἰσαάκ τῷ πατρὶ παρ' αὐτῷ τῷ θυσιαστηρίῳ ὀκλάσας ἐπὶ γόνυ καὶ περιγυμνῶν ἔχων εἰς τοῦπίσω τὰς χεῖρας· ὁ δὲ ἐπιβεβηκὼς κατόπιν τῷ πόδε τῆς ἀγκύλης καὶ τῇ λαίᾳ χειρὶ τὴν κόμην τοῦ παιδὸς πρὸς ἑαυτὸν ἀνακλάσας ἐπικύπτει τῷ προσώπῳ ἑλεεινῶς πρὸς αὐτὸν ἀναβλέποντι, καὶ τὴν δεξιὰν καθωπλισμένην τῷ ξίφει πρὸς τὴν σφαγὴν κατευθύνει καὶ ἄπτεται ἤδη τοῦ σώματος ἢ τοῦ ξίφους ἀκμὴ καὶ τότε αὐτῷ γίνεται θεόθεν φωνὴ τὸ ἔργον κωλύουσα (MIGNE, E. P. τ. XLVI, στ. 572).

Πρὸς τὴν περιγραφὴν αὐτὴν σύμφωνος εἶναι πλὴν τῶν στάσεων τῶν δύο προσώπων καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῆς θείας ἐνεργείας ὡς φωνῆς ὑπὸ μορφὴν ἀκτίνων καὶ οὐχὶ ὅπως εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης διὰ τῆς παραστάσεως τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ἀργότερον τοῦ Ἀγγέλου. Διαφέρει δὲ μόνον ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἢ λεπτομέρεια, καθ' ἣν ὁ Ἀβραάμ, ἀντὶ νὰ ἐπικύπτῃ πρὸς τὸν Ἰσαάκ, στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Ὁμοία στροφὴ τῆς κεφαλῆς παρατηρεῖται συχνότατα εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἐπεκράτησε καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν εἰκονογραφίαν, πανταχοῦ ὅμως ἐν συσχετίσει πρὸς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Ἀγγέλου πρὸς τὸν ὁποῖον ἀτενίζει ὁ Ἀβραάμ. Ἡ ἀντίθετος ἐνταῦθα πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Οὐρανοῦ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀβραάμ εἶναι μοναδικὸν παράδειγμα, καθ' ὅσον γνωρίζομεν.

Ὁ Ἰσαάκ εἰς τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα τοῦ ἑλληνιστικοῦ συρο-αἰγυπτιακοῦ κύκλου παρίσταται γυμνός, ὅπως εἰς τὴν περίφημον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πυξίδα τοῦ Βερολίνου¹. Εἰς τὴν ἡμετέραν τοιχογραφίαν τοῦναντίον ἔκδηλος εἶναι ὁ ἀνατολικὸς χαρακτήρ εἰς τὴν ὀκλαδὸν στάσιν τοῦ Ἰσαάκ, εἰς τὸ μακρὸν χειριδωτὸν ἔνδυμα αὐτοῦ μὲ τὰς διακοσμῆσεις καὶ εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του.

Μὲ ἀνατολικά μνημεῖα συνδέεται καὶ ἡ σχηματικὴ μορφή τοῦ δένδρου, ἣτις εἶναι ὁμοία εἰς τὴν μικρογραφίαν τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ τοῦ Εὐαγγελίου Ἐτσιμιατσίν².

Τὸ κυβικὸν σχῆμα τοῦ θυσιαστηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου γονατίζει ὁ Ἰσαάκ, ὁμοιάζει πρὸς τὸ τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ ἀγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννης, ἀλλ' εἰς τὴν σιναϊτικὴν τοιχογραφίαν ἢ παράστασις τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ καλύμματος καθιστᾷ τὸν συμβολισμόν τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ἐμφανέστερον.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν δραματικὴν παραστατικότητα τῆς πράξεως τῆς θυσίας, ἡ πυρὰ καὶ ἡ δέσμη τῶν ξύλων αἰωρούμεναι εἰς τὸ βάθος, ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰσαάκ, εἰκονίζονται ὅλως συμβατικῶς.

Ἡ παράστασις τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, κρᾶμα ρεαλισμοῦ καὶ συμβολικῆς ἀφαιρέσεως, συνδέει τὴν τοιχογραφίαν πρὸς τὸν ἀνατολικὸν συρο-παλαιστινιακὸν κύκλον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν καὶ τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἀψίδος τοῦ Καθολικοῦ.

Ἀνάλογος ἰδίως πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως εἶναι ἡ ὅλη ἀντί-

¹ O. WULFF, ἔ. ἀ. σ. 186, εἰκ. 183.

Das Etschmiazin - Evangeliar, Wien 1891, πίν. IV.

² J. STRZYGOWSKI, Byzantinische Denkmäler, I,

ληψις τῆς τέχνης τῆς τοιχογραφίας, ὥς καὶ αἱ τεχνοτροπικαὶ αὐτῆς λεπτομέρειαι. Ὅπως εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως οὕτω καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ οὐδεμία ὑπάρχει δήλωσις χώρου, ἐνῶ τὰ πρόσωπα εἰς ἀμφοτέρας τὰς σκηνὰς ἀποδίδονται ρεαλιστικὰ μὲ ἔντονον παραστατικότητα κινήσεων.

Συγγένεια ὅφους παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δύο παραστάσεων. Αἱ ὑψηλαὶ ἀναλογίαι καὶ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος τοῦ Ἀβραάμ, τὸ ἐπίμηκες λεπτὸν σχῆμα τῆς κεφαλῆς του καὶ ὁ ἰσχυρὸς τονισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν χαρακτηρίζουν καὶ τὴν διάπλασιν τῶν τριῶν Ἀποστόλων τῆς Μεταμορφώσεως¹. Ἐπίσης πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ μωσαϊκὸν παρουσιάζει ἡ καμπύλη φορὰ τῶν σχηματικῶς ἀπλοποιημένων ἰσχυρῶν περιγραμμάτων τῶν δύο παραστάσεων καὶ ἡ ἀδρὰ διαγραφὴ τῶν μελῶν τοῦ Ἰσαάκ, μόνον δὲ αἱ πυκναὶ γραμμαὶ τῆς πτυχώσεως τοῦ χιτῶνος καὶ τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀβραάμ δεικνύουν μεγαλυτέραν λεπτότητα καὶ εὐλυγισίαν, ὀφειλομένην εἰς τὴν πλέον ἐλευθέραν τεχνικὴν τῆς τοιχογραφίας.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω ἢ τοιχογραφία τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἰς τὸ Ἰ. Βῆμα τοῦ ναοῦ τοῦ Σινᾶ δύναται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ θεωρηθῇ σύγχρονος τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς ἀψίδος, ἀνήκουσα εἰς τὸν αὐτὸν συρο-παλαιστινιακὸν κύκλον τέχνης τοῦ 6ου αἰῶνος.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

¹ G. SOTIRIOU, ξ. ἀ. πίν. 4 καὶ 5.



Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ.
Τοιχογραφία τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ.

UNA GEMMA CRETESE-MICENEA

Questo modesto contributo su un minuscolo oggetto dell'antichità non può dare la misura del mio affetto e della mia devozione verso il caro amico, così repentinamente e immaturamente scomparso, ma sta solo a testimoniare il desiderio che, malgrado lo scarso tempo e le scarse possibilità concessemi, il mio nome non sia assente fra quelli di tutti coloro che con questo volume intendono onorare la sua memoria.

La gemma lenticolare, fig. 1 a-f, proveniente da Creta, è una giaspide verde-grigiasta, con venature bianchiccie su una faccia¹. Su questa è rappresentato uno strano animale mostruoso, a corpo allungato, con alto collo che si

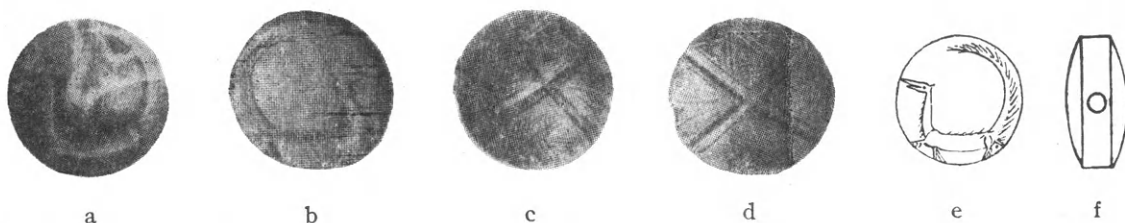


Fig. 1. Gemma cretese-micenea (a - b, diritto e rovescio dell'originale; c - d, diritto e rovescio dai calchi; e, disegno del diritto; f, profilo).

restringe verso il sommo dove si imposta una testa di forma simile a quella equina, appuntita verso l'estremità presso l'orlo del sigillo, presso al quale v'è una scheggiatura; dalla parte opposta della testa un puntino inciso indica l'occhio, e una corta appendice a trattino obliquo indica l'orecchio. La parte posteriore del corpo termina in una lunghissima coda, esternamente frastagliata a penne o squame aguzze, che si inarca lungo il contorno della gemma restringendosi a punta, fino quasi a raggiungere la testa. Anche il dorso dell'animale è squamato a sottili e corte incisioni oblique. Sotto al ventre davanti e dietro sembra indicato l'inizio delle zampe aperte nel passo, zampe che però essendo impostate proprio presso al margine del campo sono rappresentate solo parzialmente con dei trattini che si aprono a ventaglio, quasi a modo di pinne di pesce.

La parte posteriore dell'intaglio è divisa in quattro quadranti da due solchi

¹ Diam. cm. 1.7, spessore 0.8. Grosso orlo circolare a netto taglio verticale, e ampio foro diagonale rispetto alla figura animale. Collezione privata.

diagonali disposti regolarmente in modo che il foro della gemma attraversi le metà dei due quadranti minori. Solchi più bassi e sottilissime incisioni disegnano entro tutti e quattro i quadranti vari elementi geometrici, angoli, serie di rombi, fogliette, reticolato, linee parallele.

Il sigillo di evoluta forma lenticolare è ancora assai raro all'epoca della creazione dei secondi Palazzi cretesi, durante la cui esistenza si fa sempre più frequente, fino a diventare la forma dominante — soprattutto ormai in una grande quantità di esemplari eseguiti nel materiale meno costoso e di più facile lavorazione, la tenera steatite — verso la fine della civiltà minoica¹. La categoria ha origine evidentemente dal più semplice sigillo a grosso dischetto, per lo più con incisioni su entrambi i lati, dell'età Medio-Minoica: è quindi ovvio che le prime gemme lenticolari presentino un grosso dorso, non ancora assottigliato a lente perfetta sulle estremità dell'asse tangente al foro, in maniera dunque simile alla fattura della nostra gemma. Egualmente i disegni geometrici che vediamo sul dorso di questa trovano riscontro su gemme lenticolari ancora appartenenti al Medio-Minoico II e al Medio-Minoico III, e sono interpretate — con più o meno verisimiglianza — come una derivazione da precedenti motivi architettonici²; solo raramente e in forme schematizzate permangono in alcuni esemplari di gemme o cretule databili con grande verisimiglianza al principio del Tardo-Minoico I³. Simili elementi geometrici forse rappresentano la stalla, davanti alla quale è rappresentato un toro, in un sigillo da Gournià, trovato questo invece in una tomba databile per associazione di vasi e bronzi ancora all'età della ceramica di Kamares⁴. Ma soprattutto la forma della gemma come pure la decorazione su entrambi i lati ritornano in alcuni complessi caratteristicamente Medio-Minoici. Così nel pozzo della tomba XVII della necropoli cnossia di Mavro Spilio, contenente ceramica nettamente databile al Medio-Minoico II b⁵, s'è trovata una gemma lenticolare in steatite verde chiara della nostra forma, su un lato con una decorazione geometrica di spirali e foglie, collocata questa trasversalmente al foro, mentre sull'altro è il disegno di un animale, un quadrupede brucante oppure una forma primitiva di «mostro minoico» ritto sulle zampe, di cui la parte posteriore del corpo con entrambe le zampe è tagliata al di là dell'orlo della gemma: disegno questo che si presenta obliquo rispetto al foro della gemma

¹ V. A. EVANS, *Palace of Minos* (d'ora innanzi cit. PM), IV, p. 493; PENDLEBURY, *The Archaeol. of Crete*, p. 256 s. Dal momento della stesura di questa nota è avvenuta la scoperta del ricco archivio di cretule nel Palazzo di Festòs, come quella del laboratorio dell' incisore presso al Palazzo di Mallia; scoperte il cui studio apporterà sensibili modificazioni nella nostra conoscenza dell'arte glittica minoica.

² PM, I, p. 564 s., fig. 411; p. 674, fig. 493.

³ DORO LEVI, *Annuario Sc. Atene*, VIII-IX, p. 167, fig. 184. Non dissimili disegni geometrici o architettonici appaiono su gemme da Sphoungaras, forse

già del Tardo-Minoico I, cfr. E. H. HALL, *Excavations in Eastern Crete*, Sphoungaras, Univ. of Pennsylvania, *The Mus. Anthropol. Publ.*, III, 2, p. 70, fig. 45, g-h. Più simili sono i disegni geometrici su due gemme, in steatite e in cristallo di rocca, dalla medesima località ma già a margini taglienti, *Mus. Candia Nn. Inv.* 931 e 938.

⁴ BOYD-HAWES, *Gournià*, p. 54, fig. 27; BOSSERT, *Altkreta*³, fig. 392 h.

⁵ V. FORSDYKE, *The Mavro Spilio Cemetery at Knossos*, BSA, XXVIII, 1927-28, p. 280 e tav. XIX, P. 12, N. Inv. 1350.

stessa. Notiamo fra parentesi come questo intaglio si aggiunge al gruppo già abbastanza cospicuo di quelli datati che presentano uno stile naturalistico, in questo caso a disegno ancora superficiale e fluido, con pochi dettagli anatomici della forma animale, precedentemente alla fine dei primi palazzi di Creta: disegno naturalistico che ritorna con assai maggiore freschezza su un'altra gemma in steatite nera dal medesimo pozzo, rappresentante una testa caprina, questa invece profondamente intagliata e con accurata incisione di minuti trattini superficiali per il pelo e i dettagli interni¹. Una terza gemma lenticolare del medesimo complesso ha una semplice decorazione a dischetti². Le altre gemme di questa necropoli provengono da tombe con materiali mescolati, ma fra esse possiamo distinguere un'altra steatite verde che più che lenticolare è a grosso disco con larghissimo foro, decorata su entrambi i lati da disegni geometrici non dissimili da quelli della nostra gemma³. Aggiungiamo che disegni geometrici affini compaiono anche su sigilli di forme peculiari del periodo precedente, per es. su un prisma triangolare⁴. Un secondo complesso assai imponente di gemme ben databili per associazioni di scavo all'epoca dei primi Palazzi proviene da un'altra necropoli cnossia, quella del Profeta Elia, recentemente rinvenuta e non ancora pubblicata. Compaiono qui ancora dei veri e propri dischi, a facce leggermente convesse, come anche le gemme lenticolari, ma a orlo assai grosso. Alcune di queste presentano dei disegni semplici, linee e tratti superficialmente incisi; una di esse, in steatite verde, ha la decorazione su entrambe le facce a cerchi col punto nel centro (quale abbiamo incontrato nella necropoli di Mavro Spilio) e inoltre a righe o reticolato, ma su un lato questo disegno prende l'aspetto di una schematica testa di felino, ricordando le maschere feline o leonine di un ben noto gruppo di gemme, probabilmente di valore talismanico, appartenente già al Medio-Minoico III⁵. Anche in questa gemma da un lato il foro passa trasversalmente, ma dall'altro obliquamente al disegno. Pure entro questo gruppo troviamo degli esemplari a splendido disegno naturalistico, e precisamente nello stile meticoloso già notato: in questo è la steatite con testa di leonessa profondamente incisa e con fine punteggiatura per la criniera sul collo, come pure il vivace uccellino su una gemma lenticolare in meteorite. Possiamo menzionare ancora una gemma lenticolare da Cnosso, anch'essa in steatite verde scura con macchie più chiare, e a orlo assai grosso, con duplice incisione, su un lato cioè con alcune lettere dell'alfabeto minoico, e sull'altro a protome di cinghiale, tagliata dietro alle orecchie e alle mascelle, in un disegno marcato e dettagliato come nelle altre gemme naturalistiche sopra citate⁶; e un'altra, pure di steatite, coll'ornamentazione di tipo «architettonico» su entrambi i lati⁷.

¹ Ibid., tav. XIX, P. 11, N. Inv. 1329. Vedi altre gemme lenticolari a grosso dorso e con rappresentazioni naturalistiche da Cnosso, PM, I, p. 274 ss., fig. 204.

² FORSDYKE, l. cit., tav. XIX, XVII P 13.

³ Ibid., tav. XIX, VII A 15, N. Inv. 1331.

⁴ Cfr. ibid., tav. XIX, VII B 4.

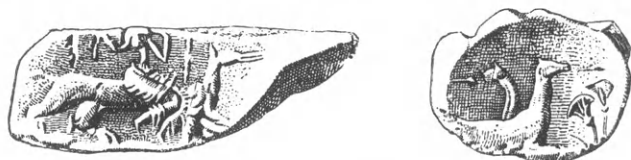
⁵ PM, I, p. 673, fig. 492.

⁶ Mus. di Candia, N. Inv. 621.

⁷ N. Inv. 1430. Un'altra gemma lenticolare di Can-

La decorazione incisa su entrambi i lati della gemma lenticolare sembra essere un'ovvia derivazione dalla forma originale del disco, e imparentata alle molteplici incisioni dei sigilli prismatici e di forme diverse dell'età dei primi palazzi; infatti ne abbiamo constatato un numero abbastanza cospicuo nella categoria più antica della nostra classe di gemme, mentre si fa sempre più rara per le gemme lenticolari di forma e di stile più avanzato, fra le quali tuttavia non manca del tutto, sia con decorazione puramente ornamentale¹, sia con decorazione figurata, come per es. nel caso della conosciuta gemma da Mochou di Pediada colle tre donne danzanti².

Un altro piccolo dettaglio che permette di datare con tutta versimiglianza il nostro sigillo in un'età assai antica, cioè ancora alla fine dell'età dei primi Palazzi o all'inizio di quella dei secondi Palazzi cretesi, è la particolarità del foro che passa obliquamente alla decorazione incisa, almeno su un lato: particolare



Figg. 2 - 3. Candia, Museo Archeologico - Due cretule da Haghia Triada.

larità che abbiamo riscontrato in vari altri esempi di questa prima fase della classe delle gemme lenticolari, mentre più tardi il foro in genere passa regolarmente lungo uno degli assi della gemma, quello verticale o quello orizzon-

tale, probabilmente secondo che la gemma doveva essere appesa a una collana o a un braccialetto³. Infine abbiamo visto in più di un esemplare di questa prima fase naturalistica che la rappresentazione non è adattata perfettamente nello spazio rotondo del sigillo, con parti di teste o tratti di corpo o gambe tagliati fuori dal suo orlo, in contrasto con la maestria nell'adattamento dell'immagine al suo campo, e più tardi anche nella torsione impressionistica di singole immagini o di gruppi di figure, per un'armonica distribuzione della rappresentazione entro il campo rotondo, ch'è caratteristica delle gemme più evolute⁴.

dia (N. Inv. 1465) ha motivi geometrici su un lato, e sull'altro una rozza figurina umana, che ricorda ancora lo stile delle figure dei sigilli pittografici. Disegni geometrici affini ai nostri presentano vari altri esemplari della collezione glittica in questo Museo: così la gemma lenticolare a grosso orlo in cristallo di rocca, di provenienza incerta, N. Inv. 1536; quella in steatite, assai consunta, N. 1535; una piccola proveniente da Malia di Pediada, con una fascia reticolata fra due profondi solchi, N. 1549; la steatite lenticolare assai sottile da Tylissos, N. 1188, a rozzi disegni geometrici su entrambi i lati. Affini disegni geometrici o architettonici ritornano spesso su gemme a cilindro schiacciato, come una in steatite da Poros di Candia, N. Inv. 1580, un'altra simile di provenienza incerta, N. 1295, una in onice da Aphendi Christòs, N. 1513, ecc.

¹ Per es. la gemma in steatite del Mus. di Candia, N. Inv. 838, e l'altra, da Mirabello, N. 943.

² V. XANTHOUDIDES, Eph. Archeol., 1907, p. 177, n. 113, tav. 8 (N. Inv. 148). Un'altra piccola gemma lenticolare in steatite di provenienza ignota nel medesimo Museo, N. 140, da un lato presenta il Domatore delle fiere, e dall'altra la dea con testa di aquila, rappresentazioni entrambe assai consuete per il lungo uso della gemma.

³ Cfr. per es. BLEGEN, Prosymna, p. 273, fig. 579 ss.

⁴ Il Rev. V. E. G. KENNA, che da più anni attende allo studio della glittica cretese-micenea per la pubblicazione delle collezioni di gemme dell'Ashmolean Museum di Oxford e del Fitzwilliam di Cambridge, crede, grazie al solo esame stilistico della nostra gemma, di poter andare assai più oltre delle modeste deduzioni sopra esposte, datando senz'altro la

Degli animali mostruosi simili a quello della nostra gemma, dal corpo di struttura pressochè equina, ma a dorso cilindrico allungato, con contorni orizzontali rettilinei, grosse zampe ferine, e con corti orecchi sopra al muso, si distinguono su due tipi di cretule da Haghia Triada (fig. 2-3), su uno dei quali sull'animale cavalca una dea in elegante costume cretese¹. Alcuni anni dopo la pubblicazione di tali cretule ho creduto di riconoscere nel nostro animale mostruoso una derivazione cretese del fantastico «dragone di Babele» della religione

creazione della gemma, con l'incisione del lato a decorazione geometrica, al Medio-Minoico III, ma considerando questa come uno dei rari esemplari di sigilli rielaborati, vale a dire con l'aggiunta della figurazione animale in un secondo e assai posteriore momento, precisamente nell'età Tardo-Minoica III.

Sono grato al Dr. Kenna di avermi esposto in una sua lettera, e di permettermi di pubblicare qui, le sue osservazioni (la sigla HM si riferisce ai sigilli del Museo di Candia):

«The dating of the 'geometric' patterns—hitherto called architectural motives—has often been too early. The discoid shapes of the seals on which they were frequently engraved seemed on analogy with other stones, to indicate an early date. Shape however is not a final criterion. The discoid shape appears early in the MM age and is used throughout it. It also appears in the earlier part of the LM age bearing amuletic subjects.

A consideration of the style of No 350 HM shows it to be germane to the class of gems with this kind of design; and its technique in common with them shows an excellence unknown in the earlier part of the MM age. The gems No 25 in the same collection; AM 1623 33 Δ1: 1623 Δ2 in the Cabinet de Médailles; nos 1938. 989: 1938. 991: 1938. 992 from the Ashmolean Museum also belong to this class and may with yours come from the same school of craftsmen, if not from the same hand.

On stylistic and technical grounds they more probably belong to the earlier part of the MM III period than to any other: and a sealing from a gem of similar character published by EVANS, PM II p. 420 fig. 242; counter-signed with signs of Linear script A helps to confirm this appreciation.

The engraving of the animal on the other side of your stone however does not seem prior to the geometrical motive; the geometrical motive exactly fits the shape and character of the stone. The fine technique matches the curvature and modelling of the stone. Far otherwise is the engraving of the animal. It is rough and summary: but it lacks the vitality usually seen in the engraving of earlier periods. Moreover animals engraved in the MM age are usually central to the field. They may not fill the field physically, but they occupy it virtually.

The animal on your seal occupies the lower part

of the field in a curved formation. There is a tendency to torsion in LM seals, which is lacking in those of MM times when animal subjects are engraved; and as the LM age progresses there is also a tendency for the torsional form to move towards the circumference of the field. cf. C. de M. M 7994 N. 3433: HM 1504 The style of your animal is nearer that of HM 56 from the Reoccupation period, and 1421 Y from a LM tomb at Knossos, than the style of kindred subjects on gems from the MM period.

Therefore I suggest that your seal stone was originally engraved with the geometric or architectural motive and dates from MM III; and that the engraving of the animal is a later addition made for a subsequent owner of the stone in LM III times. The condition of wear on both surfaces would seem also to support this supposition.

Debbo tuttavia ammettere che queste interessanti osservazioni non riescono a trascinare la mia assoluta convinzione: da un lato perchè abbiamo già riscontrato in gemme Medio-Minoiche un non dissimile stile di figurazioni animali, a disegno fluido, poco marcato, scarso di dettagli interni; dall'altro perchè non mi sembra che si possa parlare di vera e propria «torsione» nel nostro caso, in cui solamente la forma del mostro fantastico straniero è stata adattata, con la curvatura della coda, al contorno della gemma. Mi sembra che manchino nella nostra figura i caratteri più peculiari dello stile minoico decadente, cioè l'angolosità delle membra, la loro consueta distorsione, l'approfondirsi del trapano nelle giunture delle estremità; è d'altro canto estranea a questo stile tardo la minuta incisione dei tratti che indicano il pelame o le squame sul dorso dell'animale.

Data la grande scarsità dei monumenti glittici sicuramente databili, e utili per tracciare il quadro dell'evoluzione della glittica minoica, è interessante segnalare il ritrovamento, in quest'ultima campagna di scavo nell'estate 1953, di una cretula con disegno animale, in stile apparentemente fluido — per quanto lascia vedere il suo cattivo stato di conservazione — entro un ambiente della più antica fase del Palazzo Medio-Minoico di Festòs.

1 DORO LEVI, Le cretule di H. Triada e di Zakro, Annuario, VI-VII, p. 136 s., nn. 132-33, figg. 148-49, tav. VIII.

mesopotamica, dalla quale religione sarebbe derivata all'arte cretese pure la rappresentazione della dea a cavallo¹. Per quanto riguarda quest'ultimo motivo, al tempo della pubblicazione delle cretule di Haghia Triada non era conosciuto che un secondo esempio, zu una cretula da Gournià scomparsa purtroppo dal Museo di Candia prima della sua pubblicazione; più tardi si sono aggiunte per altro le

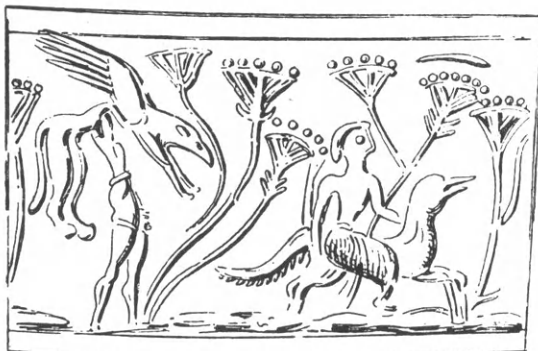


Fig. 4. Intaglio su cilindro in ematite da Haghia Pelaghia.

immagini di una dea cavalcante un non dissimile mostro fantastico su un cilindro in ematite da una tomba del cimitero minoico di Haghia Pelaghia (fig. 4)², quella ripetuta su otto piastrelle stampigliate in pasta vitrea blu nella Tomba Reale di Dendra (fig. 5 a-b) — lo stato molto logoro delle quali non permette di decidere con sicurezza se la dea cavalchi un toro o non piuttosto un animale fantastico —, e infine quella della dea seduta ormai su un cavallo, fornito di

sella, nella statuetta fittile della Collezione Stathatos³.

Anche per quanto riguarda il mostro delle cretule di Haghia Triada, al



Fig. 5a



Fig. 5b

Fig. 5 a - b. Piastrina in pasta vitrea da Dendra (due disegni di Technau e Persson).

momento della loro pubblicazione non poteva essere raffrontata con esso, in tutto il repertorio dell'arte cretese-micenea, se non la rozza immagine di un sigillo pittografico (fig. 6), con lunga coda e zampe ad artiglio, quindi a torto inter-

¹ Gleanings from Crete, AJA, XLIX, 1945, p. 270 ss.

² PM, IV, p. 497, fig. 436; H. FRANKFORT, Cylinder Seals, p. 302, fig. 105; P. DEMARGNE, La Crète dédalique, p. 82, fig. 2; PENDLEBURY, o. c., p. 256, fig. 44 b. H. BIESANTZ, Kretisch-mykenische Siegelbilder, p. 117, fig. 57. Non so giudicare la validità dei

dubbi sull'autenticità di questa gemma, che non ho veduto personalmente.

³ DORO LEVI, La dea micenea a cavallo, Studies presented to David M. Robinson, St. Louis, Mo., 1951, p. 108 ss.

pretata dall'Evans come un cammello. Ma assai più vicina alla forma del mostro di Haghia Triada è quella di un'altra cretula, proveniente dall'edificio minoico di Sklavokambos (fig. 7 a-b), anche questa rappresentante un mostro a lungo corpo cilindrico, questa volta dalla pelle maculata, con alto collo, muso equino, e robuste zampe da felino. Pure in questa cretula, come in una delle due di Haghia Triada e nel cilindro di Haghia Pelaghia, dei ciuffi di papiro sullo sfondo sembrano voler ambientare lo strano mostro in un paesaggio straniero. La forma del corpo nella cretula di Sklavokambos è la più vicina a quella che si è tramandata pel dragone di Babele nell'iconografia orientale dall'antichissima età della dinastia di Akkad¹, fino all'età babilonese più tarda, della quale è conosciuta generalmente soprattutto l'immagine nel fregio di mattoni policromi sulla porta di Ishtar a Babilonia (fig. 8)². Anche qui, come già nel cilindro accadico da Kish sopra citato, il corpo del mostro è squamato, ma altre volte può apparire liscio, come per es. in una lastra di terracotta da Nippur³, dell'età di Hammurabi. Qui e là ritroviamo la peculiare e complicata corona del mostro orientale, più o meno trasformata, mentre la forma serpentina della testa non è sempre riconoscibile; ma altre volte abbiamo invece una disadorna testa di semplice equino provvista solo di due cornetti dritti, come per es. in una conosciuta testa bronzea del Louvre⁴.



Fig. 6. Sigillo pittografico minoico.



Fig. a



Fig. b

Fig. 7 a - b. Candia, Museo Archeologico - Cretula da Sklavokambos (originale e disegno).

Nei miei studi precedenti ho sottolineato la notevolissima varietà di forme che il dragone di Babele presenta nei numerosi monumenti in cui esso compare nell'arte orientale: non possono far meraviglia quindi certe minori differenze di forme nelle poche rappresentazioni del mondo cretese-miceneo in cui abbiamo creduto di riconoscere una sua derivazione, tanto più se consideriamo che tutte

¹ AJA, l. cit., p. 271, fig. 3.

² Ibid., p. 276, fig. 6.

³ Ibid., p. 271, fig. 4.

⁴ Ibid., p. 271, fig. 5.

queste sono immagini su monumenti minuscoli, gemme dall'incisione sommaria e costretta dalla limitazione dello spazio, o, anche di più, cretule o paste vitree, con impressioni conservateci imperfette e frammentarie. Va piuttosto preso nota della generica somiglianza degli elementi essenziali nelle cinque immagini (o sei, se includiamo tra queste anche la matrice delle piastrelle di Dendra) che avevamo finora raggruppato intorno a questo motivo di origine straniera, e alle quali crediamo che si debba ora aggiungere quella della nuova gemma lenticolare. Corpo, collo e testa equina in questa si avvicinano particolarmente ai corrispondenti elementi delle cretule di Haghia Triada e di Sklavokambos, come pure ai supposti prototipi orientali; nelle cretule peraltro è mancante o sbavata

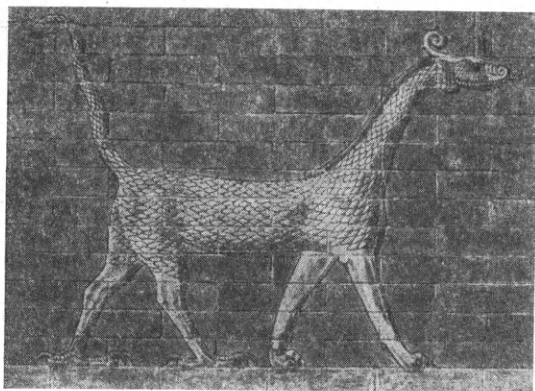


Fig. 8. Il dragone, dal fregio colorato sulla Porta di Ishtar a Babilonia.

Pelaghia troviamo una coda più robusta, e crestata sull'orlo inferiore, più simile a quella della nostra gemma, per quanto in posizione diversa¹. Lunga, snodata e ondulata, spesso squamata come tutto il corpo, è per lo più la coda del mostro orientale (per es. sul fregio della Porta d'Ishtar a Babilonia), benchè anch'essa sia soggetta a varianti. In un cilindro di cristallo di rocca del Museo di Firenze essa si apre a ventaglio a modo di coda di uccello²; qui il dragone, col muso sormontato da alte corna dritte e appuntite come sulla testa in bronzo del Louvre poco sopra nominata, è accovacciato su un altare, come appare anche in altre gemme³, talora col cornetto assai più corto, e più simile al trattino sulla testa

¹ Tutti i dettagli anatomici sopra elencati, il ripetersi della forma tubolare allungata del corpo, la più o meno distinta indicazione delle grosse zampe o artigli di fiera o di aquila, la screziatura della pelle, la sottigliezza e l'aspetto della coda, la forma affilata del muso, rendono difficilmente accettabile l'ipotesi di S. F. HOOD, *A Mycenaean Cavalryman*, in BSA, XLVIII, 1953, p. 86, nota 5, che in tutto questo gruppo di rappresentazioni non si tratti del dragone di Babele o di un mostro di origine orientale, ma di imperfette immagini di cavalli: cavalli la cui

la parte posteriore dell'animale con la coda, che invece nella gemma si inarca poderosamente, usata — secondo il sistema decorativo tanto frequente nella glittica minoica — a formare il contorno rotondo su tutto il campo lasciato libero dal resto della composizione. Lunghe e inarcate sul dorso, ma di aspetto più consueto, sono le code nel sigillo pitografico e sulle lamine in pasta vitrea, in queste ultime somigliando alla coda di un toro che sbatta l'estremità sui fianchi; invece nel cilindro di Haghia

immagine l'arte cretese ha saputo rendere con tanto ammirevole efficacia, e con precisione di dettagli anatomici come di impostazione generale, fin da quella ch'è forse la sua più antica rappresentazione, e probabilmente quasi contemporanea alla introduzione del cavallo nell'isola, cioè nella superba cretula da Cnosso, PM, IV, p. 827, fig. 805, cfr. anche fig. 808 s.

² J. MENANT, *Rech. sur la glyptique orientale*, II, Parigi 1886, p. 60, fig. 52.

³ Ibid., tavv. IX, 3 e X, 4, p. 71, fig. 70.

del nostro animale, e colle zampe spesso assai sommariamente disegnate. Lo stesso mostro, con coda sollevata, piccolo muso con cornetto appena accennato e indicazione di un grande occhio, può apparire accovacciato anche senza l'altare sottostante¹. Su un cilindro in calcedonio della Collezione de Montigny² il mostro è ritto su alte e snelle zampe, ma presenta questa volta una testa coronata da una specie di infiorescenza a giglio di tre fogliette. Lunga e snodata vediamo spesso la coda del dragone sui *kudurru*, o pietre di confine babilonesi, attorno alle cui rappresentazioni in rilievo invece si attorce ad anello la coda del serpente *sirru*³.

Un'ultima supposizione può essere avanzata riguardo alla nostra gemma minoica e alla sua origine orientale. Abbiamo detto che l'incompiuta indicazione delle zampe, tagliate presso al loro inizio sotto al ventre dall'orlo della gemma, trova riscontro in altri esempi di primitive rappresentazioni naturalistiche sui sigilli lenticolari, forse ancora per l'inesperienza nell'adattamento della rappresentazione entro al suo campo rotondo. Ma nel nostro caso i trattini che indicano l'attacco delle zampe sono sottili e divaricati, quasi a pinna di pesce: tale dettaglio potrebbe essere stato suggerito sia dall'incompiuta rappresentazione delle zampe su vari sigilli orientali — soprattutto su quelli in cui il dragone è rappresentato accosciato —, sia forse anche dall'influenza dell'immagine di un altro essere fantastico del repertorio religioso babilonese-assiro, che si alterna o si associa ad esso assai sovente sui sigilli e su altri monumenti orientali: il demone (forse rappresentante il dio Sole — o la dea Luna — che guida la sua barca animata attraverso al cielo), configurato appunto a forma di barca, di cui il torso talvolta costituisce la prora e l'arcuata coda indica la poppa, che impugna un remo solcando le onde del mare⁴.



Fig. 9. Atene, Museo Nazionale - Gemma dalla Tomba di Clitennestra a Micene (dal calco).

P. S. Il manoscritto di questa nota era da tempo consegnato per la stampa, quando è avvenuta la fortunata e inattesa scoperta della rappresentazione più limpida e completa dell'immagine della dea sul mitico mostro, già molti anni addietro da noi tracciata, in qualche dettaglio più per intuizione che per sicura do-

¹ W. H. WARD, *The Seal Cylinders of Western Asia*, Washington 1910, p. 395, fig. 1295 (cfr. anche p. 400, fig. 1299 ecc.).

² MENANT, o. c., II, p. 70, fig. 67.

³ Cfr. per es. J. DE MORGAN, in *Mémoires de la*

Délégation en Perse, VII, 1905, p. 142, fig. 453 = P. TOSCANNES, *Études sur le serpent*, ibid., XII, 1911, p. 227, fig. 465.

⁴ Cfr. la bibliografia su questo essere divino in AJA, s.c., p. 278, nota 42.

cumentazione: sulla splendida gemma in calcedonio chiaro rinvenuta dall'Eforo Papadimitriou nello scarico della terra dal dromos della Tomba di Clitennestra a Micene (fig. 9), la dea, vestita del caratteristico costume cretese e sollevante entrambe le braccia nel consueto gesto rituale, siede sul mostro, dal robusto corpo, lungo collo e muso affilato, che con le corte zampe simili a pinne sembra indubbiamente solcare le onde del mare¹.

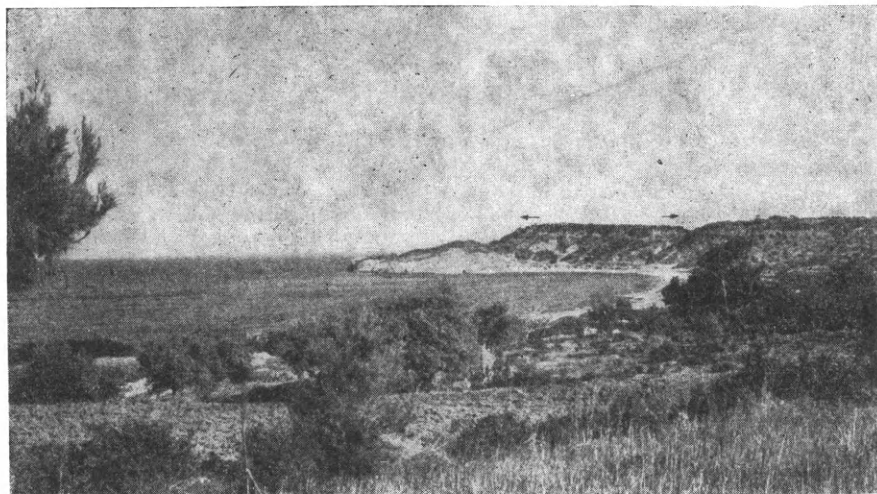
DORO LEVI

¹ V. A. K. ORLANDOS, *Tò ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1954*, Atene 1955, p. 38, fig. 47; G. E. MYLONAS, *Ancient Mycenæ*, Londra 1957, p. 95, fig. 35e frontespizio.

ΑΣΚΗΤΑΡΙΟ

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΡΑΦΗΝΑΝ

Δύο χιλιόμετρα νοτιώτερον τῆς Ραφήνας, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν ἀλυκὴν τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος — τὰς ἀρχαίας Ἀραφηνίδας Ἀλάς — καὶ τὴν



Εἰκ. 1. Τὸ ἀκρωτήριο «Ἀσκηταριὸν» παρὰ τὴν Ραφήναν
(Διὰ βελῶν σημειοῦται ὁ χώρος τῆς ἀκροπόλεως).

Λούτσαν, κατὰ τὸ δεξιὸν γραφικωτάτου ὁρμίσκου, προβάλλει ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἡ ὑψηλὴ χερσονησοειδὴς ἄκρα τοῦ Ἀσκηταριοῦ¹ (εἰκ. 1 - 2).

Ἐκ τοῦ ὕψους τοῦ ἀκρωτηρίου, ὡς ἀπὸ σκοπιᾶς, εὐρυτάτη ἀνοίγεται ἡ θέα τοῦ Νοτίου Εὐβοϊκοῦ, κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς, ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ ὄρμου τοῦ Μα-
ραθῶνος καὶ τῆς Πεντέλης πρὸς βορρᾶν, μέχρι τῶν βουνῶν τοῦ Πόρτο Ράφτη (τοῦ ὄρμου τῶν Πρασιῶν) καὶ τῆς Μακρονήσου πρὸς νότον· τὸν ὁρίζοντα κλείει πρὸς ἀνατολὰς ἡ «Καρυστία δειράς», κορυφουμένη εἰς τὴν ἐπιβλητικὴν Ὅχην.

Τὴν ἁρμονίαν τοῦ τοπίου καὶ τὸ λιτὸν κάλλος τῆς ἀκτῆς καὶ τῆς παρακει-
μένης λόχμης πευκῶν καὶ θάμνων δὲν ἐτάραξε, παραδόξως, οὔτε ἡ βέβηλος πα-

1 Τὸ ὄνομα ἔλαβεν ἡ θέσις ἀπὸ λαξευτοῦ σπηλαίου (ἀρχαίου τάφου;) πλησίον τῆς θαλάσσης, κατὰ τὸ δε-
ξιὸν κέρας τοῦ ὄρμου, ὅπερ μοναχὸς τις τῆς Μονῆς
Πεντέλης μετέτρεψεν εἰς ἀσκητήριον (ἀσκηταριό). Τὸ

τοπωνύμιον ἀποδίδεται ἐξ ἴσου εἰς τὸν ὄρμον καὶ τὸ
ἀκρωτήριο, ἀκούονται δὲ ἐνίοτε καὶ τὰ «Καλόγερος»
ἢ «Ἀετός», διὰ τὸ τελευταῖον.

ρουσία ενός τουριστικοῦ περιπτέρου, οὔτε ἡ μόλις προληφθεῖσα ἀσχημία τῶν οἰκίσκων ἐνὸς τῶν ποικιλονύμων «οἰκοδομικῶν συνεταιρισμῶν».

Ἐπὶ χιλιετηρίδας ὅλα παρέμειναν ἄθικτα, μέχρι τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ φθινοπώρου τῶν ἐτῶν 1954 καὶ 1955, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τὰ λείψανα συνοικισμοῦ καὶ ἀκροπόλεως τῆς πρωίμου περιόδου τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ¹ (σχεδιογρ. εἰκ. 3).

Περιληπτικαὶ ἐκθέσεις ἐδημοσιεύθησαν ἤδη εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολο-



Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τοῦ ὁρμου τοῦ Ἀσκηταριοῦ ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως.
Εἰς τὸ βάθος οἱ δυτικοὶ πρόβουνοι τοῦ Πεντελικοῦ καὶ ὁ Μαραθών.

γικῆς Ἑταιρείας (ΠΑΕ 1954, 104 ἐξ. καὶ 1955), ἀλλ' ἐπειδὴ, λόγῳ τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν, ἡ ὀριστικὴ δημοσίευσίς εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ καθυστερήσῃ,

¹ Κατὰ τὸ 1953 ἐνήργησα τὸ πρῶτον δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου, δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἀπὸ τοῦ ἐπομένου ὁμῶς ἔτους τὴν χορήγησιν τῶν μέσων τῆς ἀνασκαφῆς ἀνέλαβεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Πρὸς τὸ Συμβούλιον αὐτῆς καὶ τὸν Ἐφορον Ἰ. Παπαδημητρίου ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν τὴν εὐγνωμοσύνην μου.

Εὐχαριστίας ὀφείλω νὰ ἐκφράσω καὶ πρὸς τὴν ἀρχαιολόγον δ^{δα} Ὀλγαν Ἀλεξανδρῇ λαβοῦσαν μέρος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ 1955, πρὸς τὸν φίλάρχαιον

Κ. Δρακούλην καὶ τὰς τοπικὰς ἀρχὰς τῆς Ραφίνας, ὡς καὶ πρὸς τοὺς τεχνίτας τῆς ἀνασκαφῆς Ἰ. Καρμῆτρον καὶ Ἰ. Μποῦρδον (ὧν ὁ δεύτερος καὶ ὡς ἄμισθος φύλαξ τῶν ἀρχαίων προσέφερεν ἐπὶ μακρὸν ὑπηρεσίαν).

Ἡ συγκόλλησις τῶν ἀγγείων ἐγένετο διὰ τῶν τεχνιτῶν Τ. Κοντογιώργη, τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, καὶ Ἀ. Μαρίνη, πλείστας δὲ φωτογραφίας ὀφείλω εἰς τὸν καλλιτέχνην Ν. Τομπάζην.

παρέχεται ἑνταῦθα συνοπτικὴ εἰκὼν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, ὡς προσφορὰ εὐλαβῆς εἰς τὴν μνήμην προσφιλοῦς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου.



Εἰκ. 3. Σχεδιογράφημα τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀσκηταριοῦ.

Ι. Η ΘΕΣΙΣ-ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἐπίπεδος κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου «Ἀσκηταριό», ἑμβαδοῦ πέντε περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἔχει σχῆμα τριγώνου, τοῦ ὁποῖου ἐκάστη πλευρὰ ἐκτείνεται εἰς μῆκος ἑκατὸν περίπου μέτρων. Καὶ αἱ μὲν δύο τῶν πλευρῶν, ἡ βορειοδυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολική, καταπίπτουν ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν, ἡ δὲ τρίτη, ἡ νοτιοδυτικὴ, ἡ μόνη προσιτή, χωρίζεται ἀπὸ τῆς ξηρᾶς διὰ στενομήκους ἀνχένους. Οὕτως ἡ θέσις εἶναι φύσει ὀχυρὰ καὶ ἀπροσπέλαστος.

Κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τῆς χαμηλῆς προβολῆς τοῦ ἀκρωτηρίου ἀνωρύχθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐχθρικῆς Κατοχῆς ὀχυρώματα καὶ παρατηρητήρια, ἡ περιορισμένη δὲ αὕτη ἐπέμβασις ὑπῆρξεν ἡ μόνη διαταραχὴ τῶν ἐπιχώσεων, αἱ ὁποῖαι ἄλλως διετηρήθησαν ἄθικτοι. Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ ἐπίχωσις ἐπὶ τῆς κορυφῆς εἶναι γενικῶς μικροῦ πάχους, ποικίλλει δὲ ἀπὸ ὀλίγων ἑκατοστομέτρων μέχρις 1.45 μ. κατὰ μέσον ὅρον ὅμως εἰς τὰς θέσεις, ὅπου ἀπεκαλύφθησαν οἰκήματα, τὸ βάθος αὐτῆς ὑπερέβαινε τὸ μέτρον.

Λεπτὴ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωσις, βάθους ἐνίοτε 0.30 μ. εἷς τινα σημεῖα τοῦ χώρου, περιεῖχε λείψανα μυκηναϊκά, μᾶλλον πρῶιμα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως τὸ πρωτοελλαδικὸν στρώμα ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἰδίως κατὰ τὴν περίμετρον, ὅπου ἡ ἀποχωμάτωσις ὑπῆρξε μεγαλυτέρα. Τὸ στρώμα τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἐξ αὐτῶν ὅμως τὸ κατώτατον εἶναι λίαν λεπτόν (μόνον εἰς ἓν σημεῖον ἔφθανε τὰ 0.40 μ.) καὶ οὐχὶ πάντοτε σαφές, διότι μεταγενέστερα κτίσματα ἐθεμελιώθησαν ἐντὸς αὐτοῦ. Τὸ κατώτατον τοῦτο ἐπὶ τοῦ βράχου ἐδραζόμενον στρώμα περιέχει ἄφθονον τέφραν, ὅστ᾽ αὖ ζῶων καὶ ὄστρακα ἀγγείων, εἰς ἓν σημεῖον δὲ καὶ λείψανα τοίχου, ἐλαφρῶς κυρτοῦ. Εἰς τὰς ἐπομένους δύο φάσεις ἀνάγονται λιθοκτίστα ἐπάλληλα οἰκήματα καὶ ἄφθονα ἀγγεῖα.

Κατὰ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα διακρίνομεν τρεῖς φάσεις τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου (ΠΕ I, II καὶ III)· ὡς ὅμως συνήθως συμβαίνει, μόνον περὶ τῆς τελευταίας ἔχομεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κεραμικῆς, διότι ἀφ' ἑνὸς ἦτο δύσκολον νὰ παραμερισθῶν τὰ ὑπερκείμενα λείψανα (ὅπως δυστυχῶς συμβαίνει ἐνίοτε εἰς ἀνασκαφὰς προϊστορικῶν συνοικισμῶν), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὠλοκληρώθη, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ κλιμακωτὴ ἀποκάλυψις οἰκημάτων καὶ τῶν τριῶν φάσεων. Ἀλλως τε, λόγῳ τῆς λεπτότητος τῶν ἐπιχώσεων, τὰ μεταγενέστερα οἰκήματα εἶναι ἐκτισμένα συνήθως ἐπὶ τῶν ἰσοπεδωθέντων λειψάνων τῶν παλαιότερων καὶ ἐνίοτε χρησιμοποιουμένου τοῦ ὑλικοῦ αὐτῶν.

II. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ (σχεδιογρ. εἰκ. 3).

Ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, τῆς παλαιότερας φάσεως τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου (ΠΕ I) δὲν ἀνευρέθησαν οἰκοδομικὰ λείψανα, πλὴν τμήματος τοίχου, πάχους 0.60 μ., ἐλαφρῶς κυρτοῦ, σφζομένου εἰς μῆκος 2.50 μ. κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς οἰκίας Ε. Εἰς τὸν πυθμένα ἐπίσης τάφρου κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀκροπόλεως διεπιστώθη ἡ παρουσία ὀρύγματος ἐντὸς τοῦ στερεοῦ, ἄνευ συναφείας πρὸς τοῖχόν τινα, ἀποτελοῦντος δ' ἴσως τὸ δάπεδον πρωτογόνου καλύβης.

Τῆς Μέσης Πρωτοελλαδικῆς φάσεως (ΠΕ II) τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν εἶναι ἐπίσης πολλά, ἀποτελοῦνται δὲ ἐκ τμημάτων δύο οἰκημάτων λιθοκτίστων κατὰ τὰ θεμέλια (ἡ ἀνωδομία ἀπετελεῖτο πάντοτε ἐξ ὠμῶν πλίνθων), εὐθυγράμμου καὶ ὀρθογωνίου κατόψεως (Οἰκίαι Γ καὶ Ε). Οἱ τοῖχοι τῶν οἰκημάτων αὐτῶν ἔχουν τὸ σύνηθες πάχος (0.50 - 0.60 μ.) καὶ εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι. Εἷς τινα σημεῖα οἱ λίθοι εἶναι τεταγμένοι λοξῶς (herring - bone wall), κατὰ σύστημα οἰκοδομικὸν γνωστὸν ἐν Ἀττικῇ καὶ ἐκ τοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Ἀγίου

Κοσμά¹. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ ΠΕ II οἰκήματος Ε εὐρέθη ἡ ἐστία, ἀποτελουμένη ἐξ ἀπλοῦ κοιλώματος περιβαλλομένου διὰ μονῆς σειρᾶς λίθων, κατὰ μῆκος δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου ἀνεκαλύφθησαν πέντε «βοθρίσχοι», ἧτοι κοιλότητες, μέσου βάθους καὶ διαμέτρου 0.25 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ὑπολείμματα τροφῶν (κοχλῖαι τετρημένοι, ὅσπου ζῶου), τμήματα ἀγγείων καὶ τέφρα.

Τῆς τρίτης φάσεως (ΠΕ III) ἀνεσκάφησαν λείψανα πολλῶν οἰκημάτων, ὡς καὶ τμήματα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ὅστις ἡσφάλιζε τὴν ἀκρόπολιν



Εἰκ. 4. Σχεδιογράφημα ΠΕ οἰκημάτων τοῦ κυρίου τομέως τῶν ἀνασκαφῶν (Κλίμαξ 1 : 260).

ἀπὸ τῆς μόνης εὐεπιβάτου βορειοδυτικῆς πλευρᾶς. Τοῦ τείχους αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον ἀξιόλογον λείψανον πρωτοελλαδικῆς ὀχυρώσεως ἐπὶ τῆς Στερεᾶς², ἀνεσκάφη τμήμα μήκους 32 μ. Εἶναι ἐκτισμένον διὰ μετρίου μεγέθους λίθων ἀργῶν, τὸ δὲ πάχος του φθάνει εἰς τὰ 2.50 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος τοῦ λιθίνου θεμελίου (διότι ἡ ἀνωδομία καὶ αὐτοῦ θὰ ἦτο πλινθίνη) ὑπελογίσθη, ὅτι θὰ ὑπερέβαινε κατὰ τι τὰ τρία μέτρα κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν παρείαν. Παρατηρήθη

¹ Πρβ. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, ΑΕ 1952, σελ. 121

² Ὁχυρωμένον διὰ τείχους ἦτο καὶ ὁ ΠΕ συνοικισμὸς τῆς Ραφήνας (πρβ. ΠΑΕ 1953, 105 ἐξ.), τοῦ δὲ περιβάλλοντος τὰ οἰκήματα ἀνεκάλυψα τελευταίως καὶ εἰς τὸν ΠΕ συνοικισμὸν τῆς Μάνικας, βο-

ρείως τῆς Χαλκίδος. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν ἀποδεικνύεται, ὅτι καὶ οἱ ἡπειρωτικοὶ συνοικισμοὶ ἦσαν ὀχυρωμένοι, ὡς οἱ νησιωτικοὶ (Κυκλάδες, Αἴγινα).

ἐπίσης ὅτι τὸ τεῖχος ἐπεῖχε θέσιν ἀναλήμματος τῶν οἰκημάτων τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ἀκροπόλεως.

Ἄν ἡ ἀκρόπολις περιεβάλλετο καὶ ἀπὸ τῶν ἄλλων πλευρῶν διὰ τείχους δὲν εἶναι γνωστόν, τοῦτο ὅμως φαίνεται λίαν πιθανόν, διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ὀχυρώσεως· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὰ λείψανα τοῦ τείχους δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περισωθοῦν, διότι τμήματα τῆς ἀκροπόλεως κατὰ τὰς δύο ταύτας πλευρᾶς κατέπεσαν εἰς τὴν θάλασσαν, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ θεμελίων οἰκημάτων κειμένων σήμερον παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ.

Τῶν οἰκημάτων τοῦ ΠΕ III συνοικισμοῦ ἀνεσκάφησαν πλήρως πέντε (αἱ οἰκίαι Α, Β, Γ, Ε καὶ Θ τοῦ σχεδιογρ. τῆς εἰκ. 4) καὶ τμήματα τριῶν ἄλλων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κυρίου τομέως τῶν ἀνασκαφῶν, ἥτοι κατὰ τὸ μέσον τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως, ἄλλαι δὲ δοκιμαστικαὶ μᾶλλον σκαφαὶ καὶ τάφροι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτῆς ἀπεκάλυψαν, ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἔκτασις καλύπτεται ὑπὸ οἰκημάτων. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ κτίσματα ταῦτα εὐρίσκονται ἀμέσως σχεδὸν ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν, εὐκόλος καὶ ὀλιγοδάπανος εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ των καὶ εἰς τοῦτο ἀπέβλεψεν ἡ ἐργασία μου ἐπὶ τοῦ «Ἀσκηταριοῦ»: εἰς τὴν συνολικὴν ἀνασκαφὴν ἐνὸς πλήρους πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμοῦ καὶ μάλιστα ὀχυρωμένου, διὰ νὰ δοθῇ εὐκρινὴς ἡ εἰκὼν τῆς ζωῆς μιᾶς κώμης τῆς ἀρχαιοτέρας περιόδου τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ πρὸ πάντων τὸ πολιοδομικὸν αὐτῆς σχέδιον.

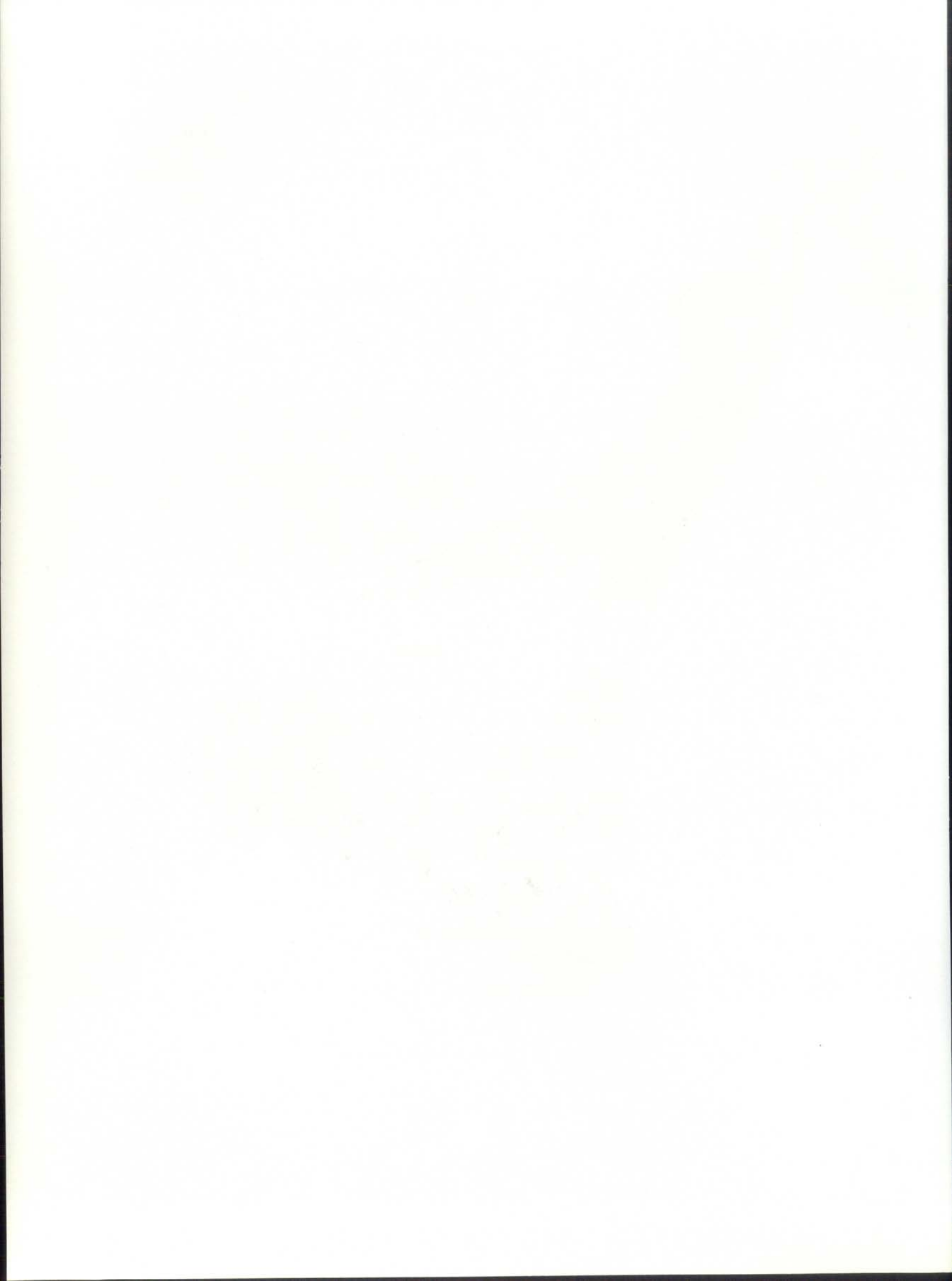
Περὶ τῶν οἰκημάτων πρέπει γενικῶς νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι εἶναι μικρά (τοῦτο δὲ εἶναι εὐεξήγητον ἐκ τῆς στενότητος τοῦ χώρου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως), αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητα, κατὰ κανόνα εὐθυγράμμου κατόψεως καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τύπου ἀποκλίνοντος πρὸς τὸν «μεγαροειδῆ». Διότι τὰ κύρια συστατικὰ τῶν σπουδαιότερων ἐξ αὐτῶν, ἥτοι τῶν οἰκιῶν Α καὶ Ε, εἶναι: τετράγωνος θάλαμος περιέχων τὴν ἐστίαν, στενὸς πρόδομος καὶ ὑποτυπώδης αἵθουσα μεταξὺ παραστάδων, αἱ ὁποῖαι ἐπεκτεινόμεναι ἐνίστε περιβάλλουν τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἄλλοτε ὑπάρχει ἱπνός, ἄλλοτε δὲ «βόθρος».

Τὰ δωμάτια ἐπικοινωνοῦν διὰ θυρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι τοποθετημέναι ἢ μία ὀπισθεν τῆς ἄλλης, οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν ἄξονα, ἀλλὰ πλησιέστερον τοῦ ἐτέρου τῶν τοίχων¹. Ὅπωςδήποτε ἡ ἐπιμονὴ τῆς τυπικῆς ταύτης διατάξεως καὶ μορφῆς τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς οἰκίας, ἡ ὁποία καταφανῶς ἐνθυμίζει τὸ μυκηναϊκὸν μέγαρον, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς παραδεδεγμένου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, τοῦ ὁποίου τὰς πρώτας ἀρχὰς εὐρίσκομεν εἰς τὰ νεολιθικὰ μέγαρα, τὴν συνέχειαν δὲ καὶ τὴν τελείωσιν εἰς τὸν κύριον πυρῆνα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων. Διότι καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου τὰ κύρια στοιχεῖα εἶναι ὁ τετράγωνος θάλαμος (ἢ αἵθουσα τοῦ θρόνου), ὁ στενὸς πρόδομος καὶ ἡ μεταξὺ παραστάδων αἵθουσα δώματος, πρὸ τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἡ κεντρικὴ αὐλή. Αἱ μεγάλαι διαστάσεις τῶν μυκηναϊκῶν μεγάρων (καὶ τῶν νεολιθικῶν, τοῦλάχιστον τῶν μεγάρων τοῦ Διμηνίου καὶ τοῦ Σέσκλου) κατέστησαν ἐκεῖ ἀναγκαίαν τὴν χρῆσιν τῶν κιόνων διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς στέγης,

¹ Περβ. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, ΑΕ 1952, σ. 121 εἰκ. 3.



Ἀσκηταρίο. – Βαθεῖα ραιμόστομος φιάλη.



πρᾶγμα βεβαίως περιττὸν εἰς τὰ μικρὰ πρωτοελλαδικὰ οἰκήματα τοῦ Ἀσκηταριοῦ.

Εἰς τὰς οἰκίας Α καὶ Ε αἱ παραστάδες τῆς προσόψεως εἶναι ἀληθῶς ὑποτυπώδεις: τῆς οἰκίας Α ἔχει ἢ μὲν μῆκος 1.50 μ., ἢ δ' ἑτέρα πολὺ μικρότερον, διότι διακόπτεται ὑπὸ θυρώματος, περαιτέρω δ' ἐπεξετάθη καὶ ἐκυρτώθη διὰ τὴν περιλάβη τὸν ἱπνόν· τῆς δὲ οἰκίας Ε 0.50 μ. μόλις, ἀλλὰ τὸ πέρασ αὐτῆς ὑπογραμμίζεται ἀπὸ ἀντίστοιχον ἐγκοπὴν τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου. Καὶ ἐνταῦθα αἱ παραστάδες φαίνονται οἷον προεκτεινόμεναι διὰ λεπτοτέρου τοίχου, περιβάλλοντος τὴν — ὑπαιθρον ἀσφαλῶς — αὐλήν. Ὁ τοῖχος τῆς αὐλῆς εἶναι καὶ ἄλλως χαμηλότερος τῶν τοίχων τοῦ οἰκήματος, ἀποτελεῖ δὲ μεταγενεστέραν προσθήκην. Τὸ διάγραμμα τῆς οἰκίας Γ παρουσιάζεται κάπως διάφορον. Καὶ ἐν αὐτῇ ὁ τετράγωνος θάλαμος καὶ ὁ στενὸς πρόδομος εἶναι τὰ κύρια δωμάτια, ἢ πρὸ αὐτῶν ὅμως αἶθουσα κλείεται ἐμπρὸς διὰ τοίχου, ἐπειδὴ παρεμβάλλεται ἄλλη οἰκία (Θ) καὶ ἡ εἴσοδος εἶναι πλαγία. Ἀλλ' εἶναι, νομίζω, καὶ ἐδῶ προφανές, ὅτι τὴν ἀλλαγὴν ἐπέβαλεν ἡ γειτνίασις τῆς παρακειμένης οἰκίας, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ σύνδεσμος γίνεται οὐχὶ διὰ μεσοτοιχίας, ἀλλὰ διὰ κεχωρισμένων τοίχων. Ἡ συνήθεια αὕτη τῆς χρήσεως διπλῶν τοίχων μετὰ παρὰκειμένων οἰκημάτων¹, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀσκηταριοῦ.

Ἄλλη σπουδαία διαπίστωσις εἶναι ἡ ὑπαρξίς μονίμων ἐστιῶν ἐντὸς τοῦ θαλάμου τῶν οἰκημάτων, μάλιστα δὲ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ δωματίου (Οἰκίαι Ε καὶ Ζ). Ὡς μόνιμος θέσις διὰ τὴν ἀφὴν τοῦ πυρὸς εἰς μὲν τὴν οἰκίαν Ε ἐχρησιμοποίηθη πλάθανον ἐπιμήκους πεταλοσχήμου μορφῆς, ὅπερ εὐρέθη ἐμπεπηγμένον ἐντὸς τοῦ δαπέδου, εἰς δὲ τὴν οἰκίαν Ζ κυκλικὸν τήγανον (pan), ὁμοίως ἐντὸς τοῦ δαπέδου ἐμπεπηγμένον. Ὁ θάλαμος τῆς οἰκίας Α ἦτο κατ' ἐξαίρεσιν λιθόστρωτος, ἀλλὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ δαπέδου δὲν ἐσώζετο, ὥστε ἀβεβαία εἶναι ἡ θέσις τῆς ἐστίας. Ἐκ τῶν λοιπῶν οἰκημάτων μόνον ἡ οἰκία Θ ἀνεσκάφη πλήρως, τὸ διάγραμμα δ' αὐτῆς φαίνεται διάφορον τῶν λοιπῶν οἰκημάτων. Ἄλλα μικρότερα δωμάτια, βοηθητικοὶ χώροι κλπ. φαίνονται ἀνώμαλα, μὲ τοίχους λοξοὺς ἢ κυρτοὺς· ἀποφράξεις δὲ θυρῶν, διασκευαὶ καὶ προσθήκαι εἶναι συνήθεις εἰς τὰ οἰκήματα τῆς ἀκροπόλεως, τὰ ὅποια φαίνονται καλύπτοντα μακρὰν περίοδον, ὥς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἀλλεπαλλήλων στρώσεων δαπέδων.

Τέλος κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἐγγὺς τοῦ τείχους ἀνεσκάφη τὸ περισωθὲν ἥμισυ μικροῦ πεταλοσχήμου κτίσματος, ἐνῶ κατὰ δοκιμαστικὴν σκαφὴν εἰς θέσιν «Σκαλοπάτι»² (ἀπέχουσιν ἥμισυ περίπου χιλιόμετρον δυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως) ἀπεκαλύφθη τὸ λάξευμα τῶν θεμελίων καλύβης ἀψιδωτῆς περιεχούσης ἐστίαν καὶ πλῆθος θραυσμάτων πρωτοελλαδικῶν ΙΙΙ ἀγγείων. Ἡ καλύβη δὲν ἦτο λιθόκτιστος (πιθανῶς ἦτο κατεσκευασμένη ἐκ πλίνθων ἢ κλάδων), ὅμοια δὲ εὐτελεῖ κτίσματα πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλα περὶ τὴν ἀκρόπολιν, χρησιμοποιούμενα ἴσως ὑπὸ ποιμένων ἢ ὡς ἐργαστήρια τοῦ συνοικισμοῦ καὶ πρόσκαιροι ἀποθήκαι.

¹ Ὁμοίαν χρῆσιν διπλῶν τοίχων ἀντὶ μεσοτοιχίας παρετήρησα καὶ εἰς τὰ οἰκήματα ἄλλων ΠΕ συνοικισμῶν ἐν Ἀττικῇ (νοτίως τῆς Βραυρῶνος) καὶ ἐν Εὐ-

βοίᾳ (Μάνικα Χαλκίδος).

² Τὴν ὑπόδειξιν τῆς σκαφῆς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ὀφείλω εἰς τὸν τμηματάρχην κ. Ν. Βουτσελάκον.

III. ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Ἐκ τῶν οἰκημάτων τῆς ἀκροπόλεως προήλθον πολλὰ καὶ ἐξαίρετα δείγματα τῆς πρωτοελλαδικῆς κεραμεικῆς, περισσότερα δὲ τῶν ἑκατὸν ἀγγεῖα εἶναι πλήρη ἢ συνεπληρώθησαν ἀσφαλῶς. Ὡστε ἡ συλλογὴ αὕτη, ἐκτεθεῖσα ἤδη ἐν μέρει εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, εἶναι ἐκ τῶν πλουσιωτέρων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν σπουδαιωτέρων ἅμα, διότι καὶ νέα σχήματα περιλαμβάνει, ἄλλων δὲ παρέχει τὰ πληρέστερα καὶ κάλλιστα παραδείγματα.

1. **Πρωτοελλαδικὴ I κεραμεικὴ:** Ἐκ τοῦ κατωτάτου στρώματος τῆς ἐπιχώσεως τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου προέρχονται μονόχρωμα ἀγγεῖα, φέροντα παχὺ ἐπίχρσμα, ἰσχυρῶς ἐστιλβωμένον, χρώματος δὲ συνήθως ἐρυθροῦ ἢ καστανοῦ, σπανιώτερον δὲ μελανοῦ, ὡς καὶ ἄλλα πολλὰ χονδροειδῆ, ἄνευ ἐπιχρίσματος.



Εἰκ. 5. ΠΕ I ἀγγεῖον (βαθεῖα φιάλη).

Ὁ πηλὸς περιέχει ἄμμον καὶ λιθάρια καὶ ἡ ὄπτησις φαίνεται ἀνομοιομερῆς, διότι τὸ χρῶμα τῆς ἐπιφανείας συχνὰ παραλλάσσει ἀπὸ τοῦ μελανοῦ πρὸς τὸ ἀνοικτὸν κατὰ τόπους.

Σύνηθες σχῆμα εἶναι ἡ βαθεῖα φιάλη, πατοῦσα ἐπὶ τοῦ ἰσοπεδωμένου πυθμένος (εἰκ. 5), σπανιώτερον δ' ἀπαντοῦν στενόλαιμα ἀγγεῖα καὶ δακτυλιοειδεῖς βάσεις. Γενικῶς πρόκειται περὶ κεραμεικῆς πρωτογόνου ἐμφανίσεως καὶ «ὑπονεολιθικῶν» χαρακτηριστικῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁμως διακρίνονται προδρομικαὶ μορφαὶ σχημάτων

τῆς κατόπιν ὠρίμου ΠΕ κεραμεικῆς (χείλη ἐνίοτε πρὸς τὰ ἔσω νεύοντα, ἀποφύσεις τετρημέναι ἢ ἄτρητοι ὑπὸ τὰ χεῖλη κ.ἄ.). Μερικὰ ὄστρακα εἶναι ἐγγάρακτα, τρία δὲ φέρουν στυλβωτὴν διακόσμησιν γραμμικὴν, ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν νεολιθικῶν τῆς Αἰγίνης¹ καὶ δεικνύουν ὅτι ἡ πρώτη ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου ἐγκατάστασις τῶν φορέων τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Χαλκοκρατίας ἐγένετο ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς.

Ἡ κεραμεικὴ αὕτη ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀρχαιοτάτην κυκλαδικὴν κατὰ τὴν τεχνικὴν (π. χ. τὰ ἐρυθρὰ ἐστιλβωμένα ἀγγεῖα τῆς Νάξου), ἀσφαλῶς δὲ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ παλαιότερα πρωτοκυκλαδικὰ ἀγγεῖα².

1 Περὶ G. WELTER, Aigina, εἰκ. 2 ἐξ. Ἐλάχιστα ὅμοια ὄστρακα παρετήρησα καὶ εἰς τὸ νεολιθικὸν ὕλικόν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Ὅτι τὰ διὰ στυλβωτῆς κοσμήσεως ὄστρακα τῶν τελευταίων νεολιθικῶν χρόνων δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς μελανά, πιστοῦται ἐκ πλείστων θέσεων.

2 Σχετικῶς προσφάτως ἐπεχειρήθη καὶ πάλιν ὑψηλότερα χρονολόγησις τῶν προῖμων κυκλαδικῶν ἀγγείων (ὁμάς τοῦ Πηλοῦ), θεωρηθέντων συγχρόνων ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ ἀρχαιότερα νεολιθικά - οἶονε διὰ

νὰ καλυφθῇ τὸ κενὸν τῆς ἀγνοίας μας περὶ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Κυκλάδων. Οὕτως ὁ WEINBERG ἐν EHRICH, Relative chronologies in Old World Archaeology, 86 ἐξ., πίναξ 1 σελ. 101, θεωρεῖ ταῦτα ἀρχαιότερα τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς. Τοιαύτη χρονολόγησις εἶναι βεβαίως λανθασμένη. Ἀγγεῖα τοῦ τύπου τοῦ Πηλοῦ εὗρέθησαν ἐν Παλαιᾷ Κοκκινιᾷ ὁμοῦ μετὰ ΠΕ I ἀγγείων, ὑψηλότερον δὲ τῶν μελάνων τῶν ἐσχάτων νεολιθικῶν χρόνων. Ὡστε ἡ ὁμάς αὕτη δὲν δύναται

Πρέπει επίσης νὰ σημειώσωμεν τὴν ἀπουσίαν χαρακτηριστικῶν ΠΕ σχημάτων, ὡς τῆς ραμφοστόμου φιάλης (sauce-boat) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν παντελῇ ἔλλειψιν τῆς τυπικῆς μελανῆς κεραμεικῆς τῶν ἐσχάτων νεολιθικῶν χρόνων (ἢ ὅποια ἤδη εἶναι εὐρέως γνωστὴ ἐξ Ἀττικῆς), ὡς ἀπόδειξιν τοῦ ἀμιγοῦς χαρακτήρος τῆς κεραμεικῆς τῆς πρωΐμου ταύτης ΠΕ φάσεως¹, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν πληρέστερον ἐκ τῆς Παλαιᾶς Κοκκινιάς (πρβλ. ΠΑΕ 1951, 93 ἐξ.) σποραδικῶς δὲ καὶ ἐξ ἄλλων θέσεων τῆς Ἀττικῆς (Μαραθῶν, Βραυρῶν, Ἀθῆναι, Κερατσίνι κ.ά.).

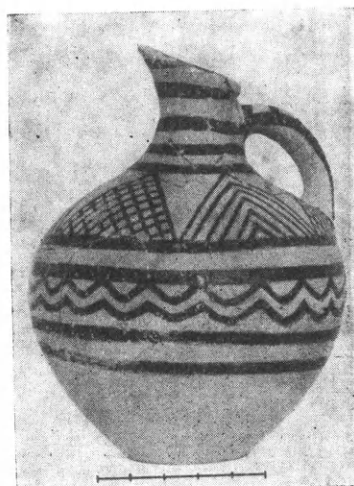
2. Πρωτοελλαδικὴ II κεραμεικὴ: Καὶ ἡ κεραμεικὴ τῆς μέσης φάσεως τῆς Περιόδου εἶναι ἔλλιπῶς γνωστὴ ἐκ τοῦ Ἀσκηταριοῦ, διότι μέχρι τοῦδε δὲν ἀνεσκάφη ἐπαρκῆς ἔκτασις τοῦ ἀντιστοίχου στρώματος.

Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τῆς τεχνικῆς, ἥτοι ἡ χρῆσις τοῦ γάνωματος *Urfirnis*, τὸ ὁποῖον ἀντικαθιστᾷ — χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐκτοπίζη παντελῶς — τὸ ἐστιλβωμένον ἐπίχρυσμα τῆς προηγουμένης φάσεως. Τὸ γάνωμα συνδέεται στερεῶς μετὰ τοῦ πηλοῦ (ὅστις εἶναι τῶρα πολὺ καθαρώτερος καὶ καλύτερον ὥπτημένος) εἶναι δὲ ἐνίστε τόσον ἀνθεκτικὸν καὶ στιλπνόν, ὥστε παραβάλλεται πρὸς τὸ γάνωμα τῶν κλασσικῶν χρόνων. Τὸ χρῶμα εἶναι μελανὸν ἢ ἐρυθρῶπόν, ἐνίστε παραλλάσσον.

Ἐκ τῶν σχημάτων τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ἡ sauce-boat, ἥτις μετὰ τοῦ ἐπίσης συχνοῦ μικροῦ κυάθου (bowl) μετὰ δακτυλιοειδοῦς βάσεως, ἀποβαίνουν σὺν τῷ χρόνῳ τὰ συνηθέστερα σχήματα τῆς ΠΕ κεραμεικῆς.

Ὀλίγα ὄστρακα φέρουν ὠραῖον καὶ στιλπνὸν ἐπίχρυσμα χρώματος ὑπολεύκου, μεγαλύτερα δὲ ἀγγεῖα, ὡς πίθοι καὶ ἀμφορεῖς, δὲν φέρουν γάνωμα ἀλλ' ἀπλὴν ἐπάλειψιν στρώματος καθαρωτέρου πηλοῦ.

Τέλος ἀπαντοῦν καὶ γραπτὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῆς Σύρου καὶ τῆς Νάξου, ἐκ τοῦ τέλους δὲ τῆς παρούσης φάσεως προέρχεται ἡ ὠραία γραπτὴ πρόχους τῆς εἰκόνης 6, ἡ ὁποία ἔχει ὕψος μόλις 0.125 μ., κοσμεῖται δὲ διὰ τριγώνων ἀνηρτημένων καὶ περιορισμένων ἐντὸς ζώνης, τὰ ὅποια πληροῦνται διὰ δικτυωτοῦ καὶ παραλλήλων γωνιῶν ἐναλλάξ. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοικτὸς κεραμόχρους τὸ δὲ στιλπνὸν γάνωμα παραλλάσσει ἀπὸ τοῦ μελανοῦ πρὸς τὸ ἐρυθρόν. Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶναι βεβαίως γνωστὰ ἐκ τῶν Κυκλάδων, ἢ ὅλη ὅμως διάταξις αὐτῶν καὶ τὸ σχῆμα ἐνθυμίζουν μεσοελλαδικὰ καὶ πολὺ μεταγενέστερα (πρωτογεωμετρικά!)



Εἰκ. 6 Γραπτὴ πρόχους
(τέλος ΠΕ II).

νὰ χρονολογηθῇ πολὺ πέραν τῶν ἀρχῶν τῆς ΠΕ I περιόδου ἢ τοῦ τέλους τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς τῆς Στερεᾶς.

¹ Ὡς γνωστὸν ὁ WEINBERG, AJA LI, 1947, 169 ἐξ. καὶ ὁ MATZ, Historia I, 173 ἐξ. ὑπεστήριξαν τὸν συγχρονισμόν Νεωτ. Νεολιθικῆς καὶ ΠΕ I. Ἀντιθέτως

ὁ MILOJČIĆ, JdI LXV - LXVI, 1950 - 51, 1 ἐξ., σελ. 49, τελευταίως δὲ καὶ ὁ SCHACHERMEYER, Die ältesten Kulturen Griechenlands, 1955, 33, φρονοῦν, ὁρθῶς, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ΠΕ περιόδου εἶναι πάντως μεταγενέστερα τοῦ τέλους τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς (Διμήνη - Λάρισα).

γραπτά αγγεία. Συνήθως ή ΠΕ γραπτή κεραμική πιστεύεται ότι ανάγεται εις την τελευταίαν φάσιν της Περιόδου (εις την Εύτρησιν όμως είναι γνωστή από των αρχών αυτής!)· άλλ' ή ανασκαφή του 'Ασκηταριού παρέσχε στοιχεία πρωιμωτέρας χρονολογήσεως και συσχετισμού προς τὰ Κυκλαδικά. Διότι πλὴν των γραπτῶν, ἐγγάρακτά τινα ὄστρακα της φάσεως ταύτης είναι πιθανῶς Κυκλαδικῆς προελεύσεως (ἐντυπα τρίγωνα κλπ.).

3. *Πρωτοελλαδική ΙΙΙ κεραμική*: Κατὰ την τελευταίαν φάσιν της Περιόδου ή ΠΕ κεραμική φθάνει εις τὸ κορύφωμά της. Τὰ σχήματα χαρακτηρίζει εὐγραμμία και ἀσφάλεια και ἀξιοθαύμαστος ποικιλία (εἰκ. 7)· τυπολογικῶς δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ της παρούσης και της προηγουμένης φάσεως, ἀλλ' ἀντιθέτως ὁμαλὴ ἐξέλιξις και περαιτέρω ἀνάπτυξις. Τοῦτο φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντίθετον πρὸς την ἐξέλιξιν της κεραμικῆς ἄλλων ΠΕ συνοικισμῶν (π.χ. της Εὐτρή-



Εἰκ. 7. Πρωτοελλαδικὰ ΙΙΙ αγγεία ἐξ ἐνὸς δωματίου οἰκίας τοῦ 'Ασκηταριού.

σεως), ὅπου ή τελευταία φάσις της Περιόδου χαρακτηρίζεται ἀπὸ την προϋούσαν παρακμὴν της κεραμικῆς.

Τὸ βαθὺ και ἀνθεκτικὸν γάνωμα της μέσης φάσεως βαθμυδὸν ἐγκαταλείπεται, ἀντ' αὐτοῦ δὲ γενικεύεται ή χρῆσις ὕδατος και στιλπνοῦ ἐπιχρίσματος, ἀνοικτοῦ πάντοτε χρώματος (τεφροῦ, κιτρινευθροῦ, ἐρυθροῦ), ἐπὶ τοῦ ὁποίου εις τὸ πρόϊμον τμήμα της φάσεως ἐπαλείφεται βαθύτερον γάνωμα, ὅπερ καλύπτει μέρος μόνον τοῦ αγγείου (partially-glazed ware). Ὁ πηλὸς είναι εις τὰ λεπτότερα αγγεία καθαρῶτατος και ή ὀπτησις τελεία καίτοι οὐχὶ πάντοτε ἰσχυρά.

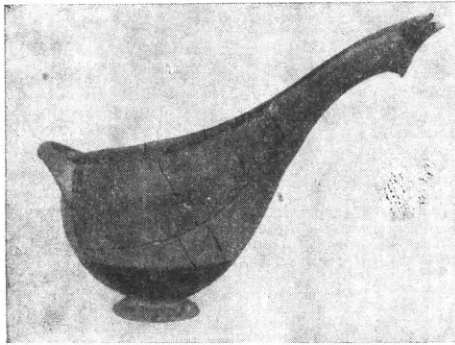
Γενικῶς, τὰ φέροντα τὸ τυπικὸν θεωρούμενον, βαθύχρουν συνήθως και διὰ χρωστήρος ἐπαλειφόμενον, γάνωμα (Urfirnis) αγγεία, είναι εις τὸ 'Ασκηταριὸ πολὺ ὀλίγα (οὔτε 10%) και ταῦτα περιορίζονται χρονικῶς εις την μέσην ΠΕ φάσιν κατὰ τὸ πλεῖστον.

Εἰς τὰ συνηθέστερα σχήματα της λεπτῆς κεραμικῆς καταλέγεται ἐν πρώτοις ή μικρὰ φιάλη μετὰ χειλέων πρὸς τὰ ἔσω νευόντων και ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως (ἐνίστε ὑψηλῆς), μέσης διαμέτρου κατὰ τὰ χεῖλη 0.10 ἕως 0.15 μ. (εἰκ. 12).

Ἐπειτα ή βαθεῖα φιάλη μετὰ ραμφοσχῆμου προχοῆς και δακτυλιοειδοῦς βάσεως (sauce-boat)—τὸ κατ' ἐξοχὴν «πρωτοελλαδικὸν» σχῆμα—ή ὁποία είναι συνηθεστάτη. Τὰ τελειότερα παραδείγματα—και τὰ πρωιμώτερα—είναι μερικῶς ἐπειλημμένα διὰ γανώματος (partially-glazed ware)· εις μίαν περίπτωσιν τὸ γάνωμα είναι βαθὺ ἐρυθρὸν ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ κεραμόχρου ἐπιχρίσματος, ἄλλοτε δὲ μέλαν ἐπὶ τεφροῦ.

Διὰ την κομψότητα τοῦ σχήματος—ή ὁποία παρουσιάζεται ὡς πρόϊμος ἐκδή-

λωσις τῆς ἀττικῆς χάριτος—ὁμιλοῦν εὐγλώττως τὰ εἰκονιζόμενα δείγματα (εἰκ. 8-10):



Εἰκ. 8. Βαθεῖα ῥαμφόστομος φιάλη.

Τῆς φιάλης τῆς εἰκ. 8 (= πίναξ I), ἡ προχοὴ προβάλλεται τόσον ἔξω τοῦ κέντρου βάρους τοῦ σώματος, ὥστε τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀδύνατον νὰ σταθῇ, εἰς ἄλλα ὅμως παραδείγματα (εἰκ. 9) ἡ προχοὴ εἶναι πολὺ βραχυτέρα καὶ ἡ φιάλη βαθύτερα· τὸ σχῆμα ὅμως κερδίζει τώρα εἰς εὐστάθειαν ὅ,τι χάνει εἰς κομψότητα. Ἄλλο σπανιώτερον σχῆμα εἶναι ἡ πρόχους, ἐξ ὧν ἡ τῆς εἰκ. 11 α-β κοσμεῖται κατὰ τὴν λαβὴν δι' ἐγγαράκτου ἰχθυακάνθης καὶ εἶναι



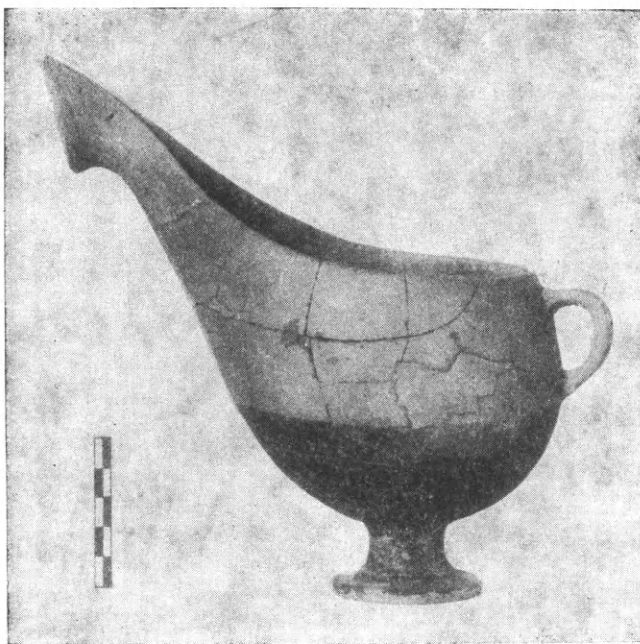
Εἰκ. 9. Βαθεῖα ῥαμφόστομος φιάλη

ἐπίσης μερικῶς ἐπηλειμμένη διὰ γανώματος.

Ἐκ τῶν λοιπῶν σχημάτων ἀναφέρομεν φιάλας μετ' ἀποφύσεων ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χείλους, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐνίοτε πεπλατυσμένον, ὡς καὶ πινάκια.

Τὰ χονδροειδῆ ἀγγεῖα ἐκ τραχυτέρου καὶ ἀκαθάρτου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πηλοῦ εἶναι ἄφθονα, ἐκ τῶν σχημάτων δὲ πάλιν ἡ φιάλη (μετὰ λαβῆς ἢ ἄνευ καὶ μετ' ἀποφύσεων καὶ δακτυλιοειδοῦς βάσεως) εἶναι τὸ συνηθέστερον· σπανιώτερα πολὺ εἶναι τὰ πινάκια καὶ αἱ φιάλαι ἄνευ βάσεως (εἰκ. 13).

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι βεβαίως οἰκιακὰ σκεύη καθημερινῆς χρή-



Εἰκ. 10. Βαθεῖα ῥαμφόστομος φιάλη.

σεως, ἐνῶ μερικὰ τοῦλάχιστον τῶν λεπτοτέρων φαίνονται ἀγγεῖα πολυτελείας καὶ

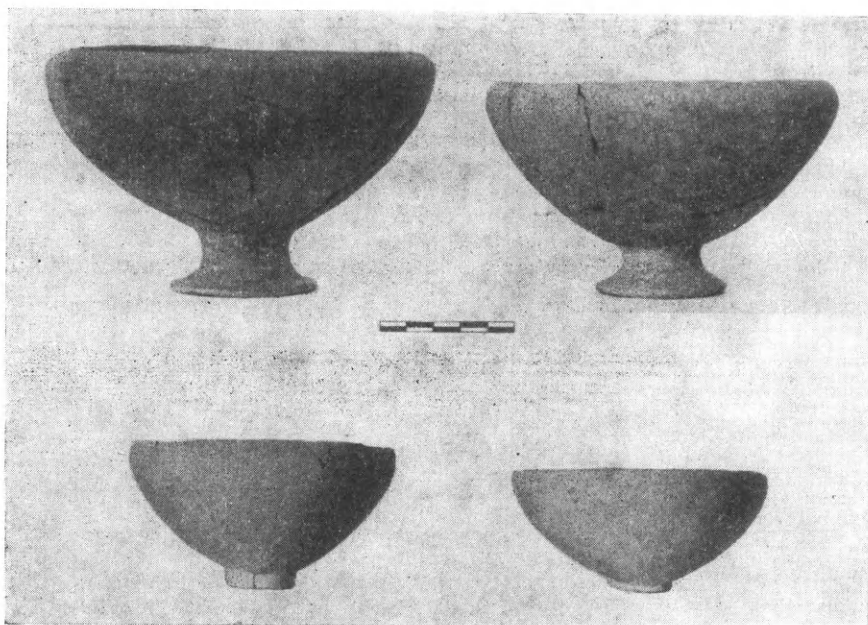


Εἰκ. 11α - β. Πρόχους ΠΕ ΙΙΙ.

ἐπιδείξεως. Χωριστὴν κατηγορίαν ἀποτελοῦν αἱ μαγειρικαὶ χύτραι—βαθεῖαι καὶ μεγάλαι φιάλαι, συνήθως ἄνευ βάσεως, ἐνίοτε ὅμως καὶ μετὰ βάσεως (εἰκ. 14 καὶ 15)—ἐκ πηλοῦ περιέχοντος λιθάρια, μὴ ἀσβεστολιθικά, ὥστε νὰ παρέχουν ἀντοχὴν εἰς τὴν καῦσιν.

Αἱ πρόχοι δὲν εἶναι σπάνιαι, εἶναι δὲ μικραὶ (εἰκ. 16) ἢ μεγαλύτεραι (εἰκ. 17) καὶ

ἔχουν σφαιρικὸν σῶμα καὶ λαιμὸν ὑψηλὸν ἢ χαμηλόν, λοξῶς ἀποτετμημένον ἄνω. Ἀπαντοῦν ἐπίσης μικρὰ σικυόμορφα σφαιρικά ἀγγεῖα μεθ' ὑψηλῆς λαβῆς,

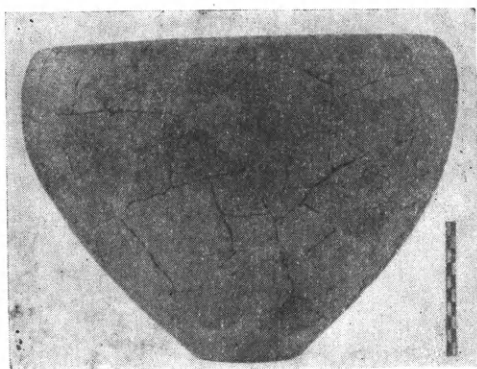


Εἰκ. 12. Φιάλαι ΠΕ ΙΙΙ.

σπανιώτερα δὲ εἶναι τὰ ἀγγεῖα μετὰ σωληνωτῆς προχοῆς καὶ καλαθοειδοῦς λαβῆς (εἰκ. 18), πόματα καὶ πυξίδες.

Τὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα εἶναι ἐξαιρετικῶς ἄφθονα ἐν Ἀσκηταριῷ. Πίθιοι

καὶ μεγάλοι ἀμφορεῖς διαφόρων σχημάτων εὐρέθησαν πολλοὶ ἐντὸς ἐκάστης οἰ-

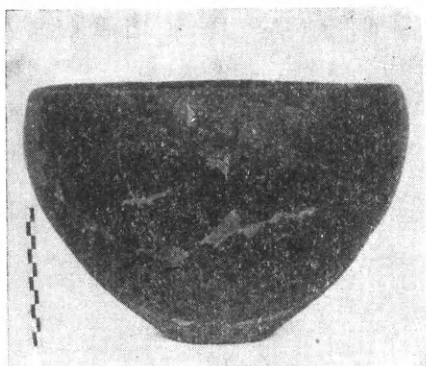


Εἰκ. 13. Βαθεῖα φιάλη.

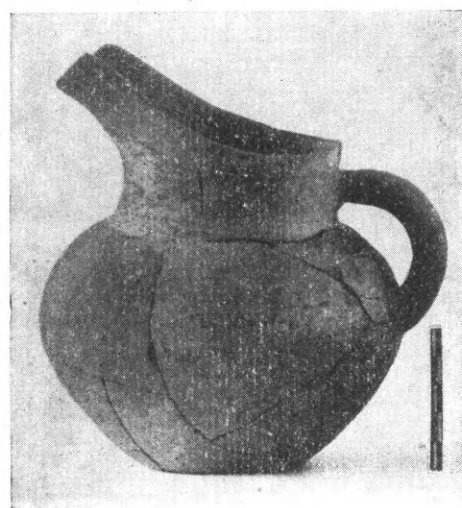


Εἰκ. 14. Βαθεῖα φιάλη μετὰ ποδός.

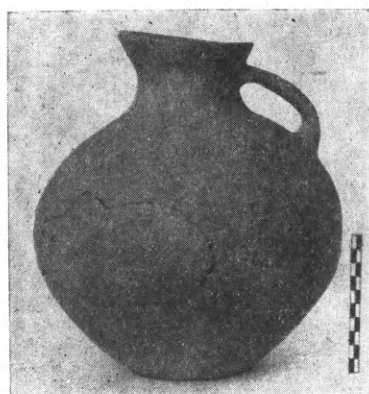
κίας. Οἱ πίθοι ἔχουν τὸ γνωστὸν ἀμφικωνικὸν σχῆμα τῆς περιόδου¹, ἀξιολογώτερος δ' αὐτῶν εἶναι ὁ εὐρεθεὶς ἐντὸς τῆς



Εἰκ. 15. Βαθεῖα φιάλη (χύτρα).



Εἰκ. 16. Πρόχους ἐκ τῆς οἰκίας Α.



Εἰκ. 17. Μεγάλη πρόχους.

οἰκίας Ε, ὅστις φέρει ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χείλους σκιαγραφίαν κυνός, γενομένην πρὸ τῆς ὀπτήσως. Τὸ ζῷον ἀπεδόθη μὲ καταπλήσσουσαν λιτότητα καὶ δεξιότητα, ἡ παρουσία του δὲ ἐπὶ τοῦ πίθου, ὡς φύλακος τροπον τινὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ ταμιεύματος, εἶναι εὐστοχος καὶ γραφικὴ

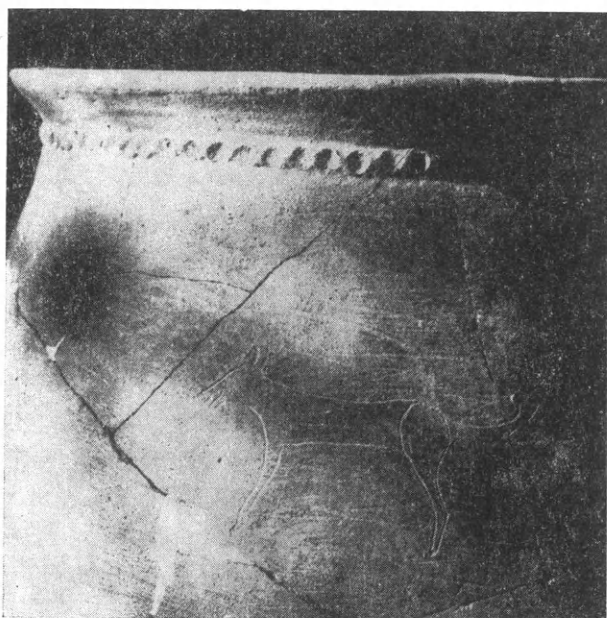


Εἰκ. 18. ΠΕ ἀγγεῖον μετὰ προχοῆς καὶ καλαθοειδοῦς λαβῆς.

¹ Πρβ. BLEGEN, Zygouries, 119 - 20, εἰκ. 111 - 112 κ.ά.

(εἰκ. 19 α, β). Ἄν κρίνωμεν ἐξ ὁμοίων παραστάσεων (Αἴγυπτος), τὸ χάραγμα δυνατὸν νὰ ἐπέχη καὶ θέσιν ἰδεογράμματος.

Οἱ ἀμφορεῖς (εἰκ. 20, 22) εἶναι πολὺ περισσότεροι καὶ διαφόρων σχημάτων ἢ τύπων. Τινὲς ἔχουν σῶμα φοειδὲς ἢ σφαιρικόν, φέρουν δὲ δύο κυλινδρικός λαβάς κατὰ τὴν εὐρυτέραν διάμετρον καὶ λαιμὸν στενούμενον κατὰ τὸ μέσον, στεροῦνται δὲ βάσεως. Περιέργον εἶναι τὸ σχῆμα ἐνὸς αὐτῶν, τοῦ ὁποῖου τὸ εὐρὺ στόμιον ἐσχηματίσθη ἀφοῦ ἐθραύσθη ὁ λαιμὸς τοῦ ἀγγείου. Τέλος ἐπὶ ἐνὸς ἀμφορέως διακρίνεται ἐγγάρακτος ἀγκυλωτὸς σταυρός (swastika).



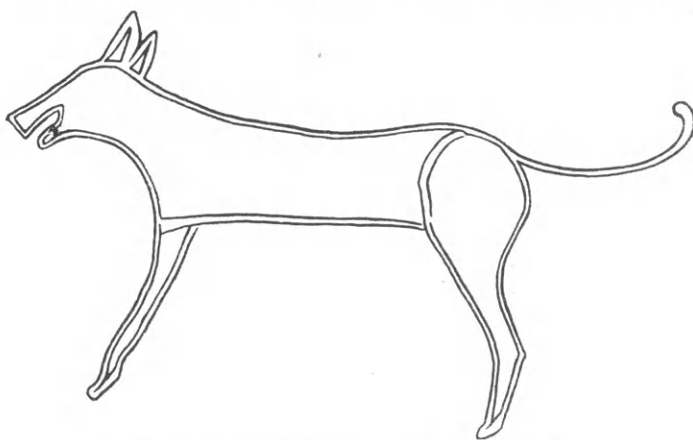
Εἰκ. 19 α. Τὸ ἄνω μέρος ΠΕ III πίθου μετὰ παραστάσεως κυνός.

Χωριστὴν κατηγορίαν ἀποτελοῦν ἀμφορεῖς ἐπὶ βάσεως, τετράωτοι, ὡς ὑδρίαι, τῶν ὁποίων τὸ σῶμα εἶναι κατὰ μὲν τὸ ἄνω ἡμισὺ σφαιρικόν κατὰ δὲ τὸ κατώτερον κωνικόν, ἄλλοτε δὲ πάλιν περισσότερον σφαιρικόν καὶ πεπιεσμένον¹ ἔχουν ἐν γένει χαμηλὸν λαιμὸν καὶ τέσσαρας

λαβάς, ὧν δύο κάθετοι καὶ δύο ὀριζόντιοι (εἰκ. 21).

Τοῦ αὐτοῦ περιῖπου σχήματος εἶναι τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνος 23, τὸ ὁποῖον φέρει σωληνωτὴν προχοήν (ἀποπεσοῦσαν, συμπληρωθεῖσαν δὲ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα ἄλλης μεμονωμένης προχοῆς) παρὰ τὴν βάσιν· εἶναι προφανές, ὅτι τὸ ἀγγεῖον ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν διήθησιν ὑγρῶν, γάλακτος ἴσως ἢ ἄλλων, ὡς συνάγεται τοῦλάχιστον ἐκ τῆς χρήσεως παρομοίων ἀγγείων καὶ σήμερον ἐν Ἑλλάδι¹.

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ οἰκιακὰ σκευὴ μνημονεύομεν, ἐσχάραν (εἰκ. 24), λεκάνην (εἰκ. 27, ἔχει διάμετρον 0.44 μ.), τετραποδικὰ σκευή², τή-



Εἰκ. 19 β. Σκιαγραφία κυνὸς ἐπὶ ΠΕ III πίθου.

¹ Ὁ Τσουντας ἀναφέρει παρόμοιον σκεῦος ἐκ τῶν Κυκλάδων, καλούμενον ὑπὸ τῶν συγχρόνων «ἀρμεγόν», ἐν Σκύρῳ δὲ ἦτο παλαιότερον ἐν χρήσει ὅμοιον δοχεῖον διὰ τὴν διήθησιν τοῦ γάλακτος, καλούμενον

ἐπίσης ἀρμε(γ)ός.

² Πρβ. τὰ τετραποδικὰ σκευὴ τοῦ Ἁγίου Κοσμά, MYLONAS, AJA XXXVIII, 1934, 258 ἐξ. εἰκ. 20.



Ἀσκηταρίο. — Γραπτὸν πρωτοελλαδικὸν ἀγγεῖον.



γανα (pans) καὶ πλάθανα. Ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, διεπιστώθη ὅτι τήγανα καὶ πλάθανα ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς ἐστίαι ἢ πύραυνα, ἐμπεπηγμένα ἐντὸς τοῦ δαπέδου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ θαλάμου τῶν οἰκιῶν.

Τὰ σκεύη ὁμῶς ταῦτα εὐρέθησαν καὶ παρὰ τοὺς ἱπνοὺς, φέροντα ἔχνη καύ-



Εἰκ. 20. Ἀμφορεύς.

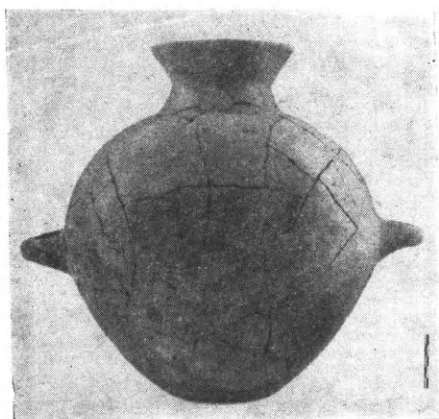


Εἰκ. 21. Ἀμφορεὺς μεθ' ὑψηλοῦ ποδός.

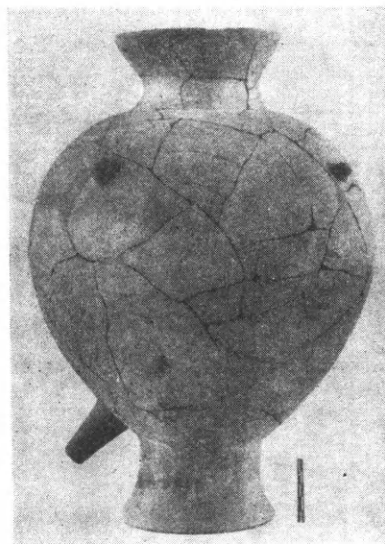
σεως, ὥστε ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῶν ἤτο ἢ ὀπτησις τροφῶν.

Τὸ πλάθανον τῆς εἰκόνος 25, τὸ μοναδικὸν πλήρες δεῖγμα τοῦ σχήματος, φέρει τὴν γνωστὴν Κυκλαδικὴν κόσμησιν τῶν ἐντύπων ἀντικορύφων τριγώνων (Kerbschnitt).

Τὰ ἐγγράφατα ὄστρακα εἶναι ἐλάχιστα,



Εἰκ. 22. Ἀμφορεύς.



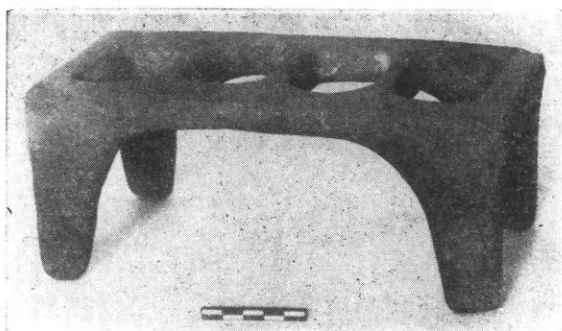
Εἰκ. 23. Ἄωτος ἀμφορεὺς μετὰ προχοῆς (ἡθμός).

τὸ ἀξιολογώτερον δὲ φαίνεται κυκλαδικὸν ἐπείσακτον (εἰκ. 26). Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι τεφρὸς, ὡς τῶν ἐκ τῆς Σύρου, ἀνάγεται δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως.

Τὰ γραπτὰ ἐπίσης ὄστρακα εἶναι σπανιώτατα, μοναδικὸν δὲ πλήρες δεῖγμα αὐτῶν τὸ ἀγγεῖον τοῦ πίνακος ΙΙ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀσφαλῶς ἐν τῶν σπουδαιότερων γραπτῶν πρωτοελλαδικῶν ἀγγείων.

Τὸ σχῆμα εἶναι κρατηρόσχημον (βαθεῖα φιάλη ἐπὶ ὑψηλῆς βάσεως), ὕψος δ' ἔχει 0.30 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι ἐντόπιος, ἐρυθρῶς, περιέχων καὶ ἄμμον· ἀντὶ λαβῶν εἰς τέσσαρας συμμετρικὰς θέσεις ἐπὶ τῆς εὐρυτέρας διαμέτρου ὑπάρχουν ἀνὰ τρία κάθετα πλαστικὰ ραβδία.

Ἡ διακόσμησις γράφεται δι' ἀμαυροῦ ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ ὑπολεύκου ἐπι-



Εἰκ. 24. Ἑσχάρα (συμπεληρωμένη).

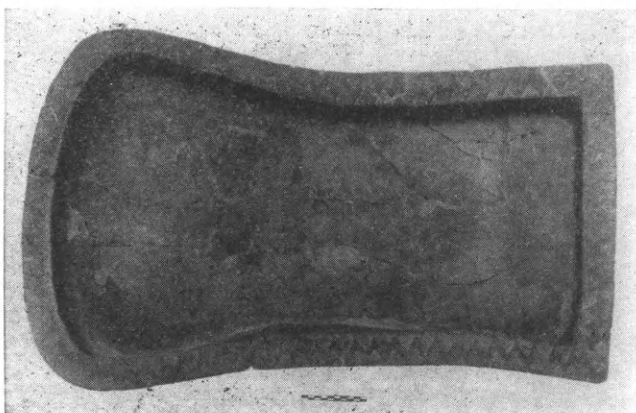
χρίσματος, ὅπερ ἐκάλυπτεν ἀρχικῶς τὸ ἄγγειον, πλὴν τῆς βάσεως, σήμερον ὁμῶς ἔχει ἀποπέσει κατὰ τὸ πλεῖστον· εἶναι δὲ διατεταγμένη κατὰ ζώνας εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς φιάλης, ἐνῶ τὸ κάτω πληροῦται διὰ δικτυωτοῦ. Ἡ ἀνωτέρα τῶν ζωνῶν ἀποτελεῖται ἐκ τριγώνων πληρουμένων διὰ λοξῶν παραλλήλων γραμμῶν, ἡ ἐπομένη διὰ καθέτων παραλλήλων γραμμῶν καὶ ἡ τρίτη ἐξ ἀντικορῶν πεπληρωμένων

τριγώνων, συνδεομένων δι' ὀριζοντίου γραμμῆς. Τὸ πεπλατυσμένον χεῖλος κοσμεῖ, τέλος, τεθλασμένη γραμμή.

Κατὰ τὸ σχῆμα τὸ ἄγγειον δύναται νὰ παραλληλισθῇ πρὸς ἐγγράκτα Κυκλαδικά, ὁμοίως δὲ «Κυκλαδικά» θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς κοσμήσεως· παρὰ ταῦτα τὸ ἄγγειον τοῦ Ἀσκηταριοῦ εἶναι μοναδικόν, ἡ σημασία του δ' ἔγκειται ἐπὶ πλεόν εἰς τὸ ὅτι εἶναι ἐντόπιον κατασκευάσμα ἀποδεικνύον τὴν ὑπαρξιν ἀττικοῦ ἐργαστηρίου κατασκευῆς πρωτοελλαδικῶν γραπτῶν ἄγγείων.

Ἀφθονα δείγματα προϊόντων τοῦ ἐργαστηρίου τούτου ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ΠΕ συνοικισμοῦ τῆς Ραφῆνας (ΠΑΕ 1951, 77 ἐξ. εἰκ. 5-9), ἀλλὰ δυστυχῶς ἐλλιπῇ.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν, δὲν νομίζω ὅτι εἶναι συμπτωματικὴ ἡ καταπληκτικὴ — μέχρι ταῦτότης — ὁμοιότης τοῦ ἄγγείου τοῦ Ἀσκηταριοῦ πρὸς γραπτὰ νεολιθικὰ ὄστρακα τοῦ γείτονος συνοικισμοῦ τῆς Νέας Μάκρης (Α3β). Ὁ πηλός, τὸ ἐπίχρισμα, ἡ βαφή (ἀμαυρὰ ἐπίσης) εἶναι ἀπαράλλακτα. Ἀλλὰ ἡ παρουσία γραπτῶν ἀμαυροχρῶμων ἄγγείων εἰς τὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου, δεικνύει ἐπίσης ποῦ πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τοὺς προδρόμους τῆς μεσοελλαδικῆς ἀμαυροχρῶμου κεραμεικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστα (τοὐλάχιστον ἐν



Εἰκ. 25. Πλάθανον ἐκ τῆς οἰκίας Ε τοῦ Ἀσκηταριοῦ.

Ἀττικῇ, μάλιστα εἰς τὸν μεσοελλαδικὸν συνοικισμόν τῆς Βραυρωῶνος) τὸ υπόλευκον ἐπίχρῖσμα καὶ τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τῆς βαφῆς¹.

ΙV. ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τὰ μέταλλα εἶναι τὰ ἀξιολογώτερα, περιλαμβάνουν δὲ μίαν καρφίδα ἐκ καθαροῦ χαλκοῦ, μήκους 0.08 μ., «χελώνην» μολύβδου εἰς σχῆμα φύλλου δάφνης, τμήμα χαλκοῦ ἐλάσματος καὶ αὐλοειδῆ μολύβδινον σύνδεσμον. Τὸ μόνον μαρτύριον ἐπιτοπίου χαλκουργίας εἶναι μήτρα ἐκ σχιστολίθου, σφζομένου μήκους 0.125 μ., ἀποτελοῦσα τὸ ἥμισυ τῆς ὅλης μήτρας, ἣτις προωρίζετο διὰ τὴν ἔγχυσιν λογχῶν ἢ αἰχμῶν μετὰ στελέχους, τύπου γνωστοῦ ἐκ τῶν Κυκλάδων. Ἡ μήτρα φέρει ἐγκοπὴν διὰ τὴν καλυτέραν σύνδεσιν τῶν δύο τμημάτων διὰ προσδέσεως.

Ἀπὸ τὰ λίθινα εὐρήματα πλὴν ἀφθόνων λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ καὶ τινων ἐκ πυριτολίθου, ἀναφέρομεν τμήματα λιθίνων ἀγγείων, μέρος μαρμαρίνου εἰδωλίου βιολοσχήμου τύπου, λιθίνην ἐστιλβωμένην ἀξίνην, τριπτῆρας καὶ μυλολίθους.

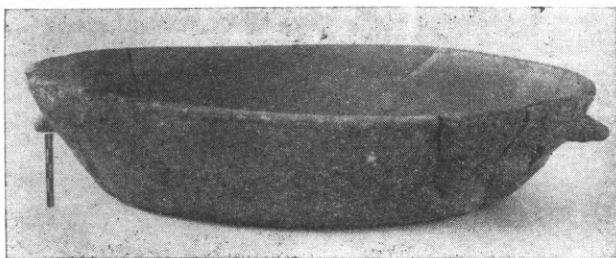


Εἰκ. 26. Κυκλαδικὸν ἐπέισακτον ἀγγεῖον.

V. ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα εἶναι πενιχρά, διότι τὰ περισωθέντα τμήματα τοίχων τῆς περιόδου εὐρέθησαν ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν. Φαίνεται πάντως ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ μικρῶν οἰκημάτων ἢ περὶ ἀξιολόγου τινὸς μεγάρου.

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει πολὺ ὀλίγα συμπληρούμενα ἀγγεῖα, ἀνάγεται δὲ κυρίως εἰς τὴν ΥΕ II καὶ ΙΙΙ Α περίοδον· ἐλάχιστα ὅστρακα εἶναι δυνατόν νὰ



Εἰκ. 27. Λεκάνη.

θεωρηθῶν ὀλίγον προσιμώτερα ἢ μεταγενέστερα.

VI. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ

Ταφὴ παιδὸς ἐσημειώθη ἐντὸς τοῦ προδόμου τῆς οἰκίας Ε. Ὁ σκελετὸς ἀπε-

¹ Ὁ FRANKFORT, ὡς γνωστόν, ὑπεστήριξε τὴν καταγωγὴν τῶν ΠΕ Urfirnis καὶ τῶν μεσοελλαδικῶν ἀμαυ-

τέθη εις στάσιν συνεσταλμένην καὶ ἀκτέριστος, παρ' αὐτὸν ὅμως εὐρέθησαν τεμάχια ἡμίσεος πίθου, καλύπτοντος ἴσως ἀρχικῶς τὰ λείψανα¹.

Τάφοι ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς χαμηλῆς, προβαλλούσης ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἄκρας τοῦ ἀκρωτηρίου, ἀνατολικώτερον τῆς ἀκροπόλεως, δυστυχῶς ὅμως δὲν ἀνεσκάφησαν μέχρι τοῦδε. Παρὰ τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας παρατηρηθέντα ὅστ' αὐ σκελετοῦ εὐρέθη μικρὸν τμήμα κυκλαδικοῦ τηγανοειδοῦς σκεύους (frying-pan), κοσμουμένου δι' ἐντύπων τριγώνων.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Ἀσκηταριοῦ δὲν συνεπληρώθη, ὥστε ἡ διατύπωσις γενικωτέρων συμπερασμάτων εἶναι καὶ ἀνέφικτος καὶ πρόωρος. Δυνάμεθα ὅμως νὰ σημειώσωμεν τὸν πλοῦτον τῶν κεραμεικῶν λειψάνων καὶ τὴν σημασίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἐκ τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἀκροπόλεως θὰ προωθηθῶν σημαντικῶς αἱ γνώσεις μας περὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιόδου ταύτης ἐν Ἀττικῇ.

Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἀσκηταριοῦ, ἡ μόνη ἀνασκαφείσα ἐν τῇ Στερεᾷ, παρέχει σαφῆ εἰκόνα τῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν θὰ εἶχε κατὰ τοὺς πρωίμους ἐκείνους χρόνους καὶ αὐτὴ ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν — τὸν τύπον δηλ. ἐνὸς ἀττικοῦ ὠχυρωμένου πολίσματος τῆς ἀρχαιοτέρας περιόδου τῆς Χαλκοκρατίας. Ὅτι τὸ πόλισμα τοῦτο, μετὰ τοῦ γείτονος συνοικισμοῦ τῆς παραλίας τῆς Ραφήνας, ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τοῦ δήμου Ἀραφῆνος τῶν ἱστορικῶν χρόνων, θεωρῶ ἀναμφισβήτητον.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

ροζωμάτων ἀπὸ τῶν γραπτῶν νεολιθικῶν (Studies in early pottery of the Near East II, 11 ἐξ., 13/7. ἐξ.)
¹ Ἄλλοι ὅμως δὲν ἀποδέχονται τὴν ἄποψιν ταύτην.

¹ Ταφαὶ ἐντὸς οἰκημάτων (παίδων πάντοτε) ΠΕ εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς Αἰγίνης (WELTER, A. A. 1938, 510) καὶ ἐκ Θεσσαλίας (Ραχμάνι, Πύρασος).

ΕΚ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΥ

Κατὰ μῆνα Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1954 ἐπώπτευσα μικρᾶς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον τοῦ Ἀνακτορίου, δυτικῶς τῆς Βονίτσης (εἰκ. 1), γενομένης κατόπιν ἀδείας τοῦ Σ^{του} Ὑπουργείου Παιδείας παρὰ τοῦ ιδιώτου Δημ. Ἀχειμάστου, κατοίκου Παλαίρου.

Ἡ περιοχὴ αὕτη, γνωστὴ εἰς τοὺς ναυτικούς Χάρτας καὶ εἰς τὸν λαὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Καπάσες*, ὠνομάσθη οὕτως ἔνεκα τῶν ἀνευρισκομένων ἐκεῖ συχνὰ ἀρχαίων πύθων (καπάσες), ἐντὸς τῶν ὁποίων περιέχονται ταφαί.

Τὸ νεκροταφεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν τοῦ Ἀνακτορίου, ἀποικίαν ἰδρυθεῖσαν περὶ τὸ 630 π. Χ. παρὰ τῶν Κορινθίων καὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἐχιάδου, νόθου υἱοῦ τοῦ τυράννου τῆς Κορίνθου Κυψέλου¹. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ τυράννου ἡγήθησαν τῆς ἰδρύσεως περὶ τὸ 630 π. Χ. τῶν τριῶν ἀποικιῶν, τοῦ Ἀνακτορίου, παρὰ τὰς βορείους ἀκτὰς τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Ἀμβρακίας, ἀπέναντι τοῦ Ἀνακτορίου, καὶ τῆς Ἀπολλωνίας, εἰς τὰς Ἰλλυρικὰς ἀκτὰς.

Τὸ Ἀνακτόριον εὐρίσκεται ἐπὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, δεξιὰ τῷ εἰσπλέοντι διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Πρεβέζης (εἰκ. 1). Κεῖται παρὰ τὸν νοτιοανατολικὸν μυχὸν τοῦ προκόλπου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, περικλειομένου πρὸς δυσμὰς ὑπὸ τῆς γλώσσης τῆς Πούντας, ἔνθα τὸ ἀρχαῖον Ἀκτιον, καὶ πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Παναγίας, ἔνθα σήμερον φάρος, εἰς ἀπόστασιν 7.500 μ. ΝΑ. τοῦ Ἀκτίου καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἀπὸ τοῦ Ἀκτίου πρὸς Βόνιτσαν ὁδοῦ².

Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις εἶναι ὠκοδομημένη ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ σημείου τῆς γλώσσης τῆς Παναγίας, ἐπὶ βραχῶδους προβλήτος (ὑψ. 31,70 μ.), ἔνθα ὁ LEAKE εἶχε παρατηρήσει τὰ καλῶς διατηρούμενα τότε τεῖχη τῆς ἀρχαίας πόλεως³. Ὁ βραχώδης οὗτος προβλῆς σχηματίζει πρὸς βορρᾶν τὸν ὄρμον τοῦ Ἀγ. Πέτρου, πρὸς νότον δὲ εὐλίμενον ὀρμίσκον. Νοτίως τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ ὀρμίσκου ἐκτείνεται μικρὰ λεκάνη, περικλειομένη ὑπὸ γηλόφων, λιμνάζουσα κατὰ τὸ πλεῖστον. Εὐρύτε-

¹ ΘΟΥΚΥΔ. Α 55, Δ 49, ΣΚΥΜΝΟΣ 459, ΣΤΡΑΒΩΝ Ι 452, ΠΑΥΣΑΝ. Ε 23, 3 καὶ ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. Ἀνακτόριον.

² Ἡ θέσις τοῦ Ἀνακτορίου καθορίζεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως· ΘΟΥΚΥΔ. ἔ. ἀ., ΣΚΥΛΛΑΣ 34, ΣΚΥΜΝΟΣ 459 καὶ ἰδίᾳ ΣΤΡΑΒΩΝ Ι 450 καὶ 452, καθ' ὃν τὸ Ἀνακτόριον ἐπὶ χερσονήσῳ ἰδρυμένον Ἀκτίον

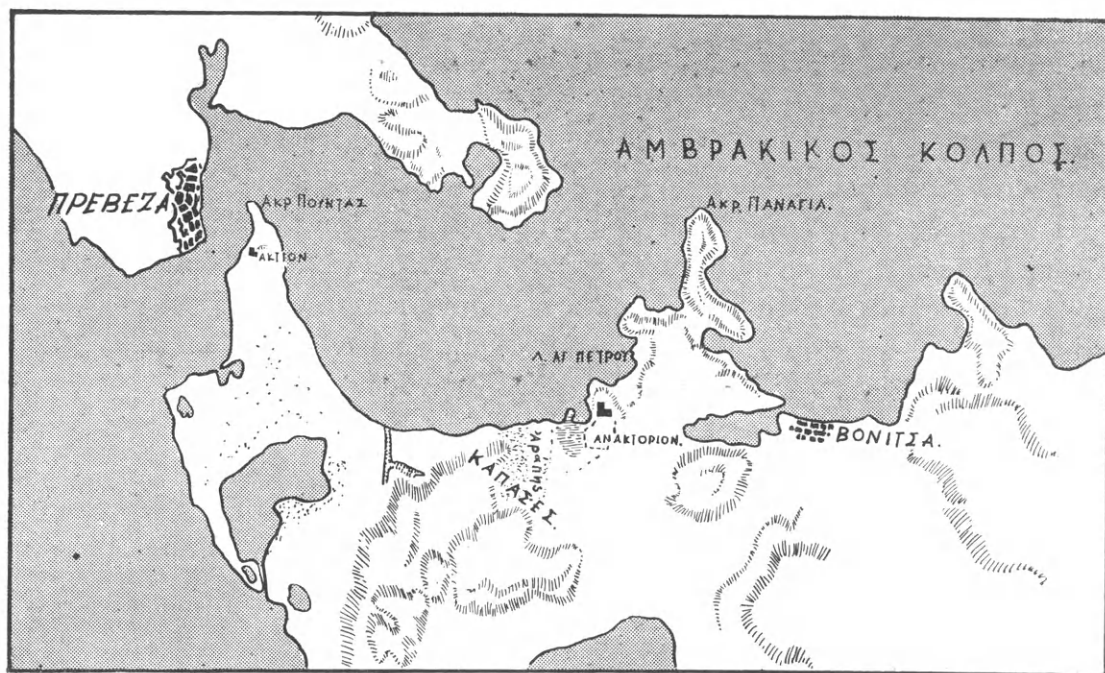
πλησίον.

³ W. M. LEAKE, Travels in Northern Greece, III, 493, ἔνθα καὶ πρόχειρον τοπογραφικὸν σχέδιον. Τὸ τεῖχος, καλύτερον διατηρούμενον τότε, κατεστράφη μετ' ὀλίγον κατὰ τὴν κατασκευὴν ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ φρουρίου τῆς Πούντας, παρὰ τὸ Ἀκτιον.


ρος περιβόλος, παρακολουθών την όφρυν των γηλόφων, έπεξετάθη βραδύτερον, φαίνεται, νοτίως καί δυτικώς της άκροπόλεως, περικλείσας την μικράν λεκάνην καί τὸ ἔλος¹.

Ἡ περιοχή τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, ἐκτεινομένη ἀπὸ τοῦ ἔλους, νοτιοδυτικώς τῆς άκροπόλεως, περιλαμβάνει κατὰ μήκος τῆς παραλίας καί εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἔκτασιν ἑκατοντάδων στρεμμάτων, ὡς μαρτυροῦν οἱ κατὰ καιροὺς διανοιγέντες καί συληθέντες πολυάριθμοι τάφοι.

Ἡ σκαφικὴ ἔρευνα ἐγένετο εἰς τὰ δύο σημεῖα τῆς θέσεως Ἀράπης - Καπάσες



Εἰκ. 1. Ἡ εἵσοδος τοῦ Ἀμβρακικοῦ μετὰ τοῦ προκόλπου του.

(εἰκ. 1), ἀμφότερα πλησίον τοῦ μνημονευθέντος ἔλους καί τοῦ μικροῦ ὅρμου. Ἐπὶ τοῦ πρώτου σημείου, ἀπέχοντος ὀλίγα μόνον μέτρα ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἀπεκαλύφθη, ταφικὸν κτίσμα, ἐπανειλημμένως, φαίνεται, ἐρευνηθὲν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, ἔχον σχῆμα , τοῦ ὁποῖου ἡ βόρειος μακρὰ πλευρά, ἡ πρόσοψις, μήκους 9,65 μ. ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὴν θάλασσαν. Περὶ τούτου θέλει γίνῃ λόγος ἄλλαχού.

Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων νοτιοανατολικῶς τοῦ ταφικοῦ κτίσματος, ἐγγὺς τοῦ ἔλους, ἀνευρέθη κατακεχωσμένος μέγας πίθος (ἐσωτερικὴ διάμ. 1,65 μ.), περιέχων ταφήν. Ἡ θέσις καλύπτεται σήμερον ὑπὸ πυκνῶν πρίνων, σχίνων καί βρούλων. Ὁ πίθος εἶχε θραυσθῇ παλαιότερον ἀπὸ τῶν ὤμων, τὰ δὲ τεμάχια εἶχον καταπέσει ἐπὶ τοῦ πυθμένος. Ἡ κοιλία, καίτοι καὶ αὐτὴ θραυσθεῖσα, συνεκρατεῖτο ὑπὸ τῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα περιέβαλλον τὸν πίθον καί εἶχον εἰσχωρήσει εἰς τὸ

¹ Ἡ περιοχή αὕτη καλεῖται παρὰ τῶν ἐντοπίων χαρτογραφίαν. Ἀράπης - Καπάσες καὶ οὕτως εἶναι γνωστὴ καὶ εἰς τὴν

ἑσωτερικόν του. Ἐξωτερικῶς ἡ κοιλία ἔφερε διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύφου κυματοειδοῦς ταινίας καὶ τριῶν ἑκατέρωθεν ὀριζοντίων ταινιῶν. Ἐντὸς τοῦ πυθμένος καὶ ὑπεράνω τοῦ καταπεσόντος στομίου ἀνευρέθη μέγας πλακοειδὴς λίθος ἐκ φαιοῦ σχιστολίθου, φέρων κάθετον περὶ τὸ κέντρον φυσικὸν τρῆμα, πέριξ τοῦ ὁποίου διεκρίνετο σαφῶς μελανὴ ρευστὴ οὐσία, ὡς πίσσα, σκληρυνθέντα πιθανώτατα λείψανα τῶν διὰ τῆς ὀπῆς ἐντὸς τοῦ πίθου καταχεομένων χοῶν¹. Ὑπὸ τὸν λίθον τοῦτον καὶ ὑπὸ τὰ καταπεσόντα τεμάχια τῶν ὥμων ὑπῆρχον τὰ κεκαυμένα ὅστ᾽α τοῦ νεκροῦ καί, θρυμματισμένα ὑπὸ τὸ βάρος τῆς πτώσεως τοῦ λίθου, τὰ ἐναποτεθέντα ἐντὸς τοῦ πίθου ἀγγεῖα (εἰκ. 2-5). Προφανῶς ὁ πίθος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχον ἐναποτεθῆ τὰ ὅστ᾽α καὶ τὰ κτερίσματα τοῦ νεκροῦ, εἶχε καταχωσθῆ ἐντὸς τῆς γῆς, τὸ δὲ στόμιον εἶχε καλυφθῆ διὰ τοῦ πλακοειδοῦς λίθου. Ὅταν ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων καὶ ἰδίως τοῦ λίθου ὑπεχώρησαν οἱ ὥμοι τοῦ ἀγγείου, ὁ λίθος καὶ τὸ στόμιον κατέπεσον ἐπὶ τοῦ πυθμένος καὶ συνέτριψαν τὰ ἀγγεῖα. Ἐπὶ τῶν χωμάτων ἐκτὸς τοῦ πίθου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κοιλίας ἀνευρέθησαν ἐνεσφηνωμένα τὸ Bucchero ἀλάβαστρον τῆς εἰκ. 6 καὶ τεμάχια χαλκοῦ δίνου, προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τῶν κτερισμάτων τοῦ νεκροῦ.

Ἀμέσως δυτικώτερον τοῦ πίθου ἀπεκαλύφθη ἕτερος τάφος κεραμοσκεπαστος τοῦ σαγματοειδοῦς τύπου, περιέχων κανονικὴν ταφὴν νεκροῦ ἐστραμμένου πρὸς βορρᾶν. Ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ μεγάλων στρωτήρων κεράμων (μῆκος 0,81 μ.) καὶ ἐστρωμένος δι' ὁμοίων κεράμων. Πλησίον τοῦ νεκροῦ ἀνευρέθη τὸ ληκύθιον τῆς εἰκ. 6, χρονολογούμενον περὶ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰ.

Τὰ εὐρήματα ταῦτα μετεφέρθησαν εἰς τὸ Δημοτικὸν Μουσεῖον Ἰωαννίνων, καθαρισθέντα δὲ καὶ συγκολληθέντα, ὅσον ἦτο δυνατόν, κατετέθησαν αὐτόθι. Τούτων παρέχομεν ἐνταῦθα περιγραφὴν.

Τρίλοβος οἶνοχόη κορινθιακὴ (εἰκ. 2 καὶ 7 β), συγκολληθεῖσα ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Ἐλλείπουν μικρὰ τμήματα τοῦ στομίου τῆς λαβῆς καὶ τῆς κοιλίας. Ὑψος μετὰ τῆς λαβῆς 0,241 μ., ὕψος μέχρι τοῦ στομίου 0,206 μ., μεγίστη διάμετρος 0,174 μ., διάμετρος βάσεως 0,076 μ. Πηλὸς καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος, χρώματος ὠχροῦ μὲ ἀπόχρωσιν ὑποπρασίνην. Διπλὴ κάθετος κυλινδρική λαβή, ὑψουμένη ὑπὲρ τὸ στόμιον, λαιμὸς κοῖλος καὶ στενός, ἀρθρούμενος μετὰ τῶν ὥμων δι' ὀξείας γωνίας,



Εἰκ. 2. Τρίλοβος οἶνοχόη κορινθιακὴ ἐκ τοῦ Ἀνακτορίου.

¹ Πρόκειται πιθανῶς περὶ μέλιτος, προσφερομένου εἰς τοὺς νεκροὺς κατὰ παλαιοτάτην συνήθειαν. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐθίμου τούτου κατὰ τοὺς προϊστο-

ρικούς χρόνους ἰδὲ A. PERSSON, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, 1942, σ. 14 κ. ἑξ. καὶ Asine, σ. 350.

σῶμα ἰσχυρῶς ἐξωγκωμένον, ἀπολῆγον ἀποτόμως εἰς στενὴν βάσιν. Ταύτην περιβάλλει ταινία μὲ ἀκτῖνας, τὸ δὲ λοιπὸν σῶμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου μέχρι τῆς βάσεως περίπου τοῦ λαιμοῦ καλύπτει ἐξίτηλον βερνίκιον μελανωπὸν, ἀποκλίνον πρὸς τὸ καστανόχρουν¹. Ἐπὶ τῶν ὤμων διπλαῖ κάθετοι ἐγγάρακτοι γραμμαί, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ, ἐναλλασσόμεναι μὲ ἀκτινωτὰς ταινίας ἐκ μελανοῦ χρώματος. Ἀμέσως χαμηλότερον ἐπίθετος ροδινὴ ταινία ἐξίτηλος καὶ ἕτεραι δύο ὑπεράνω τῶν ἀκτίνων τῆς βάσεως. Ὑπὸ ταύτην δύο ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ μελανὸς κύκλος ἐπὶ τοῦ κέντρου. Ἐπὶ τῆς λαβῆς ἴχνη ὁμοίου βερνικίου.

Τὸ ἐντόνως καμπύλον καὶ τεταμένον περίγραμμα τοῦ ἀγγείου, συνεχιζόμενον μὲ ἀπρόσκοπτον ροὴν ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῆς βάσεως, δεσμεύεται ἀποτόμως ἐπὶ τῆς στενῆς βάσεως διὰ τοῦ ἐλαφροῦ δακτυλίου της. Ἡ μορφή τῆς οἰνοχόης ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν κατὰ PAYNE τύπον D τῆς α' Κορινθιακῆς περιόδου (Necrocorinthia, σ. 33, εἰκ. 10 D). Τὸν τύπον τοῦτον χαρακτηρίζουν ἡ βαθμιαία κοίλανσις τοῦ περιγράμματος τοῦ λαιμοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν εὐθύγραμμον λαιμὸν τῶν προγενεστέρων περιόδων, ἡ ἔτι περαιτέρω σμίκρυνσις τούτου ἐπ' ὠφελείᾳ πάντοτε τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖον ἀποβαίνει ἤδη ὀγκηρότερον (αὐτόθι σ. 32 καὶ 298), καὶ ἡ δι' ὀξείας γωνίας μετάβασις ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ εἰς τοὺς ὤμους. Ἀλλ' ἐνῶ ἡ σμίκρυνσις τοῦ λαιμοῦ, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος τῆς οἰνοχόης καὶ ἐν γένει ἡ διαμόρφωσις τοῦ τύπου τούτου ἐγκαινιάζονται ἤδη ἀπὸ τῆς γ' Πρωτοκορινθιακῆς περιόδου (αὐτόθι εἰκ. 10 A-B, ἀρ. 35 A καὶ πίν. 11, 3)², ἡ κοίλανσις τοῦ λαιμοῦ ἀποτελεῖ κύριον γνώρισμα τῆς νέας περιόδου. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα, ἐμφανιζόμενα ἐνταῦθα ἐν πλήρει ἀναπτύξει, χρονολογοῦν τὴν ἰδικήν μας οἰνοχόην περὶ τὸ τέλος τῆς α' περιόδου³. Ἡ ἐξέλιξις τούτων χωρεῖ ἔτι περαιτέρω κατὰ τὰς ἐπομένας μέσσην καὶ τρίτην Κορινθιακὰς περιόδους. Τὸ δεδομένον τοῦτο καὶ ἰδίᾳ ἡ κατὰ τὴν μέσσην συνήθως περίοδον ἐμφάνισις τῶν πλαστικῶν δακτυλίων ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ διαστέλλουν ὀριστικῶς τὸν τύπον τῆς οἰνοχόης ταύτης ἀπὸ τοῦ ἀρχαιότερου τῆς α' Κορινθιακῆς περιόδου (αὐτόθι σ. 32, εἰκ. 10 E-H).

Κώθων κορινθιακός (εἰκ. 3), συγκολληθεὶς ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Ἐλλείπει τμήμα τῆς βάσεως, τῆς κοιλίας καὶ τῆς λαβῆς. Ὑψος 0,06 μ., διάμετρος μεγίστη 0,186 μ., διάμετρος στομίου 0,103 μ., διάμετρος βάσεως 0,091 μ. Πηλὸς ὠχρός, φωτεινός, καλῶς ὠπτημένος καὶ καθαρός. Βερνίκιον ἐξίτηλον, χρώματος μελανοῦ, ἐνίοτε μάλιστα ροδίζοντος⁴. Σῶμα πεπλατυσμένον, βάσις χαμηλὴ καὶ εὐρεῖα, λαβὴ μὲ ἀγκιστροειδῆ πέρατα. Εὐρεῖα ζώνη εἰς τὸ ὕψος τῆς λαβῆς, ἐξαιρουμένη χρώματος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀναπτύσσεται κυματοειδῶς σῶμα ὄφews, τοῦ ὁποίου ἡ κοιλία ὑποδηλοῦται διὰ παραλλήλων ἐγχαράκτων γραμμῶν⁵, τὸ δὲ περίγραμμα τοῦ

¹ Ἡ κακὴ διατήρησις τοῦ βερνικίου δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ποιότητα τούτου, ἀλλ' εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀλατούχων ὑδάτων τοῦ ἐγγὺς ἔλους.

² Πρβλ. καὶ S. WEINBERG, Corinth, VII, I, 181, πίν. 24 P.

³ Πρβλ. Corinth, ε. ἀ. VII, I, πίν. 31, 227 καὶ πίν.

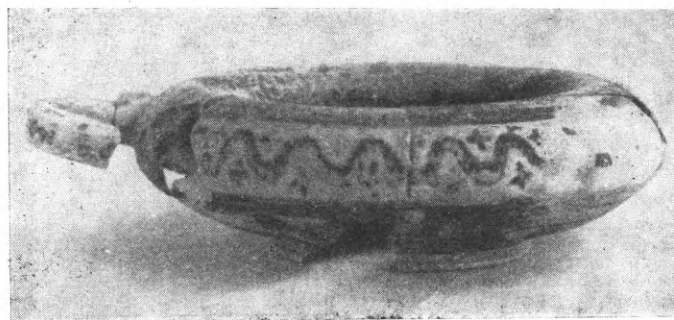
32, 228 (περὶ τὸ 600 π.Χ.), CVA Louvre A, 437, CVA Oxford II, IIIc, πίν. 5, 15 καὶ Necroc. 745 (ἀρχαῖ 6ου π.Χ. αἰ.), Délos XVII, πίν. LXII, 142.

⁴ Ἰδὲ ὕποσ. I, σ. 80.

⁵ Πρβλ. Necroc. πίν. 12, 5-6 καὶ πίν. 15, 1-4. Καθ' ὁμοίον τρόπον περίπου δηλοῦται ἡ φοιτωτὴ κοιλία τῶν

λαιμοῦ, τοῦ ρύγχους καὶ τοῦ στρογγύλου ὀφθαλμοῦ τοῦ ἐρπετοῦ δι' ἐγχαράξεως, ἐξαφανισθέντος τοῦ βερνικίου. Ἀνωθι καὶ κάτωθι τοῦ σώματος ἐναλλασσόμενοι διαγωνίως τετράφυλλοι ρόδακες ἐγγάρακτοι. Κατωτέρω δύο ζῶναι ρόδιναι, ἐναλλασσόμεναι μετὰ δύο μελανῶν καὶ ὑπ' αὐτὰς γλωσσοειδῆ κοσμήματα. Τὰ χεῖλη, καμπτόμενα πρὸς τὰ ἔσω μέχρι σχεδὸν τοῦ πυθμένος, καλύπτονται, ὅπως καὶ ὁ πυθμὴν, διὰ βερνικίου. Ἐγγάρακτοι διπλαῖ γραμμαὶ ἀπὸ τῶν χειλέων μέχρι τῶν ὠμων ἐναλλάσσονται μετ' ἀκτινωτῶν ταινιῶν, ἐκατέρωθεν τῶν ὀπείων, ἄνω καὶ κάτω, ἀνὰ μία ροδίνη ταινία. Ὑπὸ τὴν βάσιν δύο ὁμόκεντροι κύκλοι.

Ὁ PAYNE θεωρεῖ τὸν κώθωνα¹ υἱοθετούμενον ὑπὸ τῆς Κορίνθου ἀπὸ τῆς α' Κορινθιακῆς περιόδου, ἀλλ' ἡ μεγίστη πλειονότης τούτων ἀνήκει εἰς τὴν γ' περί-
δον. Ἐν τούτοις ὁ ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων κορινθιακὸς κώθων ἐξ ἰδιωτικῆς συλλογῆς ἐν Γερμανίᾳ, δημοσιευθείσης παρὰ τοῦ NEUGEBAUER², διδάσκει ὅτι ὁ



Εἰκ. 3. Κώθων κορινθιακός.

τύπος οὗτος εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν Κόρινθον πολὺ ἐνωρίτερον. Ὁ κώθων τοῦ Ἀνακτορίου δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τοὺς PAYNE 722-724 τῆς α' Κορινθιακῆς περιόδου³. Ὁ τρόπος τῆς διακοσμήσεως προσέτι ἀνήκει εἰς τὴν παράδοσιν τῶν χρόνων τούτων. Ὁ τετράφυλλος ἐγγάρακτος ρόδαξ εἶναι συνήθης ἤδη κατὰ τὴν αὐτὴν περίδον⁴. Ἡ ὀφιοειδὴς ταινία εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν ἀπαντᾷ ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, κοσμουμένη μετ' ἐναλλασσόμενα στίγματα ἢ ἀστέρας, τὰ ὁποῖα ὁμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀντικαθίστανται ὑπὸ τοῦ ρόδακος⁵.

ὄφρων τῆς Γοργούς τοῦ ἀετώματος τοῦ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους οἰκοδομηθέντος ἀρχαίου ναοῦ τῆς Κερκύρας.

¹ Τὸ ὄνομα τοῦτο προσεδόθη ἐσφαλμένως εἰς τὸ ἀγγεῖον, διότι ὁ κώθων ἦτο *ποτήριον Λακωνικόν* (ΑΘΗΝ. X I, 43), χρησιμοποιούμενον ἄρα πρὸς πόσιν· ἀλλὰ τοιαύτην χρῆσιν ἀποκλείει ἡ διαμόρφωσις τοῦ στομίου τοῦ κώθωνος. Περὶ τῆς πιθανῆς χρήσεως τοῦ ἀγγείου ἰδὲ E. PERNICE, JdI XIV, 1899, σ. 60-72, ὅστις θεωρεῖ τὸν κώθωνα ὡς θυμιατήριον, καὶ R. M. BURROWS - P. N. URE, JHS XXXI, 1911, σ. 72 κ. ἔξ. Οὗτοι, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νεωτέρου ὕλικου ἐκ Ρειτσώνας, συμπεραίνουν ὅτι μερικὰ τοῦλάχιστον τῶν ἀγγείων τούτων ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς λύχνοι (αὐτόθ. σ. 88-97), ὑπόθεσις ἐξενηχθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, AE 1899, σ. 234. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ Necroc. σ. 297.

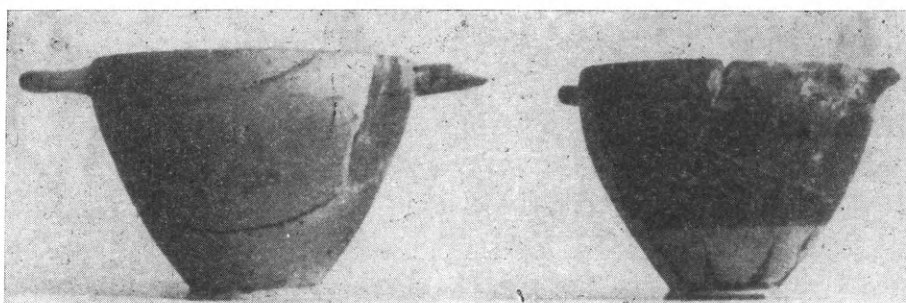
² Antiken in Deutschem Privatbesitz, 1938, σ. 37, εἰκ. 147, πίν. 61.

³ Πρβλ. καὶ JHS XXXI, 1911, σ. 73, εἰκ. 2, Corinth, VII, I, πίν. 29, 217.

⁴ Necroc. πίν. 15, 9 (τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου· αὐτ. σ. 31), 17, 3. 6. 8, 18, 4 καὶ 21, 1. 7 κ. ἄ. Ὁ ἐγγάρακτος ρόδαξ εἶναι ἤδη γνωστὸς εἰς τὴν Πρωτοκορινθιακὴν κεραμεικὴν, ἀλλ' ἡ μορφή του εἶναι μικρὰ καὶ καθαρά. Ἀπὸ τῆς Μεταβατικῆς περιόδου ἡ χρῆσις του ἀποβαίνει πλέον συνήθης (αὐτ. σ. 31).

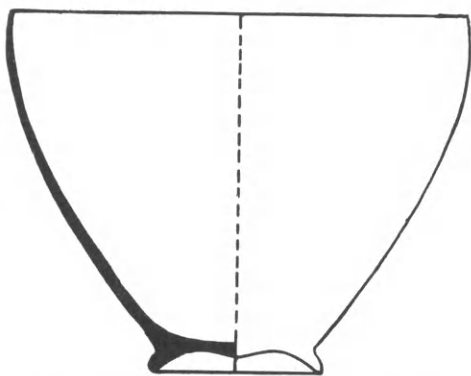
⁵ Corinth VII, I, σ. 30, πίν. 13, 84, 33, 247, Necroc. πίν. 7. Ὀφιοειδὴς ταινία μετ' ἐναλλάξ ρόδακας ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ τῆς λαβῆς συγχρόνου κώθωνος ἐκ Συρακουσῶν, Necroc. 723 A, Mon. Ant. I, 1890, σ. 863.

Κοτύλη κορινθιακή (εἰκ. 4β καὶ εἰκ. 5), συγκολληθεῖσα ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Ὑψος 0,09 μ., διάμετρος στομίου 0,119 μ., διάμετρος βάσεως 0,049 μ. Ἐλλείπουν τεμάχια τῶν χειλέων, τῆς κοιλίας καὶ ἡ μία τῶν κυλινδρικών λαβῶν. Πηλὸς ὥχρὸς, φωτεινὸς καὶ καθαρὸς, τοιχώματα λεπτά (2 - 2,5 χιλιοστά). Στενὴ δακτυλιοειδὴς βάσις, σῶμα ῥοειδές, ἀνοιγόμενον λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 5), λαβαὶ ὀριζόντιοι κυλινδρικοί, χεῖλη ἀπολεπνόμενα, βερνίκιον μελανωπὸν. Ἐπὶ τῆς βά-



α Εἰκ. 4. Κορινθιακαὶ κοτύλαι. β

σεως ταινία μελανὴ καὶ ἑτέρα ὑπὲρ τὴν βάσιν μὲ ἀκτῖνας· τὸ λοιπὸν σῶμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸν καλυπτόμενα ὑπὸ τοῦ βερνικίου. Ἐπίθετος ταινία ἐκ ροδίνου βερνικίου ὑπὲρ τὰς ἀκτῖνας καὶ ἑτέρα ὑπὸ τὰ χεῖλη. Δύο ὁμόκεντροι ταινιωτοὶ κύκλοι ὑπὸ τὴν βάσιν μὲ στιγμὴν ἐπὶ τοῦ κέντρου.



Εἰκ. 5. Τομὴ κοτύλης εἰκ. 4β (Κλίμαξ 1:2).

Κοτύλη κορινθιακή (εἰκ. 4α), συγκολληθεῖσα ἐξ 6 τεμαχίων. Ἐλλείπουν τμήματα τοῦ σώματος καὶ μέρος μιᾶς τῶν κυλινδρικών λαβῶν. Ὑψος 0,107 μ., διὰμετρος στομίου 0,127 μ., διάμετρος βάσεως 0,0515 μ. Πηλὸς ὡς προηγουμένως, τοιχώματα πάχους 3 - 3,5 χιλιοστά, λεπνόμενα βαθμιαίως πρὸς τὰ χεῖλη. Βερνίκιον μελανὸν ἐξίτηλον. Δακτυλιοειδὴς βάσις,

ὀλίγον εὐρυτέρα τῆς ἑτέρας κοτύλης μὲ δακτύλιον κατὰ τι βαρύτερον, αἱ πλευραὶ τοῦ ἀγγείου ἀνερχόμεναι λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω διὰ χαλαρᾶς καμπύλης. Τὴν βάσιν περιβάλλουν ἀκτῖνες ἐξίτηλοι, τὸ δὲ λοιπὸν σῶμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸν διατηροῦν ἴχνη μελανοῦ βερνικίου. Ὑπὸ τὰ χεῖλη ροδίνη ταινία πιθανῶς.

Τὸ σχῆμα τῆς κοτύλης εἶναι ἐπινόησις κορινθιακή, κατ' ἐπίδρασιν, φαίνεται, τῆς μεταλλοτεχνίας, ἀποβαῖνον ὁ προσφιλέστερος τύπος τῆς κορινθιακῆς κεραμικῆς (Necroc., σ. 294). Ταύτης ἡ καταγωγὴ ἀνέρχεται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰ., ἡ δὲ συνεχὴς ἐξέλιξις τῆς παρακολουθεῖται ἀδιάσπαστος μέχρι τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰ. Κατὰ τὴν πρῶμον Κορινθιακὴν περίοδον αἱ κοτύλαι ἀποκτοῦν κατὰ κανόνα στενότερον πόδα καὶ ἀναλογίας ραδιωτέρας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ὑστέρας Πρωτοκορινθιακὰς, διακρινόμενας ἔνεκα τοῦ χαμηλοῦ σώματος καὶ τῆς πλατείας βάσεως.

Περὶ τὸ τέλος τῆς α' Κορινθιακῆς περιόδου παρατηρεῖται ἀφ' ἑτέρου τάσις πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις μὲ βραχυτέρας ἀναλογίας καὶ εὐρεῖαν βάσιν, ἐξελισσομένας ἔτι περαιτέρω κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον¹. Ἡ ἐρυθρὰ ταινία ἐπίσης, ἡ πλαισιώνουσα τὴν μελανὴν ἐπιφάνειαν τῆς κοτύλης, εἶναι τυπικὸν στοιχεῖον τῆς α' περιόδου (Corinth, ἔ. ἀ. σ. 59).

Ἀλάβαστρον *Bucchero* (εἰκ. 6), μὲ συγκεκολλημένον τὸ δακτυλιοειδὲς στόμιον· ὕψος 0,314 μ., μεγίστη διάμετρος 0,053 μ., ἐλαχίστη 0,027 μ. Πηλὸς μετρίως σκληρός, μελανότεφρος, περιέχων εἰς μικρὰν ποσότητα μικρότατα ψήγματα μαρμαρυγίου. Ἡ ἐπιφάνεια διατηρεῖ μερικῶς τὸ λάμπον μελανὸν γάνωμα (*Firnis*),



Εἰκ. 6. Ἀλάβαστρον *bucchero* καὶ ληκύθιον.

ὀφειλόμενον εἰς πρόσθετον ἐπίχρισμα καὶ στίλβωσιν. Σχῆμα λίαν ἐπίμηκες, πλευραὶ εὐθύγραμμοι, βάσις ὀξεῖα, δακτυλιοειδὲς στόμιον καὶ ὑπ' αὐτὸ λαιμὸς μὲ δακτύλιον.

Ἀλάβαστρα *Bucchero* ἀνευρίσκονται εἰς πλείστας περιοχὰς τῆς Μεσογείου². Ἡ μορφή των ποικίλλει κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν· ἄλλοτε δηλ. ταῦτα εἶναι βραχύτερα καὶ ἄλλοτε ἐξαιρετικῶς ἐπιμήκη, ὥς τὸ ἰδικόν μας, ἄλλοτε δὲ πάλιν ἡ ἐπιφάνειά των κοσμεῖται στερεοτύπως δι' ἐγκαρσίων αὐλακώσεων, εἴτε κατὰ ζώνας³ εἴτε ἐξ ὀλοκλήρου⁴, καὶ ἄλλοτε παραμένει ἀπλῆ καὶ ἀκόσμητος⁵. Τὰ ἀγ-

1 Corinth VII, 1, σ. 72. Μορφολογικῶς αἱ εἰκονιζόμεναι κοτύλαι εἶναι νεώτεραι τῆς ἐκ Κορίνθου, αὐτ. πίν. 24, 176 τῆς γ' Πρωτοκορινθιακῆς περιόδου καὶ σύγχρονοι τῶν ἐν πίν. 33, 261-265, χρονολογουμένων περὶ τὸ 600 π. Χ.

2 Σύνοψιν τῶν διαφόρων γνώμῶν περὶ τῶν πιθανῶν τόπων καταγωγῆς τῶν *Bucchero* ἰδὲ PFUHL, *Ma-lerei und Zeichnung*, σ. 152 - 153, § 146 - 148, PAYNE, *BSA* XXIX, 1929, σ. 277, BLINKENBERG, *Lindos I*, σ. 275 κ. ἔξ., Délos XVII, σ. 75. Ἐπικρατεστέρα φαίνεται ἡ γνώμη περὶ τῆς καταγωγῆς των ἐκ τοῦ Ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα τῆς Αἰολίδος. Ἡ ὑπαρξὶς ἰδίᾳ ἀφθόνων ψηγμάτων μαρμαρυγίου εἰς πολλὰ ἀγγεῖα *Bucchero*, τὰ ὅποια καθιστοῦν τὸν πηλὸν λίαν σκληρόν, εὐνοοῦν τὴν ἄποψιν ταύτην (PFUHL, ἔ. ἀ. σ. 152, *Lindos I*, σ. 277). Ἐκ τῶν πιθανωτέρων τόπων ἀφετηρίας καὶ διαρκὲς κέντρον μεγάλης ἀναπτύξεως τῆς κεραμικῆς ταύτης θεωρεῖται ἡ Λέσβος, διότι εἰς τὴν Ναύκρατιν, ἀποικισθεῖσαν ὑπὸ Λεσβίων, ἀνευρέθησαν πολυάριθμα *Bucchero* μὲ ἀφιερωματικὰς ἐπιγραφὰς Μυτιληναίων

ἀναθετῶν, μαρτυρούσας τὴν ἐκ Λέσβου προέλευσιν τῶν ἀγγείων (ERNEST GARDNER, *Naukratis II*, σ. 47 κ. ἔξ., 65 κ. ἔξ., H. PRINZ, *Funde aus Naukratis*, 1906, σ. 58, G. LOESCHCKE, *A.A.* VI, 1891, σ. 18). Ἡ συνύπαρξις προσέτι εἰς Ναύκρατιν ἀπλῶν ἀγγείων *Bucchero* καὶ ἐτέρων μετὰ πλαστικῆς ἢ καὶ γραπτῆς ἐκ λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ βερνικίου διακοσμήσεως παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Λέσβον καὶ τὴν Αἰολίδα (PFUHL, ἔ. ἀ. σ. 152). Πιθανώτατα ὅμως τὰ ἀγγεῖα ταῦτα παρήγοντο καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, τὴν Σάμον, τὴν Ρόδον, τὴν Ναύκρατιν (PAYNE, ἔ. ἀ. σ. 277).

3 Délos X, πίν. XVIII, B, 114 - 116, τ. XVII, πίν. XLIX, c, 3, *Lindos I*, πίν. 43, 962, *Clara Rhodos III*, σ. 79, εἰκ. 70.

4 *Lindos I*, πίν. 44, 961, *Clara Rhodos III*, σ. 58 εἰκ. 49, σ. 74, εἰκ. 65, σ. 79, εἰκ. 70, Délos XVII, πίν. XLIX, c, 4.

5 Délos X, πίν. XVIII, 117, *Lindos I*, σ. 278 (960) καὶ σ. 275, 1, ἐνθα πλείονα παραδείγματα ἐκ τάφων τῶν Ὑβλαίων Μεγάρων.

γεῖα Bucchero δὲν παρουσιάζουν καμμίαν πρωτοτυπίαν σχημάτων ἢ διακοσμήσεως, ἀλλ' ἀναπαράγουν μηχανικῶς τοὺς παραδεδομένους ἐκ τῆς λοιπῆς γραπτῆς κεραμεικῆς τύπους¹. Ἡ ἐξαιρετικῶς ἐπιμήκης μορφή τοῦ εἰκονιζομένου ἀλαβάστρου φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν προέλευσίν της ἐκ τῶν γραπτῶν κορινθιακῶν ἀλαβάστρων². Τόπος προελεύσεως τούτου δύναται νὰ θεωρηθῇ μετὰ βεβαιότητος ἡ Κόρινθος, διότι τὸ ἀγγεῖον προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου μετὰ τῶν λοιπῶν κορινθιακῶν ἀγγείων. Ἡ ἐκ Κορίνθου εἰσαγωγή του εἶναι καὶ ἄλλως πιθανή, διότι τὸ Ἀνακτόριον ὑπῆρξεν ἀποικία τῶν Κορινθίων. Ἡ Ἀργολιδοκορινθία ἄλλωστε φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε κέντρον κατασκευῆς καὶ ἐξαγωγῆς ἀγγείων Bucchero³. Ἡ μετρία παρουσία ψηγμάτων μαρμαρυγίου ἐντὸς τοῦ πηλοῦ δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἀνατολικὴν προέλευσίν του, διότι τὰ ἀνατολικῆς κατασκευῆς Bucchero χαρακτηρίζει ἄφθονος ποσότης μαρμαρυγίου, καθιστῶσα τὸν πηλὸν σκληρόν. Ἀντιθέτως τὸ ἰδικόν μας ἀλάβαστρον ἔχει πηλὸν σχετικῶς μαλακόν, χρασσόμενον διὰ τοῦ ὄνυχος, καὶ ἀραιὰ ψήγματα μίκας, ὅπως καὶ εἰς τὰ Bucchero τοῦ Ἀργεῖο-Κορινθιακοῦ κύκλου (PFUHL, ἔ.ἀ. σ. 153).

Ἡ ἀνθησις τῆς κεραμεικῆς ταύτης, διατηρηθείσης καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἀρχαιότητος, συμπίπτει μὲ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ. καὶ ἐξακολουθεῖ συνεχιζομένη καὶ κατὰ τὸν 6^{ον}, τὸν ὁποῖον καλύπτει κατὰ μέγα μέρος⁴. Τὸ εἰκονιζόμενον ἀλάβαστρον μὲ τὴν ἐπιμήκη ἀκόσμητον μορφήν καὶ ἄνευ ὠτίων συνδέεται στενῶς μὲ τὰ μνημονευθέντα γραπτὰ ἀλάβαστρα ἐξ Ὑβλαίων Μεγάρων καὶ τοῦ Μονάχου τῆς α' κορινθιακῆς περιόδου καὶ μὲ τὰ Bucchero ἀλάβαστρα μερικῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς αὐτῆς περιόδου⁵ καὶ δύναται διὰ τὸν λόγον τοῦτον νὰ τοποθετηθῇ πιθανώτατα εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 7^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} π. Χ. αἰ.

Ληκύθειον ἀττικόν (εἰκ. 6), προερχόμενον, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω (σ. 79), ἐκ τοῦ κεραμοσκεπάστου τάφου παρὰ τὸν πίθον. Ἐλλείπουν ὁ λαιμὸς ἀπὸ τῆς βάσεως καὶ ἡ ταινιόσχημος λαβή, ἧς διακρίνονται ἵχνη ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου. Ὑψος σφζόμενον 0,0635 μ., διάμετρος κοιλίας 0,047 μ., διάμετρος βάσεως 0,0335 μ. Πηλὸς καθαρὸς κεραμόχρους, καλῶς ὀπτημένος, σῶμα ἐπιμεμηκυσμένης σφαίρας, καλυπτόμενον διὰ κοκκίδων μελανοῦ γανώματος. Ἐπὶ τῶν ὤμων δύο ταινίαι καὶ ὑψηλότερον ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἵχνη γλωσσοειδοῦς κοσμήματος σχηματοποιημένου. Ἐπὶ τῆς βάσεως πλατεῖα ταινία μελανή καὶ ἐτέρα στενὴ ὑπὲρ αὐτήν. Τέλος τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος.

Ἐν τῇ συνόλῳ των τὰ ἐντὸς τοῦ πίθου ἀγγεῖα εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολο-

¹ Lindos I, σ. 276 - 277.

² Πρβλ. Mon. Ant. I, σ. 881-882 (Necroc. 471A), τ. XV, πίν. 17, 11 (Necroc. 472· πιθανῶς τῆς β' περιόδου), J. SIEVEKING - R. HACKL, Die Königliche Vasensammlung zu München, 1912, I, πίν. 10 (324), CVA Louvre III ca, πίν. 32, 2-4, 11, Lindos I, σ. 277.

³ Ο. JOHANSEN (Les vases Sicyoniens, 1923, σ. 174-175), ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἀγγείων Bucchero

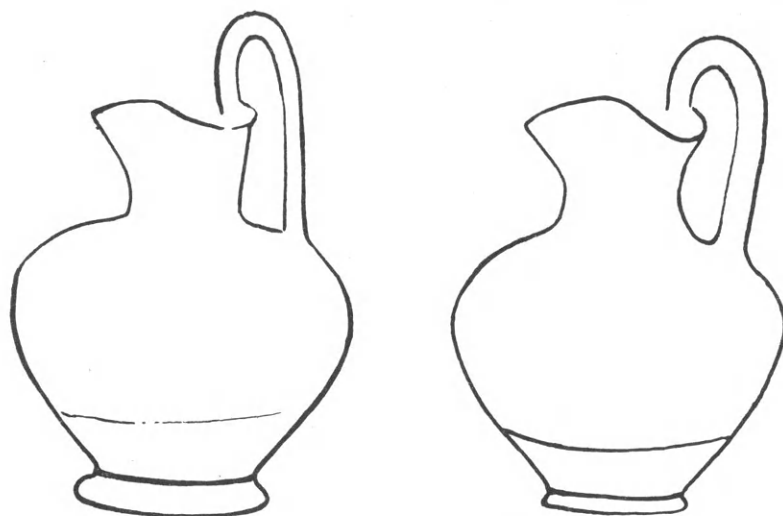
εἰς τὴν Ἀργολίδα καὶ Αἴγινα, θεωρεῖ πολὺ πιθανὴν τὴν ὑπαρξίν τοιούτου Ἀργείου ἐργαστηρίου.

⁴ PFUHL, σ. 152, Lindos I, σ. 275 - 276.

⁵ Τὰ δύο μνημονευθέντα ἀλάβαστρα ἐκ Ρόδου παραδείγματος χάριν ἐκ τοῦ τάφου XLV χρονολογοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον, ἔνεκα τοῦ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου ἀνευρεθέντος γραπτοῦ ἀλαβάστρου.

γηθοῦν εἰς τοὺς περὶ τὸ 600 π. Χ. χρόνους ἢ ὀλίγον βραδύτερον. Ἡ ἐξειλιγμένη μορφή τῆς οἰνοχόης ἀπαντᾷ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενεστέρα τῆς οἰνοχόης τοῦ Λούβρου ἐκ Καμείρου¹, χρονολογουμένης περὶ τὸ τέλος τῆς Μεταβατικῆς περιόδου, καὶ ἐγγὺς δύο ἐτέρων οἰνοχοῶν ἐκ Καμείρου καὶ ἐκ Κορίνθου², χρονολογουμένων περὶ τὸ 600 π. Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ ταῦτα, κατὰ τὴν πρώτην δηλ. δεκαετίαν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ.

Δύο ἄλλαι οἰνοχόαι ἐξ Ἀπολλωνίας τῆς Ἰλλυρίας, κορινθιακῆς ἀποικίας, ἰδρυθείσης, ὡς γνωστόν, συγχρόνως μετὰ τοῦ Ἀνακτορίου, ἀνευρεθεῖσαι μετ' ἄλλων ἀγγείων ἐντὸς πίθου, περιέχοντος τὴν τέφραν νεκροῦ, ἀνήκουν εἰς τὴν προ-



Εἰκ. 7. Οἰνοχόαι ἐξ Ἀπολλωνίας (α) καὶ Ἀνακτορίου (β).

χωρημένην μέσῃ Κορινθιακῇ περιόδῳ (εἰκ. 7α)³. Ἦδη ὁμως ἡ χρονολογικὴ ἀποστασις μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων καὶ τῆς οἰνοχόης τοῦ Ἀνακτορίου (εἰκ. 7β) εἶναι αἰσθητή. Εἰς ταύτας ἡ διάσπασις τοῦ περιγράμματος τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν ὤμων ἔχει χωρήσει ἔτι περισσότερον, ἔνεκα τῆς ἀνυψώσεως τῶν ὤμων, ἢ βάσις ἔχει ἀναπτυχθῆ κατ' ὕψος καὶ κατὰ πλάτος, τὸ σῶμα ἀπέβη συμπαγέστερον, ἢ δὲ μορφή τῶν ἀγγείων κατέστη σταθερὰ καὶ τεκτονικὴ. Τέλος ἡ μία τούτων προσέλαβε τὸν χαρακτηριστικὸν διὰ τοὺς χρόνους τούτους πλαστικὸν δακτύλιον ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, εἰς τὰ σημεῖα ἀρθρώσεώς του μετὰ τοῦ στομίου καὶ τῶν ὤμων. Κατὰ ταῦτα ἡ οἰνοχόη τοῦ Ἀνακτορίου, ἀσφαλῶς μεταγενεστέρα τῆς οἰνοχόης τοῦ Λούβρου, ἀρχαιότερα τῶν ἐξ Ἀπολλωνίας καὶ σύγχρονος πρὸς τὰς οἰνοχόας τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ὀξφόρδης, δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ τέλος τῆς πρώιμου Κορινθιακῆς περιόδου, περὶ τὸ 600 π. Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ ταῦτα. Κατὰ τι ἀρχαιό-

¹ CVA Louvre III ca, πίν. 24, 1-2 καὶ Necroc. 128.

² CVA Oxford II, IIIc, πίν. V, 15 καὶ PAYNE 745, Corinth VII, 1, πίν. 31, 227 πίν. 32, 228.

³ L. REY, Albania IV, σ. 12 κ. ἐξ. εἰκ. 7 καὶ 13. Ταύτας ὁ Rey ἀναβιβάζει εἰς τοὺς μεταξὺ τῶν μέσων

τοῦ 7ου καὶ ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος χρόνους (αὐτ. σ. 16). Αὗται ὁμως χρονολογοῦνται κατὰ τὴν προχωρημένην μέσῃ Κορινθιακῇ περιόδῳ, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τοὺς τύπους F-H κατὰ PAYNE (Necroc., εἰκ. 10).

τεραι φαίνονται αἱ δύο κοτύλαι. Ἡ ὑπὸ τὰ χεῖλη ροδίνη ἐπίθετος ταινία καὶ ἡ καλὴ τεχνικὴ τοῦ πηλοῦ εἶναι γνωρίσματα τῆς πρωίμου περιόδου. Ἐνεκα τῶν ὑψηλῶν πῶς εἰσέτι ἀναλογιῶν καὶ τῶν σχετικῶς ἐλαφρῶν βάσεων πρέπει νὰ τοποθετηθῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τῆς περιόδου, ὅτε πλέον παρατηρεῖται, ὡς εἴπομεν, ἀντίθετος τάσις πρὸς συμπαγεῖς ἀναλογίας, ἐξελισσομένης ἔτι περαιτέρω κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον.

Τὸ σχῆμα τοῦ κώθωνος δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον χρονολογήσεως. Γενικῶς θεωρεῖται ὅτι τὸ σχῆμα τοῦτο ἐγκαινιάζεται ἐν Κορίνθῳ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον· ἀλλ' ὁ μνημονευθεὶς ἤδη κώθων τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς ἐν Γερμανίᾳ, ἀνήκων εἰσέτι εἰς Γεωμετρικοὺς χρόνους, διευρύνει κατὰ ἓνα περίπου αἰῶνα τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀγγείου τούτου. Κατὰ τὴν τελευταίαν Κορινθιακὴν περίοδον σημειοῦται ἰδιαιτέρα ἐπίδοσις τοῦ ἀγγείου, ἄνευ αἰσθητῆς μεταβολῆς τῆς μορφῆς. Ἀλλὰ τὸ ὡς ὀφιοειδὲς κόσμημα περιθέον τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου σῶμα τοῦ ὄψεως καὶ ἰδίᾳ οἱ τετράφυλλοι ἐγγάρακτοι ρόδακες, ἐναλλάξ τοποθετημένοι, εἶναι διακοσμητικὸν θέμα τῆς πρωίμου περιόδου. Εἰς τοὺς αὐτοὺς ἐπίσης χρόνους δύναται νὰ τοποθετηθῇ καὶ τὸ Bucchero ἀλάβαστρον, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῶν κτερισμάτων τοῦ πίθου. Ἐπομένως ἡ ἐντὸς τούτου ταφὴ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀσφαλῶς περὶ τὸ 600 π.Χ. ἢ κατὰ τὰς πρώτας δύο δεκαετίαις τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἄν καὶ περιορισμένης κλίμακος ἡ γενομένη εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Ἀνακτορίου ἔρευνα, ἐν τούτοις ἐπιτρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὴν σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν. Τὸ Ἀνακτόριον, ἔνεκα τῆς ἐπικαίρου γεωγραφικῆς θέσεώς του, παρὰ τὸν εἰσπλουν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ὑπῆρξεν ἐν ἐκ τῶν ἐμπορικῶν ἐκείνων ἐρεισμάτων τῶν Κορινθίων εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος, διὰ τῶν ὁποίων οὗτοι ἐπέβαλλον τὴν οἰκονομικὴν κυριαρχίαν των ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἐξησφάλιζον τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴν σταθερότητα τοῦ ἐμπορίου των μετὰ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἡπείρου, περιοχῶν ἐξαιρετικῶς συντηρητικῶν εἰς πολιτισμόν. Διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἀνακτορίου καὶ τῆς ἀπέναντι Ἀμβρακίας ὁ Ἀμβρακικὸς καθίστατο πλέον ἐσωτερικὴ θάλασσα τῶν Κορινθίων¹. Αἱ περιοχαὶ αὗται ὑπῆρξαν, φαίνεται, πεδῖον ἐκμεταλλεύσεως τῶν Μυκηναίων ἤδη ἐμπόρων, τὴν ὁποίαν ὁμως ἀνέκοψαν αἱ μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων ἐπελθοῦσαι μεταβολαί². Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς ὁ Ἀμβρακικὸς καθίσταται καὶ πάλιν πεδῖον οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν νοτίων Ἑλλήνων, ἰδίως δὲ μετὰ τῶν Κορινθίων, τῶν Ἡλείων καὶ τῶν Κερκυραίων διὰ τῆς ἰδρύσεως σειρᾶς ἀποικιῶν³.

Ἡ ἐγκατάστασις εἰς τὴν ΒΔ. Ἑλλάδα κορινθιακῶν ἀποικιῶν συμπίπτει μὲ τὴν μεγίστην οἰκονομικὴν ἀνθῆσιν τῆς πόλεως. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἐμπο-

¹ G. BUSOLT, Griechische Geschichte I², σ. 641-43, RE² Suppl. IV, 1018.

² Τοῦτο δύναται νὰ ὑποτεθῇ καὶ διὰ τὴν Ἡπείρου ἐπὶ τῇ βάσει μυκηναϊκῶν τινῶν εὗρημάτων, προερχομένων ἐκ τάφων παρὰ τὸ Καλμπάκι, βορείως τῶν Ἰωαννίνων, περὶ τῶν ὁποίων ἀσχολούμεθα εἰς τὴν ΑΕ 1956, σ. 114-153. Προχείρως ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ἐθνικότης τῶν ἀρχαίων Ἡπειρωτῶν, Ἡπειρ. Ἑστία 1954, σ. 675

κ. ἐξ., BCH LXXVIII, 1954, σ. 135. Ἀνάλογος διείσδυσις τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου διαπιστοῦται, μεσοῦντος τοῦ 14ου αἰῶνος, εἰς τὴν κεντρικὴν Μακεδονίαν, πρβλ. W. A. HEURTLEY, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. 96, 112, 124, 126, 129.

³ Ὁ N. HAMMOND θεωρεῖ πιθανὴν τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἰδρυσις τῶν τριῶν ἀποικιῶν τῶν Ἡλείων, τῆς Πανδοσίας, τοῦ Βουχετίου καὶ τῆς Ἐλατείας, ἐπὶ τῆς

ρικῆς δραστηριότητος τῶν Κορινθίων, ὅπως ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς εὐρυτάτης ἐξαπλώσεως τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ., τὰ ὅποια τώρα ἐξάγονται εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ κάθε ἄλλην ἐποχὴν. Ἰδιαιτέρως ἐκδηλοῦται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Κορινθίων διὰ τὴν ΒΔ. Ἑλλάδα, ἣτις διὰ τῆς ἀλύσεως τῶν νέων ἀποικιῶν ὑπήχθη ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἐπιρροὴν των¹. Τὰ ὀλίγα ἐπὶ τοῦ παρόντος εὐρήματα ἐκ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἀνακτορίου, ἀποκλειστικῶς κορινθιακῆς προελεύσεως, παρέχουν σαφῆ μαρτυρίαν περὶ τῆς ἐμπορικῆς κυριαρχίας τῶν Κορινθίων κατὰ τοὺς χρόνους τούτους.

Παρὰ τὰς ἀπὸ μακροῦ λεηλασίας τοῦ νεκροταφείου τὰ εὐρήματα ταῦτα παρέχουν σοβαρὰς διαβεβαιώσεις, ὅτι συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ θὰ εἶχον ἀξιόλογα ἀποτελέσματα εἰς εὐρήματα καὶ συμπεράσματα. Τὸ νεκροταφεῖον διετηρήθη ἐν ἐνεργείᾳ ἐπὶ μακρόν, ἀπὸ τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ τέλους σχεδὸν τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰ., ὅτε ἡ πόλις τῶν Ἀνακτορίων ὑπήχθη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐλληνορρωμαϊκῆς Νικοπόλεως (30 π.Χ.), καταστῆσα λιμὴν ταύτης, τῶν πλείστων τῶν κατοίκων τῆς συνοικισθέντων εἰς τὴν νέαν πόλιν (ΣΤΡΑΒ. X 450). Αἱ ἐπίμονοι λεηλασίαι τοῦ νεκροταφείου ἀποδεικνύουν πόσον ἐπικερδεῖς καὶ καταστρεπτικαὶ ὑπῆρξαν αἱ ἐκάστοτε προσπάθειαι τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἀλλὰ καὶ εἰς πορίσματα ἡ συστηματικὴ σκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἦτο πλουσία. Τὸ γεγονὸς ἰδίᾳ, ὅτι τὸ Ἀνακτόριον ἰδρῦθη κατὰ τὸ τέλος τῆς Μεταβατικῆς περιόδου, ἀποτελεῖ λαμπρὸν *terminus post quem* διὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς προίμου κορινθιακῆς περιόδου. Πρὸς τούτοις θὰ καθίσταντο περισσότερον κατανοηταὶ αἱ κατὰ καιροὺς διάφοροι ἐμπορικαὶ σχέσεις, αἱ ὅποιαι ἦτο φυσικὸν νὰ διασταυρῶνται ἐπὶ τῶν Ἀκαρνανικῶν καὶ Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κυρίως μετὰ τὴν ἄνοδον τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐμπορίου εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Τὸ γεγονὸς, ὅτι τὰ κτερίσματα τοῦ πίθου ἐν τῷ συνόλῳ των προέρχονται ἐκ τῆς Κορίνθου, ἐνῶ τὸ μοναδικὸν ἀγγεῖον τοῦ ἐκ κεράμων κατεσκευασμένου σαγματοειδοῦς τάφου τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. εἶναι ἀττικόν (εἰκ. 6β), κατανοεῖται καλύτερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς, ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ σημαντικοῦ τούτου τομέως τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος, κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ. μέχρι τῆς πρώτης φάσεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐποχῆς ὑπερισχύσεως τῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἀθηνῶν².

ζώνης βορείως τοῦ Ἀμβρακικοῦ, προηγήθη τῶν Κορινθιακῶν ἀποικιῶν τῆς Ἀμβρακίας καὶ τοῦ Ἀνακτορίου (The Colonies of Elis in Cassopæa, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, εἰς μνήμην, Χρ. Σούλη, 1954, σ. 31-32). Πρβλ. καὶ ΑΕ 1956, σ. 152.

1 Σχετικῶς ἰδὲ S. WEINBERG, Corinth VII, I, σ. 55. Περὶ τῆς ἐν γένει διασπορᾶς τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων τῆς περιόδου ἰδὲ Necroc., σ. 181 κ. ἐξ. Τὴν διεισδυσιν τοῦ ἐμπορίου τῆς Κορίνθου εἰς τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τῆς Ἀδριατικῆς ἐκτὸς τῆς ἰδρύσεως σειρᾶς ἀποικιῶν μαρτυρεῖ καὶ ἡ κεραμεικὴ τοῦ Θέρμου καὶ τῆς Καλυδῶνος (γ' τέταρτον τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς), τῆς Ἰθάκης, τῆς Κερκύρας, τῆς Δωδώνης,

τῆς Ἀπολλωνίας, τῶν Σαλῶνων (Σπαλᾶτο). Σχετικῶς ἰδὲ Necroc., σ. 186. Εἰς ταῦτα προσθετέα μερικὰ ὀστρακα ἐκ Δωδώνης ἐκ τῶν παλαιότερων καὶ προσφάτων ἀνασκαφῶν τοῦ καθηγητοῦ κ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ (Ἡπειρ. Χρον. 1935, σ. 244, πίν. 25β5) καὶ μερικὰ ἀγγεῖα, μὴ δημοσιευθέντα εἰσέτι, ἐξ Ἀμβρακίας, ἦτοι τρεῖς ἀρύβαλλοι καὶ ἐν ἀλάβαστρον (αὐξ. ἀρ. Καταλόγου 111 - 112) τῆς συλλογῆς Παρηγορητίσης Ἀρτης, δύο δὲ ἀρύβαλλοι καὶ ἐν ἀλάβαστρον τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (αὐξ. ἀρ. Καταλόγου 355, 357, 358).

2 Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἰδὲ καὶ R. L. BEAUMONT, JHS LXXII, 1952, σ. 62-63.

Ὁ ἐλθὼν εἰς φῶς τάφος τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου Καπάσες ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὴν γενεὰν ἐκείνην τῶν πρώτων Κορινθίων ἀποίκων τοῦ Ἀνακτορίου, τοῦτο δὲ ἐνισχύει καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἀνευρεθεῖσα κεραμεική, προερχομένη ἀποκλειστικῶς ἐκ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὰ ὀλίγα ταῦτα εὐρήματα στηρίζουν καὶ ἀρχαιολογικῶς τὴν ἄποψιν ὅτι ἐνταῦθα ἔκειτο τὸ Ἀνακτόριον.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΥΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΝΑΟΝ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ¹

Τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου 1955 ἀνεφέρθη εἰς τὴν Α'. Ἐφορείαν Ἀκροπόλεως, ὅτι εἰς τὴν κρύπτην τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἀθηνῶν εἶχον ἀνευρεθῇ ἀρχαῖα ἀγγεῖα. Ἐπεμβᾶσα ἡ Ὑπηρεσία διεπίστωσεν ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦσαν πρωτογεωμετρικά. Τὸ ἐκτελούμενον εἰς τὴν κρύπτην ἔργον ἦτο διάνοιξις φρέατος κυκλικοῦ, βάθους 2 μ. καὶ διαμέτρου 2 μ., πρὸς κατασκευὴν βαπτιστηρίου. Τὰ ἀγγεῖα εὐρίσκοντο εἰς βάθος 0.80–1.00 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τῆς κρύπτης καὶ ἐν μέρει ἐντὸς φυσικοῦ ἐδάφους (κιμιλιᾶς) πρὸς τοῦτο λαξευμένου. Δυστυχῶς, οἱ ἐργάται δὲν ἀντελήφθησαν τὴν ὕπαρξιν ἀρχαίων, παρὰ μόνον ὅταν παρετήρησαν εἰς τὰς παρειὰς τοῦ φρέατος δύο ἀμφορεῖς κειμένους ἀπέναντι ἀλλήλων. Τὸ ἐν τῷ μεταξὺ διάστημα εἶχεν ἤδη σκαφῇ, οὕτω δὲ ἦτο ἀδύνατον πλέον νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ σχῆμα τῶν τάφων. Ἡ ὕπηρεσία περισυνέλεξε τοὺς ἀμφορεῖς καὶ προέβη ἀμέσως δι' εἰδικοῦ συνεργείου εἰς τὸν καθαρισμὸν τῶν χωμάτων καὶ τὴν περισυλλογὴν τῶν κατεσπαρμένων ὀστράκων. Καὶ πάλιν, δυστυχῶς, μέρος τῶν χωμάτων εἶχεν ἤδη ἀπορριφθῇ ὑπὸ τῶν ἐργατῶν τοῦ φρέατος πρὸ τῆς ἀφίξεως τῆς ὕπηρεσίας, οὕτω δὲ ἔλειψαν μικρὰ τμήματα τῶν ἀμφορέων καὶ μεγαλύτερα τῶν ἀγγείων, τὰ ὅποια καίονται μὲ τὸν νεκρὸν καὶ συνοδεύουν αὐτὸν εἰς τὸν τάφον² (ἂν καὶ τῶν ἀγγείων αὐτῶν συχνὰ λείπουν πολλὰ ὄστρακα, διότι οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ δὲν ἐκοπίαζον νὰ συλλέξουν ἐπιμελῶς ὅλα τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν πυράν). Οἱ δύο ἀμφορεῖς περιέκλειον τὴν τέφραν καὶ τὰ ὅστ' αὐτῶν δύο νεκρῶν.

Τὰ περισυλλεγένητα ἀγγεῖα εἶναι:

1) Ἀμφορεὺς μὲ καθέτους λαβὰς (εἰκ. 1), ὕψος 0.419, διάμ. στομ. 0.155. Ἐπὶ τῶν ὧμων μεταξὺ τῶν λαβῶν: Ἀνὰ δύο συστήματα ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, σχεδιασμένων μὲ τὸν διαβήτην καὶ χωριζομένων ἀπὸ κόσμημα, ἀποτελούμενον ἀπὸ δύο καθέτους γραμμὰς καὶ θλαστὴν γραμμὴν ἐκατέρωθεν αὐτῶν.

Τὴν διακόσμησιν αὐτὴν ὁρίζει πρὸς τὰ κάτω ταινία μεταξὺ δύο ὁριζοντίων γραμμῶν. Τρεῖς ὁριζόντιοι παράλληλοι γραμμαὶ ὁρίζουν καὶ τὴν κοιλίαν εἰς τὸ κάτω μέρος.

¹ Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Γ. Μηλιάδην διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως, τὸν κ. Ἱ. Τραυλὸν διὰ τὴν ἐκ-

πόνησιν τοῦ σχεδιογραφήματος καὶ τέλος τὴν δίδα Smithson τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς.
² Kerameikos I, σελ. 181' βλ. καὶ IV, σ. 2.

Εἰς τὰς κάτω λαβάς: Γραμμαὶ χιαστὶ τεμνόμεναι καὶ τρεῖς ὀριζόντιοι, ἐγκάρσιοι γραμμαί.

2) Ἀμφορεὺς μὲ ὀριζοντίας λαβάς (εἰκ. 2). Ὑψ. 0.41, διάμ. στομ. 0.174. Λείπουν μερικὰ τεμάχια, τὰ ὅποια συνεπληρώθησαν μὲ γύψον.

Ὁ λαιμὸς φέρει καστανομέλαν γάνωμα, ἐκτὸς ἐδαφόχρου ζώνης, φερούσης τρεῖς ὀριζοντίους γραμμάς.

Ἐπὶ τῶν ὧμων (μεταξὺ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν καὶ θλαστῆς γραμμῆς ἄνω καὶ ταινίας μεταξὺ δύο γραμμῶν κάτω): Ἐπτὰ συστήματα ἐξ ἐννέα ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων σχεδιασμένων μὲ διαβήτην, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων κόσμημα ἐν εἴδει



Εἰκ. 1. Ἀμφορεὺς μὲ καθέτους λαβάς.



Εἰκ. 2. Ἀμφορεὺς μὲ ὀριζοντίας λαβάς.

ἄκιδος. Εἰς ἓν σημεῖον ἢ ἐξ ἡμικυκλίων καὶ θλαστῆς γραμμῆς διακόσμησις διακόπτεται ὑπὸ «κοσμήματος περιδεραίου» ἐξ κρεμαμένων μελῶν. Ὑπὸ τὰς λαβάς τρεῖς ὀριζόντιοι γραμμαί. Τὰς λαβάς διακοσμεῖ γραμμὴ, διήκουσα καθ' ὅλον τὸ μῆκος των, καὶ ἄλλαι περιοριζόμεναι εἰς τὰ ἅκρα των. Αἱ γραμμαὶ αὐταὶ τῶν λαβῶν φέρονται λοξῶς πρὸς τὰς προαναφερθείσας ὀριζοντίους γραμμάς.

3) Οἰνοχόη (εἰκ. 3), ὕψ. 0.333, ἐλλειπῆς τὴν λαβὴν καὶ ἀρκετὸν μέρος τῆς ἐπιφανείας καὶ συμπεπληρωμένη μὲ γύψον.

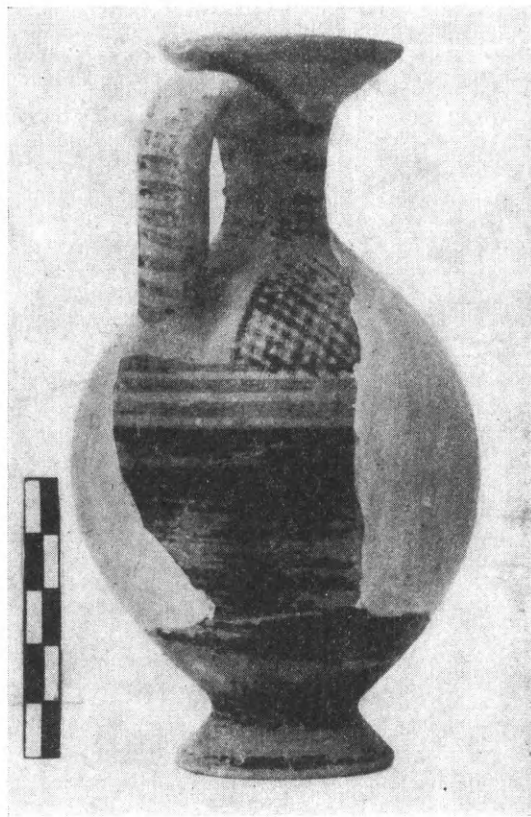
Τὸ χεῖλος φέρει καστανομέλαν γάνωμα, ἐν μέρει ἐφθαρμένον. Τοῦ λαιμοῦ τὸ κάτω μέρος περιβάλλεται ὑπὸ τριῶν γραμμῶν καὶ θλαστῆς γραμμῆς ἐπὶ τῆς ἄνωτέρας ἐξ αὐτῶν Ἐπὶ τῶν ὧμων: Τέσσαρα συστήματα ἐκ δώδεκα ὁμοκέντρων ἡμικυ-

κλίων, σχεδιασμένων μὲ διαβήτην, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων κόσμημα ἐν εἵδει ἀκίδος. Τὰ συστήματα τῶν ἡμικυκλίων χωρίζονται ὑπὸ διπλῆς καθέτου γραμμῆς, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας θλαστὴ γραμμὴ. Τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ σώματος φέρει γάνωμα, ἐκτὸς ζώνης ἐδαφόχρου, κειμένης ὀλίγον κάτωθεν τῆς μεγαλυτέρας περιφερείας τῆς κοιλίας καὶ κοσμουμένης ὑπὸ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν.

4) Μικρὰ λήκυθος (εἰκ. 4): Ὑψ. 0.135, διάμ. στομ. 0.047. Σφύζεται μικρὸν μέρος αὐτῆς. Τὸ χεῖλος, ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, φέρει γάνωμα. Ἐπὶ τῆς καθέτου λαβῆς πολλαὶ ὀριζόντιοι γραμμαί. Πέντε ὀριζόντιοι γραμμαὶ περιβάλλουν



Εἰκ. 3. Οἰνοχόη.



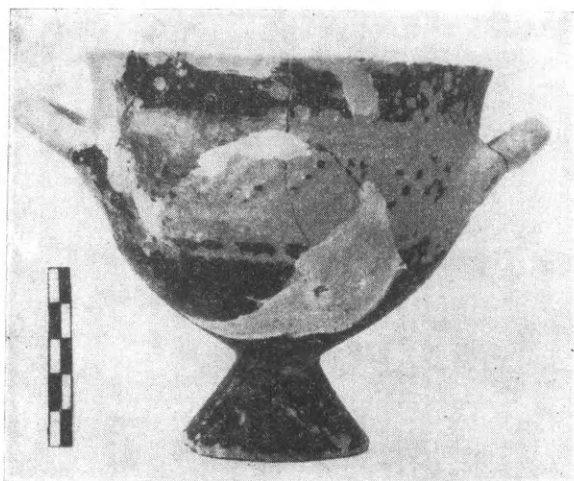
Εἰκ. 4. Λήκυθος.

τὸν λαιμόν. Ἐπὶ τῶν ὤμων σφύζεται τρίγωνον πεπληρωμένον δικτυωτοῦ, ὡς καὶ μικρὰ τμήματα ἄλλων δύο. Ἀρχικῶς τὰ τρίγωνα ἦσαν ἀσφαλῶς τέσσαρα. Ὑπὸ τὴν διακόσμησιν αὐτὴν τρεῖς ὀριζόντιοι γραμμαί. Ὅλον τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου, ὡς καὶ ἡ χαμηλὴ κωνοειδὴς βάση, φέρουν γάνωμα.

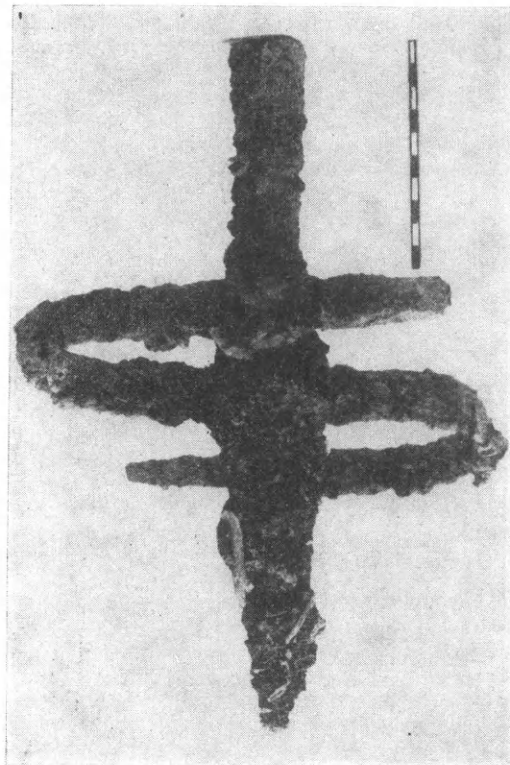
5) Σκύφος (εἰκ. 5). Ὑψ. 0.107, διάμ. 0.116. Ἐλλείπει τμήμα του. Βάσις κωνοειδής. Εἰς τὴν μόνην μεταξὺ τῶν λαβῶν ἐδαφόχρουν ζώνην ἢ ἐκ μαύρου βερνικίου διακόσμησις ἔχει φθορὰν μέχρι τοῦ σημείου νὰ μὴ διακρίνεται πλέον τὸ σχῆμα τῆς διακοσμήσεως.

Πλὴν τῶν ἀγγείων αὐτῶν περισυνελέγησαν σιδηρᾶ αἰχμὴ λόγχης καὶ σιδηροῦν ξίφος κεκαμμένον καὶ προσκεκολλημένον εἰς τὴν αἰχμήν, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνης 6.

Τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς δύο τάφους. Ἐὰν πιστεύσωμεν μάλιστα τὴν θεωρίαν τοῦ DESBOROUGH¹, βασιζομένην ἐπὶ τῶν περισμάτων πολλῶν τάφων, ὁ ἀμφορεὺς μὲ τὰς καθέτους λαβὰς περιεῖχε πιθανῶς λείψανα ἀνδρός, ἐνῶ ὁ ἄλλος, μὲ τὰς ὀριζοντίας λαβὰς, λείψανα γυναικός. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀληθές, τότε τὰ ὅπλα πρέπει φυσικὰ νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀμφορέως 1. Ἡ αἰχμὴ τῆς λόγχης φαίνεται νὰ προσεκολλήθη εἰς τὸ ξίφος τυχαίως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ ἡ παρουσία λίπους καὶ λειψάνων ὀστέων ἐπ' αὐτῶν καὶ ἰδίως ἐπὶ τῆς αἰχμῆς τῆς λόγχης. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν διατὶ τὸ ξίφος συνεστράφη κατὰ τόσον ἰδιόρρυθμον τρόπον. Εἰς ποῖον τάφον πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἕκαστον ἐκ τῶν ἄλλων ἀγγείων; Πρὸς τοῦτο χρήσιμος εἶναι ἡ χρονολογικὴ ἐξέτασις αὐτῶν.



Εἰκ. 5. Σκύφος.



Εἰκ. 6. Σιδηρὰ αἰχμὴ λόγχης καὶ ξίφος

Ὁ ἀμφορεὺς 1 ἀνήκει εἰς τὴν ὥριμον περίοδον. Τὸ σῶμά του δὲν ἔχει πλέον τὸ ὀγκηρὸν σχῆμα τῶν ἀμφορέων τῆς πρωΐμου περιόδου² δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμη τὸ ραδινὸν σχῆμα τῶν ἀμφορέων τῆς ὑστερας περιόδου³. Τὸ σχῆμά του πλησιάζει π. χ. πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ὁμοίου κατὰ τὴν διακόσμησιν ἀμφορέως 1069 τοῦ τάφου 34 τοῦ Κεραμεικοῦ⁴, ἀνήκοντος εἰς τὴν ὥριμον περίοδον⁵ ἢ καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος του εἶναι ἀκόμη εὐρύτερος αὐτοῦ.

Ὅτι δύναται νὰ ἀνάχθῃ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ὑπαρξὶς ἀνεπτυγμένης ἤδη δακτυλιοειδοῦς βάσεως⁶ ὡς καὶ τὸ μεταξὺ τῶν ἡμικυκλίων κάθετον κόσμημα⁷.

¹ Protogeometric Pottery, σ. 5 κέ., 20, 36.

² Kerameikos IV, πίν. 5, ἀριθ. 915 τοῦ τάφου 25.

³ DESBOROUGH, αὐτόθι σ. 8 κέ. κυρίως σ. 14 καὶ 19. Kerameikos I, σ. 150. βλ. π.χ. Ker. IV, πίν. 5, ἀρ. 2008 καὶ 906 καὶ πίν. 6, 7 καὶ 8.

⁴ Ker. IV, πίν. 5.

⁵ Βλ. αὐτόθι, σ. 13.

⁶ Ker. I, σ. 196 καὶ IV, σ. 150.

⁷ Ker. IV, σ. 150.

Ἄς ἴδωμεν τὰ ἄλλα ἀγγεῖα.

Ὁ ἀμφορέυς, μὲ τὰς ὀριζοντίας λαβάς, 2, διὰ τὸ σχῆμα τοῦ λαιμοῦ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν I (with high neck and everted lip) τοῦ DESBOROUGH φαίνεται δὲ νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἀμφορέως 1, ἂν καὶ ὅχι πολὺ. Ἄν συγκριθῇ πρὸς τοὺς ἀμφορεῖς 544, τοῦ τάφου 15 τοῦ Κεραμικοῦ¹, καὶ 560, τοῦ τάφου 18², ἀνήκοντας εἰς τὴν ὥριμον περίοδον, εἶναι στενότερος αὐτῶν εἰς τὸ κατὰ τὰς λαβάς μέρος, ὃ δὲ λαιμός, μεγαλύτερος ἤδη, ἔχει ἀναλογίαν πρὸς τὸ σῶμα προοδίδουσας μεταγενέστερον στάδιον ἐξελίξεως³, τὸ σχῆμα δὲ τοῦ ἀμφορέως εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ἀμφορέως 1073, τοῦ τάφου 37 τοῦ Κεραμικοῦ⁴ ἀνήκοντος εἰς τὴν ὑστέραν περίοδον τοῦ ῥυθμοῦ⁵. Εἰς αὐτὸν παρατηροῦμεν τὰς αὐτὰς ἀρμονικὰς ἀναλογίας⁶ ὅπως εἰς τὸν ἀμφορέα τῆς Μητροπόλεως. Ἐπίσης χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι αἱ τρεῖς γραμμαὶ τῆς κοιλίας κεῖνται ἐξ ἴσου ὑψηλὰ καὶ εἰς τὰ δύο ἀγγεῖα καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν κοιλίαν ἔχουν ἤδη ἐξαφανισθῇ αἱ κυματοειδεῖς γραμμαί, αἱ ὁποῖαι συνηθέστατα κοσμοῦν τὸ μέρος αὐτό. Τοῦτο δὲ συμβαίνει ἀρκετὰ συχνὰ μόνον εἰς τὴν ὑστέραν περίοδον⁷.

Οὕτε ὁμως πολὺ χαμηλὰ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ὁ ἀμφορεύς 2. Τὸ κάτω μέρος του εἶναι ἀκόμη ἀγάνωτον⁸ καὶ τὸ σχῆμά του δὲν εἶναι τόσον «ρευστὸν» ὅσον εἰς τινὰς ἀμφορεῖς τῆς τελευταίας φάσεως⁹. Ἡ διακόσμησις τοῦ λαιμοῦ μὲ τρεῖς στενὰς ταινίας ἐπὶ ἐδαφόχρου ζώνης δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθῇ ἀπολύτως ἂν ἔχη χρονολογικὴν σημασίαν¹⁰.

Ἀξιοσημεῖωτον, καὶ ἐφ' ὅσον γνωρίζω μοναδικόν, εἶναι τὸ κόσμημα «ἀκίδος». Εἶναι ἄρα γε ἀπλὴ παραλλαγή τοῦ συνηθεστέρου τριγώνου¹¹, ἢ μήπως τοῦτο κατάγεται ἀπὸ τὴν ὁμοίαν ἐνίοτε διαμόρφωσιν τοῦ κέντρου τοῦ παπυροειδοῦς κοσμήματος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς¹² καὶ ἄλλων ἀνεξαρτήτων ἡμικυκλίων τῆς ἰδίας ἐποχῆς¹³;

Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα, ἡ οἶνοχόη παρουσιάζει τὸ αὐτὸ κόσμημα ἐντὸς τῶν ἡμικυκλίων. Κατὰ τὸ σχῆμα ὁμοιάζει πρὸς τὴν οἶνοχόην 1077 τοῦ εἰς τὴν ὑστέραν περίοδον ἀνήκοντος τάφου 37 τοῦ Κεραμικοῦ¹⁴. Καὶ αὕτη ὁμως δὲν πρέπει νὰ κατέλθῃ πολὺ χαμηλὰ, διότι εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου συνηθίζονται ἀγγεῖα ἐξ ὀλοκλήρου γανωμένα, πλὴν μικρᾶς ζώνης εἰς τὴν κοιλίαν¹⁵ ἢ ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαφανίζεται τὸ κάθετον κόσμημα καὶ ἀφήνονται ἐλεύθερα τὰ ἡμικύκλια¹⁶. Τὸ ἀγγεῖον λοιπὸν αὐτὸ μᾶλλον εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀμφορέως 2 ἀνήκει, ὅπως καὶ τὸ ληκύθιον, τὸ ὁποῖον διακοσμεῖται ἤδη μὲ τρίγωνα δικτυωτά, ἀντὶ τῶν ἡμικυκλίων, τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο πρὶν, ἐνῶ πάλιν δὲν εἶναι ἀκόμη ἐξ ὀλοκλήρου γανωμένον ὅπως συνηθίζεται εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου¹⁷.

1 Ker. I, πίν. 55.

2 Αὐτόθι, πίν. 58.

3 Βλ. Ker. I, σ. 158. DESBOROUGH, σ. 26.

4 Ker. IV, πίν. 10a. DESBOROUGH, πίν. 5.

5 Ker. IV, σ. 23. DESBOROUGH, σ. 25.

6 Ker. IV, σ. 15.

7 DESBOROUGH, σ. 28, 30, 36.

8 Αὐτόθι σελ. 26, 30, 36.

9 Ker. IV, πίν. 11, ἀρ. 1096 καὶ 1098.

10 DESBOROUGH, σ. 26.

11 FURUMARK, σ. 261, εἰκ. 33 κόσμημα 11 τῆς YM III B καὶ C ἐποχῆς.

12 Αὐτόθι σ. 345 εἰκ. 58, κόσμημα 43, κέ. βλ. καὶ Hesperia, 8, 1939, σ. 368, εἰκ. 46 ἀπὸ τὴν Μυκηναϊκὴν δεξαμενὴν εἰς τὴν B. κλειτὴν τῆς Ἀκροπόλεως.

13 Ker. IV, πίν. 13. DESBOROUGH, πίν. 7.

14 Ker. IV, σελ. 23. DESBOROUGH, σ. 49-50.

15 Βλ. DESBOROUGH, σ. 48 κέ.

16 Αὐτόθι, σελ. 50, 51, 53.

17 DESBOROUGH, σ. 76.

Τοῦ σκύφου ἡ διακόσμησις ἔχει σχεδὸν τελείως φθαρῇ, σώζεται ὅμως ἡ γάνωσις εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου, καταλειπομένης στενῆς μᾶλλον διακοσμητικῆς ζώνης εἰς τὸ μεταξὺ τῶν λαβῶν τμήμα. Ἐκ τῶν ἰχνῶν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ ὀρίζεται ἀπὸ μίαν ἢ δύο γραμμάς ἄνω καὶ ἴσως ἄλλας τόσας κάτω. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνονται ἔχνη πυκνῆς συνεχοῦς διακοσμῆσεως, ὅπως ἴσως ἐπὶ τοῦ σκύφου ἀρ. 2011 τοῦ τάφου 40 τοῦ Κεραμεικοῦ¹ (ὅπου ὅμως τὸ κάτω μέρος τοῦ κυρίου σώματος εἶναι ἀγάνωτον), πρὸς τὸν ὁποῖον ἄλλωστε ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα. Ὁ τάφος 40 χρονολογεῖται εἰς τὴν ὑστέραν περίοδον.

Ὅλα λοιπὸν τὰ μικρότερα ἀγγεῖα ἀνήκουν, ὅπως ὁ ἀμφορεὺς 2, εἰς τὴν ὑστέραν περίοδον τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ὃχι ὅμως εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν του. Ταῦτα θὰ ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὸν ἀμφορέα 2 παρὰ εἰς τὸν ἀμφορέα 1, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν μόνον τὰ ὅπλα. Ἡ χρονολογικὴ ἀπόστασις τῶν δύο τάφων δὲν φαίνεται πάντως νὰ εἶναι μεγάλη, διότι ἡ περίοδος τῆς ὠρίμου φάσεως ὑπῆρξε βραχεῖα².

Ἐδῶ πρέπει νὰ εἰπώμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ὅπλων. Τὸ σχῆμα τῆς αἰχμῆς τῆς λόγχης εἶναι παρόμοιον πρὸς τὸ τῆς αἰχμῆς τοῦ τάφου 34 τοῦ Κεραμεικοῦ³, ἀνήκοντος εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ὠρίμου ρυθμοῦ⁴.

Ἡ κάμψις τοῦ ξίφους ἔγινε σκοπίμως κατὰ τὴν καῦσιν τοῦ νεκροῦ πολεμιστοῦ. Κεκαμμένα ξίφη ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλους πρωῒμους τάφους, συχνὰ συνεστραμμένα περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ τεφροδόχου ἀμφορέως⁵. Ἐδῶ ὅμως τὸ ξίφος ἔχει σχῆμα λατινικοῦ S. Παρόμοιον σχῆμα ἔχουν πολλὰ ξίφη εὐρεθέντα εἰς προϊστορικοὺς Γερμανικοὺς τάφους πολεμιστῶν⁶. Ἡ συνήθεια λοιπὸν νὰ κάμπτωνται τὰ ξίφη τῶν πολεμιστῶν μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν καὶ νὰ ἀποτίθενται εἰς τὸν τάφον, οὕτω συνεστραμμένα, εἶναι ἰνδογερμανικὴ, ἀπαντᾷ δὲ καὶ εἰς τοὺς Κέλτας, εἰς τοὺς ὁποίους ὅμως ἔχει ἀπλούστερον σχῆμα. Αἰτία τῆς συνηθείας αὐτῆς εἶναι, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ JAHN, ἡ πεποιθήσις τῶν πρωτογόνων ἐκείνων λαῶν, ὅτι διὰ τῆς κάμψεως τοῦ προσφιλοῦς ὅπλου τοῦ νεκροῦ πολεμιστοῦ φονεύεται καὶ τοῦτο, ἀναγκάζεται δὲ τοιουτοτρόπως ἡ ψυχὴ του νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ κυρίου του καὶ εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν. Αἱ περισσότεραι τῆς μιᾶς συστροφῆς τῶν ξιφῶν τῶν Γερμανικῶν τάφων ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ τάφοι τῶν ἦσαν τάφοι καύσεως καὶ ὃχι τάφοι ἀπλῆς ταφῆς, ὅπως ἦσαν οἱ Κελτικοί, καὶ συνεπῶς μικρότεροι, στερούμενοι ἐπαρκοῦς χώρου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει φυσικὰ καὶ διὰ τὸ ἐλληνικὸν ξίφος, ἀποτιθέμενον εἰς τάφον καύσεως.

Ἡ περισσότερον ἐνδιαφέρουσα πλευρὰ τοῦ εὐρήματος τῆς Μητροπόλεως εἶναι ἴσως αὐτὴ αὕτη ἡ θέσις τῶν τάφων, διότι διὰ πρώτην φορὰν ἀποκαλύπτονται εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τῆς πόλεως πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι. Μὲ τὴν ἐλπίδα, λοιπόν, νὰ εὐρεθοῦν καὶ ἄλλοι, ἠρευνήθη κατὰ τὸ δυνατόν ἡ κρύπτη τῆς Μητροπόλεως. Ἡ ἔρευνα

¹ Ker. IV, πίν. 22.

² Βλ. DESBOROUGH, σ. 291 καὶ 294.

³ Ker. IV, πίν. 38, ἀρ. M 8.

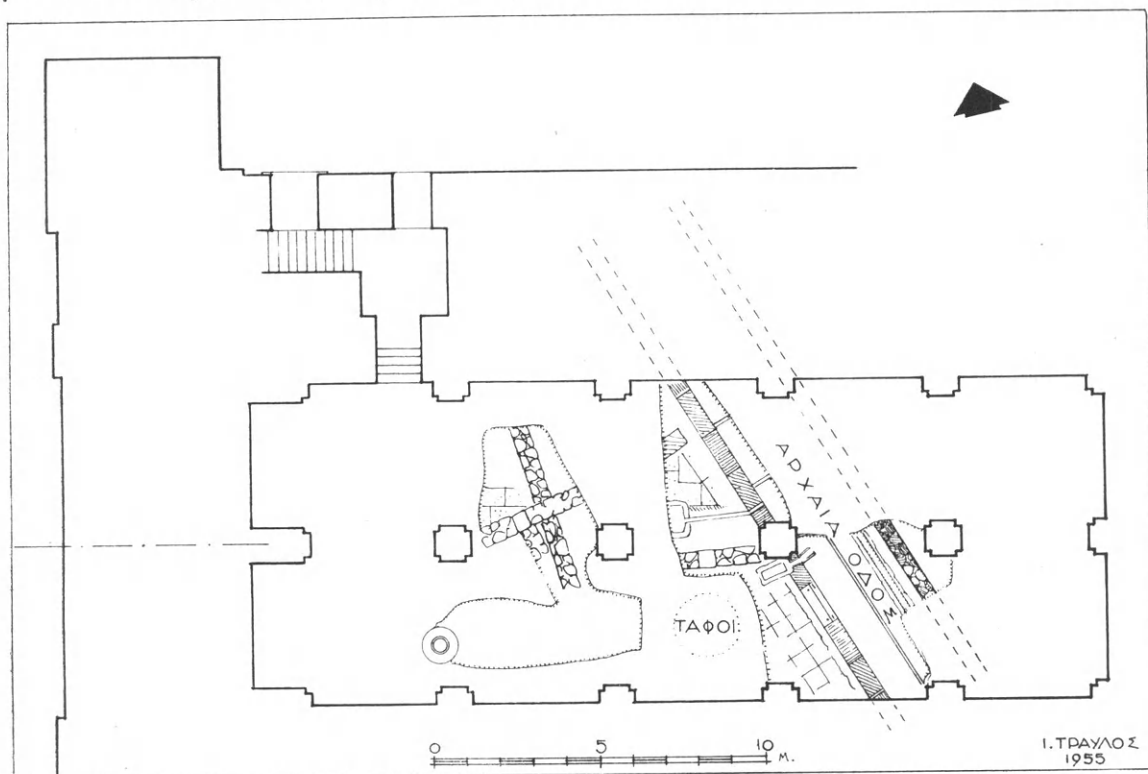
⁴ Αὐτόθι, σελ. 13, βλ. καὶ τὸν ἀμφορέα, πίν. 5

ἀρ. 1069.

⁵ Βλ. π. χ. Ker. ἐνθ' ἀν. πίν. 38, M 51 καὶ M 52.

⁶ Βλ. M. JAHN, Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, Würzburg 1916, σ. 16 κέξ.

ὅμως δὲν ἀπέδωσε παρὰ μόνον μεταγενέστερα ἀρχαῖα, βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (εἰκ. 7). Φυσικὰ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ πιθανότης, ὅτι ταῦτα κατέστρεψαν ἄλλους ὁμοίους τάφους. Τῶν λειψάνων αὐτῶν τὸ περισσότερον σημαντικὸν καὶ ἀξιοπρόσεκτον ἦτο τμῆμα μεγάλου τοίχου, πιθανώτατα ἐλληνιστικοῦ, ἔχοντος κατεύθυνσιν ΒΔ. – ΝΑ. διήκοντος δὲ λοξῶς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς κρύπτης, καὶ συνεχιζομένου ἀσφαλῶς καὶ πέραν αὐτῆς πρὸς ἀμφοτέρας τὰς κατευθύνσεις. Τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἐσφύζετο πλὴν τῆς ἐκ μικρῶν λίθων ἀποτελουμένης εὐθυνηρίας, ὃ κατώ-



Εἰκ. 7. Σχεδιογράφημα τῶν ὑπὸ τὸν Ἱερὸν Ναὸν τῆς Μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀνακαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων.

τερος δόμος ἐκ μεγάλων παροπλίνθων, πάχ. 0.49-0.50, ἀποτελουσῶν εἶδος ὀρθοστατῶν, κατὰ δὲ τὸ πρὸς Β. τοῦ πεσσοῦ τῆς κρύπτης τμῆμά του ἄλλοι μικρότεροι λίθοι καὶ ὀπτόπλινθοι (ἴσως ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς) ὑπὲρ τοὺς ὀρθοστάτας. Εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ὁ ἀρχαῖος τοῖχος συναντᾷ τὸν Β. τοῖχον τῆς κρύπτης, ἀνευρέθησαν ἐρριμμένα καὶ τμήματα παροπλίνθων τοῦ ἰδίου τοίχου, ἀνακαλυφθέντα προφανῶς τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τῆς κρύπτης. Τὸ δάπεδον τοῦ ἀσφαλῶς ἐπιβλητικοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ὁ τοῖχος, εὐρέθη πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ κατὰ τὸ βορειότερον τμῆμά του εἰς βάθος 1.22 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειάν του, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ μαρμαρίνας πλάκας ἀκανονίστου σχήματος, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὅμοιον δάπεδον, ἀνῆκον ἀσφαλῶς εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο, ἀνευρέθη δυτικώτερον, μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου κεντρικοῦ πεσσοῦ τῆς κρύπτης, εἰς τὸ αὐτὸ βάθος, ἥτοι 1.60 περίπου, ὑπὸ τὸ ἐκ καλντεριμίου σημερινὸν δάπεδον τῆς κρύπτης.

Ἐξώθεν τοῦ Ν. τμήματος τοῦ τοίχου, δηλαδή ἀνατολικῶς αὐτοῦ, καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.33 μ., εὐρέθη ἄλλος τοῖχος, κτιστὸς ἐκ λίθων καὶ πλίνθων, παράλληλος πρὸς τὸν πρῶτον. Μεταξὺ τῶν δύο τοίχων ἐσχηματίζοντο ἀλλεπάλληλα δάπεδα ὁδῶν. Τὸ ὑψηλότερον πρῶτον, ἐξ ἀσβέστου καὶ μικρῶν χαλίκων, καὶ τὸ δεύτερον σκληρότατον δάπεδον, ἀπέχοντα μεταξὺ τῶν περὶ τὰ 0.10, εὐρίσκοντο περὶ τοῦ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας τοῦ κυρίου πωρίνου τοίχου, ἀνήκουν ἄρα εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Τὸ τρίτον δάπεδον, ὅμως, εὐρίσκεται πολὺ βαθύτερον καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν εὐθυνητήριαν τοῦ τοίχου, ἀπετέλει δὲ τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τῆς ὁδοῦ, σύγχρονον πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ κτηρίου.

Ἡ μελέτη τῶν ὀστράκων τῆς ἐπιχώσεως, μεταξὺ 2ου καὶ 3ου (εἰς ἓν σημεῖον κεκαυμένου) δαπέδου, ὠδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ μεγάλου κτηρίου ἐπῆλθεν ἴσως τὸ 267 μ. Χ. κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἑρούλων. Πράγματι τὰ ὀστρακα ἀνήκουν κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν 3ον αἰ. μ. Χ., ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ τὰ ὀστρακα, τὰ συλλεγέντα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς καλυπτούσης τὸ μαρμαρόστρωτον δάπεδον εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ πωρίνου τοίχου, ἀνήκον καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὸν 3ον καὶ τὸν 4ον αἰ. μ. Χ. Εἰς τὴν μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης στρώσεως ἐπίχωσιν τῆς ὁδοῦ ἀνευρέθησαν δύο ἀγωγοὶ ὕδατος, ἔχοντες καὶ αὐτοὶ τὴν ἰδίαν μὲ τοὺς τοίχους φορὰν. Ὁ πρῶτος εἶναι εἰς ἀπόστασιν 1.00 μ. ἀνατολικῶς τοῦ πωρίνου τοίχου καὶ εἰς βάθος 0,76 ὑπὸ τὸ σημερινὸν δάπεδον τῆς κρύπτης καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικοῦς σωλήνας. Διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ εἶχεν ἀνοιχθῇ ὄρυγμα διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου δαπέδου τῆς ὁδοῦ, ἄρα ὁ ἀγωγὸς εἶναι μεταγενέστερος αὐτῶν καὶ ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὴν ὑστάτην ἀρχαιότητα ἢ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Ὁ δεύτερος ἀγωγὸς κεῖται ἀνατολικώτερον, παρὰ τὸν δεύτερον τοῖχον, εἶναι δὲ κτιστὸς ἐκ πλίνθων καὶ κεκαλυμμένος δι' ἡμικυκλικῶν κεράμων. Ἡ ἄνω ἐπιφανεία του εἶναι εἰς βάθος 0.65 ὑπὸ τὸ σημερινὸν δάπεδον, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν τοῦ ὕψος εἶναι 1.53. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἔχει καταστρέψει τὸ 1ον καὶ τὸ 2ον, ὡς καὶ τὸ ἀρχικὸν (3ον) δάπεδον τῆς ὁδοῦ καὶ φθάνει μέχρι τοῦ βράχου.

Ἡ φορὰ τῶν ἐν λόγῳ ἀγωγῶν ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ἀρχαῖος δρόμος ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἀρκετὸν χρόνον μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ μεγάλου κτηρίου. Τοῦ ἄλλου κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ὁ τοῖχος (B), δὲν εἶναι γνωστόν, οὔτε τὸ σχῆμα, οὔτε ἡ τύχη, διότι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐξετάθη εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυρίου κτηρίου κατελαμβάνετο ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως τῆς καταστροφῆς του, ὑπὸ μεταγενεστέρων ἀγωγῶν, κατευθυνομένων πρὸς τὸν δρόμον καὶ ὑπὸ τοιχαρίων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν κτισμάτων, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ πάλιν λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς χώρου, τῆς συσσωρεύσεως τῶν χωμάτων ἐκσκαφῆς καὶ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν τῆς συγχρόνου κρύπτης. Ὅλαι αὐταὶ αἱ μεταγενέστεραι ρωμαϊκαί, βυζαντιναὶ καὶ μεταβυζαντιναὶ ἐπιχώσεις, ἐξαφανίσασαι κάθε παλαιότερον ἵχνος, ἔφθανον μέχρι τοῦ βράχου. Ἐκ τῶν εὐρημάτων σημειώνομεν ὡς ἄξια λόγου, τμήμα ἀναγλύφου ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς (μὲ πα-

ράστασιν βωμοῦ εἰς τὸ μέσον, βοὸς ἀριστερὰ καὶ χοίρου (;) δεξιὰ), δύο ἰγδία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι ἐσκαμμένον ἐντὸς παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου φέροντος διακόσμησιν λογχοειδῶν φύλλων κ.λ.π. Ὁ προσορισμὸς τοῦ μεγάλου κτηρίου δὲν εἶναι γνωστός. Γνωρίζομεν βεβαίως, ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μητροπόλεως εἶχεν εὐρεθῇ παλαιότερον προτομὴ τοῦ Σαράπιος ὡς καὶ ἐπιγραφαὶ ἀναφέρουσαι τὸν θεὸν αὐτόν¹, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ² ὁμιλεῖ περὶ ἱεροῦ τοῦ Σαράπιος καὶ ἱεροῦ τῆς Εἰλειθυίας εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τῆς πόλεως, ἡ δὲ ἀνεύρεσις ἀναγλύφου μὲ σκηνὴν θυσίας φαίνεται ὡς νὰ μαρτυρῇ τὴν ὕπαρξιν κάποιου ἱεροῦ ἐκεῖ πλησίον. Ὅπωςδὴποτε ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατὴ οἰαδὴποτε συσχετίσις τῶν ἀνακαλυφθέντων λειψάνων μὲ τὰς ἀνωτέρω ἐνδείξεις. Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων τοιχαρίων μερικὰ εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν κατοικίαν τοῦ Μητροπολίτου, ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἠρημώθη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΔΟΝΤΑΣ

¹ BΛ HILL, Ancient City of Athens, σ. 104.

² I, 18, 4 - 5.

ΑΤΤΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 5^{ΟΥ} Π. Χ. ΑΙΩΝΟΣ

Τὰ ἀγγεῖα, τὰ δημοσιευόμενα ἐνταῦθα, εὐρέθησαν ἐντὸς τάφου ἀνακαλυφθέν-
τος τυχαίως πρὸ ἐτῶν εἰς τὸ Περιστέρι, ΝΔ. τῶν Ἀθηνῶν¹. Εἶναι ταῦτα μι-



Εἰκ. 1. Κύλιξ ἀρ. 17539.

κρά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ ἀπλᾶ ἀγγεῖα, ἐνδιαφέροντα ὅμως καὶ διὰ τὴν ποι-
κίλιαν τῶν σχημάτων των καὶ διὰ τὰς παραστάσεις των. Τὰ πλεῖστα τούτων ἀπο-
τελοῦν τυπικὰ εὐρήματα τάφων τῆς περιόδου ταύτης· ὅθεν ἡ συνεύρεσις μετ' αὐ-
τῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι ἀκόμη βεβαία, αὐξάνει τὸ
ἐνδιαφέρον τοῦ τάφου τούτου.

1) Ἐρυθρόμορφος κύλιξ, ἀρ. Εὐρ. 17539 (εἰκ. 1 - 4). Ὑψος 0.10, διάμ. ἄνευ
τῶν λαβῶν 0.254, διάμ. μετὰ τῶν λαβῶν 0.36².

1 Νῦν εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.
Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἐνταῦθα θερμότητας εὐχα-
ριστίας πρὸς τὸν κ. Νρ. Καροῦζον καὶ τὴν κ. Σέμνην
Καροῦζου, οἱ ὅποιοι μετὰ μεγάλης καλωσύνης παρε-
χώρησαν εἰς ἐμὲ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀγγείων τούτων
ὡς καὶ τὰς φωτογραφίας αὐτῶν καὶ τὰ σχέδια. Αἱ φω-
τογραφίαι ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Τσίμα,
τὰ δὲ σχέδια ὑπὸ τοῦ καλλιτέχοντος τοῦ Μουσείου

κ. Ἀ. Κοντοπούλου.

Θερμότατα ὡσαύτως εὐχαριστῶ τὸν Sir JOHN καὶ
τὴν Lady BEAZLEY, οἱ ὅποιοι μετὰ τῆς χαρακτηριζού-
σης αὐτοὺς φιλοξενίας ἔθεσαν εἰς τὴν διάθεσίν μου
τὴν πολύτιμον συλλογὴν τῶν φωτογραφιῶν των.

2 Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφον κ. Νικόλαον Γιαλούρη,
ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην, ἐμοῦ κωλυμένης, νὰ λάβῃ
τὰς διαστάσεις τῶν ἀγγείων.

Συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων· τὸ ἐλλεῖπον ἱκανὸν μέρος, συμπεριλαμβανομένων ἀμφοτέρων τῶν λαβῶν, συνεπληρώθη διὰ γύψου. Διατήρησις κακή.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κύλικος (εἰκ. 2) παρίστανται δύο μορφαὶ ἰστάμεναι πλησίον ἀλλήλων· ἀνὴρ καὶ γυνή. Ὁ ἀνὴρ ἔχει ἐστραμμένον τὸν κορμὸν κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰριστερά· φέρει ἱμάτιον. Τὸ διασωθὲν τμήμα τῆς μορφῆς ταύτης ὁμοιάζει τόσον πολὺ πρὸς τὸν πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν νέον ἐπὶ τῆς ὄψεως Α τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς κύλικος, ὥστε δυνάμεθα, νομίζω, νὰ συμπληρώσωμεν μετὰ



Εἰκ. 2. Παράστασις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κύλικος 17539.

βεβαιότητος τὰ ἐλλείποντα ταύτης μέρη συμφώνως πρὸς ἐκεῖνον· οὕτω ἡ κεφαλὴ θὰ ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὸς τὴν πλησίον δηλ. ἰσταμένην γυναικεῖαν μορφήν.

Καὶ τῆς μορφῆς ταύτης δυστυχῶς μέγα μέρος ἐλλεῖπει. Φέρει πέπλον μετὰ μακροῦ ἀποπτύγματος καὶ ὑψώνει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς.

Τὴν παράστασιν περιβάλλει μαϊάνδρος διακοπτόμενος κατ' ἄνισα διαστήματα ὑπὸ τετραγώνων πληρουμένων δι' ἀβακωτοῦ.

Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς κύλικος ἔχομεν δύο ζεύγη μορφῶν ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὄψεων (εἰκ. 3 καὶ 4). Ὑπὸ τὰς λαβὰς ἀνθεμωτὸν κόσμημα.

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως ὑπάρχει ἐξηρημένη (reserved) ταινία.

Όψις Α (εἰκ. 3). Ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν νέος ἀποτελεῖ, ὡς εἶδομεν, ἐπανάληψιν τοῦ ἀνδρὸς τοῦ παρισταμένου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου. Φέρει ἱμάτιον καὶ στέφανον ἐπὶ τῆς ἀναδεδεμένης κόμης καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὸς ἕτερον νεανίαν· οὗτος παρίσταται ὡς ἐάν, ἐνῶ ἐβράδιζε πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν, διέκοψεν αἰφνιδίως τὴν πορείαν του καὶ ἐστράφη διὰ νὰ καλέσῃ τὸν φίλον του, ἐκτείνων συγχρόνως τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς αὐτόν· διὰ τῆς ἐτέρας χειρὸς κρατεῖ λύραν. Φέρει καὶ οὗτος ἱμάτιον καὶ ἐπὶ τῆς πλουσίας οὐλῆς κόμης στέφανον.

Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ μορφή τοῦ ἐτέρου ζεύγους εἶναι Νίκη, φέρουσα χιτῶνα



Εἰκ. 3. Κύλικος ἀρ. 17539 ὄψις Α.

μετὰ κόλπου καὶ ἀποπτύγματος· ἐπὶ τῆς ἀναδεδεμένης κόμης διακρίνεται ταινία. Ἐκ τῆς πρὸ αὐτῆς ἱσταμένης μορφῆς μόνον οἱ πόδες καὶ τὸ κάτω δεξιὸν ἥμισυ τοῦ σώματος μετὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος διεσώθησαν· παρίσταται αὕτη κατ' ἐνώπιον φέρουσα ἱμάτιον. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν πληρέστερον σωζομένην Νίκη τῆς ὄψεως Β καὶ ἄλλων ὁμοίων παραστάσεων¹ δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν τὴν παράστασιν ταύτην ὡς Νίκη προσφέρουσαν στέφανον εἰς νέον ἱστάμενον πρὸ αὐτῆς.

Όψις Β (εἰκ. 4). Τὰ ζεύγη τῆς πλευρᾶς ταύτης ἀποτελοῦνται ἐκ Νίκης προσ-

¹ Π. χ. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ κύλικος τοῦ ζωγράφου τῆς Καλλιόπης εἰς Ὁξφόρδην (CV. πίν. 4, 1)· καίτοι ἢ ἐν Ὁξφόρδῃ κύλις ὑστερεῖ καλλιτεχνικῶς, ἢ ὁμοιότης τῆς συνθέσεως εἶναι μεγάλη. Ἡ κύλις τοῦ Περιστερίου εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἔργον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ ζωγράφος οὗτος καὶ ὁ

ζωγράφος τῆς Καλλιόπης ἔχουν συνεργασθῇ ἐπὶ μιᾶς κύλικος εἰς Freiburg (ARV, 729, 66). Ἡ σημειούμενη ἐνταῦθα ὁμοιότης ἐπὶ τῶν δύο, ὡς ἄνω, κυλίκων ἐνισχύει τὴν πιθανότητα ὅτι οἱ δύο ἀγγειογράφοι εἰργάσθησαν, ἐπὶ τι τοῦλάχιστον διάστημα, εἰς τὸ αὐτὸ Ἔργαστήριον.

φερούσης στέφανον εἰς νέον καὶ ἐκ γυναικὸς συνδιαλεγομένης μετὰ νεανίου. Μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ἱματίου διεσώθη ἐκ τοῦ νέου τοῦ πρώτου ζεύγους, ἀλλ' οὗτος δύναται νὰ συμπληρωθῇ κατὰ τὸν ὅπωςδήποτε πληρέστερον σωζόμενον νέον τῆς ὁμοίας παραστάσεως τῆς ὄψεως Α καὶ ἰδίως κατὰ τὸν νέον τῆς προαναφερθείσης κύλικος τοῦ ζωγράφου τῆς Καλλιόπης εἰς Ὁξφόρδην. Ἡ Νίκη φέρει χιτῶνα μετὰ κόλπου — δὲν δύναμαι νὰ διακρίνω ἐὰν ὑπάρχῃ ἀπόπτυγμα — καὶ ἐπὶ τῆς κόμης ταινίαν μετὰ ὀρθίων φύλλων, ἐκφυομένων ἐκ ταύτης.

Ἡ γυνὴ τῆς ἐτέρας δυάδος φέρει πέπλον, βαρὺ, πλουσίως πτυχούμενον, ἱμά-



Εἰκ. 4. Κύλικος ἀρ. 17539 ὄψις Β.

τιον καὶ στέφανον. Ἡ μορφή αὕτη τυπολογικῶς ὁμοιάζει ἀπολύτως — πλὴν τῆς στάσεως τῆς κεφαλῆς — πρὸς τὸν πρῶτον ἐκ δεξιῶν νέον τῆς κύλικος τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας εἰς τὴν Villa Giulia¹.

Ὁ νέος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ γυνὴ αὕτη στρέφει τὴν κεφαλὴν, φαίνεται ὁμιλῶν πρὸς αὐτὴν καὶ τοὺς λόγους του συνοδεύει δι' ἐκφραστικῆς χειρονομίας τῆς δεξιᾶς χειρὸς· εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ λύραν. Φέρει ἱμάτιον καὶ ἐπὶ τῆς οὔλης κόμης στέφανον.

Ἡ κάθετος ὄψις τῆς βαθμίδος τῆς σχηματιζομένης ἐπὶ τῆς ἄνω πλατείας ἐπιφανείας τοῦ ποδὸς τῆς κύλικος ὡς καὶ ἡ τοῦ κατωτέρου μέρους αὐτοῦ δὲν καλύπτονται ὑπὸ γανώματος ἀλλ' ἔχουν ἀφεθῇ εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ (reserved).

Ἀγάνωτος ἔχει ἀφεθῇ ἐπίσης ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδός.

Εἰς τὴν κύλικα ταύτην εὐκόλως ἀναγνωρίζει τις τὴν χειρὰ ἐνὸς τῶν ἱκανωτέρων

¹ Mon. Lincei, XXIV, 1916, πίν. 6. (G. BENDINELLI).

ἀγγειογράφων τῶν ἀμέσως μετὰ τὸν Παρθενῶνα χρόνων, τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας¹. Αἱ κύλικες, ἀναμφισβητήτως, δὲν ἀποτελοῦν τὸ πλεόν ἀντιπροσωπευτικὸν μέρος τοῦ ἔργου του. Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη, καίτοι πολὺ ἐλλιπὴς καὶ ἐφθαρμένη δυστυχῶς, συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν καλυτέρων του. Ἀνήκει μεταξὺ τῶν ἔργων ἐκείνων τοῦ ἀγγειογράφου, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἰδανικῶν τὰ ὁποῖα ταῦτα ἐνσαρκώνουν².

Τὰ ἀριστουργήματά του ὁμῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην περίοδον καὶ εἶναι ταῦτα μικρογραφικαὶ κυρίως συνθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ χάρις καὶ τὸ κομψόν — ἰδεώδη τῆς ἐποχῆς ταύτης — εὐρίσκουν τὴν εὐτυχεστέραν των ἑκφρασιν.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ θέμα τῆς κύλικος σχετίζεται πρὸς ἐορτασμὸν νίκης τινὸς ὑπὸ νέων εἰς μουσικὸν π.χ. ἄγῶνα ἢ εἰς τὸν στίβον.

Περὶ τὸ 430 π. Χ.

2) Ἐρυθρόμορφος λεκανὶς³ τύπου Α⁴ Ἀριθ. Εὐρ. 17534 (εἰκ. 9, 8). Ὑψος

1 ARV, 724-729 καὶ 964. Paralipomena σποράδην. RICHTER καὶ HALL, σ. 177. G. M. A. RICHTER, Attic Red-figured vases, a Survey, σ. 132 ἐξ. JHS XLVIII, 1928, σ. 19 ἐξ. (A. PEREDOLSKI). C. H. E. HASPELS, Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beshaving 1954, XXIX, ἀνάτυπον σ. 3-5. Πλὴν τῆς προαναφερθείσης κύλικος ἐν Villa Giulia πβλ. τὸ πρόσωπον τοῦ νέου τοῦ κρατοῦντος λύραν ἐπὶ τῆς ὄψεως Α πρὸς τὸ τοῦ νέου ἐπὶ τεμαχίου οἰνοχόης ἐν Ὁξφόρδῃ (1921, 869. CV. πίν. 43, 10) καὶ ἐτέρου νέου ἐπὶ οἰνοχόης ἐν τῷ Βρεττ. Μουσείῳ (E 564. ARV, 726, 20) τὴν κεφαλὴν τοῦ νέου τοῦ κρατοῦντος λύραν ἐπὶ τῆς ὄψεως Β πρὸς τὸν Διόνυσον τῆς ἀρρυθλοειδοῦς ληκύθου ἐν Βερολίνῳ (2471. RFUHL, εἰκ. 560). Ἐνδύματα ὡς τὰ τῶν Νικῶν ἀπαντοῦν συχνάκις εἰς τὸ ἔργον του· πβλ. π.χ. μορφὰς ἐπὶ τῆς πυξίδος εἰς Worcester Mass. (ARV, 726, 26) καὶ ἐπὶ τῆς πυξίδος ἐν τῷ Βρεττ. Μουσείῳ (E 777. F. R. πίν. 57, 3) καὶ ἰδίως τὴν Γλαύκην καὶ Γαλήνην. Πρὸς τὰς πτέρυγας τῶν Νικῶν πβλ. τὰς πτέρυγας τῆς Ἡῶς ἐπὶ τῆς κύλικος ἐν Μονάχῳ (7638. ARV, 729, 70) καὶ τοῦ Ἐρωτος ἐπὶ τεμαχίου κύλικος μὲ χαμηλὸν πόδα (stemless cup) εἰς Leningrad (4242. JHS XLVIII, 1928, πίν. 7, 3).

Τὸ κόσμημα τῶν χειρῶν ἐπαναλαμβάνεται, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον ὁμοίον, ἐπὶ ἄλλων κυλίκων τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας· πλησιέστερον πάντων ἴσταιται κύλιξ ἐν Βασιλείᾳ (ARV, 728, 56).

2 Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ βαρέα πολύπτυχα ἱμάτια, ἡ πλαστικότης τῶν πτυχώσεων, τὰ εὐρωστα σώματα ἐφήβων καὶ γυναικῶν, αἱ εὐγενεῖς μορφαί, αἱ ἐκφραστικαὶ χειρονομίαι (πβλ. π. χ. τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ νέου τοῦ κρατοῦντος λύραν ἐπὶ τῆς ὄψεως Β πρὸς τὴν τῆς μορφῆς ὑπ' ἀριθ. 63 ἐπὶ τῆς πλακὸς 25 τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ζωφόρου. A. H. SMITH, The Sculptures of the Parthenon, 1910, πίν. 84). Ἀξιοση-

μείωτος εἶναι καὶ ἡ ὁμοιότης τῆς ἀποδόσεως τῶν πτερυγῶν (πβλ. A. H. SMITH, ἔ. ἀ. πίν. 14 D 143 καὶ 144).

3 LETRONNE, Journal des Savants 1837, σ. 747. NICOLE, Meidias, 1908, σ. 99. F. R. Κείμενον τόμ. II, 1909, σ. 37-38, J. D. BEAZLEY, V. A., 1918, σ. 188. RICHTER - MILNE, 1935, σ. 23-24 μετὰ περαιτέρω βιβλιογραφίας.

4 Ἡ λεκανίς, σχῆμα συγγενὲς τῆς πυξίδος, παρουσιάζει ἀρκετὴν ποικιλίαν τύπων, ὧν οἱ σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Τύπος Α, πῶμα μετὰ κομβιοειδοῦς ἄνω ἀπόληξεως, λαβαὶ συνήθως ταινιοειδεῖς σπανιώτερον στρογγύλης τομῆς, συνήθως μετ' ἀνεστραμμένων τῶν ἄκρων. Πούς δισκοειδὴς ἢ ἔχων τὴν μορφήν ἀνεστραμμένου ἔχινου.

Συνήθως αἱ λεκανίδες τοῦ τύπου αὐτοῦ ἢ φέρουν παράστασιν ἐπὶ τοῦ πώματος ἢ τὸ ὅλον ἀγγεῖον καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος. Σπανιώτερον ἀπαντοῦν λεκανίδες τελείως ἀγάνωτοι ἢ φέρουσαι ὡς διακόσμησιν ζώνας μέλανος γανώματος ἢ μίαν μόνον ζώνην γραμμωτοῦ κοσμήματος μεταξὺ τῶν λαβῶν.

2. Τύπος Β, εἶναι ὁ καλούμενος ὑπὸ τοῦ Sir JOHN BEAZLEY Λυκίνειος τύπος (CV. Oxford σ. 118, πίν. 65, 13). Περίτεχνος ἄνω ἀπόληξις τοῦ πώματος, λαβαὶ στρογγύλαι ἐστραμμέναι πρὸς τὰ ἔσω. Δισκοειδὴς πούς ἔχων τὴν ἀθροιστικὴν ἐπιφάνειαν κοίλην.

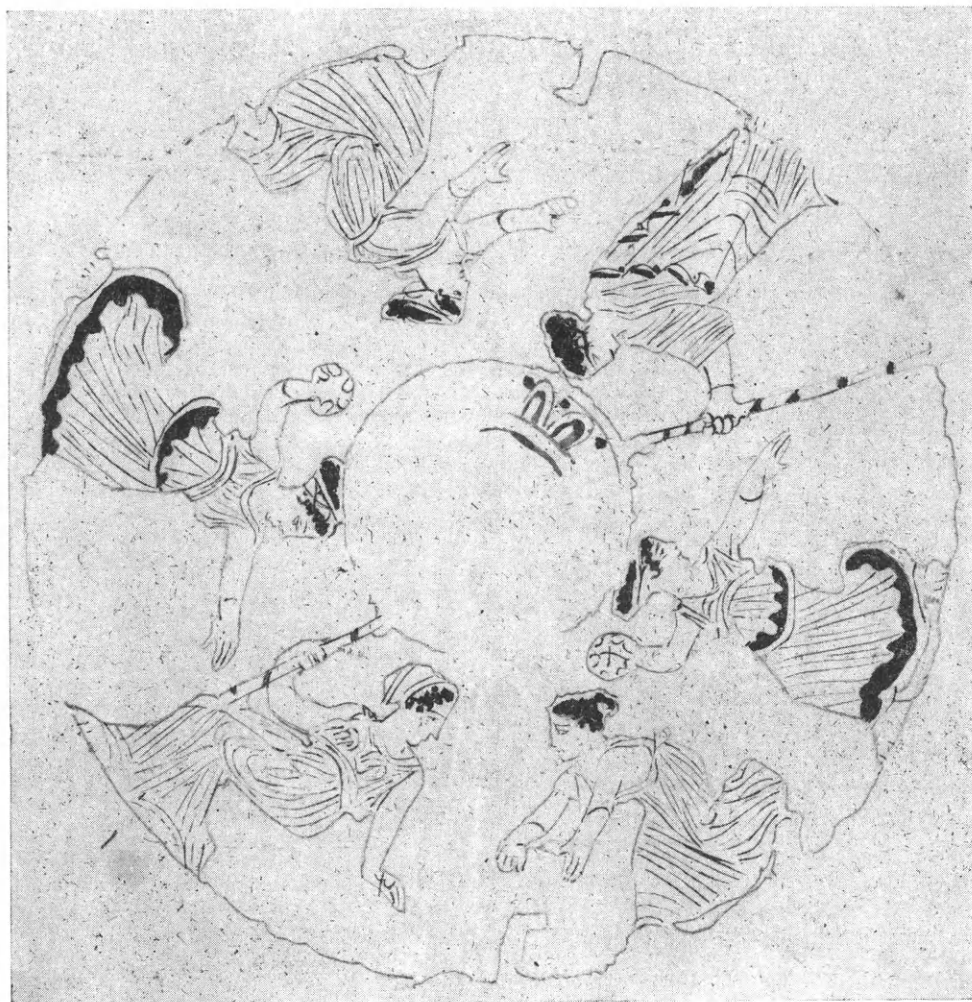
Αἱ λεκανίδες τοῦ τύπου αὐτοῦ καλύπτονται συνήθως ἐξ ὀλοκλήρου διὰ γανώματος.

3. Τύπος Γ, ἡ ἄνω ἀπόληξις τοῦ πώματος ἔχει ἐνταῦθα σχῆμα κολούρου κώνου ἀνεστραμμένου· αἱ λαβαὶ ἔχουν τὸ σχῆμα πτερυγιστῆρων, δηλ. μετ' ἀποφύσεως κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ τόξου των, ὁ πούς ἔχει τὴν μορφήν ἢ ἔχινου ἀνεστραμμένου ἢ δίσκου, μετὰ κοίλης τῆς καθέτου αὐτοῦ ἐπιφανείας, ἢ δακτυλίου.

Αἱ λεκανίδες τοῦ τύπου τούτου ἢ καλύπτονται ἐξ ὀλοκλήρου διὰ μέλανος γανώματος ἢ φέρουν ζώνην

μετὰ πώματος 0.096, διάμ. μετὰ πώματος 0.139, διάμ. μετὰ λαβῶν 0.21, διάμ. ἄνευ λαβῶν 0.13. Τὸ πῶμα συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων. Αὐτὰς περὶ τὴν ἔνωσιν τῆς κομβιοειδοῦς ἄνω ἀπολήξεως τῆς λαβῆς τοῦ πώματος μετὰ τοῦ στελέχους αὐτῆς· πρὸς εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου ἐχίνου.

Περὶ τὸ κέντρον τῆς κομβιοειδοῦς ἄνω ἀπολήξεως τῆς λαβῆς τοῦ πώματος



Εἰκ. 5. Παράστασις ἐπὶ τοῦ πώματος τῆς λεκανίδος ἀρ. 17534.

ὥς καὶ περὶ τὴν βάσιν τοῦ στελέχους αὐτῆς ἰωνικὸν στικτὸν κυμάτιον. Ἀκολουθεῖ παράστασις, περὶ ἧς εὐθὺς κατωτέρω. Ὅμοιον ἰωνικὸν κυμάτιον ἐπὶ τοῦ πρὸς τὰ κάτω ἐστραμμένου πέρατος τοῦ πώματος. Μεταξὺ τῶν λαβῶν ζώνη ἐκ πέντε ἀνθεμίων ὑπ' αὐτὴν καὶ καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει ἐπίσης ἰωνικὸν στικτὸν κυμάτιον οὕτως ὥστε, ὅταν τὸ ἀγγεῖον φέρῃ τὸ πῶμα αὐτοῦ, ἡ ζώνη τῶν ἀνθεμίων περιορίζεται ἐκ τῶν ἄνω καὶ ἐκ τῶν κάτω ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος.

ἰωνικοῦ κυματίου ἢ ἀνθεμίων ἐπὶ τοῦ πώματος καὶ γραμμῶν μετὰ τῶν λαβῶν.
ἑτέραν ζώνην πληρουμένην διὰ καθέτων κυματοειδῶν

Ἡ ἐπὶ τοῦ σώματος παράστασις (εἰκ. 5) ἀποτελεῖται ἐξ ἑξ-γυναικείων μορφῶν, διηυθετημένων εἰς δύο ομάδας ἐκ τριῶν ἐκάστη· αὗται παρίστανται παίζουσαι παιδιάν τινα.

Ὅμας πρώτη: εἰς τὸ μέσον γυνὴ καθημένη ἐπὶ ἐξάρματός τινος τοῦ ἐδάφους κρατοῦσα εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ῥάβδον· φέρει ἀχειρίδωτον χιτῶνα καὶ σάκκον· στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπου νεᾶνις τις παρίσταται εἰς ὀρμητικὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κίνησιν ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας ὑπεράνω ἀντικειμένου τινὸς ἔχοντος σχῆμα Γάμμα, ἐμπεπηγμένου ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Αὕτη φέρει ἀχειρίδωτον χιτῶνα καὶ βραχιόλια εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς καθημένης γυναικὸς ἑτέρα νεᾶνις παρίσταται τρέχουσα ὀρμητικῶς καὶ κρατοῦσα εἰς τὴν ὑψομένην δεξιὰν χεῖρα στρογγύλον τι ἀντικείμενον, πιθανώτατα σφαῖραν· αὕτη «ζυγίζει» καὶ ἐτοιμάζεται νὰ βάλλῃ διὰ τῆς σφαίρας κατὰ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἐσφηνωμένου εἰς τὸ ἔδαφος. Φέρει πέπλον, σφενδόνην καὶ βραχιόλια.

Ὅμας δευτέρα: Εἰς τὸ μέσον ἴσταται γυνὴ στηριζομένη διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐπὶ μακρᾷ ῥάβδον· φέρει χειρίδωτον χιτῶνα, ἱμάτιον καὶ βραχιόλιον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα. Ἀτενίζει πρὸς νεάνιδα, ἥτις, ὥς ἡ ἀντίστοιχος μορφή τῆς πρώτης ομάδος, «ζυγίζει» διὰ νὰ βάλλῃ κατὰ ὁμοίου ἀντικειμένου ἐσφηνωμένου ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ ἐδάφους· φέρει ἀχειρίδωτον χιτῶνα, σφενδόνην καὶ βραχιόλιον εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα· ἡ μορφή αὕτη ἔχει ἀποδοθῇ κατὰ κάπως περιέργον τρόπον· δηλ. ὥς ἄν, ἐνῶ ἔτρεχε πρὸς τ' ἀριστερά, ἐστάθη αἰφνιδίως καὶ στρέψασα τὸ μὲν ἄνω ἡμισυ τοῦ σώματος κατ' ἐνώπιον τὴν δὲ κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐτοιμάζεται νὰ βάλλῃ. Ἐκ τῆς ἀντιθέτου κατευθύνσεως ἑτέρα νεᾶνις, ἐκτείνουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, σπεύδει πρὸς τὸ βαλλόμενον ἀντικείμενον· φέρει καὶ αὕτη ἀχειρίδωτον χιτῶνα, σφενδόνην καὶ βραχιόλια.

Τὸ παίγνιον τοῦτο¹ παρίσταται, ὅσον γνωρίζω, ἐπὶ τεσσάρων ἄλλων ἀγγείων, ἀπάντων ἐρυθρομόρφων καὶ τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα περιόδου. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι: 1) πυξὶς εἰς Νέαν Ὑόρκην² 2) οἶνοχόη (τύπου 3, χοῦς) ἐπίσης εἰς Νέαν Ὑόρκην³ 3) ρυτὸν ἐκ Cheikh Zenad⁴ καὶ 4) ἀρυβαλλίσκος εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ Earl of Elgin εἰς Broomhall⁵. Καὶ εἰς τὰ τέσσαρα ταῦτα ἀγγεῖα δύο μόνον πρόσωπα λαμβάνουν μέρος εἰς τὸ παίγνιον· ἐκ τούτων τὸ ἐν βάλλει διὰ σφαίρας ἢ λίθου κατὰ ἀντικείμενον ἐσφηνωμένου ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἢ ἀπλῶς ἴσταμένου ἐπ' αὐτοῦ· τὸ σχῆμα τοῦ βαλλομένου ἀντικειμένου ποικίλλει. Ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων καθίσταται, νομίζω, προφανὲς ὅτι ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ βάλλοντος εἶναι ἡ κατάρριψις τοῦ βαλλομένου ἀντικειμένου καὶ τοῦτο προξενεῖ ποιὰν τινα ἀνησυχίαν εἰς τὸν συμπαίκτην αὐτοῦ. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα

1 Περὶ τούτου βλέπε Syria, VII, 1926, σ. 207 καὶ VIII, 1927, σ. 174 (E. POTTIER). A. KLEIN, Child Life in Greek Art, 1932, σ. 19. H. McCLEES, The daily Life of Greeks and Romans, 1925, 42-43. Die Antike, VI, 1930, σ. 169 (L. DEUBNER).

2 Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον, 06.1021.119. Coll. Canessa σ. 69, 240 πίν. 17. RICHTER καὶ MILNE, 1935, εἰκ. 140 (διὰ τὸ σχῆμα). H. McCLEES ἔ. ἀ. σ. 43, εἰκ. 51. Die Antike, ἔ. ἀ. σ. 166 εἰκ. 12 (σχέδιον ἀλ-

λοιοῦν κατὰ πολὺ τὴν παράστασιν). Syria, VIII, 1927, σ. 174.

3 Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον, 27.78.48, A. KLEIN, ἔ. ἀ. πίν. 20, E. G. VAN HOORN, Choes and Anthesteria, 1951, ἀρ. 281.

4 Syria, VIII, 1927, σ. 174. Die Antike, ἔ. ἀ. σ. 167, εἰκ. 13.

5 BSA XXIX, 1927-28, σ. 209, εἰκ. 8.

ἐνθυμίζουσαν τὴν περιγραφὴν τοῦ παιγνίου τοῦ ἐφεδρισμοῦ ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ¹: ὁ δ' ἐφεδρισμός, λίθον καταστησάμενοι πόρρωθεν αὐτοῦ στοχάζονται σφαίραις ἢ λίθοις ὁ δ' οὐκ ἀνατρέψας τὸν ἀνατρέψαντα φέρει, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπειλημμένος ὑπ' αὐτοῦ, ἕως ἂν ἀπλανῶς ἔλθῃ ἐπὶ τὸν λίθον, ὃς καλεῖται δίορος». Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ δίορος ἐπὶ τῶν ἄνωθι ἀναφερομένων ἀγγείων δὲν ὁμοιάζει πρὸς λίθον ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τεσσάρων ἄλλων ἀγγείων², ἐπὶ τῶν ὁποίων παρίσταται ἀναμφισβητήτως τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ παιγνίου, δηλ. ὁ κυρίως ἐφεδρισμός, ἐξ οὗ τὸ ὄλον παίγνιον ἔλαβε τὸ ὄνομα, ὁ δίορος ποικίλλει καὶ δὲν ὁμοιάζει πάντοτε πρὸς λίθον. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ δίορος ἦτο ἐνίοτε ἐκ ξύλου, ὡς συμβαίνει εἰς συγγενῇ παίγνια παιζόμενα σήμερον ἐν Ἑλλάδι³.

Αἱ χεῖρες ἐσωτερικῶς, ὡς καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδός, εἶναι ἄνευ γανώματος. Ἐπὶ τοῦ πυθμένος: μέλαινα στιγμή κατὰ τὸ κέντρον αὐτοῦ καὶ μέλας κύκλος κατὰ τὴν περιφέρειάν του.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου ὡς καὶ τοῦ πώματος αὐτοῦ ἔχουν καλυφθῇ διὰ γανώματος. Φειδωλὴ χρῆσις ἀναγλύφου περιγράμματος.

Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς πολυπληθῆ ομάδα, ἀποτελουμένην κυρίως ἐκ λεκανίδων καὶ πυξίδων προερχομένων ἐξ ἐργαστηρίων, εἰς τὰ ὅποια ἀγγειογράφοι κατωτέρας ἀξίας εἰργάζοντο, ἄλλος περισσότερον ἄλλος ὀλιγώτερον, κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ ζωγράφου τοῦ Μειδίου. Αἱ παραστάσεις σχετίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν ζωὴν τῶν γυναικῶν, πρὸς χρῆσιν ἄλλωστε τῶν ὁποίων καὶ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα προωρίζοντο.

Ζώνη ἀνθεμίων μεταξὺ τῶν λαβῶν εἶναι τι ἀσύνηθες, ὡς παρατηρεῖ ὁ Sir JOHN BEAZLEY⁴.

Πλησιέστερον κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν ἴσταται τεμάχιον πώματος λεκανίδος εἰς Göttingen⁵.

3) Λεκανὶς τύπου Β. Ἀριθ. Εὐρ. 17533 (εἰκ. 9,6) Ὑψος μετὰ πώματος 0.098, ὕψος ἄνευ πώματος 0.057, διάμ. πώματος 0.133, διάμ. στομίου 0.12, διάμ. μετὰ λαβῶν 0.191. Τὸ πῶμα ἔχει συγκολληθῇ ἐκ δύο τεμαχίων.

Ἡ κωνοειδὴς ἄνω ἀπόληξις τῆς λαβῆς τοῦ πώματος εἶναι μέλαινα ἄνωθεν

1 Θ 119.

2 α) Ἀμφορεὺς εἰς Κοπεγχάγην, Μουσεῖον Thorvaldsen 99, ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τοῦ Γήρατος (Geras Painter ARV, 175, 19, Die Antike ἔ.ἀ., πίν. 20).

β) Οἶνοχόη εἰς Βερολίνον (Die Antike ἔ.ἀ., σ. 175, εἰκ. 26).

γ) Ἀγγεῖον εἰς Βρυξέλλας (R. 327, Mon. I, πίν. 47, ὅπου τὸ παίγνιον ἐρμηνεύεται ὡς ἡ ἐνκοτύλη).

δ) Σκύφος Ἰταλιωτικῆς τεχνοτροπίας εἰς Providence (CV. πίν. 28, 2. Ὡς παίγνιον δὲν ἐρμηνεύεται καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀντικείμενον — ὁ δίορος — περιγράφεται ὡς «perhaps the base of an incense burner». Πρόκειται ἀσφαλῶς καὶ ἐδῶ περὶ τοῦ ἐφεδρισμοῦ καὶ ὁ δίορος συνίσταται πιθανὸν ἐκ λίθων ἐπαλλήλων (βλ. καὶ JHS LIII, 1933, σ. 311-312 (βιβλιοκρισία J. D. BEAZLEY).

3 Καίτοι δὲν φαίνεται νὰ διεσώθῃ ὁ ἐφεδρισμός ὡς αὐτοτελὲς παίγνιον μέχρι σήμερον, δύναται τις οὐχ ἥττον ν' ἀνεύρῃ τὰ συγκροτοῦντα αὐτὸν στοιχεῖα εἰς παίγνια παιζόμενα σήμερον ἐν Ἑλλάδι, δηλ. τὴν διὰ λίθου ῥῆψιν ἀντικειμένου τοποθετουμένου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (π. χ. «Φίτσος», «Τρία πετραδάκια») ἢ τὸν κυρίως ἐφεδρισμὸν ὡς ποινήν (π. χ. «Ἀμάδες — Καβάλες», «Λαζκουβάκια»).

4 Γνωρίζω δύο ἀκόμη λεκανίδας ὁμοίου τύπου μετὰ παραστάσεως ἐπὶ τοῦ πώματος καὶ ζώνης ἀνθεμίων μεταξὺ τῶν λαβῶν:

1) Ὁξφόρδη, Sir JOHN BEAZLEY. 2) Ἀθήναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. εἰς Εὐρ. 14.507.

5 P. JACOBSTHAL, Göttinger Vasen, πίν. 15, 47.

καὶ ἄνευ γανώματος κατὰ τὰ πλάγια. Περὶ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς καὶ κατὰ τὸ πέρασ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ πώματος ὑπάρχει ἰωνικὸν κυμάτιον, ἔχον μέλανα πυρῆνα καὶ διπλοῦν περίγραμμα¹.

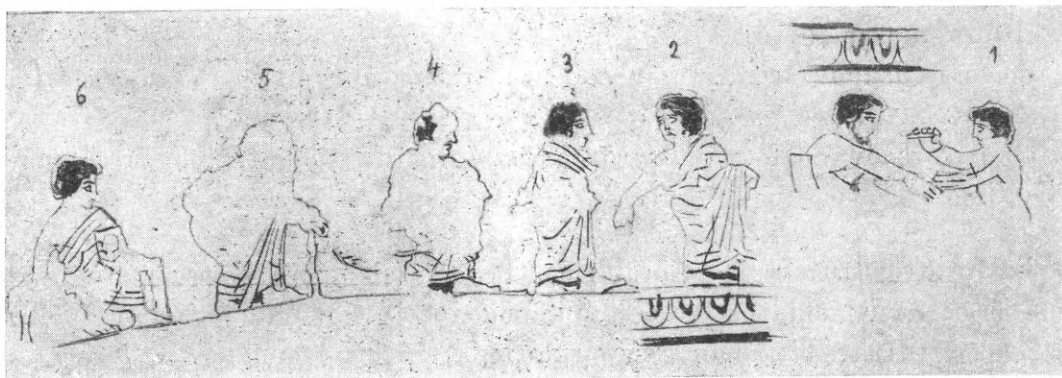
Μεταξὺ τῶν λαβῶν ὑπάρχει ζώνη πληρουμένη ὑπὸ καθέτων κυματοειδῶν γραμμῶν². Λαβαὶ ἀγάνωτοι ἐσωτερικῶς. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδὸς καὶ ὁ πυθμὴν — πλὴν ἐνὸς κύκλου μετὰ στιγμῆς κατὰ τὸ κέντρον αὐτοῦ — εἶναι ἀφειμένα εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.



Εἰκ. 6. Ἀρυβαλλίσκος ἀριθ. 17538.

4) Ἀρυβαλλίσκος ἄνευ χειρῶν, ἔχων στρογγύλον πυθμένα³. Ἀριθ. Εὐρ. 17538 (εἰκ. 6, 7, 9, 5). Ὑψος 0.05. Συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων ἐλλείπουν ὁ λαιμὸς μετὰ τοῦ στομίου καὶ τμήμα τῆς κοιλίας.

Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὡς καὶ κάτωθεν τῆς παραστάσεως, ἰωνικὸν κυμάτιον. Ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἐξηρημένος κύκλος. Τὸ θέμα τῆς παραστάσεως εἶναι εἰλημμένον ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Σχολείου. Γενειοφόρος ἀνὴρ, ὁ διδάσκαλος, κάθεται ἐπὶ κλισμοῦ· τὸ κάτω ἥμισυ τῆς μορφῆς, τὸ ὁποῖον, ὡς συνή-



Εἰκ. 7. Παράστασις τοῦ ἀρυβαλλίσκου 17538.

θως, θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἱματίου, ἐλλείπει. Ἐκτείνει τὰς χεῖρας ἵνα λάβῃ ἀντικείμενόν τι παρὰ παιδός, ἵσταμένου πρὸ αὐτοῦ. Ὁ παῖς παρίσταται γυμνός· τὸ κάτω ἥμισυ αὐτοῦ ἐπίσης ἐλλείπει· κρατεῖ ἐπίμηκες ἀντικείμενον εἰς τὴν προτεταμένην δεξιὰν καὶ τι ἄλλο, ἐπίσης ἀκαθόριστον, εἰς τὴν ἀριστεράν. Πιθανὸν νὰ ἐκράτει γραφίδα καὶ δέλτον· περατώσας τὴν γραπτὴν του ἄσκησιν ἐγχειρίζει ταύτην εἰς τὸν διδάσκαλον.

1 Τοιοῦτον κυμάτιον καθίσταται σύνθετος κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος.

2 Ἄλλα ἀγγεῖα ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμειν: α) Oxford University, Συλλογὴ D. M. Robinson (CV. Robinson 3, πίν. 32, 2).

β) Ἐκ Nora (Mon. Lincei XIV, 1904, σ. 212 εἰκ. 39).

γ) Ἀθῆναι, Μουσεῖον Ἀγορᾶς P. 10.990 (Hesperia XVIII, 1949, πίν. 91, 47, P. E. CORBETT).

3 J. D. BEAZLEY, BSA XXIX, 1927 - 28, σ. 187 ἐξ. C. H. E. HASPELS, ABF. σ. 216 ἐξ. RICHTER-MILNE, σ. 16.

Ὅπισθεν τοῦ διδασκάλου ἔρχονται τρεῖς παῖδες ἀκολουθούμενοι ὑπὸ κεκυφύας τινὸς μορφῆς, ἡ ὁποία βαδίζει μετὰ κόπου τῇ βοηθείᾳ ράβδου· εἶναι ὁ πρεσβύτερος παιδαγωγός.

Ἄπαντες φέρουν ἱμάτια. Ἡ κεφαλὴ τοῦ προπορευομένου παιδὸς παρίσταται κατὰ στροφὴν τριῶν τετάρτων καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι πρὸς τὰ ἔσω. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ παρίσταται ὥς ἐὰν ἐκράτει δέλτον¹, ἀλλὰ δὲν συμβαίνει τοῦτο. Οὗτος στρέφεται διὰ τὴν ὁμιλήσῃ πρὸς τὸν ὀπισθεν αὐτοῦ ἐρχόμενον παῖδα· οὗτος καλύπτεται ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοῦ ἱματίου, τοῦ ὁποίου τὸ ἐν ἄκρον καταπίπτει ὀπισθεν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Ὁ ἐπόμενος παῖς κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς λύραν καὶ φέρει ἱμάτιον ἔχον πεποικιλμένην παρυφήν. Τὴν ὅλην παράστασιν κλείει παῖς καθήμενος ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας καὶ παρακολουθῶν διὰ τοῦ βλέμματος τοὺς ἄλλους ἀπομακρυνομένους. Φέρει ἱμάτιον καὶ ἔχει ἐσταυρωμένους τοὺς πόδας· δὲν δύναμαι νὰ εἶπω ἐὰν ἐκράτει ἀντικείμενόν τι. Ἀναμένει τὴν σειρὰν του διὰ τὴν προσέλθῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὸν διδάσκαλον ἢ τὸν ἐξεταζόμενον φίλον του ἢ ἔχει λησμονηθῇ εἰς τὴν θαλπωρὴν τοῦ ἡλίου τῆς σχολικῆς αὐλῆς;

Πολὺ φειδωλὴ χρῆσις ἀναγλύφου περιγράμματος.

Περὶ τὸ 410 π. Χ.

5) Μικροσκοπικὸς σκύφος ἀκέραιος· Ἀριθ. Εὐρ. 17.541 (εἰκ. 9, 1). Ὑψος 0.38, διάμ. μετὰ χειρῶν 0.88, διάμ. ἄνευ χειρῶν 0.58. Διατήρησις κακὴ. Τὸ χεῖλος ἀποχωρίζεται δι' αὐλακος· ποὺς μᾶλλον ὑψηλὸς ἔχων σχῆμα ἀνεστραμμένου ἐχίνου. Μακροὶ λαβαὶ στρογγύλης τομῆς, λοξῶς τοποθετημέναι. Τὸ ἄνω ἡμισυ τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐφ' οὗ μελανόμορφος, ἄνευ χαράξεως παράστασις, περιοριζομένη μεταξὺ τῶν χειρῶν· μεταξὺ δύο ὀρθῶν ἀνθεμίων ἀδρομερέστατα ἀποδιδομένη σφίγξ ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως καὶ τι ὁμοιάζον πρὸς τμήμα σφιγγὸς ἐπὶ τῆς ἐτέρας. Τὸ χεῖλος, αἱ λαβαὶ ἐξωτερικῶς, τὸ κατώτερον μέρος τῆς κοιλίας καὶ ὁ ποὺς καλύπτονται ὑπὸ γανώματος καστανοῦ χρώματος, ὀφειλομένου εἰς οὐχὶ ἀπολύτως ἐπιτυχῇ ὀπτησιν. Ταινία ἐκ τοῦ αὐτοῦ γανώματος κάτωθεν τῆς παραστάσεως. Ὁ πυθμὴν τοῦ ἀγγείου ἐξωτερικῶς ὥς καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδὸς ἔχουν ἀφεθῇ εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἐσωτερικῶς ἀμελὲς ἐπιχρίσμα καστανοχρόου γανώματος μετ' ἰχνῶν τοῦ χρωστήρος βαθυτέρας ἐνιαχοῦ ἀποχρώσεως.

Ὑπάρχουν πολυάριθμα ἀγγεῖα τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ τῆς αὐτῆς ἀμελεστάτης τέχνης. Ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθεμίων παράστασις δύναται νὰ εἶναι σάτυρος, σφίγξ, ἀνθρωπίνη μορφή, ἀνθέμιον ἢ τι ὅλως ἀπροσδιόριστον. Ὁ Sir JOHN BEAZLEY ὀνομάζει τὴν ὁμάδα ταύτην τῶν ἀγγείων «Lindos group» ἐκ τῶν ἀφθόνων παραδειγμάτων τῶν εὐρεθέντων εἰς Λίνδον².

Ὑπάρχουν καὶ μελαμβραφῇ ἀγγεῖα τοῦ αὐτοῦ τύπου³ ὥς καὶ τινα διακοσμού-

¹ Βλ. π.χ. τὸ ἐσωτερικὸν κύλικος εἰς τὸ Petit Palais (CV. πίν. 20,5) καὶ ἄλλης εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον (RICHTER - HALL, πίν. 80).

² J. D. BEAZLEY, ABV σ. 581 ἑξ.

³ Π. χ. Hesperia II, 1933, σ. 345 εἰκ. 17 καὶ IV, 1935, σ. 299, εἰκ. 45, 192.

μενα διὰ τῆς δι' ἐπιθέτου χρώματος τεχνικῆς (Six technic)¹. Ἡ χρονολόγησις αὐτῶν δὲν εἶναι εὐκόλος, διότι οὔτε τὸ σχῆμα οὔτε ἡ τεχνοτροπία μεταβάλλονται.

Διδακτικὴ πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ σύγκρισις τοιούτων ἀγγείων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, προερχομένων ἐκ στρωμάτων χρονολογούμενων ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντων ὀστράκων ὀστρακισμοῦ περὶ τὸ 486-482 π. Χ.², πρὸς τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα, τὸ ὁποῖον δύναται, νομίζω, νὰ χρονολογηθῇ ἐκ τῶν ὁμοῦ μετ' αὐτοῦ εὐρεθέντων ἀγγείων εἰς τὰ ἔτη 430-400 π. Χ.

Τὴν χρονολόγησιν ταύτην ἐνισχύουν ὅμοια ἀγγεῖα προερχόμενα ἐπίσης ἐκ τάφων τῆς αὐτῆς περιόδου³.



Εἰκ. 8. Λήκυθος ἀρ. 17540.

6) Λήκυθος μετὰ μελαμβαφῶν κοσμημάτων κατὰ ζώνας ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἀριθ. Εὐρ. 17.540 (εἰκ. 8). Ὑψος 0.164. Συγκεκολλημένη ἐκ δύο τεμαχίων.

Ἀνήκει εἰς γνωστοτάτην κατηγορίαν ληκύθων, τῶν ὁποίων ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐκ ζωνῶν πληρουμένων διὰ γραμμικῶν καὶ φυτικῶν κοσμημάτων. Αἱ λήκυθοι αὗται παρήγοντο κυρίως ὑπὸ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ζωγράφου τῆς Beldam⁴.

Ἡ HASPELS δέχεται ὅτι ἡ τάξις τῶν ληκύθων τούτων παρήγετο ἀπὸ τοῦ 470 π. Χ. μέχρι, τοῦλάχιστον, τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ.⁵. Ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα λήκυθος ἔχει, νομίζω, ἅπαντα τὰ στοιχεῖα, καὶ ὥς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ ὥς πρὸς τὴν διακόσμησιν, τὰ χαρακτηρίζοντα τὰς ληκύθους τοῦ ἀνωτέρου ἐργαστηρίου⁶.

Ὁ πούς ὅμως ἔχει σχῆμα σπείρας μετὰ περιγράμματος μειουμένου κατὰ τὸ κατώτερον μέρος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει εἰς τὰς πρὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος ληκύθους τῆς τάξεως ταύτης.

Ἡ λήκυθος αὕτη, ὁμοῦ μετ' ἄλλων παραδειγμάτων προερχομένων ἐκ συγχρόνων πρὸς τὸν ἐνταῦθα δημοσιευόμενον τάφον, δεικνύουν νομίζω, ὅτι ἡ τάξις αὕτη τῶν ληκύθων ἐξηκολούθησε νὰ παράγεται ἴσως καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος⁷.

7) Ἐρυθρόμορφος ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος (squat lekythos⁸). Ἀκεραία. Ἀριθ. 17.535 (εἰκ. 9, 3). Ὑψος 0.115, μεγ. διάμ. 0.07.

Ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς ἀρυβαλλοειδοῦς ληκύθου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ὦμος

1 Π. Ζ. Bonn, 814. CV. πίν. 39, 3. Lindos, I. σ. 630, 2600.

2 Hesperia XV, 1946, πίν. 47, 111 καὶ 112.

3 Clara Rhodos III, 1929, σ. 247, εἰκ. 244 καὶ 4, 1931, σ. 163, εἰκ. 162.

4 C. H. HASPELS, ἔ. ἀ. σ. 180 ἐξ.

5 ἔ. ἀ. σ. 187.

6 ἔ. ἀ. σ. 171.

7 Εἰς τάφον τῆς αὐτῆς περιόδου, ὅστις περιεῖχε καὶ ἕτερα ἀγγεῖα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ τάφου τοῦ Περιστερίου, εὐρέθη ἡ πλησιεστέρα κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν λήκυθος τῆς τάξεως ταύτης (Clara Rhodos III, 1929, σ. 247, εἰκ. 244).

Ἐτερον παράδειγμα ληκύθου τῆς αὐτῆς τάξεως ἐκ συγχρόνου τάφου βλ. εἰς Hesperia IV, 1935, σ. 476, εἰκ. 1.

8 J. D. BEAZLEY, V. A. σ. 177. RICHTER καὶ MILNE σ. 15

δὲν τονίζεται, ἀλλ' ἡ καμπύλη τοῦ περιγράμματος κατέρχεται ἐνιαία ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τοῦ ποδός.

Αὔλαξ κατὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ στομίου μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ ἑτέρα ἐλαφρὰ αὐ-
λαξ κατὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ λαιμοῦ μετὰ τῆς κοιλίας· δακτύλιος, δημιουργούμενος
ὑπὸ δύο ἀβαθεστάτων αὐλάκων, κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ λαιμοῦ. Αὔλαξ ἀφε-
θεῖσα εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, κατὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ ποδός.

Γυνὴ πρὸς ἀριστερὰ κρατοῦσα ταινίαν εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα· φέρει χει-
ριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ἐπὶ τῆς κόμης ταινίαν ἐξ ἐπιθέτου χρώματος νῦν



Εἰκ. 9. Τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου τοῦ Περιστερίου.

ἐξαφανισθέντος. Πηλόχρους γραμμὴ περιοριζομένη μόνον κάτωθεν τῆς μορφῆς,
δηλοῖ τὸ ἔδαφος.

Ποὺς εἰς σχῆμα δακτυλίου. Ἡ πλαγία ὄψις τοῦ ποδός καὶ ἡ κάτω αὐτοῦ
ἐπιφάνεια ἔχει ἀφεθῆ εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἀβαθὴς κατακόρυφος αὐλαξ ἐπὶ
τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς χειρός. Ἡ λαβὴ ἐσωτερικῶς ἔχει ἐπιχρισθῆ διὰ γα-
νώματος. Ἐπίσης τὸ στόμιον καὶ ὁ λαιμὸς ἐσωτερικῶς.

Ἡ τεχνοτροπία καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ στομίου δικαιολογοῦν, νομίζω, τὴν
τοποθέτησιν τοῦ ἀγγείου τούτου κατὰ τὰ ἔτη 430-400 π.Χ.

8) Ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος (squat lekythos). Ἀριθ. 17.542 (εἰκ. 9,7). Σφζό-
μενον ὕψος 0.90. Τὸ στόμιον, τὸ ἄνω τμήμα τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ ἐνταῦθα συν-
δεομένου τμήματος τῆς χειρός καὶ μέρος τοῦ ποδός ἐλλείπουν.

Ἐλάχιστον μέρος τῆς ἐπιφανείας διασφίζεται καὶ τοῦτο ἀπολεπισμένον. Συγ-
κεκολλημένη ἐκ τεμαχίων καὶ οἰκτρῶς κατεστραμμένη. Ἀνήκει εἰς ἕτερον τύπον

ἀρुβαλλοειδοῦς ληκύθου μετὰ αἰσθητῶς τονιζομένου ὤμου, ὁ λαιμὸς ἀπλοῦται περισσότερον ἐπὶ τοῦ ὤμου καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ποδὸς εἶναι διάφορον ἀπὸ τὸ τῆς προηγουμένης ληκύθου. Ἐλαφρὰ αὐλαξ κατὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ λαιμοῦ. Ἡ διακόσμησις, τῆς ὁποίας ἐλάχιστον τμήμα διεσώθη, ἀποτελεῖται πιθανόν, μόνον ἐκ ταινίας κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας πληρουμένης διὰ κοσμήματος¹. Τὸ κατώτερον τμήμα τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ ποδὸς καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμῆνος ἔχουν ἀφεθῇ εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.

Ἀγγεῖον ἀπαντῶν συνήθως εἰς τοὺς τάφους τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου π. Χ. αἰ.

9) Μελαμβαφῆς οἰνοχόη τύπου VIII (mug) Ἀριθ. 17.537 (εἰκ. 9, 2). Ὑψος 0.66. Συγκεκολλημένη ἐκ τεμαχίων καὶ συμπληρωθεῖσα διὰ γύψου.

Ἐλαφρὸς δακτύλιος κατὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ λαιμοῦ μετὰ τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου. Αὐλαξ κατὰ τὴν ἔνωσιν τῆς λεπτῆς δακτυλοειδοῦς βάσεως. Διμερὲς λαβή. Ραβδωτὴ διακόσμησις.

Ἐν ἐκ τῶν συνηθεστέρων σχημάτων ἀγγείων εἰς τάφους τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου π. Χ. αἰ.².

10) Μελαμβαφῆς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου· ἀριθ. 17.536 (εἰκ. 9, 4) Ὑψος 0.54. Συγκεκολληθεῖς ἐκ τεμαχίων, ὧν τινὰ ἐλλείπουν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδὸς ἔχει ἀφεθῇ εἰς τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ ὁ πυθμὴν κοσμεῖται ὑπὸ δύο συγκεντρικῶν κύκλων.

Ἔτερον σύνηθες ἀγγεῖον εἰς τάφους τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου π. Χ. αἰ.³

Στηριζόμενοι κυρίως ἐπὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν ἀγγείων τῶν φερόντων ἐρυθρόμορφον παράστασιν καὶ βοηθούμενοι ὑπὸ τοῦ σχήματος αὐτῶν ὡς καὶ ἄλλων ὁμοίων, προερχομένων ἐκ συγχρόνων τάφων, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου τούτου εἰς τὰ ἔτη 430-400 π. Χ.

ΒΑΡΒΑΡΑ Θ. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

¹ Συνήθης διακόσμησις αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς ἀρुβαλλοειδοῦς ληκύθου· βλ. π. χ. Hesperia IV, 1935, σ. 480, εἰκ. 453.

² βλ. π. χ. Hesperia IV, 1935, σ. 476 εἰκ. 1 ἀριθ. 50

καὶ 51, καὶ Hesperia XVIII, 1949, πίν. 93 ἀρ. 78-80.

³ Βλ. CV. Oxford 2, κείμενον πίν. 65, 24. Hesperia IV, 1935, σ. 506 (L. TALCOTT). Hesperia XVIII, 1949, σ. 319-20 (P. E. CORBETT).

ΑΜΦΙΓΛΥΦΟΥ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΥ ΣΤΗΛΗΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΙΣ

Ἀποκαλυφθεῖσα ἐν Διπύλῳ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Στεφ. Ἀ. Κουμανοῦδης, ἐνεργούντος ἀνασκαφὴν ἐν ἔτει 1872 δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀπόκειται ἔκτοτε ἐν τοῖς γλυπτοῖς τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου ὑπ' ἀριθ. 3315 ἀμφίγλυφος ἐπιτύμβιος στήλη¹ πεντελικοῦ μαρμάρου, ἔχουσα ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτῆς καταστάσει μέγιστον ὕψος 0.85, πλάτος 0.39 καὶ πάχος 0.14.

Ἀποκεκρουμένη κατὰ πλεον τοῦ ἡμίσεος, ὥς ὑπολογίζεται, σφίζει ἀκόμη ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας ὄψεως (εἰκ. 1), ἐλλιποῦς δεξιὰ, ἐκτύπως ἀνάγλυπτον ἀνδρικήν μορφήν, κατ' ἐνώπιον ἰσταμένην ἐπὶ βάσεως, συναποτελούσης ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τοῦ ὑπολείμματος ἀριστερᾶς παραστάδος, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας (εἰκ. 2), ἐλλιποῦς ἀριστερὰ, ἐπιγραφὴν (εἰκ. 3) ἐννέα στίχων, κολοβῶν πάντων ἐν τοῖς δεξιοῖς ἄκροις, ἀριστερὰ ταύτης ἀπὸ τοῦ 4ου μέχρι τοῦ 7ου στίχου ἄμορφον ὑπόλειμμα ἀναγλύφου καὶ ἄνω μετὰ μικρὰν, κενὴν καὶ ἀνώμαλον, ὥσπερ βράχου, ἐπιφάνειαν, τὰ κατώτατα τῶν κάτω ἄκρων γυναικός, ἐν κινήσει πρὸς τὰ ἀριστερὰ προστύπως ἀναγεγλυμμένης.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων βάσεως καὶ παραστάδος, ναόσχημον πλαίσιον περιέκλειε τὰς μορφὰς τῆς προσθίας ὄψεως, ἐνῶ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ δὲν φαίνεται νὰ συνέβαινε τὸ αὐτό, ὥς τοῦλάχιστον ἐξάγεται ἐξ ὑπολογισμοῦ, καθ' ὃν, ἀκεραίας οὔσης τῆς στήλης, τινὲς τῶν ἀνισομήκων στίχων ἔφθανον μέχρι τοῦ ἄκρου τοῦ λίθου.

Πρῶτος ὁ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ², περιγράφων τὴν στήλην, ἐπιχειρεῖ ν' ἀναγνώσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν, ἣν παραθέτει ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐγχαράξεως, καίτοι διέκρινεν, ὥς θὰ ἴδωμεν, τὸ ἔμμετρον τῆς συνθέσεως αὐτῆς:

1 Περὶ ταύτην ἠσχολήθησαν: α') ΣΤΕΦ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ἐν Ἀθηναίῳ, 1, 1872, σ. 167 - 68. — β') G. KAIBEL, Epigrammata Graeca, Berolini 1878, ἀρ. 115. — γ') E. POTTIER ἐν BCH, 5, 1881, σ. 352, ἀρ. 5. — δ') L. v. SYBEL, Katalog der Skulpturen zu Athen, Marburg 1881, ἀρ. 549. — ε') W. DITTENBERGER ἐν IG, III 2², Berolini 1882, ἀρ. 1373. — στ') BRÜCKNER ἐν CONZE, Die att. Grabreliefs, 4, 1911-22, Text 2117 B,

Taf. 165. — ζ') ALICE MUEHSAM, Die att. Grabreliefs in röm. Zeit, Berlin 1936, σσ. 2, 8, 22. — η') H. HERTER ἐν RE 17, στήλ. 1550, στίχ. 55-57. — θ') KIRCHNER - PEEK ἐν IG, II 3², Berolini 1940, ἀρ. 13136. — ι') Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἑλληνικά ἀμφίγλυφα, Θεσσαλονίκη 1946, σσ. 41, 57 - 58. — ια') PEEK, Griechische Versinschriften, I, Berlin 1955, ἀρ. 1609.

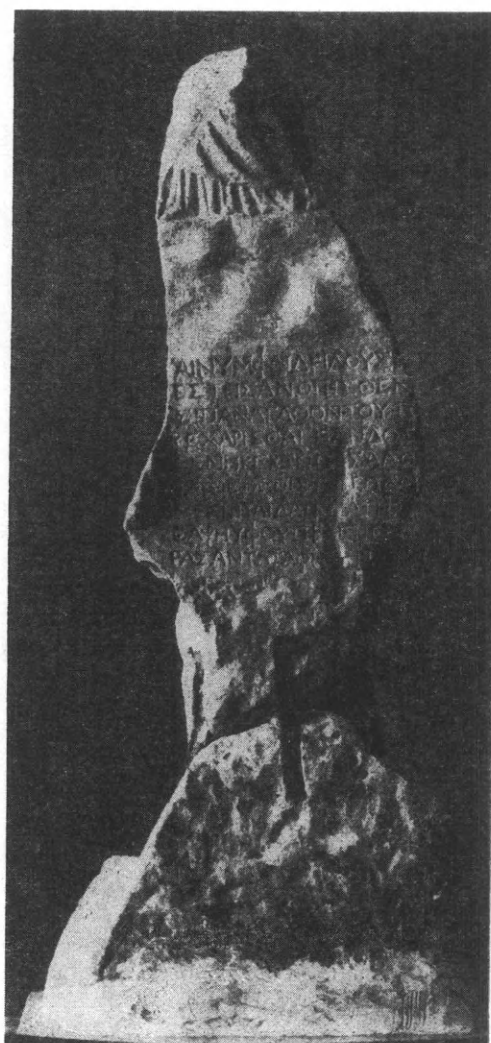
2 Ἐνθ' ἐν. Σημ. 1, α'.

Αἱ Νύμφαι δηλοῦσι...
 ἐστήσαν ὀπισθεν...
 σι πᾶν ἀγαθὸν τουτο...
 κεχαρίσθαι, πᾶν δ' ὅ,τ[...]
 5 θεν ἧ κε κενῶς ἀλό[ς οἶδμα πο]

ρευνθεῖς οἷστρω δα...
 μέχρῃ παῖδα πατήρ...
 θάψῃ, ὑφ' οὗ πρέπον [... (ἦν) γη]-
 ράσαντα ταφῇν [αι]



Εἰκ. 1.



Εἰκ. 2.

Συμπληρώσας ἀνέγνωσε «πᾶν δ' ὅ,τ[ι]», «ἀλό[ς οἶδμα πο]ρευνθεῖς», «πρέπον [ἦν γη]ράσαντα ταφῇν[αι]» καὶ ἐξήγαγεν, ἄπορον πόθεν καὶ πῶς, ἔννοϊαν ὅλως ἀπροσδόκητον, ἣν ἀναπτύσσει λέγων ἐπὶ λέξει τὰ ἐξῆς: «Στίχους ἔχομεν ἐνώπιόν μας, ἢ δακτυλικούς ἢ ἡρωελεγείους, δι' ὧν ἐκφράζεται ἀπειλή καὶ κατάρα ἐκ μέρους τῶν Νυμφῶν κατ' ἐκείνου, ὅστις ἠθέλε βλάψει τὴν γλυφὴν, τὴν νῦν σχεδὸν ὅλως κατεστραμμένην, ἣτις βεβαίως παρίστανεν αὐτὰς τὰς Νύμφας χορευούσας εἰς τὰ πρόθυρα ἄντρου, ἐν συνοδίᾳ πιθανῶς καὶ τοῦ Ἑρμοῦ, ἀπέναντι δὲ τοῦ Πανός, ...».

Καὶ ἡ ἐπεικεστάτη ἀντιπαραβολὴ ταύτης πρὸς τὸ ἐρμηνευόμενον, μετὰ δυσκολίας καὶ οὐχὶ μετὰ βεβαιότητος μίαν καὶ μόνην ὁμοιόσημον ἀντιστοιχίαν ἀνευρίσκει, τὴν «δηλοῦσι — ὅστις ἤθελε βλάψει», καὶ ταύτην ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ ἐρμηνευτὴς ἐξέλαβε τὸ «δηλοῦσι» ὡς δοτικὴν πληθυντικὴν συνηρημένην τῆς μετοχῆς β' μέλλοντος τοῦ ρήματος «δηλέω» (= βλάπτω).¹ Καθ' ὅλα τὰ ἄλλα ἡ ἐρμηνεία τοῦ Κουμανοῦδου παραμένει ξένη πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, καθ' οἷονδ' ὅποτε τρόπον συμπληρουμένην καὶ ἀναγινωσκομένην, προκαλοῦσα τὴν ἀπορίαν, ποῦ τοῦ κειμέ-



Εἰκ. 3.

νου καὶ κατὰ ποίαν σειρὰν σκέψεων ἀνεκάλυψεν ὁ ἐρμηνευτὴς τὴν ἀπειλὴν καὶ τὴν κατάραν τῶν Νυμφῶν.

Μετὰ τὸν Κουμανοῦδην ὁ ΚΑΙΒΕΛ², ὀρμηθεὶς ἴσως ἀπὸ τῆς γνώμης ἐκείνου περὶ τοῦ ἐμμέτρου τῆς ἐπιγραφῆς, κατώρθωσε ν' ἀποκαταστήσῃ ὅπωςδ' ὅποτε αὐτὴν εἰς τὴν ποιητικὴν μορφήν της, συμπτύξας τοὺς ἐννέα στίχους εἰς πέντε δακτυλικοὺς ἑξαμέτρους:

Αἱ Νύμφαι δηλοῦσι — [. . . . δ'] ἔστησαν ὀπισθεν —,
[δὴ σφι]σι πᾶν ἀγαθὸν τοῦτο[ν πρὶν μὲν] κεχαρίσθαι,
πᾶν δ' ὅτ[ε τηλό]θεν ἦκε κενῶς ἀλδ[ς οἶδμα πο]ρευθεῖς
οἷστρον δαι[μονίω], μέχρ' ἡ παῖδα πατήρ [ἐλεεινός]
θάψῃ, ὅφ' οὗ πρόπον [ἦν τὸν γη]ράσαντα ταφῇ[αι].

¹ Τὸ «δηλέω» ἀντὶ τοῦ «δηλέομαι» ἄπαξ παρὰ ΣΜΟΙΣ (VII, 28 καὶ 44). Πρβ. λατ. deleo.
ΞΕΝΟΦ. (Οἶκον. X, 3) καὶ δις ἐν τοῖς ΣΙΒΥΛΛ. ΧΡΗ-

² Ἐνθ' ἐν σ. 111 Σημ. 1, β'.

Ἀποδεχθεὶς τὰ τρία ἐκ τῶν τεσσάρων συμπληρωμάτων τοῦ Κουμανούδη καὶ παρεμβάλων τὸ ἄρθρον «τὸν» μεταξὺ τοῦ «ἦν» καὶ τοῦ «γῆ», συνεπλήρωσε καὶ ἀνέγνωσε περαιτέρω «—[.... δ']ἔστησαν», «[δὴ σφι]σι», «τοῦτο[ν πρὶν μὲν]», «ὅτ[ε τηλό]θεν», «δαι[μονίῳ]», «[ἐλεεινός]», «[ἦν τὸν γῆ]ράσαντα» καὶ ἐπήγαγε μετ' ἀμφιβολιῶν, ὡς αὐτὸς οὗτος ὁμολογεῖ, τὸ ἐξῆς ἐν λατινικῇ γλώσσῃ νόημα:

«Nymphae hic conlocatae declarant virum in cuius imagine sculptae sunt (at non jam extant nisi forte una illa mulier dicitur) cum antea multa eis bene fecisse tum nunc ubi longinquo inutilique ex itinere mercator rediit divino numine actus, donec domum redux, heu ante patrem, obierit».

Τὰ μόρια «δὴ» καὶ «μὲν» κανονικῶς ἔπρεπε νὰ κεῖνται μετὰ τὰς, εἰς ἃς ἀναφέρονται, λέξεις ἥτοι τὸ μὲν πρῶτον μετὰ τὸ «πρὶν» τὸ δὲ δεύτερον μετὰ τὸ «πᾶν» ἢ τὸ «ἀγαθόν». Ἐν ἧ θέσει ἐτέθησαν ἐν τῷ στίχῳ ὑπὸ τοῦ Kaibel, μόνον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξαιρέσεων δύναται ν' αὐξήσωσι¹.

Τὸ συμπλήρωμα «σφίσι» θὰ ἠδύνατο νὰ εὐσταθήσῃ ἐν τῇ ἀπαρεμφατικῇ συντάξει «σφίσι... κεχαρίσθαι», ἐὰν τὸ περιεχόμενον ταύτης ἀπετέλει γνώμην τοῦ ὑποκειμένου τῆς κυρίας προτάσεως ἥτοι τῶν Νυμφῶν. Ἀλλ' αὗται περιορίζονται ὑπὸ τοῦ προτασσομένου ἁρθρου «αἱ» εἰς τὰς ἐν τῇ γλυφῇ ὑπαρχούσας, τὰς hic conlocatas τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, τὰς Νύμφας ὡς ἀνάγλυπτον παράστασιν ἥτοι ἄψυχον ὑποκείμενον, τὸ ὁποῖον φυσικῶς τῷ λόγῳ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ γνώμην. Ἀποκλειομένων οὕτω τῶν Νυμφῶν, ἡ γνώμη δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ πλεόν ἢ εἰς τὸν ἕτερον τῶν δυναμένων νὰ διεκδικήσωσιν αὐτὴν ἐπὶ ἐμμέσου αὐτοπαθείας², οἷα ἢ ἐν τοῖς δύο πρώτοις ἐξαμέτροις ὑπάρχουσα, ἥτοι τὸν ποιητὴν τοῦ ἐπιγράμματος. Χάριν τούτου ὁ Kaibel ἀπέδωκεν ἐν τῇ λατινικῇ τὸ «σφίσι», ἀντίστοιχον τοῦ «sibi», διὰ τοῦ «eis», ἀντιστοίχου τοῦ «αὐταῖς», ταυτίσας κατὰ χρῆσιν τὰς δύο ἑλληνικὰς ἀντωνυμίας κατ' ἐξαιρέσιν σπανιωτάτην, ἂν μὴ μοναδικήν, ἀποφευκτέαν πάντως, ἐφ' ὅσον μάλιστα πολλοὶ ἄλλοι τρόποι ὑπάρχουσιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὑπολείμματος ΣΙ.

Τὸ συμπλήρωμα «τὸν» συναποτελεῖ μετὰ τῆς μετοχῆς «γῆράσαντα» οὐσιαστικόν, τὸ ὁποῖον ἀντικαθιστᾷ τὸ κανονικὸν ὑποκείμενον τοῦ «ταφήναι» ἥτοι τὴν ἐκ τῶν προηγουμένων λαμβανομένην αἰτιατικὴν «τὸν πατέρα». Ἀλλ' ἡ ἀντικατάστασις αὕτη προϋποθέτει ἰσοβαθὴ καὶ ἰσοπλατὴ τὴν ἀντικαθιστῶσαν πρὸς τὴν ἀντικαθιστωμένην ἔννοιαν, ὅπερ ὅμως δὲν συμβαίνει ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν, καθ' ὅσον οὔτε ὁ πατὴρ εἶναι μόνον γῆράσας, οὔτε ὁ γῆράσας μόνον πατήρ. Κατὰ τὴν ἐμὴν συμπλήρωσιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἄλλως ἐντάσσεται ἐν τῷ λόγῳ ἡ αἰτιατικὴ «γῆράσαντα».

Ὁ Kaibel, μὴ ἐννοῶν, ὡς αὐτὸς οὗτος ὁμολογεῖ ἐν σχολίῳ, διατὶ «ἔστησαν

¹ R. KÜHNER, Ausführl. Grammatik der griech. Sprache, II 2, 1904, σσ. 123 καὶ 267.

² α') RIEMANN-GOELZER, Grammaire comparée du grec et du latin, Syntaxe, Paris 1897, § 678.

Παρατ. 1 καὶ § 684, 2 καὶ Σημ. 2. — β') Ἐνθ' ἐν προηγ. Σημ., II 1, 1898, § 455, 3, 5 καὶ Σημ. 9. — γ') SCHWYZER, Griech. Grammatik, 2, 1950, σ. 192 κ. ἐ.

ὅπισθεν», παραλείπει ἐντελῶς τὴν φράσιν ταύτην ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ του, ἐνῶ κατ' ἐμὲ ἐρμηνευτὴν τὸ β' τοῦτο ἤμισυ τοῦ α' ἑξαμέτρου ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ α' ἡμίσεος ἄλλως ἀναγινωσκομένου, ἀποτελεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ἐπιγράμματος.

«Αἱ Νύμφαι δηλοῦσι: Nymphae hic conlocatae declarant» ἤτοι δῆλον ποιοῦσι διὰ τῆς παρουσίας των ἐν τῇ παραστάσει. Ὁρθὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ α' ἑξαμέτρου, ὡς τοῦλάχιστον ἀνεγνώσθη μέχρι σήμερον. Ἄλλ' εἶναι οὗτοι λόγοι ποιητοῦ, ἀποτεινομένου εἰς τὸ θυμικόν, ἵνα γεννήσῃ τὸν ἕλεον διὰ τὸν θάνατον ἐνὸς νέου, ἢ τυπικὴ ἔκφρασις λεξικογράφου, ἀποτεινομένου εἰς τὸ γνωστικόν, ἵνα διασαφήσῃ τὴν σημασίαν λέξεων;

Προχωρῶν ὁ ἐρμηνευτής, ἀναγκάζεται πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ γ' ἑξαμέτρου νὰ πλάσῃ ἐκ τοῦ νεκροῦ υἱοῦ ἔμπορον, ἐπιχειρήσαντα πρὸς ἐμπορίαν μακρινὸν καὶ ἄκαρπον πλοῦν. Σχετικῶς ἐκφράζω τὴν ἀπορίαν: ἐὰν ἐνταῦθα πρόκειται πρᾶγματι περὶ ἐμπορίου — ὅπερ κατ' ἐμὲ δὲν συμβαίνει — διατὶ οὗτος νὰ μὴ προσφέρῃ τὰ δῶρά του εἰς τὸν προστάτην τῶν ἐμπόρων θεόν, τὸν Κερδῶν Ἑρμῆν, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ρωμαίων, ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ὁποίων καὶ ἐτυμολογικῶς συνδέονται αἱ λέξεις «Ἑρμῆς» καὶ «ἔμπορος» (Mercurius - mercator); Τιθέμενος ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ εἰδικοῦ θεοῦ τοῦ ἐμπορίου περισσοτέρας φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐλπίδας θὰ ἠδύνατο νὰ τρέφῃ περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἐμπορικῶν τοῦ ἐπιχειρήσεων.

Τὸ «οἴστρω δαιμονίῳ» τοῦ δ' ἑξαμέτρου ἐρμηνεύεται διὰ τοῦ «divino numine actus», ὃ ἐστὶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεθερμηνευόμενον «ὑπὸ τῆς θείας προνοίας ὀδηγηθεῖς» ἤτοι ὀδηγηθεῖς ὑπὸ τῶν θεῶν Νυμφῶν, προνοουσῶν περὶ τοῦ πιστοῦ λάτρου αὐτῶν. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην τὸ ἐπίγραμμα ἡμῶν ὁμιλεῖ περὶ εὐσεβεστάτου νέου, ἐμπορίου τὸ ἐπάγγελμα, μὴ παραλιπόντος ἐν οὐδεμιᾷ εὐτυχεῖ ἢ ἀντιξόφῳ περιστάσει νὰ προσφέρῃ πᾶν ἀγαθὸν εἰς τὰς δι' ἰδιαζούσης ἀγάπης περιβαλλομένας ὑπ' αὐτοῦ Νύμφας, αἵτινες ἐν τέλει ἀμείβουσαι τρόπον τινὰ τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ ὀδηγοῦσιν αὐτὸν μετὰ τὸν ἀποτυχόντα ἐμπορικὸν πλοῦν εἰς τὴν πατρίδα του, ἵνα ἀποθάνῃ πλησίον τοῦ πατρὸς του. Ἀλλὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ θάνατος ἀμοιβὴ ἐνὸς νέου, εὐρισκομένου ἀκόμη ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ζωῆς του; Ἐν τῇ ἀπορίᾳ ταύτῃ εὐρεθεῖς, ὁ Kaibel ἐθεώρησε τὸ ἐπίγραμμα πικρὸν παράπονον τοῦ πατρὸς διὰ τὴν τοιαύτην ἀμοιβὴν τῆς τηλικαύτης εὐσεβείας τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ.

Εὐρύτερον ἀσχολούμενος περὶ τὴν στήλην ὁ BRÜCKNER¹, παραθέτει τὴν ἐπιγραφὴν ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἐγκαράξεως, παρασημαίνων μετρικῶς αὐτήν, ὡς ἐὰν ἤθελε νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν συμπλήρωσιν αὐτῆς μᾶλλον ἢ νὰ συμπληρώσῃ αὐτὸς αὐτήν:

1 Ἐνθ' ἐν σ. 111, Σημ. 1, στ'.

ΑΙΝΥΜΦΑΙΔΗΛΟΥΣΙΥ —
ΕΣΤΗΣΑΝΟΠΙΣΘΕΝ — Υ
ΣΙΠΑΝΑΓΑΘΟΝΤΟΥΤΣ — —
ΚΕΧΑΡΙΣΘΑΙΠΑΝΔΟΤΙΥ — Υ
5 ΘΕΝΗΚΕΚΕΝΩΣΑΛΟΝ — ΥΥ
ΡΕΥΘΕΙΣΟΙΣΤΡΩΔΑΙΙΥΥ —
ΜΕΧΡΙΠΑΙΔΑΠΑΤΗΡΥΥ — Υ
ΘΑΥΗΥΦΟΥΠΡΕΠΟΝ — — ΥΥ
ΡΑΣΑΝΤΑΤΑΦΗΝΥ

Ὁρθῶς παρατηρεῖ, ὅτι τὸ μετὰ τὸ ΑΛΟ ὑπόλειμμα Λ δὲν δύναται νὰ εἶναι σῖγμα λόγῳ τῆς ἀποκλειστικῆς χρήσεως ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ καθέτου Σ, καταρρίπτων οὕτω τὸ συμπλήρωμα τοῦ Κουμανούδη «ἄλδς» κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τὴν ἐπὶ τούτου βασιζομένην ἐρμηνείαν τοῦ Kaibel, καθ' ἣν ὁ θάνατος τοῦ νέου ἐπῆλθε συνεπεῖα θαλασσίου πλοῦ.

Ἀντὶ τοῦ ΑΛΟΣ προτείνει ἀναγνώσεις ΑΛΟΜ, ΑΛΟΝ, ΑΛΟΓ, ὧν αἱ μὲν δύο πρῶται εὐσταθοῦσιν ἐπιγραφικῶς ἢ δὲ τρίτη οὐχὶ λόγῳ τῆς χρήσεως ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ὀρθογωνίου Γ.

Διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τέλους τοῦ δ' ἑξαμέτρου περιορίζει διὰ τοῦ «ῆ» τὴν ἐκλογὴν τοῦ συμπληρώματος μεταξὺ τῆς αἰτ. «ἐλεεινόν», ἣν προτείνει αὐτὸς κατ' ἀναφορὰν εἰς τὸ «παῖδα», καὶ τῆς ὀνομ. «ἐλεεινός» τοῦ Kaibel, ἀναφέροντος αὐτὴν εἰς τὸ «πατήρ»:

— παῖδα πατήρ ἐλεεινός ἢ ἐλεεινόν

Ἄλλ' οὕτω ἐπόμενον θὰ ἦτο κατὰ βούλησιν καὶ κατὰ περίστασιν νὰ θεωρηθῇ «ἐλεεινόν» ἄλλοτε τὸ ἐν καὶ ἄλλοτε τὸ ἄλλο, πάντοτε δὲ ἐν τῶν προσώπων τοῦ δράματος, ἐνῷ λογικῶς καὶ δικαίως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῶσιν «ἐλεεινοὶ» υἱὸς καὶ πατήρ, ὡς ἀπολέσαντες τὸ πολυτιμότεον ὃν εἶχον ὁ μὲν πρῶτος τὴν ζωὴν τοῦ ὁ δὲ δεύτερος τὸ τέκνον του.

Τὸ αὐτὸ νόημα συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπιλόγου ἦτοι τοῦ ε' ἑξαμέτρου τοῦ ἐπιγράμματος ἡμῶν, καθ' ὃν πρέπον ἦτο νὰ ταφῇ ὁ πατήρ ὑπὸ τοῦ υἱοῦ, αὐτὸ τοῦτο, ὅπερ κατ' ἄλλας γνώμας θὰ ἦτο τὸ δίκαιον¹. Ἀλλὰ συνέβη τὸ ἐναντίον, ἦτοι τὸ μὴ πρέπον καὶ τὸ μὴ δίκαιον, καταστήσαν «ἐλεεινοὺς» κατὰ λογικὸν συμπέρασμα πατέρα καὶ υἱόν. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην φυσικῶς τῷ λόγῳ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ τὸ συμπλήρωμα ἐν τῷ πληθυντικῷ, ὅστις ὅμως, καίπερ μὴ προσκρούων εἰς τὸ μέτρον, κωλύεται ὑπὸ τῆς συντάξεως.

Ἐν τέλει παρασυρόμενος ἴσως ὑπὸ τοῦ Κουμανούδη, μνείαν ποιουμένου τοῦ Πανὸς ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἐρμηνείας του, ἀναγινώσκει ἐν τῷ ΠΑΝΔΟΤ «Πάν»

1 — α') Υἱὸ πατὴρ τόδε σῆμα· τὸ δ' ἔμπαλιν ἦν τὸ δίκαιον... (Anthologie Grecque... par Waltz, IV, 1938, ἀρ. 361). — β') ...εἰ γὰρ ἦν θέμις, θνήσκον γονῆς,

οἱ νέοι δ' ἔθαπτον ἄν (ἐνθ' ἐν σ. 111, Σημ. 1, β', ἀρ. 130, στίχ. 7-8).

ἀντὶ «πᾶν», καὶ καταλήγει εἰς ἐρμηνείαν, ἣν εἰσηγούμενος λέγει: «Διέλαθε τοὺς μέχρι τοῦδε συμπληρωτὰς τὸ ἐνδεχόμενον, καθ' ὃ ἐν τῷ «ΠΑΝΔΟΤΙ ἢ ΟΤΕ» ἀντιτίθεται εἰς τὰς Νύμφας ὁ ἀκόλουθος αὐτῶν ὁ Πάν. Ἐκεῖναι μὲν ἐγένοντο αἱ κουροτρόφοι τοῦ παιδός, οὗτος δὲ ὁ αἴτιος τοῦ θανάτου αὐτοῦ δι' ἐπιληψίας ἢ ἄλλης τινὸς ἀσθενείας ἐξ ἐκείνων, ἃς θεωρεῖται προκαλῶν ὁ θεὸς οὗτος».

Φρονεῖ, ὅτι ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου εἶναι οὐσιωδῶς βεβαία μόνον διὰ τοὺς δύο τελευταίους ἑξαμέτρους. Ἄλλ' οὕτω προδίδεται θεωρῶν ἀβέβαιον τὸ λοιπὸν συμπεπληρωμένον κείμενον. Φυσικῶς τῷ λόγῳ καὶ ἡ ἐκ τούτου προσερχομένη ἐρμηνεία δὲν δύναται νὰ εἶναι βεβαία.

Ἐπειτα ἡ φράσις «κενῶς πορευθεῖς», ἣν δὲν ἀποκρούει τοῦλάχιστον ὁ ἐρμηνευτὴς κατ' ἀναφορὰν εἰς τὸν Πᾶνα, δηλοῖ τὴν ἀποτυχίαν αὐτοῦ, πλήττουσα οὕτω καιρίως τὴν εὐστάθειαν τῆς ὑπὸ κρίσιν ἐρμηνείας, τῆς φερούσης ἐπιτυχάνοντα τὸν θεὸν ἐν τῇ ἐπιθέσει του κατὰ τοῦ παιδός.

Ἀλλὰ ὁ σπουδαιότερος ἅμα καὶ ἰσχυρότερος λόγος ἀσταθείας τῆς ἐρμηνείας τοῦ Brückner εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεσις ταύτης ἦτοι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Νυμφῶν καὶ Πανὸς δὲν ὑπάρχει. Καὶ δὲν ὑπάρχει διότι ὁ «δὲ» ἐν τῷ ΠΑΝΔΟΤ δὲν εἶναι ἀντιθετικὸς ἀλλὰ μεταβατικὸς, οἷος κατὰ κανόνα ἐπὶ ἐπαναλήψεως τῆς αὐτῆς λέξεως, ὡς ἐνταῦθα τῆς «πᾶν». Συγκεκριμένως ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν ὁ «δὲ» συνδέει τὰς φράσεις «πᾶν ἀγαθὸν τοῦτον τὸ πρὶν κεχαρίσθαι» καὶ «πᾶν δ' ὅτε... ἦκε» συμποσῶν οὕτω τὰς εἰς τὰς Νύμφας προσφορὰς τοῦ παιδὸς κατὰ δύο περιόδους τῆς ζωῆς του.

Τελευταῖος ἐξέδωκε τὴν ἐπιγραφὴν ὁ KIRCHNER¹ ὑπὸ τὴν ποιητικὴν μορφήν, εἰς ἣν ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Kaibel, μετὰ δύο συμπληρωμάτων τοῦ Peek ἐν τῷ α' καὶ τῷ γ' στίχῳ, τῶν Γ[ονεῖς δὲ] καὶ ἀλόγ[ως τε..].

Ἡ παρένθεσις, ὡς γνωρίζομεν, περικλείουσα λέξιν, φράσιν καὶ μῦθον πολλάκις ὁλόκληρον ἢ γεγονός, διακόπτει τὴν συνέχειαν τοῦ λόγου, ἵνα διασαφήσῃ ἢ συμπληρώσῃ τόσον τὰ ἡγούμενα ὅσον καὶ τὰ ἐπόμενα. Ἡ παρένθεσις ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν, — Γ[ονεῖς δὲ] ἔστησαν ὅπισθεν —, τεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Kaibel καὶ συμπληρωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Peek, περιέχει πληροφορίαν οὐ μόνον οὐδεμίαν ἀνάγκην πληροῦσαν ἀλλὰ καὶ πεζὴν καὶ ξένην ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ λόγου. Ὅρθως θὰ εἶχεν αὕτη, ἐὰν προηγεῖτο «τούτους» ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον, ἢ ἐὰν τὸ «τοῦτο» τοῦ β' στίχου ἀνεγινώσκετο «τούτους» ὅπερ ὅμως, καίπερ ἐπιτρεπόμενον μετρικῶς, κωλύεται συντακτικῶς ὑπὸ τοῦ «ἦκε», ἐμφαίνοντος ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς ἓν πρόσωπον. Ἀπορριπτέον τὸ «ἀλόγ[ως τε..]» τοῦ Peek, ὁδηγηθέντος εἰς τὸ συμπλήρωμά του ὑπὸ τῆς ἥττον πιθανῆς τῶν ὡς ἄνω ἀναγνώσεων τοῦ Brückner, ἦτοι τῆς ΑΛΟΓ. Διέλαθεν ἀμφοτέρους τὸ γεγονός, ὅτι αἱ συναντώμεναι κεραῖαι τοῦ μετὰ τὸ «ΑΛΟ» ἀποκεκρουμένου γράμματος συναποτελοῦσιν ὀξεῖαν γωνίαν, ἐνῶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἡμῶν, ὡς εἵπομεν, γίνεται ἀποκλειστικὴ χρῆσις τοῦ ὀρθογωνίου γάμμα.

1 Ἐνθ' ἐν σ. 111, Σημ. 1, θ'.

Τὸ χαραχθέν ποτε ἐπὶ τῆς στήλης ἐπίγραμμα ἦτο κατ' ἐμέ, ἄν οὐχὶ αὐτὸ τοῦτο, κατὰ μεγίστην προσέγγισιν τὸ ἐπόμενον:

*Αἱ Νύμφαι Δήλου σι[μῶν] ἔστησαν ὀπισθεν,
[αἷς φα]σι πᾶν ἀγαθὸν τοῦτο[ν τὸ πρὶν] κεχαρίσθαι,
πᾶν δ' ὅτ[ε] Δηλό[θεν] ἦκε κενῶ σάλο[ν διαπο]ρευνθεῖς
οὔστρω δαι[μονικῶ], μέχρ' ἡ παῖδα πατήρ ἔ[τι τοῦτον]
θάψῃ, ὅφ' οὐ πρόπον [ἦν ὡς γη]ράσαντα ταφῇ[αι].*

Ἡ γενικὴ «Δήλου»¹, κειμένη κατ' ἀνάγκην μετρικὴν ἀντὶ τοῦ ὁμηρικῶ καὶ καλλιμαχείου ἐπιθέτου «Δηλιάς»², περιορίζει τὸ γένος τῶν Νυμφῶν εἰς τὸ τοπικῆς λατρείας εἶδος τῶν Νυμφῶν Δήλου³. Ταύτας περιορίζει περαιτέρω ἐν τῇ δεικτικῇ του ιδιότητι τὸ ἄρθρον «αἱ» εἰς τὰς ὀπισθεν τῶν σιμῶν σταθείσας⁴, θέτον αὐτὰς ὑπ' ὄψιν τοῦ θεατοῦ ὡς γνωρίμους ἤδη ἢ ὡς νῦν τὸ πρῶτον γνωριζομένας εἰς αὐτόν. Ἀμφότεραι αἱ ἀπόψεις εἶναι δυνατὰ κατ' ἐξάρτησιν ἐκ τῆς γενικῆς «Δήλου», ἥτις διὰ μὲν τὴν πρώτην πρόπει νὰ εἶναι ἐπιθετικὴ⁵, διὰ δὲ τὴν δευτέραν κατηγορηματικὴ⁶. Καὶ ἡ μὲν ἐπιθετικὴ, κατὰ τὴν κατ' ἦθος καὶ τὴν ἐν μέτρῳ ἀνάγνωσιν θὰ ἐκφωνηθῇ ἰσοῦψῶς πρὸς τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς σειρᾶς τοῦ λόγου ἢ δὲ κατηγορηματικὴ ἐξαιρομένη μεταξὺ αὐτῶν. Καὶ ὁ στίχος μετὰ μὲν τῆς πρώτης θὰ ἐρμηνευθῇ «αἱ γνωσταί σας αὗται Νύμφαι τῆς Δήλου κλπ.», μετὰ δὲ τῆς δευτέρας «αἱ Νύμφαι αὗται, αἵτινες ἐστάθησαν ὀπισθεν τῶν σιμῶν», εἶναι τῆς Δήλου». Ἀλλὰ διὰ τὴν πρώτην ἄποψιν προϋποτίθεται ἡ ὑπαρξίς ἐξωτερικοῦ γνωρίσματος ἢ συμβόλου⁶, διακρίνοντος τὰς Δηλιάδας τῶν ἄλλων Νυμφῶν, ὅπερ ὁμως δὲν δύναται νὰ διαπιστωθῇ ἐπὶ τοῦ μνημείου ἡμῶν λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς του. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὡς καὶ ἡ πλεονεκτικὴ θέσις τῆς γενικῆς ἐν τῇ τομῇ τοῦ στίχου, συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἀπόψεως καὶ τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς γενικῆς ἐνισχύεται καὶ ἡ ἀκουστικὴ συνέχεια ἀπὸ ταύτης εἰς τὸ ἀναφορικὸν «αἷς».

Μετὰ τὴν γενικὴν ἀκολουθοῦσιν ἐν σίγῃ, μία κεραία κάθετος ἀκεραία καὶ ἑτέρα ἀποκεκρουμένη, ἥς τὸ σφζόμενον κάτω τμήμα σαφῶς διακρίνεται ἐν εἰκ. 3.

Ἐπιγραφικῶς ἡ μὲν πρώτη τῶν κεραίων δύναται νὰ εἶναι καθαρὸν ἰῶτα ἢ

1 Ὁ τόπος τῆς λατρείας ἢ τῆς προσελύσεως τῆς θεότητος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ εὐρεται δεδηλωμένος δι' ἐπιθετικοῦ ἢ πτωτικοῦ ἢ ἐμπροθέτου προσδιορισμοῦ, ἐνάρθρου ἢ ἀνάρθρου, τιθεμένου πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἢ μετὰ τοῦτο. Ἐκ τῶν κατὰ τὸν κανόνα τοῦτον ὀρθῶν συνδυασμῶν οἱ μόνοι μὴ κωλυόμενοι ὑπὸ τοῦ μέτρου ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν εἶναι οἱ «Αἱ Δήλου Νύμφαι» καὶ «Αἱ Νύμφαι Δήλου», ὧν προετιμήθη ὁ δεύτερος ἵσως ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ διὰ τὴν πλεονεκτικὴν θέσιν τῆς γενικῆς ἐν τῷ στίχῳ. Τὸν αὐτὸν κανόνα ἀκολουθεῖ ἐν μέρει καὶ ἡ Νέα Ἑλληνικὴ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν φράσεων «ἡ Παναγία ἡ Τηνιακιά», «ἡ Τηνιακιά ἡ Παναγία», «ἡ Παναγία τῆς Τήνου»,

«ὁ Αἰ-Γιώργης ὁ Ἀλεξανδρινός», «ὁ Αἰ-Γιάννης ὁ Γιαννιώτης», «ὁ Αἰ-Γιάννης ὁ Ρῶσος» (ἐν συνοικισμῷ Ἑλλήνων μεταναστευσάντων ἐκ Ρωσίας εἰς Εὐβοίαν) κ. ἄ.

2 ΟΜ. Ὑμν. Ἀπ. 157, ΚΑΛΛΙΜ. Ὑμν. Δήλ. 256 καὶ 323.

3 Ἐνθ' ἐν σ. 114, Σημ. 2 α, § 699, 3.

4 Ἐνθ' ἐν προηγ. Σημ. § 699, 1.

5 Ἐνθ' ἐν προηγ. Σημ. § 101.

6 α') C. WATZINGER, Griech. Vasen in Tübingen, Reutlingen 1924, Taf. 41. — β') F. IMHOOF-BLUMER, Nymphen u. Ghariten auf griech. Münzen. Ἐν Διευθ. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχαιολ. Τ. 11, 1908, σ. 1-213.

κάθετος ἐνὸς ταῦ ἐπανορθωτικοῦ¹ τῆς παραλείψεως τοῦ γράμματος κατὰ τὴν ἐγ-
χάραξιν, ἡ δὲ δευτέρα ὅ,τι καὶ ἡ πρώτη ἢ ἀρχικὴ ἐνὸς τῶν ἀπὸ καθέτου κεραίας
ἀρχομένων γραμμάτων τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου, οἷα τὰ Β, Γ, Ε, Η, Κ, Μ, Ν, Π, Ρ.

Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη, ἐξαντλοῦσα πάσας τὰς δυνατότητας συμπληρώσεως τοῦ μετὰ
τὸ ΣΙ ἀποκεκρουμένου κειμένου, ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ζητούμενον συμ-
πλήρωμα εὐρίσκεται πιθανώτατα μεταξὺ τῶν κατὰ ταύτην ἀνευρισκομένων, οἷα τὰ
ἐπομένως θεωρούμενα ἐν συντάξει μετὰ τοῦ σφζομένου τμήματος «ἔστησαν ὀπι-
σθεν», τοῦ μὲν «ἔστησαν» λαμβανομένου μεταβατικῶς ἢ ἀμεταβάτως (γ' πληθ.
προσώπου ποῦ «ἔστησα» ἢ τοῦ «ἔστην») τοῦ δὲ «ὀπισθεν» ὡς ἐπιρρήματος ἢ προ-
θέσεως μετὰ γενικῆς:

α') ΣΙΜΗΝ ἢ ΣΙΚΙΝΝΙΝ ἔστ. ὅπ.: «σίμην» ἢ «σίκιννιν»² ἔστ. ὀπισθεν τῆς στήλης.

β') ΣΙΜΙΑΝ³ ἔστ. ὅπ.: ἀνήγειραν ἀνδριάντα τῷ Σιμίᾳ, τῷ εἰκονιζομένῳ ἐν τῷ
ἐτέρῳ, τῷ μὴ σφζομένῳ, τῶν δύο ἀνδριάντων τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως.

γ') ΣΤΗΛΗΣ ΠΑΡέστησαν ὅπ. ΕΙΚΟΣΙ (= συμπλήρωμα τοῦ ὑπολείμματος ΣΙ τοῦ
β' ἑξαμ.): ἔδειξαν, ἔκαμαν γνωστὸν δι' εἰκόνων ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως ὅτι οὗτος κτλ.

δ') ΣΤΗΛΗΣ ἔστ. ὅπ.: ἐστάθησαν ὀπισθεν τῆς στήλης.

ε') ΣΙΜΗΣ ἔστ. ὅπ.: ἐστάθησαν ὀπισθεν τῆς «σίμης (τοῦ ναοσκήμου πλαισίου
τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως).

στ') ΣΙΜΩΝ ἔστ. ὅπ.: ἐστάθησαν ὀπισθεν τῶν «σιμῶν» (= γεν. πληθ. οὐδ.
ἐπιθ. «σιμός»), ὡς ἐκαλοῦντο τὰ ἀνωφερῆ καὶ ἀπόκρημνα μέρη ὄρους (ΞΕΝΟΦ.
Κυν. V 16) ἢ βραχῶδους λόφου, οἷος ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν, ὁ καταλαμβάνων
τὸ δεξιὸν ἡμισυ τῆς ὀπισθίας ὄψεως μετὰ τοῦ ἐπιγράμματος κεχαραγμένου ἐπὶ
τοῦ κάτω μέρους αὐτοῦ.

Εἰς τὴν εὐστάθειαν τοῦ α' ἀντίκειται ἡ χρῆσις τῶν ρημάτων «ἵστημι» καὶ
«ὀρχοῦμαι» τοῦ μὲν πρώτου λεγομένου γενικῶς περὶ τοῦ χοροῦ τοῦ δὲ δευτέρου
ἐπὶ τῶν εἰδῶν αὐτοῦ, οἷα καὶ τὰ «σίμη» καὶ «σίκιννις». Π. χ... ἔστησαν χοροὺς
παρθένων τε καὶ ἡμῶν (ΗΡΟΔ. Γ, 48) ἀλλὰ ... καὶ πρῶτον ὀρχήσασθαι τὴν «σί-
κιννιν» Θέρσιππον (ΑΘΗΝ. 630 bc)⁴.

Ἐνισχυτικὸν τοῦ β' εἶναι χωρίον τῶν «Εἰκόνων» τοῦ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΥ (p. 304 K)
ἔχον οὕτω: Ἐνταῦθά μοι τὴν Ἀφροδίτην νόει Νυμφῶν οἶμαι ἰδρυμένων, ὅτι αὐ-
τὰς ἐποίησε ἐρώτων μητέρας καὶ διὰ τοῦτο εὐπαιδας. Καὶ κάτοπτρον δὲ τὸ ἀργυροῦν
καὶ τὸ ὑπόχρυσον σανδάλιον καὶ αἱ περόναι αἱ χρυσαῖ, ταῦτα πάντα οὐκ ἀργῶς
ἀνῆπται. Λέγει δὲ Ἀφροδίτης εἶναι, καὶ γέγραπται τοῦτο, καὶ Νυμφῶν δῶρα εἶναι
λέγεται. Αἱ Νύμφαι ἐν ὀλίγοις ἀνήγειραν ἄγαλμα εἰς τὴν Ἀφροδίτην, εἰς ὃ διὰ

1 Τοιούτου ταῦ, ὑψηλοτέρου τῶν ἐκατέρωθεν του
γραμμάτων, ἀνεῦρον ἐν Ἰταλίᾳ δύο παραδείγματα, ἐν
ἐλληνικῶν καὶ ἑτερον λατινικῶν διπλοῦν, τὰ «ΕΥΤΕ-
ΚΝΙΗΣ ΑΡΟΤΗΡΑ» καὶ «ΜΑΙΕΣΤΑΤΕ», τὸ μὲν πρῶτον
ἐν τῇ αἰθούσῃ Titulorum Sepulcralium τοῦ Καπιτω-
λίου τῆς Ῥώμης, τὸ δὲ δεύτερον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Φρου-
ρίου τοῦ Μιλάνου.

2 Εἶδη χοροῦ. Βλ. λέξεις ἐν ΕΡΡ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Θη-

σαυρῶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

3 Τὸ συνηθέστερον τῶν ἀπὸ ΣΙ ἀρχομένων καὶ εὐ-
σταθοῦντων μετρικῶς ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν κυρίων
ὀνομάτων, οἷα τὰ Σιμίας, Σίμων, Σίμας, Σιμάς, Σίν-
δρων, Σίκων, Σίνων κ. ἄ.

4 Πρβ. τὰ τῆς νέας ἐλληνικῆς «στήνω χορό» (ἔστησ' ὁ
ἔρωτας χορὸ μετὸν ξανθὸν Ἀπρίλη, Σολωμός), ἀλλὰ
«χορεύω συρτό, πεντοζάλη, πόλκα, τράτα» κ. ἄ.

καταλλήλου ἐπεξεργασίας εἶναι ἀνηρτημένα διάφορα χρυσᾶ μικροτεχνήματα. Ταῦτα φυσικῶς τῷ λόγῳ δὲν ὀφείλονται, ὥς θὰ ἠδύνατο νὰ νομισθῇ κατὰ τ' ἀνθρώπινα, εἰς τὰς χεῖρας ἢ τὰς δαπάνας ἀλλ' εἰς τὰς ἐμπνεύσει ὀδηγίας, «φραδαῖσι Νυμφῶν», κατὰ τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν τῆς Βάρης¹. Τοῦτο λεκτικῶς δηλοῦται διὰ τοῦ μέσου διαμέσου ρήματος «ἰδρυμένων» ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Φιλοστράτου. Ἡ αὐτὴ ἐννοια ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν θὰ ἔπρεπε νὰ δηλωθῇ διὰ τοῦ «ἐστήσαντο» καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ «ἔστησαν».

Τὸ γ' δὲν εὐσταθεῖ δι' ὃν λόγον καὶ τὸ β'. Τὸ ἀντίθετον θὰ συνέβαινε ἐὰν ἐτίθετο «παρεστήσαντο» ἀντὶ τοῦ «παρέστησαν».

Αἱ φράσεις «στήλης ὀπισθεν» καὶ «σίμης ὀπισθεν», ἐν τοῖς δ' καὶ ε', ἐν ἑκ τῶν δύο δύνανται νὰ σημαίνωσιν, ἢ τὸν ἐκτὸς τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῆς στήλης καὶ ἐν σμικροτέρῳ τῆς σίμης ἐλεύθερον χώρον, ἢ αὐτὴν ταύτην τὴν ὀπισθίαν ὀψιν αὐτῶν μετὰ τῆς ἐπ' αὐτῆς γλυφῆς. Ἀλλ' ἡ μὲν πρώτη σημασία, μεθ' ἧς ὀρθῶς θὰ εἶχε λεγόμενον τὸ «ἔστησαν», δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν, μετὰ δὲ τῆς δευτέρας, τῆς ὑπαρχούσης, ὀρθῶς θὰ εἶχε λεγόμενον τὸ «ἀνεγλύφησαν» ἀντὶ τοῦ «ἔστησαν».

Ἀπομένει εὐσταθέστερον ὅλων καθ' ὅλα τὸ «σιμῶν», ὅπερ οὐ μόνον ἀπαλλάσσει τὸ κείμενον τῆς πεζότητος καὶ τῆς ἀκαταληψίας ἀλλὰ καὶ ἐμψυχώνει τὴν πλαστικὴν εἰκόνα μέχρι πραγματικότητος.

«Ἔστησαν»: ὥς ὁ τραγικὸς χορὸς ἐν τοῖς στασίμοις ἦτοι ἐπαύσαντο πάσης περαιτέρω πορείας οὐχὶ ὅμως καὶ πάσης κινήσεως, ἐν ᾗ ἔστησαν θέσει, ὥς ἄλλως τε δεικνύουσιν αἱ λοξαὶ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου καὶ ἡ κίνησις τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς τῆς ἐν μέρει σφριζομένης Νύμφης².

Τὸ μετὰ τὸ «ἔστησαν» δευτέρον αἰνιγματικὸν ὑπόλειμμα ΣΙ ἀποτελεῖ κατὰ τεκμήριον τὴν δευτέραν βραχεῖαν τοῦ α' δακτύλου τοῦ β' ἑξαμέτρου, δι' ὃ καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ εἰς δάκτυλον, οἷος ὁ «ΑΙΣΦΑΣΙ», τὸ πιθανώτερον κατ' ἐμὲ τῶν ὀλίγων συμπληρωμάτων³, ἅτινα διὰ σχετικῆς ἐρεῦνης ἀνευρίσκω.

Διὰ τοῦ «φασί» παραδίδεται εἰς τὴν φήμην ἢ εὐλάβεια τοῦ νέου πρὸς τὰς Νύμφας, ὥς συμβαίνει καὶ ἐν τῷ ἀναγεγραμμένῳ ἀνωτέρῳ χωρίῳ τοῦ Φιλοστράτου διὰ τῆς φράσεως «Νυμφῶν εἶναι λέγεται», δι' ἧς παραδίδεται εἰς τὴν φήμην ἢ εὐγνωμοσύνη τῶν Νυμφῶν πρὸς τὴν Ἀφροδίτην.

Τὸ συμπλήρωμα εὐσταθεῖ καθ' ὅλα ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὸ μακρὸν α

1 — IG 1², 788: Ἀρχέδημος ὁ Θηραῖος ὁ νυμφόληπτος Φραδαῖσι Νυμφῶν τ' ἄντρον ἐξηργάσατο ἥτοι, ὥς ἐγὼ τοῦλάχιστον ἐννοῶ, κατὰ τὰς ἐμπνεύσει ὀδηγίας («φραδαῖσι» ἐκ τοῦ «φράζομαι» = ὀδηγῶ) τῶν Νυμφῶν ἐτέλειωσε τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἄντρον, τῆς ἐπεξεργασίας ταύτης ἐγκειμένης ἐν τῇ διασκευῇ τοῦ φυσικοῦ κοιλώματος καὶ τῇ κατασκευῇ πολλῶν τῶν ἐν αὐτῷ εὐρεθέντων ἔργων τέχνης.

2 α') SÉCHAN, La danse grecque antique, σ. 190.— β') H. MÜLLER, Griech. Bühnentaler, σ. 221.— γ') NAVARRE, Dionysos, σ. 208, Σημ. 1.

3 Οἷα τὰ ἐπόμενα: α') [εἰδό]σι πᾶν ἀγαθὸν τοῦτο[ν]

σφισι πρὶν] κεχαρίσθαι: διὰ τοὺς γνωρίζοντας ὅτι οὗτος ἔχει χαρίσει εἰς αὐτὰς πρότερον πᾶν ἀγαθόν. Μειωτικὸν τῆς πιθανότητος τοῦ συμπληρώματος τοῦτου τὸ σπανιώτατον τῆς μετ' ἀπαρεμφάτου συντάξεως τοῦ «οἶδα» ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ γνωρίζειν πῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα. — β') [τῷ σφισι πᾶν ἀγαθὸν τοῦτο[ν] τὸ πρὶν] κεχαρίσθαι: διότι οὗτος ἔχει χαρίσει εἰς αὐτὰς πᾶν ἀγαθὸν πρότερον κ.τ.λ. — γ') [εἰκό]σι πᾶν ἀγαθὸν τοῦτο[ν] σφισι πρὶν] κεχαρίσθαι [προηγούμενου ἐν τῷ α' ἑξαμέτρῳ] «στήλης παρέστησαν ὀπισθεν»: παρέστησαν (= ἀπέδειξαν, ἔκαμαν γνωστόν) δι' εἰκόνων ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῆς στήλης ὅτι οὗτος κ.τ.λ.

τοῦ «φᾶσι» (ἐκ τοῦ φαντί) εἶχε βραχυνθῆ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ἐπιγράμματος ἡμῶν κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ «φᾶμεν», «φατέ», «φᾶτον» ἢ ὅτι εἶχε ληφθῆ ὡς βραχὺ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, καθ' ἣν εἶχεν ἄδειαν οὗτος, χάριν τοῦ μέτρου.

«κενῶ» (: κατηγ. προσδ. εἰς τὸ «οἷστρω»): ματαίῳ, ἀκάρῳ καταστάντι, ἀποτυχόντι (τῇ ἐπεμβάσει τῶν Νυμφῶν).

«οἷστρω» (δοτ. τῆς συνοδείας εἰς τὸ «διαπορευθεῖς»): μὲ ἄνεμον.

Ἀρχαῖος σχολιαστὴς τοῦ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ ἐν σχολίῳ¹ του εἰς «Θεσμοφ. 324²», λέγει: οἷστροδόνητον: τὸν ὑπὸ τῶν ἀνέμων κινούμενον· πᾶσαν δὲ κίνησιν³ καλοῦσιν οἷστρον.

Ἀφοῦ ἡρμήνευσεν, ὡς ἡρμήνευσε, τὸ σύνθετον «οἷστροδόνητος» σπεύδει νὰ προσθήσῃ τὴν διασάφησιν «πᾶσαν κίνησιν καλοῦσιν οἷστρον», δι' ἣς θέλει νὰ προλάβῃ ἐνδεχόμενον ἐκ τῆς ἐρμηνείας τοῦ α' συνθετικοῦ συμπεράσμα ὅτι μόνον ὁ ἄνεμος καλεῖται οἷστρος.

Ἐν τῷ ὑποκειμένῳ τοῦ «καλοῦσι» συμπεριλαμβάνονται, ὑποκαθιστάμενοι κατὰ παράδοσιν καὶ χρονικὴν διαδοχὴν, τοῦλάχιστον οἱ Ἀττικοὶ ἀπὸ Ἀριστοφάνους μέχρι τοῦ Συμμάχου⁴, τοῦ παρασκευάσαντος τὴν πληρεστέραν ἔκδοσιν τῶν εἰς ἐκεῖνον σχολίων περὶ τὸ 100 μ. Χ.⁵

Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ σχόλιόν μας, συνταχθέν ποτε ὑπὸ τινος ἀρχαίου σχολιαστοῦ, ἔφθασε διὰ τῆς παραδόσεως μέχρι τοῦ Συμμάχου, ὅστις καὶ τὸ περιέλαβεν ἐν τῇ συλλογῇ του, εὐρὼν αὐτὸ σύμφωνον πρὸς τὴν σύγχρονόν του πραγματικότητα, καθ' ἣν καὶ αὐτὴν οἷστρος ἐκαλεῖτο πᾶσα κίνησις καὶ ὡς τοιαύτη καὶ ὁ ἄνεμος.

Σύγχρονος τοῦ Συμμάχου καὶ ὑπὸ τὴν αὐτὴν καὶ ἐκεῖνος πραγματικότητα διάγων τὸν βίον ὁ ἐπιγραμματοποιὸς ἡμῶν ἦτο φυσικῶς τῷ λόγῳ καὶ οὗτος εἰς ἐκ τῶν καλούντων «οἷστρον πᾶσαν κίνησιν» καὶ ὡς τοιαύτην καὶ τὸν ἄνεμον, μεταχειρισθεὶς ἐν καιρῷ τῷ δέοντι καὶ γραπτῶς τὴν λέξιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνέμου ἐν τῇ συνθέσει τοῦ ἐπιγράμματός του.

Ἐκ τοῦ ὀνοματοθετικοῦ χαρακτῆρος τοῦ «καλοῦσι» πᾶς τις ἄγεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ζητήσῃ τὸν ἄνεμον ἐν τῷ λήμματι τοῦ οἷστρου. Ἀλλ' ἐκτὸς μιᾶς καὶ μοναδικῆς μνείας περὶ τῆς διὰ τοῦ ἀνέμου ἐρμηνείας τοῦ οἷστρου κατὰ τὸ ἐν λόγῳ σχόλιον ἐν «ΕΡΡ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Θησαυρῷ τῆς Ἑλλην. Γλώσσης» οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ εὐρίσκεται σημασιολογικὴ ἐπέκτασις τοῦ «οἷστρου» διὰ τοῦ «ἀνέμου».

Τούτου τεθέντος ἡ χρῆσις τοῦ «οἷστρου» ἀντὶ τοῦ «ἀνέμου» δὲν δύναται νὰ εἶναι ἢ τροπικὴ μεταφορικὴ, ὀφειλομένη εἰς τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὁμοιότητας ὀρμητικότητος, ταχύτητος, τρόπου ἐνεργείας (: δονεῖν) καὶ πεδίου ἐνεργείας (: νώτων βοός — νώτων θαλάσσης), ἀτομικὴ ἑκατέρου τῶν ἐν λόγῳ ποιητῶν ἢ μόνον

1 Τὸ σχόλιον τοῦτο ὀλίγον τι παρηλλαγμένον καὶ ἐν Λεξ. ΣΟΥΙΔΑ (10ος αἰὼν μ.Χ.): οἷστρον δὲ καλοῦσι πᾶσαν κίνησιν. Ἐνθεν καὶ οἷστροδόνητος μυχός, ὁ ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἐλαυνόμενος.

2 ΑΡΙΣΤΟΦ. Θεσμοφ. 324: μυχὸν ἰχθυόεντι οἷστροδόνητον.

3 Πρβ. βοηλάτην μύωπα κινήτηριον. οἷστρον καλοῦσιν αὐτὸν οἱ Νεῖλου πέλας (ΑΙΣΧ. Ίκ. 307–308).

4 Τὸ ὄνομα τοῦ Συμμάχου ἀναφέρεται ἐν σχολίοις εἰς ΑΡΙΣΤΟΦ. Εἰρ. 916 καὶ Νεφ. 864.

5 Euripides Herakles erkl. von U. v. Wilamowitz-Moellendorf, Bd. 1, 1889, σ. 179 γ. ἑ.

τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ ἡμῶν παραλαβόντος αὐτὴν παρ' ἐκείνου.

Ψυχολογικῶς τῆς μεταφορᾶς προηγεῖται ἀσυνειδήτος ἐκ τοῦ ὑποσυνειδήτου ἄνοδος εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ποιητοῦ κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐμπνεύσεως δύο εἰκό-
νων, τῆς τοῦ οἴστρου δονοῦντος τὰς βοῦς (ΟΜ. κ 300) καὶ τῆς τοῦ ἀνέμου δο-
νοῦντος τὴν θάλασσαν (: μυχόν, σάλον), ἐξ ὧν συμφυρομένων ἐξέρχεται, τρίτη
αὕτη, ἡ τοῦ οἴστρου δονοῦντος τὴν θάλασσαν, ὡς τὸ ἐπιζητούμενον πρότυπον διὰ
τὴν ἐπιδιωκομένην περιγραφὴν τρικυμίας.

Σημειωτέον ὅτι οὐ μόνον παρ' ἀμφοτέροις τοῖς ἐν λόγῳ ποιηταῖς κατὰ τὴν
ὥραν τῆς ἐμπνεύσεως ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἀναγνωστῶν κατὰ τὴν ἀνά-
γνωσιν τῶν ποιητικῶν κειμένων αὐτῶν ἢ εἰκῶν τοῦ οἴστρου - μυίας, δονοῦντος τὰς
βοῦς δὲν παύει νὰ διαμφισβητῇ τὴν κατοχὴν τῆς συνειδήσεως πρὸς τὴν εἰκόνα
τοῦ «οἴστρου - ἀνέμου» δονοῦντος τὴν θάλασσαν.

«Δαιμονικῶ» (: ἐπιθ. προσδ. εἰς τὸ «οἴστρω») καὶ οὐχὶ «δαιμονίῳ», ὡς συν-
επλήρωσεν ὁ Kaibel. Τὰ δύο ἐπίθετα ἔχουσι τὰς αὐτὰς κατ' ἐκφραστικὴν καὶ
μετρικὴν ἀξίαν παραγωγικὰς καταλήξεις¹ ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν αὐτὴν σημασίαν, ὡς
θὰ ἡδύνατο νὰ νομίσῃ τις ἐκ πρώτης ὄψεως.

«Δαίμων» κρύπτεται ἐν ἑκατέρῳ τούτων, ἀλλ' ἐν μὲν τῷ εἰς -ιος ὁ «δαί-
μων - θεός» τῶν ἀρχαίων (Ἑλλ. καὶ Ρωμ.), ἐν δὲ τῷ εἰς -ικός ὁ «δαίμων - δια-
βολός» τῶν Χριστιανῶν. Ὑπὸ τὰς σημασίας ταύτας κεῖνται ἀμφοτέρω καὶ πολλὰ-
κις παρὰ τῷ ΠΛΟΥΤΑΡΧῳ (46 - 127 μ. Χ.)², ὅστις, σημειωτέον, καὶ πρῶτος ποιεῖ-
ται χρῆσιν τοῦ εἰς -ικός, ὡς τοῦλάχιστον συμπεραίνω ἐκ σχετικῆς ἐρεῦνης μου.
Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς οὗτος εὗρίσκετο ἐν τῇ ἀνάγκῃ νὰ ἐκφράσῃ μίαν νέαν ἔννοιαν,
τὴν ἔννοιαν τοῦ κατεχομένου ἢ πεμπομένου ὑπὸ τοῦ «δαίμονος - διαβόλου», θὰ
ἡδύνατο νὰ ἐκφράσῃ αὐτὴν εὐρύνων κατὰ μίαν σημασίαν τὸ λῆμμα τοῦ εὐχρηστο-
τάτου ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ἐπιθέτου «δαιμόνιος», ἐφ' ὅσον
μάλιστα τὸ μὲν πρωτότυπον τούτου «δαίμων» εἶχεν ἤδη προσλάβει καὶ τὴν ση-
μασίαν τοῦ πονηροῦ πνεύματος, τὸ δὲ οὐδέτερόν του «δαιμόνιον» οὐσιαστικοποιη-
μένον εὗρίσκετο ἐν εὐρείᾳ χρήσει ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ συνεπῶς καὶ παρὰ τῷ
λαῷ ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ «διαβόλου». Ἀλλὰ δὲν ἔπραξεν οὕτω, καὶ τοῦτο ση-
μαίνει ὅτι δὲν εὐρέθη ἐν τῇ ἀνάγκῃ νὰ ἐκφράσῃ ἀλλὰ νὰ παραλάβῃ τὴν ἔννοιαν
παρὰ τοῦ λαοῦ μετὰ τοῦ ἐκφραστικοῦ συμβόλου τῆς «δαιμονικός», τοῦ ὁποίου τὸ
οὐδέτερον οὐσιαστικοποιημένον ἐναλλάσσεται μετὰ τοῦ οὐδετέρου τοῦ «δαιμόνιος»
ἐν τῇ λαϊκῇ χρήσει³ μέχρι σήμερον ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ διαβόλου.

Εἰς τὴν θέσιν τοῦ Πλουτάρχου φρονῶ ὅτι εὐρέθη καὶ ὁ σύγχρονός του, ἴσως
καὶ φίλος του, ἐπιγραμματοποιοὺς ἡμῶν, θέλων ν' ἀποδώσῃ τὴν ἀναφερομένην ἐν
τῷ ἐπιγράμματί του τρικυμίαν εἰς τὸν «δαίμονα - διάβολον» καὶ οὐχὶ εἰς τὸν «δαί-
μονα - θεόν».

Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλης ὁδοῦ δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν κεκρυμμένον ἐν

¹ Ἐνθ' ἐν σ. 114, Σημ. 1: I 2, Aufl. 3, 1892, § 334.

363 A, 458 B, 998 D.

² α') δαιμόνιος: Ἡθ. 168 B, 438 D, 589 C, 589 D

³ Βλ. τὰς λέξεις «δαίμων, δαιμόνιος, δαιμονικός»

καὶ Ρωμύλ. XXIV. — β') δαιμονικός: Ἡθ. 362 F,

ἐν Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξικοῦ.

τῷ ἐπιγράμματι «δαίμονα - διάβολον». Οὕτω ὁ Ποσειδῶν, ἑξαπολύων τὴν θύελλαν κατὰ τοῦ τυφλώσαντος τὸν υἱόν του Πολύφημον περιωνύμου ἥρωος Ὀδυσσέως¹, δὲν ἐκπύπτει τῆς θείας του περιωπῆς. Τὸ ἐναντίον θὰ συνέβαινε ἐὰν ὁ αὐτὸς ἢ ἄλλος τις θεὸς ἀπέστελλε τὴν θύελλαν κατὰ νέου ἀντλοῦντος, ὡς ὁ τοῦ ἐπιγράμματος, ὅλην του τὴν ἀξίαν ἐκ τῆς στοργῆς τῆς οἰκογενείας του. Κατὰ τούτου μόνον ὁ «δαίμων - διάβολος» ἐνεργῶν, εὐρίσκεται ἐν τῷ προορισμῷ του καὶ τῷ στοιχείῳ του, ὧν δὲν ἐκτρέπεται καὶ ὅταν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανίζεται πειράζων τὸν ἱερωμένον ἐν τῷ «Περὶ ἱερωσύνης»² συγγράμματι τοῦ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ὅστις διὰ τῆς φράσεως *εἰ μὴ τις οἴστρον ὑπομείνειεν δαιμονικὸν* καθίσταται ὁ σπουδαιότατος συνήγορος τοῦ συμπληρώματός μου.

Κατὰ τὰ λεχθέντα σχετικῶς, ἀποτελοῦντα σκέψεις μου καὶ γνώμην μου, τὸ ἐπίθετον «δαιμονικὸς - ἢ - ὄν» σημαίνει τὸν κατεχόμενον κ.τ.λ. «ὑπὸ τοῦ δαίμονος - διαβόλου» καὶ οὐχὶ «ὑπὸ δαίμονός τινος», ὡς ἐρμηνεύει τὸ Λεξ. LIDDELL-SCOTT-JONES³. Εἰδικῶς ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν καὶ ἀναλυτικώτερον «οἴστρος δαιμονικός», κυρίως καὶ μεταφορικῶς, εἶναι ὁ οἴστρος ὁ κατεχόμενος ὑπὸ τοῦ δαίμονος - διαβόλου, ὁ ἀγόμενος καὶ φερόμενος ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος δαίμονος - διαβόλου⁴, ὁ προερχόμενος ἐξ αὐτοῦ ἢ πεμπόμενος ὑπ' αὐτοῦ, ὁ δαιμονῶν ἢ δαιμονιζόμενος, ὁ παράφρων⁵ κ.τ.λ.

Ἡ λέξις «σάλος» παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἄλλοτε ἐλέγετο πρὸς δήλωσιν τῆς θαλάσσης ὑπὸ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς ὑγρᾶς ἐκτάσεως καὶ ἄλλοτε τῆς τρικυμίας. Τούτου δεδομένου ἡ φράσις τοῦ ἐπιγράμματός μας «σάλον διαπορευθεὶς» δύναται νὰ σημαίνῃ «περάσας θάλασσαν» ἢ «περάσας τρικυμίαν», τῆς ἐκλογῆς τιθεμένης μεταξὺ τῶν λέξεων «θαλάσσης» καὶ «τρικυμίας», διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς αἰτ. «σάλον».

Ὁ «δαιμονικὸς οἴστρος» ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ταυτίζεται μὲ τὸν «διαβολόκαιρον» τῆς νέας ἐλληνικῆς, ἐν ᾧ νοοῦνται ὑπάρχοντα πάντα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ παράγωγα τοῦ κακοῦ καιροῦ, ἐν οἷς καὶ ἡ τρικυμία, ἀλλὰ ταύτης ἐννοουμένης ἐν τῷ «δαιμονικῷ οἴστρῳ», φυσικῷ τῷ λόγῳ ὁ «σάλος-τρικυμία» ἀποκλείεται ἥτοι ὁ «σάλος» δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τεθῇ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς τρικυμίας.

Διὰ τῆς δοτ. «κενῷ» καταλογίζεται ἀποτυχία εἰς τὸν «οἴστρον - ἄνεμον», ἐνῶ οὗτος, κυρίως εἰπεῖν, δὲν ἀπέτυχεν, ἐὰν, ὡς ἡδύνατο, παρήγαγε, κατὰ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, τὸν «σάλον - τρικυμίαν»· εἰς τοῦτον βεβαίως θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδοθῇ ἡ ἀποτυχία, τοῦτο δὲ ἦτο καὶ δυνατόν καὶ εὐκόλον, τιθεμένης ἐν τῷ γ' ἑξαμέτρῳ κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν αἰτ. «σάλον» τῆς αἰτ. «κενόν». Ἀλλὰ καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψιν μετρικοῦ κωλύματος διὰ τὴν αἰτ. «κενόν», ἐτέθη ἀντὶ ταύτης ἡ δοτ. «κενῷ», ὅπερ ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ἐλλείψεως τῆς σχέσεως αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ μεταξὺ τοῦ «οἴστρου (: ἀνέμου)» καὶ τοῦ «σάλου (: τρικυμίας)» τοῦ πρώτου θεωρουμένου ὡς τοῦ μόνου ὑπευθύνου διὰ τὴν ἀποτυχίαν.

1 ΟΜ. ε 299 κ. ἑ.

2 ΧΡΥΣ. «Περὶ ἱερωσύνης» Λόγ. 3ος (MIGNE, E. II. 48, σ. 644, στήλ. 2, στίχ. 21).

3 A greek - english Lexicon, 1925-30.

4 Πρβ. τοὺς χοίρους τοῦ Εὐαγγελίου (ΜΑΤΘ. 8, 28-32, ΜΑΡΚ. 5, 4-13, ΛΟΥΚ. 8, 32-33).

5 Ἀνάλογα τὰ τῆς Δημοτικῆς: «διαολεμένος ἀγέρας», «δαιμονισμένος ἀγέρας», «διαβολόκαιρος», «τρε-

«οἰστροδόνητος» ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ὁ μυχός, ὁ κινούμενος (: δονούμενος) ὑπὸ τῶν ἀνέμων (: οἰστρων). Ὑγρὰ ἐπιφάνεια, κατ' οὐδὲν διαφέρουσα τοῦ μυχοῦ, ὁ «σάλος - θάλασσα» δύναται νὰ κινηθῇ (: δονηθῇ) ὑπὸ τοῦ ἀκολουθοῦντος τὸν πλοῦν «οἰστρου - ἀνέμου», ἐνῶ ὁ «σάλος - τρικυμία», ὡς κίνησις (: δόνησις) αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, θὰ ἠδύνατο νὰ κινήσῃ (: δονήσῃ) τὴν θάλασσαν, οὐχὶ ὅμως καὶ νὰ κινηθῇ (: δονηθῇ) ὑπὸ τοῦ «οἰστρου - ἀνέμου».

Ὡς δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τῶν λεχθέντων σχετικῶς πρὸς τὸν «σάλον», ἡ λέξις ἐτέθη ἐν τῷ ἐπιγράμματι ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς «θαλάσσης». Διὰ τοῦ συμπεράσματος τούτου ἀτηρίζεται, στηρίζουσα ἅμα αὐτό, καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ οἰστρου καθηλωμένου ἐπὶ τῶν νώτων τῆς θαλάσσης, περὶ ἧς ὠμίλησα ἀνωτέρω. Κυρίως ὅμως ἡ σημασία τοῦ «σάλου», ἡ εἰκὼν τοῦ οἰστρου καὶ τὸ συμπλήρωμα «διαπορευθεῖς» ὡς ἐν σύνολον ἀδιαίρετον, στηρίζονται διὰ τοῦ χωρίου τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ (Ε 52): *διαπορευόμενος Πελοπόννησον τῇ στρατιᾷ καὶ ἔτι ἰσχυρότερον διὰ τοῦ στίχου τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ* (Ἰφιγ. Ταυρ. 1456): *περιπολῶν καθ' Ἑλλάδα οἰστροῖς Ἑριννύων*.

Ἐν τῇ χρονικῇ μετρήσει τοῦ συμπληρώματος «διαπορευθεῖς»¹ καὶ συγκεκριμένως ἐν τῇ χρήσει ὡς μακρᾶς τῆς πρώτης συλλαβῆς τῆς προθέσεως «διά», ἐχούσης κανονικῶς καὶ τὰς δύο συλλαβὰς τῆς βραχείας, ὁ ἐπιγραμματοποιός μας ἀκολουθεῖ πιθανῶς τὸν ΟΜΗΡΟΝ, ὅστις πολλάκις καὶ δὴ ἐν στίχοις συνεχομένοις μεταχειρίζεται τὴν «δι» τῆς «διά» ἐν μὲν τῇ θέσει ὡς μακράν, ἐν δὲ τῇ ἄρσει ὡς βραχεῖαν:

*διὰ μὲν ἀσπίδος ἦλθε φαεινῆς ὄβριμον ἔγχος
καὶ διὰ θώρηκος πολυδαίδαλον ἡρήρειστο.*

(Γ 357 - 358 καὶ Η 251 - 252)

*διὰ μὲν ἄρ ζωστήρος ἐλήλατο δαιδαλέοιο
καὶ διὰ θώρηκος πολυδαίδαλον ἡρήρειστο.*

(Δ 135 - 136)

Ἐν τῷ πρώτῳ σκέλει τῆς ἀντιστοιχίας «παῖδα ἔτι τοῦτον-γῆράσαντα» ἡ αἰτ. «παῖδα» ἀνήκει ὡς κατηγ. προσδιορισμὸς εἰς τὴν αἰτ. «τοῦτον» κατὰ παράλειψιν τῆς μετοχ. «ὄντα»².

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω τμηματικῶς ἐξετασθέντα καὶ κατὰ ταῦτα τὸ ἐπίγραμμα ἡμῶν, ὡς συνεπληρώθη καὶ ἀνεγνώσθη ὑπ' ἐμοῦ, ἐρμηνευτέον οὕτω:

«Αἱ σταθεῖσαι ὀπισθεν τοῦ βράχου εἶναι Νύμφαι τῆς Δήλου, εἰς τὰς ὁποίας λέγουσιν ὅτι οὗτος (ὁ ὑποκείμενος νεκρός) ἔχει προσφέρει πᾶν ἀγαθὸν κατὰ τὸν προηγούμενον (τῆς ἐκ Δήλου ἀφίξεώς του) χρόνον, πᾶν ἀγαθὸν καὶ ὅταν ἦλθεν

λοβορίας», «ντεληβορίας», «διαολεμένη φουρτούνα», «διαολοφουρτούνα», κ. ἄ.

¹ Ἄλλο συμπλήρωμα: *σάλον* [ἀντιτο]ρευθεῖς οἰστρου... Τοῦτο, καίπερ εὐσταθέστερον μετρικῶς καὶ ναυτικώτερον, οὕτως εἶπεῖν, τοῦ προκριθέντος, ἐθεώρησα ἀπορριπτόν,

διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν εἶδον παράδειγμα πλήρες τῆς συντάξεώς του.

² Ποβ.: *ἡ οὐ καλὸν γέρας ἔσχον, εἰ ἀπενδῆς λόγος ἀνδρῶν παῖδας ἀποθνήσκειν, οἷς φιλέουσι θεοί.* (Ἐνθ' ἐν σ. 111, Σημ 1, β, ἀρ. 153 13-14).

ἐκ Δήλου περάσας τὴν θάλασσαν μὲ διαβολόσταλτον ἄνεμον ἀποτυχόντα (τῇ ἐπεμβάσει τῶν Νυμφῶν), μέχρις οὗτου ὁ πατήρ του παιδίον ἀκόμῃ ἔθαιπε τοῦτον, ὑπὸ τοῦ ὁποίου πρέπον ἦτο νὰ ταφῇ ὡς γηράσας»¹.

Τὸ ὑπόλειμμα ἐπιγραφῆς δεξιὰ τῆς ἀριστερᾶς παρειᾶς τῆς σωζομένης ἀνδρικῆς μορφῆς (εἰκ. 4) νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀνῆκον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτου μᾶλλον ἢ εἰς τὸ τοῦ νεκροῦ, ὡς ὑπέθεσαν οἱ ἀρχαιολόγοι Κουμανούδης καὶ Brückner².



Εἰκ. 4.

Ἐξ ἀναλογιῶν σωζομένων σημείων τοῦ μνημείου συμπεραίνει ὁ Brückner, ὅτι ἐλλείπουσιν ἀπολεσθεῖσαι ἐκ τῆς γλυφῆς τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως μία ἢ δύο

¹ Διὰ τῆς πεζῆς ταύτης μεταφράσεως ἐπιτυγχάνεται ὅπωςδῆποτε ἡ κατανόησις τοῦ ἐπιγράμματος οὐχὶ ὅμως καὶ ἡ ἐκ τούτου αἰσθητικὴ συγκίνησις, δι' ἣν κυρίως ἔγραψεν αὐτὸ ὁ ποιητὴς καὶ εἰς ἣν, ὡς εἰς κύριον σκοπόν, πρέπει ν' ἀποβλέπῃ ὁ ἐρμηνευτής. Ἀλλ' ἡ αἰσθητικὴ συγκίνησις ἐξ ἐμμέτρου λόγου μόνον δι' ἐμμέτρου μεταφράσεως εἰς ἄλλο ἰδίωμα ἢ ἄλλην περιόδον τῆς αὐτῆς γλώσσης, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν, ἢ εἰς ἄλλην γλῶσσαν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν παραθέτω καὶ ἐμμετρον ἀπόδοσιν διὰ τῆς ποιητικῆς ἡμῶν γλώσσης, κατὰ προ-

τίμησιν δὲ ἐν δακτυλικῷ ἑξαμέτρῳ, δι' οὗ φρονῶ ὅτι δυνάμεθα νὰ πλησιάσωμεν περισσότερον τὸν ἀρχαῖον εἰς τὴν αἰσθητικὴν του ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος συγκίνησιν: Πίσ' ἀπ' τὸ βράχο σταθῆκαν οἱ Νύμφες τῆς Δήλου, ποῦ, ὡς λένε, | κάθε καλὸ χαρισμένο τοὺς ἔχει πρωτύερα τοῦτος, | κάθε, γερὸς ἀπ' τὴν Δήλοσάν ἦρθε τὸ πέλαο περνώντας | μὲ διαβολόκαιρον ὥσπου παιδὶ νὰ τὸν θάψ' ὁ πατέρας, | ποῦ νὰ ταφῇ τὸ σωστὸ ἦταν σὰ γέρος αὐτὸς ἀπὸ κείνον.

² Πρβ. CONZE, ἐνθ' ἐν σ. 111, Σημ. 1, στ', Text., 2022 καὶ 2096.

μορφαι ἦτοι ἢ τοῦ παιδὸς ἢ ἢ τούτου καὶ ἢ τῆς μητρὸς αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃν τρόπον ἐκφέρεται, δὲν δίδει λύσιν τοῦ ζητήματος, ἀλλ' ἀπλῶς περιορίζει αὐτὴν μεταξὺ δύο ἐκδοχῶν, ἐξ ὧν καλούμεθα νὰ ἐκλέξωμεν μίαν.

Σχετικῶς ἐρευνῶν παρετήρησα ὅτι πολλάκις πρόσωπα ἀναφερόμενα ἐν ἀκολουθοῦντι ἐξηγητικῷ κειμένῳ δὲν ἔχουσιν εἰκόνα ἐν τῇ οἰκείᾳ γλυφῇ. Φυσικῶς τῷ λόγῳ δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὸ ἀντίθετον διὰ πρόσωπα μὴ ἀναφερόμενα ἐν τῷ ἐξηγητικῷ κειμένῳ ἢ μὴ ἄλλως μαρτυρούμενα. Οὕτω δὲν ὑπολείπεται ἢ νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι μόνον μία μορφή ἀπολεσθεῖσα ἐλλείπει ἐκ τῆς γλυφῆς τῆς προσθίας ὄψεως καὶ συγκεκριμένως ἢ μορφή τοῦ παιδός, τοῦ συναναφερομένου μετὰ τοῦ πατρὸς ἐν τῷ ἐπιγράμματι καὶ συναποτελοῦντος μετ' αὐτοῦ τὴν ἐν τῷ ναοσχῆμῳ πλαισίῳ τῆς προσθίας ὄψεως πλαστικὴν δυάδα.

Μὴ ὑπάρχουσα ἐν τῇ ζωῇ ἢ διεξευγμένη, ἐλλείπει ἐκ τε τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς γλυφῆς ἢ μήτηρ, τὸ τρίτον τῶν κυρίων προσώπων τοῦ δράματος. Ἀλλ' ἀντὶ ταύτης ἐπίσης παραδόξως ἐμφανίζονται αἱ Νύμφαι Δήλου ὀπισθεν τοῦ βράχου καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης προθέσεως, ὡς ὑποθέτω, εἰς ἣν ἀνήκει πιθανῶς τὸ ἄμορφον ὑπόλειμμα ἀναγλύφου, περὶ οὗ ὠμίλησα ἐν τῇ ἀρχῇ. Συμπεραίνω, ὅτι αἱ Νύμφαι ἐν Δήλῳ ἀντικαθίστων ὡς κουροτρόφοι τὰς μητέρας παρὰ τοῖς ὀρφανοῖς. Ἐνισχυτικὸν τοῦ συμπεράσματός μου τούτου εἶναι χωρίον τοῦ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ¹, καθ' ὃ Δηλιάς Νύμφη ὑπῆρξε κουροτρόφος τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος, τοῦ συμπολίτου τῶν Δηλίων.

Γενικῶς αἱ Νύμφαι ἔχουσιν ὑψωθῇ, ἐν οἷς εὐρισκόμεθα χρόνοις, εἰς ἀγαθὰ πνεύματα, κινούμενα ὑπὲρ τῆς νεότητος κατὰ τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς μετὰ τῶν ποικίλων θρησκευτῶν εἰσελάσαντος πονηροῦ πνεύματος ἦτοι τοῦ διαβόλου, τοῦ ἄγοντος καὶ φέροντος, ὡς εἵπομεν, τὸν οἶστρον-ἄνεμον ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ

PRO LACEDAEMONIIS

Ἡ στάσις τῆς Σπάρτης κατὰ τὸν μηδικὸν πόλεμον, κατὰ τε τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν φάσιν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Περσῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀπετέλεσε θέμα συζητήσεως εἰς τὴν νεωτέραν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἐξ ἀφορμῆς τῶν κάπως ἀσαφῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ¹. Ἐκτὸς τῶν ξένων ἐπιστημόνων, οἱ ὅποιοι ἀπέδωκαν ὀλιγωρίαν εἰς τὴν μὴ πρόθυμον βοήθειαν καὶ τὴν ἐνεργὸν συμβολὴν τῆς Σπάρτης², τῆς πρώτης τότε ἐν Ἑλλάδι δυνάμεως, εἰς τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα, καὶ ὁ ἡμέτερος ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ³ ἐνεργότερον ἤλεγξε τὴν στάσιν τῆς Σπάρτης. Καὶ ὥς πρὸς μὲν τὰ γεγονότα τοῦ Μαρθωνίου σχετικῶς μὲ τὴν βραδύτητα τῆς κινητοποιήσεως τῶν σπαρτιατικῶν δυνάμεων, κατόπιν τῆς προσκλήσεως τῆς ἀμέσως ἀπειλουμένης πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τονίζει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «οἱ Σπαρτιάται δὲν ἐξετίμησαν ἀποχρώτως τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ὃν ὑφίστατο ἡ αὐτονομία ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐκινδύνευσεν ἀμέσως ἡ ἰδία αὐτῶν πόλις, διότι, ἐν ἄλλαις λέξεσι, δὲν εἶχον τὸ πανελλήνιον ἐκεῖνο αἶσθημα δι' ὃ οἱ Ἀθηναῖοι ἔπεμψαν μὲν ἐπικουρίαν καὶ εἰς Μίλητον καὶ εἰς Εὐρέτριαν, μετὰ δέκα δὲ ἔτη, εὐρεθέντες πάλιν ἐγκαταλελειμμένοι ἕνεκα τῆς ἀδιορθώτου νωθρότητος τῶν Σπαρτιατῶν καὶ δυνάμενοι, διὰ συνθήκης πρὸς τοὺς Πέρσας, οὐ μόνον τὴν αὐτονομίαν νὰ ἀνασώσωσιν ἀλλὰ καὶ πολλὰ νὰ πορισθῶσι πλεονεκτήματα, δὲν κατεδέχθησαν νὰ πράξωσι τοῦτο θυσιάζοντες τὸ ἄλλο ἑλληνικὸν ἔθνος». Διὰ δὲ τὰ γεγονότα τῶν Θερμοπυλῶν, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς (αὐτόθι σ. 75) ἀποδίδει εἰς τοὺς Ἕλληνας μέγα λάθος, διότι δὲν ἔστειλαν εἰς τὰς Θερμοπύλας «ὁλόκληρον τὴν δύναμιν αὐτῶν», διότι ἂν ἡ ἀτραπὸς, λέγει, «ἐφθορευεῖτο ὑπὸ πλειόνων ἀνδρῶν, βεβαίως οὐδὲ ταύτην ἠθέλον ἐκπορθῆσαι ποτὲ οἱ Πέρσαι». Περισσότερον συγκεκριμένως ὁμιλεῖ ὁ καθηγητὴς ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ εἰς ἀξιοπρόσεκτον μελέτην του, καταλογίζων τὴν εὐθύνην κυρίως εἰς τὴν Σπάρτην⁴: «Ἄνευ ἀμφιβολίας, τονίζει, διὰ τὴν μὴ ἀποστολὴν ἐπαρκῶν δυνάμεων εἰς Θερμοπύλας πρὸς πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἔταξεν εἰς τὸν ἐκεῖ ἀγῶνα (Θερμοπύλας) τὸ συμμαχικὸν συνέδριον τοῦ

1 Βλ. 6, 106· 7, 203, 206.

2 Πρβλ. WILAMOWITZ, Aristoteles u. Athen II 85, ἀποδίδοντα «jener bequemen Religiosität, die immer einen starken Beigeschmack von Furcht und bösen Willen hat», CURTIUS, Griech. Geschichte II^o 26, GROTE II^o 576.

3 Βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλλήν. ἔθνους, ἔκδοσις Ἑλευθερουδάκη Α' τόμ. μ. Β' σ. 36.

4 Βλ. Ἀθηνᾶ τ. 60, 1956, σ. 42 κέξ. πρβλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Θερμοπύλαι, 1951, σ. 18 κέξ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Θερμοπύλαι, 1956, σ. 52, MUNRO, JHS 22, 1902, σ. 312.

Ἰσθμοῦ, ὑπεύθυνος ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ἡ Σπάρτη», διότι μόνον αὐτή, λέγει, ἤμποροῦσε «καὶ ἄνευ πολλοῦ κόπου νὰ συγκεντρώσῃ δυνάμεις, τόσον ἰδίας, ὅσον καὶ ἐκ τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου πρὸς συγκρότησιν στρατιᾶς ἐκ 15.000 ἀνδρῶν»¹.

Τὸ θέμα τοῦτο, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν τῆς Σπάρτης καὶ κατὰ τὰς δύο φάσεις πὺ ἐγνώρισαν οἱ ἀγῶνες Ἑλλήνων καὶ Περσῶν εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα, ἀπησχόλησε καὶ ἐμὲ καὶ τοὺς μαθητάς μου εἰς φροντιστηριακὰ μαθήματα. Τὰ πορίσματα δὲ τῆς τε ἰδίας μελέτης καὶ τῶν συζητήσεών μου μὲ αὐτούς, ἀπολήξαντα εἰς κρίσεις ὑπὲρ τῶν Λακεδαιμονίων, προσφέρω ἐνταῦθα ὡς λιτὸν μνημόσυνον εἰς τὸν τιμώμενον ἀείμνηστον σεβαστὸν συνάδελφον καὶ φίλον Γεώργιον Οἰκονόμον.

Καὶ περὶ μὲν τῆς στάσεως τῆς Σπάρτης, ὅτε μὲ τὴν ἀπόβασιν εἰς τὸν Μαραθῶνα τῶν περσικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὸν Δᾶτιν καὶ Ἀρταφέρνην ἠπειλήθη ἀμέσως ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων, ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (6,105) ἱστορεῖ ὅτι, ἐνῶ ἀκόμη αἱ ἀθηναῖκαὶ δυνάμεις εὗρισκοντο εἰς τὸ ἄστυ, οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀθηναίων, μόλις ἐπληροφορήθησαν ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἔθεσε πόδα εἰς τὸ ἀττικὸν ἔδαφος, ἔστειλαν εἰς τὴν Σπάρτην τὸν ἡμεροδρόμον Φειδιππίδην, ὁ ὁποῖος ἀπικόμενος... ἐπὶ τοὺς ἀρχοντας (τῆς Σπάρτης)... τὰ ἐντεταλμένα (ὑπὸ τῶν στρατηγῶν) ἀπήγγελλε (σφι)². Εἰς τὸ στόμα τοῦ ἡμεροδρόμου ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ τοποθετεῖ συγκινητικὴν ἔκκλησιν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους... μὴ περιδεῖν πόλιν ἀρχαιοτάτην ἐν τοῖσι Ἑλλήσι δουλοσύνην περιπεσοῦσαν πρὸς ἀνδρῶν βαρβάρων. Οἱ ρητορισμοὶ ὅμως οὗτοι δὲν ἀποδίδουν ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἑξέως «ἐντεταλμένα», οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι μία τοιαύτη ἔκκλησις τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων, ἀπευθυνομένη πρὸς τὴν πρώτην τότε δύναμιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦτο δυνατόν νὰ περιορίσῃ τὸν κίνδυνον εἰς μόνην αὐτῶν τὴν πόλιν, ἐνῶ προφανῆς ἦτο ὁ κίνδυνος πὺ διέτρεχεν ὀλόκληρος ἡ Ἑλλάς. Τοῦτο ἄλλως τε ἔχει ὑπ' ὄψει του καὶ ὁ ἴδιος ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (αὐτ.) τονίζων χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν ἔκκλησιν τοῦ κήρυκος καὶ γὰρ νῦν Ἐρέτρια τέ ἡνδραπόδισται καὶ πόλις λογίμῃ ἡ Ἑλλάς γέγονε ἀσθενεστέρη. Εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἱστορικοῦ ζωηρὰ εἶναι ἡ ἀντίληψις τοῦ κινδύνου, ὃν διέτρεχεν ὀλόκληρος ἡ Ἑλλάς μὲ τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν εἰς τὸ ἀττικὸν ἔδαφος, παρὰ τὴν προσπάθειάν του, ὅπως δώσῃ ἔμφασιν εἰς τὸν κίνδυνον, τὸν ὁποῖον διέτρεχεν ἡ ἀρχαιοτάτη πόλις ἐν τοῖσι Ἑλλήσι. Φαίνεται ὅτι, παρὰ τὰ διαδιδόμενα τότε, 50 ἔτη περίπου μετὰ τὰ Μηδικά, ὅτε ὁ Ἡρόδοτος ἔγραφε τὴν ἱστορίαν του, καὶ τὴν προσπάθειαν τῶν Ἀθηναίων ὅπως μειώσουν τὴν συμβολὴν τῆς Σπάρτης εἰς τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνα, ὁ ἱστορικὸς εἶχε σαφεῖ συνείδησιν τοῦ κινδύνου, τὸν ὁποῖον διέτρεξεν ἡ Ἑλλάς

¹ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, αὐτ. σ. 55. Περὶ ἐγλωσσικῆς καὶ αὐτόχρονα πελοποννησιακῆς πολιτικῆς τῶν Σπαρτιατῶν βλ. BURY (History of Greece, σ. 273), ἀν καὶ ὁ MUNRO (CAH, 4, σ. 283) χαρακτηριστικῶς τονίζει: «The Peloponnesians would not, could not, come out in full force to fight north of the Isthmus; to

hold Thermopylae and Artemision was to incur a double hazard».

² Πρβλ. CORN. NEPOS, Miltiades 4, 15:... *Phidippumque cursorem eius generis, qui hemerodromi vocantur, Lacedaemonem miserunt ut nuntiaret quam celeriter opus esset auxilio*.

ὅλη ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Περσῶν. Ἀντὶ ὅμως νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, οἷα αὕτη διεμορφώθη εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς παρὰ μὲν τῆς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείας τῶν Περσῶν, καὶ εἰς τὴν τότε ὅτε ἔγραφε τὴν ἱστορίαν του, περιορίζεται εἰς αὐτὴν καὶ μόνην τὴν ἀφήγησιν τῆς ἀποστολῆς τοῦ κήρυκος καὶ τῶν λεχθέντων ὑπ' αὐτοῦ, ἀφίνων οὕτω κενὸν εἰς αὐτήν.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φειδιππίδου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Σπάρτης ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων διὰ τὴν κοινὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ περσικοῦ κινδύνου φανερώνει, ὅτι μεταξὺ τῶν δύο πόλεων εἶχε προηγηθῇ συνεννόησις, τὴν ὁποίαν ὁ BUSOLT¹ χαρακτηρίζει ὡς κανονικὴν ἀμυντικὴν συμμαχίαν. Μολονότι δὲ διὰ μίαν τοιαύτην ἐκδοχὴν δὲν ἔχομεν ἔρεισμα, προερχόμενον ἀπὸ τὰς πηγὰς, ἐν τούτοις ἡ φράσις τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ εἰς τὴν κάπως τεταραγμένην ἐνταῦθα ἀφήγησίν του, ὅτι οἱ ἄρχοντες τῆς Σπάρτης ἤκουσαν τὴν ἀγγελίαν τοῦ κήρυκος μὲ πολὺ διαφέρον καὶ ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ στείλουν εἰς τοὺς Ἀθηναίους βοήθειαν, ... τοῖσι δὲ ἔαδε.. βοηθέειν, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Ἰωνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ἐπιτυχῇ δρᾷσιν τοῦ περσικοῦ ναυτικοῦ εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὸν Ἑλλήσποντον ὁ κίνδυνος ἐπιχειρήσεων τῶν Περσῶν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἐφαίνετο πολὺ προσεχῆς. Τὸν κίνδυνον τοῦτον οὐδόλως ὀλιγώτερον ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἀντελήφθησαν οἱ Σπαρτιάται, ἡγεμόνες τῆς παλαιότερας συμμαχίας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐὰν τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα τῶν ἐφόρων ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τοῦ κόσμου τῆς Σπάρτης δὲν ἐπέτρεψεν ἄλλοτε νὰ δώσουν οὗτοι τὴν ζητηθεῖσαν βοήθειαν εἰς τὰς Ἰωνικὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἀπηνθύνθησαν διὰ τοῦ Ἀρισταγόρου πρὸς τὴν Σπάρτην, ὡς τὴν πρῶτην πόλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (5,50), τοῦτο δὲν σημαίνει ἔλλειψιν τῆς δεούσης προοπτικῆς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Σπάρτης. Αὕτη διέβλεπε σαφῶς ὁποίας συνεπειὰς θὰ εἶχε τὸ κίνημα τοῦ Ἀρισταγόρου, ὅχι μόνον διὰ τὴν τύχην αὐτῶν τούτων τῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ εἰς τοῦτο δὲν διεψεύσθη. Ἦδη, ὅπως εἶχε διαμορφωθῇ ἡ πολιτικὴ κατάστασις, μετὰ τὴν ἀτυχῇ ἔκβασιν τῆς Ἰωνικῆς ἐπαναστάσεως, τὰ πράγματα ἐπέβαλλον εἰς τὴν Σπάρτην νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μὲ τὰς Ἀθήνας διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ἀπὸ κοινοῦ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου. Ἡ ἐπελθοῦσα εἰς τὰς Ἀθήνας κυβερνητικὴ μεταβολὴ μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Μιλτιάδου διηυκόλυνε πολὺ τὰς συνεννοήσεις τῶν δύο πόλεων. Τὸ κόμμα τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν, τὸ ὁποῖον διέκειτο ἐχθρι-

1 Griech. Geschichte II², σ. 579· πρβλ. BERVE, Miltiades (Hermes Einzelschriften - Heft 2) σ. 71, 74. =PRESTEL, Die antidemokratische Strömung in Athen des 5. Jahrh. bis zum Tod Perikles, σ. 19 σημ. 61. Περὶ τῆς θεωρίας ὅτι αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν πτώσιν τῶν τυράννων προσετέθησαν εἰς τὴν πελοποννησιακὴν συμμαχίαν βλ. BELOCH (Gr. Gesch. I² 1, 394, 3) KAHRSTEDT (Gr. Staatsrecht I, 1922, 28), EHRENBURG (RE 3 A, 1384). Τὴν ἀποψιν αὐτὴν, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ BERVE (αὐτ. σημ. 1) πρβλ. SCHAEFER, Staatsform u. Politik, 1932, σ. 204²) θεωρῶ

μᾶλλον πιθανήν, διότι δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ νοηθῇ ἡ ἐπέμβασις τῆς Σπάρτης εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἡ συμβολὴ τῆς εἰς τὴν ἔξωσιν τοῦ Ἰππίου, καθὼς καὶ ἡ ἐνεργὸς δρᾷσις, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Ἰσαγόρου, πρὸς παρὰμέρισιν τοῦ Κλεισθέους καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος εἰς τὰς Ἀθήνας (πρβλ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, Ἀρχαία Ἱστορία I², σ. 212 ἐξ.). Μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐδραίωσιν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἡ συμμαχία αὕτη, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται.

κὼς πρὸς τὴν Σπάρτην εἶχε παραμερισθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ὁ δὲ Μιλτιάδης ὡς *povus homo*, ἀναλαβὼν τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηναίων, ἠκολούθησε πολιτικὴν στενῆς συνεργασίας μὲ τὴν Σπάρτην¹. Τῆς πατροπαροδότου αὐτῆς πολιτικῆς συνεχιστῆς ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ὁ υἱὸς τοῦ Κίμων.

Μεταξὺ λοιπὸν Μιλτιάδου καὶ τῶν ἐφόρων τῆς Σπάρτης διεξήχθησαν συνεννοήσεις καὶ κατεστρώθησαν πολεμικὰ σχέδια πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐγγιζόντος εἰς τὴν Ἑλλάδα κινδύνου. Καρπὸς τῶν διεξαχθεῖσων διαπραγματεύσεων ἦτο ἡ ἐκ μέρους τῆς Σπάρτης ἀνάληψις ὑποχρεώσεως πρὸς ἀποστολὴν ἐνισχύσεων στρατιωτικῶν, μόλις ἡ κυβέρνησις τῶν Ἀθηναίων θὰ ἔστελλε μήνυμα εἰς τὴν Σπάρτην, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἦν ἐν ὄψει. Ὡστε ἡ ἐσπευσμένη ἀποστολὴ τοῦ ἡμεροδρόμου Φειδιππίδου τότε μόνον γίνεται νοητή, ὅταν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει τὰς προηγηθείσας μεταξὺ τῶν δύο πόλεων συνεννοήσεις.

Καὶ ἤδη τίθεται τὸ ἐρώτημα· ἔσπευσαν πράγματι τότε οἱ ἔφοροι νὰ ἀποστείλουν τὴν βοήθειαν ποὺ εἶχον ὑποσχεθῇ, ὥστε αὕτη νὰ φθάσῃ εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης τὴν κατάλληλον στιγμήν; Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (6,106) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι, ὅταν ὁ Φειδιππίδης ἀνήγγειλεν εἰς τοὺς ἄρχοντας τὰ ἐντεταλμένα, ἐκεῖνοι ἀπήντησαν εἰς αὐτόν, ὅτι παρὰ τὴν θέλησίν των νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἀθηναίους, *ἀδύνατα...* *σφι ἦν τὸ παραντίκα ποιεῖν ταῦτα οὐ βουλομένοισι λύειν τὸν νόμον· ἦν γὰρ ἱσταμένου τοῦ μηνὸς εἰνάτη, εἰνάτη δὲ οὐκ ἐξελεύσεσθαι ἔφασαν μὴ οὐ πλήρους ἐόντος τοῦ κύκλου· οὗτοι μὲν νῦν τὴν πανσέληνον ἔμενον.*

Ἐνῶ δὲ ὁ ED. MEYER (Gesch. d. Alt. III § 193 σημ.) χαρακτηρίζει τοὺς προβληθέντας αὐτοὺς θρησκευτικοὺς λόγους ἐκ μέρους τῶν ἀρχῶν τῆς Σπάρτης ὡς μεταγενεστέραν ἐπινόησιν, ὁ δὲ ROEHLMANN (Griech. Gesch. [1914] σ. 120²) ὡς κακόβουλον ἀθηναϊκὴν ἐπινόησιν «*gehässige athenische Erfindung*» εἰς τὴν πραγματικότητα, κατὰ τὸν MEYER, ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν ἔφθασεν εἰς τὸ δυνατόν χρονικὸν διάστημα. Διὰ τὴν κινητοποίησιν δὲ τῶν δυνάμεων τούτων ἐχρηστάθησαν 6 ἡμέραι. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς προσθέτει: «*Das ist gewiss nicht zu viel, beweist aber, wie wenig man für den Ernst der Situation vorbereitet war*». Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ MEYER καλύπτει, νομίζω, τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς 9ης τοῦ μηνὸς μέχρι τῆς 15ης, ὅτε ὁ κύκλος τῆς σελήνης ἦτο πλήρης. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ κατεβλήθη καθεὶ προσπάθεια, ὅπως κινητοποιηθῇ ἡ κατάλληλος δύναμις πρὸς ἀποστολὴν βοηθείας εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Αἱ συνθῆκαι ὅμως ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρέθη τότε ἡ Σπάρτη δὲν ἦσαν εὐμενεῖς. Ὁ ΠΛΑΤΩΝ (Νόμοι III 692 D. 698 E) παρέχει τὴν πληροφορίαν: *οὗτοι δὲ (οἱ Σπαρτιάται) ὑπὸ τε τοῦ πρὸς Μεσσηνίην ὄντος τότε πολέμου καὶ εἰ δὴ τι διεκώλυνεν ἄλλο αὐτούς, οὐ γὰρ ἴσμεν λεγόμενον, ὅστεροι δ' οὖν ἀφίκοντο τῆς ἐν Μαραθῶνι μάχης γενομένης μᾶ ἡμέρᾳ².* Ἐὰν πράγματι εὐρίσκοντο τότε οἱ Σπαρτιάται εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Μεσσηνίους δὲν ἠμποροῦμεν μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξωμεν, διότι τοιοῦτο γεγονὸς δὲν προκύπτει ἀπὸ

1 Πρβλ. BERVE, σ. 75.

2 Πρβλ. ΠΛΑΤ. Μενέξ. 240c: ...τούτων δὲ τῶν μὲν πρᾶχθέντων, τῶν δ' ἐπιχειρουμένων οὕτ' Ἐρετριεῦσιν

ἐβοήθησεν Ἑλλήνων οὐδείς οὔτε Ἀθηναίους πλὴν Λακεδαιμονίων· οὗτοι δὲ τῇ ἑσπεραίᾳ τῆς μάχης ἀφίκοντο.

ἄλλας πηγὰς¹. Εἶναι μᾶλλον πιθανόν, ὅτι πρὸς πρόληψιν ἐνδεχομένης ἐξεγέρσεως τῶν Μεσσηνίων οἱ Σπαρτιᾶται, πρὶν ἐξαγάγουν δύναμιν ἐκ 2000 ἐπιλέκτων ὀπλιτῶν, θὰ ἔλαβον τὰ κατάλληλα μέτρα καὶ θὰ ὥρισαν τὰς ἀναγκαίαις φρουράς, διὰ νὰ ἐξουδετερώσουν κάθε ἀντιπερισπασμόν, ὁ ὁποῖος ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς. Ὁ φόβος ἐξεγέρσεως τῶν Εἰλώτων τῆς Μεσσηνίας συνεῖχε πάντοτε τοὺς Σπαρτιάτας. Καὶ πρὶν μὲν, ἀλλὰ καὶ 25 ἔτη βραδύτερον, μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Μαραθῶνος, καθὼς ἱστορεῖ ὁ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ (1,101), οἱ Λακεδαιμόνιοι διεκωλύθησαν... ὑπὸ τοῦ γενομένου σεισμοῦ, ἐν ᾧ καὶ οἱ εἰλωτες αὐτοῖς καὶ τῶν περιόικων Θουριάται τε καὶ Αἰθαιῆς ἐς Ἰθώμην ἀπέστησαν καὶ δὲν εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἀττικὴν, καθὼς εἶχον ὑποσχεθῆ εἰς τοὺς Θασίους, οἱ ὁποῖοι ἀπεστάτησαν ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν (465). Ἡ ἐκστρατεία λοιπὸν τῶν Σπαρτιᾶτων, ἡ ὁποία συνέπεσε μετὰ τὴν πανσέληνον, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι δὲν ὀφείλετο εἰς λόγους θρησκευτικούς, ἀλλὰ εἰς τὴν λῆψιν τῶν ἀναγκαίων μέτρων πρὸς πρόληψιν ἐνδεχομένων ἀναστατώσεων ἐκ μέρους τῶν Εἰλώτων, καθὼς καὶ εἰς τὴν προετοιμασίαν ἰσχυρᾶς στρατιᾶς, ἡ ὁποία θὰ διήρχετο διὰ χώρας ἐχθρικῆς, οἷα ἦτο τὸ Ἄργος.

Οἱ Σπαρτιᾶται ὀπλῖται, κατὰ τὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ (6, 120), ἀνέπτυξαν μεγάλην ταχύτητα διὰ νὰ προφθάσουν τοὺς Ἀθηναίους καὶ συμμετάσχουν καὶ αὐτοὶ εἰς τὸν ἀγῶνα: ... Λακεδαιμονίων δὲ ἦγον εἰς τὰς Ἀθήνας δισχίλιοι μετὰ τὴν πανσέληνον, ἔχοντες σπουδὴν πολλὴν καταλαβεῖν καὶ τριταῖοι ἐκ Σπάρτης ἐγένοντο ἐν τῇ Ἀττικῇ. Παράλληλος δὲ πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ πατρὸς τῆς ἱστορίας εἶναι καὶ ἡ τοῦ ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ (Πανηγ. 86), ὁ ὁποῖος λέγει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ περὶ τῆς προθυμίας, ἣν ἐπέδειξαν οἱ Λακεδαιμόνιοι: πάντων τῶν ἄλλων ἀμελήσαντες (οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἦγον ἡμῖν ἀμνηστῆς, τοσαύτην ποιησάμενοι σπουδὴν, ὅσην ἂν τῆς αὐτῶν χώρας πορθομένης. σημεῖον (87) δὲ τοῦ τάχους καὶ τῆς ἀμίλλης τοὺς μὲν γὰρ ἡμετέρους προγόνους φασὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας πνέσθαι τε τὴν ἀπόβασιν τῶν βαρβάρων καὶ βοηθήσαντας ἐπὶ τοὺς ὄρους τῆς χώρας μάχῃ νικήσαντας τρόπαιον στήσαι τῶν πολέμιων, τοὺς δ' ἐν τρισὶν ἡμέραις καὶ τοσαύταις νυξὶ διακόσια καὶ χίλια στάδια διελθεῖν στρατοπέδῳ πορευομένους.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν, ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται ἔσπευσαν τότε προθύμως νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὰς ὑποχρεώσεις των, αἱ ὁποῖαι ἀπέρρεον ἀπὸ τὰ συμπεφωνημένα μὲ τοὺς Ἀθηναίους, εὐθύς ὥς ἡγγέλθη εἰς αὐτοὺς ἡ ἀπόβασις ἐχθρικών δυνάμεων εἰς τὴν Ἀττικὴν. Τὴν ἐπικειμένην δὲ ἄφιξιν αὐτῶν εἶχε πληροφορηθῆ ἐγκαίρως ἡ περσικὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία προφανῶς ἀπὸ αἰχμαλώτους ἢ προδότας αὐτομόλους, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἔμπειρος περὶ τὰ στρατιωτικὰ ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΝΕΠΩΣ (Milt. 5). Τοῦτο ὑπῆρξε καὶ ἡ αἰτία τῆς τροποποιήσεως τοῦ περσικοῦ ἐπιτελικοῦ σχεδίου καὶ ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀρταφέρνης ἀπόπειρα ἀποβάσεως περσικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ ἱππικοῦ εἰς τὸ Φάληρον. Ἐὰν δὲν ἐπεχειρεῖτο ἡ κίνησις αὐτὴ τῶν Περσῶν, ὅπως καταλάβουν τὰς Ἀθήνας², ὁ Μιλτιάδης

1 Πρβλ. JACOBY (Frg. Griech. Hist. III Komm. σ. 114 ἐξ., 169 ἐξ.), ἀπορρίπτοντα τὴν πληροφορίαν τοῦ Πλάτωνος ὡς ἐστερημένην ἱστορικῆς σημασίας. Ἄλλως

οἱ HILLER v. GAERTRINGEN καὶ LATTERMANN, Hira u. Andania, 71 Winckelmannsprog., Berlin 1911, σ. 11.

2 ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, Ἀρχ. ἱστορία I², σελ. 261.

δὲν θὰ ἔσπευδε νὰ ἐνεργήσῃ τὴν ἐπίθεσιν εἰς τὸν Μαραθῶνα εὐθὺς ὡς ἐπληρο-
φορήθῃ ὡς εἶεν (οἱ Πέρσαι) *χωρὶς οἱ ἱππεῖς* (ΣΟΥΙΔΑΣ ἐν λ.), ἡ δὲ ἐκλεκτὴ σπαρ-
τιατικὴ δύναμις, ἀφικθεῖσα εἰς Ἀθήνας *τῇ ὑστεραίᾳ τῆς μάχης*, θὰ ἐπρόφθανε
νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ συμμετάσχει τῆς δόξης τοῦ Μαραθῶνος. Ἐχω-
λοιπὸν τὴν γνώμην, ὅτι ἡ Σπάρτη ὡς ἡγεμὼν πόλις ἐστάθη τότε εἰς τὸ ὕψος τῆς,
ἐκτιμήσασα δεόντως τὸν κίνδυνον, ὃν διέτρεχεν ἡ Ἑλλάς κατὰ τὴν ἀπόβασιν τῶν
ἐχθρικών δυνάμεων εἰς τὴν Ἀττικὴν, καὶ ἔσπευσε νὰ δράσῃ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς Ἀθη-
ναίους ὅσον ἐπέτρεπον αἱ συνθήκαι ὑφ' αἷς τότε εὐρέθη, πράξασα τὸ καθήκον τῆς.

Ἐρχόμεθα ἤδη νὰ ἴδωμεν, ἐὰν καὶ κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῶν πολεμικῶν ἐπι-
χειρήσεων τῶν Περσῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ Σπάρτη ἔπραξε προθύμως καὶ τότε τὸ καθή-
κον τῆς, συμβαλοῦσα διὰ τῶν δυνάμεών τῆς εἰς τὴν ἐναντίον τῶν Περσῶν ἄμυναν.

Ἀπὸ τὰς πηγὰς¹ πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἤδη τὸ φθινόπωρον τοῦ 481 συνήλ-
θον εἰς τὸν Ἰσθμὸν *πρόβουλοι* [Ἑλλήνων τῶν] *τὰ ἀμείνω φρονεόντων*, οἱ ὅποιοι
κατέληξαν εἰς ὠρισμένας ἀποφάσεις ὡς πρὸς τὴν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἄμυ-
ναν τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων. Ἡ συνέλευσις αὐτὴ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἐλλη-
νικῶν πόλεων, τῆς ὁποίας ἡ πρωτοβουλία ὀφείλεται εἰς τὴν Σπάρτην καὶ τὰς
Ἀθήνας, ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον πολιτικὸν γεγονός, τὸ ὅποιον ἔγινε τότε εἰς
τὴν Ἑλλάδα², τὴν ἐπιτευχθεῖσαν δηλαδὴ «*συμμαχίαν*» κυρίως μεταξὺ τῶν δύο
πρώτων πόλεων³ τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηναίων. Τὸ σχέδιον, τὸ ὅποιον ἀπεφα-
σίσθη ὑπὸ τῶν προβούλων νὰ τεθῇ εἰς ἐφαρμογὴν συνίστατο εἰς τοῦτο: *ἐς Θεσσα-
λίην πέμπειν κατὰ θάλασσαν πεζὸν στρατὸν φυλάξοντα τὴν ἐσβολὴν... μεταξὺ... Ὀλύμπου
τε ὄρεος καὶ τῆς Ὀσσης*. Ἡ ἀποσταλεῖσα ἐκεῖ δύναμις διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ στε-
νοῦ τῶν Τεμπῶν ἀνήρχετο εἰς «*μυρίους ὀπλίτας*», ἦτο δὲ ὑπὸ τὴν στρατηγίαν
τοῦ Λακεδαιμονίου Εὐαϊνέτου καὶ τοῦ Ἀθηναίου Θεμιστοκλέους.

Τὸ προκεχωρημένον ὅμως αὐτὸ φυλάκιον τῶν συμμάχων Ἑλλήνων ἠναγκά-
σθη νὰ συμπτυχθῇ, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης πολιτικῆς μεταβολῆς εἰς τὴν Θεσσαλίαν,
τῆς ὁποίας τὴν κυβέρνησιν ἀνέλαβον οἱ μηδίσαντες Ἀλευάδαι. Κατ' ἀπόφασιν
τῶν συνέδρων εἰς τὸν Ἰσθμὸν ὠρίσθη νέον στρατηγικώτατον ἔρεισμα ἀμύνης, τὸ
στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν. Τὸ κύριον ὅμως βάρος τῆς ἀμύνης εἰς τὸν ὅλον ἀγῶνα
ἐτοποθετήθη εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ὁ συμμαχικὸς στόλος ἐκ 270 πλοίων, ἐκ τῶν
ὁποίων 100 ἦσαν ἀθηναϊκαὶ τριήρεις ὑπὸ τὸν Λακεδαιμόνιον ναύαρχον Εὐρυβιά-
δην καὶ τὸν στρατηγὸν Θεμιστοκλέα, ἔπλευσεν εἰς τὸ Ἀρτεμίσιον⁴, ὅπως, ἀφ' ἐνὸς
μὲν συντονίζῃ τὴν δρᾶσίν του μὲ τοὺς πλησίον μαχομένους εἰς τὴν ξηρὰν, ἀφ' ἐτέ-
ρου δὲ ὅπως φράξῃ τὴν εἴσοδον εἰς τὰ στενὰ τοῦ Μαλιακοῦ καὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου
ναυτικῶν περσικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀνάθεσις τῆς ἀνωτάτης στρατηγίας εἰς Λακε-
δαιμόνιον ναύαρχον, μολονότι ἡ Σπάρτη μόνον 10 τριήρεις ἦτο εἰς θέσιν νὰ δια-
θέσῃ, ἐνῶ αἱ ἀθηναϊκαὶ τριήρεις ἀπετέλουν τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς ὅλης κατὰ θάλασσαν συμ-
μαχικῆς δυνάμεως, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ὑπολήψεως καὶ τοῦ κύρους τῆς Σπάρ-

¹ Βλ. ΗΡΟΔ. 7, 132, 145, 172· πρβλ. ΠΛΟΥΤ. Θεμ. 6.

² Παρὰ τὴν γνώμην τοῦ SCHAEFER, Staatsform u. Politik, 1932, σ. 67.

³ Βλ. Ε. BIKERMANN, Mélanges F. de Vischer III, 1950, σ. 99 κέξ.

⁴ Βλ. ΗΡΟΔ. 7, 175.

της μεταξὺ τῶν συμμάχων πόλεων κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην διὰ τὸ ἔθνος στιγμὴν.

Ἐὰν ὅμως ἡ δύναμις τὴν ὁποίαν ἡ Σπάρτη προσέφερε τότε κατὰ θάλασσαν ἦτο μικρὰ καὶ ἀθηναϊκὴ ἡ πρωτοβουλία τὸ κέντρον τοῦ βάρους τοῦ ἀγῶνος νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θάλασσαν, ἡ Σπάρτη ἀνέλαβε προθύμως νὰ ἐπωμισθῇ τὸ βάρος τῆς ἀμύνης εἰς τὴν ξηράν. Τὸν πυρῆνα τῆς στρατιᾶς ἀπετέλεσαν 1000 ὁπλίται ἱκανοὶ Λακεδαιμόνιοι, εἰς τοὺς ὁποίους δέον νὰ συνυπολογισθοῦν 300 Σπαρτιαῖται, περίοικοι, καὶ Εἰλωτες¹. τὸ τέταρτον δηλαδὴ τῆς ἐκ 4000 Πελοποννησίων στρατιᾶς, ἡ ὁποία ὑπὸ τὸν βασιλέα τῆς Σπάρτης Λεωνίδα ἐστάλη εἰς Θερμοπύλας, διὰ νὰ προκαταλάβῃ τὰς ἐν τοῖς στενοῖς παρόδους καὶ κωλύσοντας προάγειν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα τοὺς βαρβάρους· ἔσπευδον γὰρ τοὺς τὰ τῶν Ἑλλήνων προελομένους ἐντὸς περιλαβεῖν καὶ σώζειν εἰς τὸ δυνατόν τοὺς συμμάχους. Ἡ πληροφορία αὕτη προερχομένη ἀπὸ τὸν Ἔφορον (παρὰ Διοδ. 9, 4) εἶναι δυνατόν νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὴν τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (9, 203) χαρακτηρίζοντος τὸν ὑπὸ τὸν Λεωνίδα στρατὸν ὡς προδρομούς τῶν ἄλλων... συμμάχων (οἱ ὅποιοι) προσδόκιμοι πᾶσαν εἶεν ἡμέρην. Μολονότι ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ δὲν μᾶς λέγει ἐὰν αἱ προσδόκιμοι αὐταὶ ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἔφθασαν κάποτε, ἐν τούτοις εἶναι δυνατόν νὰ υποθέσωμεν ὅτι πράγματι ἡ ἀντιμετωπίσασα τὸν ἐπερχόμενον εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐχθρὸν δύναμις τῶν συμμάχων ὑπερέβη τοὺς 7000 ἄνδρας, περὶ ὧν μᾶς πληροφορεῖ ἡ παράδοσις². Ἡ δύναμις αὕτη, κυρίως ἡ τῶν Πελοποννησίων, ἀρίστη ἀπὸ ἀπόψεως ποιοῦ καὶ ὁπλισμοῦ, ἔχουσα δὲ ἡθικὸν πολὺ ἀνώτερον τοῦ τῶν Περσῶν, ἦτο ἀρχοῦντως ἱκανὴ νὰ ἀνακόψῃ ἀσφαλῶς τὸν δρόμον τοῦ ἐχθροῦ καὶ νὰ ἀποβῇ τείχος ἀδιαπέραστον εἰς τὴν ἐξόχως στρατηγικὴν αὐτὴν θέσιν τῶν Θερμοπυλῶν³. Ἐὰν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τρεῖς περίπου ἑκατονταετηρίδας βραδύτερον ὁ βασιλεὺς Ἀντίοχος εἰς τὸ ἴδιον στενὸν ἐθεώρησεν ἱκανὰς τὰς ἐκ 10.000 ἀνδρῶν δυνάμεις του, διὰ νὰ ἀποκρούσουν τὸν ἄριστον τότε στρατὸν τῶν Ρωμαίων ὑπὸ τὸν Acilius Glabrianus⁴, τότε εἶναι δυνατόν μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι αἱ σταλεῖσαι ὡς ἐμπροσθοφυλακὴ εἰς τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν δυνάμεις ἦσαν πλέον ἢ ἱκαναί, τοῦλάχιστον διὰ τὰς πρώτας ἐκεῖ ἐπιχειρήσεις. Ἐὰν ὁ ἀγὼν δὲν ἐκράτησεν ἐπὶ πολὺ, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀμέλειαν τῶν Φωκέων νὰ κρατήσουν ἀκοίμητοι τὴν φρούρησιν τῆς Ἀνοπαίας ἀτραποῦ. Ὑπῆρξε πράγματι σφάλμα τοῦ Λεωνίδου τὸ ὅτι δὲν ἐξετίμησε δεόντως τὴν ἐκτάκτως σπουδαίαν στρατηγικὴν θέσιν, ἣν εἶχεν ἡ ἀτραπὸς, καὶ ἐνεπιστεύθη τὴν φρούρησιν αὐτῆς εἰς ἄνδρας μὴ ἐπιτηδεῖους. Τὰ πράγματα θὰ εἶχον διάφορον ἔκβασιν, ἐὰν ἡ φρουρὰ τῆς Ἀνοπαίας ἦτο ἐνισχυμένη μὲ ἀριθμὸν τινα Σπαρτιατῶν καὶ ἐφρουρεῖτο ἐπιμελῶς. Τοῦτο γίνεται ἀντιληπτὸν ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀφήγησιν τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (7, 218), ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ πανικοῦ, καταλαβόντος τὸν Ὑδάρνην, ὅταν κατὰ τὴν διάβασιν τῆς ἀτραποῦ ἀπροσδοκῆτως συνήνησε στρατόν, φρουροῦντα αὐτήν: ὡς δὲ εἶδον ἄνδρας ἐνδνομένους ὅπλα, ἐν θώματι

1 ΗΡΟΔ. 7, 229. 8, 25· πρβλ. Ἔφορον παρὰ ΔΙΟΔ. 9, 4, ΙΣΟΚΡ. Πανηγ. 90=Ἀρχιδ. 99.

2 ΗΡΟΔ. 7, 202, ΔΙΟΔ. 11, 4. ΙΣΟΚΡ. Πανηγ. 9=Ἀρχ. 99· πρβλ. BELOCH, Griech. Gesch. II² σ. 41, 43,

ἀναβιβάζοντα εἰς 10.000 τὴν ὅλην δύναμιν καὶ MUNRO, CAH IV σ. 283.

3 Πρβλ. GRUNDY, Persian War, σ. 261 καὶ 303.

4 LIVIUS, 36, 15 = BELOCH ἔ.ἀ.

ἐγένοντο· ἐλπόμενοι γὰρ οὐδέν σφι φανήσεσθαι ἀντίξοον ἐνεκύρησαν στρατῶ. ἐν-
θαῦτα Ὑδάρνης καταρρωδήσας μὴ [οἱ Φωκέες] ἔωσι Λακεδαιμόνιοι, εἶρετο
Ἐπιάλην ὁποδὰς εἶη ὁ στρατός... Ἡ ἄμυνα λοιπὸν τῶν γενναίων ὑπερασπιστῶν τοῦ
στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν δὲν ἐκράτησεν, ὅπως προέβλεψεν ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς
Σπάρτης, ἔνεκα τοῦ σφάλματος τούτου, διὰ τὸ ὅποιον δὲν εὐθύνεται ἡ σπαρτια-
τικὴ κυβέρνησις¹. Ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς πόλεως ἐδείχθη ἀξία καὶ ἔλαβε τὰ
ἐνδεικνύμενα μέτρα, τὰ ὅποια ἐπέβαλλεν ἡ κρίσιμος διὰ τὴν Ἑλλάδα ὅλην ὥρα.
Ἡ κατὰ τὰ ἄλλα συντηρητικὴ πολιτικὴ τῶν ἐφόρων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φανῇ
τότε τόσον μυωπικὴ καὶ νὰ παραγνωρίσῃ τὸν ἐπικρεμáμενον δι' ὅλην τὴν Ἑλ-
λάδα κίνδυνον, ἀλλ' ἔπραξεν ὁμοίως, ὅπως καὶ αἱ Ἀθηναίαι, τὸ καθήκον τῆς διὰ
τὴν προάσπισιν τῆς «κοινῆς ἐλευθερίας»² καὶ ἐξεπλήρωσε καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν
πλήρως τὰς ὑποχρεώσεις τῆς, αἱ ὁποῖαι ἀπέρρεον ἀπὸ τὴν συναφθεῖσαν συμμα-
χίαν. Τὴν ἄμιλλαν τῶν δύο πόλεων, Ἀθηναίων καὶ Σπάρτης, εἰς τὸν ἐναντίον τῶν
Περσῶν ἀγῶνα, διὰ τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων σωτηρίαν, διατυπώνει κατὰ τρό-
πον ἀνάγλυφον ὁ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (Πανηγ. 85), ἡ κυριώτερα πηγὴ ποὺ ἔχομεν τοῦ τε-
τάρτου π. Χ. αἰῶνος, λέγων τὰ ἑξῆς: Ἀεὶ μὲν... οἳ θ' ἡμέτεροι πρόγονοι καὶ
Λακεδαιμόνιοι φιλοτίμως πρὸς ἀλλήλους εἶχον, οὐ μὴν ἀλλὰ περὶ καλλίστων ἐν
ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐφιλονίκησαν, οὐκ ἐχθροὺς ἀλλ' ἀνταγωνιστὰς σφᾶς αὐτοὺς εἶναι
νομίζοντες, οὐδ' ἐπὶ δουλείᾳ τῇ τῶν Ἑλλήνων τὸν βάρβαρον θεραπεύοντες, ἀλλὰ περὶ
μὲν τῆς κοινῆς σωτηρίας ὁμοροοῦντες, ὁπότεροι δὲ ταύτης αἴτιοι γενήσονται
περὶ τούτου ποιούμενοι τὴν ἄμιλλαν. Ἐπεδείξαντο δὲ τὰς αὐτῶν εὐφυχίας
πρῶτον μὲν ἐν τοῖς ὑπὸ Δαρείου πεμφθεῖσιν. ἀποβάντων γὰρ αὐτῶν εἰς τὴν Ἀτι-
κὴν οἳ μὲν οὐ περιέμειναν τοὺς συμμάχους, ἀλλὰ τὸν κοινὸν πόλεμον ἴδιον ποιησά-
μενοι πρὸς τοὺς ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος καταφρονήσαντας ἀπήντων τὴν οἰκείαν δύναμιν
ἔχοντες, ὀλίγοι πρὸς πολλὰς μυριάδας..... οἳ δὲ (Σπαρτιᾶται) οὐκ ἔφθασαν πυνθό-
μενοι τὸν περὶ τὴν Ἀτικὴν πόλεμον..... Μετὰ δὲ ταῦτα γενομένης τῆς ὕστερον
στρατείας, ἣν αὐτὸς Ξέρξης ἤγαγεν..... πρὸς δὴ τὸν οὕτω μέγα φρονήσαντα
καὶ τηλικαῦτα διαπραξάμενον καὶ τοσοῦτον δεσπότην γενόμενον ἀπήντων διελόμενοι
τὸν κίνδυνον, Λακεδαιμόνιοι μὲν εἰς Θερμοπύλας πρὸς τὸ πεζόν, χιλίους
αὐτῶν ἐπιλέξαντες καὶ τῶν συμμάχων ὀλίγους παραλαβόντες, ὥς ἐν τοῖς
στενοῖς κωλύσοντες αὐτοὺς περαιτέρω προελθεῖν, οἳ δ' ἡμέτεροι πατέρες ἐπ'
Ἀρτεμίσιον, ἐξήκοντα τριῆρεις πληρώσαντες πρὸς ἅπαν τὸ τῶν πολεμίων ναυτικόν.
ταῦτα δὲ ποιεῖν ἐτόλμων..... Λακεδαιμόνιοι μὲν ζηλοῦντες τὴν πόλιν τῆς Μαρα-
θῶνι μάχης καὶ ζητοῦντες αὐτοὺς ἐξιῶσαι καὶ δεδιότες, μὴ δις ἐφεξῆς ἡ
πόλις ἡμῶν αἰτία γένηται τοῖς Ἑλλήσι τῆς σωτηρίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

1 Πρβλ. BELOCH, Griech. Gesch. II² σ. 100 ἑξ.

2 Πρβλ. Ἔφορον παρὰ ΔΙΟΔ. 11, 4, 4.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΝ ΕΜΠΟΡΙΟΝ

Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ προϊστορικοῦ ἐμπορίου ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἐπικρατοῦν μᾶλλον ἀσαφεῖς ἀντιλήψεις. Περὶ μινωικοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου, ἐμπόρων καὶ «ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων» συχνὰ γίνεται λόγος εἰς τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς δημοσιεύσεις καὶ γνωρίζομεν περίπου τοὺς τόπους προελεύσεως ὠρισμένων εἰδῶν καὶ τὰς ὁδούς, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο. Ἀλλὰ περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐγίνοντο αἱ ἀνταλλαγαί, δὲν γινώσκομεν πολλὰ πράγματα. Ὡς πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον ἀποκαλυπτικὴ ὑπῆρξεν ἐργασία τοῦ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ (ΑΕ 1930, σ. 29 ἐξ.), ἣτις ὅμως δὲν ἐλήφθη, ὥς φαίνεται, ἀρκούντως ὑπ' ὅψιν ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν¹. Σκοπὸς μου διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι νὰ ὑποδείξω γενικώτερον ὅτι καὶ τὸ μινωικὸν καὶ τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον πρέπει πιθανῶς νὰ τὸ φανταζώμεθα διάφορον ἐκείνου τῶν κυρίως ἑλληνικῶν χρόνων καὶ μᾶλλον ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐμπόριον τῆς ἀρχαίας Μεσοποταμίας καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ FRANKFORT, *The Birth of Civilization in the Near East*, 1954, σ. 60 ἐξ., ὁμιλῶν περὶ τῶν πρώτων Σουμεριακῶν κοινωνιῶν λέγει ὅτι μονὰς τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἶναι ἡ «κοινότης τοῦ ἱεροῦ» (*temple community*), εἰς μίαν τῶν ὁποίων ἀνήκει πᾶς πολίτης. Ἡ κοινότης ἀποτελεῖται ἐξ ἀξιοματικῶν, ἱερέων, ποιμένων, ἀλιέων, φρουρῶν, τεχνιτῶν, λιθοξόων, ἐμπόρων, δούλων. Οἱ ἔμποροι ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικῶς μὲ ἐξαγωγὴν καὶ εἰσαγωγὴν διὰ λογαριασμὸν τῶν ναῶν, ἃν καὶ εἰσηγμένα ἀντικείμενα εὗρισκόμενα εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας δεικνύουν ὅτι περιορισμέναι συναλλαγαὶ διεξήγοντο ἴσως ἀπ' εὐθείας μεταξὺ ἐμπόρων καὶ μελῶν τῆς κοινότητος. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὰ εἶδη ταῦτα προέρχονται ἐκ διανομῶν γινομένων ἄνωθεν. Ὅτι οἱ ἔμποροι εὗρισκονται ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῶν ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν κοινοτήτων ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν FRANKFORT ἐκ τοῦ ὅτι ὡς ἀμοιβὴν διὰ τὸ ἔργον των λαμβάνουν κλήρους γῆς, ἣτις ἀνήκει εἰς τὸν ναόν, καὶ ὅτι ὄνοι τοῦ ναοῦ διατίθενται εἰς αὐτοὺς διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ταξειδίων των (αὐτ. 67). Ὅταν ἀργότερον

1 Οἱ ἐρευνηταὶ μεταφέρουν συνήθως σημερινὰς ἀντιλήψεις εἰς τοὺς μινωικοὺς χρόνους. Ὁ GLOTZ (*Civilisation égéenne*, 1952, σ. 215) ὁμιλεῖ περὶ «μεγάλων οἰκῶν εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς» ἐν Ζάκρῳ καὶ «ἐφοπλιστῶν» ἐν Μόχλῳ καὶ Ψύρῳ. Ἡ ἐξετάσασα τὰς ἀνταλλαγὰς Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς KANTOR (*The Aegean and the Orient*, σ. 19) ὁμιλεῖ περὶ «ἐπιχειρή-

σεων» τῶν Κρητῶν ἐμπόρων. Περὶ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου ἰδὲ LORIMER, *Homer and the Monuments*, σ. 52 ἐξ. καὶ WACE-BLEGEN, *Pottery as Evidence for Trade*, *Klio* XXXII, 1939-40, σ. 131 ἐξ. Τὴν ὑπόδειξιν τῆς μελέτης τοῦ Ἀ. Κεραμοπούλλου ὀφείλω εἰς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα. Βλ. ἐπίσης EVANS, *PM* II 168 ἐξ. KARO, *Schachtgräber von Mykenai*, σ. 316 ἐξ.

ἐμφανίζονται οἱ Lugal καὶ Ensi ἐν Μεσοποταμίᾳ, πολλὰ πράγματα μεταβάλλονται, ὑπὸ δὲ τοῦ M. DAVID ὑπεστηρίχθη ὅτι ἔτι βραδύτερον, ἀπὸ τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας, περὶ τὸ 1800, ἐπικρατεῖ ἐλεύθερον σύστημα (αὐτ. σ. 66. σημ. 1). Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν φαίνεται πιθανὸν λόγῳ τῆς ταπεινῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχουν οἱ τεχνῖται εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Hammurabi.

Ἐμπόριον ἐν τῇ συνήθει σημασία τῆς λέξεως δὲν ὑπῆρξεν ἐν Αἰγύπτῳ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ, λέγει ὁ FRANKFORT, οἱ τεχνῖται ὑπηρετοῦν συνήθως ἓνα κύριον. Μεγάλοι ἀριθμοὶ αὐτῶν χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸν βασιλέα. Οὗτοι δὲν εἶναι δοῦλοι, ἀλλὰ «δὲν δύνανται νὰ πωλοῦν τὰ εἶδη ἢ τὰς ὑπηρεσίας των ἐλευθέρως ὅπου θέλουν» (αὐτ. σ. 92). Ἡ ἀμοιβή των παρέρχεται ὅχι ὑπὸ ἀγοραστῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν κυρίων των ὑπὸ μορφήν δώρων. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, ὅταν διαλύεται ἡ κεντρικὴ ἐξουσία, οἱ τεχνῖται ἀνήκουν εἰς ἀξιοματούχους καὶ μεγάλα αὐτόνομα κτήματα. Ζοῦν ὀργανωμένοι εἰς ομάδας 5 - 10 ἀνδρῶν ὑπὸ ἐπιστάτην, ὅστις λαμβάνει τὰς μερίδας καὶ τὸν ἐφοδιασμόν των παρὰ τοῦ κυρίου καὶ τὸν διανέμει εἰς αὐτούς (αὐτ. σ. 93). Οἱ ὑπάλληλοι ἐπίσης λαμβάνουν τὰ πάντα παρὰ τῆς κυβερνήσεως εἰς εἶδος (αὐτ. 95). Μικρὸν ἐμπόριον διενεργεῖται ἐντὸς τῆς χώρας. Ὑπάρχουν ἀγοραί, ὅπου ἀνταλλάσσονται μεταξὺ ἰδιωτῶν προϊόντα περιορισμένης ἀξίας—κηπικά, πτηνά, ἰχθύες—πρὸς ἐργαλεῖα, σάνδαλα, ράβδους, περιδέρια, ὑφάσματα, ἔλαιον. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου ἡ ἐπαφή πρὸς τὴν Συρίαν φέρει μέχρι τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγορῶν καὶ τινα συριακὰ προϊόντα κομιζόμενα μεμονωμένως ὑπὸ ἀνδρῶν τῶν φοινικικῶν πλοίων. Ἀλλὰ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἐμπορίου, λέγει ὁ FRANKFORT, ἔμεινε πάντοτε εἰς τὸ περιθώριον. Οὔτε τὰ ἐντόπια προϊόντα, οὔτε τὰ εἰσαγόμενα εἶδη διενέμοντο διὰ τῆς ἀγορᾶς (αὐτ. σ. 97).

Τὸ πραγματικὸν ἐμπόριον μεγάλης κλίμακος, τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον, διενεργεῖται ὑπὸ τοῦ Βασιλέως ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ναῶν. Ἡ λέξις «ἐμπορος» δὲν ἀπαντᾷ πρὸ τῆς 2ας χιλιετηρίδος, ὁπότε σημαίνει τὸν ἀξιοματοῦχον ναοῦ ἔχοντος προνόμιον ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Φαραὼ ἦτο ὁ μόνος «wholesale merchant» καὶ ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ συναλλαγαὶ ἀπετέλουν μονοπώλιον αὐτοῦ, φαίνεται ὁ FRANKFORT δεχόμενος, διευκρινῶν πάντως ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἄνευ κέρδους διὰ τὸν βασιλέα καὶ ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰσαγομένων διενέμοντο διαδοχικῶς ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης μέχρι τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς αἰγυπτιακῆς ἱεραρχίας (αὐτ. σ. 97-8).

Οἱ AYMARD-AUBOYER (*L'Orient et la Grèce antique, Histoire générale des civilisations*, I, 1953, σ. 43 ἐξ.) λέγουν ὅτι ἡ ὀργάνωσις τῆς Αἰγύπτου δὲν ὑπεβοήθει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδιωτικῶν ἀνταλλαγῶν. Ὁ πληθυσμὸς ἐλάμβανε πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἐκ τῶν βασιλικῶν ἀποθηκῶν. Παρουσία ξένων ἐμπόρων σημειοῦται ἐν Αἰγύπτῳ μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Τὸ ἐμπόριον ἀνήκει σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις διέθετε περισσεύματα δυνάμενα νὰ ἐξαχθῶσι καὶ μέσα πρὸς μεταφορὰν καὶ διασφάλισιν αὐτῶν, ἥτοι πλοῖα καὶ στρατιωτικὴν συνοδείαν (βλ. καὶ Real-Lexikon der Vorgeschichte, 1926, *Handel—Ägypten*).

Αἱ εἰσαγωγαὶ πρώτων ὑλῶν, λίθων, μετάλλων, ξύλου, μύρων, ἐλαίου, οἶνου

ρητίνης, ἐλέφαντος, γίνονται ὑπὸ τὴν μορφήν ἐκστρατειῶν τοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ εἰς Νουβίαν, Σινᾶ, Πούντ, Λίβανον. Ὄταν ἡ παράγουσα τὰ ἐπιθυμητὰ προϊόντα χώρα εὐρίσκεται ἔξω τῆς αἰγυπτιακῆς ἐπιρροῆς, τὸ ἐμπόριον γίνεται ὑπὸ μορφήν δώρων τῶν Φαραῶ πρὸς δῆθεν ὑποτελεῖς πρίγκιπας καὶ δῆθεν φόρων αὐτῶν πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Αἰγύπτου. Οὕτω εὐρίσκομεν αἰγυπτιακὰ κοσμήματα μὲ ὀνόματα τῶν Φαραῶ τῆς IB' δυναστείας ἐντὸς τάφων τῶν τοπικῶν πριγκίπων τῆς Βύβλου (FRANKFORT, ἔ. ἀ. σ. 98). Τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ναοῦ τῆς Χατσεψούτ εἰς Deir el Bahari μᾶς ἀφηγοῦνται τὴν ἐκστρατείαν εἰς Πούντ (περίπου τὴν σημερινὴν Σομαλίαν) πρὸς ἀνταλλαγὴν προϊόντων (AD. ERMAN, L'Égypte des Pharaons, 1952, σ. 175 ἐξ.). Οἱ βάρβαροι σωρεύουν θυμίαμα πρὸ τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Φαραῶ καὶ προσφέρουν εἰς αὐτὸν πιθήκους καὶ πάνθηρας. Οἱ Αἰγύπτιοι ἀφ' ἑτέρου κομίζουν ξίφη, πελέκει, περιδέραια. Τὸ θυμίαμα ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὡς «φόρος τοῦ πρίγκιπος τοῦ Πούντ». Τὰ αἰγυπτιακὰ προϊόντα θεωροῦνται προσφοραὶ εἰς τὴν θεὰν τοῦ Πούντ.

Ὁ AYMARD (ἔ. ἀ. 45) φαίνεται πιστεύων ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου τὸ ἐμπόριον διενεργεῖται ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ Αἰγαίων ἢ Ἀσιατῶν, οἵτινες ἀπεικονίζονται εἰς τὰς γνωστὰς παραστάσεις αἰγυπτιακῶν τάφων κομίζοντες τὰ προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἄλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι ἀπλῶς ὑπάλληλοι ἐντεταλμένοι τὴν μεταφορὰν τῶν ἀνταλλασσόμενων εἰδῶν καὶ ὅτι ἐνεργοῦν διὰ λογαριασμὸν τῶν βασιλέων των. Πράγματι αἱ πινακίδες τῆς Τέλλ ἔλ Ἀμάρνα (ERMAN, ἔ. ἀ. σ. 191 ἐξ.) ἐπιβεβαιοῦν ὅτι τὸ ἐμπόριον τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὰς ἀνατολικὰς χώρας διεξάγεται ὑπὸ μορφήν δώρων ἀνταλλασσόμενων μεταξὺ τῶν Φαραῶ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν Ἀσιατῶν βασιλέων καὶ τῶν ὑποτελῶν Σύρων πριγκίπων ἀφ' ἑτέρου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος Bourrabouriasch στέλλει lapis lazuli καὶ ζεύγη ἵππων εἰς τὸν Ἀμένωφιν Γ' καὶ ζητεῖ παρ' αὐτοῦ χρυσόν. Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀλασίας (πιθανῶς Κύπρου) στέλλει πεντακόσια τάλαντα χαλκοῦ καὶ ζητεῖ ἄργυρον, φορέματα, ἐπιχρυσούς κλίνας, πολεμικὰ ἄρματα καὶ δοχεῖα δι' ἔλαιον.

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Νέου Βασιλείου, ὁπότε παρατηρεῖται νέος κατατεμαχισμὸς καὶ ἐλάττωσις τῆς βασιλικῆς δυνάμεως, περὶ τὸ 1100, ἑξωτερικὰς συναλλαγὰς ἐνεργεῖ καὶ τὸ ἱερατεῖον. Γνωστὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἱερέως τοῦ Ἄμμωνος Oun-Amou, ὅστις μεταβαίνει εἰς Βύβλον φέρων χρυσὸν καὶ ἄργυρον πρὸς ἀγορὰν ξύλων διὰ τὴν κατασκευὴν πλοίου τοῦ θεοῦ. Αἱ διαπραγματεύσεις γίνονται καὶ ἐνταῦθα ὄχι πρὸς ἐμπόρους, ἀλλὰ πρὸς τὸν πρίγκιπα τῆς Βύβλου Tchekar - Baal, ὅστις τελικῶς δέχεται νὰ παραδώσῃ τὴν ξυλείαν λαμβάνων ὡς ἀντάλλαγμα χρυσόν, ἄργυρον, φορέματα, πάπυρον (αὐτ. σ. 281 ἐξ.).

Περιορισμέναι ἀνταλλαγαὶ πρὸς ἰδίαν χρῆσιν δύνανται βεβαίως νὰ γίνωνται καὶ μεταξὺ ἰδιωτῶν ἐντὸς τῆς χώρας. Αἰγυπτιακὴ ἀφήγησις τοῦ Μέσου Βασιλείου ἔχει ὡς θέμα γεωργὸν μεταφέροντα ἐπὶ ὄνων τὰ προϊόντα του, ἵνα τὰ πωλήσῃ εἰς τὴν πόλιν (αὐτ. σ. 153). Θὰ τὰ ἐπώλῃ βεβαίως εἰς τινὰ τῶν ἀγορῶν κηπικῶν, αἵτινες ὑπῆρχον, ὡς εἶδομεν, ἐν Αἰγύπτῳ.

Ὡς πρὸς τὴν Κρήτην, ἡ πλήρης ἀνάγνωσις τῶν κειμένων τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Β θὰ διαφωτίσῃ πιθανῶς τὸ πρόβλημα τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ βίου τῶν ἀνακτόρων, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ ἀναμενομένη ἀποκρυπτογράφησις τοῦ συστήματος Α πιθανῶς θέλει διδάξῃ ἡμᾶς ὠρισμένα πράγματα περὶ τῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ βίου τῶν παλαιότερων φάσεων, καίτοι τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὸν ἐπιγραφικὸν πλοῦτον τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Πρὸς τὸ παρὸν ὀφείλομεν νὰ στηριχθῶμεν κυρίως ἐπὶ τῆς βωβῆς μαρτυρίας τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ κρητικὰ ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα εἶναι συγχρόνως καὶ ἱερὰ, μὲ τὰς τεραστίας τῶν ἀποθήκας, εἶναι τὰ κύρια κέντρα τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ ἐμπορίου, ὡς οἱ ναοὶ καὶ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα ἐν τῇ Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Ἀνατολῇ. Ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, οἱ τεχνῖται πιθανῶς ἀνήκουν εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐργάζονται δι' αὐτά. Ἐν Κνωσῷ ἀνεκαλύφθη βορείως τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων τὸ ἐργαστήριον τοῦ λιθοξόου, εὐρισκόμενον εἰς τὸν πρῶτον ὄροφον καὶ συγκοινωνοῦν πιθανῶς διὰ ξυλίνης κλίμακος πρὸς ἰσόγειον ἀποθήκην ὕλικου (σπαρτιατικοῦ βασάλτου). Ἐκ τοῦ κυρίως ἐργαστηρίου εἶχον πέσει δύο ἀμφορεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων εἷς προδήλως ἡμιτελής (P. M. III, σ. 269. IV, σ. 896 - 7). Ὁ EVANS παρατηρεῖ σχετικῶς: «We have here a good instance of a fabric of artistic products within the Palace precincts, such as has been already traced in the case of the exquisite egg-shell wares of ceramic polychromy and the varied types of objects executed in the native faïence» (αὐτ. IV, σ. 899 - 900).

Λιθοξόοι, κατασκευασταὶ ὀροκλύφων ἀγγείων, πολυχρώμου καμαραϊκῆς κεραμικῆς καὶ ἔργων φαγεντιανῆς ἐργάζονται λοιπὸν ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων. Τὸ αὐτὸ ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν περὶ τῶν χρυσοχόων, τῶν τεχνιτῶν τοῦ ἐλέφαντος—ὕλικων εἰσαγομένων πιθανῶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ὡς εἰς τὰς ἐξετασθείσας ἀνωτέρω ἀναλόγους ἀνατολικὰς περιπτώσεις—καὶ τῶν καλῆς ποιότητος σφραγιδολίθων. Πιθανῶς, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, τοιαῦτα πολυτελῆ ἀντικείμενα, διανεμόμενα ὑπὸ τῶν ἀνακτόρων εἰς τοὺς ἀξιωματούχους καὶ περαιτέρω εἰς τοὺς ὑποτελεῖς αὐτῶν, ἠδύναντο νὰ περιέλθουν καὶ εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιωτῶν. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τοὺς σφραγιδολίθους εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1956 ἀνασκαφὴ εἰς Μάλια ὑπὸ τοῦ A. DESSENNE ἐνὸς ἐργαστηρίου σφραγιδολίθων κειμένου εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τῶν ἀνακτόρων καὶ πιθανῶς ἐξηρημένου ἐξ αὐτῶν. Ἐν αὐτῷ τῷ ἀνακτόρῳ τῶν Μάλιων λειτουργοῦν ἐργαστήρια χαλκῶν καὶ λιθοξόων (Mallia, Deuxième Rapport σ. 41. Troisième Rapport, σ. 24, 53).

Τὸν ἀνακτορικὸν χαρακτῆρα τῆς καμαραϊκῆς κεραμικῆς κατέστησαν ἰδιαίτερος σαφῇ αἱ πρόσφατοι ἀνακαλύψεις τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ D. LEVI ἐν Φαιστῷ (Bolletino d'Arte τῶν ἐτῶν 1951 - 1956, Annuario 1952 - 4, σ. 389 ἐξ.). Ὅταν ἡ κεραμικὴ αὕτη εὐρίσκεται ἔξω τῆς Κρήτης, πιθανότατα πρόκειται περὶ βασιλικῶν ἀποστολῶν. Ἡ κεραμικὴ, τῆς ὁποίας λείψανα εὐρέθησαν εἰς τὰ ἀπορορίμματα ἐργατοπόλεως ἰδρυθείσης διὰ τὴν κατασκευὴν πυραμίδος τῆς IB' Δυναστείας εἰς Καχούν, πιθανῶς διήλθε διὰ τῶν αἰγυπτιακῶν ἀνακτόρων, ὁπόθεν

διενεμήθη εἰς τοὺς ἐπιστάτας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὴν πυραμίδα. Τὴν αὐτὴν προέλευσιν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὰς λοιπὰς περιπτώσεις εὐρέσεως ἔργων κρητικῆς τέχνης ἐν Αἰγύπτῳ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ περιλαμβάνων κρητικὰ ἀντικείμενα θησαυρὸς ἐν Tud κατετέθη εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν ὑπὸ τοῦ Ἀμενώφιος Β' (KANTOR, *The Aegean and the Orient in the Second Millenium B.C.*, σ. 19). Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὰ καμαραϊκὰ ἀγγεῖα δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχον ἐν Κρήτῃ ἰδιῶται ἐξάγοντες τοιαῦτα — πλήρη ἢ κενά — δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἀφοῦ πρόκειται περὶ χαρακτηριστικοῦ προϊόντος τῶν ἀνακτόρων — καὶ μάλιστα οὐχὶ ὅλων — εὐρισκομένου σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐντὸς αὐτῶν. Τὰ αὐτὰ περίπου ἰσχύουν ὡς πρὸς τὴν ΥΜ II κεραμεικὴν τοῦ λεγομένου «ἀνακτορικοῦ» ρυθμοῦ.

Καὶ τὰ γεωργικὰ προϊόντα, ἔλαιον, οἶνος, κρόκος (FURUMARK, *The Settlement at Ialysos*, *Opuscula Arch.* VI, 1950, σ. 248) ἐξάγονται πιθανώτατα ὑπὸ τῶν ἀνακτόρων, ἀφοῦ εἰς αὐτὰ ἀνῆκεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὸ πλεῖστον τῆς γῆς, ὡς διδάσκουν αἱ μέγισται ἀποθῆκαι (BELOCH, *Griechische Geschichte*, I 1912, σ. 116). Οἱ βασιλεῖς περαιτέρω εἶναι οἱ ἀποστέλλοντες εἰς Αἴγυπτον ἐπὶ Χατσεψούτ καὶ Τουθμῶσιος Γ' τὰ περίτεχνα ἔργα τῆς μινωικῆς μεταλλουργίας τὰ ἀπεικονιζόμενα εἰς τοὺς τάφους τῶν βεζιρῶν Σενμουτ καὶ Ρέχμερε. Ρητῶς εἰς τὸν τάφον τοῦ δευτέρου μνημονεύονται ὡς κομίζοντες τὰ δῶρα αὐτοὶ οἱ «ἀρχηγοὶ τῶν Κεφτιῶν καὶ τῶν νήσων» (DAVIES, *The Tomb of Rekhmire at Thebes*, I 1943, σ. 20). Συγχρόνως στέλλουν «δῶρα» εἰς τὸν Τούθμωσιν οἱ βασιλεῖς τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Χιτιτῶν καὶ τῆς Κύπρου (MEYER, *Gesch. des Altertums* II 1, 1928, σ. 126 - 9).

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν κομιζομένων εἰς Αἴγυπτον ὑπὸ τῶν Κεφτιῶν εἰδῶν ἐπεκράτησε, νομίζω, ὠρισμένη πλάνη. Οὕτω ὁ BELOCH (ξ. ἀ. I σ. 117) γράφει ὅτι ταῦτα εἶναι δῶρα διδόμενα εἰς τὸν κύριον τῆς χώρας «für die Erlaubnis freien Verkehrs», ἐν εἶδος πρωτογόνου δασμοῦ. Ἀνάλογα πιστεύει καὶ ὁ SCHAEFFER (*Ugaritica* I, σ. 34 - 5). Νομίζω ὅτι αἱ συνθῆκαι τοῦ ἀνατολικοῦ βίου, ἰδιαίτερος δὲ τῆς Αἰγύπτου, τὰς ὁποίας ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω, ἐπιβάλλουν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς προσφορὰς ταύτας ὅχι ἐν εἶδος τέλους πρὸς ἐλευθέραν συναλλαγὴν ἐν Αἰγύπτῳ (ἣτις οὐδαμοῦ μαρτυρεῖται), ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐμπόριον τῆς ἐποχῆς ἐνεργούμενον ὑπὸ μορφῇν δώρων ἀνταλλασσομένων μεταξὺ τῶν βασιλέων. Χρυσός, ἐλεφαντοστοῦν, ὑφάσματα, ἀρώματα ἦσαν τὸ ἀντάλλαγμα ἀπὸ αἰγυπτιακῆς πλευρᾶς, ἐπίσης δὲ πίθηκοι διὰ τοὺς κήπους τῶν ἀνακτόρων καὶ οἱ ἀσφαλῶς οὐχὶ «μισθοφόροι» (ὡς λέγει ὁ EVANS PM II, σ. 756-7) μαῦροι τῆς Νουβίας, τῶν ὁποίων τὰς παραστάσεις ἀπαντῶμεν ἐν Κνωσῷ. Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῶν αἰγυπτιακῶν λιθίνων ἀγγείων, ἅτινα εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ, τὰ πλεῖστα προέρχονται ἐκ τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Ἰσοπάτων (PENDLEBURY, *Aegyptiaca*, σ. 24 - 25).

Ἄν ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτῆρ τῆς μινωικῆς οἰκονομίας μετεβλήθη — καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ — τοῦτο πιθανώτατα ἐγένετο ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ κατατεμαχισμοῦ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀναπτύξεως μικρῶν αὐτονόμων κρατιδίων, ὡς συνέβη ἐν Αἰγύπτῳ περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου καὶ ἅπαξ ἔτι κατὰ

τὰ τέλη τοῦ Νέου Βασιλείου. Πράγματι ἡ ἐμφάνισις ἐν Κρήτῃ τῶν μικρῶν ἀνακτόρων καὶ ἐπαύλεων κατὰ τοὺς ΜΜ III κυρίως χρόνους ὑποδεικνύει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐξέλιξιν. Παρατηρήθη ἤδη ὅτι ἐν Κνωσῷ ἡ «νοτία οἰκία» κτίζεται κατὰ τοὺς ΜΜ IIIβ χρόνους ἐπὶ ἐδάφους τοῦ ἀνακτόρου καὶ συγκεκριμένως τῆς «ὑποστύλου κλίμακος». «Very likely this practice is evidence of the rise of the power of the nobles at the expense of the king» (PENDLEBURY, A Handbook to the Palace of Minos, σ. 55). Πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ μινωικαὶ ἐπαύλεις εἶναι ὄχι θεριναὶ διαμοναί, ἀλλὰ κατοικίαι ἀξιωματικῶν ὑποτελῶν καὶ τιμαριούχων ἐτάχθη ὁ BENGTSON (Griechische Geschichte, 1950, σ. 35-36) γράφων: «An der Seite der Paläste erheben sich zahlreiche neue Villen der Vassallen und königlichen Würdenträger... Die Villen sind augenscheinlich die Wohnsitze von begüterten Bürgern, von Lehnleuten und Funktionären der Herrscher».

Δημιουργοῦνται τώρα μικρογραφαὶ ἀνακτόρων, τὰ ὅποια διαφέρουν ἀλλήλων κατὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ λειτουργοῦν ὡς ἀνάκτορα. Ἔχουν ἀσφαλῶς τοὺς τεχνίτας τῶν, πιθανῶς δὲ αἱ παράλιοι ἐπαύλεις διαθέτουν καὶ στολίσκους, διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ διενεργοῦν ἐμπόριον δι' ἴδιον λογαριασμόν. Ἀξιόλογα ἐργαστήρια λιθοξόων καὶ ἄλλων τεχνιτῶν ὑπάρχουν τώρα εἰς τὴν «Λιμενικὴν Πόλιν» τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὸν Καίρατον (PM II, σ. 237-8), πιθανῶς ἐξηρητημένα ἐκ τοπικοῦ μικροῦ ἀνακτόρου, ἔδρας τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ βασιλέως. (Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ὁ δεύτερος ἐν Κρήτῃ θρόνος προέρχεται ἐξ οἰκοδομήματος τῆς Λιμενικῆς Πόλεως, Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητικὰ Χρονικὰ Ε', 1951, σ. 387.)

Οἱ συνοικισμοὶ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, Ψύρρα, Γουρνιά, Παλαίκαστρον, Ζάκρο, εἶναι ἀναμφισβητήτως κέντρα βιοτεχνικῆς καὶ ἐμπορικῆς δραστηριότητος. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῶν «ἐμπορικῶν πόλεων», ὡς ἐλέχθη. Ὁ BERVE (Griechische Geschichte I, 1931, σ. 28) γράφει: «Im Osten der Insel erscheinen sogar Städte, welche über die in ihrer Mitte gelegenen kleinen Paläste durchaus das Übergewicht behaupten». Ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀπατηλή. Ὁ AYMARD ἐπίσης (ἔ. ἀ. σ. 218) ἀποκαλεῖ τὰ Γουρνιά ville d'artisans. Ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐμπόριον διενεργεῖται διὰ λογαριασμόν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ βασιλέως ἢ ἰσχυρῶν τοπικῶν πριγκίπων. Αἱ ἀνταλλαγαὶ γίνονται πρὸς ἰδίαν χρῆσιν τῶν ἀνταλλασσόντων καὶ ὄχι πρὸς μεταπώλησιν.

Ἐχει, νομίζω, δίκαιον ὁ KIRSTEN (Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes, 1956, σ. 40-41) ἀμφισβητῶν τὴν ὁρθότητα τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου «πόλις» διὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους καὶ χαρακτηρίζων τὴν μινωικὴν ἐγκατάστασιν ὡς «βασιλικὸν οἶκον» ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐννοίᾳ (πρβ. σ. 35). Παραπλανητικὴ εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπίσης εἰλημμένου ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ὅρου «ἀγορὰ» δι' ὠρισμένους χώρους τῶν Γουρνιῶν καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἡ ἐν Ἀγίᾳ Τριάδι «ἀγορὰ» εἶναι βεβαίως αἱ ἀποθήκαι τοῦ ἐκεῖ συγχρόνου μυκηναϊκοῦ μεγάρου.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ ἐξέχοντος προσώπου δὲν διακρίνεται πάντοτε

ἐν μέσῳ τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων τῶν συνοικισμῶν. Εἰς Γουρνιά ἐν τούτοις ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ οἰκίσκων εἶναι σαφὴς ὡς πρὸς τὴν διάταξιν, τὸ μέγεθος καὶ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομῆς. (Ἡ ἀποψὶς τοῦ OELMANN ὅτι τὸ ἀνάκτορον εἶναι μυκηναϊκῶν χρόνων [Arch. Jahrb. XXVII, 1912, σ. 38 ἐξ.] εἰς οὐδὲν στηρίζεται.) Ὁ R. SEAGER (Excavations on the Island of Psira, 1910, σ. 14) διακρίνει ἐν Ψύρρα δύο οἰκίας ὡς ἐπιφανεστέρας ἀποδίδων αὐτάς εἰς «πλουσίους πολίτας». Ἐκφράζει ἐπίσης τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ διοικοῦντος τὴν Ψύρραν εὐρίσκεται εἰς τὰ Γουρνιά. Δύσκολος εἶναι ἡ ταύτισις ὠρισμένου οἰκοδομικοῦ συνόλου ὡς ἔδρας τοῦ ἄρχοντος εἰς Παλαίκαστρον καὶ Ζάκρο. Πάντως ἡ ἀπουσία ἐν τῇ ἀνατολικῇ Κρήτῃ ἐπιφανῶν ἀνακτόρων διακρινομένων τῶν ιδιωτικῶν οἰκιῶν, ἣτις ἐξηγεῖται ἴσως καὶ ἐκ τῆς σχετικῆς πτωχείας τῆς περιοχῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς εὐφόρους πεδιάδας τῆς Μεσαρᾶς, τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν Μαλίων, δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ὅτι ἐνταῦθα ὑπῆρξεν εἰδὸς τι προδρομοῦ τῆς ἐλληνικῆς αὐτονόμου «πόλεως», τοῦ ἐλληνικοῦ Δήμου, ὡς συνήθως φανταζόμεθα.

Συνοικισμοὶ ὡς οἱ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης ἐξετείνοντο καὶ περίξ τῶν ἀνακτόρων τῆς κεντρικῆς. Οἰκίαι ἀνεσκάφησαν ὄχι μόνον περὶ τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ ἐκεῖνο τῶν Μαλίων καί, ἐσχάτως, τῆς Φαιστοῦ, ὡς ὀρθότατα ἐτόνισεν ὁ LEVI (Boll. d'arte, 1955, σ. 158). Συνοικισμὸς ἔχει ἀνασκαφῇ καὶ παρὰ τὴν ἔπαυλιν τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ὡς ἐν ἀνατολικῇ Κρήτῃ, οὕτω καὶ ἐν Τυλίῳ, δὲν ὑπάρχει σαφὴς ἔδρα τῆς διοικήσεως, ἀλλὰ σύστημα οἰκιῶν. Παλαιότεραι καὶ πρόσφατοι ἔρευναι εἰς τὴν «Λιμενικὴν Πόλιν» παρὰ τὸν Καίρατον ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἐξετείνετο συνοικισμὸς ναυτικὸς καὶ ἐμπορικὸς, ὡς οἱ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τῆς νήσου δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν, ὡς τοσάκις ἐλέχθη.

Ἄλλ' ἂν ταῦτα εἶναι πιθανὰ διὰ τὴν Κρήτην, ὑπάρχει ἔνδειξις ὅτι καὶ ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον διενηργεῖτο ὑπὸ τῶν βασιλέων; Τοῦτο ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ὡς πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῶν Θηβῶν ἐν τῇ μελέτῃ «Αἱ βιομηχανίαι καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάδμου» (ΑΕ 1930, σ. 29 ἐξ.). Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν συνάγει ὁ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ὅτι ὁ βασιλεὺς ἦτο βιομήχανος, παραγωγὸς καὶ ἔμπορος. Ἐργαστήρια καὶ βασιλικοὶ τεχνῖται ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ καὶ ἐκεῖθεν γίνεται ἐξαγωγή εἰς τὸ ἐξωτερικόν (αὐτ. σ. 34 ἐξ.). Ὁ βασιλεὺς ἤσκει ἀγγειοπλαστικὴν, γλυπτικὴν πολυτίμων λίθων καὶ ὑαλοχοϊκὴν καὶ χρυσοχοϊκὴν τέχνην κοσμημάτων. Γενικεύων τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους λέγει ὅτι τότε «μόνον πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ ἄνακτες ἦσαν δυνατοὶ νὰ ἀσκῶσι τοιαύτας ἐπιχειρήσεις». Κατέχοντες τὰς πρώτας ὕλας δίδουσιν ἐξ αὐτῶν εἰς περιοδεύοντας τεχνίτας πρὸς ἐπεξεργασίαν, ἐξευρίσκουσι δὲ ταύτας διὰ δώρων ἀνταλλασσομένων πρὸς ἄλλους βασιλεῖς (αὐτ. σ. 38 - 9).

Ὅτι πράγματι τὸ μυκηναϊκὸν ἐμπόριον ἦτο τοιαύτης φύσεως καθίσταται πιθανὸν ἐκ τῶν ἀνατολικῶν καὶ κρητικῶν παραλλήλων. (Τὴν ὁμοιογένειαν τῶν ἀνα-

τολικῶν πολιτισμῶν συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ μινωικοῦ - μυκηναϊκοῦ ἐτόνισεν ὁ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ εἰς *Studies presented to D. M. Robinson*, σ. 126.) Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω γενικῆς παρατηρήσεως πιστεύω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἰανεύρωμεν καὶ θετικὰς ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς μας ἐνδείξεις. Ὁ Ε. MIREAUX (*La vie quotidienne aux temps d'Homère*, 1954, σ. 252) ὁμιλῶν περὶ ὁμηρικοῦ ἐμπορίου λέγει ὅτι τὸ μόνον ὁμηρικὸν χωρίον, ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἐμπορίου, εἶναι τὸ σχετικὸν πρὸς τοὺς Φοίνικας ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Εὐμαίου (Ὀδ. ο 415 ἐξ.). Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Καὶ ἄλλαι μνεῖαι ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν ὑπάρχουν παρ' Ὀμήρω. Ἡ Ἀθηνα ὑποδυομένη τὸν βασιλέα Μέντην (Ὀδ. α 180 ἐξ.) λέγει:

*Μέντης Ἀρχιάλοιο δαΐφρονος εὖχομαι εἶναι
υἱός, ἀτὰρ Ταφίοισι φιληρέτμοισιν ἀνάσσω,
νῦν δ' ὧδε ξὺν νηὶ κατήλυθον ἡδ' ἐτάροισιν
πλέων ἐπὶ οἶνοπα πόντον ἐπ' ἄλλοθρόους ἀνθρώπους
εἰς Τεμέσην μετὰ χαλκόν, ἄγω δι' αἶθωνα σίδηρον.*

Ἴδου εἰς βασιλεὺς ἀσχολούμενος ὡς οἱ ἀνατολικοί, καὶ δὴ προσωπικῶς, εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Οἱ λόγοι τῆς Ἀθηναῖς εἶναι ψευδεῖς, ἀλλὰ τὰ λεγόμενα λαμβάνονται ἐκ τοῦ πραγματικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς, ἄλλως δὲν θὰ ἦσαν πιστευτά. Εἰς Ἰλ. Ζ 290-1 παρουσιάζεται καὶ ὁ Πάρις ὡς ἔμπορος. Ἔχει εἰσαγάγει ὑφάσματα ἐκ Φοινίκης, ἀσφαλῶς δὲ δὲν μετέβη ἐκεῖ μὲ κενὰς τὰς χεῖρας:

*... πέπλοι παμποίκιοι, ἔργα γυναικῶν
Σιδονίων, τὰς αὐτὸς Ἀλέξανδρος θεοειδὴς
ἤγαγε Σιδονίηθεν ἐπιπλὼς εὐρέα πόντον.*

Ἡ περιγραφὴ εἶναι τελείως ἀνάλογος πρὸς ἐκείνην τοῦ Μέντου. Εἰς τὴν αὐτὴν πιθανώτατα κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ «δῶρα» καὶ τὰ τάλαντα χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ, τὰ ὅποια συνάγουν ἐκ τῶν ταξειδίων των ὁ Μενέλαος (Ὀδ. δ 81 ἐξ., 125 ἐξ.) καὶ εἰς — ψευδῇ διήγησιν — ὁ Ὀδυσσεύς (Ὀδ. ξ 323-4).

Ἀλλὰ τὸ παρ' Ὀμήρω βασίλικόν τοῦτο ἐμπόριον ἀναφέρεται πράγματι εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους; Νομίζω ναί. Τὴν ὁμηρικὴν μνεῖαν τῆς Σιδῶνος ἀνάγει ἡ LORIMER (*Homer and the Monuments*, σ. 67) εἰς τὴν παράδοσιν τῆς χαλκῆς ἐποχῆς, ἀλλ' εἰς αὐτὴν μᾶς ἄγει καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ ἐμπορίου. Διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τελικῆς διαμορφώσεως καὶ συνθέσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἦτοι κατὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα, ὡς οἱ πλείστοι δέχονται, ἄρχεται τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον καὶ ἡ ἀτομικὴ ναυτιλιακὴ δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν νέαν ἐποχὴν ἀπηχεῖ ὁ ΗΣΙΟΔΟΣ, ὅστις παρέχει ἐκτὸς τῶν γεωργικῶν καὶ ναυτικῶν καὶ ἐμπορικῶν συμβουλῶν (Ἔργα 641 ἐξ.):

*Τύνη δ', ὧ Πέρση, ἔργων μεμνημένος εἶναι
ὠραίων πάντων περὶ ναυτιλίας δὲ μάλιστα.*

*Νῆ' ὀλίγην αἰνεῖν, μεγάλη δ' ἐνὶ φορτία θέσθαι·
 μείζων μὲν φόρτος, μείζον δ' ἐπὶ κέρδεϊ κέρδος
 ἔσσεται, εἴ κ' ἄνεμοί γε κακὰς ἀπέχουσιν ἀήτας.
 Εὖτ' ἂν ἐπ' ἐμπορίην τρέψας ἀεσίφρονα θυμόν,
 βούλῃαι χρεά τε προφυγεῖν καὶ λιμὸν ἀτερπέα
 δείξω δὴ τοι μέτρα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης.*

Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖον ὅτι ἡ λ. «ἐμπορίη» δὲν ἀπαντᾷ παρ' Ὀμήρῳ. Βεβαίως περιορισμέναι ἀνταλλαγαὶ ἐγίνοντο καὶ μεταξὺ ἰδιωτῶν καὶ ἀγοραὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰς αἰγυπτιακὰς ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰ μυκηναϊκὰ βασίλεια. Μίαν τοιαύτην περιγράφει ὁ ΟΜΗΡΟΣ (Ἰλ. Η 467 ἐξ.). Ἐκ Δήμνου στέλλονται ὑπὸ τοῦ Εὐνήου, πιθανῶς βασιλέως τῆς νήσου, πλοῖα φέροντα οἶνον εἰς τὴν μικρασιατικὴν ἀκτὴν. Οἱ Ἀχαιοὶ «οἰνίζονται» προσφέροντες διάφορα ἀνταλλάγματα:

*ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἶθωνι σιδήρῳ,
 ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσιν
 ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσι . . .¹*

Ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων προκύπτουν ὅχι μόνον ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν. Ὡς ἐν Κρήτῃ οὕτω καὶ ἐν Μυκῇναις εὐρίσκομεν τεχνίτας εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ ἀνακτόρου. Ἐν τὸς τῆς ἀκροπόλεως παρὰ τὸ ἀνάκτορον λέγει ὁ WACE (Mycenae, an Archaeological History and Guide, σ. 22) ὑπῆρχον ἐγκαταστάσεις ὅχι μόνον τῶν ἀξιωματικῶν, ἀκολούθων καὶ δούλων, ἀλλὰ καὶ «μερικῶν ἐκ τῶν κυριωτέρων τεχνιτῶν». Ἐν Πύλῳ ὠρισμένοι τεχνῖται χαρακτηρίζονται ὡς βασιλικοί. «Γναφεὺς ἀνάκτερος», «κεραμεὺς ἀνάκτερος», «ἐντεσδόμος ἀνάκτερος» (VENTRIS - CHADWICK, Documents in Mycenaean Greek, 1956, σ. 120 καὶ BENNETT, The Landholders of Pylos, AJA 60, 1956, σ. 131). Δὲν νομίζω ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «βασιλικὸς» σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς θέσεως τοῦ τεχνίτου, ὡς λέγει ὁ BENNETT (αὐτ. σ. 133). Τὰ ἀνατολικά παράλληλα μᾶς ὁδηγοῦν πιθανώτερον εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ τεχνῖται ἀνήκουν πράγματι εἰς τὸν βασιλέα. Ὁ Ὀμηρὸς βοηθεῖ καὶ ἐν προκειμένῳ. Ὁ MIREAUX (ἐ. ἀ. 155) παρετήρησεν ὅτι ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς θυσίας τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου Νέστορος (Ὀδ. γ 432 ἐξ.) δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ χαλκέως, ὅστις ἐχρύσωσε τὰ κέρατα τοῦ ζώου. Ὑποθέτει δὲ ὅτι οἱ τεχνῖται οὗτοι ἔχουν λάβει γῆν ἀντὶ ἀμοιβῆς διὰ τὰς ὑπηρεσίας των πρὸς τὸν βασιλέα, ὡς ἐγίνετο ἐν Ἰνδίαις, καὶ θεωρεῖ αὐτοὺς δημοσίους ὑπηρέτας («δημιουργούς») ἐργαζομένους μόνον ἐπὶ παραγγελίᾳ καὶ μὴ ἐμπορευομένους. Αἱ πινακίδες τῆς Πύλου ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν περὶ παροχῆς γῆς εἰς τεχνίτας καὶ εἰς πρόσωπα συνδεόμενα πρὸς τὴν λατρείαν (BENNETT, ἐ. ἀ. 131, VENTRIS - CHADWICK,

¹ Τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου διὰ τὸ ἐμπόριον παρετήρησεν ὁ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ὁ ἀρχαῖος κρητικὸς πολιτισμός, σ. 160. Πρβ. καὶ Ὀδ. θ 159 ἐξ.

ξ.ά. σ. 134). Πάντως παρ' Ὀμήρῳ οἱ τεχνῖται τοῦ Νέστορος φαίνονται ἐξηρημένοι ἐκ τοῦ ἀνακτόρου. (Ὁ χρυσὸς τῆς ἐπιχρυσώσεως παρέχεται ὑπὸ τοῦ Νέστορος).

Οἱ VENTRIS-CHADWICK (ξ. ά. σ. 133 ἐξ.) συζητοῦν ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ἂν ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριον ἦσαν ἐξηρημένα ἐκ τῶν ἀνακτόρων, ὡς ἐν Μεσοποταμίᾳ, ἢ ὄχι. Παραδείγματα διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν προσάγουν ἐξ Ugarit καὶ Alalakh καὶ ἐκ τῆς χώρας τῶν Χετταίων, ὅπου οἱ πλεῖστοι τῶν τεχνιτῶν ἀπετέλουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐλευθέραν μέσσην τάξιν, ὠργανωμένην εἰς συντεχνίας καὶ ἐργαζομένην εἰς «παζάρια» ἐντὸς τῶν πόλεων (WISEMAN, The Alalakh Tablets, σ. 13). Μερικοὶ τεχνῖται εἰργάζοντο συνεχῶς διὰ τὸ ἀνάκτορον, ἀλλὰ σημαντικὸν μέρος τῶν ἀναγκῶν του ἱκανοποιεῖται διὰ μισθώσεως ἢ ἀγορᾶς (δι' ἀργύρου) ἔργων τοπικῆς παραγωγῆς ἢ εἰσαγομένων ὑπὸ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνεξαρτήτων ἐμπόρων. Οἱ VENTRIS-CHADWICK δέχονται περαιτέρω ὅτι εἰς τὰ μυκηναϊκὰ βασίλεια ὑπῆρχον καὶ τεχνῖται ἐξηρημένοι ἐκ τῶν ἀνακτόρων (καὶ μάλιστα γυναῖκες δοῦλαι, πιθανῶς αἰχμάλωτοι) καὶ ἐλεύθεροι. Τὴν μνείαν τεχνιτῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν «ἄνακτα» καὶ τὸν «λαφαγέταν» θεωροῦν ὡς ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεως καὶ ἄλλων ἀνεξαρτήτων. Τὴν δὲ ἔλλειψιν μνείας καταβολῆς ἀμοιβῆς εἰς τεχνίτας (πλὴν μεμονωμένων περιπτώσεων διανομῆς μερίδων σιτηρῶν καὶ καρπῶν) ἐξηγοῦν διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτοι ὑπέκειντο κατὰ περιόδους εἰς ὑποχρεωτικὴν ἐργασίαν διὰ τὰ ἀνάκτορα.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐνδείξεων βασιλικοῦ ἐμπορίου, τὰς ὁποίας ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ταχθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι, ἀσχετῶς τοῦ ἂν ὑπῆρχον ἢ ὄχι ἀνεξάρτητοι τεχνῖται καὶ ἔμποροι, τοῦλάχιστον αἱ σημαντικαὶ εἰσαγωγαὶ καὶ ἐξαγωγαὶ διενηροῦντο ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν βασιλέων. Τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τῶν VENTRIS-CHADWICK παραδείγματα ἀνεξαρτήτων ἐμπόρων ἐκ τῆς χώρας τῶν Χετταίων καὶ τῆς Συρίας εἶναι ἀξιόλογα, ἀλλ' ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω περίπτωσις ἀποστολῆς ξύλων τοῦ Λιβάνου εἰς Αἴγυπτον, δι' ἣν ἀρμόδιος ἦτο αὐτὸς ὁ πρίγκιψ τῆς Βύβλου. Λαμπρὰν εἰκόνα ἐμπορευομένων βασιλέων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρέχει καὶ ἡ Π. Διαθήκη. Ὁ βασιλεὺς τῆς Τύρου Χιρὰμ στέλλει εἰς τὸν Σολομῶντα *κέδρους καὶ πεύκας ἀντὶ σίτου καὶ ἐλαίου* (Βασιλειῶν Γ', Κεφ. Ε', 10, 11.) Ἡ βασίλισσα τοῦ Σαβᾶ στέλλει εἰς αὐτὸν χρυσόν, ἀρώματα καὶ πολυτίμους λίθους (Παραλ. Β', Κεφ. Θ', 9). *Ἀπαξ διὰ τριῶν ἐτῶν ἦρχετο πλοῖα ἐκ Θαρσεῖς τῷ βασιλεῖ γέμοντα χρυσίου καὶ ἀργυρίου καὶ ὀδόντων ἐλεφαντίνων καὶ πιθήκων* (Παραλ. Β', κεφ. Θ', 21). Ἴπποι καὶ ἄρματα ἐξάγονται ἐξ Αἰγύπτου διὰ τοὺς βασιλεῖς τῶν Χετταίων, τῆς Συρίας καὶ τὸν Σολομῶντα ἀντὶ ἀργύρου (Βασιλειῶν Γ', Κεφ. Ι', 29.) Ὡστε καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον φαίνεται διενεργούμενον ὑπὸ τῶν βασιλέων.

Ὁ PALMER (Achaean and Indoeuropeans, 1955, σ. 13) πιστεύει ἐπὶ τῇ βάσει χεττιτικῶν παραλλήλων ὅτι εἰς τὰ ἀρχαῖα κράτη αἱ μὲν πολεμικαὶ ὑπηρεσίαι ἀνῆκον εἰς τοὺς γαιοκτήμονας, οἱ δὲ τεχνῖται οἱ ἄσχετοι πρὸς τὴν πολεμικὴν ὑπηρεσίαν ἦσαν προσηρτημένοι εἰς τὴν γῆν τοῦ Δήμου («κτοίνα κεκειμένα» τῶν πινακίδων) καὶ οὕτω ἐρμηνεύει τὸν ὁμηρικὸν ὅρον «δημιοεργοί». Τὸ ἐκτενέστερον

περὶ δημιουργῶν χωρίον παρ' ΟΜΗΡΩ (Ὀδ. ρ 382 ἐξ.) ἔχει ὡς ἀκολούθως:

*Τίς γάρ δῃ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν, οἳ δημοεργοὶ ἔασιν;
μάντιν ἢ ἡγήτορα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν ἀοιδόν, ὃ κεν τέρπῃσιν αἰείδων·
οὗτοι γὰρ κλητοὶ γε βροτῶν ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν·*

Προφανῶς πρόκειται περὶ ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν καλουμένων ὑπὸ τῶν βασιλέων¹. Οὗτοι φαίνονται πλανόδιοι καὶ τοῦτο εἶναι ἀντίθετον πρὸς πᾶσαν σχέσιν τῶν πρὸς τὴν γῆν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐκ τῶν μνημονευομένων δημιουργῶν, μόνον οἱ «τέκτονες δούρων» εἶναι τεχνῖται. Οἱ λοιποὶ εἶναι μάντις, ἱατροί, ἀοιδοί (ἐπίσης κήρυκες εἰς τ 135). Τοῦτο παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μόνον ὠρισμένοι σπάνιαι εἰδικότητες ἀπετέλουν ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα. Παράλληλος πρᾶγματι εἶναι, νομίζω, ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἢ ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ τῆς Ἀμάρας αἰτουμένη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀλασίας παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου ἀποστολὴ ἐνὸς ἐξορκιστοῦ ἀετῶν.

Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως περὶ βασιλικοῦ ἐμπορίου ἐν Μυκῆναις² εἶναι καὶ ὅτι ἡ λεγομένη οἰκία τοῦ «ἐλαιεμπόρου» ἔχει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς πριγκιπικῆς διαμονῆς, συμπεριλαμβανομένης τῆς τηρήσεως γραπτῶν ἀρχείων (HAMPE, *Gymnasium*, 63, 1956, σ. 15 ἐξ., σ. 39). Ὅτι δὲ ἡ τήρησις ἀρχείων ἀποτελεῖ πρᾶγματι χαρακτηριστικὸν τοῦ βασιλικοῦ βίου, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Κρήτῃ γραπτὰ μνημεῖα δὲν ἐμφανίζονται μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων καὶ τὴν μεταφορὰν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν σύστημα τῶν ἐκ τῶν ἀνακτόρων διανομῶν διαφόρων εἰδῶν μᾶς ὁδηγεῖ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ἡ περίπτωσις διανομῶν εἰς μεμονωμένα πρόσωπα ἢ ομάδας ἐργατῶν ἢ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως³ ὠρισμένων γραπτῶν κειμένων (αὐτ. σ. 47).

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

¹ Τὸν μάντιν Θεοκλύμενον ἄγει ἐκ Πύλου αὐτὸς ὁ Τηλέμαχος (Ὀδ. ο 256 ἐξ.). Περὶ δημιουργῶν βλ. καὶ c. GORDON εἰς the Aegean and the Near East (*Studies Goldman*) 1956, σ. 136 ἐξ.

² Περὶ ὁμηρικῶν πριγκίπων ἐμπορευομένων ἰδὲ καὶ TSOUNTAS-MANATT, *The Mycenaean Age*, σ. 355. Ἡ παρατήρησις αὕτη γίνεται παρεμπιπτόντως.

³ Πινακὶς ἐκ Πύλου Jn 09 ἡρμηνεύθη ὡς ἀφορῶσα εἰς τὸν τρόπον συγκεντρώσεως χαλκοῦ διὰ τὴν συναρμολόγησιν πλοίων (How the representatives of the various groups in the different villages will contribute for ships' fitting, VENTRIS-CHADWICK, *Evidence*

for Greek dialect, JHS, LXXIII, 1953, σ. 101). Ἄν, ὡς εἰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας περιπτώσεις, ὁ χαλκὸς εἰσάγεται ἔξωθεν διὰ λογαριασμὸν τοῦ βασιλέως, εἶναι λογικώτερον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκ τῶν ἀνακτόρων διενέμετο εἰς μέλη τῆς κοινότητος καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. (Πρβ. τοιαύτην κατανομήν χαλκοῦ εἰς τεχνίτας ἐν Πύλῳ VENTRIS-CHADWICK, *Documents*, σ. 135). Τοῦτο εἶναι ἐν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ἡ πρόκειται περὶ ἤδη χρησιμοποιηθέντος χαλκοῦ, ὅστις συγκεντρῶνται ἵνα ἐκ νέου χυθῇ, ἢ ὅτι «χαλκὸς νάφιος» σημαίνει χαλκὸς τῶν ναῶν ὡς προτείνεται αὐτ. σ. 357.

Η ΕΝ ΤΗ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΙ
ΨΥΧΟΜΑΝΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΘΝΗΣΚΟΝΤΩΝ

Γεώργιος Π. Οικονόμος

† 21 'Ιουνίου 1951

*ὅς μετὰ ζώντων θ' ὄτ' ἦν
ἦκου' ἄριστα, νῦν τε τῶν τεθνηκότων.*
(ΣΟΦ. Φιλ.)

Φέρεται ὅτι παρὰ τῷ σημερινῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλησιάζων πλέον τὸν θάνατόν του, ἰδίᾳ δὲ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους του, ἀποκτᾷ τὸ προφητικὸν χάρισμα τοῦ προλέγειν τὰ μέλλοντα εἰς τοὺς γνωστούς του ἢ εἰς τοὺς περὶ ἑαυτόν¹.

Θὰ ἐξετάσω πρῶτον τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Γραμματείᾳ, Ἑλληνικῇ καὶ Λατινικῇ, σχετικὰ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο χωρία, καὶ ἔπειτα θὰ προσπαθῶ νὰ ἐρμηνεύσω τὴν πιθανὴν προέλευσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐπίσης ἐξ ἀρχαίων μαρτυριῶν.

Πρὶν ἢ ἐξετάσω τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς Πλατ. Ἀπολογίας Σωκρ. 38c, τὸ ὁποῖον ἔδωκε καὶ τὴν ἀφορμὴν εἰς τὴν μελέτην ταύτην, ἐπιθυμῶ νὰ ὑπομνήσω ὅτι ἤδη παρ' Ὀμήρῳ ἔχομεν ὀλίγα, ἴσως δύο μόνον, παραδείγματα τοῦ φαινομένου τούτου, παραδείγματα ὅμως τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν εἰς ὅλον τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον διὰ τὴν ἀντίληψιν ἣτις ἐπεκράτησε.

Ἐν Ἰλιάδι Π 844 ἐξ. λέγεται ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἑκτορος τρωθεὶς Πάτροκλος διαβλέπει ὅτι δὲν τὸν ἐφόνευσεν κυρίως ὁ Ἑκτωρ, ἀλλὰ ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων: «*Ἦδη νῦν, Ἑκτορ, μεγάλ' εὖχεο· σοὶ γὰρ ἔδωκεν/νίκην Ζεὺς Κρονίδης καὶ Ἀπόλλων, οἳ με δάμασσαν*» ἀλλὰ παρατηρεῖ, «ἐν Ὀμηρικῷ προαναφωνήσεως σχήματι»

¹ Πρβλ. τὴν ἔκδοσιν ΠΛΑΤΩΝΙΚΩΝ διαλόγων ὑπὸ Σπ. Μωραΐτου τόμ. Α', σελ. 306. Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας δὲν ἐγένετο δυνατόν νὰ μάθω ἂν ὄντως σφίζεται πού ἐν τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ τοιαύτη δοξασία. Ἐπίσης ἀνέτρεξα καὶ εἰς τοῦ ΦΑΙΔ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ τὸ ἔργον «Βυζαντινῶν βίος καὶ Πολιτισμὸς» εἰς τὸν σχετικὸν τέταρτον τόμον, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται τι.

Καὶ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς οὕτω λέγει ἡ Brunhild εἰς τὸ Siegfriedlied (Edde): «Setz dich nieder, Gunther, ich todbereite will dir wahrsachen». Καὶ νεώτεροι ποιηταὶ ὡς ὁ WILDENBRUCH (1845-1909) ἐν Herald, σελ. 122: «Die Schattenhand des Todes reisst prophezeiend Aug' und Ohr mir auf».

Θεμελιώδες βιβλίον διὰ τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι τοῦ BOUCHÉ-LECLERCQ, Histoire de la divination dans l'antiquité, τόμ. 1-4, Παρίσι 1879-82. Ἐλάχιστά

τινα λέγει ὁ Nägelsbach ἐν Homer. Theologie 3η ἔκδ. 1844, σελ. 376 (268). Ὀλίγα τινα διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Κωνσταντινίδης ἐν Ὀμηρικῇ Θεολογίᾳ, Κωνσταντινουπόλις 1876, σελ. 212.

Δὲν ἠδυνήθην παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς μου νὰ ἴδω τὴν πραγματείαν τοῦ ALBERTI, De aegrotorum vaticiniis, Halle 1724. Ὡς μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ ἐν Βερολίνῳ κ. Dr. H. DITTEN ὁ ἀκριβὴς τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι Michael Alberti (Praes.) JACOBUS LASSECK (Resp.) Dissertatio (- - -) de vaticiniis aegrotorum, Halle-Magdeburg 1724. Ὁ κ. Ditten εὔρε τὸν τίτλον τοῦτον τοῦ βιβλίου εἰς τὸν κατάλογον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου: The British Museum, Catalogue of Printed Books, τόμ. 2, Ann Arbor 1946, σελ. 65. Τοῦ ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν πολλὰς εὐχαριστίας.

(ΕΥΣΤΑΘ. 1089) μετὰ τινος στίχου (851) θὰ σοῦ εἴπω, θὰ προφητεύσω, καὶ ἄλλο: καὶ τὸ ἰδικόν σου τέλος ἐπικείται, θὰ σὲ φονεύσῃ ὁ Ἀχιλλεύς: «ἄλλο δέ τοι ἐρέω, σὺ δ' ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῆσιν· οὐ θὴν οὐδ' αὐτὸς δηρὸν βέη, ἀλλὰ τοι ἤδη / ἄγχι παρέστηκεν θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή, / χερσὶ δαμέντ' Ἀχιλῆος ἀμύμονος Αἰακίδαο». Εἰς τὸ Ὀμηρικὸν τοῦτο χωρίον ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, ἑ.ἀ., παρατηρεῖ ὅτι τοῦτο εἶναι παλαιὸν ἤδη δόγμα, ἢ προφητικὴ τουτέστι δύναμις τῆς ἀπαλλασσομένης τοῦ σώματος ψυχῆς, τῆς ὡς ἐκ τούτου ἀποκτώσης πάλιν τὴν θεῖαν αὐτῆς δύναμιν: ἔστι δὲ δόγμα παλαιὸν ὡς οὗ ἀπαλλασσομένη σώματος ἢ ψυχῆ καὶ θεῖα φύσει ἐγγίζουσα ἔχει τι μαντικῆς.

Τὸ δευτέρον χωρίον εἶναι ἐπίσης ἐν τῇ Ἰλιάδι, X 330 ἐξ. Πληγωθεὶς ἐκεῖ ὁ Ἔκτωρ θανασίμως ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ δώσῃ τὸ νεκρὸν σῶμά του εἰς τοὺς οἰκείους του διὰ νὰ τὸν καύσουν οἱ συμπολιταὶ του, Τρῶες καὶ Τρῳάδες (Τρῳῶν ἄλοχοι), καὶ νὰ μὴ τὸν ἀφήσῃ νὰ τὸν φάγουν οἱ κύνες. Ὁ Ἀχιλλεύς ἐξοργισθεὶς τοῦ λέγει ὅτι τὸν παρακαλεῖ ματαίως διὰ τοῦτο, διότι θὰ ἤθελε νὰ εἶχε τὸ θάρρος καὶ τὴν δύναμιν νὰ τὸν διαμελίσῃ καὶ τὸν καταφάγῃ δι' ὅσα τοῦ ἔκαμεν («αἶ γάρ πως αὐτόν με μένος καὶ θυμὸς ἀνείη / ὦμ' ἀποταμνόμενον κρέα ἔδμεναι, οἷα μὲ ἔοργας»).

Ξεψυχῶν (καταθνήσκων) ὁ κορυθαίολος Ἔκτωρ τοῦ λέγει: τὸ ἐφантаζόμην ὅτι θὰ τὸ ἠρνεῖσο διότι τὸ βλέπω καὶ τὸ ξέρω ὅτι ἔχεις σκληρὰν ψυχὴν («ἦ γὰρ σοί γε σιδήρεος ἐν φρεσὶ θυμός»), ἀλλ' ὅμως πρόσεξε μήπως σοῦ γίνω ἀφορμὴ ὀργῆς ἐκ μέρους τῶν θεῶν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ὅπου θὰ σὲ φονεύσουν ὁ Πάρις καὶ ὁ Ἀπόλλων εἰς τὰς Σκαιὰς Πύλας («φράζεο νῦν, μὴ τοί τι θεῶν μήνιμα γένωμαι / ἤματι τῷ ὅτε κέν σε Πάρις καὶ Φοῖβος Ἀπόλλων / ἐσθλὸν ἐόντ' ὀλέσωσιν ἐνὶ Σκαιῇσι πύλῃσιν»). Εἰς ταῦτα ὁ προμνημονευθεὶς ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, ὁ πολυμαθέστατος, παρατηρεῖ (1273): εὖ γινώσκων προμαντεύεται τὸν τοῦ Ἀχιλλέως θάνατον — ἢ τοῦ Ἔκτορος ψυχὴν, ὡς καὶ πρὸ τούτου ἢ τοῦ Πατρόκλου, ἀπαλλαττομένη τοῦ σώματος ἤδη καὶ κατὰ σημεῖον οἷον ἐφαπτομένη αὐτοῦ, προορᾷ τὸ μέλλον καί, ὡς εἴρηται, προλέγει τῷ Ἀχιλλεῖ — ὅτι δὲ πρὸς τὸ θανεῖν ὧν ὁ Ἔκτωρ ταῦτα εἶπε, δηλοῖ ὁ ποιητὴς φάμενος «ὥς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψε».

Ἀμφότερα τὰ χωρία ταῦτα τῆς Ἰλιάδος II 844 ἐξ. καὶ X 330 ἐξ. εἶναι συνειδητῶς καθ' ὅμοιον τρόπον ἐπεξεργασμένα¹. Τοῦτο δεικνύει ἐν τινι μέτρῳ ὅτι ἡ γνώμη ἢ ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τῆς προφητικῆς δυνάμεως τῶν καταθνησκόντων ἦτο ἀρκετὰ διαδεδομένη. Καὶ ἐν Ὀδυσσεΐᾳ λ 60 ἐξ. ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλπήνορος παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσεά νὰ θάψῃ τὸ ἐν τῇ νήσῳ Αἰαίῃ ἄταφον σῶμά της καὶ τοῦ προλέγει ὅτι: «οἶδα γὰρ ὡς ἐνθὲνδε κίων δόμον ἐξ Αἰίδαο / νῆσον εἰς Αἰαίην σήσεις εὐεργέα νῆα».

Ὁ Ἑλπήνωρ ὡς νεκρὸς ἔχει ὑπὲρ πᾶσαν ζῶσαν ἀνθρωπίνην δύναμιν ἀνεπτυγμένην τὴν δυνατότητα τοῦ νὰ γνωρίζῃ καὶ προορᾷ, ὅπως καὶ ἡ σκιά («ψυχὴ») τοῦ Πατρόκλου Ἰλ. Ψ 80 ἐξ., πρβλ. τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Ἀλλὰ καὶ ζῶα ὡς οἱ ἵπποι τοῦ Ἀχιλλέως προμαντεύουν πρβλ. Ἰλ. T 408 ἐξ. ὅσα λέγει ὁ ἵππος Ξάν-

1 Ὁ LEAF παρατηρεῖ: «The similarity between the deaths of Hector and Patroclus is evidently intentional».

θος. Διάφορον τῶν προκειμένων χωρίων εἶναι ὅτι ἡ *ψυχή* τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. Ψ 65 ἐξ.) προλέγει εἰς τὸν Ἀχιλλέα ὅτι τοῦ εἶναι μοῖρα νὰ πέσῃ ὑπὸ τὸ τεῖχος τῶν «*εὐφηγενέων*», τῶν «*καλῶς χρωμένων τῷ ἀφένῳ*», τῷ πλούτῳ, Τρώων¹. Οἱ νεκροὶ λοιπὸν ἐν τῷ Ἄδῃ γνωρίζουν περὶ τοῦ μέλλοντος περισσότερα παρὰ οἱ ἐν τῇ ζῳῇ².

Ἐκ τοῦ Ὀμήρου ἐρχόμεθα εἰς τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἐν τῇ Γραμματεία τῶν διαμέσων τούτων ἐτῶν δὲν εὐρίσκονται ἢ δὲν ἐσώθησαν ἄλλα χωρία, ὅπου νὰ γίνεται ρητὴ μνεία τοιαύτης χρησμοδίας. Σημειωτέον ὅτι πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος ἔχομεν παραδείγματα τινα μὴ συνειδητῆς, οὕτως εἰπεῖν, χρησμοδίας εἰς χωρία τοῦ Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ (στίχ. 1348 - 1396), ὅπου ὁ τυφλὸς Οἰδίπους ἐξηγριωμένος ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰς συμφορὰς ἀποτείνεται πρὸς τὸν Πολυνείκη καὶ τοῦ προφητεύει τὸ κακὸν τέλος αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του. Λέγει ὁ Οἰδίπους εἰς τὸν Πολυνείκη ὅτι δὲν ὠφελεῖ νὰ κλαίῃ τώρα πλέον πού τὸν βλέπει εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν (1358) ἀφοῦ αὐτός (Πολυν.) εἶναι τρόπον τινὰ ὁ φονεὺς τοῦ ἰδίου του πατρὸς (*οὐ κλαντὰ δ' ἐστίν, ἀλλ' ἐμοὶ μὲν οἰστέα τάδ', ἔωσπερ ἂν ζῶ, σοῦ φονέως μεμνημένος*), διότι αὐτός (ὁ Πολυν.) πταίει καὶ εὐρίσκεται ὁ Οἰδίπους εἰς τὰ σημερινά του βάσανα (*σὺ γὰρ με μόχθῳ τῷδ' ἔθηκας ἔντροπον*) καὶ περιπλανώμενος ζητιανεύει τὴν καθημερινὴν τροφήν του ἀπὸ ἄλλους (*σὺ μ' ἐξέωσας· ἐκ σέθεν δ' ἀλώμενος/ἄλλους ἐπαιτῶ τὸν καθ' ἡμέραν βίον*). Καὶ ἔρχεται ἔπειτα ἡ χρησμοδία ἐκ μέρους τοῦ Οἰδίποδος: τὴν πόλιν Θήβας δὲν θὰ ἡμπορέσῃς ποτὲ νὰ κυριεύσῃς, ἀλλὰ θὰ πέσῃς πρότερον μολυσμένος μὲ τὸ αἷμα τοῦ ἀδελφοῦ σου, καὶ αὐτὸς πάλιν μὲ τὸ ἰδικόν σου αἷμα (*οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπως πόλιν — Θήβην — κείνην ἐρείψεις, ἀλλὰ πρόσθεν αἵματι/πесеῖ μανθεῖς χῶ σύναιμος ἐξ ἴσου*). Θὰ φονευθῇς, ἐξακολουθεῖ (1388), ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἀδελφοῦ σου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ἔχεις ἐκδιωχθῇ (*συγγενεῖ χερὶ θανεῖν κτανεῖν θ' ὕφ' οὗπερ ἐξελέγλασαι* 1387). Ὁ Οἰδίπους αἰσθάνεται ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος του καὶ δὲν δύναται νὰ τὸ ἀποφύγῃ (*ὦ παῖδες, ἦκει τῷδ' ἐπ' ἀνδρὶ — ἐμοὶ Οἰδ. — θέσφατος βίου τελευτῇ, κοῦκέτ' ἔστ' ἀποστροφὴ* 1472 ἐξ.). Ἐντὸς ὀλίγου ἔρχεται ὁ Ἄγγελος (1579) διὰ νὰ ἀγγείλῃ τὸν θάνατον τοῦ Οἰδίποδος (*ἄνδρες πολῖται, ξυντομωτάτως μὲν ἂν τόχοιμι λέξας Οἰδίπουν ὀλωλότα*, πρβλ. καὶ στίχ. 1581-1649). Καὶ δίδει, ἐπιμόνως ἐρωτώμενος, περιγραφὴν τοῦ τέλους του.

Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐν τῇ Ἀπολογία Σωκράτους (§ 29 ἐξ.) λέγει ὅτι ὁ Σωκράτης ἐλεεινολόγει τὸν πλούσιον ἐκ βυρσοδεψικῆς Ἄνυτον (*ιδὼν αὐτὸν παριόντα*), διότι ὁ κατήγορός του Ἄνυτος δὲν ἐφαίνετο, δὲν ἦτο εἰς θέσιν, νὰ γνωρίζῃ ποῖος ἐκ τῶν δύο των, αὐτὸς ἢ ὁ Σωκράτης, κατώρθωσεν εἰς τὴν ζωὴν σπουδαιότερα καὶ ὠφελιμώτερα πράγματα, πράγματα δηλ. τὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν αἰωνίαν ἀξίαν (*οὐκ ἔοικεν εἰδέναι ὅτι ὁπότερος ἡμῶν καὶ συμφορώτερος καὶ καλλίω εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον διαπέπρακται*). Διότι αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πραγματικὸς νικητής. Ἀλλά, λέγεται ὅτι εἶπεν ὁ Σωκράτης, καὶ ὁ Ὀμηρὸς εἰσάγει μερικοὺς ἥρωας οἱ ὁποῖοι ἀποθνήσκοντες

¹ Πρβλ. WILAMOWITZ, Hom. Unters. 323, Ameis ἐν Anhang Ἰλιάδος Ψ 81, καὶ ἐκδοσὶν Ἰλιάδος ὑπὸ Koch ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ.

² Πρβλ. MARTIN P. NILSSON, Geschichte der griechischen Religion, τόμ. 1, Μόναχον 1941, σελ. 157.

προλέγουν τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι (*ἀνέθηκε μὲν καὶ Ὅμηρος ἔστιν οἷς τῶν ἐν καταλύσει τοῦ βίου προοιγινώσκειν τὰ μέλλοντα*) διὰ τοῦτο θέλω καὶ ἐγὼ κάτι νὰ προείπω (*βούλομαι καὶ ἐγὼ χρησμοφθεῖναι τι*). Συναναστράφην καὶ ἐγὼ κάποτε ἐπ' ὀλίγον χρόνον μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀνύτου καὶ μοῦ ἐφάνη ὅτι δὲν ἦτο ἄνθρωπος νωθρός, δὲν ἦτο τις ὀκνηρὸς ἄνθρωπος. Δὲν θὰ διαμείνῃ λοιπὸν εἰς τὴν «δουλοπρεπῇ διατριβῇ», εἰς τὸν δουλοπρεπῇ τρόπον τῆς ζωῆς, τὸν ὁποῖον ὁ πατήρ του τοῦ προδιέγραψε, ἀλλὰ, προλέγει ὁ Σωκράτης, ἐπειδὴ εἶναι ἄνευ «σπουδαίου ἐπιμελητοῦ» θὰ περιπέσῃ μόνος του εἰς τινα «αἰσχρὰν ἐπιθυμίαν» καὶ θὰ γίνῃ διεστραμμένος τὴν φύσιν (*προβήσεσθαι πόρρω μοχθηρίας*). Ἐξ αἰτίας τούτου ὁ Ἀνυτος καὶ μετὰ θάνατον ἔχει κακὴν φήμην (*καὶ τετελευτηκὼς τυγχάνει κακοδοξίας*), ὁ δὲ Σωκράτης μὲ ὅλην τὴν ἐκ φθόνου (*διὰ τὸ μεγαλύνειν ἑαυτὸν*) προκληθεῖσαν καταδικαστικὴν ἐναντίον του ἀπόφασιν δοκεῖ θεοφιλοῦς μοίρας τετυχηκέναι ἐπιδειξάμενος τῆς ψυχῆς τὴν ρώμην. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ διηγεῖται ἐκεῖ ὅτι ὁ νέος οὗτος (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν παρεδόθη) ἦσθεις οἶνω οὔτε νυκτὸς οὔτε ἡμέρας ἐπαύετο πίνων καὶ ἀπέβη ἄχρηστος καὶ δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τοὺς φίλους του καὶ διὰ τὴν πόλιν. Ἐξεπληρώθη λοιπὸν ἡ χρησμοφδία τοῦ Σωκράτους ὡς πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀνύτου. Ἀλλ' ὁ Ἀνυτος τί ἀπέγινε; Ὑπάρχει παράδοσις (ΘΕΜΙΣΤ. 20, 239 c) ὅτι ἀπέθανε μετὰ πολυτάραχον βίον τὸν διὰ λιθοβολισμοῦ θάνατον (πρβλ. JOANNES KIRCHNER, *Prosopographia Attica*, τόμ. Α', σελ. 91 ἀρ. 1324, καὶ WILAMOWITZ, *Aristoteles und Athen* 1, σελ. 128).

Παρὰ τῷ αὐτῷ ΞΕΝΟΦΩΝΤΙ (ΚΠ 8, 7, 6 ἐξ.) φέρεται ὅτι ὁ Κῦρος «μάλα δὴ πρεσβύτης ὢν» καὶ ἰδὼν ὄνειρον ὅτι «προσελθὼν κρείττων τις ἢ κατ' ἄνθρωπον» εἶπεν εἰς αὐτὸν ὅτι ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἀποθάνῃ, θὰ ἀπέλθῃ εἰς τοὺς θεοὺς («ἤδη γὰρ εἰς θεοὺς ἄπει»). Φοβηθεὶς ἐκάλεσε τοὺς παῖδάς του, τοὺς φίλους καὶ «τὰς Περσῶν ἀρχάς» ὡς «παρεστῶτος ἤδη τοῦ τέλους τοῦ βίου αὐτῷ» καὶ ἔδωκε συμβουλὰς εἰς αὐτοὺς ἀφοῦ ἔκαμε ἐκτενὴ ἀνασκόπησιν τοῦ πολυπείρου βίου του. Λέγει λοιπὸν ὅτι «διαλυομένον τοῦ ἀνθρώπου, δηλὰ ἐστὶ ἕκαστα ἀπιόντα πρὸς τὸ ὁμόφυλον πλὴν τῆς ψυχῆς· αὕτη δὲ μόνη οὔτε παροῦσα οὔτε ἀπιοῦσα διαφαίνεται». Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι «οὐδὲν ἐστὶν τῶν ἀνθρωπίνων ἐγγύτερον θανάτῳ ὕπνου» θὰ ἐπαληθεύσῃ τὸ ὄνειρόν του περὶ ἐπικειμένου θανάτου του, διότι κατὰ τὸν ὕπνον (καὶ πολὺ βέβαια περισσότερο κατὰ τὸν θάνατον) ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καταφαίνεται θειοτάτῃ («divinior» βλ. κατωτέρω) «καὶ τότε τι τῶν μελλόντων προορᾷ· τότε γάρ, ὡς εἴκει, μάλιστα ἐλευθεροῦται».

Περίφημον ὅμως διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ρητὴν μνειάν τῆς συνειδητῆς χρησμοφδίας εἶναι καὶ παραμένει τὸ ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ τοῦ Σωκράτους χωρίον (38 c), ὅπου ὁ Σωκράτης μετὰ τὴν καταδίκην του κάμνει ἀποστροφὴν πρὸς τοὺς καταδικάσαντας αὐτὸν διὰ τῆς ψήφου των (δηλ. μᾶλλον πρὸς ὅλον σχεδὸν τὸν Ἀθηναϊκὸν λαόν), εἶτα δὲ πρὸς τοὺς δώσαντας ἀθροωτικὴν δι' αὐτὸν ψήφον.

Ἐν παρόδῳ παρατηρῶ ὅτι ὁ Σωκράτης, φαίνεται, ἦτο φίλος τῆς μαντικῆς καὶ προφητικῆς καὶ ἔλεγεν ὅτι ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ ὠφεληθῇ ὑπεραιρόμενος τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας, πρέπει νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν μαντικὴν, καὶ δὴ μὲ πίστιν πρὸς αὐτὴν

ὡς ἐκδήλωσιν τῆς γνώμης τῶν θεῶν. Τότε δὲν θὰ αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἔρημον ἐν τῷ κόσμῳ¹.

Ἐχει λοιπὸν ἤδη ἐν τῇ δίκῃ ληφθῇ ἡ ἀπόφασις τῆς καταδίκης του καὶ ὁ Φιλόσοφος ἀκούει αὐτὴν μετ' ἄκρας ἀταραξίας. Ἐκφράζει μόνον τὸ παράπονον ὅτι διὰ τὸν ὀλίγον καιρὸν ποὺ ἦτο δυνατόν νὰ ζήσῃ ἀκόμη ἕνεκα τῆς προκεχωρηκυίας ἡλικίας του (*ὁρᾶτε δὴ τὴν ἡλικίαν ὅτι πόρρω ἤδη ἐστὶ τοῦ βίου, θανάτου δὲ ἐγγύς*) θὰ δώσουν ἀφορμὴν, ἕνεκα τῆς καταδίκης του, εἰς τοὺς βουλομένους τὴν πόλιν λειδορεῖν. Ἀφῆκα, λέγει ὁ Σωκράτης, νὰ καταδικασθῶ οὐχὶ ἀπορίᾳ λόγων ἀλλὰ διότι δὲν ἤμπορῶ νὰ εἶμαι αὐθάδης ἢ ἀναίσχυντος (*ἀλλ' ἀπορίᾳ τόλμης καὶ ἀναισχυντίας*) καὶ δὲν ἤμπορῶ νὰ λέγω πρὸς σᾶς τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠκούετε εὐχαρίστως μὲ ἡδονήν. Ἐμέ, λέγει περαιτέρω, δὲν εἶδετε νὰ θρηνῶ καὶ νὰ ὀδύρωμαι καὶ νὰ κάμνω πράγματα ἀνελεύθερα καὶ ἀνάξια ἐμοῦ. Προσθέτει καὶ ἄλλα τινὰ ἐπιτιμητικὰ τῆς πράξεως τὴν ὁποίαν ἔκαμαν οἱ καταδικάσαντες αὐτὸν δικασταί, καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἀποστροφὴν πρὸς αὐτοὺς ὅτι ἐπιθυμεῖ πρὸς τοὺς καταψηφισαμένους αὐτὸν *χρησμοφθεῖν*, ἐνταῦθα ἐν ᾧ μάλιστα ἄνθρωποι *χρησμοφδοῦσιν*, ὅταν μέλλωσιν ἀποθανεῖσθαι. Μετὰ τὸν θάνατόν του, λέγει, θὰ τῶν ἔλθῃ τιμωρία πολὺ χαλεπωτέρα τῆς καταδίκης του, διότι θὰ παρουσιασθῶν πολὺ περισσότεροι καὶ χαλεπώτεροι διὰ νὰ τοὺς ἐλέγχουν δι' ὅσα πράττουν (*διδόναι ἔλεγχον τοῦ βίου*) καὶ διὰ τὴν ζωὴν ποὺ κάνουν καὶ διὰ τὸν τρόπον ποὺ σκέπτονται (*ὀνειδίζειν ὑμῖν ὅτι οὐκ ὀρθῶς ζῆτε, οὐ καλῶς διανοεῖσθε*).

Τριακόσια σχεδὸν ἔτη μετὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ ὁ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, διηγείται ἐν τῇ «Ἱστορικῇ Βιβλιοθήκῃ» 19, 11 (ἔκδ. Fischer, τόμ. 4 σελ. 23) ὅτι ἡ Εὐρυδίκη, «προεστηκυῖα τῆς βασιλείας κατὰ τὴν Μακεδονίαν» (ἐν ἔτει 317 π. Χ.) ἡττήθη ὑπὸ τῆς Ὀλυμπιάδος τῆς μητρὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἠναγκάσθη νὰ αὐτοκτονήσῃ². Ἡ Ὀλυμπιάς μετὰ τὴν νίκην τῆς ἐφάνη ἀγρία ἐν τῇ ἐκδικήσει τῆς καὶ ἐφόνευσε πλείστους ὅσους Μακεδόνες, ὥστε ἐπιλέγει ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ: *ἐν τοιούτοις παρανομήμασι πληροῦσα τὸν ἑαυτῆς θυμὸν ταχὺ πολλοὺς τῶν Μακεδόνων ἐποίησε μισῆσαι τὴν ὁμότητα· οὗτοι πάντες ἀνεμνησκοντο τῶν Ἀντιπάτρου λόγων, ὅς καθάπερ χρησμοφθῶν ἐπὶ τῆς τελευτῆς παρεκελεύσατο μηδέποτε συγχωρῆσαι γυναικὶ τῆς βασιλείας προστατῆσαι.*

Ἡ χρησμοφθία ὅμως δὲν εἶναι μόνον τῶν μελλοθανάτων ἴδιον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνθουσιῶντων τ.ἐ. τῶν θεολήπτων τῶν εὐρισκομένων ἐν θείᾳ ἐκστάσει. (Ἐν ΠΛΑΤ. Φαίδρῳ 241 e ἐνθουσιάζουν αἱ Νύμφαι) (πρβ. καὶ ἀνωτέρω). Τοῦτο εἶναι καὶ τῆς ψυχῆς ιδιότης ἥτις ἐνθουσιάζουσα «ἔξω σαυτῆς γίγνεται» (ΠΛΑΤ. Ἰων 535 b).

Τὸ «χρησμοφθεῖν» εἶναι κυρίως ὄχι ἀνθρώπινον ἔργον ἀλλὰ τοῦ θεοῦ, «χρησμοφθεῖν» εἶναι «θεολογεῖν» (ΣΟΥΔ.), καὶ οἱ χρησμοφθοὶ καὶ ἐν τῇ «Ἀπολογίᾳ» (22 d) καὶ ἐν τῷ Μένωνι (99 c) συμπαρατάσσονται μὲ τοὺς «θεομάντις» καὶ ἐν τῷ

¹ Ἰδ. ΞΕΝΟΦ. Ἀπομν. 4, 7, 10 (πρβλ. καὶ 1, 3, 4 καὶ 4, 3, 12): *εἰ δέ τις μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν ὠφελεῖσθαι βούλοιο, συνεβούλευε μαρτυκῆς ἐπιμελεῖσθαι. Τὸν γὰρ εἰδότα δι' ὃν οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις περὶ*

τῶν πραγμάτων σημαίνουσιν οὐδέποτε ἔρημον ἔφη γίνεσθαι συμβουλῆς θεῶν.

² Πρβλ. DROUSEN, Ἱστορία τῶν Διαδόχων κατὰ μετάφρ. Ἰ. Πανταζίδου, Ἀθ. 1897, σελ. 248 ἐξ.

«Ἰωνι» (534 c) μὲ τοὺς «θείους μάντις». Οἱ μάντις λέγονται «θεῖοι», διότι (Μεν. 99 d) λέγουσι μὲν «ἀληθῆ καὶ πολλὰ» «ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι» διότι «κατέχονται ἐκ τοῦ θεοῦ».

Χαρακτηριστικὸν εἶναι χωρίον τοῦ Κρατύλου (396 ἐξ.) τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ. Ἐκεῖ παρίσταται ὁ Σωκράτης ἐτυμολογῶν παραδόξως διαφόρους λέξεις καὶ ὀνόματα (Ζεὺς - ζῆν, κλ.) καὶ ἀπορῶν διὰ τὴν «σοφίαν» αὐτὴν ἢ ἐμοὶ (Σωκρ.) ἐξαίφνης νῦν οὕτως προσπέπτωκεν ἄρτι οὐκ οἶδ' ὁπόθεν. Ὁ Ἑρμογένης ἀπορῶν διὰ τὴν νέαν ταύτην τοῦ Σωκράτους ἐπίνοιαν, λέγει ὅτι τοῦ φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ὁ Σωκράτης χρησμοδεῖ (ἀτεχνῶς γέ μοι δοκεῖς, ὦ Σώκρατες, ὥσπερ οἱ ἐνθουσιῶντες ἐξαίφνης χρησμοδεῖν).

Ἄλλο χωρίον ἐνδιαφέρον ἡμᾶς εἶναι τὸ ἐν τῇ Πολιτείᾳ (9, 586 b). Ἐκεῖ περιγράφει ὁ Σωκράτης «τοὺς φρονήσεως καὶ ἀρετῆς ἀπείρους», ὁ Γλαύκων δὲ εὐρίσκει τὴν περιγραφὴν θαυμαστὴν καὶ ἀναφωνεῖ: Παντελῶς, ἔφη ὁ Γλαύκων, τὸν τῶν πολλῶν, ὦ Σώκρατες, χρησμοδεῖς βίον («vitam illorum velut oraculo canis» STALLBAUM) τὴν ζώην τ. ἔ. τοῦ ὄχλου ζωγραφεῖς ἐξαισίως.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ποιηταὶ ὡς θεόπνευστοι «κατεχόμενοι ἐκ τοῦ θεοῦ» ἔχουσι τὸ χάρισμα τοῦ προφητεύειν¹ παρ' ΟΜΗΡῳ (Ἰλ. Υ 307· βλ. καὶ Heyne αὐτόθι) λέγεται προφητικῶς διὰ στόματος τοῦ Ποσειδῶνος ὅτι ὁ Αἰνείας θὰ ἄρξῃ τῶν Τρώων: «νῦν δὲ δὴ Αἰνείας βίῃ Τρώεσσιν ἀνάξει / καὶ παίδων παῖδες, τοί κεν μετόπισθε γένωνται»². Ἐκ τούτου τοῦ χωρίου ὁρμώμενος ὁ ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ (Αἰν. 3, 97 ἐξ.) πλάττει τὴν μαντικὴν φωνὴν ἣτις λέγει εἰς τοὺς περιπλανωμένους Τρῶας ὅτι ἡ γῆ ἣτις πρώτη ἦγαγεν αὐτοὺς ἐκ τῆς ρίζης τῶν πατέρων ἢ αὐτὴ θὰ δεχθῇ αὐτοὺς ἐπιστρέφοντας εἰς τὸν φαιδρὸν αὐτῆς κόλπον (*eadem—tellus—vos ubere laeto / accipiet reduces*)· πρβλ. καὶ Ἰλιάδ. Τ 418 ἐξ. καὶ Φ 277 ἐξ.

—Ἡ Ἀφροδίτη (ἸΥμν. 196) προλέγει εἰς τὸν Ἀγχίσην: «σοὶ δ' ἔσται φίλος νῖός, ὅς ἐν Τρώεσσιν ἀνάξει / καὶ παῖδες παιδεύσιν διαμπερὲς ἐκγεγάονται / τῷ δὲ καὶ Αἰνείας ὄνομ' ἔσσεται» κτλ.

Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Λατινικῆς φιλολογίας ἔχομεν παραδείγματα τοῦ πράγματος. Πάντως ἀπομιμήσεις Ὀμηρικῶν. Παρὰ ΒΙΡΓΙΛΙῳ (Αἰν. 10, 736 ἐξ.) ὁ Ὀρώδης πληγωθεὶς θανασίμως προλέγει εἰς τὸν Μεξέντιον, βασιλεῖα τῶν Τυρρηκῶν τὸν μέλλοντα θάνατόν του: «*jacet altus Orodes (- - -)*», *Ille autem expirans*: «*Non me, quicumque, es, inulto, / victor, nec longum laetabere; te quoque fata / prospectant paria atque eadem mox arva tenebis*». Ὁ ΟΜΗΡΟΣ δὲν δίδει ἐκ νέου τὸν λόγον εἰς τὸν Ἐκτορα μετὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Πατρόκλου, ἀλλὰ εἰπόντα (τὸν Πατρ.) τέλος θανάτοιο κάλυψε. Ἐνῶ ὁ ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ εἰσάγει τὸν Μεξέντιον ἀποκρινόμενον εἰς τὰς ἀπειλὰς τοῦ Ὀρώδου (10, 743): «τώρα, τοῦ λέγει, ἀπόθανε σὺ καὶ τὰ ἄλλα θὰ τὰ κανονίσῃ ὁ Ζεὺς» («*nunc morere ast de me divom pater atque hominum rex viderit*). Τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο εἶναι καὶ αὐτὸ δάνειον, εἶναι (πρβλ. ἀνωτέρω) ἐκ τοῦ ΟΜΗΡΟΥ

1 Μέν. 99 d: Ὁρῶς ἄρ' ἂν καλοῖμεν θεῖους τε, οὓς νῦν δὲ ἐλέγομεν χρησμοδοῦς καὶ μάντις καὶ τοὺς ποιητικούς ἀπαντας. Νόμ. 682 a: θεῖον γὰρ οὖν τὸ ποιητικὸν ἐνθεαστικὸν ὃν γένος ὑμνοδοῦν κλπ. Τὸ ἐνθεαστικὸν ὑποπτέυει ὁ Boeckh, ἰδὲ Stallbaum ἐν τῷ

χωρίῳ τούτῳ.

2 Ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ὁ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ὑπόπτει τοὺς στίχους τούτους. Διὰ τὴν χρησμοδίαν πρβλ. καὶ ἸΥμν. εἰς Ἀφροδίτην στ. 196. Βλ. διὰ τὸ χωρίον KARL O. MÜLLER, Die Dorier 1, σελ. 222 ἐξ.

Ἰλ. X 365 ὅπου ὁ Ἀχιλλεὺς προσφωνεῖ τὸν τεθνηῶτα Ἑκτορα: «τέθναθι¹. κῆρα δ' ἐγὼ τότε δέξομαι, ὅπποτε κὲν δὴ / Ζεὺς ἐθέλῃ τελέσαι ἢ δ' ἀθάνατοι θεοὶ ἄλλοι».

Πρέπει τώρα νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἴδωμεν τίνα ἐρμηνείαν τοῦ πράγματος ἔδιδον οἱ Ἀρχαῖοι.

Ἐν παρόδῳ παρατηρήτέον ὅτι τὸ ψυχικὸν τοῦτο φαινόμενον δὲν πιστοποιεῖται γενικῶς ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας. Διότι εἰς τὰς περὶ ψυχῆς ἐρεῦνας ἡμῶν πρέπει πάντοτε νὰ ὁρμώμεθα ἐκ τῶν δεδομένων τοῦ κόσμου ἐν ᾧ ζῶμεν. Ὁ BLEULER ἐν τῷ περὶ ψυχῆς βιβλίῳ αὐτοῦ (Naturg. der Seele, β'. ἔκδ., Βερολῖνον, 1932, σελ. 13) παρατηρεῖ ὅτι «δὲν πρέπει νὰ φορτώνωμεν τὰ πράγματα μὲ ἀντιλήψεις αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπιβεβαιώνονται ὑπὸ τῆς πείρας² εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν ἄλλοι κόσμοι καὶ ἄλλαι ἐποπτεῖαι τῶν πραγμάτων περὶ τῶν ὁποίων ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν τίποτε. Ἀλλὰ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα μόνον μὲ τὸν κόσμον τὸν ὁποῖον γνωρίζομεν, μὲ τὸν κόσμον ὅλων τῶν ἄλλων φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ μὲ τὸν κόσμον τοῦ πρακτικοῦ βίου³. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐκτὸς τῆς Ἀπολογίας παρὰ τῷ Πλάτῳ γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης τοιαύτην τινὰ δύναμιν⁴. Οὕτε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει τι εἶναι γνωστοὶ οἱ ὅρισμοί του περὶ ψυχῆς: «ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος» (412a), καὶ ψυχὴ εἶναι: «ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοοῦμεθα πρῶτως» (414a)⁵.

Ἐπανερχομαι εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Ἀρτέμων ὁ Μιλήσιος (κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέρωνος, περὶ 54/68 μ. Χρ.), ἔλεγεν ὡς παρ' ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΩ τῷ ΕΦΕΣΙΩ (περὶ τὸ 170 μ. Χρ.), περὶ ὀνείρων, φέρεται (F.H.G. 4, 340 b σημ. 2) ὅτι: «ὅταν ἀθροισθῇ ἡ ψυχὴ ἐξ ὅλου τοῦ σώματος πρὸς τὸ ἐκκροῦσθαι μαντικωτάτῃ γίγνεται. Εἶχον λοιπὸν τὴν ιδέαν ὅτι ἡ ψυχὴ ὀλίγον πρὸς τῆς ἐξόδου τῆς ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (ἐν τῇ ἀπαλλαγῇ τοῦ σώματος ΠΛΑΤ. Φαῖδ. 84b) ἀναλαμβάνει καὶ πάλιν ἰσχυροτέρας δυνάμεις ἀναλογούσας πρὸς τὴν θείαν αὐτῆς φύσιν. Ἀλλὰ πολὺ πρὸ τοῦ Μιλησίου Ἀρτέμωνος ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ἐν τῷ «περὶ κόσμου» (391a 16) παρατηρεῖ ὅτι ἡ ψυχὴ «ἐπεραιώθη καὶ ἐξεδήμησεν» «ραδίως τὰ συγγενῇ γνωρίσασα καὶ θείῳ ὄμματι τὰ θεῖα καταλαβοῦσα, τοῖς τε ἀνθρώποις προφητεύουσα»· τοῦτο δ' ἔπαυε, «καθ' ὅσον οἷόν τε ἦν, πᾶσιν ἀφθόνως μεταδοῦναι βουλευθεῖσα τῶν παρ' αὐτῇ τιμίων». Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπὸν δίδει εἰς τὴν ψυχὴν διαρκῆ προφητικὴν δύναμιν, ἥτις ἂν θέλῃ τις ἐκδηλοῦται διὰ χρησμοφδίας ἐντονώτερον εἰς τοὺς μελλοθανάτους.

ΔΙΟΔΩΡΟΣ ὁ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ (περὶ τὸ 40 πρὸ Χριστοῦ) θεωρεῖ τὸ δόγμα τοῦτο τῆς ψυχομαντείας ἢ προμαντείας τῶν μελλοθανάτων κυρίως Πυθαγόρειον (18, 1 βλ. κατ.)

1 Καὶ ὁμοῦς εἶχεν ὁ Ἑκτωρ ἤδη ἀποθάνει.

2 *Nichts in die Dinge hineindenken, was nicht die Erfahrung darin zeigt.*

3 Unseretwegen kann es noch viele andere Welten oder Anschauungsformen geben, von denen wir nichts wissen; aber wir beschäftigen uns nur mit der Welt, die wir kennen, mit derjenigen aller anderen Naturwissenschaften und des praktischen Lebens. Πρβλ. καὶ OSWALD BUMKE, Gedanken über die Se-

ele, 3τη ἔκδ., Berlin, 1942 σελ. 153 ἐξ. καὶ ἀλλαχοῦ.

4 Πρβλ. ἐκ τοῦ Πλάτωνος χωρία οἷα τὰ ἑξῆς: Θεαίτητ. 35 a, Φαῖδ. 245, Κρατύλ. 400, Φαῖδρ. 250, 246 d 247 c, Γοργ. 493, Τίμ. 41 c, 77 b, Πολιτ. 435 b, 441 c καὶ ἄλλα.

5 Πῶς ὀρίζουν οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι τὴν ψυχὴν δύναται ὁ βουλόμενος νὰ ἴδῃ εἰς τὸ γνωστὸν Γερμανικὸν Λεξικὸν τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ὑπὸ RUD. EISLER, ἔκδ. 4η, τόμ. 3ος, σελ. 1-22.

ἔχων ὁμως ὑπ' ὄψει καὶ τὰ τοῦ Ὀμήρου προσθέτει «εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ ἑτέρους τῶν παλαιῶν φυσικῶν». Φυσικοὶ ἐλέγοντο οἱ παλαιότατοι Ἴωνες καὶ Ἑλεατικοὶ φιλόσοφοι οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων. Λέγει λοιπὸν ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ (18, 1) ὅτι: *Πυθαγόρας ὁ Σάμιος καὶ τινες ἕτεροι τῶν παλαιῶν φυσικῶν* (= φυσιοδιφῶν, ἱατρῶν) *ἀπεφάνησαν τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχειν ἀθανάτους, ἀκολουθῶς δὲ τῷ δόγματι τούτῳ καὶ προγινώσκειν αὐτὰς τὰ μέλλοντα καθ' ὃν ἂν καιρὸν ἐν τῇ τελευτῇ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος χωρισμὸν ποιῶνται. Τούτοις δὲ ἔοικε συμφωνεῖν καὶ ὁ ποιητὴς Ὀμηρος* (πρβλ. ἀνωτ.), *παρεισάγων τὸν Ἑκτορα κατὰ τὸν τῆς τελευτῆς καιρὸν προλέγοντα τῷ Ἀχιλλεῖ τὸν μέλλοντα συντόμως αὐτῷ συνακολουθήσειν θάνατον. Ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ πολλῶν καταστρεφόντων τὸν βίον ἱστορεῖται γεγονέναι τὸ προειρημένον καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης τελευτῆς. Οὗτος γὰρ ἐν Βαβυλῶνι μεταλλάττων τὸν βίον κατὰ τὴν ἐσχάτην ἀναπνοὴν ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τῶν φίλων τίνοι τὴν βασιλείαν ἀπολείπει, εἶπεν «τῷ ἀρίστῳ προορῶμαι γὰρ ἐπιτάφιον μέγαν ἀγῶνα γενησόμενόν μοι τῶν φίλων»· ὅπερ καὶ πρὸς ἀλήθειαν ἐξέβη.*

Διακόσια σχεδὸν ἔτη βραδύτερον παραλαμβάνει καὶ ἐπαναλαμβάνει ταῦτα ΣΕΞΤΟΣ ὁ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ (περὶ τὸ 190 μ.Χ.) παρατηρῶν τὰ ἐξῆς (9,20) καὶ αὐτὸς εἰς τὰ τοῦ Ὀμήρου ἀναφερόμενος. Παραθέτω αὐτὸ τὸ κείμενον, ἡ γλῶσσά του εἶναι πολὺ εὐκόλος: *Ἀριστοτέλης δὲ ἀπὸ δυοῖν ἀρχῶν ἔννοιαν θεῶν ἔλεγε γεγονέναι ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἀπὸ τε τῶν περὶ ψυχὴν συμβαινόντων καὶ ἀπὸ τῶν μετεώρων. ἀλλ' ἀπὸ μὲν τῶν περὶ τὴν ψυχὴν συμβαινόντων διὰ τοὺς ἐν τοῖς ὕμνοις γινομένους ταύτης ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὰς μαντείας. ὅταν γάρ, φησὶν, ἐν τῷ ὕπνῳ καθ' ἑαυτὴν γίνηται ἡ ψυχὴ, τότε τὴν ἴδιον ἀπολαβοῦσα φύσιν προμαντεύεται τε καὶ προαγορεύει τὰ μέλλοντα, τοιαύτη δὲ ἐστὶ καὶ ἐν τῷ κατὰ τὸν θάνατον χωρίζεσθαι τῶν σωμάτων. ἀποδέχεται γοῦν καὶ τὸν ποιητὴν Ὀμηρον ὡς τοῦτο παρατηρήσαντα· πεποίηκε γὰρ τὸν μὲν Πάτροκλον ἐν τῷ ἀναιρεῖσθαι προαγορεύοντα περὶ τῆς Ἑκτορος ἀναιρέσεως, τὸν δ' Ἑκτορα περὶ τῆς Ἀχιλλέως τελευτῆς. ἐκ τούτων οὖν, φησὶν, ὑπενόησαν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τι θεὸν τὸ καθ' ἑαυτὸ ἑοικὸς τῇ ψυχῇ καὶ πάντων ἐπιστημονικώτατον»* (πρβλ. ἔκδ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ τῆς Πρωσσ. Ἀκαδημ. τῶν Ἐπιστ. Ἀποσπάσματα ἔκδ. V. Rose, τόμ. Β' σελ. 1475, 12). Πρὸ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ καὶ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου ὁ θιασώτης τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ΚΙΚΕΡΩΝ¹ εἰς τὸ σύγγραμμά του de divinatione 1, 30 (ἰδὲ καὶ 1, 58 καὶ 1, 81 καὶ ἰδίᾳ 1, 132)² παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὕπνου ἡ ψυχὴ χωρίζεται ἀπὸ τοῦ σώματος κατὰ τὴν κοινωνίαν καὶ ἐπαφήν, ἐνθυμεῖται τὰ παρελθόντα, διακρίνει τὰ παρόντα καὶ προβλέπει τὰ μέλλοντα³. Τὸ σῶμα, λέγει ὁ Κικέρων, κεῖται ὡς κεῖνται οἱ νεκροὶ καὶ ὁμως ἡ

¹ Πρβλ. πλὴν ἄλλων καὶ Κ. ΓΡΟΛΛΙΟΥ, Ἡ ἐπίδρασις τῆς Πλατωνικῆς παραδόσεως ἐπὶ τῆς θεολογίας τοῦ Κικέρωνος, «Πλάτων» 5 (1953) σελ. 126-146 (ὅπου καὶ ξένη βιβλιογραφία)· πρὸ παντὸς πλὴν τῶν Γραμματολογικῶν Teuffel καὶ Schanz βλ. τὸ ἄρθρον Cicero Philosophische Schriften παρὰ PAULY - WISSOWA - KROHL, Zweite Reihe, 13ος Halbband στήλ. 827 ἐξ., ἰδίᾳ στήλ. 1904 ἐξ.

² Σημειωτέον ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Κικέρωνος στηρίζεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ποσειδωνίου «περὶ ψυχῆς», ὃ ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ 910, 40.

³ Τὰ ἐνύπνια ἐθεωροῦντο ἐνίοτε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὡς ἀνακοινώσεις θεῶν. Τοῦτο καὶ πολλοὶ καὶ αὐτῶν τῶν φιλοσόφων παρεδέχοντο. Πρβλ. καὶ ΑΙΛΙΑΝΟΥ Ποικ. Ἱστορ. 3, 11: οἱ περιπατητικοὶ φασὶ μεθ' ἡμέραν θητεῖουσιν τὴν ψυχὴν τῷ σώματι περιπλέκεσθαι

ψυχὴ ἀκμάζει καὶ ζῇ. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ κάμνει εἰς πολὺ ἰσχυρότερον βαθμὸν μετὰ θάνατον, ὅτε ἐξέρχεται πλέον ἐντελῶς ἐκ τοῦ σώματος. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπικείμενου τοῦ θανάτου εἶναι μαντικωτέρα, *divinior*. Διὸ καὶ οἱ ἐπιθανατίως νοσοῦντες βλέπουν ἤδη ἐπικείμενον τὸν θάνατον καὶ ἐπερχόμενον¹. Περὶ τὴν ἀκριβῆ ἑρμηνείαν τούτου τοῦ *divinior* διαφωνοῦσιν οἱ ἑρμηνευταί, διότι τὸ ἐπίθετον τοῦτο δηλοῖ τὸν τε «θεῖον» καὶ τὸν «μαντικόν». Θεωροῦν λοιπὸν τὸ *divinior* ὡς σημαῖνον «*praestantior adque naturae divinae propior*». Ἀλλ' ὅμως ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Κικέρωνος καταφανῶς πρόκειται περὶ τῆς μαντικῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς καὶ οὐχὶ περὶ τῆς θεϊότητος αὐτῆς². Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω παρὰ ΚΙΚΕΡΩΝΙ (ξ.ἀ.) λεγομένων: *idque facilius evenit adpropinquante morte, ut animi futura augurentur*. Παρουσιάζονται λοιπὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των αἱ εἰκόνες τῶν ἀποθανόντων καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ νὰ τοὺς ἐπαινοῦν πολὺ ἐὰν μάλιστα τύχη καὶ ἔζησαν ὑπερβολικά, περισσότερον ἂν ὅσον θὰ ἀνέμενέ τις, ἢ ἐνθυμοῦνται τὰ ἀμαρτήματά των καὶ ἐντρέπονται πολὺ δι' αὐτά. Ὁ Ποσειδώνιος μάλιστα (λέγει ὁ Κικέρων) ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες προμαντεύουν τὰ γενησόμενα, μὲ τὴν διήγησιν περὶ ἐνὸς Ροδίου ὁ ὁποῖος ἀποθνήσκων ἐμάντευσεν ὅτι ἔξ συνομήλικές του θὰ ἀποθάνουν μετ' αὐτόν, προεῖπε δὲ καὶ τὴν τάξιν καθ' ἣν θὰ ἐπῆρχετο ὁ θάνατος ἐνὸς ἐκάστου ἔξ αὐτῶν³.

Ἀλλὰ ἐρωτᾶται τώρα πόθεν εἶναι δυνατόν νὰ ὠρμήθῃ ἡ ἰδέα αὐτὴ ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες προσοικειοῦνται θεῖαν μαντικὴν δύναμιν.

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραλληλίσωμεν τὸ φαινόμενον τοῦ μελλοθανάτου ἀνθρώπου καὶ προφητεύοντος, πρὸς ἄλλο λίαν γνωστὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ Πλάτων εἰς δύο τοῦ ἔργου. Εἰς τὸν «Φαίδωνα» καὶ εἰς τὴν «Πολιτείαν». Ἐννοῶ τὸ παρατεταμένον ἄσμα τοῦ μελλοθανάτου κύκνου, τὸ «κύκνειον ἄσμα». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ΠΛΑΤΩΝ εἰς τὸν «Φαίδωνα» διηγείται (84e ἐξ.) ὅτι ὁ Σωκράτης ἠθέλε νὰ πείσῃ τοὺς θλιβομένους διὰ τὴν τύχην του μαθητάς του, ὅτι αὐτὸς «οὐ ξυμφορὰν ἡγείται τὴν παροῦσαν τύχην οὐδὲ διάκειται (ἔνεκα τῆς τύχης ταύτης) δυσκολώτερον ἢ ἐν τῷ πρόσθεν βίῳ». Ἐπέρχεται τότε εἰς αὐτόν ἡ σκέψις νὰ εἴπῃ εἰς αὐτοὺς ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐκλαμβάνουν χειρότερον ἀπὸ τοὺς κύκνους (καί, ὡς ἔοικε, τῶν κύκνων δοκῶ φανλότερος ὑμῖν εἶναι τὴν μαντικὴν) οἱ ὁποῖοι «καὶ ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ ἄδοντες» ἅμα αἰσθανθοῦν ὅτι ἐπικείται τὸ τέ-

καὶ μὴ δύνασθαι καθαρῶς τὴν ἀλήθειαν θεωρεῖν, νύκτωρ δὲ διαλυθεῖσαν τῆς περὶ τοῦτο λειτουργίας (——) μαντικωτέραν γίνεσθαι, ἔξ ὧν τὰ ἐνύπνια.

1 Cum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura providet; iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit. Itaque adpropinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero adfecti, instare mortem.

2 Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐκδύται τοῦ συγγράμματος τοῦτου τοῦ Κικέρωνος τὸ ἑρμηνεύουν μᾶλλον ὡς σημαί-

νον μαντικός, προφητικός (ὁ Ἰταλὸς FUORTI λέγει «più divino, ma propriamente più profetico», καὶ ὁ MAR-MORALE ἐρμηνεύει «προφητικός» ὁ Δανὸς ἐκδότης V. Thoresen (Κοπεγχάγη 1894) σιωπᾷ.

3 Itaque iis occurrunt plerumque imagines mortuorum, tumque vel maxime laudē student, eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime paenitet. Divinare autem morientes illo etiam exemplo confirmat Posidonius, quod adfert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse et dixisse qui primus eorum, qui secundus, qui deinceps moriturus esset.

λος των τότε δὴ πλείστα καὶ μάλιστα ἄδουσι, γεγηθότες ὅτι μέλλουσι παρὰ τὸν θεὸν ἀπιέναι, οὐπὲρ εἰσι θεράποντες¹. Μέλλει λοιπὸν ὁ ψυχορραγῶν κύκνος παρὰ τὸν θεὸν ἰέναι ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ μέλλοθανάτου ἀνθρώπου λαμβάνει τότε οἶονεὶ πλήρη τὴν θεϊαν αὐτῆς ὑπαρξιν καὶ χρησιμφεδεῖ τ. ἔ. «θεολογεῖ» (βλ. ἀν.).

Ὅτι οἱ κύκνοι ἄδουν πρὸ παντός ὅταν αἰσθανθῶσι πως ἐπικείμενον τὸν θάνατόν των δέχεται ὅλη ἡ Ἀρχαιότης, καὶ ὄχι μόνον οἱ ποιηταὶ ἀλλὰ καὶ οἱ φυσιοδίφαι. Ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι X, 12, 615 b, 2) παρατηρεῖ: ὠδικοὶ δὲ (οἱ κύκνοι) καὶ περὶ τὰς τελευτὰς μάλιστα ἄδουσιν· ἀναπέτονται γὰρ καὶ εἰς τὸ πέλαγος, καὶ τινες ἤδη πλέοντες παρὰ τὴν Διβύην περιέτυχον ἐν τῇ θαλάττῃ πολλοῖς ἄδουσι φωνῇ γοῶδει, καὶ τούτων ἑώρων ἀποθνήσκοντας ἐνίους.

Καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Ποικ. Ἱστ. 1, 14) ἀναφερόμενος εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους λέγει περὶ τοῦ κύκνου ἐν ἄλλοις καὶ ὅτι «πεπίστευται δ' οὖν ὅτι ἄδει. Καὶ λέγουσι γε αὐτὸν μάλιστα κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον εἶναι εὐφωνότατόν τε καὶ ὠδικοτάτον ὅταν ἡ περὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ βίου» εἰς ταῦτα παρατηρεῖ ὁ ἀοίδιμος ΚΟΡΑΗΣ (ἐν ἐκδ. Αἰλ. σελ. 285) «ὅτι μὲν οὐδὲν ἄλλ' ἢ μῦθος ἐστὶ τὰ τοῖς ἀρχαίοις παραδοθέντα καὶ πιστευθέντα περὶ τῆς εὐφωνίας τοῦ κύκνου, ἴσασιν οἱ τῇ φυσικῇ ἱστορίᾳ ἀκριβέστερον ἐπιστήσαντες· μῦθος γέ μιν, ἡ φησὶν ὁ Γαλλιστὶ περὶ ζώων ιδιότητος συγγράφας Βυφὼν, πολλὰς ἀληθείας ὑπερβάλλων ἠδύτητι»².

Καὶ εἰς ἄλλο ἐν χωρίον ἀναφέρει ὁ Αἰλιανὸς τὰ τοῦ κύκνου (Περὶ ζῴων Ἰδιότητος Β', 32) παρατηρῶν ὅτι ποιηταὶ καὶ πεζοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουσιν αὐτὸν ὡς «θεράποντα» τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλ' ὁ Αἰλιανὸς ὁμολογεῖ ὅτι αὐτὸς «εἰπεῖν οὐκ οἶδε» «ὅπως μούσης τε καὶ ὠδῆς ἔχει». Πιστεύεται ὁμως ὑπὸ τῶν παλαιῶν («ὑπὸ τῶν ἄνω τοῦ χρόνου») «ὅτι τὸ κύκνειον οὕτω καλούμενον ἄσας εἶτα ἀποθνήσκει»³.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ κύκνος ὁ ἄγριος ἢ μουσικός (cygnus musicus) εἶναι πτηνὸν τῆς Β. Εὐρώπης, εἰς Ἑλλάδα συναντᾶται μᾶλλον ὡς ἐνδημικὸν πτηνὸν καὶ ὅτι, ὡς ἐλέχθη, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, δὲν εἶχε ὁμως δυνάμεις θεοῦ⁴.

Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ παραλληλισθῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο, τὸ

1 Ὁ ΚΙΚΕΡΩΝ εἰς τὰς Τουσκουλανὰς Διατριβάς του (I 30, 73) λέγει περὶ τούτου: *Itaque commemorat, (ὁ Σωκράτης), ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sunt, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum.*

2 Πρβλ. καὶ τὴν ἐκδ. τοῦ «περὶ τὰ ζῷα Ἱστορίας» τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὸ τῶν AUBERT καὶ WIMMER ἐν τόμ. 2 σελ. 240-241, πρβλ. καὶ HEINDORF ἐν ΠΛΑΤ. Φαίδ. 77 ἐκεῖ καὶ περὶ τῆς διατριβῆς τοῦ J. H. VOSS «de cygnorum cantu» κτλ. ἰδὲ καὶ ἐκδ. τοῦ ΠΛΑΤ. Φαίδ. ὑπὸ M. WOHLRAF ἐν τῷ χωρίῳ. Ὁ ΓΡΗΓΟΡ. Ο ΚΑΖ. (Ἐπ. 1) σκόπτων τὰ περὶ τοῦ κυκνείου ἔσματος λεγόμενα παρατηρεῖ ὅτι «τότ' ἄσσονται κύκνοι, ὅταν κολλοῖσι σιωπήσωσιν».

3 Πολλὰ περὶ τοῦ κύκνου (καὶ κυκνείου ἔσματος)

παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (ἀλλὰ καὶ παρατηρήσεις νεωτέρων, JOH. FRIEDR. NAUMANN κλπ.) βλέπει ὁ βουλόμενος εἰς τὸ ἀξιόλογον βιβλίον OTTO KELLER, Die antike Tierwelt (Λειψία, τόμ. 1-2, 1909 καὶ 1913) ἐν τόμ. 2 σελ. 213-220, πρβλ. καὶ ΘΣ ἐν λ., καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ FRIEDR. JACOBS εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεως τοῦ «περὶ ζῴων ιδιότητος» τοῦ Αἰλιανοῦ (Ἰένα 1832) ἐν σελίδι 79. Πρὸ πάντων ὁμως ἀναγνωστέα τὰ ἐν τῷ σχετικῷ ἄρθρῳ («Schwan») ἐν τῇ φιλολογικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ PAULY-WISSOWA-KROLL περὶ τοῦ πτηνοῦ τούτου λεγόμενα Β' σειρᾶ β' τόμος στηλ. 782-792 (πρβλ. τὰ ἐν στηλ. 786 περὶ τοῦ κύκνου ἐν τῇ σημερινῇ Ἑλλάδι λεγόμενα ἐκ τῆς ἐφημερίδος «Νέα τοῦ Γκέρλιτς»!).

4 WILAMOWITZ, Der Glaube der Hellenen τόμ. Α' (Βερολίνον 1931) σελ. 112.

ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς τὸν κύκνον ὅταν πρόκειται νὰ ἀποθάνῃ, μὲ τὴν διαπραγματευθεῖσαν ἐνταῦθα «χρησμοφδίαν» τοῦ μελλοθανάτου ἀνθρώπου. Ὁ ΠΛΑΤΩΝ λέγει (ἐνθ. ἀν.) ὅτι οἱ ἄνθρωποι διὰ τὸ αὐτῶν δέος τοῦ θανάτου λέγουν ὅτι τὰ λεγόμενα περὶ τῶν κύκνων εἶναι ψευδῆ (καταψεύδονται τῶν κύκνων) ὅτι ἄρα εἶναι ψεῦδος ὅτι ταῦτα εἶναι τῶν κύκνων «ἄσματα» καὶ ὄχι θρηνοί, καὶ δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν, οὐ λογίζονται, ὅτι οὐδὲν ὄρνεον ἄδει ὅταν πεινῇ ἢ ριγῶ ἢ τινα ἄλλην λύπην λυπῇται καὶ ὅτι οὐδὲ αὐτὴ ἡ ἀηδὼν καὶ ἡ χελιδὼν καὶ ὁ ἔποψ, πτηνὰ διὰ τὰ ὁποῖα λέγεται ὅτι «διὰ λύπην θρηνοῦντα ἄδουσι», πράττουσι τοῦτο ἐκ λύπης.

Παρατηρεῖ μάλιστα ὁ ΠΛΑΤΩΝ (Πολιτεία Ι' 620 a) ὅτι αἱ ψυχὰι αἱ ἐν Ἄδου τοὺς βίους ἡροῦντο, καὶ ὅτι αἱ ψυχὰι κατὰ συνήθειαν αἰροῦνται τοῦ προτέρου βίου τὰ πολλά». Καὶ ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἴδῃ τις ψυχὴν τὴν ποτε Ὁρφέως γενομένην κύκνον βίον αἰρουμένην καὶ πρὸς τοῦτοις κύκνον μεταβάλλοντα εἰς ἀνθρωπίνου βίου αἴρεσιν.

Τοιοῦτός τις κατὰ ταῦτα παραλληλισμὸς πρὸς τὰ συμβαίνοντα περὶ τὸν θάνατον τοῦ κύκνου, τοῦ ἱεροῦ πτηνοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, θὰ ἡδύνατό τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ἠώρεϊτο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μελλοθανάτου φιλοσόφου ὅταν ἔλεγε ὅτι χρησμοφδεῖ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΩ

Τὰ ὀνόματα ὀλίγων μόνον νομοθετῶν τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς περιελήφθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν. Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ἐπιβιώσασα δόξα αὐτῶν ἐξηρτήθη ἀπὸ τὴν ἔκτασιν τῆς διασωθείσης παραδόσεως. Τοῦτο ἰσχύει διὰ τὸν Σόλωνα καὶ τὸν Λυκοῦργον, οἵτινες ἀμφοτέρω ἔτυχον μιᾶς ἐκτενοῦς βιογραφίας ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου. Δι' ἄλλους νομοθέτας, ὅπως τὸν Χαρώνδαν τῆς Κατάνης ¹, τὸν Ζάλευκον τῆς Λοκρίδος ², τὸν Πιττακὸν τῆς Μυτιλήνης ³, τὸν Ἀνδροδάμαντα τοῦ Ρηγίου ⁴, τὸν Φιλόλαον τῆς Κορίνθου ⁵ ὑπάρχουν διεσπαρμένα ἀνέκδοτα περὶ τῆς αὐστηρότητος ἢ διαφόρων ἄλλων ιδιοτήτων τῶν νόμων αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον αὐτῶν εἶναι ἅπαξ γεγεννημένον ἐκ τῆς ἀνάγκης μιᾶς ὀρισμένης καταστάσεως, ἀνεθεωρήθη κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν αἰώνων, ὥστε δὲν ἀπέμεινε πολὺ ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴν νομοθεσίαν αὐτῶν· πολλάκις ἐπέζησε μόνον ἡ ἀνάμνησις, ἰδιαιτέρως νόμων θεωρουμένων ὡς περιέργων.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων νομοθετῶν εἰς νομοθέτης ὅστις ἅπαξ καὶ μόνον ἀναφέρεται καὶ δὴ εἰς ἓν χωρίον τοῦ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΤΟΥ ΠΟΝΤΙΚΟΥ, ὁ Ἀριστείδης ἐκ Κέω, ἔμεινεν ἀπαρατήρητος: Ἀριστείδης ἐπεμελεῖτο γυναικῶν εὐχοσμίας (FHG II 215, ἀπόσπ. IX, 3). Ὑπετέθη ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν ὅτι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἦτο ἐσφαλμένη μεταγραφὴ τοῦ ὀνόματος Ἀρισταίου, ὅστις ὅμως, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ προηγουμένου χωρίου, ἀναφέρεται ὡς μαθητῆς τῶν Μουσῶν εἰς τὴν μελίσσουργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ ἀνήκει ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν μυθολογικὴν ἐποχὴν. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον κατὰ τὰ ἄλλα τῷ ἀποδίδονται νόμοι, οἵτινες εἶναι προσφιλεῖς εἰς τὴν νομοθεσίαν τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, δὲν ὑφίσταται οὐδεμία αἰτία ἵνα ἀμφισβητηθῇ ἡ ὀρθὴ παράδοσις τοῦ ὀνόματος Ἀριστείδου.

Ὁ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ ἀναφέρει ἐν τῷ Αἰγινήτικῳ (13 ε') ὅτι οἱ νόμοι τῆς Κέω παρελήφθησαν παρὰ τῶν Σιφνίων ⁶: λαβὲ δὴ μοι καὶ τὸν Κείων νόμον, καθ' ὃν ἡμεῖς ἐπολιτευόμεθα. Πότε συνέβη ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νομοθεσίας δὲν πληροφοροῦ-

1 ΔΙΟΔ. XII 11, 4. ΑΡΙΣΤ. Πολ. 12, 9, 1274. KOHLER-ZIEBARTH, Stadtrecht v. Gortyn, 91. M. MÜHL, Die Gesetze Zaleukos und Charondas, RE III, 2182. BUSOLT, Gr. G., I² 426.

2 ΣΤΡΑΒ. VI 260. ΕΥΣΕΒ. 662. BUSOLT, 276. MEYER, Gr. G. II 567.

3 BUSOLT II² 477. MEYER II 635. RE XX, 1862.

4 ΑΡΙΣΤ. Πολ. II 12, 1274 b.

5 DIELS-KRANZ, Vorsokratiker I, 398. RE II, 2787. 19, 2510.

6 Λαμπρά ἀνάλυσις τοῦ Αἰγινήτικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους ὑπὸ τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΙΑΚΗ ἐν Σύμμικτα Στρέϊτ, 575. Πρόκειται περὶ νόμων περὶ διαθηκῶν καὶ υἱοθεσίας. Διὰ τὴν παραλαβὴν καὶ ἐφαρμογὴν τῆς νομοθεσίας μιᾶς πόλεως ὑπὸ ἄλλης πβλ. Sylloge³, 344. MICHEL, 34. E. WEISS, Gr. Privatrecht I, 8.

μεθα. Ἄλλ' εἰς μὴ ἀπτικὸς νόμος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῇ εἰς μίαν νῆσον τῶν Κυκλάδων εἰμὴ κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἐποχὴν.

Ἐν χωρίῳ τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Περὶ γυναικῶν ἀρετῆς XII 249, ἐξυμνεῖ τὴν ἐξαιρετικὴν ἠθικότητα τῶν νέων καὶ παρθένων τῆς Κέω καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἐξακριβώσιν: κεφάλαιον δὲ τῆς εὐταξίας τῶν γυναικῶν τὸ μήτε μοιχείαν μήτε φθορὰν ἀνέγγυον ἐτῶν ἐπτακοσίων μνημονεύεσθαι παρ' αὐτοῖς γενομένην. Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῶν 700 ἐτῶν ἀντὶ μιᾶς γενικωτέρας, ἣν θὰ ἡδύνατο νὰ ἀναμένῃ τις εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, καὶ τοῦτο διότι μία ἀκριβὴς χρονολογία δύναται νὰ ἀναφέρεται μόνον εἰς ἓν ὠρισμένον γεγονός, ὃ ἐν προκειμένῳ εἶχεν ὡς ἀκολουθίαν τὴν εὐταξίαν τῶν γυναικῶν, δηλαδὴ μίαν νομοθεσίαν. Αὕτη δὲ ἡ νομοθεσία εἶναι ἐκείνη ἣν ἀναφέρει ὁ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ: Ἀριστείδης ἐπεμελεῖτο γυναικῶν εὐκοσμίας. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἀριστείδου εἰς τὰ ἔτη περὶ τὸ 600 π. Χ.

Τὰ ὑπὸ τοῦ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ἀναφερόμενα εἶναι πολὺ συνοπτικὰ καὶ περιλαμβάνουσιν ἐκ τῆς νομοθεσίας, ἥτις φυσικῶς ἐπεξετείνετο ἐφ' ὅλων τῶν κλάδων τῆς ἀνθρωπίνης συμβιώσεως, μόνον τὰ κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον χαρακτηριστικὰ σημεῖα:

FHG II 215, ἀπόσπ. IX, 3: Ἀριστείδης ἐπεμελεῖτο γυναικῶν εὐκοσμίας. Καὶ τὸ παλαιὸν ὕδωρ ἔπινον οἱ παῖδες, καὶ αἱ κόραι μέχρι γάμου. 4. Ἐπὶ δὲ τοῖς τελευτῶσιν οὐδέν ἐστι πένθος ἐν ἀνδράσι περὶ ἐσθῆτα ἢ κουράν· μητρὶ δέ, νέου τελευτήσαντος, ἐνιαυτός. 5. Οὔσης δὲ ὑγιεινῆς τῆς νήσου καὶ εὐγέρων τῶν ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ τῶν γυναικῶν, οὐ περιμένονσι γεραιοὶ τελευτᾶν, ἀλλὰ πρὶν ἀσθενῆσαι ἢ πηρωθῆναι τι, οἱ μὲν μήκωνι, οἱ δὲ κωνείῳ ἑαυτοὺς ἐξάγουσιν.

Ὁ νόμος περὶ γυναικῶν εὐκοσμίας ἐξασφαλίζει, ὅπως εἰς ἐκάστην νομοθεσίαν, τὴν συγκράτησιν τῆς οἰκογενείας. Δυνάμεθα νὰ συνδυάσωμεν μετὰ τούτου τὸ παρὰ τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ XIII 610d ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Φυλάρχου ἀναφερθέν: ἐν ταῖς Κεῖων πόλεσιν οὔτε ἐταίρας οὔτε ἀθλητρίδας ἰδεῖν ἔστι. Ὅμοιος νόμος τῶν Λοκρῶν περὶ χρηστῶν ἡθῶν τῶν γυναικῶν, μία κατάστασις ἥτις δὲν ἐννοεῖται ἄνευ αὐστηροῦ νόμου, ἀποδίδεται εἰς τὸν Ζάλευκον (ΔΙΟΔ. XII 21).

Ὁ νόμος, ὅστις ἐπέβαλεν εἰς τοὺς νέους τὴν ὑδροποτίαν πρὸ τοῦ γάμου, ὑπενθυμίζει ἓνα ὅμοιον νόμον εἰς τὴν Μασσαλίαν καὶ τὴν Μίλητον, ἐνθα ἡ ἀπαγόρευσις τῆς οἰνοποτίας γενικεύεται διὰ τὰς γυναῖκας πάσης ἡλικίας (ΘΕΟΦΡ. Ἀπόσπ. 117. ΑΘΗΝ. X 429a. ΑἰΔΙΑΝ. Ποικ. ἱστ. II 38: Νόμος καὶ οὗτος Μασσαλιωτικός, γυναῖκας μὴ ὀμιλεῖν οἶνῳ, ἀλλ' ὑδροποτεῖν πᾶσαν γυναικῶν ἡλικίαν).

Τὸ πένθος τῶν ἀνδρῶν καταργεῖται ἐντελῶς. Διὰ τὰς γυναῖκας τὸ πένθος ἐπιτρέπεται εἰς περίπτωσιν θανάτου μικροῦ παιδίου, καὶ τοῦτο διὰ τὸ διάστημα ἑνὸς ἔτους. Εἶναι πρόδηλον ὅτι οὐδεμία ἰδιαιτέρα σημασία δίδεται διὰ τὸν θάνατον ἑνὸς ἐνηλίκου ὑπὸ τὴν ἑννοίαν ἑνὸς γεγονότος ὃ νὰ δικαιολογῇ τὴν πένθιμον περιβολήν. Τὸ ἀντίθετον ὁμῶς συμβαίνει διὰ τὸν θάνατον ἑνὸς παιδίου εἰς

μικρὰν ἡλικίαν. Αὐτὴ ἡ διάκρισις παρέχει τὴν ἐξήγησιν: ὁ ἐνήλικος εἰσέρχεται μετὰ τὸν θάνατον εἰς τὸν κύκλον τῶν ἡρώων, καθίσταται ἥρωας, οὐχὶ ὅμως τὸ μικρὸν παιδίον. Διὰ τοῦτο ὁ θάνατος τοῦ ἐνηλίκου δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ αἰτίαν πένθους. Δὲν εἶναι βεβαίως τυχαῖον τὸ ὅτι ὁ μέγας ποιητὴς ὅστις ἐξέφρασεν αὐτὴν τὴν ιδέαν δι' ἀπλῶν λέξεων, αἵτινες ὅμως ἀνυψώνουν τὸν ἀκροατὴν ὑπεράνω τοῦ πένθους, ὁ Σιμωνίδης, κατήγετο ἐκ τῆς Κέω καὶ ἔζη ἐκεῖ:

*Τῶν ἐν Θερμοπύλαισι θανόντων
εὐκλεῆς μὲν ἂ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνᾶσις, ὁ
δ' οἶκτος ἔπαινος.*

Ὅμοιον νόμον συναντῶμεν παρὰ τοῖς Λοκροῖς: *Παρ' αὐτοῖς ὁδύρεσθαι οὐκ ἔστιν ἐπὶ τοῖς τελευτήσασιν, ἀλλ' ἐπειδὴν ἐκκομίσωσιν, εὐωχοῦνται* (FHG II 221, ἀπόσπ. XXX, 2).

Εἰς τὸν νόμον περὶ αὐτοκτονίας τῶν γερόντων ὁ νομοθέτης φαίνεται ὑπερβαίνων τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης ἐξουσίας, περιορίζων τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς ἐνὸς πολίτου. Οὗτος πρέπει νὰ ἐξαφανίζεται, μόλις αἱ πνευματικαὶ καὶ αἱ σωματικαὶ δυνάμεις αὐτοῦ δὲν δύνανται πλέον νὰ ᾔναι ὠφέλιμοι εἰς τὴν πολιτείαν. Ὡς ὅριον θεωρεῖται τὸ ἐξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του (ΣΤΡΑΒΩΝ, X 486: *προσέτιται γάρ, ὡς ἔοικεν, ὁ νόμος τοὺς ὑπὲρ ἐξήκοντα ἔτη γεγονότας κωνειάζεσθαι*). Τότε ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ τελευταίου καθήκοντός του, ὁ γέρον πίνει τὸ κώνειον ἐν κύκλῳ συγχρόνων πολιτῶν, οἵτινες συνέρχονται ὡς διὰ μίαν οἰκογενειακὴν ἐορτήν, ΑἰΔΙΑΝΟΣ, Ποικ. ἱστ. III 37: *Νόμος ἐστὶ Κείων, οἱ πάντ' παρ' αὐτοῖς γεγηρακότες, ὥσπερ ἐπὶ ξένια παρακαλοῦντες ἑαυτοὺς ἢ ἐπὶ τινα ἐορταστικὴν θυσίαν, συνελθόντες καὶ στεφανωσάμενοι πίνουσι κώνειον, ὅταν ἑαυτοῖς συνειδῶσιν ὅτι πρὸς τὰ ἔργα τὰ τῇ πατρίδι λυσιτελοῦντα ἄχρηστοί εἰσιν, ὑποπληρούσης ἤδη τι αὐτοῖς καὶ τῆς γνώμης διὰ τὸν χρόνον*.

Ἐδῶ ἐπίσης συναντῶμεν ἰδίαν ὑπερηφάνειαν ἐναντίον τοῦ θανάτου: ἡ διάθεσις εἶναι ἐορταστικὴ.

Ἦδη εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἐθεωρήθη ὁ νόμος οὗτος ὡς οἰκονομικὸν καὶ ἀναγκαῖον μέτρον, διότι οἱ ἄνθρωποι ἦσαν λόγφ τοῦ ὑγιεινοῦ κλίματος τῆς νήσου μακρόβιοι καὶ ἦτο δυνατόν ἐνεκα τούτου νὰ δημιουργηθῶσι δυσκολίαι διὰ τὸν ἐπισιτισμόν. Ἡ ἐξήγησις ὅμως αὕτη δὲν ἱκανοποιεῖ ἡμᾶς διότι πολλάκις ὑπῆρχον λιμοὶ χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐκδοθῇ οὔτε κἂν ἀναγκαστικὸς νόμος τοιοῦτου περιεχομένου. Ἄλλ' ἡ αἰτία δηλοῦται εὐκρινέστατα: ὁ πολίτης πρέπει νὰ ἐξαφανίζεται καθ' ἣν στιγμὴν παύει νὰ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν πολιτείαν. Ἡ αἰτία εἶναι δηλαδὴ κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς φύσεως καὶ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τοῦ τόπου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ νομοθέτου.

Κατὰ τὸν 7ον αἰ. π. X. εἰς τὴν Κέων, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἡ κτηματικὴ παρουσία ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς τάξεως. Τὸ μέγεθος τῆς ἀγροτικῆς παρουσίας καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς εἰσοδημάτων ῥυθμίζει τὰ δικαιώματα

τοῦ πολίτου καὶ ἡ κατοχὴ τῶν ἀξιομάτων συνδέεται μετὰ μιᾶς ὀρισμένης παρουσίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐξουσίας εὐρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὀλίγων, τοῦτέστι τῶν μεγακτημόνων. Οἱ πολῖται, οἵτινες δὲν ἀνήκον εἰς αὐτὴν τὴν τάξιν — καὶ οὗτοι ἦσαν ἡ πλειονότης —, ἐκαλοῦντο μόνον διὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῶν ὑπὸ τῶν ὀλιγαρχικῶν ἀρχῶν ψηφισθέντων νόμων. Φυσικὸν ἦτο νὰ δημιουργηθῇ ἐκ τῆς τοιαύτης κοινωνικῆς διαιρέσεως μία ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν πλήρως δικαιούχων πολιτῶν καὶ ἐκείνων οἵτινες ἐκέκτηντο ὀρισμένα μόνον δικαιώματα ἥτοι τοῦ δήμου.

Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἠδύνατο νὰ καταστῇ ὀξυτέρα δεδομένου ὅτι εἰς τὰς ὀλιγαρχίας δημιουργεῖται εὐκόλως μία ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ὑπεργήρων, ὁσάκις οἱ ἀρχηγοὶ τῶν εὐγενῶν παρέμενον εἰς τὴν ἐξουσίαν ἄνευ ὁρίου ἡλικίας. Ὅταν ἡ κατάσταση κατέληγεν εἰς στάσιν τοῦ δήμου ἐναντίον τοῦ ὀλιγαρχικοῦ καθεστώτος, οἱ ὀλιγαρχικοὶ προσεπάθουν νὰ κατευνάσωσι τὸν δῆμον διὰ παραχωρήσεων. Εἰς σοφός, ὅστις ἀπέλαυε τῆς ἐμπιστοσύνης ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, ἀνελάμβανε τῇ προσκλήσει αὐτῶν τὸ ἔργον μιᾶς νομοθεσίας, ἣν αἱ ἀντίθετοι παρατάξεις ὑπέσχοντο ἐκ τῶν προτέρων νὰ παραδεχθῶσι. Οὕτως εὐρίσκομεν τὸν Ζάλευκον παρὰ τοῖς Λοκροῖς (662 π. Χ.), τὸν Χαρόνδαν (650 π. Χ.), τὸν Πιπτακὸν εἰς τὴν Μυτιλήνην, τὸν Σόλωνα εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς αὐτὴν τὴν σειρὰν πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ ὁ Ἀριστείδης.

Ὁ νομοθέτης ἠδύνατο βεβαίως νὰ καθορίσῃ ἐν ὅριον ἡλικίας¹ διὰ τὴν παραμονὴν τῶν ἀρχόντων εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἀλλ' εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν πολιτικὴν φιλοδοξίαν, τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα καὶ τὰς ποικιλοτρόπους ὑπεκφυγὰς τοῦ νόμου. Ἡ λύσις τὴν ὁποίαν δίδει — πιθανῶς εἶναι ὁ Ἀριστείδης — εἶναι μὲν ῥιζοσπαστικωτάτη, ἀλλ' ἀποκλείει πᾶσαν ὑποτροπὴν τοῦ νόμου, διότι κατὰ διάρκειαν ζωῆς ἐξήκοντα ἐτῶν καὶ μόνον δὲν δύναται ἡ πολιτικὴ δραστηριότης εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πόλεως νὰ ὑπερβῇ τὰ τριάκοντα ἔτη.

Περὶ τοῦ ὅτι ὁ νόμος προέρχεται ἐξ ἐθίμου ὃ εὐρίσκομεν εἰς πρωτογόνους τινὰς φυλὰς τῆς Σαρδηνίας καὶ τῆς Κασπίας², δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ οὐδεμία ἀμφιβολία³. Εἶναι ὅμως ἀπίθανον ὅτι ἡ μορφή τοῦ νόμου τῆς Κέω ἦτο ὡς παραδεδόται. Ἐὰν παραβάλωμεν τὸν νόμον τῆς Μασσαλίας⁴, ἔνθα κατόπιν ἐξετάσεως τῶν ἰδιαιτέρων περιπτώσεων ἡ Βουλὴ τῶν Ἐξακοσίων ἠδύνατο νὰ δώσῃ εἰς τὸν αἰτοῦντα τὴν ἄδειαν ὅπως αὐτοκτονήσῃ, θὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὁ νόμος τῆς Κέω δὲν ἠδύνατο ἢ νὰ εἶναι ὅμοιος. Καὶ πράγματι ὁ Ῥωμαῖος VALERIUS MAXIMUS, ὅστις κατὰ τὸ 27 μ. Χ. ἐπεσκέφθη τὴν Κέων, ἔνθα κατέστη αὐτόπτης μάρτυς αὐτοκτονίας, ἀναφέρει δὲ εἰς τὴν λεπτομερῇ καὶ ψυχολογημένην διήγησιν τῆς αὐτοκτονίας τῆς γράϊας, ὅτι αὕτη προέβη εἰς τὴν αὐτοκτονίαν κατόπιν δημοσίας ἐξηγήσεως τῶν σκέψεων, αἵτινες ἤγαγον αὐτὴν εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην⁵. Ἡ αὐ-

¹ Πβλ. ΗΡΑΚΛ. ΠΟΝΤ., FHG II 222 ἀπόσπ. XXXI: *Νόμος δὲ ἦν Χαλκιδεῦσι μὴ ἄρξαι μηδὲ προσβῆναι νεώτερον ἐτῶν πενήκοντα.*

² ΑΙΔ. ΠΟΙΚ. Ιστ. IV 1.

³ Neue Jahrb. f. klass. Alt. 11, 1903, 617 κέ.

(SCHMIDT). Ἑλληνικά 5, 1932, 351 κέ. (ΜΕΓΑΣ). RÖHDE, Gr. Roman², 247.

⁴ VAL. MAX. II 7.

⁵ VAL. MAX. II 8: *reddita ratione civibus cur excedere vita deberet* πρβ. RE II A 1135. Ἄλλως HIRZEL

τοκτονία τῶν γερόντων εἰς Κέων ἦτο λοιπὸν ἐκούσιος μὲν, ὡς ἦτο καὶ εἰς τὴν Μασσαλίαν, ἀλλ' ἡδύνατο νὰ ἐκτελεσθῇ μόνον μετὰ τὴν ἄδειαν τῆς πόλεως, τῆς ὁποίας ὁ πολίτης ἀπετέλει μέρος καὶ κτῆμα. Ὁ νομοθέτης ἀναγνωρίζει τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ὁ πολίτης λόγῳ τῆς ἡλικίας—τίθεται ὡς κατώτερον ὄριον τὸ ἐξηκοστὸν ἔτος—δὲν δύναται πλέον νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ βαρέως φέρει τὴν ἀδυναμίαν νὰ μετέχῃ τῆς ἐμπράκτου ζωῆς τῆς πόλεως. Εἰς αὐτὸν ὁ νόμος παρέχει τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσῃ τὴν ἐλευθέραν ἔξοδον ἐκ τῆς κοινωνίας, προσφέρον οὕτως ὑστάτην ὑπηρεσίαν εἰς αὐτήν.

Διὰ τοῦ νόμου τούτου, προϋποθέτοντος παρὰ τοῖς πολίταις βαθυτάτην ἔννοιαν τῶν καθηκόντων αὐτῶν, ἐπετυγχάνετο καὶ μία ἀνανέωσις τῆς ἀρχηγίας τῆς ἐξουσίας ὑπὸ ἀνδρῶν νεωτέρας ἡλικίας καὶ ἡ ἐκ τούτου χρησιμοποίησις διὰ τὴν πόλιν τῶν μὴ ἀξιοποιηθέντων νέων.

Οἱ νόμοι ἰδιωτικοῦ δικαίου, οἵτινες ὡς ἐκ τούτου κεῖνται ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς, ἰσχύουν εἰς τὴν Κέων ἀκόμη κατὰ τὸν 4ον αἰ. ὅπως καὶ εἰς τὴν Σίφνον καὶ πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῶν Κυκλάδων¹.

Εἰς τοιοῦτος νόμος τοῦ Ἀριστείδου εἶναι ὁ τῆς ταφῆς, σφζόμενος εἰς μίαν ἐπιγραφὴν τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. (IG XII 5 ἀριθ. 593²).

Οἶδε νόμοι περὶ τῶν καταφθιμένων· κατὰ | τάδε θάπτειν τὸν θανόντα· ἐν ἑμα-
τίοις τρ|ισὶ λευκοῖς, στρώματι καὶ ἐνδύματι καὶ | ἐπιβλέματι—ἐξῆναι δὲ καὶ ἐν ἐλάσ-
5 σοσι—μ||ὲ πλέονος ἀξίοις τοῖς τρισὶ ἑκατὸν δρα|χμῶν· ἐχφέρειν δὲ ἐγ κλίνῃ
σφηνόποδι κ|αὶ μὲ καλύπτειν τὰ δολοσχερέα τοῖς ἑματ|ίοις· φέρειν δὲ οἶνον ἐπὶ
10 τὸ σῆμα μὲ πλέον | τριῶν χῶν καὶ ἔλαιον μὲ πλέον ἐνός, τὰ δὲ || ἀργεῖα ἀπο-
φέρεισθαι. Τὸν θανόντα φέρειν | κατακεκαλυμμένον σιωπῇ μέχρι ἐπὶ τὸ | σῆμα.
Προσφαγίῳ χρῆσθαι κατὰ τὰ πάτρι|α. Τὴν κλίνην ἀπὸ τοῦ σήματος καὶ τὰ
15 στρώ|ματα ἐσφέρειν ἐνδόσε, τῇ δὲ ὑστεραίῃ ἀ||ποραίνειν τὴν οἰκίην ἐλεύθερον
θαλάσση|ι πρῶτον, ἔπειτα δὲ ὑσώπῳ οἰκητήρια ἀπ|αντα· ἐπὶ δὲ διαρανθῇ,
καθαρὴν εἶναι τὴν οἰκίην καὶ θύη θύεν ἐφίστι|α. Τὰς γυναῖκας τὰς ἰούσας ἐπὶ
20 τὸ κῆδος μὲ | ἀπιέναι προτέρας τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τοῦ || σήματος. Ἐπὶ τῷ θανόντι
τριηκόστια μὲ | ποιεῖν. Μὲ ὑποτιθέναι κύλικα ὑπὸ τῇ κλί|νῃ, μεδὲ τὸ ὕδωρ
ἐκχεῖν, μεδὲ τὰ καλλύσμα|τα φέρειν ἐπὶ τὸ σῆμα. Ὅπου ἂν θάνῃ, ἐπὶ ἐ|
25 ξενιχθῇ, μὲ ἰέναι γυναῖκας πρὸς τὴν οἰ|κίην ἄλλας ἢ τὰς μαινομένας· μαινεσθ|αι
δὲ μητέρα καὶ γυναῖκα καὶ ἀδελφεὰς κ|αὶ θυγατέρας· πρὸς δὲ ταύταις μὲ πλέον
π|έντε γυναικῶν· παῖδας δὲ τῶν θυγατρῶν κ|ἀνεψιῶν· ἄλλον δὲ μεδένα. Τοὺς
30 μαινομέ||νους λουσαμένους· | ὕδατος χύσι καθαροὺς εἶναι

Ὁ νόμος αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς εἰς ἀπλοὺς τρό-

ἐν Arch. f. Rel. 11, 461, 1 καὶ 462, 3. Πρβλ. σ. 75 κέ., 243 κέ., 417 κέ.

¹ Πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὴν νομοθεσίαν τῆς Κέω καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Περὶ φυγῆς (de exil.) 7, 602a μνημονευόμενος νόμος τῆς Σερίφου περὶ ἀργίας. Ὁ-

μοῖος νόμος ἀποδίδεται εἰς τὸν Δράκοντα ἢ τὸν Σόλωνα (ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. I 56. ΗΡΟΔ. II 177 [=ΔΙΟΔ. I 77]). Πρβλ. LIPSIIUS, Attisches Recht, 1905, 354.

² Πρβλ. Sylloge³, 1218. Inscr. jurid. I 10. MICHEL, 302 ἀριθ. 398.

πους καταργῶν τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν ἐπίδειξιν. Ἡ λαμπρότης τῶν ἐπιδεδειγμένων νεκρικών ἐνδυμασιῶν, ἡ ποσότης τοῦ παρὰ τὸν τάφον ἐκχεομένου ἐλαίου καὶ οἴνου, τὸ πλῆθος τῶν μοιρολογητριῶν, ἅπαντα ταῦτα ἀπετέλουν διὰ τὰς πλουσίας οἰκογενείας ζήτημα γοήτρου. Ἀλλὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οὐχὶ μόνον κατανάλισκονται μεγάλα χρηματικὰ ποσά, ἀλλὰ καὶ μέγας ἀριθμὸς ἐργασίμων δυνάμεων, πρὸ παντὸς γυναικῶν, ἀφαιρεῖται ἐκ τῆς καθημερινῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ ἐπανάληψις τῶν τελετῶν εἰς τοὺς τάφους τὴν τρίτην, τὴν ἐνάτην, τὴν τριακοστήν καὶ μετὰ ἐν ἔτος ἠϋξήσαν τὸ ἄτοπον τοῦτο. Ἐπὶ τῶν σημείων τούτων ἄρχεται τῆς ἀντιδράσεως αὐτοῦ ὁ νομοθέτης. Ὅριζει τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν τιμὴν τῶν ἱματίων, ἅτινα δίδονται εἰς τὸν νεκρὸν εἰς τὸν τάφον, ὁρίζει τὸν τύπον τῆς κλίνης ἣτις χρησιμοποιεῖται ὡς φορεῖον, καθορίζει καὶ τὸ ἀκριβὲς μέτρον τοῦ ἐλαίου καὶ τοῦ οἴνου ὃ φέρεται εἰς τὸν τάφον, διατάσσει νὰ ἐπαναφέρωσι τὰ χρησιμοποιηθέντα ἀγγεῖα, τὸ φορεῖον καὶ τὰ καλύμματα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν γυναικῶν, αἵτινες δικαιοῦνται νὰ λάβωσι μέρος εἰς τὴν κηδείαν, καταβιβάζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον, περιλαμβάνων μόνον τοὺς ἐγγὺς συγγενεῖς καὶ ἐν κατηγορηματικὸν «ἄλλον δὲ μηδένα» ἀποκλείει πᾶσαν ἐξαίρεσιν. Γενικῶς μνημονεύονται αἱ γυναῖκες. Οὕτω δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὰς νὰ ἀπομακρυνθῶσι τοῦ τάφου πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τῶν ἀνδρῶν. Ὁ ἔντονος ὀλοφυρμὸς καθ' ὁδὸν πρὸς τὸν τάφον καὶ ὠρισμένα δεισιδαίμονα ἔθιμα, ἅτινα δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῶσι μόνον ὑπὸ τῶν γυναικῶν, ὡς ἡ μεταφορὰ τῶν σαρωμάτων εἰς τὸν τάφον, ἀπαγορεύονται, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ νὰ χυθῇ ὕδωρ ὑπὸ τὴν κλίνην ἢ νὰ τεθῇ κύλιξ ἐκεῖ. Φανερὰ εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ νομοθέτου ὅπως μὴ δοθῇ εἰς τὸν θάνατον μεγάλη σημασία. Ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ ὀλοφυρμοῦ καὶ ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μνημοσύνων ἀνταποκρίνονται πλήρως εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου περὶ πένθους. Περίεργος ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἡ διαταγὴ νὰ ἐπαναφέρωσι τὸ φορεῖον καὶ τὰ καλύμματα ἐκ τοῦ τάφου εἰς τὴν οἰκίαν ὡς καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν στρωμάτων ἐκ τῆς νεκρικῆς οἰκίας εἰς τὸν τάφον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται βέλτιστα ἐκ τοῦ ἰδίου πνεύματος: ὁ τάφος δὲν εἶναι τόπος ἀπορρίψεως ἀχρήστων ἀντικειμένων, ἀλλὰ ἐν ἱερὸν τέμενος, ὁ τάφος εἶναι βωμός.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχὴ τοῦ νόμου συμπίπτει πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς στήλης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐχαράχθη, χωρὶς νὰ προηγηθῇ ἡ συνήθης εἰσαγωγὴ ψηφίσματος, ὅπως π.χ. εἰς τὸν νόμον τῶν Γαμβρειωτῶν περὶ πένθους¹, ἀποδεικνύεται σαφῶς, ὅτι ἡ σωζομένη ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖ μόνον ἐν τμῆμα μεγαλυτέρου νομοθετικοῦ συνόλου ἐκτεινομένου ἐπὶ πολλῶν στηλῶν, δηλαδὴ τῶν νόμων τῆς πόλεως.

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐν ᾧ προκειμένου περὶ νόμων τὸ κείμενον ἔπεται ἀμέσως μετὰ τὸ προοίμιον, ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ ἀρχεται διὰ παραγγέλματος «κατὰ τάδε θάπτειν τοὺς θανόντας». Εἶναι φανερόν ὅτι γενικὸς τίτλος τοῦ νόμου ἦτο «Οἶδε νόμοι περὶ καταφθιμένων». Οὗτοι συμπεριλαμβάναν διάφορα ἐδάφια, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν, καὶ δὴ τὸ πρῶτον καὶ σωζόμενον, φέρον τὸν ὑπότιτλον «κατὰ τάδε θάπτειν τὸν θανόντα», περιλαμβάνει τὰς διατάξεις

¹ CIG 3562. Sylloge³, 1219. Inscr. jurid. I 18. MICHEL, 520.

περὶ ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τὰ μετὰ ταύτης συνεπαγόμενα. Δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ ἐκ τούτου τὴν ὑπαρξίν δευτέρου ἐδαφίου φέροντος τὸν τίτλον «κατὰ τάδε πενθεῖν τὸν θανόντα», ἐφ' ὅσον εἰς τὸ σωζόμενον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς δὲν γίνεται μνεία τοῦ πένθους ὅπως ἀλλαχοῦ. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐνισχύει ὁ ἄνωθεν ἀναφερθεὶς νόμος τοῦ Ἀριστείδου περὶ πένθους, ὁ ὁποῖος ἄνευ ἀμφιβολίας ἀπετέλει τὴν ἀπολεσθεῖσαν συνέχειαν τῆς σωζομένης ἐπιγραφῆς.

Ἡ σημασία ταύτης δὲν ἔγκειται μόνον εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὸ ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγραφῆς τῶν νόμων τοῦ Ἀριστείδου, ὅπως ἡ ὑπὸ τῆς Βουλῆς τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸ 409 ψηφισθεῖσα ἀντιγραφή τοῦ νόμου τοῦ Δράκοντος¹. Ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τοποθετεῖ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Κέω εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 4ου αἰῶνος π. Χ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἐπεκράτουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Σπάρτης τὰ ὀλιγαρχικὰ καθεστῶτα², τὰ ὁποῖα ἐπανεφέρον τοὺς πατρίους νόμους, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀναγραφή τῶν νόμων τοῦ Σόλωνος ἐν Ἀθήναις³. Ὀλίγον ἀργότερον οἱ βασικοὶ οὗτοι νόμοι τοῦ Ἀριστείδου ἀνεθεωρήθησαν ὑπὸ τῆς Βουλῆς τῆς Ἰουλίδος, ὅπως ἀποδεικνύουν αἱ εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς αὐτῆς στήλης ἐγγεγραμμέναι «νεαραί».

Ἀκολουθῶς προσθέτομεν τρεῖς νόμους περὶ ταφῆς πρὸς σύγκρισιν. Ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος ὅπως παρέχεται ὑπὸ τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, Πρὸς Μακάρτατον 62, ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται. Ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ἥ ἂν προθῶνται, πρὶν ἥμιον ἐξέχειν. Βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρωνται, τὰς δὲ γυναῖκας ὀπισθεν. Γυναῖκα δὲ μὴ ἐξεῖναι εἰσιέναι εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος μηδ' ἀκολουθεῖν ἀποθανόντι, ὅταν εἰς τὰ σήματα ἄγῃται, ἐντὸς ἐξήκοντ' ἐτῶν γεγονυῖαν, πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσι. Μηδ' εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος εἰσιέναι, ἐπειδὴν ἐξενεχθῇ ὁ νέκυς, γυναῖκα μηδεμίαν πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσιν.

Ὁ ἀνάλογος νόμος τοῦ ἐν Δελφοῖς γένους τῶν Λαβυαδῶν⁴ παρουσιάζεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 5ου αἰ. π. Χ., εἶναι δὲ πιθανῶς ἀρχαιότερος.

20 *ἡδ' ὁ τεθμὸς πὲρ τῶν ἐντοφῆίων.—Μὴ πλέον πέντε καὶ τριάκοντα δρα-*
χμᾶν ἐνθέμεν, μήτε πριάμενο, μήτε Φοίκω τὰν δὲ παχεῖαν χλαῖναν φα-
 25 *τὰν εἶμεν. || Αἰ δέ τι τούτων παρβάλλοιτο, ἀποτεισάτω πεντήκοιτα δραχμάς,*
 30 *αἷ κα μὴ ἐξομώσει ἐπὶ τῷ σάματι μὴ πλέον ἐνθέμεν. Στρῶμα δὲ ἡὲν*
ἠυποβαλέτω καὶ ποικεφάλαιον ἡὲν ποτθέτω. Τὸν δ' ἐνεκρὸν κεκαλυμμένον φ
 35 *ερέτω σιγαῖ, κῆν ταῖς στρῶφαῖς μὴ κατιθέντων μηδαμεί, μηδ' ὀτοτυζόντων ἔ*
χθος τὰς Φοικίας πρίγ' κ' ἐπὶ τὸ σᾶμα ἡίκωντι. τῆνεῖ δ' ἔνατος ἔστω ἡέντε κα

¹ IG I² 45. Sylloge I², 111. MICHEL, 78.

² ΑΡΙΣΤ. Πολ. 35.

³ SWOBODA, Gr. Staatsk. II 853 - 855, 1.

⁴ BCH 19, 1895, 6. Hermes 31, 1896, 515. MICHEL, 784 ἀρ. 995 C 19 κῆ. Syll. 438, Inscr. jur. II 188.

40 *ha|oĩ γαῖ ἀποτθέθῃ· τῶν δὲ π||ρόστα τεθνακότων ἐν τοῖς | σαμάτεσσι μὴ*
θρηνεῖν μῆ|δ' ὁτοτύζεν, ἀλλ' ἀπίμεν Fo|ίκαδε ἕκαστον ἔχθω ho|με|στίων καὶ
 45 *πατραδελφεῶν || καὶ πενθερῶν κῆκγόνων κ|αὶ γαμβρῶν. Μηδὲ τᾷ ἡνσι|*
εραία(ι), μῆδ' ἐν ταῖς δεκάτα|ις, μῆδ' ἐν τοῖς ἐνιαυτοῖς | μῆτ' οἰμώζεν μῆτ'
 50 *ὁτοτύζε||ν. Αἱ δέ τι τούτων παρβ|άλλοιτο τῶν γεγραμ|μένων,—*

Ἡ νομοθεσία τῆς Μασσαλίας ἦτο εἰς τὰ τῆς ταφῆς αὐστηρά, ὅπως ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ζητήματα τὰ ἀφορῶντα τὴν ἐπίδειξιν πλούτου καὶ πολυτελείας. Μανθάνομεν ὅτι ἀπαγορεύεται ὁ ὀλοφυρμὸς καὶ κλαυθμὸς κατὰ τὴν ἐκφορὰν ἣτις γίνεται διὰ διτροχοῦ ἀμάξης¹ VAL. MAX. II 7: *ad sepulturae locum plaustro devehuntur sine lamentatione, sine planctu luctus funeris die domestico sacrificio adhibitoque necessariorum convivio finitur.*

Οἱ νόμοι συγκρινόμενοι δεικνύουσι μεγάλην ὁμοιότητα καὶ διαφέρουσι μόνον εἰς λεπτομερείας, αἵτινες ἀποκαλύπτουσι τὸν χαρακτῆρα τοῦ νομοθέτου. Ὁ Σόλων ἀφήνει ἐλευθέραν καὶ ἄνευ περιορισμῶν τὴν ἐκθεσιν τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τῆς οἰκίας. Ἀλλ' ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ νεκρὸς ἐγκαταλείπει τὴν οἰκίαν εἰσερχόμενος εἰς τὸν δημόσιον χῶρον τοῦ δρόμου, ὑπόκειται εἰς αὐστηρὰς διαταγὰς. Ὁρίζεται ἡ ὥρα τῆς ἐκφορᾶς, ἀπαγορεύεται ὁ ὀλοφυρμὸς καὶ κανονίζεται τὸ βάδισμα εἰς τὴν νεκρικὴν πομπὴν ὡς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μετεχόντων συγγενῶν. Εἰς τὴν νεκρικὴν πομπὴν οἱ ἄνδρες προβαδίζουν τῶν γυναικῶν. Ἐκτὸς τῶν ἡλικιωμένων γυναικῶν καὶ τῶν ἀδελφοπαίδων ἀπαγορεύεται εἰς τὰς γυναῖκας νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν νεκρικὴν οἰκίαν ἔστω καὶ ἐὰν ἀπεμακρύνθη ἤδη ἡ σορὸς καὶ νὰ παρακολουθῶσι τὴν ἐκφορὰν.

Εἰς τὸν νόμον τῆς φρατρίας τῶν Λαβυαδῶν ὀρίζονται τὰ ἔξοδα τῆς ἐκθέσεως τοῦ νεκροῦ εἰς 35 δραχμάς, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐκ τῆς οἰκίας παραληφθέντων πραγμάτων, ἐπίσης καὶ τὸ εἶδος, τὸ χρῶμα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν χρησιμοποιουμένων ὑφασμάτων καὶ στρωμάτων. Ἀπαγορεύονται ὁ ὀλοφυρμὸς καὶ αἱ διάμεσοι στάσεις εἰς τὸν δρόμον πρὸς τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, περιορίζονται τὰ μνημόσυνα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὴν κηδεῖαν καὶ τὰ μνημόσυνα μετεχόντων συγγενῶν.

Ὁ Σόλων εἶναι ὁ ἡπιώτερος, δὲν θίγει τὸν πλοῦτον οὔτε ἀπασχολεῖται εἰς λεπτομερείας. Ἡ δημοσία ἐμφάνισις τοῦ νεκροῦ ὅμως δυναμένη νὰ αὐξάνῃ τὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν παρατάξεων περιορίζεται εἰς ἓν ἐλάχιστον: ἡ προσπάθεια τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν παθῶν διαφαίνεται ὡς ἀπώτερος σκοπός.

Ὁ Ἀριστείδης ἐμφανίζεται ὡς νομοθέτης αὐστηρός, λεπτομερὴς μέχρι σχολαστικότητος καὶ κατηγορηματικός. Διακρίνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους, διότι μεριμνᾷ καὶ διὰ τὴν κατάργησιν καθαρῶς δεισιδαιμονικῶν ἐθίμων, ὡς τὸ τῆς τοποθετήσεως κύλικος κάτωθεν τῆς κλίνης τοῦ νεκροῦ καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν σαρωμάτων ἐκ τῆς οἰκίας εἰς τὸν τάφον. Τὸ ὕψος τῶν ἐπιτρεπομένων ἐξόδων διὰ τὰ καλύμματα τοῦ νεκροῦ δὲν εἶναι ἀσήμαντον καὶ εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀπλοῦν τύπον κλίνης, ὅστις ἐπιτρέπεται διὰ τὴν ἐκφορὰν. Ἐδῶ διαφαίνεται ἡ τάσις ἀποφυγῆς

¹ AM 53, 1928, πίν. 15 ἀρ. 92. K. MÜLLER, Leichenwagen Al. d. Gr., 16 εἰκ. 2.

δημοσίας ἐπιδεικτικῆς ἐμφανίσεως, τὴν ὁποίαν παρατηρήσαμεν εἰς τὸν νόμον τοῦ Σόλωνος. Ἡ αὐστηρότης καὶ τὸ κατηγορηματικὸν ὕφος δεικνύουν ὅτι ἡ ἀντίστασις προμηνύεται πείσμων, ἀλλὰ καὶ τὴν σθεναρὰν θέλησιν τοῦ νομοθέτου νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ.

Ἡ ἀκόλουθος

Σύνοψις τῶν νόμων: περὶ

Ὑδροποσίας	ἀπαντώντων	ἐν	Κέῳ,	Μασσαλία < Φωκαία,	Ἀθήναις,	Μιλήτῳ,	Λοκροῖς
Εὐκοσμίας γυναικῶν	»	»	Κέῳ,		Ἀθήναις,		Λοκροῖς
Ἑταιρῶν	»	»	Κέῳ				
Ταφῆς	»	»	Κέῳ,	Μασσαλία	»	Ἀθήναις	
Πένθους	»	»	Κέῳ,	Μασσαλία	»	Ἀθήναις,	Λοκροῖς
Αὐτοκτονίας	»	»	Κέῳ,	Μασσαλία	»		
Ἀργίας	»	»	Κέῳ,		Ἀθήναις		
Διαθηκῶν	»	»	Κέῳ,		Ἀθήναις		

δεικνύει ὅτι οἱ νόμοι ἐφαρμόζονται κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον εἰς Ἰωνικὰς πόλεις. Τὴν πρωτοβουλίαν ἀποδίδομεν εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἰωνίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας παρέλαβον οἱ νομοθέται τῶν πόλεων, τῶν νήσων καὶ ὁ Σόλων τὰς κατευθυντηρίου γραμμάς. Ὁ σπανιώτατος νόμος περὶ αὐτοκτονίας, εὕρισκόμενος ταυτοχρόνως ἐν Μασσαλία καὶ Κέῳ, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ νομοθέτης τῆς Κέῳ εὔρε το πρότυπον ἐν Φωκαίᾳ, ἀφ' οὗ εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑποτεθῇ ἐπίδρασις ἀπὸ τὴν μακρινὴν Μασσαλίαν. Ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἰωνικὴν διαφώτισιν ἢ κατάργησις τῶν δεισιδαιμονικῶν ἐθίμων.

Ὁ Ἀριστείδης δὲν εἶναι ἀνάξιος τῶν μεγάλων νομοθετῶν τῆς ἐποχῆς του, ὧν ὑπερέχει κατὰ πολὺ εἰς ἀποτελεσματικότητά. Διότι εἰς οὐδένᾳ ἄλλον τόπον, ἴσως ἐκτὸς τῆς Σπάρτης, ἡ ἠθικὴ ἐπίδρασις ἐνὸς νομοθέτου ὑπῆρξε τόσον διαρκὴς καὶ ἄμεσος ὅσον εἰς Κέῳ οἱ νόμοι τοῦ Ἀριστείδου. Ἐκδηλοῦται αὕτη εἰς τὴν ἄκαμπτον διατήρησιν ἐπὶ αἰῶνας ὀλοκλήρους τῆς ἄλλως τόσον εὐφλέκτου γυναικείας εὐκοσμίας, ὅπως ἀναφέρει μετὰ θαυμασμοῦ ὁ Πλούταρχος, εἰς τὸν ὑψηλὸν πολιτισμὸν τῶν τεσσάρων αὐτονόμων καὶ πλήρως λειτουργουσῶν πόλεων εἰς νῆσον ἐμβαδοῦ 110 τετρ. χιλιομέτρων καὶ μόνον, πατρίδος τῶν μεγάλων ποιητῶν Σιμωνίδου¹ καὶ Βακχυλίδου², τοῦ μουσικοῦ Πυθοκλείδου³, διδασκάλου τοῦ Περικλέους, τοῦ σοφιστοῦ Προδίκου⁴, τοῦ σοφιστοῦ Θηραμένους⁵, τοῦ περιπατητικοῦ Ἀρίστο-

¹ BERGK, Poetae Lyg. Gr. II 61. SCHMID-STÄHLIN, G. d. gr. Lit., 217 κέ.

² B. SNELL, Bacchylidis Carmina. WILAMOWITZ, Simonides. JEBB, Poems of B. SCHMID-STÄHLIN 221. Ὁ εἰς B. SCHMID-STÄHLIN 226 ἐκ παρεξηγήσεως τοῦ ἄρθρου Rendiconti dei Lincei VI (ser. 5) 6 κέ. μνημονευθεὶς διπλοῦς ἐρμῆς μετὰ τῶν προσώπων τοῦ Βακχυλίδου καὶ τοῦ Πινδάρου δὲν ὑπάρχει. Πράγματι πρόκειται περὶ δύο κεχωρισμένων ἀκεφάλων ἐρμῶν νῦν εὕρισκόμενων εἰς τὴν Αἴθουσαν τῶν Μουσῶν ἐν τῇ

Μουσείῳ τοῦ Βατικανοῦ ὑπ' ἀρ. 497b (Βακχυλίδης) καὶ 527b (Πίνδαρος). Πρβλ. Skulpt. d. Vatican. Museums III 1, σελ. 20 καὶ 91.

³ ΠΛΑΤ. Πρωταγόρας 316a. Ἀλκιβιάδ. I. 118c. ΠΛΟΥΤ. Περικλ. 4. Περὶ μουσῶν, 16, 1136.

⁴ ΠΛΑΤ. Μένων 96d. ΞΕΝΟΦ. Ἀπομν. II 1, 21. DIELSKRANZ, Vorsokr. II 308 κέ. GOMPERZ, Gr. Denker I, 342, 467. ZELLER, Philosophie d. Gr. I², 1060.

⁵ ΣΟΥ[Ι]ΔΑ[Σ] λ. RE V^A 2320.

νος¹, πολλῶν ἰατρῶν², ὅπως ὁ χειρουργὸς Ἐρασίστρατος³, ἰδρυτῆς τῆς σχολῆς τῶν Ἐρασιστρατειῶν. Τούτους πάντας, παράγοντας τοῦ ὑψηλοτέρου πολιτισμοῦ, διαπνέει ἡ ἰδία σοβαρότης καὶ ἠθική, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Τὴν ἠθικὴν ἐπιρροὴν μαρτυρεῖ ἐπίσης ἡ ἀνήκουστος ἀκμὴ τοῦ καλῶς ἐννοουμένου ὥς μέρους τῆς παιδείας ἀθλητισμοῦ μετὰ τῶν 69 νικῶν Κείων ἀθλητῶν εἰς τὰ Ἰσθμια, τὰ Νέμεα καὶ εἰς τὰ Ὀλύμπια (μέχρι τοῦ 459 π. Χ.⁴).

Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα, ἐπιζῶντα εἰς τὴν νῆσον μέχρι σήμερον, κρίνουν τὴν ἀξίαν τοῦ νομοθέτου Ἀριστείδου καὶ τὸν τοποθετοῦν μεταξὺ τῶν μεγάλων δημιουργῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

GABRIEL WELTER

¹ ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. 5, 70. RE II, 953.

² ΒΑΚΧΥΛ. I 16. Ἐπίτιμον ψήφισμα ὑπὲρ τοῦ ἱατροῦ Πολυγνώτου διὰ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἐν καιρῷ λοιμοῦ IG XII 5, 600.

³ ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγ. III 7, 57 σελ. 325. RE V, 333.

⁴ ΒΑΚΧΥΛ. 2, 10. Κατάλογος τῶν νικητῶν IG XII 5, 608.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΞ ΑΥΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ὅρουσσομένων τῶν σχετικῶν τάφων πρὸς θεμελίωσιν μεγάλης οἰκοδομῆς ἐν τῷ κτήματι Στεφάνου Τσιράκογλου, ὅπερ κεῖται κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς διασταυρώσεως τῶν πρὸς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Βεροίας καὶ πρὸς Νάουσας ὁδῶν, ἡ σκαπάνη προσέκρουσεν εἰς σειρὰν τάφων, οἵτινες ἀνεσκάφησαν δαπάναις τοῦ ιδιοκτῆτου κατόπιν ἀδείας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

Αἱ σκαφικαὶ ἐργασίαι ἤρξαντο κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1940 καὶ διήρκεσαν περὶ τὰς τεσσαράκοντα πέντε ἡμέρας, ἀπεκαλύφθησαν δὲ ἐντὸς τοῦ πρὸς ἀνοικοδόμησιν χώρου ἑκατὸν δέκα ποικιλόσχημοι τάφοι ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώιμον χριστιανικὴν περίοδον ἢ ἀντιθέτως εἰς τοὺς ἐσχάτους ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

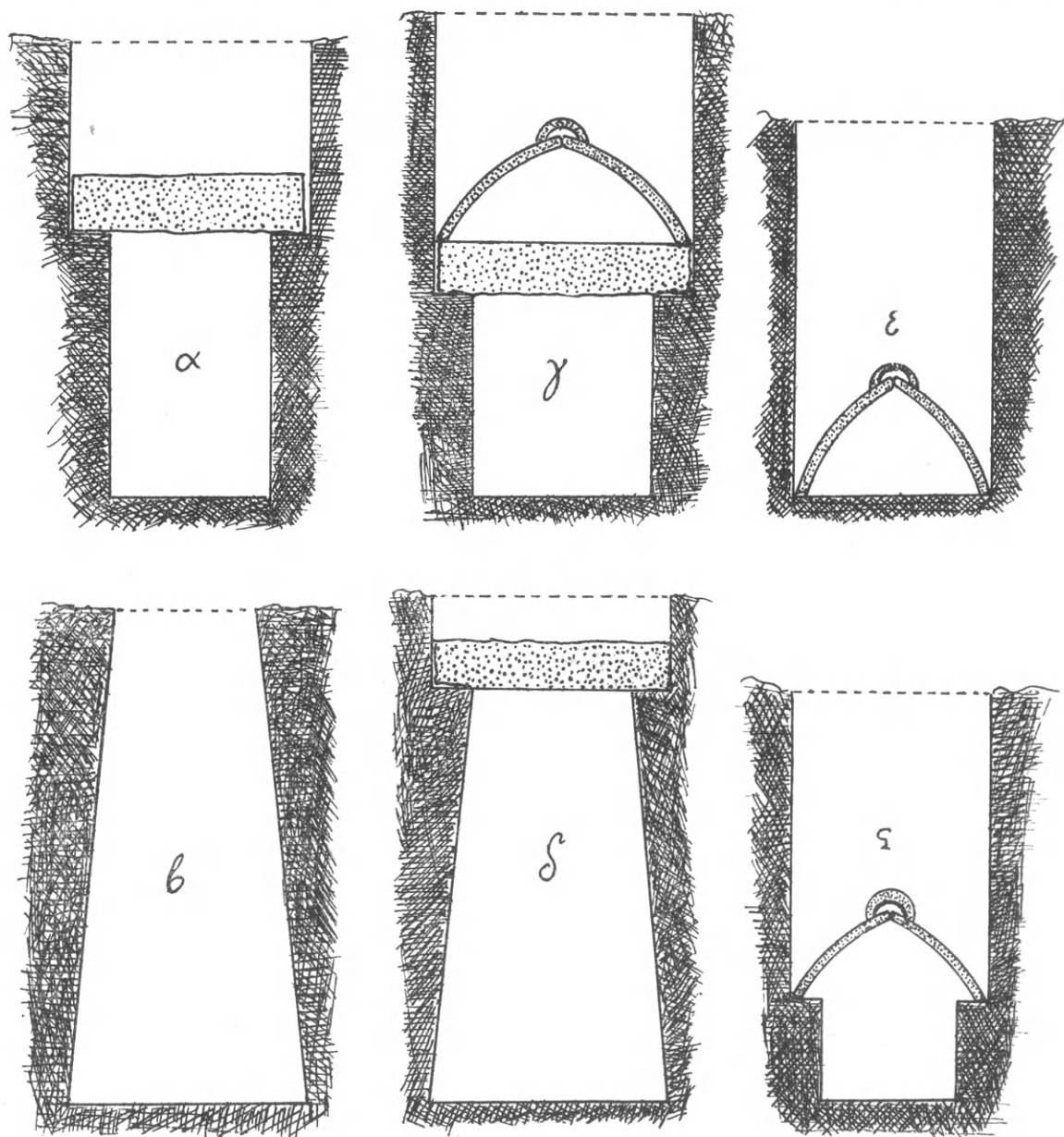
Τῶν τάφων τινὲς ἦσαν κάθετοι, ἄλλοι πυραμιδοειδεῖς, ἄλλοι κιβωτιόσχημοι, ὀλίγοι κεραμοσκεπάστοι, δύο ἦσαν κιβωτιόσχημοι ἐπενδεδυμένοι διὰ μαρμαρίνων πλακῶν λαμπρᾶς ἐργασίας μεθ' ἐνὸς νεκροῦ ἑκάτερος. Ἐν τρισὶν ὀρύγμασιν εὐρέθησαν ἀνὰ τρεῖς ἐπάλληλοι τάφοι, ὧν οἱ ἀνώτατοι ἦσαν μικύλοι ἀνήκοντες εἰς βρέφη. Τῶν καθέτων τινὲς ἔφερον ἓνα νεκρὸν τοποθετημένον ἐν εἰδικῷ ὀρύγματι, κειμένῳ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πυθμένος τοῦ τάφου. Οἱ πλείστοι τῶν τάφων ἔφερον πολλοὺς νεκρούς (σχεδιογρ. εἰκ. 1). Οἱ κάθετοι τάφοι ἐκαλύπτοντο διὰ τριῶν ἢ τεσσάρων πωρίνων πλακῶν, ὧν δύο ἔφερον ἀνὰ δύο στρογγύλας χαλκᾶς λαβὰς κινητάς, κατακλινομένας ἐντὸς κυκλικοῦ κατασκευάσματος. Οἱ τάφοι ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον βαθεῖς φθάνοντες μέχρι 3.50 μ.

Εἰς τὸ βόρειον τέλος ἄκρον τοῦ νεκροταφείου τούτου καὶ παρὰ τὴν πρὸς Νάουσας ὁδὸν ἀπεκαλύφθη μαρμαρίνη σαρκοφάγος (διαστάσεις: μῆκ. 2.25 μ., πλ. 1.13 μ. καὶ ὕψ. 0.83 μ.), φέρουσα κατὰ τὴν προσθίαν μακρὰν πλευρὰν τῆς προτομᾶς τριῶν γυναικῶν μέσης ἡλικίας. Τὸ τεθραυσμένον κάλυμμα ταύτης ἔφερε κατὰ τὰς γωνίας ἀκρωτήρια. Ἡ σαρκοφάγος ἔφερε πολλοὺς νεκρούς, εἶχε μετενεχθῇ ἄλλοθεν καὶ ἀνῆκεν εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν, ὥς δὲ δείκνυται ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν μορφῶν αὐτῶν, αἵτινες παρουσιάζονται σκληραὶ καὶ πραγματικά, πρέπει νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸν 2ον μ. Χ. αἰῶνα (εἰκ. 2).

Ἐντὸς τῶν τάφων εὐρέθησαν κτερίσματα σχετικῶς ὀλίγα, ἦτοι: α') Πήλινα· οἶνοχόαι, ὑδρίαι, σκύφοι, κύαθοι καὶ πινάκιον terra sigillata φέρον ἐν τῷ μέσῳ ἔκτυπον παράστασιν δύο Σιληνῶν ὀρχουμένων· ὁ ἕτερος τούτων κρατεῖ ἀντικείμενόν τι, πιθανῶς ἀσκόν (εἰκ. 3).

β') Μετάλλινα· εἰς σταυρὸς ἀργυροῦς μονογραμματικὸς εἰς τεμάχια, ἀργυροῦ

δακτύλιοι, ζευγος ἀργυρῶν ἐνωτίων, εἰς δακτύλιος χρυσοῦς λεπτός, ἐν χρυσοῦν ἔλασμα, ἐν περιάπτον, πόρπη χαλκῇ, ζευγος χαλκῶν ἐνωτίων, χαλκῇ βελονοθήκη,



Εἰκ. 1. Σχήματα τάφων τοῦ ἐν Βεροῖα οἰκοπέδου Στ. Τσιράκογλου κατὰ κάθετον τομήν.

α. Κάθετος κεκαλυμμένος. β. πυραμιδοειδής. γ. κάθετος διπλοῦς ἄνω κεραμοσκεπαστός. δ. πυραμιδοειδής κεκαλυμμένος.
ε. κεραμοσκεπαστός. ζ. ὄρυγμα τάφου κεραμοσκεπαστον ἐν τῷ πυθμένι καθέτου ὀρύγματος.

ἐν ᾗ εἶχε τεθῆ τμήμα λευκοῦ λεπτοῦ νήματος, χαλκοῖ δακτύλιοι καὶ ἰκωδωνίσκος χαλκοῦς μετὰ λαβῆς (παιδικὸν ἄθρυμα) (εἰκ. 4).

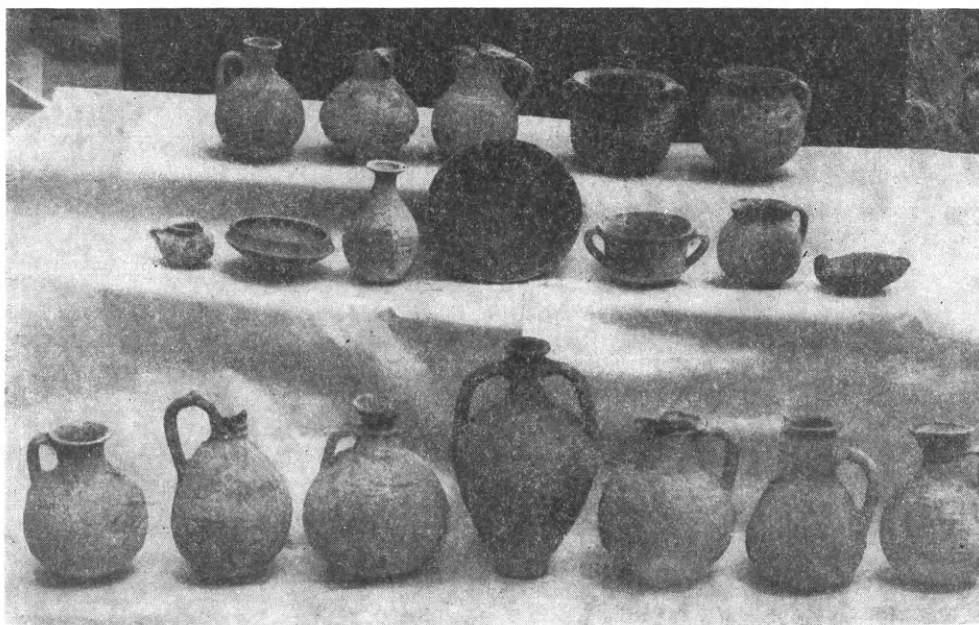
γ') Ὑάλινα δοχεῖα μετὰ σφαιρικῆς κοιλίας, δακρυδόχος, ἐν ποτήριον ἢ κανδήλα, ἐννέα περιδέραια μετὰ ψήφων ἐξ ὑαλώδους μάξης καὶ μία οἶνοχόη ἀρίστης

διατηρήσεως, ἀρτία, φέρουσα εἰς μὲν τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς λαβῆς παρὰ τὸ στόμα τριφυλλοειδὲς κατασκεύασμα κατὰ δὲ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς, κειμένην ἐν τῷ



Εἰκ. 2. Ἡ ἐν τῷ κτήματι Στ. Τσιράκογλου ἐν Βεροίᾳ ἀνευρεθεῖσα σαρκοφάγος μετὰ τριῶν γυναικείων προτομῶν.

μέσῳ τῆς κοιλίας, λεοντοκεφαλὴν· χεῖλη πεπλατυσμένα, ἰσχυρῶς προέχοντα· λαιμὸς

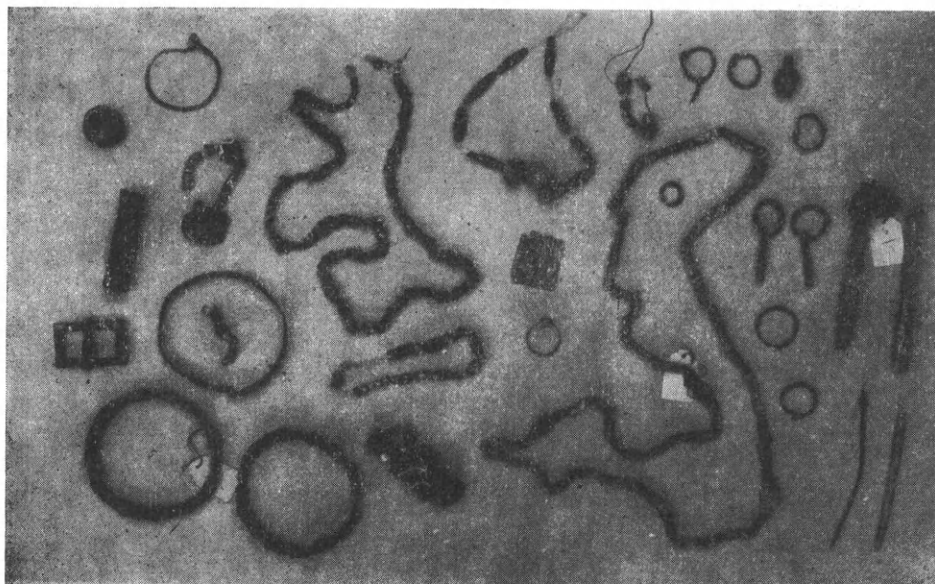


Εἰκ. 3. Πήλινα ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τάφων Βεροίας.

κυλινδρικός· περὶ τὴν βάσιν αὐτοῦ λεπτὸς δακτύλιος· βάσις ταπεινὴ διπλῇ· τὸ ὅλον σχῆμα ταύτης ἀπιδοειδές (εἰκ. 4, 5 καὶ 6).

δ') Ὅστεῖνα· ὁστεῖναι λαβαὶ καὶ περόναι (εἰκ. 4).

ε') Μαρμάρινα· 1) Ἐπιτυμβία στήλη (ὑψ. 0.80 μ., πλ. 0.57 μ. καὶ πάχ. 0.17 μ.),



Εἰκ. 4. Ποικίλα κτερίσματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τάφων Βεροίας.



Εἰκ. 5. Ὑάλινα δοχεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τάφων Βεροίας.

φέρουσα παράστασιν, ἥς σφύζονται μόνον τὰ κατώτατα ἄκρα γυναικὸς καθημένης ἐπὶ ἔδρας ἀριστερὰ καὶ τεσσάρων ὀρθίως πρὸ τῆς καθημένης ἰσταμένων προσώπων ἐν σειρᾷ (ex voto). Ἐπὶ τοῦ κάτωθεν τῆς παραστάσεως πλαισίου ἡ ἐπι-

γραφὴ: ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΗΡΩΙΣΣΑ Ἀρτεμισία ἡρώισσα· 2ου ἢ 1ου μ. Χ. αἰ·

2) Θραῦσμα προσθίας πλευρᾶς σαρχοφάγου, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφὴ:

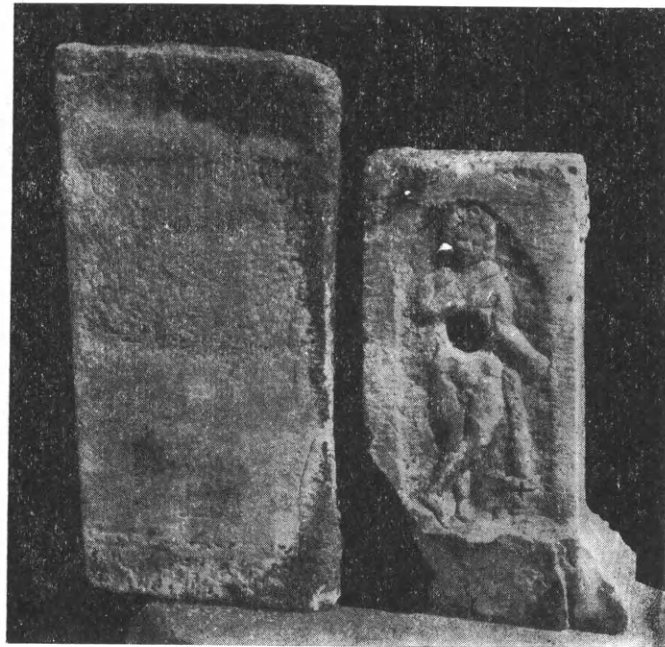
[ΖΩΣΙ]ΜΗ ΠΑΝΝΥΧΟΥ ΤΗ ΙΔΙΑ ΘΥ Ζωσίμη Παννύχου τῇ ἰδίᾳ θυ-
[ΓΑΤΡΙ Μ]ΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ γατρὶ μνείας χάριν.

(Εἰκ. 7 ἀριστερά)· 2ου ἢ 3ου μ. Χ. αἰ.

3) Στήλη βωμοειδῆς μεταποιηθεῖσα ἐκ προγενεστέρως χρήσεως (ὑψ. 0.67 μ., πλ. 0.28 μ. καὶ πάχ. 0.09 μ.), φέρουσα εἰς ἐκατέραν τῶν στενῶν πλευρῶν ῥόδακα ἐντὸς πλαισίου, κατὰ δὲ τὴν προσθίαν πλευρὰν ἐντὸς ἀτέχνου ἀχηβάδος ἀνάγλυφον ἄπτερον ἔρωτιδέα γυμνόν, ἔχοντα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὸν ἀριστερὸν ὄμιον, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἐλαφρῶς τεταμένην ἐπὶ κορ-



Εἰκ. 6. Ἡ ὑαλίνη οἰνοχόη μετὰ λεοντοκεφαλῆς κατὰ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τάφων Βεροίας.



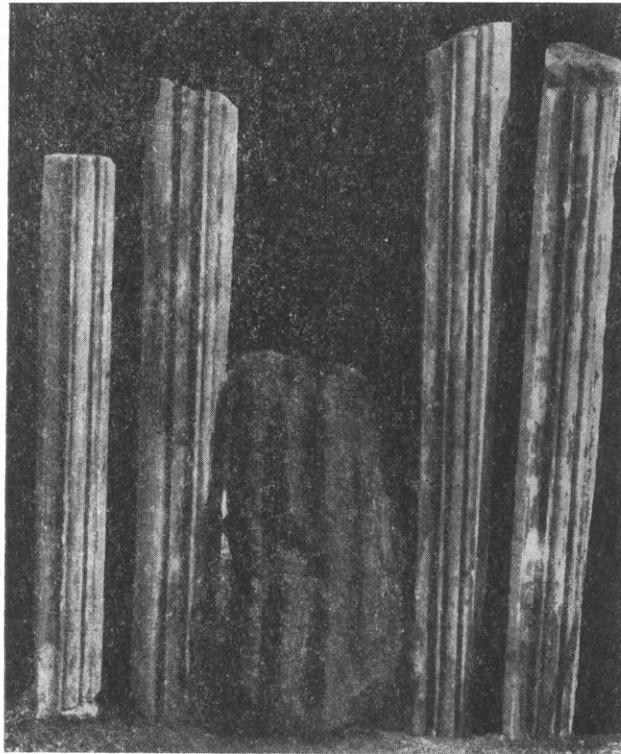
Εἰκ. 7. (Ἀριστερά). Θραῦσμα σαρχοφάγου. (Δεξιὰ). Ἀνάγλυφος ἄπτερος ἔρωτιδεὺς ἐκ τῶν ἐν Βεροίᾳ ἀνασκαφῶν.

μοῦ δένδρου, καὶ βαίνοντα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἐφ' οὗ χιαστὶ ἐν ἀνέσει ὁ ἀριστερός. Ἡ στήλη ἀποκεκρουμένη κατὰ τὴν ἀριστερὰν κάτω γωνίαν καὶ βεβλαμμένη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ πλαισίου (εἰκ. 7 δεξιὰ).

4) Τεμάχια πλαισίων ἀρίστης ἐργασίας καὶ ποικίλου ὕψους, θραύσματα πωρίνων δωρικῶν κιόνων (εἰκ. 8) καὶ ποικίλων κιονοκράνων μικρῶν διαστάσεων.

5) Στήλη μετὰ γείσου, ἄνευ ἀετώματος, ἀποκεκρουμένη κατὰ τὴν ἀριστερὰν

ἄνω καὶ κάτω γωνίαν λοξῶς καὶ ἀποφλοιωμένη καθ' ὅλον τὸ ἄνω πλάτος ἐπίσης λοξῶς ἐλλιπὴς κατὰ τὸ πρὸς τὰ κάτω στενούμενον δεξιὸν ἥμισυ καὶ ὁλόκληρον τὸ κάτω μέρος αὐτῆς· τὰ ὀπισθεν καλῶς εἰργασμένη (εἰκ. 9). Σφζόμενον ὕψ. 0.83 μ., μέγ. πλ. 0.41 μ. καὶ μέγ. πάχ. 0.11 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως τοῦ λίθου ἐπιγραφὴ ἐκ τριάκοντα στίχων ἐλλιπῶν. Γράμματα πρόστυπα, οὐχὶ στοιχηδόν, προέχοντα εἰς ὕψος 0.003 μ. ὕψος αὐτῶν κατὰ τοὺς πρώτους στίχους 0.02 μ., μειούμενον βαθμυδὸν μέχρι 0.015 μ.· διάστιχον 0.003-0.004 μ. Οἱ στίχοι ἐλαξεύθη-



Εἰκ. 8. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Βεροίας.

σαν ἐντὸς ἐλαφρῶς προεχουσῶν παραλλήλων ὀριζοντίων γραμμῶν. Ὁ μέγιστος τῶν στίχων γράμματα εἴκοσι δύο, ὁ ἐλάχιστος δέκα πέντε. Ἐν τῷ α' στίχῳ διετηρήθησαν μόνον τὰ γράμματα ΝΑ. Ἐν δὲ τῷ β' στίχῳ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος, ὅπερ στερεῖται τῶν τιμητικῶν τίτλων, ὁπότε ὁ πλήρης στίχος περιέχει τριάκοντα τέσσαρα γράμματα ἥτοι

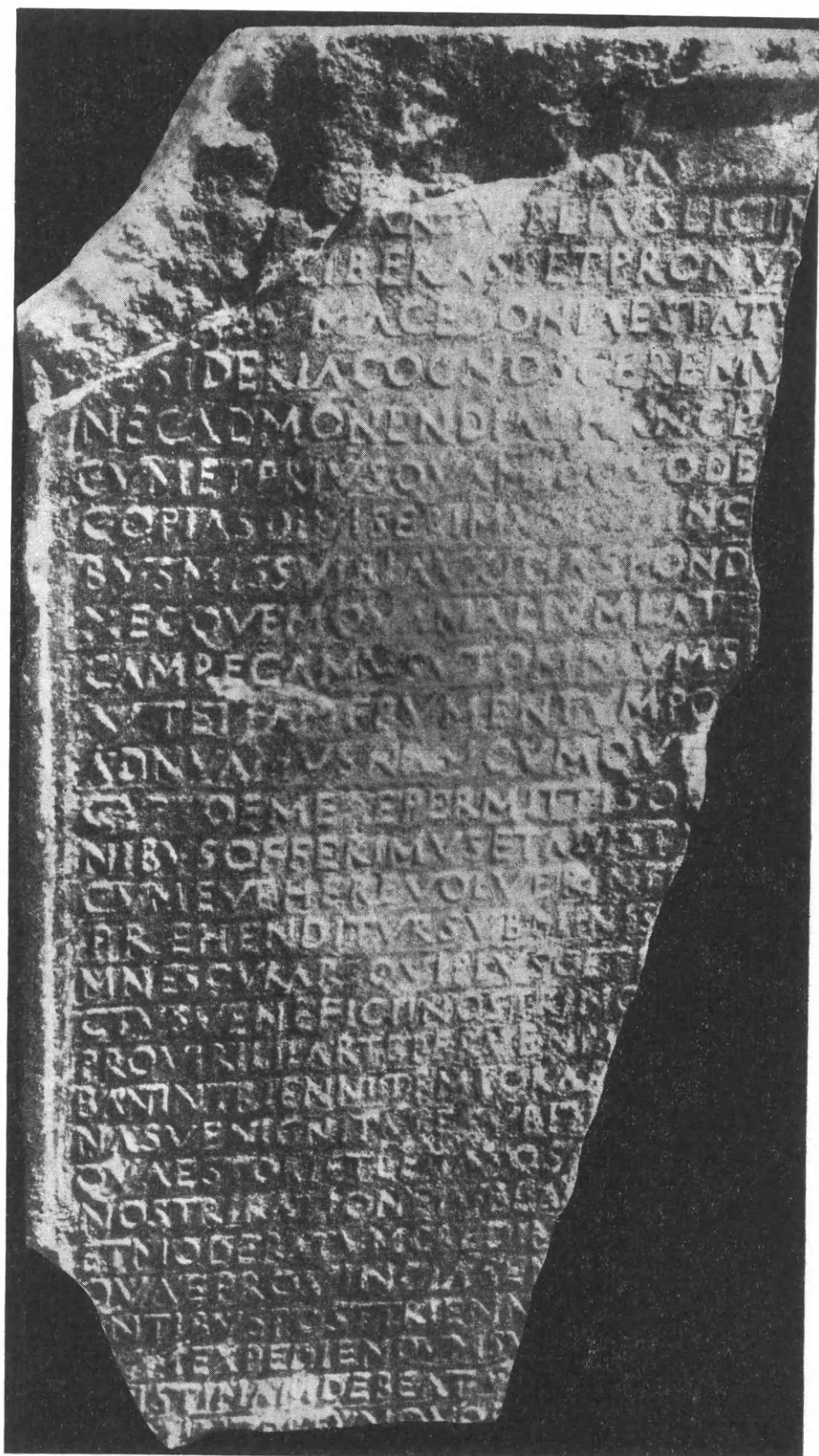
Imp. Caesar Publius Licinius Valerianus,

ἐὰν ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος συνοδεύεται ὑπὸ τῶν τιμητικῶν τίτλων ἥτοι *Imp. Caesar Publius Licinius Valerianus Pius Fel. Aug. p. m. t. p. cos. procos.* ὁ πλήρης στίχος δεόν νὰ περιέχῃ πεντήκοντα ἑπτὰ γράμματα. Τὸ διασωθὲν ἔχει οὕτως:

- na
- 1 [Imp. Caes]ar· *Publius Lici*[nius Valerianus]
[.]*liberasset pronu*
[. . . os]*Macedoniae statu*
- 5 *desideria cognosceremu*[s].
nec admonendias hanc p[acem]
cum et priusquam et quo de[beat]
copias diviserimus et hinc
bus missviri auxilia spond
- 10 *nequem quam alium late*
campecamus ut omnium si
ut etiam frumentum po
adnuamus nam cum qui
capto emere permitti sol
- 15 *nibus offerimus et adista*
cum evehere voluerint
prehenditur sub minis
mnes curare qui pius cep
ctus veneficii nostri no
- 20 *pro virili parte pervenia*.
bant in trienni tempora
nas venignitate subit
quaestori et legatos
nostri ratione jubeat
- 25 *et moderatum credim*[us]
quae provincia se[m]
[.]*ntibus post trienn*[ium]
[. .]*im expediendum su*
[pr]*istinam debeat* ☉
- 30 [enim inceptum quod].

Ὁ λίθος εὐρέθη ἀνεστραμμένος ἐπὶ τάφου, οὗτινος μετ' ἄλλων πλακῶν ἐχρησι-
μοποιήθη ὡς κάλυμμα, ἔνεκα τούτου γράμματά τινα ἀποτριβέντα ἀπέβησαν δυσ-
διάκριτα καὶ ἀμφίβολα· οὕτως ἐν τῷ ἐνδεκάτῳ στίχῳ τὸ τέταρτον γράμμα Ρ τῆς
λέξεως *campecamus* ἐνδέχεται νὰ ᾖ R, οὗτινος ἀπετρίβη ἡ λοξὴ πρὸς τὰ κάτω
κεραία, ὁπότε ἡ λέξις ἀναγνωστέα CAMRecamus. Ἐπίσης τὰ δύο πρῶτα γράμ-
ματα τοῦ δεκάτου τετάρτου στίχου ἀνέγνωσα CApto, ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ ᾖσι GVpto
καὶ νὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν λέξιν [E]GVpto. Τὸν τριακοστὸν τέλος στίχον ἔθεσα
ἐντὸς ἀγκυλῶν, διότι ἐκ τῆς βλάβης τοῦ λίθου διακρίνονται μόνον τὰ ἄνω μέρη
τῶν γραμμάτων, δημιουργοῦντα ἀβεβαίαν ἀνάγνωσιν.

Εὐνόητον, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σπουδαιότατον ἱστορικὸν
κειμήλιον. Ἐν αὐτῇ, ἔστω καὶ ἐλλιπεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδόν, ἔχει χαραχθῇ τὸ



Εἰκ. 9. Ἡ στήλη, ἐν ἣ ἀναγράφεται τὸ ἔδικτον τοῦ Αὐτοκράτορος Π. Λικινίου Οὐαλεριανοῦ
περὶ ἀπελευθερώσεως τῆς Μακεδονίας.

διάταγμα ἢ ἔδικτον, δι' οὗ ὁ αὐτοκράτωρ Πούπλιος Λικίνιος Οὐαλεριανὸς ἀπο-
νέμει τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν τέως ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Μακεδονίας ὑπὸ πε-
ριοριστικούς τινας ὅρους. Ἐπομένως ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ ἐλαξέυθη κατὰ τὸ ἔτος
254 μ. Χ., ἥτοι ἐντὸς τῆς κατὰ τοῦτο μόνον τὸ ἔτος διαρκείας βασιλείας τοῦ
αὐτοκράτορος τούτου.

Ἡ ἀνωτέρω στήλη, ὡς καὶ τὰ μαρμάρινα πλαίσια τὰ ἐν εἰκ. 8 ἀπεικονιζό-
μενα κατεστράφησαν καὶ τὰ τεμάχια αὐτῶν διασκορπισθέντα τῇδε κακεῖσε ἀπω-
λέσθησαν ὀριστικῶς. Καὶ ἀπεδόθη μὲν ἡ καταστροφὴ καὶ ἀπώλεια εἰς τοὺς μετὰ
τινας μῆνας εἰσελάσαντας Γερμανούς, ἀλλ' εἶναι βέβαιον καὶ ἀληθές, ὅτι ῥουμα-
νίζοντες ἢ βουλγαρίζοντες περίοικοι τοῦ χώρου, ἐν ᾧ ταῦτα εἶχον ἀποτεθῇ, πλη-
ροφορηθέντες, ὅτι ὁ Δῆμος, εἰς ὃν ἀνῆκε τὸ οἰκόπεδον, διέθεσε τοῦτο πρὸς ἴδρυ-
σιν Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐν Βεροίᾳ, προέβησαν εἰς τὴν καταστροφὴν πρὸς
ἀποσόβησιν τῆς ιδρύσεως τοῦ Μουσείου ἢ ἐξ ιδιοτελείας ἢ διὰ λόγους ἀνθελλη-
νικούς. Ἄλλως οἱ συνοδεύσαντες τὰ στρατεύματα Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι ἀσφαλῶς
θὰ προέβαινον εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ ἐξασφάλισιν τῶν ἀπολεσθέντων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΚΟΤΖΙΑΣ

Ο ΗΡΑΚΛΗΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ

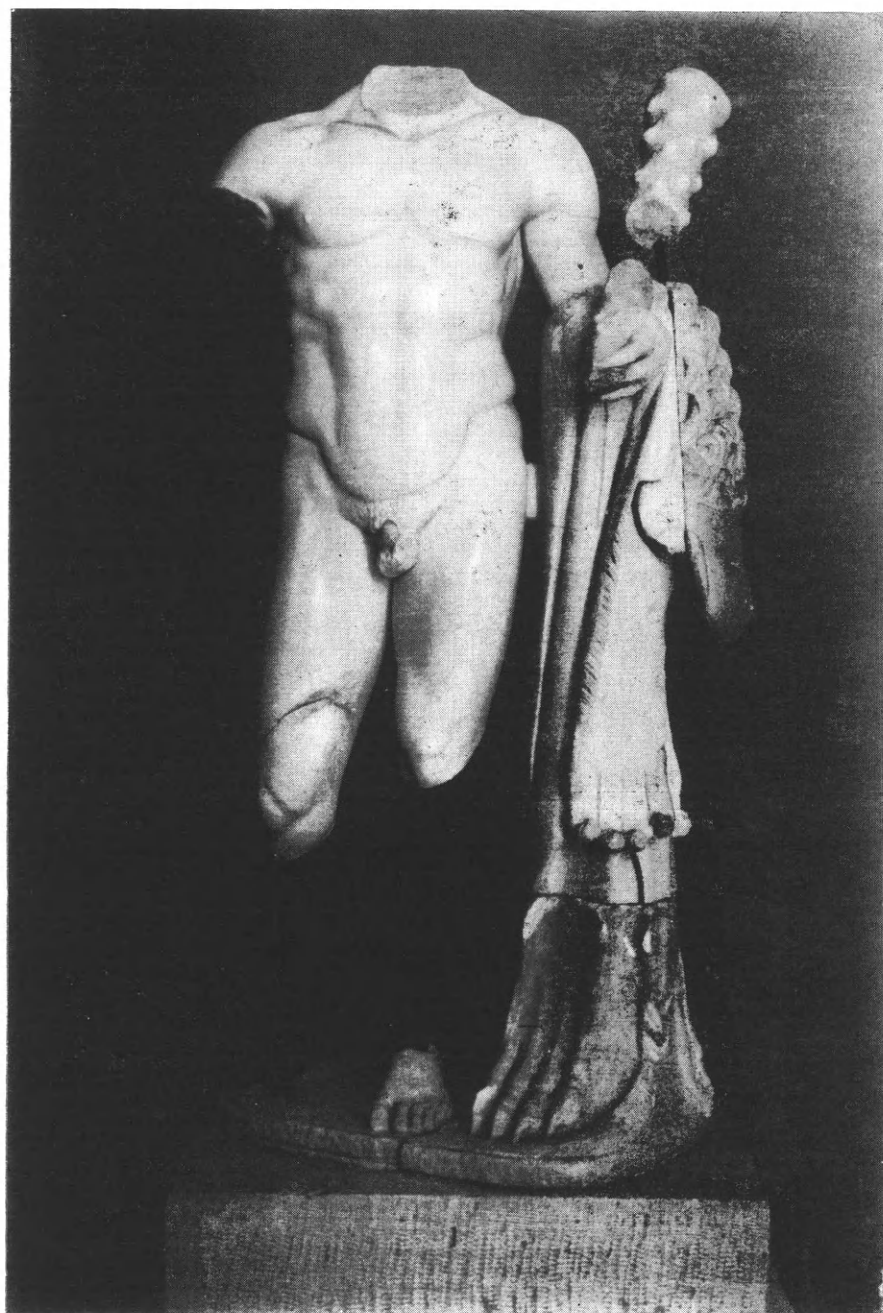
Μετά την αποκάλυψιν τῶν εὐρημάτων τῆς Ρηνείας ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Δ. Σταυροπούλλου (1898, 1899) καὶ συνεχιζομένων τῶν ἀνασκαφῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου (1900) εἰς ἄλλα σημεία τοῦ βορείου τμήματος τῆς νήσου, εὐρέθη, ἐγγὺς τοῦ ναύ-σκου τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ἐντὸς ἀρχαίου μικροῦ οἰκοδομήματος (μήκους 4.65 μ. καὶ πλάτους 4 μ.), Ἡρακλείου, ὡς ἀπεκάλεσε τοῦτο ὁ ἐρευνητής¹, ἀκέφαλον ἄγαλμα, ὃπερ ἐκτίθεται ἔκτοτε εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Μυκόνου, καταχωρισθὲν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Μουσείου ὑπ' ἀρ. 1².

Πρόκειται περὶ ἀγάλματος Ἡρακλέους (πίν. Ι), ὅστις παριστάνεται ὄρθιος καὶ γυμνός, ὀλίγον μικρότερος τοῦ φυσικοῦ. Τὸ ἄγαλμα ἔχει ὕψος μετὰ τῆς πλίνθου 1.14 μ. Μάρμαρον Πάριον. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος εἶναι ἐστιλβωμένη μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος καὶ τῆς χειρὸς φερό-μένην λεοντὴν καὶ τὸ ρόπαλον. Ἐλλείπει ἡ κεφαλὴ, ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ βραχίονος, ὁ δεξιὸς πούς ἀπὸ τοῦ γόνατος, ὡς καὶ ὁ ἀριστερὸς τοῦ ὁποίου σφύζεται, ἐπὶ τῆς πλίνθου προσκεκολλημένος, ὁ ταρσὸς μετὰ τῶν δακτύλων. Ὅμοίως ἐλλείπει τμήμα ἐκ τοῦ μέσου τοῦ ροπάλου, ἀποκεκρουμένη δὲ εἶναι ἡ λεοντὴ εἰς τινα σημεία, ὡς καὶ ἡ πλίνθος. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ ἄκρον τοῦ ροπάλου, φερόμε-νον χιαστὶ πρὸς τὰ ὀπίσω, ἐπὶ τοῦ πήχεως δὲ εἶναι ἐρριμμένη ἡ λεοντὴ, εἰς τρό-πον ὥστε νὰ περιβάλλῃ αὕτη καθ' ὀλοκληρίαν σχεδὸν τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ὁ ἀριστερὸς ἀγκών. Ἡ κεφαλὴ τῆς λεοντῆς καὶ ἡ χαίτη εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ἰδιαίτερου τμήματος μαρμάρου, προσηρμοσμένου κατα-κορύφως πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τμήμα ταύτης. Δέον νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ἀγάλματος (κεφαλὴ, χαίτη) ἔχει διαφορετικὴν, ἐπὶ τὸ σκοτεινό-τερον, ἀπόχρωσιν, προφανῶς ὅμως ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἐδάφους, ἐνθα ἔκειτο μέχρι τῆς εὐρέσεώς του. Ὅμοίαν δὲ ἀπόχρωσιν καὶ διὰ τοὺς ἰδίους προφανῶς

¹ ΠΑΕ 1900, σ. 68-69. Πρβλ. Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ΑΕ 1937, σ. 576 κἑξ. KENT JOHN, Hesperia 1952, σ. 9 κἑξ., ἐνθα ὁ Kent χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς Μι-θραῖον, ὃπερ τελείως ἀδύνατον. Ἐπισκεφθεὶς ἐσχάτως τὸν χώρον τοῦτον παρετήρησα ὅτι ἅπασαι αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολάς, ὁμαλῆς κλίσεως, πλευραὶ τῶν πέριξ ὑψωμάτων (λόφων) συγκλίνουν πρὸς ἓνα κεν-τρικὸν ρύακα, εἰς τὸ παρὰ τὴν θάλασσαν τέρμα τοῦ ὁποίου εὐρεται τὸ Ἡράκλειον. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ Ἱεροῦ Ἡρακλέους καὶ Νυμφῶν, ὃπερ βεβαιοῦται ἐκ

τῆς ὑπαρχούσης δεξαμενῆς μὲ μωσαϊκὰ δελφίνων εἰς τὸν πυθμένα ταύτης, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀνευρεθεισῶν, εἰς σχῆμα ὀστράκων, ὑδρορροῶν, τῆς παρακειμένης (πρὸς ΒΑ.) ἐτέρας δεξαμενῆς τῶν ἰδίων χρόνων, σχεδὸν τε-λείως κατεστραμμένης, ὡς καὶ τοῦ ἐφαπτομένως (πρὸς ΒΔ.) τοῦ μικροῦ οἰκοδομήματος βαθυτάτου (7.50 μ. δια-μέτρου 2.80 μ.) ἀρχαίου φρέατος.

² Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Καθ. κ. Ν. Κοντολέοντα, ὅστις παρητήθη τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀγάλματος τὴν ὁποίαν ἐσκόπει.



Ἀγάλμα Ἡρακλέους ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Μυκόνου (ἐκ Πηνείας).

λόγους, παρουσιάζει καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ σημείου θραύσεως καὶ κάτω κορμὸς τοῦ δένδρου¹ μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ λεοντῆς, καθὼς καὶ τῆς πλίνθου μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς σφρῶ- μένου ἄκρου ποδός.

Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐφέρετο πιθανώτατα πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ μετὰ πολὺ ὀλιγωτέ- ρας κάμψεως ἢ ἡ ἀριστερά, προφανῶς δὲ ἐστρέφετο πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἐκράτει ἀντικείμενόν τι².

Τὸ σῶμα στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, τοῦ ἀνέτου δεξιοῦ ἀνασυρο- μένου πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὀπίσω καὶ ἐπὶ τῶν δακτύλων στηριζομένου πιθανῶς. Ἐκ τῆς διατάξεως τῶν ὀστέων τῆς κλειδὸς προκύπτει ἀσφαλῶς ὅτι ἡ κεφαλὴ ἐστρέ- φετο πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἡ ἀνατομικὴ διάπλασις τοῦ στήθους καὶ τῶν πλευρῶν δηλοῦται μὲ σαφῇ καὶ ἔντονον σχηματισμόν, ὁμοίως δὲ αἱ λεπτομέρειαι τῆς κοιλίας καὶ ἡ εἰς σχῆμα λύρας διαπεπλατυσμένη γραμμὴ τῶν βουβώνων διακρίνονται χαρακτηριστικώτατα.

Ἡ ἀριστερὰ κνήμη, τὸ στηρίζον δηλ. σκέλος, σχηματίζόμενον κατακόρυφον, εὐρίσκεται τοποθετημένον ὑψηλότερον τοῦ ἀνέτου σκέλους, ὅπερ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν δακτύλων.

Ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ κορμοῦ μὲ τὸν περισσότερον ἐπίπεδον σχηματισμόν καὶ τὴν συγκρατημένην προσπάθειαν ἐξάρσεως τῆς τρίτης διαστάσεως, μᾶς ὁδηγεῖ εὐ- χερέστερον εἰς τοποθέτησιν τοῦ προτύπου εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ 5ου αἰ., ὥς θὰ ἴδωμεν.

Ἐπειδὴ ὁ τύπος οὗτος τοῦ Ἡρακλέους ἐμφανίζεται, ἐκτὸς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ρηνείας, καὶ εἰς ἄλλα ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ἅτινα ἀποτελοῦσι μίαν ὁμάδα ἀπο- δίδουσιν ἓνα καθωρισμένον τύπον τοῦ Ἡρακλέους, ὅστις μέχρι τοῦδε δὲν ἔγινεν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας ἐρεῦνης, θεωροῦμεν σκόπιμον, ἵνα καταστήσωμεν γνωστὸν τὸν τύπον τοῦτον ἐνταῦθα.

1. Τὸ σημαντικώτερον, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἔργον τῆς ὁμάδος ταύτης εἶναι ὁ Ἡρακλῆς οὗτος τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου, ὅστις ἐλάχιστα καὶ ἐλλιπῶς εἶναι μέχρι τοῦδε γνωστός³.

2. Μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἡμέτερον παρουσιάζει ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους

¹ Ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου εὐρέθῃ τεθραυσμένος εἰς δύο τεμάχια καὶ εἰς ὕψος 0.27 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως μετὰ τῆς πλίνθου.

² Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σαμοθράκης ἐκτίθεται χαλ- κοῦν ἀγαλμάτιον (0.07 μ. ὕψ., ἐλλείπουσιν οἱ πόδες ἀπὸ τοῦ μέσου τῶν κνημῶν) Ἡρακλέους γενειοφόρου, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους στηριζομένου, φέροντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὑψωμένον τὸ ρόπαλον, χιαστὶ πρὸς τὸ σῶμα καὶ ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου πῆχεως τὴν λεοντὴν ἐρριμμένην, προσκεκολλημένην δὲ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, μηροῦ καὶ κνή- μης, ἀνευ δηλ. ὑποστηρίγματος, διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔμ- πρὸς δὲ φερομένης δεξιᾶς κρατεῖ κἀνθαρον. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι σχεδὸν ὁμοῖος πρὸς τὸν ἡμέτερον καὶ συ- νεπῶς μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τοιοῦτον ἢ ἀνάλογον ἄγγειον ἐκράτει καὶ ὁ Ἡρα-

κλῆς τῆς Μυκόνου (βλ. καὶ κατωτ. Ἡρακλῆν ἀναγλύφου Δήλου).

³ Ὁ CULTRERA εἰς τὸ *Memorie della R. Accade- mia dei Lincei*, 1910, σ. 184 σημ. ἀρ. 2, περιγράφων τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου λέγει: «ἀγαλμάτιον τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου. Ἐλλείπουσιν οἱ πόδες, ἀλλὰ ἐστηρίζετο εἰς τὸν ἀριστερόν καὶ ἐκίνει τὸν δεξιόν, ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις δὲν προεβάλλετο, ὅπως εἰς τὸ ἀγαλμα τοῦ Albertini· ἐλλεῖπει ἐπίσης ἡ δεξιὰ χεὶρ. Ἡ λεοντὴ εἶναι τεθειμένη εἰς τὸν πῆχυν τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἐντὸς τῆς ὁποίας περικλείεται, ὅπως εἰς τὸν Ἡρακλέα τοῦ Lansdowne. Ἐν συνεχείᾳ ὁ F. JOHNSON, *Lysippos*, 1927, σ. 208 κέ., ἀναφερόμενος εἰς τὸν Cultrera, λέ- γει: «ὁ Cultrera ἀναφέρει ἐν ἀγαλμάτιον ἐκ Μυκόνου, ὅπερ προφανῶς εἶχε τὸ ρόπαλον ἐπὶ τοῦ ὤμου».

τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου¹ (εἰκ. 1). Πρόκειται περὶ ἀγαλματίου Ἡρακλέους, νέου, γυμνοῦ, ὀρθίου φέροντος ρόπαλον καὶ λεοντὴν ἀκριβῶς κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἡμετέρου. Προέρχεται ἐκ Σμύρνης. Τοῦτο διατηρεῖται μᾶλλον καλῶς. Ἐλλείπει ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐκ τοῦ μέσου τοῦ βραχίονος, ἐνῶ διὰ τῆς στηριζομένης ἐπὶ ὑποστηρίγματος ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν λεοντὴν καὶ τμῆμα μόνον τοῦ ροπάλου, ὅπερ ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου βραχίονος, σωζομένου ἐπ' αὐτοῦ ἐνὸς τμήματος τοῦ σημείου συνδέσεως καὶ στηρίξεως. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ, δηλ. πρὸς τὸ ἄνετον σκέλος. Ἐργασία ἀδρὰ χαρακτηρίζει τὸ ὅλον ἔργον καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, ὅστις εἶναι λίαν ἐπιμελελημένης ἐργασίας, ἐπιβαλλομένης καὶ ἐκ τοῦ σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους.



Εἰκ. 1. Ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους ἐν Λούβρῳ.

Σημαντικὴν βοήθειαν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀρχικοῦ τύπου παρέχει τὸ ἄγαλμα τοῦτο τοῦ Λούβρου, διότι διασφύζει τὴν κεφαλὴν καὶ βεβαιοῦται οὕτω ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ ὑποτεθεῖσα στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἡμετέρου.

3. Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θήρας εὐρίσκεται ἐν ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους, ὅπερ ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς ἀρχαίας πόλεως².

Τὸ ἀγαλμάτιον εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ἐχει σφζόμενον ὕψος 0.45 μ., ἔλλείπει δὲ ἡ κεφαλὴ, ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ ὤμου, ὁ ἐξ ἰδιαιτέρου τεμαχίου πρόσθετος ἀριστερὸς πῆχυς καὶ τὰ κάτω ἄκρα ἀπὸ τῶν γονάτων. Ἐργασία Ρωμαϊκῶν χρόνων, ἰδιαιτέρως δὲ ἔντονος εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν μυῶνων. Ὁ Ἡρακλῆς, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, ἔχει ἄνετον τὸ δεξιόν. Διὰ τῆς ἀρι-

στερᾶς χειρὸς ἐκράτει τὴν λεοντὴν, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τὸ ρόπαλον, ἡ δὲ κατεύθυνσις τῆς ἔλλειπούσης δεξιᾶς εἶναι ἐπίσης ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου Ἡρακλέους. Εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Θήρας εἶναι φανερὰ ἡ τάσις τοῦ γλύπτου νὰ ἀποδώσῃ ἐντονώτερον τὰς λεπτομερείας, ἀκόμη δὲ καὶ περισσότερον στρογγύλος εἶναι ὁ κορμός.

4. Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Δήλου εὐρίσκεται ἐν ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους, ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Δήλου (1894) ἐντὸς οἰκίας ΒΑ. τῆς Ἱερᾶς Λίμνης (ἀριθ. Καταλ. Α 984/9429)³.

Τὸ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀγαλμάτιον (εἰκ. 2), ὕψ. 0.25 μ., εἶναι ἀκρωτηριασμένον. Ἐλλείπει ἡ κεφαλὴ καθὼς καὶ μέγα μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ τοῦ στήθους, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ καρποῦ, τὸ ἀριστερὸν σκέλος ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ κάτω.

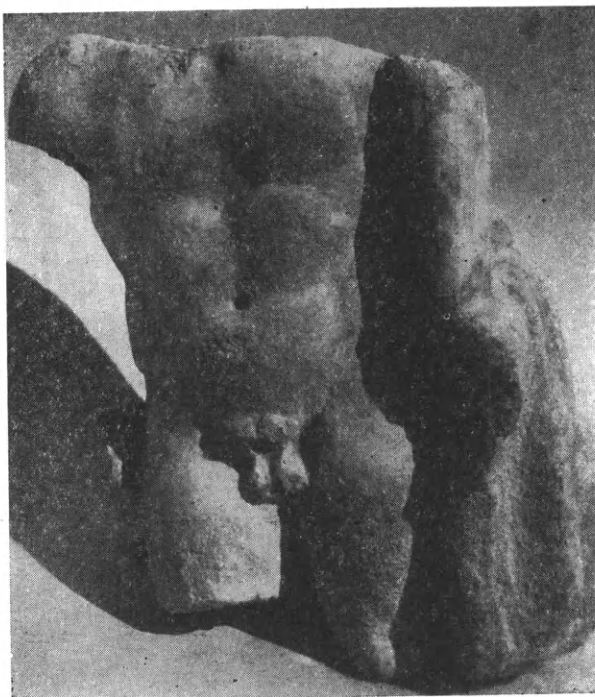
¹ Musée du Louvre. Catalogue sommaire, σ. 36, ἀριθ. 3083, πίν. XVII. JOHNSON, Lysippos, Durham (1927), σ. 212, πίν. 42.

² F. HILLER VON GAERTRINGEN, Thera III, 1904, σ. 173, εἰκ. 169 a, b.

³ BCH XIX, 1895, σ. 491.

Ἐκτὸς ἄλλων ἀποκρούσεων ἐλλείπει ὁμοίως ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ ὤμου, ἐκτὸς ἐλαχίστου σφζομένου μέρους, ὡς καὶ τὸ δεξιὸν σκέλος ἐκ τοῦ μέσου τοῦ μηροῦ. Ὁ Ἡρακλῆς παρίσταται ὄρθιος, γυμνός, κατενώπιον. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἐστηρίζετο τὸ ρόπαλον (σφάζεται τὸ κατώτερον αὐτοῦ μέρος), τὸ ὁποῖον κρατεῖται ὑπὸ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἥτις φέρεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς καμπτομένου τοῦ ἀγκῶνος, μεταξὺ τοῦ ὁποίου καὶ τῆς χειρός, ἐπὶ τοῦ βραχίονος, κρατεῖται καὶ ἡ λεοντῆ· μικρὸν μόνον καὶ ταύτης μέρος σφάζεται, ἐπὶ κορμοῦ δένδρου προφανῶς στηριζομένης.

Ἡ καθ' ὁλοκληρίαν σχεδὸν ἐλλείπουσα δεξιὰ χεὶρ ἐφέρετο πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐμπρὸς. Ὁ Ἡρακλῆς στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, μὲ ἀνέτον τὸ δεξιόν, φερόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἔξω, ὡς ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν τὸ ἄγαλμα ὁρώμενον ἐκ τῶν ὀπισθεν. Τὸ περίγραμμα τῆς κοιλίας, ὡς καὶ ἡ βουβωνικὴ γραμμὴ εἶναι ἐντόνως τονισμένα, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ στῆθος. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ κορμὸς εἶναι ἐπίπεδος καὶ ἡ ὀπισθία πλευρὰ ἀδρῶς εἰργασμένη, ὅμως εἶναι φανερὰ ἡ τάσις τοῦ καλλιτέχνου πρὸς στρογγυλοποίησιν, ἡ ὅλη δὲ ἐργασία εἶναι ξηρὰ καὶ χωρὶς μεγάλην προσπάθειαν ἐπιτεύξεως ἀπαλῆς ἐπιφανείας.



Εἰκ. 2. Θραῦσμα ἀγάλματος Ἡρακλέους ἐν Δήλῳ.

Ἀκόμη δέον νὰ τονισθῇ ὅτι ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τοῦ Ἡρακλέους τῆς Δήλου ὑπάρχει συμφυῆς προεξοχή ἐκ μαρμάρου, ἀνήκουσα προφανῶς εἰς τὸ κρατούμενον διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός ἀντικείμενον, ἐκτὸς ἐὰν ὑπῆρχεν ἄλλη μορφή, μικροτέρου μεγέθους ἢ ἕτερον πρᾶγμα, ὅπερ συνεπλήρου τὴν παράστασιν, ὡς συμβαίνει συνήθως εἰς συμπλέγματα γλυπτῶν. Ἡ κατὰ τὸ ἄνω δὲ μέρος θραῦσις τῆς προεξοχῆς δεικνύει ὅτι συνεδέετο πρὸς τὰ ἄνω μετὰ τινος ἀντικειμένου ἢ τῆς δεξιᾶς χειρός, ἀποκλειομένης τῆς συνδέσεως πρὸς κορμὸν δένδρου ἢ ἄλλο στήριγμα, ὡς εἰς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, ἔνθα ἡ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ προεξοχή συνῆπτε τὸ ἄγαλμα πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν στάσιν ἐν γένει ἐνθυμίζει πολὺ τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ ρόπαλον ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ βραχίονος, ὡς εἰς τὸν τῆς Μυκόνου, ἐξ οὗ ἐπιβάλλεται ἐλαφρὰ στροφή τοῦ κορμοῦ ἀριστερά, ὡς καὶ τοῦ ὁμωνύμου ὤμου, εἰς τρόπον ὥστε διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ροπάλου νὰ εὗρίσκεται εἰς τὸ ἴδιον ἐπίπεδον μετὰ τοῦ στή-

θους¹. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος εἶναι λελεασμένη.

Τὰ τέσσαρα ταῦτα ἀγάλματα ἀποδίδουσι τύπον νεαροῦ Ἡρακλέους, ἀγε-
νείου, ὀρθοῦ ἱσταμένου, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως εἶναι
φανερόν εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 4 ἀγαλμάτια, πιθανώτατα δὲ συμπεραίνεται καὶ
διὰ τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 3, ἔχοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἔμπρός,
διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ κρατοῦντα τὴν λεοντὴν καὶ τὸ ρόπαλον. Ὅτι δὲ ὁ οὕτω
ἀποκαθιστάμενος τύπος εἶναι εἰς ὥρισμένος τύπος ἀγάλματος Ἡρακλέους, δεικνύει
ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ καὶ ἐπὶ ἀναγλύφων.

Χαρακτηριστικῶς ὁμοία εἶναι ἡ παράστασις αὐτοῦ ἐπὶ μεταγενεστέρου ἀνα-



Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον Ἡρακλέους τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου.

γλύφου τῆς Δήλου (ἀριθ. 3184). Εἰς
τὸ μικρῶν διαστάσεων (πλάτ. 0.66,
ὑψ. 0.67) καὶ ἀρκετὰ ἀποκεκρουμέ-
νον ἀνάγλυφον τῆς Δήλου (εἰκ. 3),
ὅπερ ἀνευρέθη (1904) εἰς τὴν δυτι-
κὴν πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰτα-
λῶν, παρίσταται ὁ Ἡρακλῆς, κατε-
νώπιον ἱστάμενος, ἐπὶ τοῦ ἀριστε-
ροῦ σκέλους στηριζόμενος καὶ διὰ
τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ τεταμένης ὁμο-
νύμου κρατῶν ἀγγεῖον σπονδῆς
ὑπεράνω βωμοῦ. Ἡ στάσις του, ὡς καὶ
ἡ διάπλασις τοῦ σώματος, ἐνθυμί-
ζει ἀμέσως τὸν Ἡρακλέα τοῦ Λού-
βρου καὶ γενικῶς τὸν ἡμέτερον τύ-
πον, τὸ κρατούμενον δὲ οὕτω ἀγ-
γεῖον δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν
καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀγαλμάτια.

Ποῖος εἶναι ὁ οὕτω ἀποκαθι-
στάμενος Ἡρακλῆς; Ἐξ Ἀθηνῶν

εἶναι γνωστὴ σειρά ἀναγλύφων τὰ ὅποια σχετίζονται, ὡς ὑπετέθη ὑπὸ τοῦ
FRICKENHAUS, μὲ τὸ Ἡράκλειον τῆς Μελίτης.

Εἰς τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ ὁ Ἡρακλῆς παρίσταται εἰς τρόπον ἐνθυμίζοντα ἀμέ-
σως, παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους παραλλαγὰς, τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου. Οὕτω εἰς τὸ
ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν (ἀριθ. 2723), ἐντειχισμένον ἄλλοτε εἰς
τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου Ἀμαρουσίου², παρίσταται ἀριστερὰ ὁ Ἡρακλῆς
ὄρθιος, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν λεοντὴν καὶ τὸ πρὸς τὰ ὀπίσω ἀνυψωμέ-
νον ρόπαλον, μὲ τὴν δεξιὰν ἐκτεινομένην πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἀναγλύφου, πρὸς

¹ Πρβλ. καὶ ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους ἐν Βρυξέλλαις,
S. REINACH, Répertoire t. II, πίν. I, σ. 216, ἀριθ. 6,
ἐνθα σχεδὸν ὁμοίως κρατεῖται τὸ ρόπαλον ἐπὶ τοῦ ὤ-
μου. Ἐπίσης αὐτ. σ. 217, ἀριθ. 8, Louvre 351 (χαλκ.
ἀγαλμ.).

² A. FRICKENHAUS, AM XXXVI, 1911, σ. 121,
πίν. II. O. WALTER εἰς AM LXII, 1937, σ. 44. HANS
SÜSSEROTT, Griechische Plastik des 4. Jahr., σ. 110
κέξ. πίν. 16,4 (δεκαετία 390/80).

τὸ ὁποῖον καὶ προσβλέπει, καὶ ἔνθα πρὸ οἰκοδομήματος ἐκ δύο βαθμίδων, δύο δωρικών κίωνων καὶ ἐπιστυλίου, ἴσταται νέος, κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ἐπὶ τῶν νώτων ἱμάτιον, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν τείνει πρὸς τὸν Ἡρακλέα, ὅπισθεν δὲ τούτου πρεσβύτης, πιθανῶς ὁ πατὴρ τοῦ νέου.

Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο ὁ Ἡρακλῆς στηρίζεται, ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἡμέτερον, εἰς τὸ δεξιὸν σκέλος καὶ περισσότερον ἐντόνως, τοῦ ἀνέτου ἀριστεροῦ συρομένου πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὀπίσω καὶ ἐφ' ὀλοκλήρου σχεδὸν τοῦ πέλματος βαίνοντος, ἀλλὰ χαρακτηριστικώτατα ἐλαφρῶς.

Ἡ στήριξις τούτου εἰς τὸ δεξιὸν σκέλος ὀφείλεται ἀφ' ἐνὸς εἰς τὴν ἰσορροπῆσιν τῆς παραστάσεως, δεδομένου ὅτι τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν πρὸ τοῦ βωμοῦ μορφήν καὶ συνεπῶς οὕτω στηρίζεται καλύτερον, ἐξ ἄλλου δὲ τὸ ἀνετον ἀριστερὸν σκέλος παρακολουθεῖται ἀνετώτερον ἀπὸ τὴν φέρουσαν τὸ ρόπαλον καὶ τὴν λεοντὴν ἀριστερὰν, οὐδόλως ἐρειδομένην ἐπὶ ὑποστηρίγματος, ὥς εἰς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, τοῦ ὁποίου ἐπίσης τὸ χαλκοῦν πρότυπον ἐστερεῖτο στηρίγματος.

Εἰς τὴν ἰδίαν ομάδα ἀνήκει ἐπίσης ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Βοστώνης¹, ἔνθα, εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἐπὶ κατασκευάσματος ἐκ τριῶν βαθμίδων, ἐφ' ὧν στηρίζονται δύο δωρικοὶ κίονες μετ' ἐπιστυλίου, ὑπάρχει κρατηροειδὲς ἀγγεῖον μὲ δύο λαβάς. Ἐπὶ τῆς τρίτης ἄνω βαθμίδος ὑπάρχει ἐπιγραφὴ εἰς δύο σειράς: Ἡρακλέος Ἀλεξικάκο. Δεξιὰ τοῦ βωμοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται ὁ Ἡρακλῆς νέος, ἔχων στάσιν παραπλησίαν πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου. Οὗτος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν λεοντὴν, ἐνῶ τὴν δεξιὰν τείνει πρὸς τὸν βωμόν, ὥσει δεικνύων τοῦτον εἰς τὴν ἄλλην νεαρὰν μορφήν τοῦ ἀναγλύφου.

Ἐνταῦθα ὁ Ἡρακλῆς δὲν φέρει ρόπαλον εἰμὴ μόνον τὴν λεοντὴν, ἐπὶ τῆς πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸν βωμόν ἐκτεινομένης ἀριστερᾶς χειρός. Ὡς ἀντιθέτως πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου φέρει τὴν καμπτομένην εἰς τὸν ἀγκῶνα δεξιὰν καθέτως ἔμπροσθεν τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἔνθα καὶ ὁ βωμός.

Τὸ ἀνάγλυφον θεωρεῖται ἀττικὸν ἔργον μὲ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀργούς καὶ ὁ WHEELER² ὑποθέτει ὅτι πιθανὸν νὰ σχετίζεται πρὸς τὸν Ἡρακλέα Ἀλεξικάκον τοῦ Ἀγελάδα, κατασκευασθέντα διὰ τὸ ἱερὸν τῆς Μελίτης.

Ἡ σκηνὴ τούτου πιθανόν, ὥς ὁ ΗΣΥΧΙΟΣ περιγράφει: *Οἰνιστήρια*. Ἀθήνησιν οἱ μέλλοντες ἐφηβεύειν, πρὶν ἀποκείρασθαι τὸν μαλλόν, εἰσέφερον Ἡρακλεῖ μέτρον οἴνου καὶ σπείσαντες τοῖς συνελθοῦσιν ἐπεδίδουν πίνειν. ἡ δὲ σπονδὴ ἐκαλεῖτο *οἰνιστήρια*. Ὁ FRICKENHAUS, στηριζόμενος εἰς μεταγενεστέρας μαρτυρίας³, κατὰ τὰς ὁποίας εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους τῆς Μελίτης ὑπῆρχε τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα, ἔργον τοῦ Ἀργείου Ἀγελάδα, τὸ ὁποῖον εἶχε στηθῇ εἰς τὴν ἐποχὴν

1 AM XXXVI, 1911, σ. 121. Museum of Fine Arts Boston. Catalogue of Greek and Roman Sculpture, ἀρ. 47. K. KOUROUNIOTES - H. A. THOMPSON, *Hesperia* I, 1932, σ. 210, ὑπόσημ. 2.

2 J. R. WHEELER, *Heracles Alexicacus*, ἐν *AJA* VII, 1903, σ. 85.

3 ΣΧΟΛ. ΑΡΙΣΤΟΦ. *Βατράχ.* 504 καὶ TZETZES, *Χιλ.* VIII, 325. A. FRICKENHAUS, *JdI* XXVI, 1911, σ. 26 κἑξ. Πρβλ. AMELUNG ἐν *THIEME - BECKER*, XV, 455. Πρβλ. γενικῶς, CH. PICARD, *Manuel* II, 1939, σ. 152. G. LIPPOLD, *Handbuch der Archäologie*, 1950, σ. 63.

τοῦ μεγάλου λοιμοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀφιερώσεως ταύτης ἐτελείωσεν ὁ λοιμός, ταυτίζει πρὸς τὸν Ἀλεξίκακον τοῦτον Ἡρακλέα, τύπον τοῦ θεοῦ, τὸν ὁποῖον ὑποθέτει ἀγένειον, μᾶλλον μικρότερον τοῦ φυσικοῦ καὶ τὸν ὁποῖον ἀνευρίσκομεν εἰς ὁμάδα μεταγενεστέρων ἔργων, ἐν οἷς τὸ ρόπαλον φέρεται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου.

Πρὸς τὸν τύπον τοῦ Ἡρακλέους τῶν ἀναγλύφων τούτων ὅμοιος εἶναι καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἀναγλύφου εὐρεθέντος εἰς τὸν Ἰλισόν¹, ἐνθα παρίσταται ὄρθιος, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ρόπαλον καὶ λεοντῆν, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς προσφέρει κᾶτι εἰς τὴν καθημένην μορφήν (Ζεὺς Μειλίχιος, λατρευόμενος παρὰ τὸν Ἰλισόν;), πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Ἑρμῆς, μεθ' οὗ συνελατρεύετο εἰς τὸ ἐγγὺς κείμενον Κυνόσαργες.

Ἐπὶ πάντων τούτων τῶν ἀναγλύφων ὑπάρχει ὁ τύπος τοῦ Ἡρακλέους, νέου, γυμνοῦ, ὄρθιου, φέροντος εἰς τὴν ἀριστερὰν λεοντῆν, συνήθως δὲ καὶ ρόπαλον, τὴν δεξιὰν δὲ προεκτείνοντος πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κάτω.

Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ὑπάρχουν διαφοραὶ τινες, αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι αἱ αὐταὶ εἰς ὅλα, ἐν σχέσει πρὸς τὸν διὰ τοῦ Ἡρακλέους τῆς Ρηνεΐας γνωριζόμενον τύπον τοῦ ἀγάλματος. Εἷς τινὰ π.χ. (Ἀθηνῶν) ἔχομεν ἀντιστροφὴν τοῦ ἀνέτου καὶ τοῦ στηρίζοντος σκέλους, ἄλλου δέ (Boston) ἡ δεξιὰ χεὶρ παρίσταται δρῶσα διαφόρως.

Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεταφορὰν ἐκ τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου εἰς ἀναγλυφικὴν σύνθεσιν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐγένετο προσαρμογὴ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ Ἡρακλέους, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐν τῷ ἀναγλύφῳ θέσιν τούτου, τονιζομένου οὕτω τοῦ κέντρου τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ὅλης συνθέσεως τῆς παραστάσεως.

Ὁ τύπος τῶν ἀνωτέρω ἀναγλύφων, ὅστις βεβαιοῦται σαφῶς εἰς τὴν μεγάλην πλαστικὴν διὰ τοῦ Ἡρακλέους τῆς Μυκόνου καὶ τῶν μικροτέρων ὁμοίων ἀγαλμάτων, αἵτινα ἐξητάσθησαν ἐνταῦθα, εἶναι λογικώτερον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἀναφερόμενον Ἀλεξίκακον Ἡρακλέα καὶ ὄχι ὁ τύπος τὸν ὁποῖον ἀπέδωσεν εἰς αὐτὸν ὁ FRICKENHAUS, ὅστις κυρίως διαφέρει, καθ' ὅσον φέρει τὸ ρόπαλον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ, ὡς ὁ τῆς Μυκόνου.

Τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὸ Ἡράκλειον τοῦτο δεικνύει ἀναμφισβητήτως τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βοστώνης, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν

Ἡρακλέος Ἀλεξικάκο

Δυνάμεθα τὸν Ἡρακλέα τοῦτον Ἀλεξίκακον, ὅστις εἶναι γνωστὸς ἡμῖν ἐκ τῆς παραδόσεως, νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου;

Τὰ ἀνάγλυφα τῆς Μελίτης ἀνήκουν εἰς τὸν 4ον αἰ., ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενος Ἡρακλῆς δύναται νὰ ἀποδίδῃ τὸν τύπον παλαιότερου ἀγάλματος. Ἐπομένως ἀπομένει πρὸς ἔρευναν τὸ ζήτημα ἐὰν τὰ ἀγάλματα (τὰ ὑπάρχοντα ἀντίγραφα) παρέχουσιν ἡμῖν ἓνα τύπον δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 5ον αἰ., εἰς τὸν ὁποῖον, κατὰ τὴν παράδοσιν², κατεσκευάσθη ὁ Ἡρακλῆς Ἀλεξικάκος.

Τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ Λούβρου³ ἀποδίδεται εἰς τὸν Λύσιππον ὁμοίως καὶ τὸ

1 Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Γλυπτὰ Ἑθνικοῦ Μουσείου Α', 1908, σ. 313, ἀριθ. 1778.

2 Προχείρως PICARD, ἔ. ἀ. σ. 152.

3 FR. JOHNSON, Lysippos, Durham (1927), σ. 212 κέξ.

ἀγαλμάτιον τῆς Δήλου¹, ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου ἐθεωρήθη προερχόμενον ἐκ τοῦ αὐτοῦ κύκλου.

Ἄλλ' εἶναι προφανές ὅτι διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀρχικοῦ τύπου πρέπει κατὰ πρῶτον λόγον νὰ ἐκκινήσωμεν ἐκ τοῦ εἰς μεγαλύτερον μέγεθος καὶ ἐξαιρετικῆς ἐργασίας ἀντιγράφου τῆς Μυκόνου.

Ὁ Ἡρακλῆς τῆς Μυκόνου στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, μὲ τὸ δεξιὸν ἀνασυρόμενον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω, ἤτοι πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὰ ὀπίσω, ὥς καὶ ἐπὶ τῶν δακτύλων προφανῶς στηριζόμενος, λαμβάνει στάσιν λίαν σταθεράν, καθ' ὅσον τὸ κέντρον τοῦ βάρους παρακολουθεῖ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ ἀγάλματος καὶ ἡ ὅλη κατανομή εἶναι ὁμοιομερῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς μεταγενεστέρας βεβαίως προσθήκης τοῦ ὑποστηρίγματος τῆς ἀριστερᾶς χειρός.

Ἀκόμη καὶ ἡ ἁρμονικωτέρα ἀναλογία τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ κάτω ἄκρα ἐνισχύει τὴν ιδέαν τῆς σταθερωτέρας στηρίξεως ἢ καὶ τὴν σχετικὴν πρὸς τοῦτο προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνου, ἥτις δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν.

Ὁ κορμὸς τοῦ Ἡρακλέους παρίσταται κατενώπιον, παρ' ὅλην δὲ τὴν ραδιότητά τοῦ συνόλου ὁ κορμὸς εἶναι ἀρκετὰ ἐπίπεδος, ἂν καὶ διαφαίνεται τάσις τις τοῦ καλλιτέχνου πρὸς ἀπόδοσιν τῶν μελῶν καὶ εἰς βάθος.

Ἡ καταφανῶς σταθερὰ στάσις τοῦ ἡμετέρου ἀγάλματος, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἀνάγκην τῆς μεταγενεστέρας προσθήκης τοῦ ὑποστηρίγματος, μεταφέρει ἡμᾶς εἰς τὴν 5ην ἑκατονταετηρίδα.

Ὀλίγον δὲ πρὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος τούτου ἀρχίζει νὰ ἀπαμβλύνεται καὶ ἡ σκληρότης τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ νὰ θραύωνται τὰ ἐνιαῖα ἐπίπεδα, μὲ μίαν προσπάθειαν μᾶλλον συγκεκριμένης ἀποδόσεως τῆς κατὰ τὴν τρίτην διάστασιν ὑπάρξεως τῶν σωμάτων.

Ἡ ἄρσις τοῦ ἐνὸς σκέλους ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω, ὥς εἰς τὸν ἡμέτερον Ἡρακλέα, ἀπαντᾷ ὁμοίως εἰς τὸν Φειδιακὸν Ἑρμῆν Ludovisi² π. χ.

Ἡ διάπλασις τοῦ σώματος γενικῶς, ὥς καὶ τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν, ἡ ἰσχυρὰ διαμόρφωσις τοῦ στήθους, ὥς καὶ ἡ ἐν γένει ἔξαρσις καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ περιγράμματος τῆς κοιλίας, τῶν ἰσχίων καὶ τῶν πλευρῶν, δηλοῦσι τὴν φυσικὴν κατασκευὴν τοῦ σώματος, ἣν παρακολουθοῦσιν ἀναντιρρήτως καὶ τὰ σφζόμενα μέρη τῶν κάτω ἁκρων, πρὸς δημιουργίαν εὐχαρίστου καὶ πραγματικῆς ἐντυπώσεως ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνης. Ἡ κεφαλὴ, ὥς ὑπεθέσαμεν ἀνωτέρω καὶ ὥς δεικνύει ἀσφαλῶς τὸ ἐλάχιστον σφζόμενον μέρος τοῦ λαιμοῦ, ἐστρέφετο πρὸς τὰ δεξιὰ, καθ' ὅσον τὸ ἀριστερὸν μέρος, μετὰ τοῦ ὁμωνύμου ὤμου, εἶναι τεταμένον καὶ χαμηλότερον, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ δεξιὸν εἶναι περισσότερον χαλαρὸν καὶ ἀνυψωμένον.

Τὴν κλίσιν πρὸς τὰ δεξιὰ βεβαιοῦσι καὶ οἱ μόλις διακρινόμενοι τένοντες τοῦ λαιμοῦ, ἐξ ὧν ὁ εἰς κάθετος, ὁ ἕτερος δὲ κεκλιμένος. Ἀσφαλῶς δὲ ἡ κεφαλὴ, ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ, διηυκόλυνε τὴν ὄψιν τοῦ κρατουμένου εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἀντικειμένου, ἥτις ἀσφαλῶς, ὥς δεικνύει καὶ ὁ ἐλάχιστον σφζόμενος βραχίον

¹ Πρβ. σ. 178 σημ. 3.

σ. 9 κξ. G. LIPPOLD, Handbuch, σ. 63.

² BUSCHOR, Phidias der Mensch, München (1948).

παρὰ τὸν ὦμον, ἦτο κεκαμμένος πρὸς τὸ μέσον καὶ τὰ ἔμπρὸς τοῦ ἀγάλματος.

Ἐξ ἀρχῆς ὑπεθέσαμεν ὅτι ὁ Ἡρακλῆς τῆς Μυκόνου, διὰ τῆς ἐκτεινομένης δεξιᾶς ἐκράτει ἀντικείμενόν τι, πρὸς σπονδὴν ἴσως, διὰ τὸ ἀσφαλὲς δὲ τῆς χειρονομίας ταύτης συνηγορεῖ καὶ τὸ ἄνετον δεξιὸν σκέλος, ἐπινοηθὲν πρὸς ἰσορροπίαν τῶν κινήσεων καὶ τῆς καθολικῆς εὐρυθμίας τῆς παραστάσεως.

Διὰ τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ στροφῆς τῆς κεφαλῆς ἔχομεν ἀνύψωσιν τοῦ δεξιοῦ ὦμου καὶ χαλάρωσιν (πτῶσιν) τοῦ ἀριστεροῦ, ὅστις πλησιάζει οὕτω περισσότερον πρὸς τὸ ἀνερχόμενον ἀριστερὸν ἰσχίον τοῦ σταθερῶς βαίνοντος ἀριστεροῦ σκέλους, συμπληρουμένης οὕτω τῆς παραστάσεως εἰς ἰσορροπίαν καὶ ἀσφάλειαν στηρίξεως¹.

Τὴν σχέσιν τοῦ προτύπου τοῦ Ἡρακλέους τῆς Μυκόνου πρὸς τὴν πλαστικὴν τῶν μέσων χρόνων τοῦ 5ου αἰ. δεικνύει ἀσφαλῶς ἀκριβεστέρα σύγκρισις πρὸς ἔργα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Ἡρακλῆς μετόπης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Θησείου², ἔνθα παρίσταται οὗτος στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καὶ τείνων τὴν ὁμώνυμον χεῖρα πρὸς γυναικείαν μορφήν (Ἑσπερίδες), ὡς καὶ ὁ κορμὸς τοῦ αἰτώματος³ τοῦ Θησείου, ἴστανται ἐγγύτατα τοῦ ἡμετέρου τύπου τοῦ Ἡρακλέους, παρὰ τὴν ἀντίστροφον στήριξιν.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 9 πλάκα⁴ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ὁ ὁδηγῶν ἵππον νεανίας παρουσιάζει διάπλασιν τοῦ σώματος γενικῶς ἐνθυμίζουσιν τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, μὲ ἐλαχίστας διαφοράς, ὡς εἶναι τὸ περισσότερον σιγμοειδὲς περίγραμμα καὶ ἡ μεγαλυτέρα κίνησις τούτου.

Ὁ τοιοῦτος σχηματισμὸς τοῦ γυμνοῦ νεανικοῦ σώματος ἀποδίδεται καὶ εἰς τὴν σύγχρονον ἀγγειογραφίαν, ὅπως εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Ἡρακλέους μεταξὺ τῶν Ἑσπερίδων εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Villa Giulia⁵. Ἐνταῦθα ἔχομεν ὅμοιον τύπον Ἡρακλέους, ἐξ οὗ καὶ ὁ THOMPSON ὠρμήθη εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀναγλύφου τοῦ αἰτώματος τοῦ Θησείου.

Ὁ τύπος σχετίζεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὴν παλαιότεραν παράδοσιν, ὅπως τὸν γνωρίζομεν διὰ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ π. χ. (C. BLUMEL, σ. 11, K 136) καὶ περισσότερον ἴσως διὰ τοῦ Ἑρμοῦ Ludovisi⁶ ἢ τοῦ ἀθλητοῦ τῆς Περὶνθου⁷.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Περὶνθου, εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος, εἶναι ἀρκετὰ ἀποκεκρουμένον (ἐλλείπουσιν αἱ χεῖρες ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων, ὡς καὶ τὸ ἔμπροσθεν ἡμῖς τῆς κεφαλῆς).

¹ Ὡς πρὸς τὴν στήριξιν τοῦ ἀνέτου σκέλους ἐπὶ τῶν δακτύλων δυστυχῶς ἡ πλίνθος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι κατεστραμμένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα ἐκ ταύτης νὰ βοηθηθῶμεν ἐπαρκῶς εἰς τὴν καλυτέραν ἐξέτασιν τοῦ πράγματος, οὐδὲ ὑπάρχει ἐλπίς πλέον ἀνευρέσεως τοῦ ὑπολοίπου, τοῦλάχιστον ἐντὸς τοῦ Ἡρακλείου, καθ' ὃσον ἐξ ὑπαρχῆς ἀπεκλείσθη τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἀνασκαφέως Δ. Σταυροπούλου.

² H. THOMPSON, *Hesperia*, XVIII, 1949, πίν. 64.

³ H. THOMPSON, αὐτ. πίν. 49.

⁴ HEGE-RODENWALDT, *Die Akropolis*, Berlin 1935, εἰκ. 30.

⁵ H. THOMPSON, ἔ. ἀ. πίν. 61, ἀρ. 1. BEAZLEY, *A.R.V.*, σ. 846.

⁶ BUSCHOR, *Phidias der Mensch* (1948), σ. 10, εἰκ. 1. E. PARIBENI, *Museo Nazionale Romano Sculpture Greche del V Secolo*, Roma 1953, σ. 26, εἰκ. 28. G. LIPPOLD, *Handbuch der Archäologie*, 1950, πίν. 63, εἰκ. 2.

⁷ L. POLACCO, *L'atleta Cirene - Perinto*, Roma 1955.

Ὁ τύπος εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ σῶμα στηρίζεται ἀντιστρόφως, δηλ. ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους, ὅπερ παρουσιάζει μίαν ἐλαφρὰν στροφὴν πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος στρέφεται ἀντιθέτως. Ἀκόμη τὸ ἄνετον ἀριστερὸν σκέλος, στρεφόμενον πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ φερόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω, προφανῶς ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν δακτύλων. Ὁμοίως ἡ μικρὰ στροφή τῆς κεφαλῆς, ἡ θέσις τῶν χειρῶν, ὡς καὶ ἡ ἐν γένει διάπλασις τῶν ὤμων, τοῦ στήθους καὶ τῶν βουβώνων, εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὸ ἄγαλμα τῆς Μυκόνου, ἀλλ' ἀντιστρόφως πάντοτε.

Εἰς ἐπιτυμβίαν στήλην ἐκ Σαλαμῖνος¹, εὗρισκομένην εἰς τὸ Μουσεῖον Πειραιῶς, ἐκ τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν ἡ μία παριστᾷ πολεμιστὴν νέον, ἀγένειον, γυμνόν, φέροντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὰ ὅπλα του. Ἡ στάσις τούτου ἐκτὸς τῆς καθειμένης δεξιᾶς καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἀναρτήσεως τῶν ὅπλων του, εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὸν Ἡρακλέα τῆς Μυκόνου.

Εἰς Ἀττικὸν ἀνάγλυφον (430-420 π. Χ.) τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Ny Carlsberg², παρίσταται μεταξὺ ἄλλων μορφῶν, εἰς νεανίας ἀγένειος, ὄρθιος, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, ὁ τύπος δὲ εἶναι ἀναμφισβητήτως ὅμοιος πρὸς τὸν ἡμέτερον Ἡρακλέα, μὲ ἐλαφρὰν τάσιν πρὸς τὸ σιγμοειδὲς περίγραμμα.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ρώμης εὗρίσκεται ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους ἐκ μαρμάρου³. Εἶναι ἀκέφαλον, ἐλλεῖπει δὲ ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐκ τοῦ μέσου τοῦ βραχίονος, ὡς καὶ ἡ ἔνθετος ἀριστερὰ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐρριμμένη ἡ λεοντή. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὡσαύτως ὅμοιος πρὸς τὸν τῆς Μυκόνου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ βάρος τοῦ σώματος στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους μὲ ἄνετον τὸ ἀριστερόν. Τὰ σκέλη ἔχουσι μεγαλύτερον μῆκος ἐν σχέσει πρὸς τὸν κορμὸν του, ἡ ὅλη ὁμως διάπλασις τοῦ σώματος (ὦμοι, χεῖρες, στήθος, ἰσχία) εἶναι πλησιέστατα πρὸς τὸν τῆς Μυκόνου, παρ' ὅλον ὅτι στοιχεῖα τοῦ 4ου αἰ. προσετέθησαν ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως.

Εἰς ἀττικὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου⁴ (460-450 π. Χ.) παρίσταται ὁ Ἡρακλῆς γενειοφόρος, ὄρθιος, γυμνός, μὲ ἐστεφανωμένην τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένην κεφαλὴν. Διὰ τῆς καθειμένης δεξιᾶς κρατεῖ ρόπαλον, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ τόξον, φαρέτραν κλπ. Οὗτος στηρίζεται εἰς τὸ δεξιὸν σκέλος, μὲ ἄνετον τὸ ἀριστερόν, ἐὰν δὲ ἐξαιρέσωμεν καὶ τὸ ὅτι ἡ ὅλη ἐπιφάνεια δὲν ἔχει τὴν ἀπαλότητα τοῦ ἡμετέρου, κατὰ τὰ ἄλλα ὁμοιάζει παρὰ πολὺ πρὸς τοῦτον.

Κατὰ διάφορον τρόπον παρουσιάζεται ὁ ἀνάλογος τύπος εἰς τὸν 4ον αἰ. ἐπὶ ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων.

Εἰς τὴν ἐκ Δήλου προερχομένην στήλην τὴν εὗρισκομένην εἰς τὸ Βρεττανι-

¹ DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1931, σ. 21, πίν. 16. TOBIAS DOHRN, Attische Plastik, 1957, σ. 164, πίν. XV.

² C. LIPPOLD, Antike Skulpturen d. Vatik. Mus., Leipzig 1924, σ. 16, πίν. 13. FR. POULSEN, Catalogue of Ancient Sculpture, Copenhagen 1951, σ. 142, ἀριθ. 197. TOBIAS DOHRN, Attische Plastik, 1957, σ. 159, 163,

πίν. XXIVa.

³ PH. WILLIAMS LEHMANN, Statues on Coins, New York 1946, σ. 57, πίν. XIV, εἰκ. 6.

⁴ CH. WALSTON, Alcámenes, Cambridge 1926, σ. 129, εἰκ. 109. BEAZLEY-ASHMOLE, Greek Sculpture and Painting, Cambridge 1932, σ. 40, εἰκ. 82.

κὸν Μουσεῖον¹, παρίσταται νέος, ἀγένειος, ὀρθίος καὶ γυμνός, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς κεκαμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὴν ἀριστερὰν χεῖρα φέρει πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ τὴν κεκαμμένην δεξιὰν τείνει πρὸς τὴν μικροτέραν μορφήν τοῦ ἀναγλύφου. Ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους στηρίζεται τὸ σῶμα, μὲ τὸ ἄνετον ἀριστερόν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὀπίσω, ἐνῶ ἀντιστρόφως ἵσταται ἡ μικρὰ μορφή τοῦ ἀναγλύφου. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁμοίος πρὸς τὸ ἡμέτερον, ἀλλὰ καταφανὲς εἶναι ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὸ σιγμοειδὲς περίγραμμα, ὅπερ μᾶς φέρει εἰς νεωτέρους χρόνους, εἰς οὓς καὶ χρονολογεῖται (ἀρχαὶ 4ου αἰ.).

Τύπον νεαροῦ Ἡρακλέους ἀποδίδει ἐν χαλκοῦν ἄγαλμα (ὑψ. 1.25 μ.) τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Ny Carlsberg². Σφύζεται ὁλόκληρον. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά. Πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἀριστερὰ φέρεται ἡ καμπτομένη εἰς τὸν ἀγκῶνα ὁμώνυμος χεῖρ, ἐνῶ ἡ δεξιὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὸ σῶμα στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους, μὲ ἄνετον τὸ ἀριστερόν, δυσανάλογον δὲ εἶναι τὸ μῆκος τῶν σκελῶν, ὡς πρὸς τὸν κορμόν. Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ μέρους τούτων διαφορῶν, αἵτινες ὀφείλονται εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τούτου (μέσα 4ου αἰ.), κατὰ τὰ ἄλλα ὁ τύπος σχετίζεται ἀσφαλῶς πρὸς τὸν τῆς Μυκόνου.

Ἐξ Ἀθηναίων ἔχομεν ἐν ἀνάγλυφον³, ἐνθα ὁ Ἡρακλῆς ἵσταται κατενώπιον μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ λεοντὴν καὶ μῆλον, ἐνῶ τὴν κεκαμμένην εἰς τὸν ἀγκῶνα δεξιὰν στηρίζει ἐπὶ τοῦ ροπάλου. Τὸ βάρος τοῦ σώματος στηρίζεται εἰς τὸ δεξιὸν σκέλος μὲ ἄνετον τὸ ἀριστερόν. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ νεαροῦ Ἡρακλέους ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἡμέτερον, παρὰ τὰς ὡς ἄνω διαφορὰς καὶ τὸ σαρκῶδες τοῦ σώματος, ὅπερ ὀφείλεται εἰς τὸ μικρὸν μέγεθος τούτου, εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς του (400-350 π.Χ.), ὡς καὶ εἰς τὴν ἐν ἀναγλύφῳ ἀπόδοσιν.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐκτεθέντων φαίνεται ὅτι τὸ πρότυπον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 5ον αἰ., ὁ τύπος ὅμως διατηρεῖται καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Αὐτὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Λούβρου (ἀνωτ. σελ. 178), τοῦ ὁποίου σφύζεται καὶ ἡ κεφαλὴ, δεικνύει μίαν πρῶτον Ἑλληνικὴν μετάπλασιν, πρᾶγμα ὅπερ βεβαιοῦται καλύτερον ἐκ τῆς κεφαλῆς του, ἀλλ' ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἀρχέτυπον ὡς καὶ ὁ ἡμέτερος Ἡρακλῆς.

Ἦδη δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς συγκρίσεως καὶ τοῦ παραλληλισμοῦ ἐν γένει πρὸς ἔργα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ., ὁ Ἡρακλῆς τῆς Μυκόνου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔργον τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Βεβαίως τὸ θέμα δὲν ἐξαντλεῖται σήμερον ἐνταῦθα, δύναται ὅμως νὰ ἀποτελέσῃ ἀφορμὴν εὐρυτέρας ἐρεῦνης καὶ μελέτης τοῦ ὅλου ζητήματος,* ἡ ἐλκυστικὴ δὲ ἰδέα ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου ἐνὸς ἐξαιρετοῦ χαλκοπλάστου, οἷος ὁ Ἀγελάδας, ἐνθαρρύνει ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ ἐμμένωμεν ἔτι περισσότερον εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς διατυ-

¹ DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs, Berlin 1931, σ. 34, 40, πίν. 31. SÜSSEROTT, Griech. Plastik d. 4. Jh. v. Chr., 1938, σ. 111 πίν. 16, 3.

² LIPPOLD, Ant. Skulpt., σ. 20, εἰκ. 18. POULSEN, Ca-

talogue, 1940, σ. 193, ἀρ. 261.

³ D. M. ROBINSON, Hesperia XVII, 1948, σ. 137, πίν. 34, 1.

πωθεῖσαν ἄποψιν ὅτι, διὰ τοῦ ἔργου τούτου, ιστάμεθα ἀσφαλέστερον εἰς τὰ μέσα τῆς πέμπτης ἑκατονταετηρίδος.

Ὡς πρὸς τὴν στήριξιν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, μετὰ τῆς λεοντῆς καὶ τοῦ ροπαλοῦ, ἐπὶ κορμοῦ δένδρου, πρᾶγμα σύνηθες εἰς τοὺς 3ον, 4ον καὶ μετέπειτα αἰῶνας, ὡς παρατηρεῖ ὁ MUTHMANN¹, ἀποκορυφωθὲν εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, παρ' ὅλον ὅτι ἐλάχιστα παραδείγματα σχετικὰ πρὸς τὸν Ἡρακλέα ἔχομεν, ὅμως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὅπωςδήποτε πρόκειται περὶ μεταγενεστέρως προσθήκης, εἰς ἀντίγραφα προγενεστέρων χρόνων καὶ μάλιστα χαλκῶν προτύπων, ὅπως ἀσφαλῶς ἦτο τὸ ἡμέτερον καὶ ὅπως συνηγορεῖ καλύτερον ἢ λεία ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος, ἀκριβῶς πρὸς ἀπόδοσιν τῆς στιλπνότητος τοῦ χαλκοῦ προτύπου.

Αὕτῃ ἀκόμη ἡ κεφαλή, ὡς καὶ ἡ χαίτη τῆς λεοντῆς ἄτινα, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἶναι ἐξ ἰδιαίτερου μαρμάρου, ἐνισχύουν τὴν περὶ μεταγενεστέρως προσθήκης γνώμην καὶ δὴ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος τῆς Μυκόνου, ὅτε ἔνθετα μέλη (κεφαλή, χεῖρες, πόδες κλπ.) εἶναι ἤδη συχνότατα.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀπλῶς λέγομεν, ὅτι δυνατὸν ὁ Ἡρακλῆς τῆς Μυκόνου νὰ προέρχεται ἐκ μεγαλυτέρου συνόλου ἀγαλμάτων, μετὰ νυμφῶν ἴσως, τὴν σκέψιν δὲ ταύτην διευκολύνει ἡ ὅλη μορφὴ καὶ τὸ σχῆμα τῆς πλίνθου. Ἡ πλίνθος εἶναι σχεδὸν ἐλλειψοειδῆς, μικροῦ πάχους, ἔχουσα περίπου τὸ διαγραφόμενον διὰ τῶν κάτω ἄκρων τοῦ ἀγάλματος καὶ τοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑποστηρίγματος σχῆμα, στενωτέρα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εὐρυνομένη πρὸς τὰ ἀριστερά, ἔνθα καὶ ἀνυψοῦται ὀλίγον, ἐνουμένη μετὰ τῶν ποδῶν τῆς λεοντῆς καὶ ἀποτελοῦσα τὴν ἀρχὴν τοῦ κορμοῦ (ὑποστηρίγματος). Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια εἶναι καλῶς ἐξεργασμένη.

Προφανῶς τὸ ἄγαλμα τῆς Μυκόνου κατεσκευάσθη εἰς τὸν 2ον π. Χ. αἰῶνα (δεύτερον ἡμισυ), ἐποχὴν εἰς ἣν ἀνάγονται ὁ ἐκ Δήλου Διαδούμενος τοῦ Πολυκλείτου², ὡς καὶ οἱ Παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς τῆς Ρηνείας³, οἱ εὐρεθέντες εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἔνθα καὶ ὁ Ἡρακλῆς.

Δεδομένου δὲ ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 88 καὶ 69 π.Χ. ἐλεηλατήθη καὶ κατεστράφη ὁλοσχερῶς ἡ Δήλος, εὐλόγως δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀναθημάτων καὶ ἱερῶν μεταγενεστέρων χρόνων ὡς τὸ τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν Ρηνεῖαν, τῆς ὁποίας ἐξ ἄλλου ἡ ζωὴ ὑπελείπετο πάντοτε τῆς γειτονικῆς νήσου τοῦ Ἀπόλλωνος.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

1 P. MUTHMANN, Statuenstützen, 1951.

πίν. 50, καὶ 1912, σ. 102.

2 H. BULLE, Der schöne Mensch im Altertum, 1911,

3 Πρβ. Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ ἐν ΑΕ 1937, σ. 576 κέ.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΕΚΑΤΗ

Ἐν τῶν τυχαίων εὐρημάτων τὰ ὅποια πλεῖστα ὅσα προβλήματα θέτουν εἶναι καὶ ἡ πηλὴν μετ' ἀναγλύφου πινακίς, ἡ ὁποία εὐρέθη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1955 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Δαιμονιά.

Ἡ εἰκὼν 1 ἀποδίδει σχεδὸν εἰς τὸ φυσικὸν μέγεθος τὴν παράστασιν τῆς πινακίδος¹, ὥς καὶ τὸ ἀκανόνιστον ἐλαφρῶς ἀνώμαλον περίγραμμά της. Εὐρέθη δυτικῶς τοῦ χωρίου Δαιμονιά τῆς περιοχῆς Νεαπόλεως Βοιῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν διακοσίων περίπου μέτρων ἀπὸ τὸν λόφον Καστέλλι μετὰ ὀλίγων ἐφθαρμένων εἰδωλίων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καὶ δύο ὀστράκων κοινῶν ἀγγείων τῶν κλασσικῶν χρόνων².

Ὁ λόφος Καστέλλι παρουσιάζει ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον καὶ ἀσφαλῶς ἐκαλύπτετο ὑπὸ προελληνικοῦ συνοικισμοῦ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον δύο πόδας μυκηναϊκῶν ὑπιπόδων κυλίκων εὑρον, οἱ ὅποιοι ἴσως νὰ προέρχωνται ἐξ ἄλλης θέσεως. Οἱ περὶ τὸ χωρίον Δαιμονιά λόφοι παρουσιάζουν σημαντικὰ λείψανα ἐσκαμμένων ἐπὶ τοῦ πωρολίθου τάφων, τάφοι δὲ εὐρίσκονται συχνὰ καὶ κατὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν. Εἰς τὴν περιοχὴν δυτικῶς τοῦ χωρίου καὶ ἐντὸς τῶν ἀγρῶν ἀφθονοῦν οἱ κέραμοι καὶ τὰ ὀστρακα τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Περισσότερον σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, τὰ ὅποια ἔχουν κατὰ καιροὺς εὐρεθῇ εἰς τὴν περιοχὴν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καὶ τεμάχια δωρικῶν πωρίνων κιόνων ὡς καὶ ἐπιγραφαί³. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ λίθινα ἀναθηματικά τεμάχια διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, τὰ ὅποια μνημονεύουν οἱ J. J. E. HONDIUS καὶ M. A. HONDIUS - VAN HAEFTEN⁴, τὰ ὅποια συνδέουν τὴν περιοχὴν μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ πιθανὸν ἱερόν του⁵.

Ἐν πρῶτον ζήτημα θέτει ὁ χώρος εἰς τὸν ὅποιον τὸ χωρίον Δαιμονιά εὐρίσκεται, διότι δὲν ἔχει ἀναγνωρισθῇ εἰς ποῖον ἀρχαῖον συνοικισμὸν ἀντιστοιχεῖ⁶.

1 Διαστάσεις: ὕψ. 0.18, πλ. 0.095, πάχ. 0.015. Πηλὸς λευκάζων ἐλαφρῶς. Ἡ εὐρεσις τῆς πινακίδος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ *Chroniques des Fouilles* τοῦ BCH LXXX, 1956, σ. 277, εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸ JHS LXXVI, 1956, *Archaeology in Greece*, σ. 15 εἰκ. 15.

2 Ἡ περισυλλογὴ καὶ ἡ μεταφορὰ εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης, ὡς καὶ αἱ πρῶται πληροφορίαι ὀφείλονται εἰς τὸν φίλον τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Κωνσταντῖνον Λουμάκη.

3 Πρβλ. BSA XIV, 1907-8, σ. 166 (WACE-HASLUCK). BSA XXIV, 1919-22, σ. 148-149 καὶ εἰκ. 3 (HONDIUS καὶ HONDIUS VAN HAEFTEN).

4 ἔ. ἀ. σ. 148-149.

5 Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθη νὰ τὰ ἴδω εἰς τὴν Δαιμονιά. Πιθανώτατα μερικὰ ἔχουν μεταφερθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης, ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ ἄνευ ἀριθμοῦ καταλόγου καὶ χωρὶς δήλωσιν προελεύσεως.

6 Παλαιότερας πληροφορίας περὶ τῆς θέσεως BOBLAY, *Recherches*, σ. 98. LEAKE, *Peloponnesiaca*, σ. 168. CURTIUS, *Peloponnes II*, σ. 112. LE BAS, *Rev. Arch.* 1845, σ. 219. ROSS, *Wanderungen II*, σ. 247. WACE-HASLUCK, BSA XIV, 1907-8, σ. 166. HONDIUS καὶ HONDIUS VAN HAEFTEN, BSA XXIV,

Οἱ WACE - HASLUCK¹ καὶ οἱ HONDIUS καὶ HONDIUS VAN HAEFTEN θέτουν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τὸν ὑπὸ τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ (IV 56) μνημονευόμενον συνοικισμὸν Κότυρτα, ὁ ὁποῖος ἔκειτο πλησίον τῆς Ἀφροδισιάδος, ἢ ὁποῖα ἀργότερον ἐνεσω-



Εἰκ. 1. Πηλίνη πινακίς ἐκ Δαιμονιάς.

ματώθη εἰς τὰς Βοιάς². Τὰ Κότυρτα ἀναφέρονται ἐκτὸς τῆς πληροφορίας τοῦ Θουκυδίδου εἰς μίαν σειρὰν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ τὸ ἱερὸν τοῦ

1919 - 1923, σ. 148 - 149.

1 ἔ. ἀ. σ. 166.

2 ΠΑΥΣ. III 22, 11: καὶ Βοιαί πόλις πρὸς τῷ πέρατι

ἐστὶ τοῦ κόλπου. ταύτην ᾤκισε μὲν Βοιὸς τῶν Ἑρακλειδῶν, συναγαγεῖν δὲ ἄνδρας ἀπὸ τριῶν ἐς αὐτὴν λέγεται πόλεων, Ἑτιδος καὶ Ἀφροδισιάδος καὶ Σίδης.

Ὑπερτελεάτα Ἀπόλλωνος¹. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ ὅτι οὐδεμία τῶν ἐπιγραφῶν προέρχεται ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Δαιμονιά, ὅπου τίθενται τὰ Κότυρτα, ἀλλὰ ὅλοι εὐρέθησαν παρὰ τὸ Φοινίκι. Εἰς μίαν θέσιν δυτικῶς τοῦ χωρίου Φοινίκι εὐρέθησαν χαλκαῖ ταινίαι, ἐπιγραφαί (ψηφίσματα), πάντα ἀναθήματα εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Ὑπερτελεάταν. Ἡ εὕρεσις τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν προεκάλεσεν ἀνασκαφὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1884, ἣτις ὁμως οὐδὲν ἀπέδωσε².

Τὰ ψηφίσματα τῶν Κοτυρτατῶν κυρίως³ καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἀποδεικνύουν τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Ὑπερτελεάτα ὡς ἐν τῶν κέντρων τοῦ κοινοῦ τῶν Ἐλευθερολακῶνων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἔχουν ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Λακωνίας. Δὲν ἔλυσαν ὁμως τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκετο τὸ ἱερὸν καὶ συνεσκότισαν τὸ ζήτημα τῆς θέσεως τῶν Κοτύρτων. Νομίζω ὅτι ἂν ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν Πausanias ἴσως πλησιάζωμεν τὴν πραγματικότητα καὶ ἀντιστοίχως ἴσως καταστή δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν αἱ θέσεις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κοτύρτας. Ὁ PAUSANIAS (III 22, 10) παρατηρεῖ: *Ἔστι δὲ ἐν τῇ γῇ ταύτῃ καὶ ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ στάδια ἀπέχον ὡς πεντήκοντα Ἀσωποῦ· τὸ δὲ χωρίον, ἐνθα τὸ Ἀσκληπιεῖον Ὑπερτελέατον ὀνομάζουσιν*, ἡ ἀπόστασις δὲ αὐτὴ ἀπὸ τοῦ Ἀσωποῦ, ὁ ὁποῖος μὲ ἀσφάλειαν τίθεται παρὰ τὴν Πλύτραν, μᾶς φέρει εἰς τὸ χωρίον Δαιμονιά⁴. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου τούτου πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Pausanias δὲν ἀναφέρει ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἀλλὰ μόνον τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰς τὸ Ὑπερτελέατον. Ἡδη ἡ «Γαλλικὴ Ἀποστολὴ» εἶχε φθάσει εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ Ἀσωποῦ - Πλύτρας καὶ εἶχε θέσει τὸ Ὑπερτελέατον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δαιμονιάς.⁵ Τὰ Κότυρτα πρέπει νὰ εὐρίσκονται πλησιέστερον πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ ἐλαφρῶς νοτιώτερον, ἂν καὶ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ὀρισθῇ ἀκριβῶς ἡ θέσις των. Ὑπὲρ τῆς Δαιμονιάς ὡς Ὑπερτελέατον ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον ἡ εὕρεσις τῶν ἀναθηματικῶν λιθίνων ὁμοιωμάτων διαφόρων ἀνθρωπίνων μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς προέρχονται ἀπὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Ὁ Pausanias δὲν ἀναφέρει ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ Ὑπερτελέατον καὶ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνῃ δύο πράγματα, ἢ ὅτι ἔχει ἐμμέσως τὴν πληροφορίαν χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐπισκεφθῇ τὴν περιοχὴν, πρᾶγμα πιθανόν, ὅτε ἡ πληροφορία θὰ προέρχεται ἐκ καταλόγου ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἦτο

¹ BCH IX, 1885, σ. 241 στ. 10. Ἀρχ. Ἐφημ. 1900, σ. 154, 158, 159.

² ΠΑΕ 1885, σ. 31: «δύο σκάψαντες τάφρους τὴν ἐτέραν κάθετον ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἐν τῷ χωρίῳ, ἐνθα καὶ τὰ εὐρήματα, ἅτινα ἀφορμὴν εἰς τὴν σκαφὴν ταύτην παρέσχον, ἀνεκαλύφθησαν, οὐδὲν ἄλλο οἰκοδομήματος λείψανον εὑρομεν». Περὶ τῶν εὐρημάτων καὶ ἐπιγραφῶν ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς κατὰ καιροὺς πρβλ. BCH IX, 1885, σ. 241 ἐξ. σ. 517 ἐξ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1884, σ. 85 ἐ. 203 ἐξ., 1890 σ. 65 ἐξ., 1900 σ. 154 ἐξ., 1904 σ. 55 ἐξ. COLLITZ - BECHTEL, 4537 - 4549. IG V, 1

975 - 1106.

³ Ἀρχ. Ἐφημ. 1900, σ. 153 - 160.

⁴ Διὰ τὸν Ἀσωπὸν πρβλ. LEAKE, Morea I, σ. 225, Peloponnesiaca, σ. 169. BOBLAY, Recherches, σ. 97. LE BAS, Rev. Arch. 1845, σ. 218. ROSS, Wanderungen II, σ. 247. CURTIUS, ἔ.δ. II, σ. 290. BURSIA, Geogr. Griechenlands II, σ. 142. PHILIPPSON, Peloponnes, σ. 179. Ἀρχ. Ἐφημ. 1884, σ. 86. 1900, σ. 158. NEGRIS, AM XXIX, 1904, σ. 344. BSA XIV, 1907-8, σ. 163-4.

⁵ BORY DE S. VINCENT, Expéd. Scient., σ. 456. BSA XXIV, 1919 - 21, σ. 149.

ἐξαιρετικῶς λαοφιλῆς εἰς τὴν περιοχὴν¹. Ἡ ὅτι φαίνεται ἀκόμη πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ ἱερὸν ἐλατρεύοντο ἀμφοτέρω οἱ θεοὶ τὸσον ὁ Ἀσκληπιὸς ὅσον καὶ ὁ Ἀπόλλων. Διότι ὁ εἰς ἀναφέρεται ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς ὡς Ὑπερτελέατης, ὁ ἕτερος παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Πausανίου. Τὴν πληροφορίαν του δὲ τὴν ἐνισχύουν τὰ τυχαῖα εὐρήματα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ προέρχωνται ἀπὸ ἱερὸν του.

Ὀλίγαι λέξεις καὶ περὶ τοῦ συγχρόνου ὀνόματος τοῦ χωρίου. Τὸ Δαιμονιά δὲν εἶναι λόγιον καὶ πιθανώτατα δύναται νὰ συνδεθῇ μὲ τὸ Λακεδαιμονία, γῆ, χώρα: Τὸ ὄνομα Δαιμονιά εὐρίσκεται οὕτω εἰς τὸ δεύτερον συνθετικὸν τοῦ Λακεδαιμόνιος καὶ εἶναι περίεργον πῶς ἐπέζησε².

Ἐν δεύτερον ζήτημα, μορφολογικὸν κυρίως, τὸ παρουσιάζει ἡ ἰδίᾳ ἡ μορφή τῆς πηλίνης πινακίδος τῆς Δαιμονιάς. Ἡ μορφή νέας συνοδευομένης ὑπὸ κυνὸς δὲν εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πινακίδος. Ἐπίσης δὲν εἶναι συνήθης ἡ ἀπεικόνισις μορφῶν μὲ τὸσον βραχὺν χιτῶνα, ἐὰν ἐξαιρεθῶσι τὰ παραδείγματα χορευτριῶν καὶ δρομέων γυναικῶν³. Αἱ δρομεῖς ὅμως εἰς τὴν Σπάρτην μὲ τὸν βραχὺν χιτῶνα φαίνεται ὅτι ἦσαν σύνηθες θέαμα καὶ ἴσως συνδέονται καὶ μὲ εἰδικὰς λατρείας⁴. Μεγάλας δυσκολίας δὲν παρουσιάζει ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις τῆς εἰς τὴν πινακίδα εἰκονιζομένης μορφῆς οὔτε ἡ συσχέτισις πρὸς συγγενεῖς παραστάσεις. Ἐν τῇ πινακίδι εἰκονίζεται νεαρὰ γυνὴ φέρουσα βραχύτατον χιτῶνα καὶ βαίνουσα πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ κεφαλὴ εἶναι περισσότερον ἐφθαρμένη καὶ δὲν ἀποδίδει καλῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ πώγων καὶ ἡ ῥίς παρουσιάζονται γωνιώδεις. Ἡ κόμη εἶναι βραχεῖα καὶ σχηματίζει κρωβύλον εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς ἀφήνουσα γυμνὸν τὸν λαιμόν. Τὸ στῆθος εἶναι εὐρύ, τονισμένον μὲ σαφῇ δῆλωσιν τῶν μαστῶν, οἱ ὅποιοι διαγράφονται ὑπὸ τὸν χιτῶνα. Ἡ ὀσφὺς εἶναι λεπτὴ, ἡ λεπτότης τῆς δὲ τονίζεται ἀπὸ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον κρατεῖται ὁ χιτῶν, ὁ ὅποιος εὐρύνεται κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Αἱ χεῖρες, εἰς τὰς ὁποίας διακρίνεται ποιά τις ἀδεξιότης καὶ βαρύτης, εἶναι ἡ δεξιὰ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ὀλίγον χαμηλότερον τῆς ὀσφύος τοποθετημένη κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐγγίξῃ ἐλαφρῶς τὸν χιτῶνα. Ἡ ἀριστερὰ ὅμως σαφῶς διακρίνεται νὰ ἀνασηκῶν τὸν χιτῶνα ἐλαφρῶς καὶ διὰ τῶν δακτύλων ὡς νὰ προσπαθῇ νὰ διευκολύνῃ τὴν κίνησιν. Ἡ στάσις αὕτη εἶναι συνήθης εἰς τὰς παραστάσεις τῶν γυναικῶν δρομέων, εἰς τὰς ὁποίας ἐπιβάλλεται διὰ νὰ δείξῃ τὸν δρό-

1 Πρβλ. ἱερὰ ΠΑΥΣ. III 22, 9 δώδεκα στάδια ἀπὸ Ἀσωποῦ III 22, 10 εἰς Ὑπερτελέατον III 22, 13 εἰς Βοιάς III 22, 13, ἑπτὰ στάδια ἀπὸ Ἀσωποῦ III 23, 6, 7. «Παρὰ τὴν Ἐπίδαυρον Λιμηρὰν III 23, 10 εἰς Ἐπίδαυρον Λιμηρὰν» καὶ BSA XXIV, 1919-21, σ. 194. WIDE, Laconische Kulte, σ. 184-5.

2 Πρβλ. περὶ τῶν διαφόρων προσπαθειῶν ἐρμηνείας τοῦ Λακεδαιμόνιος RE³ III, A Sparta, στήλη 1279-1285. HROD. I 4: Λακεδαιμονίης γυναικός. EYRIP. Tr. 250: τῇ Λακεδαιμονίᾳ νύμφα.

3 Εἰς τὴν Σπάρτην αἱ φαινομενίδες δὲν ἦσαν σπά-

νιαι· πρβλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Σύγκρισις Λυκούργου καὶ Νουμά, 76. 3: Φαινομενίδας τε γὰρ αὐτὰς ἀποκαλοῦσιν, ὡς Ἰβν-κος. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, Ὄνομ. (Bethe) II, 187: καὶ ἡ Λάκαινα φαινομενίς. IBYK. ἀπόσπ. 61.

4 Πρβλ. χαλκὰ ἀγάλματα παριστῶντα τρεχούσας νεάνιδας LANGLOTZ, Frühgr. Bildhs., ἀριθ. 39, σ. 88, πίν. 48, 13 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχ. Μουσείου Συλλογὴ Καραπάνου 24. RAYET, Mon. de l'art antique, 17. LANGLOTZ, ἀριθ. 41, σ. 88 πίν. 48a. London Brit. Mus. 208. Br. Catal. of Bronzes 3. UXKULL, Frühgriechische Plastik, 37.

μον των¹. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς μορφῆς τῆς πινακίδος ὁ τρόπος αὐτὸς χρησιμοποίησεως τῶν χειρῶν δίδει εὐκαμψίαν, χάριν καὶ ἐσωτερικὴν κίνησιν εἰς τὴν μορφήν. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ τεχνίτης θέλει καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ εἰκονίσῃ τὴν μορφήν ἐν κινήσει οὐχὶ ἐν στάσει. Ὁ χιτῶν πτυχοῦται κάτωθι τῆς ὀσφύος εἰς τρεῖς καθέτους πτυχάς, αἱ ὁποῖαι τονίζουν τοὺς καθέτους ἄξονας τοῦ σώματος. Οἱ πόδες ἐν διαστάσει φέρουν ὁμοιομόρφως τὸ βάρος τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐντύπωσις ἐπιτείνεται ἀπὸ τὸν μεγάλον διασκελισμόν. Εἰς τὸν ἐν προβολῇ ἀριστερόν πόδα διακρίνεται σχετικὴ δυσκαμψία, εἰς τὸν δεξιὸν ἀρκετὴ ἀδεξιότης κυρίως εἰς τὸ κάτω τοῦ γόνατος τμήμα. Παραλλήλως πρὸς τὴν μορφήν βαδίζει κύων μὲ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Ἀμφότεραι αἱ μορφαί, ἡ γυναικεία καὶ ἡ τοῦ κυνός, πατοῦν ἐπὶ εἰδους βάσεως, ἡ ὁποία εὐρίσκεται ὑψηλότερον τοῦ πλαισίου τῆς πινακίδος καὶ θέλει νὰ δηλώσῃ ὁδὸν πιθανώτατα. Ἴσως νὰ προέρχεται ἐκ Μήλου ἢ μιμεῖται τὸ Μηλιακόν (εἰκ. 3).

Τὸ ἀνάγλυφον παρουσιάζει καλὰς ἀναλογίας, συνθετικὴν ἰκανότητα, κυρίως διὰ τῆς ὁργανώσεως τῆς γυναικείας μορφῆς κατὰ τοὺς διαγωνίους ἐν σχέσει μὲ τὴν πινακίδα ἄξονας. Αἱ χεῖρες παρακολουθοῦν τὴν κίνησιν τῶν ποδῶν κατ' ἀντίστροφον φοράν, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τὸν δεξιὸν πόδα, ἡ δεξιὰ τὸν ἀριστερόν. Ἡ μορφή δύναται νὰ ἀναλυθῇ καὶ εἰς μίαν σειρὰν τριγώνων: στήθος – ὀσφύς, τρίγωνον ἀντεστραμμένον· ὀσφύς – χιτῶν κάτω, τρίγωνον ἐν κανονικῇ θέσει· ἄνοιγμα τῶν ποδῶν, κανονικὸν τρίγωνον. Πρόκειται διὰ μίαν σύνθεσιν, ἡ ὁποία δίδει λειτουργικὸν χαρακτήρα εἰς τὴν ὅλην ὁργάνωσιν τῆς μορφῆς καθὼς αὕτη στενοῦται ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Ταυτοχρόνως στερεότητα χωρὶς ἀκίνησίαν, χάριν χωρὶς ἐκζητήσεις παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἀδυναμίας. Θὰ ἡδύνατο νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι ὡς τύπος τὸ ἀνάγλυφον τῆς πηλίνης πινακίδος θὰ ἔδει νὰ παρακολουθῇ ἢ νὰ ἀνάγεται εἰς ἓνα σημαντικὸν ἔργον. Καταφανῶς ἡ μορφή ἐνθυμίζει τὰ λεγόμενα Μηλιακὰ Ἀνάγλυφα² καὶ εἰδικῶς τὴν σειρὰν ἡ ὁποία εἰκονίζει χορευτρίας ὡς πρὸς τὴν κίνησιν³, τὴν σειρὰν ἡ ὁποία εἰκονίζει Ἀρτεμιν παρακολουθουμένην ὑπὸ ζώου, ὡς πρὸς τὸν κύνα⁴.

Ἡ εἰκὼν 2⁵ μᾶς δίδει μερικὰ στοιχεῖα συγκρίσεως. Ἐχομεν ὁμοίαν ἀπόδοσιν τῆς κόμης, ὁμοιότητα εἰς τὴν κίνησιν τῶν ποδῶν, τὴν πτύχωσιν τοῦ χιτῶνος, τῆς χειρός, ἡ ὁποία ἔρχεται πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἀκουμβᾷ κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Ταῦτα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μηλιακὸν εἶναι ἓνα ἔργον καλλιτεχνικοῦ κέντρου, ἐνῶ τὸ λακωνικὸν εἶναι περιφερειακοῦ ἐργαστηρίου. Ἀμφότερα ἀνήκουν εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους, εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος, καὶ πιθανώτατα ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἓν κοινὸν πρότυπον. Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ παλαιότερον ἀλλὰ ἴσως τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν σχημα-

¹ Πρβλ. LANGLOTZ, ἔ. ἀ., πίν. 48.

² Πρβλ. JACOBSTAHL, Die Melischen Reliefs, 1931, σ. 153: «Wo sind die melischen Reliefs gemacht? Die Fundstatistik gibt keine Antwort auf diese oft besprochene Frage» καὶ σημ. 4, ὅπου ἀναφέρονται αἱ ἀπόψεις περὶ τῆς καταγωγῆς των.

³ Πρβλ. JACOBSTAHL, ἔ. ἀ. σ. 33 – 36 ἀριθ. 28 – 45, πίν. 16, 17, 20, 21, 22.

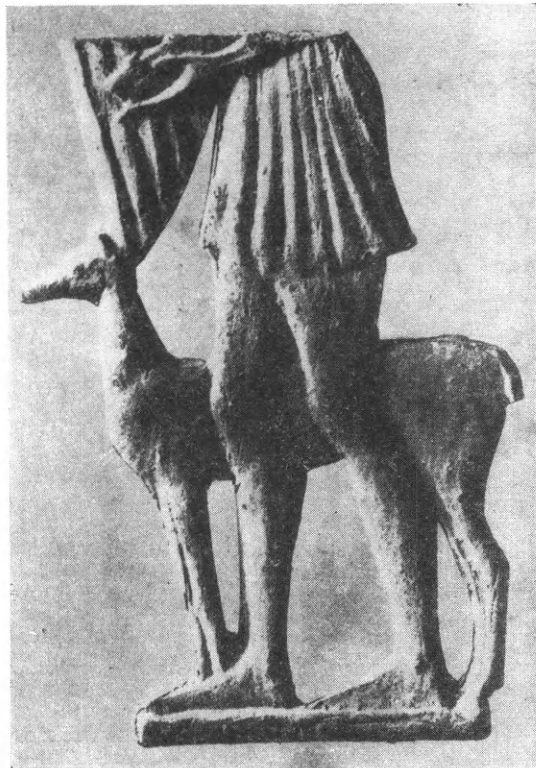
⁴ Πρβλ. JACOBSTAHL, ἔ. ἀ. σ. 25 – 27 ἀριθ. 16, 17, 18 πίν. 9, καὶ σελ. 26 εἰκ. 3.

⁵ JACOBSTAHL ἀριθ. 45 πίν. 22. R. A. HIGGINS, Cat. of the Terrak. of Brit. Mus., 1954, πίν. 81 ἀριθ. 618.

τικήν ἐργασίαν τοῦ ἐπαρχιώτου τεχνίτου. Εἰς τὸ Μηλιακὸν τὰ χαρακτηριστικὰ παρουσιάζονται περισσότερον ἔντονα, διότι τοῦτο εἶναι περιτετμημένον, γεγονὸς ὅπερ δίδει μεγαλυτέρας δυνατότητας εἰς τὸν καλλιτέχνην. Ἔχει μεγαλύτερον πλοῦτον λεπτομερειῶν, ὀρθοτέραν ὀργάνωσιν, τὰ διάφορα στοιχεῖά του τονίζουν περισσότερον τὸν λειτουργικὸν χαρακτῆρα τῆς συνθέσεως. Πάντως τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον δεῖγμα τῆς ἐπιδράσεως σημαντικῶν ἔργων καὶ κυρίως τῆς ἀντανakλάσεώς των εἰς τόσον μακρινὰς περιοχάς, ὅπου ἡ ἀπόμερος περιοχὴ τοῦ Μαλέα.



Εἰκ. 2 Μηλιακὸν πήλινον ἀνάγλυφον
Βρεττ. Μουσ. Β 370.



Εἰκ. 3. Μηλιακὸν πήλινον ἀνάγλυφον. Ἀμβούργον,
Museum für Kunst u. Gewerbe.

Αἱ πήλιναι πινακίδες εἰς τὴν Λακωνίαν φαίνεται ὅτι εἶχον ἐξαιρετικὴν τύχην, διότι ἐκτὸς τῶν παλαιότερων τῆς Ἀγγελόνας¹ — ἃς σημειωθῇ ὅτι ἡ Ἀγγελόνα εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τὴν Δαιμονιαν περιοχὴν, εἰς τὸ Ἡρῶν παρὰ τὸν Εὐρώταν² — τὰ πρόσφατα εὐρήματα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀμυκλῶν³ καὶ τῶν διαφόρων ἱερῶν τῆς Σπάρτης πολλὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ διαφόρους ἄλλας θέσεις. (Δύο ἀπὸ τὰ Χρύσαφα ἐντελῶς ἐφθαρμένα, ἓνα ἀπὸ τὸ Γεράκι καὶ τρία

¹ BSA XI, 1904 - 5, σ. 86 ἐξ.

² BSA XII, 1905 - 6, σ. 288 ἐξ.

³ Περὶ λ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἔργον ΑΕ 1956, σ. 100 ἐ. BCH LXXXI, 1957, σ. 550.

ἀπὸ τὴν Σκούραν εἶδον τὸ 1956 ἀλλὰ ὅλα μὲ τὰς παραστάσεις ἐντελῶς ἐφθαρμένας).

Πάντως τόσον ἀπὸ τὰ παλαιότερα ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ προσφάτως εὑρεθέντα εἰς τὰς Ἀμύκλας δὲν ἔχομεν ἔστω καὶ ἓνα τύπον, ὁ ὁποῖος νὰ ἐνθυμίζῃ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς καὶ νὰ συσχετίζεται μὲ ἐξωλακωνικά ἔργα τόσον σαφῶς. Ἡ μορφή μὲ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον βαδίζει, τὴν ὑπερήφανον στάσιν τοῦ σώματος, τὴν χορευτικὴν, θὰ ἔλεγα, κίνησιν εὐρίσκεται πλησιέστατα εἰς τὰ Μηλιακά ἀνάγλυφα. Παρουσιάζει μίαν μορφήν, ἡ ὁποία βαδίζει ὡς νὰ χορεύῃ ἢ χορεύει βαδίζουσα καὶ τοῦτο τὸ τονίζει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀνασηκώνει τὸν βραχὺν χιτῶνα. Ὡς πρὸς αὐτὸ εὐρίσκεται πλησίον τῶν Μηλιακῶν ἀναγλύφων ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ ζώου ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν νὰ ἔχομεν χορεύτριαν εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς. Τὸ ζῶον εἶναι προφανῶς κύων καὶ τοῦτο φαίνεται σαφέστερον ἢν συγκριθῇ μὲ ἓν ἄλλο ἐκ τῶν μηλιακῶν ἀναγλύφων, τὸ ὁποῖον εἰκονίζει Ἀρτεμιν συνοδευομένην ὑπὸ τῆς ἐλάφου, τῶν αὐτῶν χρόνων (εἰκ. 3)¹.

Καὶ τὸ κύριον πρόβλημα τοῦ ἀναγλύφου τῆς Δαιμονιάς τὸ θέτει ἡ παρουσία τοῦ κυνὸς παρὰ τὴν γυναικεῖαν μορφήν. Δηλώνει ὅτι ἔχομεν εἰς τὴν νεαρὰν κόρην μίαν Ἀρτεμιν καὶ μάλιστα μίαν εἰδικὴν μορφήν τῆς Ἀρτεμίδος.

Βεβαίως τὸ ἀπλούστερον θὰ ἦτο νὰ θεωρηθῇ ἡ μορφή Ἀρτεμις, ἡ ὁποία ὡς θεὰ τοῦ κυνηγίου συνοδεύεται ἀπὸ τὸν θηρευτικόν της κύνα. Τοῦτο προσκρούει εἰς δύο δυσκολίας. Ἡ πρώτη εἶναι σχετικὴ μὲ τὸ ὅτι ἡ Ἀρτεμις ὡς θεὰ τοῦ κυνηγίου, ὡς Ἀγροτέρα, — ἐπίθετον τὸ ὁποῖον τὸ ἔχει ἤδη εἰς τὸν ΟΜΗΡΟΝ² — συνοδεύεται ἀπὸ ἑλάφον. Ὡς θεὰ τοῦ κυνηγίου συνδέεται ἰδιαίτερος μὲ τὴν Λακωνίαν ἢ Ἀρτεμις εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἤδη ποίησιν (Ὀδυσσ. ζ 102): *οἷη δ' Ἀρτεμις εἴσι κατ' οὔρεα ἰοχέαιρα, / ἢ κατὰ Τηϋγέτον περιμήκετον ἢ Ἐρύμανθον, / τερπομένη κάπροισι καὶ ὠκείης ἐλάφοισι*, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται κύων. Ἡ Ἀρτεμις ὡς θεὰ τοῦ κυνηγίου συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἑλάφον τὴν κυνηγετικὴν της ὑπόστασιν τὴν ἐκφράζει ἡ ἑλάφος καὶ ἄπειρα ἔργα ἔχομεν, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Ἀρτεμις συνοδεύεται ὑπὸ τῆς ἐλάφου. Εἰς τὴν οὐσίαν ὅμως ἡ Ἀρτεμις δὲν εἶναι μόνον θεὰ τοῦ κυνηγίου ἢ μᾶλλον δὲν καταλήγει παρὰ πολὺ ἄργα εἰς τὴν θεὰν τοῦ κυνηγίου. Ἡ κυρία της ὑπόστασις εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους ἐκφράζεται μὲ τὸ Πότνια θηρῶν ἢ καλύτερον μόνον Πότνια³. Πρόκειται περὶ τῆς μεγάλης θεᾶς, ἡ ὁποία δε-

¹ JACOBSTAHL, ἔ. ἀ. σ. 26 ἀριθ. 18 πίν. 9. Hamburg Museum für Kunst und Gewerbe Inv. Nr. 127, 34 Arch. Anz. XLIII, 1928, σ. 376 εἰκ. 90. Τὸ ζῶον εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἑλάφος, διότι καὶ μόνη ἡ ἀπεικόνισις τῆς οὐρᾶς τοῦ ζώου δεικνύει ὅτι ἔχομεν κύνα. Ἐνθυμίζει τοὺς Λακωνικοὺς κύνας μὲ τὴν μακρὰν καὶ λεπτὴν κεφαλὴν, τὸ ὅξυ ρύγχος, τὸ μακρὸν σῶμα ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου (JdI XXVIII, 1913, πίν. 26), τὸ ὁποῖον καὶ σηματολογικῶς σχετίζεται μὲ τὸν κύνα τοῦ ἀναγλύφου μας. Ἐπίσης οἱ RODENWALDT, Das Relief bei den Griechen, εἰκ. 87, ο. KELLER, Hunderassen im Altertum, ÖJh. VIII, 1905, σ. 246 ἔξ., ὅπου συγκρίνονται κρητικοὶ κύνες ἀπὸ νομίσματα, σ. 251-258 Λακωνικοὶ κύνες. Πρβλ. τὸ ἀνάγλυφον ἀπὸ τὰ Χρυσάφα

WACH-TOD, Sparta Museum Catal., ἀριθ. 505 καὶ σ. 107 εἰκ. 10. Ἐπίσης ἀριθ. 600 σ. 195 εἰκ. 69 = ANAPONIKOS, Πελοπονν. I, σ. 293 εἰκ. 3. WATZINGER, Die griech. Vasen in Tübingen, πίν. 41.

² Ἰλ. Φ 471. ΞΕΝΟΦ. Ἑλλ. IV 2, 19, Κυνηγ. VI 13. RE³ II στήλ. 1344 ἔξ., 1378 ἔξ. NILSSON, Gesch. griech. Rel. I, σ. 455. c. HOEN, Artemis, σ. 85. SAM WIDE, Lakonische Kulte, σ. 109.

³ Μία συζήτης περὶ τοῦ θέματος τῆς Ποτνίας θηρῶν δὲν εἶναι εἰς τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης. Τὸ θέμα πάντως συνεχῶς συζητεῖται καὶ ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἤδη ἀπέραντος· προχεῖρως σημειώσω: STUDNICZKA, Kyrene, 1890, σ. 153 ἔξ., ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε πρῶτος τὸν ὄρον περὶ τῶν πτερωτῶν γυναικείων μορφῶν τῶν κρατούντων ζῶα, RADET, Cy-

σπόζει τῶν τελευταίων χρόνων τῆς γεωμετρικῆς περιόδου καὶ καλύπτει καὶ ὁλόκληρον τὴν ἀρχαϊκὴν. Εἶναι ἡ προομηρικὴ θεότης μὲ τὰ πολλαπλᾶ χαρακτηριστικά, τὰ πλέον διάφορα στοιχεῖα καὶ τῆς ὁποίας μόνον ὁ Ἡσιόδειος στίχος (Θεογ. 413), *οὐρανὴ χθονὴ τε καὶ εἰναλίη*, ἢ ὁ τύπος «πολλῶν ὀνομάτων μορφή μία» δύναται νὰ ἀποδώσῃ τὸ πλάτος. Μερικὰ ἀπὸ τὰ πρωϊμώτερα ἔργα τὴν ἀπεικονίζουν σαφέστατα εἰς αὐτὴν τὴν πολλαπλότητα¹· ἔχει μίαν σειρὰν χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα τὴν δεικνύουν Πότνιαν - Κυρίαρχον - Ἐξουσιάζουσαν ὅχι μόνον τὸ ζωϊκόν, ἀλλὰ καὶ τὸ φυτικόν καὶ τὸ βασιλείον τοῦ θανάτου ἀκόμη. Δὲν εἶναι μόνον κυρίαρχος τοῦ κόσμου τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ τῶν περιοχῶν τοῦ θανάτου. Συγκεντρώνει ὅλας τὰς ἐξουσίας, ἔχει ὅλους τοὺς κόσμους ὑπὸ τὴν σκέπην της· εἰς τὰ ἔργα ἀπὸ τὴν Βοιωτίαν εἶναι θεὰ τῶν ζώων ἀλλὰ καὶ θεὰ τῶν φυτῶν, θεὰ τῆς ξηρᾶς ἀλλὰ καὶ θεὰ τῆς θαλάσσης, δεδομένου ὅτι ὁ ἰχθύς τὴν συνοδεύει καὶ εἰκονίζεται εἰς τὸ ἔνδυμά της (τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον πλακίδιον τῆς Σμύρνης), ἐπίσης ὁ κόσμος τῆς ξηρᾶς (ἔλαφος), τοῦ ἀέρος (πτηνόν), τῆς θαλάσσης (ἰχθύες), ἀπαντῶνται. Εἰς τὴν λαβὴν τοῦ ἀγγείου τῆς Βέρνης παρουσιάζονται τὰ χθόνια χαρακτηριστικά της ἐντόνως μὲ τοὺς ὄφεις. Ἡ μορφή τῆς Ποτνίας ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας συνθέσεις τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ μορφή ἔχει καὶ κρητομυκηναϊκὴν προῖστορίαν, ὅπως ἔχει καὶ ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις, ἀποτελεῖ μίαν τυπικῶς ἑλληνικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν χαώδη 8ον καὶ τὸν 7ον π. Χ. αἰῶνα.

Ἀποτελεῖ τὴν προοδευτικὴν προβολὴν τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ὡς κυρίαρχου τῶν δυνάμεων τοῦ κόσμου. Ἡ Πότνια εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸν δεῖγμα πρωίμου συγκρητισμοῦ ὑπὸ μίαν εἰδικὴν ἔννοιαν. Ἔχομεν τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος, τῆς θεᾶς τῆς φύσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων², πλουτισμένην μὲ διάφορα νέα στοιχεῖα. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρακολουθῆσιν κανεὶς διάφορα λατρευτικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα προστίθενται εἰς

bélé, Bibl. des Universités du Midi, XIII, 1909, μὲ συγκέντρωσιν τύπων. M. S. THOMPSON, The Asiatic or Winged Artemis, JHS XXIX, 1909, σ. 286 ἔξ. O. KERN, Ath. Mitt. L, 1925, σ. 157 ἔξ. CH. PICARD, Ephèse et Claros, 1922, σ. 509 ἔξ. NILSSON, Minoan Myk. Rel., 1927, σ. 443 ἔξ. Gesch. griech. Rel. I, σ. 274 ἔξ. J. CHARBONNEAUX, Deux grands fibules géométriques, Préhist. I, 1932, σ. 191 ἔξ. B. KUNZE, Kret. Bronzerel., σ. 200, SCHWEITZER, Gnomon 1928, σ. 190 ἔξ. E. LANGLOTZ, Antike VIII, 1932, σ. 117 ἔξ. J. CHITTENDEN, Hesperia XVI, 1947, σ. 89 ἔξ. DEMARGNE, Crète Dédalique, σ. 286 ἔξ. F. MATZ, Gesch. griech. Kunst I, σ. 447, 469, 498 καὶ L. CURTIUS, Torso. Die Rankegöttin, σ. 192 ἔξ. BARNETT, The Nimrud Ivories, Brit. Mus., 1957, σ. 82 ἔξ. K. KERÉNYI, Symbolae Osloenses XXXIII, 1957, σ. 127.

1 Πρβλ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1892, πίν. 10. NILSSON, Gesch. gr. Rel. I, πίν. 30, 3. HOENN, Artemis, σ. 25 εἰκ. 1. M. HOLLEAUX, Monum. Piot I, 1894, πίν. III καὶ

σ. 22 εἰκ. 1. SIMONE MOLLARD-BESQUES, Catalogue raisonné des Figurines et Reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains - Musée de Louvre I, 1954, πίν. 6, B52. Ἀρχ. Ἐφημ. 1893, πίν. 9. Βοιωτικά O. KERN, AM I, 1925, σ. 122 πίν. VII. Ἐλεφάντινον πλακίδιον ἐκ Σμύρνης BCH LXXVIII, 1954, 145, AJA LVIII, 1954, 240. Κυκλαδικά II, 1956, εἰκ. 5 (Τήνου). Λαβὴ χαλκοῦ ἀγγείου τῆς Βέρνης ἐν GRÄCHWIL, Bernisches Hist. Museum K. Hoenn Artemis, πίν. I. L. CURTIUS, Torso, εἰκ. 30. Ἀγγεῖον Ἀρκάδων Κρήτης AM I, 1925, εἰκ. 4. MATZ, Gesch. gr. Kunst I, πίν. 166, b. LANGLOTZ, Antike VIII, 1932, σ. 174 εἰκ. 6. DEMARGNE, La Crète Dédalique, πίν. X.

2 Πρβλ. L. FRANTZ, Die Muttergöttin in vorderen Orient und in Europa, Alte Orient XXXV, 1937, σ. 16. DUSSAUD, Civil. préhell., σ. 359. H. FRITZE, Die nackte orientalische Göttin, JdI XII, 1897, σ. 139. C. SCHUCHHARDT, Skulpturen aus der älteren Steinzeit, Arch. Anz. XXIX, 1914, σ. 508.

διαφόρους περιόδους. Διότι εἰς τὴν μορφήν αὐτὴν εὐρίσκονται καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰς κοινωνιολογικὰς μεταπτώσεις τῶν πρώιμων χρόνων, ἢ προσθήκη στοιχείων μὲ τοπικὰ χαρακτηριστικά. Ἀπὸ τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνος παρατηρεῖται μία ἀντίστροφος πορεία εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς μορφῆς αὐτῆς. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ὁμηρικῆς θεολογίας, ἢ ὁποία δὲν εἶναι κἄν θεολογία, καὶ τῶν τοπικῶν ἐξελίξεων, κυρίως τῶν τοπικιστικῶν τάσεων, ἢ Πότνια ἀποσυντίθεται. Διαφοροποιεῖται εἰς κεχωρισμένας ὑποστάσεις καὶ εἰς διαφόρους περιοχὰς καὶ λαμβάνει ἐντελῶς νέον χαρακτήρα. Προστίθενται ἐπίθετα καθαρὰ τοπικῶν προβολῶν, ἀφαιροῦνται στοιχεῖα καὶ ἡ μορφή ἐξανθρωπίζεται. Τὴν κυρίαν διάδοχον τῆς Ποτνίας ἀσφαλῶς τὴν ἀποτελεῖ ἡ Ἄρτεμις καὶ αὐτὴ ὑπὸ διάφορα ὀνόματα διατηρεῖ τὰς διαφόρους ὑποστάσεις τῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἥρα ἔχει στοιχεῖά της καὶ ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ¹ καὶ ἡ Ἀφροδίτη. Ὁ ἐξανθρωπισμὸς τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον διὰ τοὺς Ἕλληνας μετέχουν καὶ οἱ θεοί, ἔφερεν εἰς τὰς διανγεῖς μορφὰς τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Δωδεκαθέου. Ἡ πολιτικὴ ἀπομόνωσις ἀφ' ἑτέρου ἔδωκεν ἔντονα τοπικὰ χαρακτηριστικὰ εἰς τὰς μορφὰς, τὰς περιέβαλε καὶ μὲ τὰς ἐξουσίας τῆς παλαιᾶς Ποτνίας. Μερικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πλησιάσωμεν τὴν οὐσίαν τῶν προομηρικῶν ἀντιλήψεων, χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα ἐκληροδοτήθησαν εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου.

Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιᾶς μᾶς ἀποκαλύπτει ἐν ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Ποτνίας, τὸ ὁποῖον περιῆλθεν εἰς τὴν Ἄρτεμιν. Τοῦτο εἶναι ἡ δύναμις τῆς εἰς τὸν Ἄδην, μία ἐξουσία τῆς ἐπὶ τῶν χθονίων περιοχῶν. Ὁ τύπος τῆς θεᾶς μὲ τὸ ζῶον τὸ ὁποῖον τὴν συνοδεύει, βαῖνον παραλλήλως, ἔχει μακροτάτην ἱστορίαν. Εὐρίσκεται εἰς τοὺς Μινωικοὺς χρόνους εἰς τὴν Κνωσόν², ὅπου ἕνας λέων συνοδεύει τὴν θεάν. Εἰς τὸν 7ον αἰῶνα ἐπανερχεται περωτὴ πάλιν μὲ συνοδὸν τὸν λέοντα εἰς ἐν τεμάχιον Μηλιακοῦ ἀγγείου³ καὶ συνεχίζει τὴν πορείαν τῆς εἰς τὰ ἐλεφάντινα πλακίδια τῆς Περαιχώρας⁴ καὶ τῶν Συρακουσῶν, ὅπου ἡ θεὰ συνοδεύεται ἀπὸ αἶγα⁵, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὰ Μηλιακὰ ἀνάγλυφα ὅπου συνοδὸς τῆς Ἀρτέμιδος ἀκόμη περωτῆς εἶναι ἡ ἔλαφος⁶. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ διάφορα ζῶα πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀναφέρονται εἰς διαφόρους λατρείας, παρουσιάζουν διαφόρους ὑποστάσεις τῆς Ποτνίας⁷. Εἰς τὰ μηλιακὰ ἐκτὸς τοῦ ζώου, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἴδιον ἀλλὰ εἰς τὴν αὐτὴν σχέσιν μὲ τὴν θεάν, ἔχομεν τὴν Ἄρτεμιν μὲ βραχὺν χιτῶνα ἐπίσης, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιᾶς. Ὁ TREU, ὁ ὁποῖος τὸ 1880 εἶχεν ἰδῆ εἰς τὸ Γύθειον ἐν ἄλλο ἀνάγλυφον τῆς Ἀρτέμιδος λίθινον μὲ βραχὺν χιτῶνα τὸ ἐθεώρει ὡς τὸ παλαιότερον τῶν γνωστῶν⁸ καὶ τὸ συνέκρινε μὲ πῆλι-

1 Ἡ Ἀθηνᾶ ὡς Πότνια Θηρῶν Ν. YALOURIS, *Athena als Herrin der Pferde*, Museum Helveticum VII, 1950, σ. 19-101.

2 BSA IX, 1902-3, σ. 58 εἰκ. 51. NILSSON, *Gesch. gr. Rel. I*, πίν. 18, 4.

3 Arch. Zeitung 1854, πίν. 61. LANGLOTZ, *Antike VIII*, εἰκ. 7. MATZ, *Gesch. gr. Kunst I*, 169b.

4 Arch. Anz. XLVII, 1932, σ. 140 εἰκ. 15. MATZ, *Gesch. gr. Kunst I*, σ. 501.

5 Notizie degli Scavi R. Acc. dei Lincei 1895,

σ. 119 εἰκ. 1. MATZ, *Gesch. gr. Kunst I*, πίν. 169.

6 JACOBSTAHL, *Melische Reliefs*, ἀριθ. 16 πίν. 9 σ. 25, ἀριθ. 18 πίν. 9 σ. 27. Arch. Anz. XLIII, 1928, 376 εἰκ. 90.

7 Προβλ. περὶ τῆς αἰγὸς WIDE, *Lakonische Kulte*, σ. 109. ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. IV 2, 20, Λακ. Πολ. XIII 8. ΠΛΟΥΤ. Λυκοῦργ. 22, ΖΙΕΗΝ ἐν RE³ III, A, 1462.

8 Προβλ. G. TREU, Arch. Zeitung 1882, πίν. 6, 1. Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθηεν πούθενά νὰ τὸ ἀνεύρω. Ἐπίσης οὐτε εἰς τὸν παλαιὸν κατάλογον τῆς Συλλο-

νον ἀνάγλυφον ἐκ Θίσβης, ὅπου ἡ θεὰ εἰκονίζεται μὲ ὑψηλὰ κυνηγετικά ὑποδήματα¹.

Τὸ ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον θέτει τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιάς, εἶναι ποίαν ἀκριβῶς σημασίαν ἔχει ἡ παρουσία τοῦ κυνὸς καὶ ἐξ αὐτοῦ προσδιορίζεται καὶ ἡ ὑπόστασις τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ πηλίνη πινακὶς δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ ὅτι προέρχεται ἐκ τάφου. Ἀποτελεῖ ἀνάθημα, τὸ ὁποῖον συνοδεύει τὸν νεκρὸν διὰ νὰ τοῦ διευκολύνῃ τὴν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον εἴσοδον. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ οὔτε κἂν σκέψις ὅτι πιθανῶς εἶναι ἀνάθημα τὸ ὁποῖον συνοδεύει εἰς τὸν τάφον ἓνα κυνηγὸν διὰ νὰ τοῦ ἐνθυμίξῃ τὴν χαρὰν τοῦ κυνηγίου. Ἡ μορφὴ τῆς θεᾶς μὲ τὸν κύνα ἀποτελεῖ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ βοηθήσῃ τὸν νεκρὸν, νὰ παρακαλέσῃ δι' αὐτόν. Εἶναι ἡ μορφοποίησις μιᾶς προσευχῆς. Ὁ κύων εἶναι γνωστὸν ὅτι συνδέεται μὲ τὸ βασίλειον τοῦ θανάτου ἂν καὶ δὲν εἶναι σαφὲς πότε ποῦ καὶ διατὶ συνεδέθη (χθόνιον χαρακτῆρα ἔχει καὶ ὁ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Δαιμονιάς)². Καὶ ὁ κύων παρὰ τὴν Ἀρτεμιν ἀποκαλύπτει οὐχὶ ἀπλῶς τὸν χθόνιον χαρακτῆρα τῆς ἀλλὰ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ταύτισίν της μὲ τὴν Ἑκάτην. Ἡ παράστασις τῆς Δαιμονιάς μᾶς δίδει τὴν Ἀρτεμιν Ἑκάτην. Καὶ ἡ Ἀρτεμις Ἑκάτη παρουσιάζεται ἤδη εἰς τὸν Αἰσχύλῳ, ὅπου ἔχομεν: *Ἀρτεμιν δ' Ἑκάταν γυναι/κῶν λόχους ἐφορεύειν* (Ἰκέτ. 676)³.

Ἀπόπειραν διερευνήσεως τῆς Ἑκάτης εἶχε κάμει ἤδη ὁ KERN ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐλεφαντίνου πλακιδίου τῆς Ποτνίας Θηρῶν ἀπὸ τὴν Σμύρνην καὶ εἶχεν ἀποδώσει εἰς αὐτὴν ὡς κυρίαν διάδοχον τῆς Ποτνίας τὰς παραστάσεις τῶν Βοιωτικῶν ἀγγείων καὶ τοῦ ἐλεφαντίνου πλακιδίου⁴. Ὁ ἴδιος εἶδε σαφῶς ὅτι ἐν τῇ οὐσίᾳ δὲν εἶναι δυνατός ὁ χωρισμὸς τῆς Ἑκάτης ἀπὸ τὴν Ἀρτεμιν⁵, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν καὶ ταύτισιν τῆς Ἑκάτης μὲ τὴν Πότιαν, διότι ἡ Πότις δὲν ἔχει μόνον χθόνια χαρακτηριστικά. Ἡ χθονία ἔκφρασις τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Ποτνίας προβάλλεται εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Ἀρτέμιδος Ἑκάτης. Ἡ δυσκολία εὐρίσκεται εἰς τὸ ποῖος συγκεκριμένως εἰκονογραφικὸς τύπος ἀπετέλει διὰ τὴν ἀρχαίαν τέχνην τὴν ἀπόδοσιν τῆς Ἀρτέμιδος Ἑκάτης. Ἀκόμη καὶ ὁ WERNICKE⁶ παρατηρεῖ περὶ τῆς Ἀρτέμιδος ὅτι ἔχει τὸν πυρσὸν διὰ τὸ νυκτερινὸν κυνήγιον

γῆς Γυθείου ἀναφέρεται, ἐπομένως ἔχει ἐξαφανισθῇ πρὸ τοῦ 1920. Ἡ πληροφορία τοῦ Treu ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀσωπὸν εἶναι πιθανή· καὶ σήμερον μεταφέρονται εὐκόλως μάρμαρα ἀπὸ τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἰς τὸ Γυθεῖον. Πληροφοροῦμαι ἀργὰ παρὰ G. BRUNS, Die Jägerin Artemis (Diss., 1929) σ. 58 καὶ ἀπεικόνις πίν. 2, εἰκ. 9, ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὸ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν.

1 Arch. Zeitung 1881, σ. 253.

2 Πρβλ. NILSSON, Gesch. gr. Rel. I, σ. 95 H. SCHOLTZ, Der Hund in der griech. röm. Magie und Religion (Diss., Berlin 1937) σ. 12 ἔξ. Διὰ θυσίας κυνῶν εἰς τὴν Ἑκάτην WIDE, Lak. Kulte, σ. 119.

3 Πρβλ. ΠΑΥΣΑΝ. I 43, 1: *Οἶδα δὲ Ἑσίοδον ποιήσαντα ἐν καταλόγῳ γυναικῶν Ἰφιγένειαν οὐκ ἀποθανεῖν, γνώμη δὲ Ἀρτέμιδος Ἑκάτην εἶναι*. ΗΣΥΧ.: *Καλλίστη*, ἡ

ἐν τῷ Κεραμεικῷ ἰδρυμένη Ἑκάτη, ἣν ἔνιοι Ἀρτεμιν λέγουσιν. ALEX. PHILADELPHUS-P. ROUSSEL, BCH LI, 1927, σ. 155 ἔξ. WILAMOWITZ, Griechische Tragödie I, σ. 85 ἔξ. RE² II 1355-6 (WERNICKE) καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ἱεραπόλεως, ἡ ὁποία ἀναφέρει Σελήνην ἢ Ἀρτεμιν ἢ Ἑκάτην ἢ Κύπριδα ἢ Δήμητρα, τὴν μητέρα τῆς Περσεφόνης, παρὰ J. TH. BENT, JHS XI, 1890, σ. 252. Ὁ MALTEN, JdI XXIX, 1914, σ. 179 θεωρεῖ τὴν Ἀρτεμιν Φεραίαν κόρην τῆς Ἑκάτης.

4 OTTO KERN, Elfenbeinrelief aus Kleinasien, AM I, 1925, σ. 157. Ἐπίσης πρβλ. J. CHARBONNEAUX, Deux grandes fibules, Préhistoire I, 1932, σ. 191 καὶ HAMPE, Frühe griech. Sagenbilder, σ. 108, ὅπου θεωρεῖ ὀρθῶς τὰς πόρπας τοῦ Λούβρου πλαστές.

5 O. KERN, Hermes, XXIV, σ. 500.

6 RE² II, 1357.

καὶ τὸν κύνα ὡς σύμβολον καὶ ζῶον πρὸς θυσίαν. Ὁ NILSSON¹ νομίζει ὅτι ἡ Ἄρτεμις Ἑκάτη ταυτίζεται μὲ τὴν πυρσοφόρον Ἄρτεμιν, ὅπως εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀρτέμιδος Καλλίστης². Ἀλλὰ μία μαρτυρία εἰς τὸν Πausanίαν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἄρτεμις Ἑκάτη περισσότερο ἐκφράζεται μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ κυνὸς εἰς τὸ πλευρόν της. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Δεσποίνης, ἄλλης μορφῆς τῆς Ποτνίας, ἐν Λυκοσοῦρα, μὲ χθόνια χαρακτηριστικὰ εἰκονίζονται: ΠΑΥΣ. VIII 37, 4: τοῦ θρόνου δὲ ἐκατέρωθεν Ἄρτεμις μὲν παρὰ τὴν Δήμητρα ἔστηκεν ἀμπεχομένη δέρμα ἐλάφου καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων φαρέτραν ἔχουσα, ἐν δὲ ταῖς



Εἰκ. 4. Παράστασις ἀγγείου ἐκ Λευκανίας μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος.

χεροὶ τῇ μὲν λαμπάδα ἔχει, τῇ δὲ δράκοντας δύο. παρὰ δὲ τὴν Ἄρτεμιν κατέκειται κύων, οἷαι θηρεύειν εἰσὶν ἐπιτήδριοι. Ἐδῶ ἡ Ἄρτεμις κατέχεται ἐντελῶς ἀπὸ τὰ χθόνια χαρακτηριστικὰ, ὄφεις, λαμπάδα, κύνα. Τὴν κυνηγετικὴν τῆς φύσιν τὴν ἐδήλωσεν ὁ καλλιτέχνης διὰ τοῦ δέρματος τῆς ἐλάφου οὕτως ὥστε καὶ διὰ τὴν περιπίπτωσιν αὐτὴν νὰ μὴ δύναται νὰ τεθῇ ζήτημα παρεξηγήσεως. Τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὴν Λυκόσουραν ἔδειξαν ὅτι βασικῶς ἡ περιγραφή τοῦ Πausanίου εἶναι ὀρθή³ ταυτοχρόνως ἀποσαφηνίζεται ὅτι ὁ Kern ἔχει ἄδικον ὅταν ταυτίζῃ τὴν Πότιαν μὲ τὴν Ἑκάτην, διότι εἰς τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ἀπουσιάζει τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς Ἑκάτης, ὁ κύων.

¹ Gesch. gr. Rel. I, 465.

² BCH LI, 1927, πίν. VIII.

³ Περὶ G. DICKINS, BSA XIII, 1906-7, σ. 377 ἔ.

Οὐσιαστικῶς νομίζω ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ κυνὸς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Ἑκάτης τὸ λύει ἢ σειρὰ τῶν ἔργων, ἢ ὁποῖα ἀποδίδει τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος. Εἰς αὐτὰ φαίνεται ἡ σύνδεσις τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὴν Ἑκάτην καὶ ὁ ρόλος τοῦ κυνὸς εἰς τὴν σύνδεσιν αὐτήν. Διότι αἱ παραστάσεις μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος σπαρassoμένου ὑπὸ τῶν κυνῶν τῆς Ἀρτέμιδος ἀποδεικνύουν πόσον ὁ κύων παρὰ τὴν Ἀρτεμιν συμβολίζει τὸν χθόνιον χαρακτῆρά της, δίδει τὴν Ἀρτεμιν Ἑκάτην. Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος ἡ Ἀρτεμις εἶναι Ἑκάτη καὶ ὁ κύων εἶναι ὁ θάνατος¹. Ἡ παράστασις ἐνὸς ἀγγείου τῆς Λευκανίας μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος (εἰκὼν 4), ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴν εἰκονογράφειν τοῦ μύθου². Αἱ παραστάσεις τοῦ θανάτου τοῦ Ἀκταίωνος παρουσιάζουν τὴν Ἀρτεμιν Ἑκάτην, τὴν Ἀρτεμιν μὲ τὸ πρόσωπον τῆς Ἑκάτης εἰς τὸν κύνα. Ὁ κύων ἐδῶ εἶναι ὁ θάνατος διὰ τὸν Ἀκταίωνα καὶ ταυτοχρόνως ἡ ἱκανοποίησις τῆς χθονίας φύσεως τῆς θεᾶς. Εἰς τὸ ἀγγεῖον τῆς Λευκανίας ἔχομεν πιθανώτατα καὶ ἓνα ἀκόμη συσχετισμὸν μὲ τὴν Ἑκάτην. Ἡ Ἀρτεμις εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει μηνοειδὲς κόσμημα, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς φανερῶνει τὴν σχέσιν της μὲ τὴν Σελήνην, μίαν ἄλλην ὑπόστασιν τῆς Ἑκάτης. (Δὲν εἶναι σαφὲς τί ἀκριβῶς ἔχει εἰς τὴν κεφαλὴν ἡ Ἀρτεμις ἀλλὰ μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου νομίζω ὅτι εἰκονίζεται ἡ Σελήνη).

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως εἰς τὴν πηλίνην πινακίδα τῆς Δαιμονιᾶς ὡς Ἀρτέμιδος Ἑκάτης ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐξηγεῖ τὸν ρόλον τοῦ κυνὸς καὶ τὸν συσχετισμὸν μὲ τὰς παραστάσεις τοῦ θανάτου τοῦ Ἀκταίωνος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάμωμεν ἀκόμη ἓν βῆμα. Πιθανώτατα δίδει τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας παραστάσεων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὴν θεὰν μὲ τὸν κύνα καὶ εὐρίσκονται συχνὰ εἰς τοὺς τάφους³.

Οὐδεμία ἀπὸ τὰς δοθείσας ἐρμηνείας ἐξηγεῖ διὰ ποῖον λόγον ἡ Ἀρτεμις εὐρίσκεται εἰς τοὺς τάφους, ἂν ἐδῶ θεωρεῖται ὡς ἀπλῶς θεὰ τοῦ κυνηγίου. Ἐπίσης ἀκριβῶς δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία της εἰς τὸν τάφον τῆς Δαιμονιᾶς. Ἄν ὅμως ἡ νέα ἐρμηνεία εἶναι ὀρθή, τότε ὅλαι αὐταὶ αἱ παραστάσεις τῆς Ἀρτέμιδος συνοδευομένην ὑπὸ τοῦ Κυνὸς τῆς Ἀρτέμιδος Ἑκάτης ἔχουν εὐκόλον ἐξήγησιν διὰ τὴν παρουσίαν των πλησίον τοῦ νεκροῦ. Εἶναι ἡ συμπαράστασις τῆς θεᾶς τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν, ἡ ἀπόδειξις ὅτι οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν ζωὴν τοῦ τὴν εἶχε κατὰ νοῦν ἀλλὰ ὅτι καὶ τὴν εἰκόνα της ἔχει μαζί του. Ἡ παρουσία τῆς θεᾶς εἰς τὸν τάφον ἀποτελεῖ ἐγγύησιν περὶ τῆς ἀφοσιώσεως τοῦ νεκροῦ καὶ ταυτοχρόνως ἀπόδειξιν τῆς πίστεώς του εἰς τὴν δύναμιν της. Τὰ χθόνια χαρακτηριστικὰ τῆς Ποτνίας τὰ ἐκφράζει ἡ Ἀρτεμις διὰ τῆς παρουσίας τοῦ κυνός. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι διὰ πολλοὺς καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον ὁ κύων παρὰ τὴν

¹ Πρβλ. τὸ ὕλικόν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀκταίωνος RE³ I *Aktaion*. SÉCHAN, *Études sur la tragédie Grecque*, σ. 132 ἔξ. JACOBSTAHN, *Aktaions Tod* ἐν *Marburger Jahrbuch*, τ. V [1929], Sonderdruck σ. 1-23 μὲ παράθεσιν τῶν σημαντικωτέρων παραστάσεων τοῦ μύθου.

² JACOBSTAHN, ἔ.ἀ. σ. 14 εἰκ. 17. London Brit. Museum F176. TRENDAL, *Frühitaliotische Vasen*, σ. 38 ἀριθ. 253.

³ Πρβλ. WINTER, *Typen der fig. Terrakotten III*, 2, 163 - 164.

θεὸν δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρεξηγηθῇ καὶ νὰ θεωρῇται μόνον ἀπόδειξις τῶν κυνηγετικῶν τῆς ἱκανότητων. Ἡ σύνδεσις ὅμως μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀκταίωνος, μὲ τὰ εἰδώλια τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται Ἄρτεμιν μετὰ κυνὸς καὶ εὐρίσκονται εἰς τοὺς τάφους καὶ ἴσως καὶ ἡ Ἄρτεμις Βενδῖς, εἰκονογραφοῦν σαφῶς τὴν σχέσιν αὐτήν.

Ἡ Ἄρτεμις Ἑκάτη εἶναι ἡ Ἄρτεμις ἡ συνοδευομένη ὑπὸ τοῦ κυνός. Ἡ ἀπεικόνισις τῆς εἰς τὴν μακρινὴν αὐτὴν περιοχὴν ἀποδεικνύει πόσον ἰσχυρὰ ἦτο ἡ παράδοσις αὐτῆς τῆς συνδέσεως, ἀλλὰ καὶ πόσον σαφής. Εἰς τὰς μακρινὰς περιοχάς, εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας ἡ παράδοσις εἶναι περισσότερον διαρκὲς καὶ ἐν ἐπαφῇ μὲ τὰς πηγὰς τῆς. Τὸ εὐτελὲς ἀνάγλυφον τῆς Δαιμονιᾶς διασώζει πολὺτιμα δι' ἡμᾶς στοιχεῖα περὶ τῶν προομηρικῶν μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος ἐπιβιώσεων. Διότι ἡ χθονία φύσις τῆς Ποτνίας προβάλλεται διὰ νέου στοιχείου τοῦ κυνός μὲ τὴν ὁμηρικὴν παρουσίαν τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ Ἄρτεμις Ἑκάτη διὰ τοῦ κυνός δεικνύει ἐν στοιχείῳ, τὸ ὁποῖον τὴν φέρει ὡς κληρονόμον τῆς Μεγάλης Ποτνίας τῶν προομηρικῶν χρόνων.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ

Μικρόν δείγμα εὐγνωμοσύνης μιᾶς ἐκ τῶν τελευταίων, αἱ ὁποῖαι ηὐτύχησαν νὰ ἔχουν ὡς διδάσκαλον καὶ ὁδηγὸν εἰς τὴν πρώτην γνωριμίαν των μὲ τὸν ἀρχαῖον κόσμον τὸν ἀείμνηστον Γεώργιον Οἰκονόμον, ᾧ θεωρηθῇ ἡ παροῦσα προσπάθεια προβληματισμοῦ εἰς τὸ πάντοτε ἐπίμαχον θέμα τῆς ἐπιδράσεως καὶ τῆς κληρονομίας τῆς Φειδιακῆς Παρθένου.

Ὡς ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων καὶ πολυτιμότερων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἔνεκα τῆς πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας τῶν Ἀθηνῶν, ἐξήσκησεν ἡ Παρθένος τοῦ Φειδίου — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ὀλύμπιον Δία — μίαν ἰσχυρὰν ἀκτινοβολίαν πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ τὰς μετέπειτα ἐποχὰς τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ μικροτεχνίας. Τόσον τὰ μεγάλα γλυπτὰ ἀντίγραφα¹, ὅσον καὶ αἱ ὑπὸ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἐπίδρασιν τοῦ Φειδιακοῦ τύπου παραστάσεις τῆς θεᾶς ἐπὶ ἀναγλύφων, ἀγγείων, νομισμάτων ἢ δακτυλιολίθων δεικνύουν ἐν ἀδιάπτωτον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἔργον αὐτό. Ἡ σύνθεσις τῶν γεγονότων βεβαίως τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν τοῦ Φειδιακοῦ αὐτοῦ ἀγάλματος καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον δι' ὠρισμένους δεδομένους λόγους ἀνεξωπυρῶθη τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Παρθένον εἶναι πολὺ δύσκολος ἐλλείψει συνεχῶν στοιχείων². Πάντως ἡ ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρακολούθησις τῆς ἔστω καὶ διακοπτομένης ἱστορικῆς πορείας καὶ ἐξελίξεως τοῦ τόσο σημαντικοῦ αὐτοῦ τύπου εἶναι πολὺ διδακτικὴ, διότι ἀποκαλύπτει τὰς μεταπτώσεις καὶ τὰς ἀποχρώσεις τῶν κατὰ ἐποχὰς ρυθμῶν καὶ τοὺς διαφόρους ἐκφράστικους τρόπους

¹ Αἱ καλύτεραι συλλογαὶ πληροφοριῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Παρθένον: A. MICHAELIS, Parthenon, σ. 266 κ. ἐ., *Arx Athen. a Paus. descripta* III, 1901, σ. 56 κ. ἐ. W. BELL DINSMOOR, *The Final Account* εἰς *AE* 1937 II, σ. 507-11. HERINGTON, *Athena Parthenos and Athena Polias*. Οἱ καλύτεροι κατάλογοι ἀντιγράφων καὶ γενικῶς ἀντικειμένων εἰκονιζόντων τὴν Παρθένον: ROBINSON, *AJA* 1911, σ. 500-503. TH. SCHREIBER, *Die Athena Parthenos*, εἰς *Abhandl. Sächs. Gesell.* VIII, 1883, σ. 545-642. C. SMITH, *A.B.S.A.* III, 1876-7, σ. 121. H. SHRAEDER, *AA* 1932, σ. 89 κ. ἐ., *Phidias*, σ. 36. D. MUSTILI, *Il Museo Mussolini*, σ. 113. W. AMELUNG, *ÖJh.* 1908, σ. 196. POLLAK, *ÖJh.* IV, 1901, σ. 147-150. E. MICHON, *Mon. Piot* VII, 1900, σ. 153. LERMANN, *Athenatypen auf griech. Münzen*, 1900, σ. 82. FRAENKEL, *Antike*

Denkmäler, 1886, σ. 1. D. KENT HILL, *A Copy of the Athena Parthenos*, *Art Bulletin* XVIII, 1936, σ. 150-167. K. LEHMANN-HARTLEBEN, *Die Athena Parthenos*, *JdI* XLVII, 1932, σ. 12-46. LETHABY, *JHS* XXXVII, σ. 140. E. PFUHL, *AM* 57, 155. J. PESCHKE, *Zur statuerischen Überlieferung der Athena Parthenos*, *Diss.* 1927. LIPPOLD, *Handbuch*, σ. 146. BECATTI, *Problemi Fidiaci*, σ. 109 κ. ἐ. LANGLOTZ, *Phidiasprobleme*, σ. 46 κ. ἐ. LACROIX, *Les reproductions sur les monnaies*, σ. 268 κ. ἐ. W. SCHWABACHER, *Opuscula Athen.*, I, 1953, σ. 104 κ. ἐ.

² Ἡ τόσο ἐκυστική ἄποψις τοῦ W. B. DINSMOOR, *AJA* XXXVIII, 1934, σ. 93-106 συνήντησε πολλὰς ἀντιρρήσεις, F. GAETHERT, *JdI* XLIX, 1934, σ. 160 κ. ἐ. KOCH, *AA* 1935, σ. 388 κ. ἐ. PICARD, *Manuel*, II 1, σ. 581 κ. ἐ. L. LACROIX, *ἔ. ἀ.* σ. 268 κ. ἐ.

τοὺς ὁποίους υἱοθέτησαν διὰ νὰ παραστήσουν τὸ ἴδιον πάντοτε πρότυπον προσ-
ηρμοσμένον εἰς τὰς συγχρόνους τῶν αἰσθητικὰς ἐπιδιώξεις.

Ἐν ἀπὸ τὰ πλέον δημιουργικὰ καὶ ποιοτικῶς ἐνδιαφέροντα μεγάλα ἀντί-
γραφα (ὕψος 3,105), τὰ ὅποια διαθέτομεν εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Περγαμηνῆς Βι-
βλιοθήκης¹. Παρὰ τὸν κατὰ βάσιν διακοσμητικὸν τοῦ χαρακτῆρα καὶ παρὰ τὸ
ὅτι ἀπομακρύνεται σημαντικῶς τοῦ ἔργου τοῦ 5ου αἰ. — ὅπως τοῦλάχιστον μᾶς τὸ
παραδίδουν τὰ εὐρισκόμενα πλησιέστερον πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀντίληψιν τοῦ
κλασσικοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παρθενῶνος ἀντίγραφα Lenormant καὶ τοῦ Ἀντιό-
χου² — τὸ ἔργον αὐτὸ μεταδίδει ὅσον οὐδὲν ἄλλο, εἰς τὴν γλῶσσαν βεβαίως τῆς
συγχρόνου αὐτοῦ γλυπτικῆς παραδόσεως, στοιχεῖα τῆς Φειδιακῆς δημιουργίας εἰς
τὴν ὀργανικὴν τῶν λειτουργιῶν καὶ ὄχι κατὰ τρόπον μουσειακόν, κλασσικιστικόν.
Ἀκριβῶς δὲ ὁ προσδιορισμὸς τῶν διαφορῶν καὶ τῶν ἰδίων λύσεων, αἱ ὁποῖαι
προεκρίθησαν διὰ τὴν Περγαμηνὴν Παρθένον, καὶ ἡ σύγκρισις καὶ παραβολὴ αὐ-
τῆς μὲ ἔργα τῆς μικροτεχνίας, θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἀναγνώ-
ρισιν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς. Ὑπῆρξεν ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ ἀπ'
εὐθείας εὗρημα καὶ σύλληψις τοῦ δημιουργοῦ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.
ἢ προὔπηρξε δι' αὐτὴν πρότυπον ἄλλον ἐνδιάμεσον καὶ παλαιότερον;

Ὁ ἀντιγραφικὸς χαρακτῆρ δὲν κυριαρχεῖ μὲν τοῦ ὅλου ἔργου, ὅπως εἰς τὰ
ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα, ἀλλ' εἶναι διάχυτος ἡ προσπάθεια νὰ περιορισθῇ οὗτος εἰς
τὰ τυπολογικὰ τοῦλάχιστον πλαίσια τῆς κλασσικῆς Παρθένου. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ
μνημειακὴ κατὰ μέτωπον στάσις τῆς θεᾶς μὲ ἐλαφρῶς κεκαμμένην τὴν ἀριστε-
ρὰν κνήμην. Τὸ αὐτὸ ἔνδυμα, τὸν ἀττικὸν πέπλον, καὶ αἰγίδα καλύπτουσιν τὸ
μεγαλύτερον μέρος τοῦ στήθους, χρησιμοποιοῦν καὶ ὁ ἀντιγραφεύς. Ἐπίσης, ἂν καὶ
ἀπλοποιημένον, κράνος ἀττικὸν τριλόφον καὶ βάσιν μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως.
Ὁ ρυθμὸς ὅμως καὶ ἡ ἰσορροπία τοῦ ἀγάλματος τῆς Βιβλιοθήκης εἶναι ἐκ δια-
μέτρου διάφορος. Ὁ κεντρικὸς κάθετος ἄξων, ὁ ὁποῖος προσδιορίζει ὁλόκληρον τὴν
πλαστικὴν ἰσορροπίαν τῶν ὄγκων τῆς Φειδιακῆς Παρθένου, ἔχει παραχωρήσει
τὴν θέσιν του εἰς μίαν συνθετωτέραν καὶ ἐπιδεχομένην καμπύλας κίνησιν. Αὐτὸς
ὁ πλέον εὐλύγιστος ρυθμὸς τοῦ ἀγάλματος τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὸν ὑπερ-
υψωμένον ἀριστερὸν ὄμω, τὴν δεξιὰν ὀσφύν καὶ τὸν δυνάμενον νὰ ἀναπαρα-
σταθῇ τεταμένον δεξιὸν βραχίονα κρατοῦντα τὸ δόρυ³. Ἐπίσης ἡ ὅλη ἐμφάνισις
καὶ αἱ ἀναλογίαι τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Περγάμου εἶναι ὀλιγώτερον συμπαγεῖς καὶ ἐλα-
φρότεραι τῶν τῆς Φειδιακῆς. Ἡ κεφαλὴ μικρότερα, ὁ λαιμὸς ὑψηλότερος, τὸ δὲ
κάτω μέρος τοῦ σώματος διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῆς ζώνης προεκτείνεται, τὸ δὲ
στήθος — ἰδίως τὸ ἀριστερὸν — ἐλάχιστα ἀπέχει τῶν ὤμων.

¹ WINTER, Pergamon VII, σ. 24. G. KRAHMER, Hellenistische Köpfe, Gött. Ges. Nach. N. F. I, σ. 250. WINTER, JdI XXII, 1907, σ. 55. LANGLOTZ, Phidiasprobleme, σ. 56. BECATTI, ἔ.ἀ. σ. 109. M. BIEBER, Sculp. Hellenist. Age, σ. 158.

² LANGLOTZ, ἔ.ἀ. σ. 56.

³ Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ὑψωμένου βραχίονος κρατοῦντος τὸ δόρυ, ἀναπόφευκτος συνέπεια τῆς ὑπερυψώσεως τοῦ

ἀριστεροῦ ὤμου, φαίνεται νὰ προσκρούῃ ἐν μέρει εἰς τὸ ὅτι ὁ πέπλος δὲν εἶναι πλήρως εἰργασμένος εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς θεᾶς. WINTER, ἔ.ἀ. σ. 38. Κατὰ πολὺ ἐλαφρότερον ὑψωμένον ὤμον παρουσιάζει τὸ ἀντίγραφον τοῦ Ἀντιόχου (PARIBENI, Museo Nazion. Romano, ἀρ. 103) καὶ ἡ «Minerve au collier» τοῦ Λούβρου (BR. BR. 512).

Οὕτω καὶ γενικώτερον ἡ Περγαμηνὴ θεὰ ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴν τῆς δομὴν καὶ τὴν ρύθμισιν τῆς κινήσεώς της — πέραν τῶν πτυχώσεων καὶ τῆς τεχνικῆς των— θὰ ἠδύνατο νὰ παραλληλισθῇ μὲ ὀρισμένας παραστάσεις Ἀθηνᾶς (ἀναγομένας πιθανῶς εἰς ἄλλα βεβαίως πρότυπα) τοῦ τέλους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἐπὶ Ἀττικῶν ἀναγλύφων¹. Ἐξ-ἄλλου ὁ κιονίσκος καὶ ἡ διακεκοσμημένη ἀσπίς φαίνεται ὅτι ἔλειπον² ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Περγάμου, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο ἔχασε σχεδὸν τελείως τὸν λατρευτικὸν του χαρακτῆρα καὶ τὴν παλαιὰν κατάταξιν τῶν ἑξωτερικῶν του γραμμῶν.

Τοῦναντίον ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πρόσωπον τῆς θεᾶς κατὰ πρῶτον λόγον καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν πτυχώσεων ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὴν κατατάσσουν εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν παράδοσιν τοῦ 2ου π. Χ. αἰ. Τόσον ἡ στάσις τῆς κεφαλῆς, ἐλαφρῶς ἀνασηκωμένη πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅσον καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της ἀπομακρύνονται ἀπάντων τῶν ἄλλων κλασικιστικῶν ἀντιγράφων. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἰς σχετικῶς βαθεῖας κόγχας καὶ τὰ ἡμιανοιγμένα χεῖλη προσπαθοῦν νὰ δώσουν ἔκφρασιν καὶ θηλυκότητα ξένην πρὸς τὸ πρότυπον καὶ τὸ σύνθηρες ὕφος τῆς θεᾶς. Οὕτε καὶ αὐτὸ ὅμως ἐπιτυγχάνεται, ὅπως καὶ εἰς ὀρισμένας ἄλλας ἀπομιμήσεις τῆς αὐτῆς ἐποχῆς³. Ἡ κόμη ἐπίσης ἀνήκει εἰς τὴν τελευταίαν Ἑλληνιστικὴν παράδοσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 234⁴, μὲ τὰς ὁποίας ἔχει πολλὰ κοινὰ εἰς τὴν δομὴν τοῦ προσώπου, τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ρινός. Εἰς ἔργα δὲ τῆς ἰδίας περιῖπου ἐποχῆς καὶ οἰκογενείας εὐρίσκονται καὶ τὰ παράλληλα τῆς τεχνικῆς τῶν πτυχῶν τοῦ πέπλου⁵.

Οὕτω διὰ τῶν νέων ἀναλογιῶν τοῦ χαλαρωτέρου ἀλλ' ὄχι Περγαμηνοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν κίνησιν, τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐπεξεργασίας τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου καὶ τῶν πτυχώσεων ἀλλὰ καὶ τῆς διαφόρου διαρθρώσεως τῶν χειρονομιῶν καὶ τῶν ὀπλῶν ἐμφανίζεται ἐν αὐτοτελὲς καὶ νέον ἔργον, τὸ πρότυπον τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τὸ γνωστὸν ἀντίγραφον τῆς Περγάμου.

Ἡ ποιότης του εἶναι γενικῶς μετρία καὶ παρουσιάζει τὴν ὡς ἄνω ἀναφερθεῖσαν ἀνισότητά λύσεων καὶ ἀντιθέσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν προέρχονται μόνον ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχεν ὡς πρότυπόν του τὸ βάρος τοῦ Φειδιακοῦ ἔργου. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ διακοσμητικοῦ προορισμοῦ του⁶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τόσον μικρὸν βάθος ὥστε νὰ καταστρέφεται κάθε ἔννοια δομῆς καὶ πλαστικῆς ἰσορροπίας. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἀτέλεια αὐτὴ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς κατωτέρας συλλήψεως καὶ ἐργασίας

¹ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἀρ. 2985, πίν. CLXXXVII, ἀρ. 2954 καὶ ἀρ. 2952, πίν. CLXXXII. Ἐπίσης τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸ μουσεῖον τῶν Δελφῶν, BCH 1934, πίν. II. Ὡς πρὸς τὴν κίνησιν κυρίως τῆς κεκαμμένης κνήμης, WALTER, Beschrt. Reliefs klein. Akz. Museum, σ. 19, ἀρ. 2433, εἰκ. 22, σ. 16 ἀρ. 2591, εἰκ. 17.

² Ἐπὶ τῆς μικρᾶς βάσεως μόνον μία ὀπὴ σώζεται πλησίον τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, προφανῶς διὰ τὸ δόρυ. Pergamon, ἔ.ἀ., σ. 35, 38-41. BECATTI, ἔ.ἀ. σ. 110. Τοῦναντίον ὑπὸ τοῦ LEHMANN - HARTLEBEN, Die Athena Parthenos, ἔ.ἀ. σ. 22 κ.έ., ὑποστηρίζεται ὅτι καὶ ἡ Ἀθηνᾶ

τῆς Περγάμου ἠδύνατο νὰ ἔχῃ κιονίσκον καὶ ἀσπίδα, ἐφ' ὅσον ταῦτα εὐρίσκοντο τοποθετημένα χαμηλότερον τῆς διακεκοσμημένης βάσεως καὶ εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Παρθενῶνος.

³ KRAHMER, ἔ. ἀ. σ. 250 κ.έ.

⁴ KRAHMER, ἔ. ἀ., πίν. VIII, 30. 32. DICKINS, Hellenist. Sculp., εἰκ. 44 σ. 57. MARG. BIEBER, The Sculp. Hellenist. Age, εἰκ. 505.

⁵ M. BIEBER, ἔ. ἀ. εἰκ. 508, 509.

⁶ WINTER, ἔ. ἀ. σ. 40.

τῆς κεφαλῆς ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ρύθμισιν τῆς κινήσεως τοῦ σώματος, στηρίζει τὴν ὑπόνοιαν περὶ ὑπάρξεως ἄλλου προτύπου μεταξὺ τοῦ Φειδιακοῦ καὶ τοῦ Περγαμηνοῦ ἔργου.

Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς ἀπεικονίσεων τῆς Παρθένου ἐπὶ νομισμάτων, δακτυλιολίδων, ἀγγείων κ. ἄ., εἰς τὸ στάδιον ἀκριβῶς τῆς παραλλαγῆς τῆς Περγάμου, ἥτοι εἰς τύπον Παρθένου ἀπλοποιηθέντα, μὲ ἐλαφροτέρας ἀναλογίας ἐπὶ τὸ Ἑλληνιστικώτερον, μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τεταμένην καὶ κρατοῦσαν τὸ δόρυ.

Ἐκτὸς τῶν Περγαμηνῶν νομισμάτων¹ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομμόδου ἐμφανίζεται ἡ αὐτὴ παράστασις σχεδὸν ἀμετάβλητος ἐπὶ πλείστων Ρωμαϊκῶν νομισμάτων καὶ δακτυλιολίδων (εἰκ. 1) Μικρασιατικῶν² πόλεων καὶ τῆς νήσου Λήμνου³,



Εἰκ. 1. Ἀθηναῖ νομίσματος τῶν Ἐρυθρῶν.

ἀναφερομένη προφανῶς εἰς ἔργα κοσμοῦντα τὰς πόλεις αὐτάς. Ἀλλὰ καὶ εἰς ὠρισμένα ἀττικὰ ἔργα προγενεστέρας καὶ μεταγενεστέρας τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Περγάμου ἐποχῆς συναντᾶται ἡ παραλλαγή αὐτή, ὥστε νὰ ἐνισχύεται καὶ ἄλλοθεν ἡ ἐκφρασθεῖσα ἤδη⁴ γνώμη, ὅτι τὸ Περγαμηνὸν ἔργον ἐφιλοτεχνήθη εἰς ἐργαστήριον τῶν Ἀθηνῶν, ἐφ' ὅσον τὸ μάρμαρόν του εἶναι πεντελικόν.

Ἐπὶ ἐνὸς Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως⁵ εἰς τὸ Βρεττ. Μουσεῖον τῶν ἐτῶν 328 / 27 παρίσταται ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν γνωστὴν παραλλαγὴν, ὡς συνήθως, ἐπὶ τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς κιονίσκων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εἰκονίζονται συχνάκις διάφορα ἀντιπροσωπευτικὰ καὶ δημοφιλῆ ἀττικὰ ἔργα. Καὶ αἱ δύο αὐταὶ βεβαίως παραστάσεις τῆς θεᾶς ἔχουν περισσότε-

ρον χαρακτῆρα ἀπλῶν σχεδιασμάτων καὶ καμμίαν πλαστικότητα σχεδίου. Ἡ δεξιόθεν τῆς θεᾶς ἀπεικόνισις — ἡ καλυτέρα τῶν δύο — παραδίδει τὸν τύπον τῆς παραλλαγῆς τόσον ἀπλοποιηθέντα καὶ ἐξαυλωθέντα, ὥστε ἡ Ἀθηνᾶ αὐτὴ νὰ ὁμοιάζῃ περισσότερον μὲ Νίκην παρὰ μὲ τὴν πολιοῦχον τῶν Ἀθηνῶν.

Μίαν Παρθένον προσεγγίζουσιν τὴν παραλλαγὴν μᾶλλον παρὰ τὸ Φειδιακὸν πρότυπον εἰκονίζουν καὶ Ἀθηναϊκὰ νομίσματα Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁶. Τὰ νομίσματα ἀρ. 22 καὶ 23 (SVORONOS, πίν. 83) εὐρίσκονται μὲν ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας τῆς θεᾶς πλησιέστερον εἰς τὴν Φειδιακὴν παράστασιν, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν στάσιν καὶ τὰς κινήσεις τῆς ἐνθυμίζουν τὴν παραλλαγὴν. Τὰ δὲ ἀρ. 20 καὶ 21 διαφέρουν τῆς παραλλαγῆς μόνον κατὰ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὅποιον κάμπτονται αἱ κνήμαι

¹ HANS V. FRITZE, Die Münzen v. Pergamon, σ. 57. Ἐκ τῶν Abhandl. Preuss. Akademie 1910. Br. Mus. Cat., σ. 150, 304.

² Br. Mus. Lycania, Cilicia, πίν. I, 2. 10. 14, XI, 7. Δακτυλιόλιθος ἐξ Ἐρυθρῶν, Cat. Gems in Br. Mus. πίν. XIX, 1353.

³ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς νόμισμα ἐκ Λήμνου, COOK, Zeus

II, σ. 233 εἰκ. 148, 15.

⁴ WINTER, ἔ.δ. σ. 41. G. LIPPOLD, Handbuch, σ. 359.

⁵ BRAUCHITZT, Panath. Preisamphoren, σ. 65 ἀρ. 102. Br. Mus. B 605, Mon. Inst. X, πίν. 47f. Annali 1877, σ. 312.

⁶ SVORONOS, Trésor, πίν. 83, 20-23.

τῆς θεᾶς. Ἡ δὲ Νίκη ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῆς θεᾶς εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν καὶ ὄχι πρὸς τὸν θεατὴν, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα παραδείγματα νομισμάτων ἀλλὰ καὶ παλαιότερων ἀναγλύφων¹.

Ἡ ἀκτινοβολία ὁμῶς τοῦ προτύπου αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς ἐκτείνεται ἕως τὰ πέρατα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου καὶ συναντᾶται οὕτω καὶ εἰς νομίσματα τῆς Συρίας² τοῦ 2ου π. Χ. αἰ. καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας³.

Νόμισμα ἐπίσης τῆς Ἀγχιάλου⁴ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων μαρτυ-



Εἰκ. 2. Ἀθηνᾶ νομίσματος τῆς Κορίνθου.

ρεῖ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ τύπου αὐτοῦ μέχρι καὶ τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Ἐπὶ τῶν Ρωμαϊκῶν νομισμάτων πλείστων Πελοποννησιακῶν πόλεων παραδίδεται μετ' ἐπιμονῆς καὶ πάλιν τὸ γνωστὸν πρότυπον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ περισσότεραι Ἑλληνικαὶ πόλεις ἀπώλεσαν τελείως τὸν ἰδιαίτερον χαρα-



Εἰκ. 3. Ἀθηνᾶ ἐπὶ δακτυλιολίθου τοῦ Βερολίνου.



Εἰκ. 4. Ἀθηνᾶ ἐπὶ δακτυλιολίθου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

κτῆρά των καὶ δὲν ἐκωλύοντο νὰ τοποθετοῦν εἰς τὰ ἱερὰ καὶ τοὺς ναοὺς των ἀντίγραφα καὶ ἀπομιμήσεις πανελληνίων δημοφιλῶν προτύπων. Οὕτω δὲν εἶναι ἀπίθανον ἢ παρισταμένη ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν διαφόρων αὐτῶν πόλεων γνω-

¹ MICHAELIS, Der Parthenon, πίν. 15, 6. 7.

² Cat. Br. Mus. Seleucidæ, πίν. XVI, 15 νόμισμα τοῦ 152-144 π. Χ.

³ Cat. Br. Mus. Alexandria, πίν. IV, 695.

⁴ Ant. Münzen North. Griech. Halbband, πίν. VI, 28, I, Dakien u. Mösien, πίν. XV, 19 κ.

στή παραλλαγή να ἀνεφέρετο εἰς λατρευτικά ἢ λίαν σημαντικά ἀγάλματα τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Εἰς νόμισμα τῶν Πατρῶν¹ παρίσταται ἡ Ἀθηνᾶ — προφανῶς εἰς τὸν ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς τύπον — ἐντὸς ναῖσκου ἀποδίδοντος τὸν ναὸν καὶ τὴν «Ἀθηνᾶν Παναχαῖδα»². Τὴν ἰδίαν εἰκόνα συναντᾷ τις ἐπίσης εἰς νομίσματα τῆς Φιγαλείας³, τῆς Κορίνθου⁴ (εἰκ. 2), τῶν Μεθάνων⁵, τοῦ Ἀργους⁶, τῆς Μεθώνης⁷ — ὅπου ἡ παράδοσις τῆς «Ἀθηνᾶς Ἀνεμώτιδος»⁸ — τῆς Πύλου⁹ καὶ τῆς Κυπαρισσίας¹⁰ — ὅπου ἐτιμᾶτο ἡ «Ἀθηνᾶ Κορυφασία»¹¹.

Δύο ἄλλοι δακτυλιόλιθοι¹² (εἰκ. 3 καὶ 4) ἀγνώστου προελεύσεως — ἐκτὸς τοῦ ἤδη ἀναφερθέντος¹³ ἐξ Ἑρυνθῶν — εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνιστικῆς Παρθένου παραδίδοντες ἐμφανέστατα τὸν γνωστὸν τύπον.

Μίαν τοιαύτης ἐκτάσεως ὅμως ἀκτινοβολίαν λίαν δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκπέμψῃ τὸ ἀντίγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Περγάμου. Οὕτω, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν παρουσίαζε τὰς αἰσθητικὰς ἀδυναμίας καὶ τὰς τόσον ἐμφανεῖς διαφορὰς τεχντροπίας καὶ συλλήψεως μεταξὺ κεφαλῆς καὶ σώματος, μόνον διὰ τὴν τόσον πλουσίαν κληρονομίαν τοῦ τύπου δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ αὐτὸ ὡς τὸ πρότυπον τῆς παραλλαγῆς. Τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἄσκοπον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 4ου π. Χ. αἰ., μεταξὺ τῶν τελευταίων στιγμῶν τοῦ θνήσκοντος κλασσικοῦ ιδεώδους καὶ τοῦ γεννωμένου Ἑλληνιστικοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶχεν ἐπαναληφθῇ εὐρεῖα καλλιτεχνικὴ δραστηριότης εἰς τὰς Ἀθήνας, κατὰ τὰ δώδεκα ἰδίως ἔτη μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας¹⁴. Εἰς τὸ ἀττικὸν τοῦτο πρότυπον ἀνήκουν προφανῶς αἱ νέαι ἀναλογίαι καὶ ἡ ὠραία κίνησις καὶ διάρθρωσις τῶν ὄγκων τοῦ σώματος. Τοῦναντίον ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ ἐργασία ἐν ταῖς λεπτομερεῖαις τοῦ ἀγάλματος ἀνήκουν προφανῶς εἰς τὸν φιλοτεχνήσαντα αὐτὸ καλλιτέχνην τοῦ 2ου π. Χ. αἰ.

Ε. ΤΟΡΝΑΡΙΤΟΥ - ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΥ

1 IMHOOF - BLÜMER - GARDNER, Numism. Comment. Paus., σ. 78 πίν. Q (Patrae) XIV.

2 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VII 20, 2. 6. 9.

3 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σελ. 107, πίν. V (Phigalia) XIX.

4 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 21 πίν. E (Corinth IV) XCII καὶ XCIII, Cat. Greek Coins Br. Mus. Corinth, πίν. XII, 20.

5 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 47 πίν. M (Methana) III.

6 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 160 πίν. 66 (Supplement II, II).

7 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 68 - 9 πίν. P (Mothone) XI, XII

8 PAUS. IV 35.

9 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 69 πίν. P (Pylos) XV.

10 IMH. - BL. ἔ. ἀ. σ. 70 πίν. P (Cyparissia) XVIII.

11 PAUS. IV 36, 2.

12 FURTWÄNGLER, Beschreibung der g. Steinen im Antiquarium, πίν. 24 ἀρ. 2768 καὶ Br. Mus. Cat. Gems, πίν. XXX ἀρ. 2768.

13 Idē σ. 204 ὑποσημ. 2.

14 G. LIPPOLD, Handbuch d. Archäologie, Griech. Plastik, σ. 268, Cambridge Ancient History, VI, σ. 441 κ.έ.

M. JUNIUS BRUTUS

Die Ueberschrift dieser kurzen Untersuchung nimmt ihr Ziel, die Antwort auf die Frage nach der Benennung eines Bildniskopfes im Prado (Taf. I, 6. 7.)¹ bereits vorweg. Ein Name freilich ist dem Dargestellten schon einmal verliehen worden und ein grosser dazu, denn VESSBERG fand seine Ähnlichkeit mit der bekannten Goldmünze des T. Quinctius Flamininus (Taf. I, 1)² so schlagend, dass nur die Rücksicht auf die Enface-Ansicht der Büste ihn davon abhielt, die Benennung ganz ungehindert auszusprechen. Nun wissen wir natürlich nicht, wie Flamininus von vorn ausgesehen hat, aber das Bedenken Vessbergs ist doch verständlich, denn so wie den Madrider Kopf kann man sich den «Befreier Griechenlands» schlechterdings nicht vorstellen. Freilich auch das Profil sollte schon hinreichen, um jede Beziehung zwischen beiden Köpfen auszuschliessen: bei dem Flamininus der Münze ein mächtiger, hinten weit ausladender Schädel, der offenbar auch in den Wangen eine gewisse Breite des Gesichtes erreichte; die Stirn unter den überfallenden Locken ziemlich hoch und schräg, in ihrem unteren Teil vorquellend; das Auge weit geöffnet, eine scharfe Hakennase; die Oberlippe mit konkavem Schwung ansetzend und über die Unterlippe vorragend; ein kleines, aber energisch modelliertes Kinn. Alle diese Einzelzüge im Verein mit dem wildbewegten Haar ergeben das Bild eines Mannes von feurigem Temperament, der starke Aktivität ausstrahlt. Die in Liebe und Hass gleich heftige Leidenschaft des Mannes, seine masslose Ehr- und Ruhmsucht, die nach PLUTARCH³ aus den Zügen der ehernen Statue in Rom sprachen, glaubt man auch von der kleinen Münze ablesen zu können.

Halten wir daneben den Madrider Kopf: ein kurzer Schädel, der hinten steil abfällt, das Gesicht ganz ungewöhnlich schmal, eine niedrige Stirn, kleine Augen, eine kurze Nase (die Nasenspitze wird ungefähr richtig ergänzt sein), das ganze Untergesicht in ziemlich einheitlicher Bogenlinie zu dem breiten, schwächlichen Kinn verlaufend, der Mund fast negerhaft, breit und geradlinig mit vorstehender Unterlippe. Gleich bleibt also nur der üppige Wuchs des Haupthaares, dessen Wildheit aber nun gar nicht recht zu dem kleinen Gesicht passt, das darunter

¹ E. HÜBNER, Die antiken Bildwerke in Madrid (1862) 135 Nr. 260. A-Br. 507/8 (ARNDT). O. VESSBERG, Studien zur Kunstgeschichte der röm. Republik 125f. Taf. 46, 1. 2. A. BLANCO, Catal. de la Escultura del Mus. d. Prado (1957) Nr. 122E Taf. 51.

² VESSBERG a. O. Taf. 3, 1. LANGE, Antike Münzen (1947) 34 Abb. 39. Besonders gute Abbildung: Welt als Geschichte 2, 1936, zu S. 194.

³ Vitae parall. Flamininus cap. 1.

hervorkommt. Sein Ausdruck ist sehr schwer zu deuten, zumal da er vom Profil zur Vorderansicht stark wechselt. Blickt man dem Mann ins Gesicht, so möchte man ihm eine gewisse bornierte Energie zutrauen, während er von der Seite her klug, feinsinnig und scheu, fast ängstlich wirkt.

Noch einen dritten Kopf hat Vessberg seinen beiden Flamininusporträts zugesellt: den Pseudo-Seneca (Taf. I, 5)¹. Und in der Tat gehört er derselben Zeit an wie der Flamininus der Münze, beide sind Kinder des «pompösen Stils» oder «Hochbarocks» und erfüllen den Raum mit der kraftvollen Leidenschaft ihres Wesens. Auch die Barttracht haben sie gemeinsam: der Raum zwischen Mund und Kinn bleibt bis auf eine kurze Bürste an der Unterlippe frei, während vom Kinnrand derbe Zotteln absteigen, die auf den oberen Teil des Halses übergehen. Bei dem Madrider Kopf hingegen ist der Bart sehr kurz, bedeckt dafür die ganze Umgebung des Mundes bis zum Kinn, um aber den Hals freizulassen.

Die Unterschiede zwischen diesem Kopf und dem Flamininus haben schon die Rezensenten Vessbergs² gesehen und die ikonographische Verbindung zwischen beiden daher abgelehnt. Sieveking erklärte den Madrider Kopf für hadrianisch, aber diese Bestimmung dürfte höchstens für seine Arbeit als Kopie gelten. Man hat in der Tat den Eindruck, dass hier ein eigenwilligeres Original in etwas glatter und klassizistischer Weise wiedergegeben ist³. Der Zeitbestimmung Vessbergs freilich schliesst sich Herbig an und ebenso Schweitzer, wie ich einer brieflichen Mitteilung entnehmen darf. Hier ist nun der Punkt, an dem ich eine abweichende Meinung begründen muss, in der ich mit Blanco übereinstimme.

Auf den Tafeln von Vessbergs Werk erscheint der Madrider Kopf neben Griechen des 1. Jh. v. Chr., dem Augustus einer fragmentierten Bronzestatue aus Megara⁴, dem schönen Greis aus Delos⁵, dem Kranzträger aus Smyrna in Athen⁶, dem Athener Männerkopf Nr. 320 (Taf. I, 8)⁷. Wenn er hundert bis hundertfünfzig Jahre älter wäre als die Genannten, müsste er aus ihrer Gesellschaft herausfallen, stattdessen habe ich den Eindruck, dass er sich ihr völlig eingliedert.

Was diese fünf Männerköpfe miteinander verbindet — der Bronzekopf mit seinem augustischen Ethos zeigt es nur noch in Resten — ist ihr Ausdruck: das In sich Gekehrte, Müde, Trübsinnige, Zweiflerische. Es ist das Zeitgesicht, das sich so stark von dem um 200 unterscheidet⁸. Welche Lebenskraft steckte damals noch

¹ Litteratur zuletzt bei LIPPOLD HdA III 1, 387 Anm. 1 mit m. E. unmöglicher Datierung in das 1. Jh. v. Chr. und Benennung «Lucrez». An meinem freilich nicht beweisbaren Vorschlag «Kallimachos» möchte ich festhalten (BAntBeschav. 24/26, 1949/51, 62).

² SIEVEKING, Phil. Woch. 63, 1943, 65 ff. HERBIG, GGA 205, 1943, 335 ff. LIPPOLD, DLZ 64, 1943, 358 ff.

³ Zum Stil zu vergleichen etwa die hadrianische Büste eines Unbekannten im Vatikan (AMELUNG, Vat. Kat. I 120 Taf. 17. WEST, Röm. Porträtplastik II 146 Nr. 5 Taf. 46, 163).

⁴ VESSBERG Taf. 46, 3. BUSCHOR, Hellenist. Bildnis

Abb. 50. HAFNER, Späthellenist. Bildnisplastik 76 Taf. 32 und 34.

⁵ VESSBERG Taf. 46, 4. SCHWEITZER, Bildniskunst der röm. Republik 63 ff. Abb. 69 und 75. BUSCHOR a. O. Abb. 37, HAFNER a. O. 62 Taf. 26.

⁶ VESSBERG Taf. 47, 1. 2. BUSCHOR a. O. Abb. 35. HAFNER a. O. 36 Taf. 12.

⁷ VESSBERG Taf. 47, 3. 4. SCHWEITZER a. O. 72 Abb. 81, BUSCHOR a. O. Abb. 38 HAFNER a. O. 68 Taf. 28.

⁸ Vgl. allgemein über Bildnisse des 1. Jh. v. Chr. BUSCHOR a. O. 40 ff., dazu R. HORN, Gnomon 24, 1952, 246 ff. und G. HAFNERS in Anm. 4 zitiertes Buch.



1. Aureus des T. Quinctius Flamininus von 197, früher Berlin (nach VESSBERG Tf. III, 1).



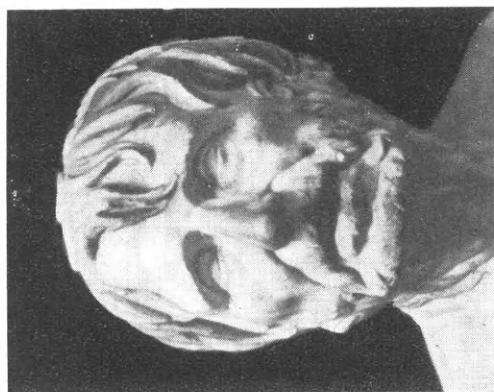
2. Aureus des Casca Longus ca. 43/42, früher Berlin (nach VESSBERG Tf. IX, 1).



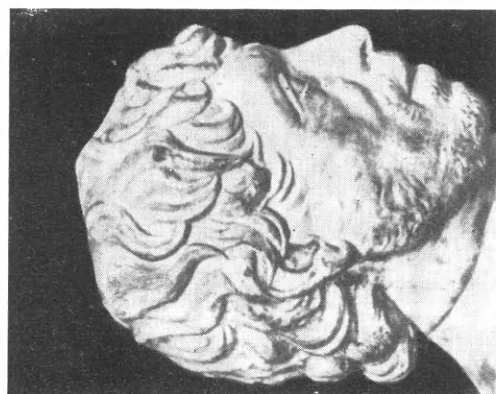
3. Denar des L. Plactorius Cestianus ca. 43/42, früher Berlin (nach VESSBERG Tf. IX, 2).



4. Aureus des Pedanius Costa ca. 43/42, London (nach VESSBERG Tf. IX, 3).



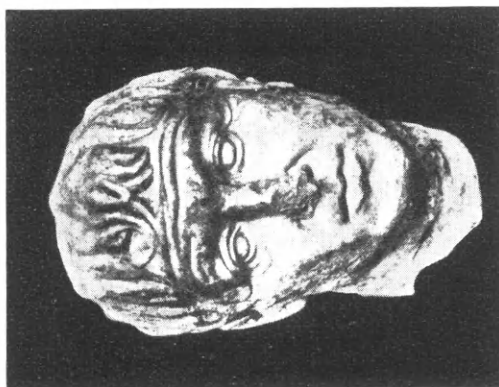
5. Marmorherme des «Pseudo-Seneca». Florenz, Uffizien (nach HEKLER, Bildniskunst der Griechen und Römer Tf. 120 b).



6. Marmorkopf Nr. 26. Madrid, Prado (nach VESSBERG Tf. XLVI, 2 spiegelbildlich kopiert).



7. desgl. (nach VESSBERG Tf. XLVI, 1).



8. Marmorkopf Nr. 320 Athen, Nat. Mus. (nach VESSBERG Tf. XLVII, 3).

in einem vom Alter gebeugten und eingetrockneten Gelehrten wie Chrysipp!

Dabei lässt sich innerhalb der späten Köpfe noch eine Reihe herstellen: Der delische Greisenkopf gehört zu einer Statue, die wohl im Jahre 88 zerstört wurde; er wird nicht viel früher geschaffen sein. Ihm gegenüber zeigt der Kopf aus Smyrna eine deutliche Verhärtung und diese steigert sich wieder in dem anderen Athener Kopf, der mit Buschor und Schweitzer gegen 50 v. Chr. anzusetzen ist. Suchen wir nun den Madrider Kopf einzureihen, so scheint er sich mir zu dem spätesten Griechen zu stellen, wobei noch zu bedenken ist, dass wir es bei ihm mit einer glättenden und verallgemeinernden Kopie zu tun haben. Es wird deutlich, dass das Original von Griechenhand, vermutlich im Osten, geschaffen sein muss, dass aber bei ihm die innere Spannung nicht mehr im Stande ist, sich die Einzelformen unterzuordnen. Die glanzlosen Augen mit ihrer bewegten Umgebung, die hageren Wangen, der hässliche Mund stehen gleichwertig nebeneinander, wenn sie auch nicht mit so trockener Sachlichkeit registriert werden, wie das bei den «latinisierenden» Bildnissen der Zeit der Fall ist. Dem Pseudo-Seneca könnte man den Madrider Kopf in ähnlicher Weise gegenüberstellen, wie Schweitzer einen solchen Vergleich zwischen dem frühhellenistischen Kopf, den Studniczka als Menander erklärte¹, und dem Cicero von Apsley House in sehr eindrucksvoller Weise durchgeführt hat². Zu diesen Schlüssen aus Zeitgesicht und Stil tritt bestätigend ein antiquarisches Detail: die oben beschriebene Barttracht. Sie trägt Poseidonios, dessen Bild uns freilich nur in einer sehr kühlen und glatten Kopie erhalten ist³, und der von ihm untrennbare schöne Kopf in Delphi⁴. Auf Münzen von 42 - 38 haben sie die Söhne des grossen Pompejus⁵, ferner Qu. Labienus Parthicus⁶ in den Jahren 40/39 v. Chr. auf Geprägen, die im Osten entstanden sind und dem delphischen Kopf sehr nahe stehen.

Neben dem kurzen Kinnbart fällt am Kopf im Prado noch eine weitere Eigentümlichkeit auf: das Inkarnat hat eine an Wachs gemahnende Glätte und Konsistenz. Beide Charakteristika, Kinnbart und wachsartige Haut der Wangen finde ich an zwei republikanischen Köpfen wieder, einem Bronzekopf in Leningrad⁷

¹ Meiner Ansicht nach stellt er Theokrit dar (BAnt Beschav. 24 - 26, 1949/51 59 ff.). Mit dieser Deutung hat sich G. HAFNER a. O. 100 f. beschäftigt und sie zu entkräften gesucht, um seine Vergil - Benennung zu stützen. Dabei wird mir vorgehalten, ich hätte mich mit der Vergil - Hypothese nicht auseinandergesetzt. Meinem Satz: «Wie das Altertum sich den grossen Römer dachte, zeigt das Mosaik von Hadrumetum; es passt vorzüglich zu der Schilderung des Donat und zu dem Bild, das auch wir uns von dem Dichter zu machen pflegen» habe ich allerdings nicht hinzugefügt: «hingegen passt es ganz und gar nicht zu dem sog. Menander», weil ich das für zu selbstverständlich hielt. Auch einen methodischen Fehler soll ich begangen haben, indem ich die untypischen Repliken des Menander-Vergil aus Iconium

und Aphrodisias heranzog. Zum Vergleich mit dem Kopf des Bechers von Berthouville habe ich den Kopf von Korfu und die Doppelherme Albani abgebildet. Aber zum Vergleich mit dem späten Silberteller von Perm mussten doch wohl die ebenfalls späten Kopien genannt werden.

² a. O. 97.

³ BUSCHOR a. O. 58. HAFNER a. O. 10 Taf. I.

⁴ SCHWEITZER a. O. 69. HAFNER a. O. 76, dort Anm. 55 Zusammenstellung der Datierungen.

⁵ VESSBERG Taf. 5, 7-9.

⁶ VESSBERG Taf. 9, 5.6.

⁷ SCHWEITZER a. O. 120 f. Abb. 190/1. Von BUSCHOR, Bildnisstufen 164 Abb. 70 wegen seines «verschleifenden, tonigen Modellierstils» dem Anfang des Impressionismus um 20 n. Chr. zugewiesen.

und einem Marmorkopf in Neapel¹. Den ersteren setzt Schweitzer in nächste Nähe der Münzen des Sextus Pompeius, also um 40 v. Chr. Der sehr bedeutende Neapeler Kopf wurde von Hekler mit dem Brutus vom Kapitol zusammengestellt, von L. Curtius in engste Verbindung mit dem Bildnis des Theophrast gebracht, von Arndt für einen Griechen des 1. Jh. v. Chr., von R. West für einen Römer derselben Zeit erklärt. Wir möchten ihn unserer Gruppe zugesellen, wobei natürlich nicht gesagt ist, dass damit alle dieser Gruppe zuweisbaren Werke erschöpft seien; es sollte ja nur der Kopf im Prado eingeordnet werden.

Damit kommen wir zum Ziel dieser kurzen Untersuchung, denn ein weiterer Kurzbärtiger, M. Junius Brutus, scheint mir auf Münzen der Jahre 43-42² (Taf. I, 2-4) nun wirklich dem Madrider Kopf so ähnlich zu sein, dass er uns den Namen für diesen darbietet. Die alte von Hübner ausgesprochene und von Arndt—freilich mit starken Zweifeln—wiederholte Ansicht, dass der Kopf wegen seiner Hässlichkeit einen Sklaven oder Mann «aus der gemeinen Klasse» darstellen müsse, brauchen wir wohl nicht mehr zu widerlegen. Für die Analyse der Münzen im Einzelnen können wir auf die guten Beschreibungen Bernoullis und Vessbergs verweisen. Der Aureus des Pedanius Costa (Taf. I, 4) ist zwar etwas schwächlich und unpersönlich, aber doch nicht ohne ikonographischen Wert und unserem Kopf entschieden ähnlich. Der ihm verwandte Aureus des Casca Longus (Taf. I, 2) zeigt das schmale Gesicht mit den eingefallenen Wangen und heraustretenden Jochbeinen, die niedere Stirn und das schwache fliehende Kinn, ferner die eigentümliche Schädelform des Madrider Kopfes, die zum Wirbel hin ansteigt und hinten steil abfällt. Der Denar des Plaetorius Cestianus (Taf. I, 3) gibt offenbar richtig den Knick in der Mitte des Augenbrauenbogens, der bei Typus I zu pathetisch hochgezogen ist, dagegen den Schädel oben wagrecht verlaufend und hinten weit ausladend, überhaupt alle Formen viel wuchtiger.

Die Barttracht ist, wie wir oben gesehen haben, nicht ohne Parallelen in dieser Zeit. Der Unterschied besteht nur darin, dass der Bart bei Poseidonios und Labienus sehr kurz gehalten ist, während Haar und Bart des Brutus struppig waren³. Wie bei dem Madrider Kopf hat man vor den Münzen den Eindruck, dass der Bartwuchs von Natur schwach, aber ungehindert ist.

Zu den Münzen treten die Gemmen bestätigend hinzu. Am besten stimmt mit den Münzen ein Sardonyx überein, der sich früher bei Vanutelli befand⁴. Seinen Typus wiederholen ein Onyx der Sammlung Beverley⁵ mit Freiheitshut und Dolchen, auf dem die Schädelform charakteristischer herauskommt, sowie

¹ HEKLER, Bildniskunst Taf. 128 b. L. CURTIUS, RM 59, 1944, 20 ff. Taf. 9. P. ARNDT, Text zu ARNDT-BR. 447/8. R. WEST, Röm. Portraitplastik I 45 Taf. 9, 31.

² BERNOULLI, Röm. Ikonographie I 187 ff. Münztaf. III 75-79. VESSBERG Taf. 9, 1-3. Der Aureus des Casca Longus vergrößert bei K. LANGE, Charakterköpfe der Weltgeschichte (1949) Taf. 28.

³ LUCAN, Pharsalia II 375/6.

⁴ BERNOULLI a. O. 189. FURTWÄNGLER, AG I Taf. 47, 27. II 226 III 299. LIPPOLD, Gemmen und Kameen Taf. 71, 8.

⁵ BERNOULLI a. O. FURTWÄNGLER a. O. I 47, 37. II 227.

eine gestreifte Glaspaste im römischen Kunsthandel¹ mit dem Dolch hinter dem Nacken. «Charakteristisch sind das vorgeschobene Untergesicht, die eingefallenen Wangen, das kleine Auge und ein gewisser Ausdruck der Beschränktheit». Diese Beschreibung, die FURTWÄNGLER von der erstgenannten Gemme gibt, lässt sich ganz genau auf den Kopf im Prado anwenden.

Schon Bernoulli hat konstatiert, dass bei der Bestimmung des Brutusporträts die letzte Entscheidung der Physiognomik überlassen werden müsse². Die «ἐμβρι-
θῆς καὶ πραεῖα φύσις», wie PLUTARCH sagt³, die «gehemmte und sanfte Natur-
anlage», wie ein moderner Psychologe wohl formulieren würde, ist erst durch den
Druck der Verhältnisse, die «πρακτικὰ ὄρμαϊ» zur Aktivität erweckt, geleitet
durch die Theorien einer idealistischen Philosophie. Dieser «terrible simplificateur»
war zwar nicht im Stande, der Volksmenge auf dem Forum zu imponieren, genoss
aber bei den Gebildeten durch seine Schriften soviel Ansehen, dass sie ihn
bei Caesars Ermordung keiner unedlen Motive für fähig hielten. In der späteren
Zeit vollends wird sein Bildnis neben dem des Cato minor von reichen Leuten
aufgestellt, die mit ihren altrömisch-republikanischen Gefühlen kokettieren⁴.
So haben wir denn das Porträt des Brutus in unserem Denkmälervorrat zu er-
warten, und wenn die vorstehende These anerkannt wird, wäre die einzige erheb-
liche Lücke geschlossen, die — wie FR. POULSEN einmal festgestellt hat⁵ — noch
in der langen Reihe berühmter Persönlichkeiten der ausgehenden Republik besteht.

HANS MÖBIUS

¹ FURTWÄNGLER a. O. I Taf. 61, 44. II 277.

² Vgl. die treffende Ausdeutung des Münzporträts
bei ihm und v. GARDTHAUSEN, Augustus und seine
Zeit I 17 f.

³ Vitae parall. Brutus cap. 1.

⁴ PLIN. MIN., Epist. I 17, 3.

⁵ Acta Arch. 18, 1947, 118 Anm. 5.

L'ARCHÉOLOGIE DANS LA CONTRÉE DU NORD DE LA MER NOIRE AU COURS DES DERNIÈRES DIZAINES D'ANNÉES

Des recherches et des fouilles archéologiques ont été poursuivies au cours des dernières dizaines d'années dans de nombreuses régions au nord de la Mer Noire; en une très large mesure elles ont été dirigées vers la recherche de monuments de la culture antique.

Dans la partie nord-ouest de la partie située au nord de la Mer Noire, les archéologues ont été surtout attirés par l'ancienne Olbia, la colonie de Milet, dont les ruines se trouvent sur la rive occidentale de la lagune du Bug. En son temps, le plus éminent des archéologues russes spécialistes de l'antiquité, B. V. Pharmakovsky, qui travailla principalement dans le premier quart du XXe siècle, fit beaucoup pour les recherches dans Olbia. Il établit les limites de l'ancienne ville au temps de sa prospérité et de son déclin (après sa dévastation par les Gètes au milieu du Ier s. avant notre ère); il élucida aussi le caractère de quelques parties de la ville.

Au cours de ces dernières dizaines d'années, les travaux de recherches dans Olbia ont été continués avec de bons résultats. Dans la partie nord de la ville ont été mis à jour de nombreuses maisons d'habitation ayant appartenu à des habitants d'Olbia relativement peu riches. Ces maisons comprenaient une petite cour intérieure sans péristyle; plusieurs locaux étaient contigus aux cours, et l'un d'eux formait une large cave. Il est supposé que pendant l'hiver, quand les vents froids soufflent sur ces régions, ces caves servaient de locaux d'habitation.

Un autre caractère avait une maison d'habitation de la fin du Ier s.-début du IIe s. de notre ère, découverte dans la partie sud d'Olbia. Elle avait une large cour (environ 95 m²) avec péristyle, dallée de fortes dalles de pierre. À en juger par les trouvailles, dans cette maison les murs des locaux de parade étaient revêtus de carreaux en marbre blanc et de couleur.

Sur la rive du liman, à peu près dans la partie moyenne de la ville, les fouilles ont mis à jour un secteur important comprenant des bâtiments datant du Ier au IVe ss. de notre ère. Il fut découvert un quartier avec des fours de potier datant du Ier au IIIe ss. de notre ère. Ces fours avaient en plan une forme ronde ou quadrangulaire et comportaient deux sections: l'inférieure pour le chauffe-

fage, et la supérieure pour la cuisson. Les fours étaient de dimensions différentes; les grands étaient destinés à la cuisson de grands vases et de tuiles, les petits à la cuisson de vaisselle de cuisine et de table, des lestes pour les filets de pêche, des quenouilles et autres petits objets en terre cuite.

Au voisinage des fours de potier il fut découvert une grande boulangerie. C'était un bâtiment en demi-cave comportant au moins six locaux; dans trois d'entre eux il y avait un four. Dans le fournil il fut trouvé une grande quantité de débris des pithoi et d'amphores, probablement pour la farine et l'eau. Parmi les autres constructions découvertes dans ce secteur, notons de nombreuses ruines de maisons d'habitation parvenues jusqu'à nous à divers degrés de conservation.

Cependant, les plus importants résultats des travaux dans Olbia furent ceux des fouilles d'une place pour les assemblées populaires, l'agora, située dans la partie centrale de la ville. Elle était de forme rectangulaire et d'une superficie d'environ 1 hect. $\frac{1}{2}$. La place était pavée avec des tessons qui formaient trois couches datant des Ve, IIIe et IIe ss. avant notre ère. À l'Est l'agora était encadrée par une longue et étroite construction avec des locaux de commerce (pl. I, 1) datant du IVe s. avant notre ère, un petit bâtiment public du IIIe s. avant notre ère, et un bassin du Ve s. avant notre ère (pl. II, 1) soigneusement construit avec des blocs très bien équarris. Au nord de l'agora s'élevait un temple du IVe s. avant notre ère auprès duquel se trouvait un autel construit au Ve s. avant notre ère et plusieurs fois reconstruit. Au même endroit il fut découvert des fosses de sacrifice avec différentes trouvailles: des statuettes en terre cuite, des vases en argile, des monnaies et des os d'animaux.

Les fouilles de l'agora mirent à jour des inscriptions sur plaques en marbre et des débris de telles plaques. Ces inscriptions étaient des décrets édictés par la polis d'Olbia.

En plus des fouilles dans Olbia, des recherches furent faites dans les environs immédiats et aussi plus éloignés de cette ville, sur les deux rives du liman du Bug. Il fut découvert des ruines de nombreuses constructions d'habitation et locaux utilitaires, et aussi des silos à grain.

La région sur laquelle nous allons nous arrêter maintenant est la côte occidentale et méridionale de la Crimée, dont le plus important centre dans l'antiquité était Chersonésos, située près de l'emplacement actuel de Sébastopol. Une partie considérable de Chersonésos fut fouillée dans les dix dernières années du XIXe s. et les dix premières années du XXe s.; ces travaux ont été continués jusqu'à maintenant avec succès. Ces derniers temps, hors des limites de la ville de Chersonésos non loin des murailles d'enceinte, les fouilles ont mis à découvert un quartier avec des fours de potier antiques (pl. II, 2).

Le plus important des travaux dans les limites de l'enceinte de la ville sont les fouilles dans la partie nord de Chersonésos de nombreuses maisons des IIIe et IIe ss. avant notre ère et aussi des premiers siècles de notre ère. Les maisons

de Chersonésos des temps helléniques avaient ordinairement une surface d'environ 150 m². Dans chacune d'elles se trouvait une petite cour avec puits ou citerne pour l'eau. Plusieurs locaux d'habitation, cuisines et entrepôts étaient contigus à la cour. Certains locaux contiennent des caves.

Dans une de ces maisons ont été découverts des bains dont le sol était décoré d'une mosaïque en cailloux de couleurs différentes. Cette mosaïque représentait deux femmes nues se baignant près d'une grande cuve (louterion).

Encore plus fructueuses que les fouilles de Chersonésos furent les recherches dans la presqu'île d'Héraclée, située à ses environs. Cette presqu'île était dans l'antiquité un district agricole de Chersonésos. Toute la presqu'île était sillonnée par un réseau de routes droites partageant régulièrement la région en terrains de forme rectangulaire (κλήροι). Le plan général de toute la presqu'île fut dressé avec désignation de tous ces secteurs dès 1786, peu de temps après l'union de la Crimée avec la Russie.

Au cours de ces dernières années de nombreux κλήροι ont été étudiés en détail. Les restes bien conservés des clôtures de ces terrains ont permis de préciser le plan général du district agricole. Il a été de plus possible de se rendre compte de la construction de nombreux murs partageant chaque terrain en petits secteurs occupés par des champs, des vergers et des vignes. Sur chaque κλήρος s'élevait une maison avec dépendances et différentes constructions d'exploitation (pl. I, 2). Au nombre de celles-ci il faut compter une tour avec des murs puissants formés de gros blocs de pierre, ne le cédant pas pour la solidité aux murailles de fortification des villes.

À l'État de Chersonésos appartenaient encore deux villes: Kerkinitis et Kalos - Limen (Beau Port), situées sur la côte occidentale de la Crimée. Des fouilles archéologiques ont été aussi entreprises dans ces villes ces dernières années.

Sur la côte méridionale de la Crimée, non loin de Yalta, il se trouve la forteresse romaine de Charax, qui existait aux Ier - IIIe ss. de notre ère. Cette forteresse fut l'objet de recherches dans les 30 années du siècle courant. Ces recherches portèrent sur les constructions défensives de la forteresse, formées par deux lignes de murailles espacées d'environ 70 m. L'espace entre les murailles n'était à peu près pas bâti et servait évidemment aux mêmes buts que la bande de terrain libre entre le rempart et les tentes en bordure dans le camp romain. Dans la muraille défensive extérieure était en partie encastré un mur des Taures construit avec d'énormes blocs de pierres.

Hors des limites de la forteresse les fouilles mirent à jour une nécropole de la fin du IIIe s. - début du IVe s. de notre ère; la plupart des tombes étaient des amphores à fond pointu ou autres vases contenant les restes de personnes incinérées.

Une grande partie des cités antiques de la contrée située au nord de la Mer Noire se trouvaient sur les côtes du golfe de Kertch ou près de ces côtes.

Dans l'antiquité ces territoires faisaient partie de l'État du Bospore, qui exista depuis le Ve s. avant notre ère jusqu'au IVe s. de notre ère.

La plus importante des villes du Bospore était sa capitale, Panticapée, située sur l'emplacement de Kertch actuel. Panticapée fut créée au VIe s. avant notre ère et atteignit une grande prospérité au IVe s. avant notre ère.

Les fouilles faites dans Panticapée après la seconde guerre mondiale permirent d'établir les dimensions de l'ancienne ville. La particularité caractéristique de l'emplacement de Panticapée est sa situation sur la hauteur et les pentes d'un mont appelé maintenant le Mont de Mithridate. Cette particularité de la situation de Panticapée fut notée par le géographe antique Strabon dans son remarquable livre. Les fouilles montrèrent que les constructeurs de Panticapée savaient accomplir les tâches difficiles de la disposition d'une ville sur des pentes parfois assez abruptes de la montagne. Le système en terrasses fut largement employé. Ces terrasses ceignaient toutes les pentes de la montagne, sur la cîme de laquelle était située l'acropole. Il nous est connu de nombreuses et importantes replanifications de certains secteurs des terrasses au cours des temps allant du IVe s. avant notre ère au IIe s. de notre ère. Souvent ces travaux nécessitaient de très grands terrassements; sur certains secteurs on déblayait largement les terres et parfois on enlevait complètement les plus anciennes couches de culture et le terrain était dénudé jusqu'à la roche. En d'autres endroits on pratiquait des remblais importants soutenus par des murs de soutènement.

Les recherches dans Panticapée permettent de supposer que dans la seconde moitié du VIe siècle avant notre ère avait été construit sur l'acropole un grand temple d'ordre ionique, duquel seules quelques parties sont conservées. De plus les fouilles ont découvert de nombreuses maisons d'habitation du VIe siècle avant notre ère, dont la plus grande partie ont de petites dimensions et sont d'un caractère modeste. Considérablement plus riches et de dimensions plus larges étaient les maisons et les établissements publics du IVe au IIe ss. avant notre ère. En plus des fondations et des parties inférieures des murs ont été conservés jusqu'à nous de nombreux débris de différents détails en marbre et calcaire, des morceaux de revêtements peints avec moulures et ornements en terre cuite des toits.

Comme l'ont montré les fouilles, la ville souffrit beaucoup au cours des violents événements de la fin du IIe s. à la moitié du Ier s. avant notre ère, ce à quoi contribua encore le fort tremblement de terre de l'année 63 avant notre ère. La ville à nouveau reconstruite se différenciait considérablement de l'ancienne. En plus des maisons d'habitation riches et plus modestes, il y apparut d'assez nombreux établissements pour la fabrication du vin et aussi des silos à grain, ce qui témoigne que les habitants de Panticapée commençaient alors à s'occuper d'agriculture, qui se développa de plus en plus.

Il fut trouvé dans Panticapée de nombreuses inscriptions parmi lesquelles il faut particulièrement mentionner celles consacrées à la déesse Artémis par le roi

Pharnak, fils de Mithridate, illustre ennemi de Rome. Encore plus intéressante est une inscription sur une plaque de marbre d'une architrave d'ordre dorique datée de l'an 320 de l'ère bosporienne, qui correspond à l'an 23 de notre ère. Cette inscription indique que le bâtiment auquel appartenait le débris mentionné d'architrave était consacré au roi bosporien Aspourg et peut-être était un temple dédié à ce dernier. Puis il faut mentionner les découvertes de nombreuses sculptures en marbre, parmi lesquelles il faut distinguer une tête de déesse, probablement Aphrodite (pl. III, 1), datant du I^{er} s. de notre ère d'après un type datant de la seconde moitié du Ve s. avant notre ère, proche des sculptures renommées du fronton du Parthénon. Cette tête sculptée en marbre blanc était recouverte d'une patine jaunâtre, les yeux étaient peints, mais il ne s'est conservé que des traces à peine remarquables de la peinture.

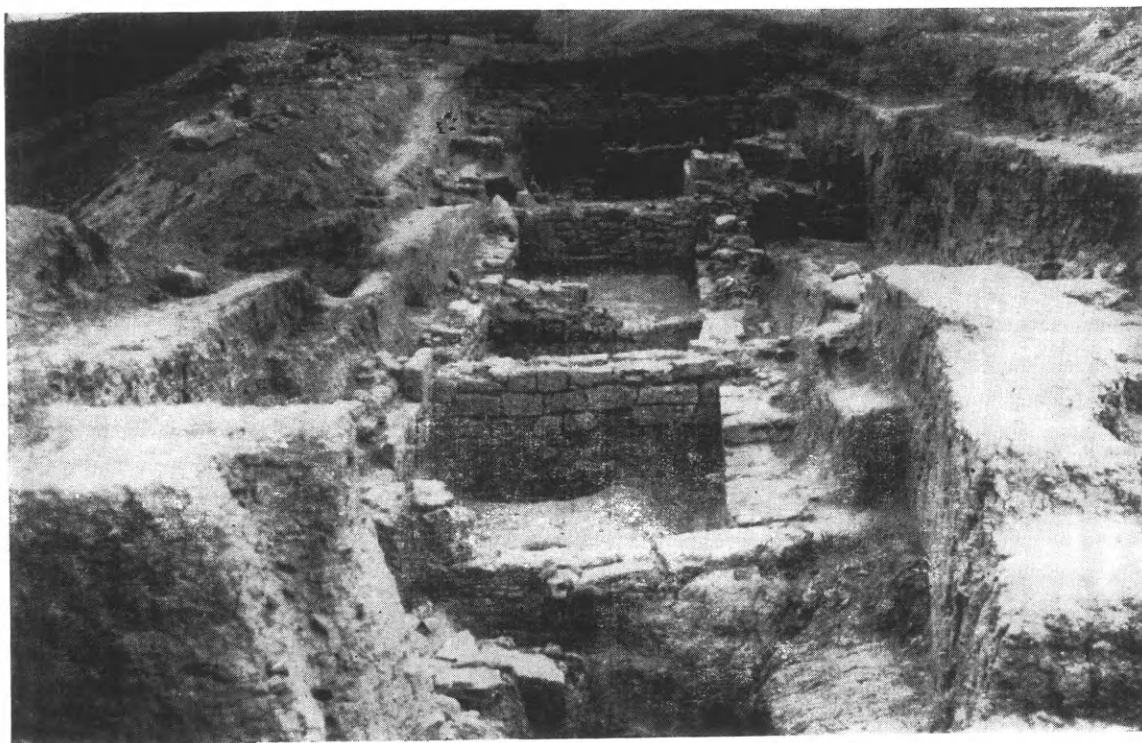
Ces dernières années, les fouilles de Panticapée ont mis à jour une grande quantité de différents ustensiles de ménage et des objets liés à des métiers d'artisans et artistiques. Il faut noter ici avant tout les vases artistiques en argile et les débris de ces vases, travaillés à Panticapée ou importés. Parmi ces derniers notons des céramiques peintes et d'autres avec reliefs du type dit coupe mégarienne (pl. IV, 1. 2).

On rencontre aussi en grand nombre de la céramique importée de: Rhodos, Samos, Ionie, Corinthe, Attique (à figures noires et à figures rouges), et aussi des céramiques hellénistiques peintes et avec reliefs. Parmi ces vases mentionnons un cratère attique à figures noires de la seconde moitié du VI^e s. avant notre ère (pl. III, 2) sur une des faces duquel est représenté un combat d'Athéna avec un géant en présence de deux spectateurs, et sur l'autre face un pugilat entre deux athlètes aussi avec deux spectateurs. Il faut encore signaler les débris d'une coupe attique à figures rouges avec signature d'Apollodore.

Il a été découvert un nombre considérable de figurines en terre cuite de temps différents à partir du VI^e s. de notre ère. Parmi les terres cuites importées se distingue une petite protome, travail de l'Asie Mineure de l'époque hellénistique. Il représente la tête et la partie supérieure du torse d'un acteur couronné (pl. IV, 3). Le visage de l'acteur est très expressif, la bouche largement ouverte montre que l'artiste a voulu représenter un acteur portant un masque théâtral.

C'est en grande quantité que furent trouvées des statuettes en terre cuite de travail panticapéen. Une large production de terres cuites est témoignée aussi par un atelier de céramiste découvert à Panticapée et datant du I^{er} s. avant notre ère. Il fut trouvé là deux fours céramiques, des moules en argile pour prendre l'empreinte de figurines et de nombreux objets différents, parmi lesquels des pièces céramiques de rebut.

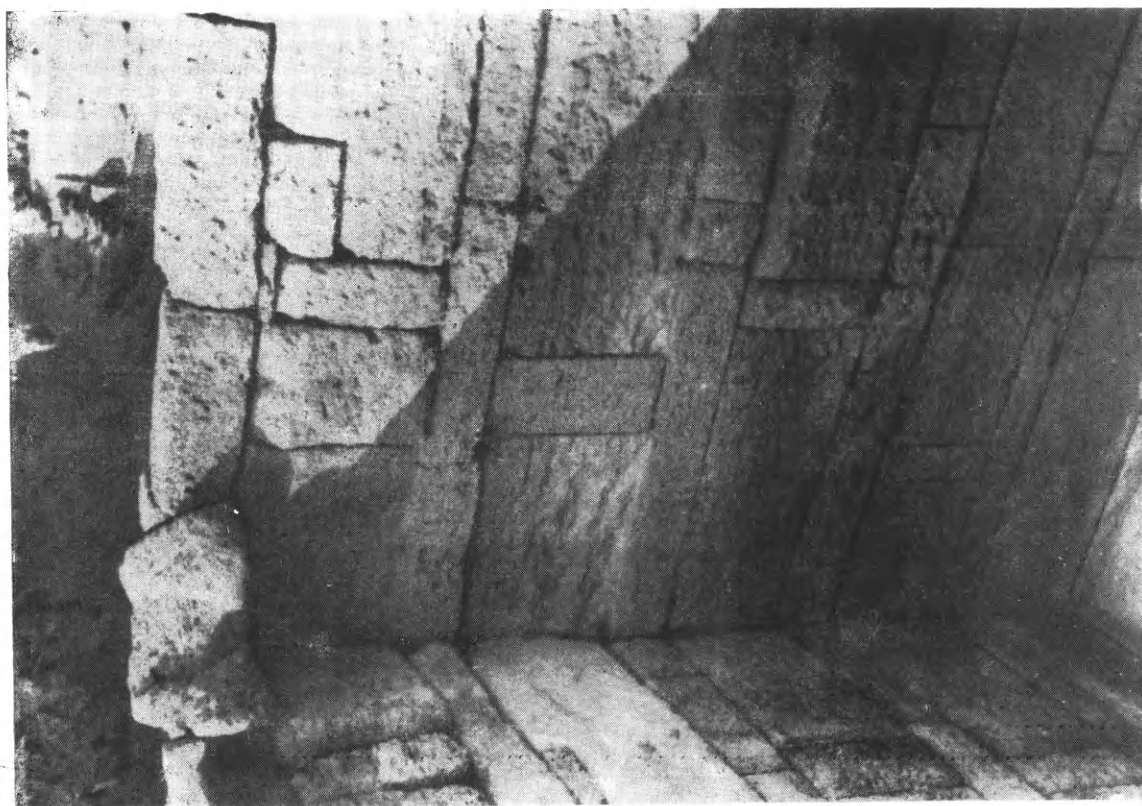
On a aussi trouvé une grande quantité de lampes, dont certaines de travail local. Très divers sont aussi les objets et les débris d'objets d'usage ménager et artisanal.



1. Olbia. Agora Les locaux de commerce.



2. Chersonesos. La maison d'un κληρος dans la presqu'île d'Héraclée.



1. Olbia. Agora : le bassin.



2. Chersonesos. Les fours de potier.

Dans les proches environs de Panticapée, les fouilles ont mis à jour de nombreuses tombes. Les plus remarquables sont un caveau monumental en pierres (pl. V, 1) du II^e s. avant notre ère, avec deux chambres à toits en gradin renversé, un caveau à une chambre du I^{er} s. de notre ère recouvert d'une voûte demicylindrique et un très grand caveau datant environ du II^e s. de notre ère construit en pierres prises d'un autre caveau aussi peint et datant presque du même temps.

Dans les proches environs de Panticapée existaient de nombreuses villes antiques considérablement inférieures par leurs dimensions à la capitale bosporéenne. À partir des 30 années du siècle courant des recherches archéologiques très actives ont été poursuivies dans ces villes qui ont fourni une abondance de matériaux, particulièrement relatifs à l'économie de l'État bosporien.

À peu près à 5 kilomètres au nord-est de Panticapée se trouvait la petite ville de Myrmékie. Cette ville, florissante du IV^e au II^e s. avant notre ère, connut un fort déclin depuis le I^{er} s. avant notre ère. Les fouilles dans Myrmékie ont mis à découvert des ruines de murailles d'enceinte datant du IV^e s. avant notre ère, des saloirs à poisson datant des premiers siècles de notre ère, et d'un grand nombre d'établissements pour la fabrication du vin permettant d'affirmer que cette ville fut un des centres vinicoles importants.

Au nord de Myrmékie les fouilles ont mis à jour une assez grande nécropole des temps antiques. Les fouilles ont permis aux archéologues de connaître un type particulier de tombes bosporiennes qui sont des caveaux de petites dimensions.

Encore plus loin vers le nord-est sur la côte du golfe de Kertch, se trouvait la toute petite ville de Porthmie. Ont été découverts là de puissants restes du III^e s. avant notre ère et de ruines de maisons.

Considérablement plus abondants et divers sont les matériaux archéologiques fournis par les fouilles dans une autre ville située à peu près à 12 kilomètres au sud de Panticapée, portant dans l'antiquité le nom de Dia ou Tiritaka. Cette ville apparut au VI^e s. avant notre ère sur l'emplacement d'un village plus ancien (II^e millénaire-début du I^{er} millénaire avant notre ère). Les vestiges du plus ancien village sont deux sculptures primitives en pierre qui furent plus tard employées pour la construction de murs au début du V^e s. avant notre ère. Parmi les trouvailles dans cette ville un grand intérêt a une maison de la seconde moitié du VI^e s. avant notre ère, avec murs en briques crues sur fondation en pierre, comportant trois chambres. Cette maison située dans le faubourg occidental de la ville fut incluse dans une ligne de défense: depuis elle jusqu'à des maisons voisines il s'allongeait des murailles de défense construites aussi en briques séchées sur fondation en pierre. Dans le faubourg sud de la ville, il fut découvert des ruines de constructions défensives plus puissantes: des restes de murailles du V^e s. avant notre ère, sur lesquelles se trouvaient des vestiges de murs du IV^e - III^e ss. avant notre ère, atteignant 3 m. 40 d'épaisseur.

Un intérêt particulier présentent de nombreuses constructions découvertes dans Dia-Tiritaka ayant rapport à l'industrie du vin et du poisson, particulièrement nombreux sont les saloirs à poisson datant du I^{er} au III^e ss. de notre ère qui ont été découverts là. Ils témoignent que cette ville était un fournisseur de poisson salé. Une maison d'habitation assez grande datant des III – IV^e ss. de notre ère appartenait évidemment à un entrepreneur de salaisons de poisson. Cette construction était composée de plusieurs locaux situés sur la pente d'une colline à des niveaux différents.

A peu près à 17 kilomètres au sud de Kertch se trouvent des ruines d'une autre ville bosporienne, Nymphée, qui apparut aussi au VI^e s. avant notre ère. Il y a été découvert des restes d'un sanctuaire dédié à Déméter, datant du VI^e s. avant notre ère. Des restes des murs du sanctuaire, d'une clôture en pierres et de la base d'un autel sont conservés. Près d'eux furent trouvées des représentations en terre cuite de la déesse Déméter et de ses prêtresses. Mentionnons aussi la trouvaille de fours de potier et d'une grande quantité de pièces céramiques de rebut, témoignant de la production de vases peints au VI^e s. avant notre ère.

Parmi les petites villes antiques de la côte méridionale de la presqu'île de Kertch, nommons Cimmériik, située au pied de la montagne Opouk. Au sud de cette montagne ont été découverts des vestiges de villages pré-helléniques, appartenant peut-être aux Cimmériens. Au dessus de cette couche très ancienne, se trouvaient les ruines d'une maison antique construite à la fin du VI^e s. avant notre ère. Cette construction était un bloc d'habitations comportant au moins trois pièces; devant chacune de ces pièces se trouvait une cour particulière.

La ville même de Cimmériik se trouvait à l'ouest des constructions mentionnées. Ont été découvertes là des ruines de maisons dans l'une desquelles il fut trouvé un local pour minoterie de farine datant des premiers siècles de notre ère. Il faut noter aussi de grands silos pour la conservation du grain.

En plus des villes situées sur la côte, nous sont connues encore de nombreuses petites villes situées à l'intérieur de la presqu'île de Kertch. Parmi elles notons tout d'abord une petite ville-forteresse près du village actuel d'Ivanovka. On suppose que cette petite ville serait Ilourate citée par Ptolémée. La superficie totale de cette ville est d'environ deux hectares. Elle existait aux I^{er}–III^e ss. de notre ère et était entourée de puissants remparts dont l'épaisseur atteint 6 m; de plus il existait des tours distantes de quelques dizaines de mètres l'une de l'autre. À l'intérieur des murailles se trouvaient des maisons d'habitation assez régulièrement disposées. La construction des entrées de nombreuses maisons avec escaliers conduisant sur les murs et les tours montrent qu'en tout cas de très nombreux habitants de la ville servaient dans ses garnisons.

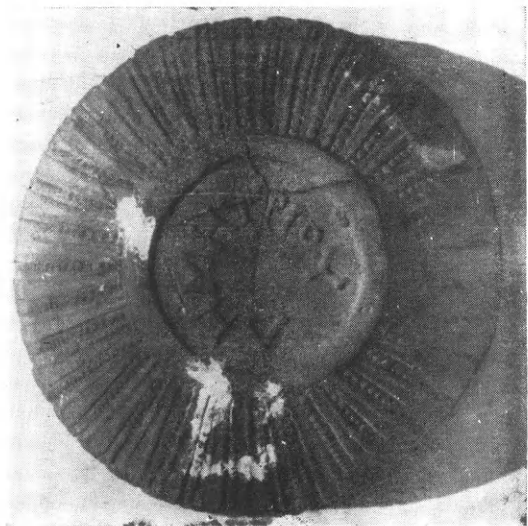
Au cours de ces dix dernières années des travaux de recherches et des fouilles ont été effectués dans des villages antiques situés dans la presqu'île de Kertch. Ces travaux s'étendirent à de nombreux villages datant surtout des



1. Panticapée. Aphrodite.



2. Panticapée. Le cratère attique à figures noires.



1. Panticapée. Coupe «mégarienne»,
travaillée à Panticapée.



2. Panticapée. Le fragment d'une forme
de coupe «mégarienne».



3. Panticapée. Acteur (terre cuite).

IVe-IIIe ss. avant notre ère et situés à l'intérieur de la presqu'île. Très intéressantes sont les trouvailles datant des premiers siècles de notre ère. Elles ont révélé des villages situés sur la côte de la Mer d'Azov. Y ont été découverts de nombreux instruments de travail et parmi eux une très lourde houe en fer bien conservée.

Sur la côte orientale du golfe de Kertch, dans la presqu'île de Taman, les travaux archéologiques ont été entrepris principalement dans Phanagoreia, dont les ruines se trouvent près du village actuel de Sennaïa. Les recherches dans Phanagoreia permirent d'établir les limites de la ville ancienne et de définir le caractère de différentes parties de cette ville. Il a été aussi établi que le plan de la ville était régulier et cela probablement depuis le temps de la fondation de Phanagoreia (environ l'année 540 avant notre ère).

Ont été découverts des restes de nombreuses maisons d'habitation datant environ du VIe s. avant notre ère, et des ruines de bâtiments publics. C'est au IVe s. avant notre ère que se rapporte un bâtiment public monumental, peut-être un gymnasium, découvert dans la partie occidentale de Phanagoreia; ce bâtiment fut deux fois très largement reconstruit.

C'est du IIe s. avant notre ère que date une grande maison dont les ruines furent découvertes à peu près au milieu de la partie côtière de la ville. Cette maison était richement décorée. Les débris de revêtements peints et dessinés conservés donnent la possibilité de rétablir dans leurs principaux traits les décorations de ce bâtiment. Dans cette même partie de la ville il a été découvert des vestiges d'industrie vinicole se rapportant à des temps antiques ultérieurs. C'est probablement aux mêmes temps que se rapportent des ruines de thermes dans la partie occidentale de Phanagoreia.

Dans le faubourg sud-est de la ville furent découvertes des ruines de remparts auquel était contigu un quartier où existaient des fours de potier.

Hors des limites de la ville, à l'est, au sud et à l'ouest se trouvent de larges nécropoles. Là les fouilles mirent à découvert une grande quantité de tombes des temps antiques (du VIe s. avant notre ère au IVe s. de notre ère), et encore quelques sépultures du moyen âge.

Les fouilles dans Phanagoreia et les recherches dans les environs de la ville permirent de découvrir différents objets d'art et des petites oeuvres artistiques. Notons un grand acrotère à double face en marbre (pl. V, 2), probablement couronnant une pierre tombale, monument du début de l'époque hellénistique. Cet acrotère se terminait par une double palmette avec des volutes en bas et des feuilles d'acanthé stylisées; une décoration sculptée à-jour est exécutée avec une très grande maîtrise.

Des fouilles furent aussi faites dans la ville antique d'Hermônassa, qui était située sur l'emplacement de la stanitza Taman actuelle. Cette ville fut fondée avant Phanagoreia, dans la première moitié du VIe s. avant notre ère. On y a découvert des ruines de maisons avec murs en briques crues sur des fondations en pierres.

En plus des travaux archéologiques poursuivis dans les villes antiques de la

presqu'île de Taman, des recherches furent entreprises dans les territoires agricoles. Ces fouilles permirent de découvrir des villages antiques et d'établir qu'ils étaient de deux types: 1) villages ordinaires d'agriculteurs et de pêcheurs; 2) stations temporaires de bergers. Mérite aussi l'attention le fait que dans les villages du premier type fut aussi constatée l'existence de métiers: potiers et forgerons.

Intéressantes sont les trouvailles qui furent faites dans Gorgippia, qui était située sur l'emplacement d'Anapa actuelle. Parmi elles se distingue particulièrement une grande statue en marbre d'un homme barbu, probablement le portrait d'une notoriété locale. Cette statue date de la seconde moitié du II^e s. de notre ère. L'homme est représenté drapé dans un himation grec, mais il porte sur le cou un ornement local, un collier massif. Des traits locaux sont encore plus marqués dans la représentation du corps: épaules étroites et torse très mince n'ayant absolument rien de ressemblant avec les torses robustes des athlètes grecs.

Rappelons encore les fouilles de grandes ruines de villes antiques près des stanitzas Raevskaïa et Varenikovskaïa. Les résultats les plus intéressants ont été fournis par les recherches dans ce dernier lieu. Elles permirent de découvrir des constructions défensives, des murailles avec escaliers et tours du début du Ve s. avant notre ère et aussi une grande maison monumentale avec cinq pièces entourant une cour intérieure; cette maison date du III^e s. avant notre ère.

Enfin nous devons rappeler encore une ville: Tanaïs qui faisait partie de l'État bosporien. Tanaïs était située dans le delta du Don, près du village de Nedvigovka actuel. Elle était relativement peu grande par son étendue (environ 5 hectares); Tanaïs joua un grand rôle aux temps antiques dans le commerce avec les tribus locales. Les fouilles de ces dernières années ont permis de découvrir les ruines de construction assez bien conservées, principalement des premiers siècles de notre ère. Il y fut découvert un mur défensif et de nombreuses maisons situées près de lui.

Telle est en bref la revue des trouvailles les plus caractéristiques faites au cours de ces dernières dizaines d'années dans des villes et des villages antiques et aussi des nécropoles de la contrée située au nord de la Mer Noire. Les résultats de ces travaux ont été publiés¹ dans différentes publications, principale-

¹ Mentionnons seulement les plus importantes :

Материали і issliédovaniya po arheológhii SSSR (M. I. A.) N° 19 (1951), N° 25 (1952), N° 33 (1954), N° 34 (1953), N° 50 (1956), N° 56 (1957), N° 57 (1956).

Krátkie soobstehéniya o dokládah i polevíh issledovaníyah Institoúta istórii materiálinoy cou-litoúri, vihodyástohie s. 1939.

«Soviétskaya Arheológhia» vihod s. 1936 góda v víde sbórníkov I - XXX.

«Soviétskaya Arheológhia» - journál, vihodyástschiy c 1957 g.

«Olviya» Académia naouk U. S. S. R. Institut Arheológhii, tóm I, Kiev 1940.

«Véstnik drévnay istórii» vihodyástchii s 1937 góda.

Matériaux et études d'archéologie de l'U. R. S. S. (M. I. A.) N° 19 (1951), N° 25 (1952), N° 33 (1954), N° 34 (1953), N° 50 (1956), N° 56 (1957), N° 57 (1956).

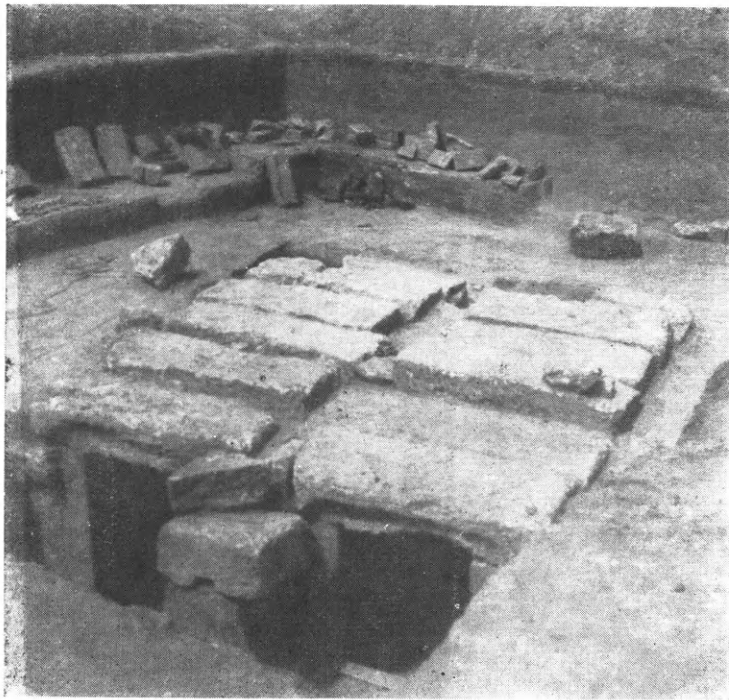
Rapports sommaires sur les travaux et les études des champs de l'Institut d'histoire de la culture matérielle, édités depuis 1939.

L'«Archéologie Soviétique» depuis 1936 en issues (I - XXX).

L'«Archéologie Soviétique» journal, édité depuis 1957.

«Olbia» Académie des sciences de la R. S. S. d'Ukraine, Institut d'Archéologie, t. I, Kiev 1940.

«Messenger d'histoire antique» édité depuis 1937.



1. Panticapée. Le caveau du IIe s. avant notre ère.



2. Phanagoreia. Acrotère.

ment de l'Institut d'Histoire de la culture matérielle de l'Académie des Sciences de l'U.R.S.S.

D'autre part, de nombreux études archéologiques¹ publiés ces derniers temps sont basés dans une certaine mesure sur les résultats de ces fouilles.

V. D. BLAWATSKY

¹ Mentionnons seulement une partie de ces travaux :

- G. D. BÉLOFF, Hersonés Tavrítcheskii, L. 1948.
- V. D. BLAVÁTSKII, Zemledélie v antíchnih gosoudárstvah Sévernogo Pritchernomórya, M. 1953.
- Du même, Iskousstvo Sévernogo Pritchernomórya antíchnoi epohi, M. 1947.
- Du même, Ótcherki voyénno déla v antíchnih gosoudárstvah Sévernogo Pritchernomórya, M. 1954.
- V. F. GAÏDOUKEVITCH, Bospórskoye Tsárstvo, M. L. 1949.
- A. N. ZOGRAP, Antíchniye monéti (M.I.A. N° 16), M.-L. 1951.
- Du même, Monéti Tiri, M. 1957.
- A. P. IVANÓVA, Iskousstvo antíchnih gorodóf Sévernogo Pritchernomórya, L. 1953.
- T. N. KNIPOVITCH., Tanaïs, M. - L. 1949.
- L. M. SLÁVIN, Drévniiyí gorod Olvia, Kiev 1951.
- D. B. CHELOFF, Monétnoye Dyelo Bospóra. VI-II v. v. do n. e., M. 1956.
- «Arheológíya i istoriya Bospóra». Sbórník statéi Kértchenskogo istórikoarheologúitcheskogo mouzéya im. A. S. Pouchkina, I, Simferópol 1952.
- «Antíchiye gorodá Sévernogo Pritchernomórya». Ótcherki istórii i koultoúri, M. - L. 1955.
- G. D. BELOV, Chersonésos Taurique, Leningrad 1948.
- V. D. BLAWATSKY, L'agriculture dans les anciens États des côtes septentrionales de la Mer Noire, Moscou 1953.
- Du même, L'art du littoral Nord de la Mer Noire à l'époque ancienne, Moscou 1947.
- Du même, Études de l'art militaire dans les États anciens du littoral Nord de la Mer Noire, Moscou 1954.
- V. F. GAÏDOUKEVITSCH, Le royaume du Bosphore, Moscou - Leningrad 1949.
- A. N. ZOGRAPH, Les monnaies antiques (M.I.A. N 16), Moscou - Leningrad 1951.
- Du même, Les monnaies de Tyras, Moscou 1957.
- A. P. IVANOVA, L'art des villes antiques du littoral Nord de la Mer Noire, Leningrad 1953.
- T. N. KNIPOVITCH, Tanaïs, Moscou - Leningrad 1949.
- L. M. SLAVIN, La ville ancienne d'Olbia, Kiev 1951.
- D. B. CHELOV, Le monnayage du Bosphore, Moscou 1956. VI - II siècle av. Chr.
- «Archéologie et histoire du Bosphore». Recueil d'articles du Musée d'histoire et d'archéologie du Kertch au nom de A. S. Pouchkin, Simféropol 1952.
- «Les villes antiques du littoral Nord de la Mer Noire». Études d'histoire et de culture. M. L. 1955.

LES CELTES EN BOHÊME

Les anciennes sources historiques parlent de trois parties de la Gaule, c'est-à-dire du territoire habité par les Celtes, mais ils ne parlent cependant pas de la quatrième Gaule, s'étendant sur le territoire de la Bohême d'aujourd'hui. Les premiers habitants des provinces de la Bohême, que l'histoire peut déjà procla-



Fig. 1. Un des puits trouvé dans la colonie celtique de Hrazany.

mer en tant que peuple, furent les Celtes. Ils soumirent les indigènes de nationalité inconnue bien avant le début de notre ère et le centre de leur implantation se trouvait tout d'abord—à partir du IV^e siècle environ avant notre ère—dans la partie nord du pays, si l'on en juge d'après le nombre de leurs sépultures. Au nord de celles-ci se trouvaient de nombreuses tribus germaniques qui sans cesse tendaient vers les contrées plus favorables du midi. Les Celtes étaient, sous l'angle romain, des barbares, mais par rapport aux Germains, ils possédaient un ni-

veau culturel bien plus élevé. Au début, c'est avec supériorité qu'ils repoussèrent les assauts germain, mais en fin de compte la constante pression des Nordiques affamés commença à les fatiguer.

Sans doute sous la menace venant du Nord et du Midi (expansivité de l'Empire romain), on éleva au cours des deux derniers siècles avant notre ère des enceintes fortifiées—ayant bien souvent déjà la marque de cités, appelées en latin "*oppida*", — sur tout le territoire celtique d'alors. Les «*oppida*» pour lesquels on recherchait des positions bien protégées par la nature au-dessus des cours

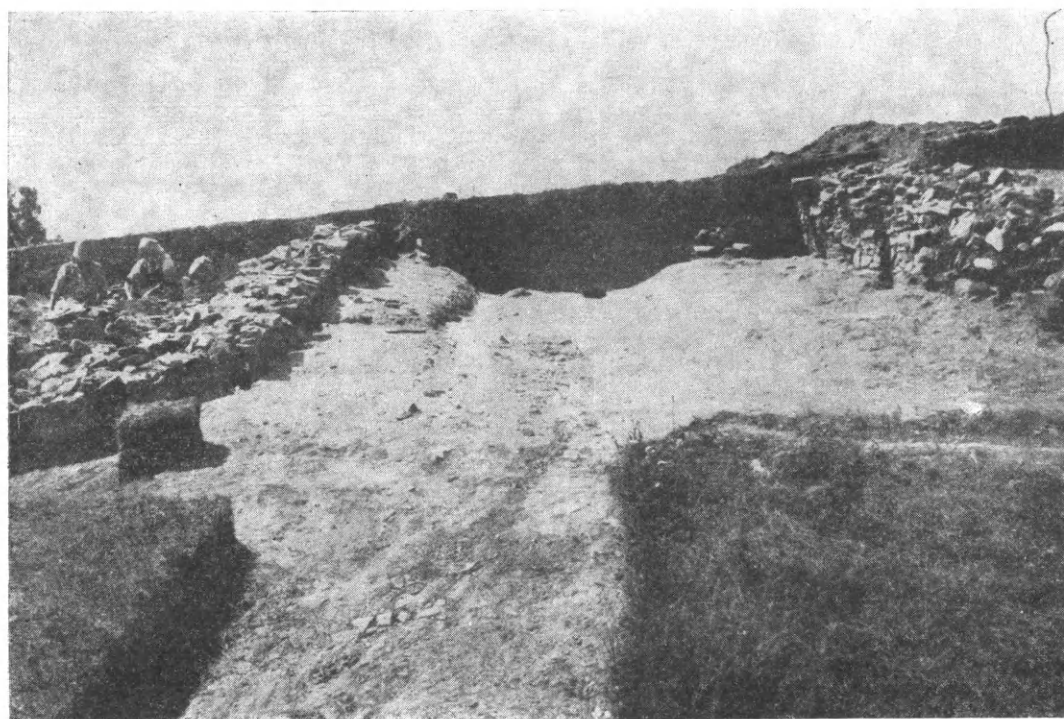


Fig. 2. La colonie Celte de Hrazany—La porte vue de l'avant fortification du nord.

de rivières, sont aussi bien connues de l'histoire. G. J. CÉSAR, qui au cours de la moitié du 1^{er} siècle avant notre ère, a achevé, à l'aide des Germains, la soumission romaine des Celtes vivant sur le territoire de la France d'aujourd'hui, en parle bien souvent dans ses Commentaires sur la guerre des Gaules et y décrit aussi le mode de leur construction.

L'oppidum tchèque le plus connu se trouve à Hradiště près de Stradonice en Bohême et à Staré Hradisko près de Prostějov en Moravie. Les oppida en Bohême appartenaient fort probablement aux Boïens dont le nom est l'écho de l'appellation latine du pays (*Bohemia*). Ils sont surtout concentrés dans la partie sud du pays, où au cours du dernier siècle avant notre ère se transféra le centre de la puissance celtique, qui, dans les siècles précédents, occupait les contrées

plus fertiles situées surtout plus au nord de la Bohême. En dehors des enceintes fortifiées déjà mentionnées de Stradonice et en dehors de Hradiště près de Lhotice sur les pentes orientales des Montagnes de Fer, les oppida et les stations fortifiées festonnent tout le cours de la Vltava, partant du plus grand d'entre eux — probablement le centre du pouvoir politique — l'emplacement fortifié de Závist face au Zbraslav, au sud de Prague et finissant à l'emplacement fortifié près de Trásko, au nord de Český Krumlov.

L'un parmi eux, l'oppidum de Hrazany (district de Sedlčany) est situé sur



Fig. 3. Les roues des voitures celtiques d'un écartement des essieux de 1.20 m. ont laissé ces empreintes profondes.

une langue de terre rocheuse entre le ruisseau Mastník et la rive droite de la Vltava—au-dessus du lac du barrage de Slapy—et fait l'objet, depuis une série d'années, de la recherche systématique de l'Institut d'archéologie de l'Académie des sciences tchécoslovaque. La recherche s'est surtout concentrée, ces dernières années, sur la connaissance de l'emplacement intérieur habité. Ce faisant, on a découvert des plans de fermes, orientées selon les points cardinaux et séparées par des enclos en bois auxquels on a ajouté des chalets en bois, munis parfois de sous-oeuvres en pierre. La diversité des dimensions des chalets ainsi que leur mode de construction indiquent que les chalets servaient tant de maisons d'habitation des propriétaires de fermes ainsi qu'aux membres nombreux—probablement semi-libres—de leur foyer, et aussi à des buts économiques. La construction et la

taille de certains chalets montrent le niveau de vie relativement élevé de leurs habitants. Une large vallée amphithéâtrale, au milieu de la fortification, qui offrait de l'eau potable en abondance, était particulièrement opportune pour l'installation d'une colonie. Les Celtes de Hrazany usèrent des sources de cette vallée centrale pour construire un certain nombre de puits aux sources qui sont restées riches jusqu'à nos jours (fig. 1). L'institut d'archéologie a exploré également quelques-uns de ces puits.

L'enceinte fortifiée de Hrazany avait une surface de 40 ha y compris l'avant-emplacement fortifié au nord et au sud et se composait de retranchements complexes qui sont visibles encore aujourd'hui sous forme de remparts. Quatre portes servaient probablement d'entrée à l'enceinte, dont deux (aux périphéries orientale et occidentale) ont déjà été constatées, il y a plusieurs années; en 1959, les restes bien conservés de la troisième porte — que traversait un chemin partant de la surface centrale habitée vers l'avant-fortification au nord et de là, ensuite, vers les gués à travers le Mastník et la Vltava, vers la région aurifère des environs de Jílové et en direction du nord-est par Brdy vers le Hradiště de Stradonice — ont été examinés. Le passage à travers la porte a une longueur de plus de 15 m. et une largeur de près de 6 m. (fig. 2).

À travers le passage conduisait aussi une route carrossable dans laquelle les roues des larges voitures d'un écartement des essieux de 1.20 m. ont laissé de profondes empreintes (fig. 3). À la différence des autres *oppida* l'emplacement de la partie intérieure de la porte était habité; mais ce n'est que la future recherche qui nous montrera quel était le caractère de cette colonie.

Stradonice a succombé à une attaque subite, de sorte que presque tous les biens des habitants — en tant qu'ils ne furent pas détruits par le feu — restèrent conservés dans la terre. Les découvertes faites à Hrazany sont plus pauvres, parce que l'enceinte a été quittée d'une manière planifiée et sur place ne restèrent que les choses perdues, ou bien endommagées et inutiles. L'importance principale de la fortification de Hrazany consiste cependant dans le fait que les savants aient découvert ici, d'une manière planifiée et systématique, des emplacements assez grands qui, en raison de leurs plans et de leur stratification, aideront peut-être, lors de la mise au point finale de connaître de plus près la structure économique et sociale des Celtes datant de la dernière phase de leur séjour en Bohême.

Certains indices permettent de juger que la fortification servait à protéger les zones aurifères environnantes et qu'on y usinait métallurgiquement le fer — tout au moins pour la consommation locale et avoisinante.

En dehors de l'importance militaire, la fortification de Hrazany jouait certes aussi une importance économique rien que pour la raison qu'elle est située sur l'ancienne route marchande reliant le long de la Vltava le centre de la Bohême aux régions fertiles du Danube.

LIBUŠE JANSOVÁ

ON THE ORIGIN OF THE DELUGE OF DEUKALION AND THE MYTH OF ATLANTIS

In comparison with the great number of disastrous earthquakes which have occurred from antiquity to the present time in Greece, large tsunamis are very rare on the coasts of Greece. A really great tsunami may have started in the Aegean Sea after the tremendous explosion of Santorin volcano, which occurred 3370 ± 100 years ago¹. After the deposit of a layer of pumice 20 – 30 m thick and the emptying of the volcanic focus, the roof of the cavern thus formed collapsed. The central part, consisting of an area of 83 sq km, of the former island Stronghyli, thus became a gigantic caldera 300 – 400 m deep.

There is no evidence indicating whether the collapse took place gradually or all at once. In the second case a huge tsunami should have started greater by far than that generated by the explosion of Krakatoa, on August 27, 1883. At that time depths of 200 – 300 m were formed by the sinking of $\frac{2}{3}$ of the former island² of an area of $33\frac{1}{2}$ sq km. Thus the cavity formed by the explosion of Santorin is about 4 times greater than that of the Krakatoa.

According to the archaeologist, Professor MARINATOS, there is evidence that all the Minoan cities and localities on the north and east coast of the island of Crete, as Amnisos³ – the naval station of Knossos – Nirou Chani, Malia, Psira, Ghournia and Zakros, were swept clean by the huge waves started by the explosion of Santorin which occurred in about 1500 B. C. As a matter of fact, the destruction of Minoan Crete⁴, started by severe earthquakes on the south, east and north side of the island, which possibly induced the explosion, was completed by the great earthquake, which accompanied the birth of the caldera.

However, it should be noted that the relatively great depth and the gentle slope of the sea floor near the north coast of the island of Crete, the lack of inlets and the presence of Dia Island about 10 km to the north of Knossos, prevent the tsunamis from surging to destructive heights on the coast.

The total and sudden collapse of the central part of the former island

¹ A. GALANOPOULOS, Zur Bestimmung des Alters der Santorin-Kaldera, in: Ann. Géol. Pays Hellén., Vol. 9, 1958, 185 – 188.

² H. RECK, Die Geologie der Ring-Inseln und der Kaldera von Santorin, in: Santorin, der Werdegang eines Inselvulkans und sein Ausbruch 1925 bis 1928,

Vol. 1, Berlin 1936.

³ S. MARINATOS, Amnisos, die Hafenstadt des Minos, in: Forsch. u. Fortschr., Vol. 10, Nr. 28, 1934, 341 – 343.

⁴ S. MARINATOS, The Volcanic Destruction of Minoan Crete, in: Antiquity, Vol. 13, 1939, 425 – 439.

Stronghyli should have been accompanied by a great earthquake. The fact that the walls of the houses of the former occupants were found upright in quarries, under the lower pumice layer, does not establish a convincing reason that destructive earthquakes have not occurred either with or after the paroxysm of the eruption of Santorin¹. As the Santorin caldera was formed after the first

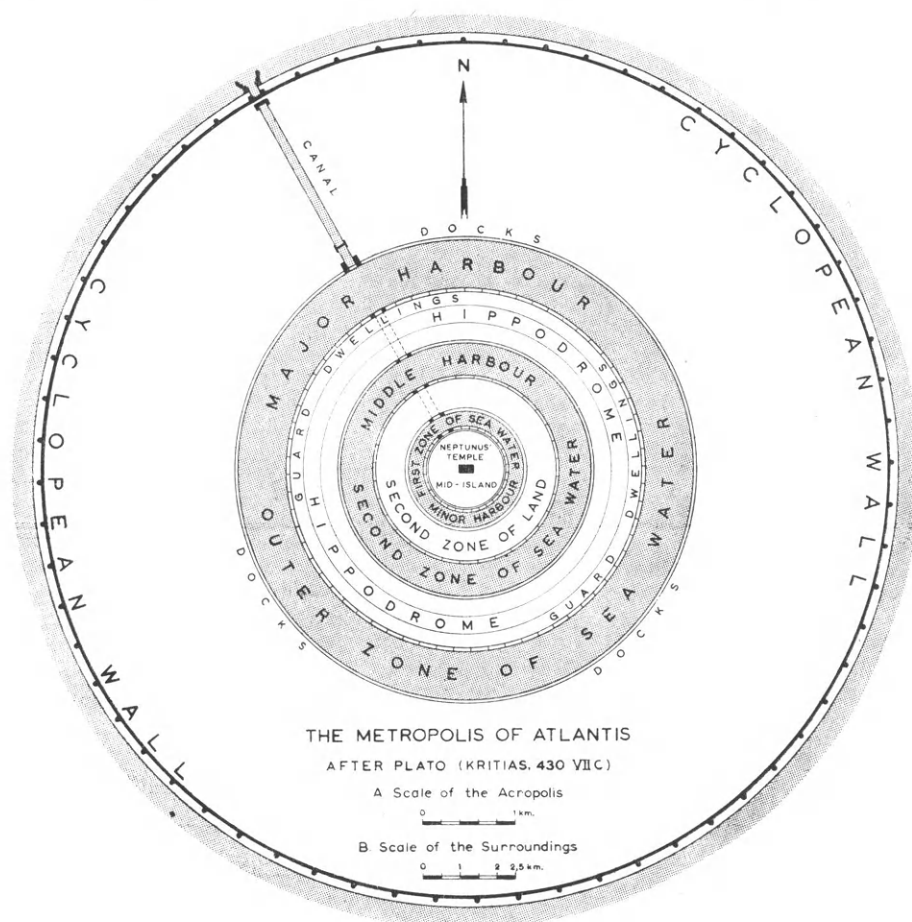


Fig. 1.— The Metropolis of Atlantis according to the data given by Plato in his Dialogue «Kritias».

pumice deposition, it was impossible for any earthquake, however great, to throw down houses already entombed in a thick pumice layer.

The volcanic eruption, the collapse of the central part of the former island of Stronghyli and the tsunami which followed for first time, open well the question of their bearing on the tale of Atlantis and the Deluge of Deukalion. The exaggeration in the size of the island², which vanished in the sea, and in the

¹ See footnote 2 in page 226.

² The exaggeration in the size of Atlantis may have been made partly by purpose for justifying the great army of Atlantis and emphasizing so the importance of the victory of Old Athens. The exagger-

ation in the time may be partly due to an error or an oversight on the translation of the Egyptian scripts by a factor 10, i. e. it was translated 9000 instead of 900 years before Solon's epoch.

time of its occurrence is quite a usual process due to 11 centuries which lapsed from the time of the collapse up to the epoch of Plato (B. C. 428 – 347). The exaggeration in the time is clearly indicated by the fact that bronze had been very largely used for the decoration of the metropolis of Atlantis; consequently, the destruction of Atlantis can not have occurred before the Bronze Age. The

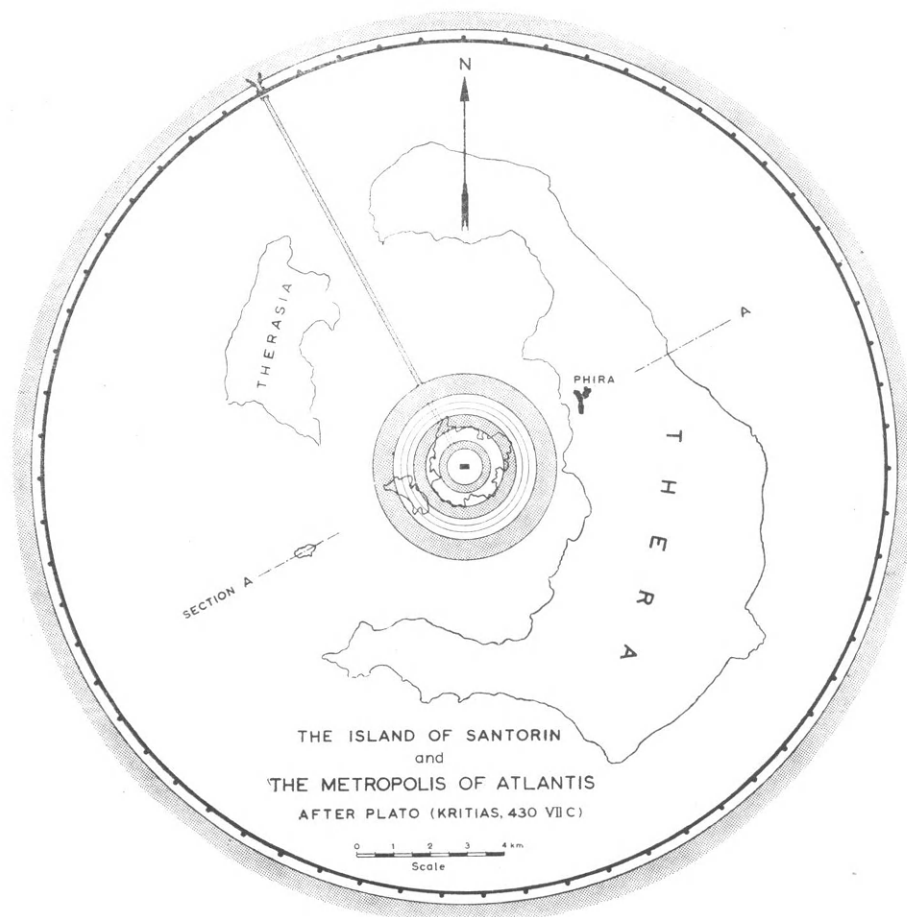


Fig. 2. — The Metropolis of Atlantis in comparison with the shape and size of Santorin Island. There is an alternative that Acropolis being in the middle of the island was 50 stades inland; in that case the radius of the island should have been 2 km smaller.

Bronze Age¹ is referred to the interval time of 2100 – 1200 B. C.. The exaggeration in the size of Atlantis, i. e. of the insular states of Atlantis, is clearly indicated by the description of the ancient metropolis².

¹ H. QUIRING, *Geschichte des Goldes* (die goldenen Zeitalter in ihrer kulturellen und wirtschaftlichen Bedeutung), Stuttgart 1948, S. 37.

² The description of the metropolis made on the basis of the documents, which were inherited from

Solon to Kritias, is awefully accurate. The discrepancies in the description of the other land, which was vaguely known and merely by tradition, are quite justifiable.

The description of the ancient metropolis (fig. 1) is quite the same of a volcanic island after a long time of quiescence; it fits perfectly to the features and especially to the shape and the size of the island of Stronghyli (fig. 2) or Kallisti¹. Traces of the canal and the harbours of the metropolis are discernible even now on the floor of the caldera (fig. 3 and 4). The description of the other



Fig. 3.—Traces of the canal and the harbours of the Metropolis of Atlantis. The relief of the caldera of Santorin Island had been made by Prof. Dr. J. Trikkalinos, on the basis of a map of the Hydrographic Office of the Admiralty in 1916. (Geological Museum, Athens University, Greece.)

land, i. e. of the royal state, fits well to the morphology of Crete Island and strongly reminds of the features of the plain of Messara.

The sinking of a land within «one day and one night» is a geological process, which may occur on a small scale and only in the case of an earth slump or a collapse of the roof of a subterranean cavern. A gradual sinking of a great island and even of a continent should have passed unnoticed. The great

¹ In Greek Stronghyli means round and Kallisti the best.

shocks and the large floods which have accompanied the birth of Santorin Caldera may have affected the north coasts of Egypt to such an extent as the memory of this event to be kept – enlarged in the course of the time – among the priests¹. It is quite impossible a geological event in the Atlantic Ocean to have affected the army of Old Athens.

Any story, however strange, can not produce a great impression, if there refers to a known, accessible place. For that reason, a real event occurred in the Aegean Sea was purposely displaced beyond Hercules' columns, in the Atlantic Ocean, in an inexplorable space and in a time, which could not be checked. However, considering that Peloponnesus was the main field of Hercules' doings, and that the part of the land, which was nearest to the Hercules' columns was

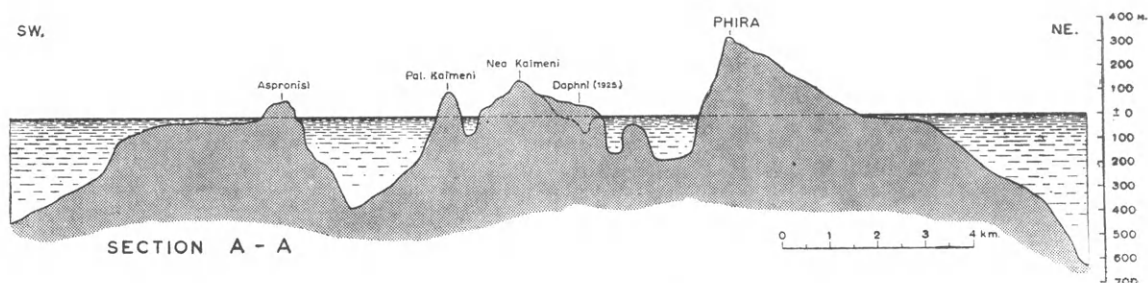


Fig. 4. — Traces of the middle and major harbours of the Metropolis of Atlantis in a section A – A through Aspronisi and Phira on Thera Island on the basis of a map of the Hydrographic Office of the Admiralty, 1947.

called in Greek «Εὔμηλος» – meaning probably the island Melos – there is a great possibility that Hercules' columns were called rather the southern peninsulas Tainarum and Maleas². This point is fairly supported by the fact that Neptune was not worshipped beyond the greek colonies.

The occurrence of the Deluge of Deukalion³ all around on the coasts of the Aegean Sea in the epoch of the birth of the caldera is another strong argument for the idea that the Deluge of Deukalion and the myth of Atlantis⁴ have their origin in the strong raining, which may have followed the volcanic explosion, as well as in the tsunamis, and in the collapse of the central part of Stronghlyli Island. However, the extraordinary wave, which was possibly started by the collapse, is an exceptional case, which has no relation to the ordinary tsunamis occasionally associated with the major and great earthquakes of Greece.

¹ The story was written down by the egyptian priests 8000 years before Solon's visit, i. e. 1000 or rather 100 years after the destruction.

² The sailing across the cap Maleas in ancient times was considered a great achievement.

³ According to A. STAGIRITES (Oghyghia or Archaeology, vol. 4, Vienna 1818, p. 278), Deukalion was born in B.C. 1573, he reigned in B.C. 1541 and

the Deluge took place in B. C. 1529.

⁴ It seems fairly probable that columns of lava solidified were supporting the roof of the volcanic cavern before the collapse; these columns found eventually by the excavation of the harbours or the canal of the metropolis were presumably considered as the shoulders of Atlas.

The author is grateful to Prof. Dr. Max. K. Mitzopoulos for permission to take pictures of the relief of Santorin Island which had been made by Prof. Dr. J. Trikkalinos in 1916. Credit is due to Mr. B. Roubanis for his valuable help in taking the pictures and making the section A - A. Figures have been drafted by Mr. M. Sverkiou.

ANGELOS G. GALANOPOULOS

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΡΤΩΚΟΣΤΑ,
LA BEATA VERGINE DELLE GRAZIE

Ἐν τῷ ἐνετικῷ ναῷ τοῦ San Samuele ὑπεράνω τοῦ Altare τοῦ εὐρισκομένου δεξιὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐντὸς ὑαλίνης προθήκης, εὑρεται βυζαντινὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης (διαστάσεις 0.80×0.56)¹. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἐπενδεδυμένη ἐξ ὁλοκλήρου δι' ἀργυρᾶς ἐπιχρύσου «ἐσθῆτος», ἥτις μόνον τὰ πρόσωπα τῆς Θεομήτορος καὶ τοῦ Βρέφους καταλείπει ἀκάλυπτα. Ἡ ἱστορήσις εἰς τὰ γυμνά ταῦτα μέρη τῆς εἰκόνης, ὡς ἐκ τοῦ χρόνου, ἔχει τελείως ἀπαλειφθῇ (πίν. I).

Ἡ περίφημος αὕτη εἰκὼν, ἐν ἐκ τῶν παλλαδίων τῆς Ἑνετίας, φερομένη καὶ αὕτη ὡς ἔργον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά², καὶ ὡς θαυματουργὸς τιμωμένη, ἀνήκει εἰκονογραφικῶς εἰς τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας³, ἀποκαλεῖται δὲ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἥδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος, La Beata Vergine delle Grazie⁴. Καὶ εἶναι μὲν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῶσιν, ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ὁμαδικὴν ψυχολογίαν, τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην θαύματα, τὰ ἀναγραφόμενα καὶ εἰς ἔντυπα ἥδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1664⁵, ἀναμφισβήτητον ἐν τούτοις παραμένει τὸ γεγονὸς τῆς εὐλαβείας τῶν Ἑνετῶν πρὸς τὴν εἰκόνα ταύτην, θὰ ἤρκει δὲ νὰ ἀναγνώσῃ τις τὰς ἐν ἐπισήμοις ἐγγράφοις περιγραφὰς τῶν μεγαλοπρεπῶν τελετῶν, αἵτινες ἔλαβον χώραν κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰκόνης ἐν ἔτει 1597⁶ διὰ νὰ πεισθῇ περὶ τούτου (πίν. VI). Ὡς εἶναι φυσικὸν τὴν αὐτὴν εὐλάβειαν πρὸς τὴν εἰκόνα ἔτρεφε καὶ ἡ ἑλληνικὴ παροικία Ἑνετίας, ἥτις, κατ' ἔτος, ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος, προσέφερε χρηματικὸν ποσὸν διὰ τὸ ἔλαιον τῆς κανδήλας τῆς εἰκόνης⁷.

Περιγραφή τῆς εἰκόνης: Ἡ εἰκὼν περιβάλλεται γύρωθεν ὑπὸ μεταλλικῆς

1 Ε. Α. CICOGNA, Saggio di bibliografia veneziana, Venezia 1847, σ. 40, 799. L. PEROSA, Dell'antica immagine da Maria Vergine della Ortocosta, Venezia 1882. Πληροφορίας περὶ τῆς εἰκόνης δίδει ἐπίσης ὁ ἀρτι ἐκδοθεὶς ὁδηγὸς τοῦ G. LORENZETTI, Venezia e il suo Estuario, Roma 1956, σ. 491. Ὁφείλω νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸ σεβαστὸν Πατριαρχεῖον Ἑνετίας ὡς καὶ τὸν ἐφημέριον τοῦ ναοῦ τοῦ San Samuele, αἰδεσιμώτατον Don Aldo Marangoni, οἵτινες μετὰ προθυμίας μοῦ ἐπέτρεψαν τὴν μελέτην τῆς εἰκόνης. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως καὶ τὸν ἱστοριοδίφην κ. Κ. Μέρτζιον διὰ τὴν βοήθειαν ἣν μοι παρέσχε.

2 Βλ. L. PEROSA, αὐτόθι, σ. 23. Περὶ τῶν εἰκόνων τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκάν βλ.: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κειμηλίων, Ἀρχαιολογικὸν

Δελτίον 4, 1918, Παράρτημα σ. 47-48.

3 Α. ΚΟΝΔΑΚΟΦ, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, Πετρούπολις Β', 1915, κεφ. VI, σ. 250-294 (ρωσιστί) καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ εἰκονογραφία. Β'. Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, Θεολογία ΚΖ', 1956, τευχ. Α', ἀνάτυπον σ. 7 ἐνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία.

4 ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Venezia favorita da Maria. Relazione delle immagini miracolose di Maria conservate in Venezia, Padova 1758, σ. 35-45.

5 Ἐν τῇ Μαρκιανῇ διατηροῦνται τέσσαρα τοιαῦτα ἔντυπα ὑπὸ τὰ στοιχεῖα: Misc. Ven. 2853CC, ἅτινα καὶ ἀνεῦρον χάρις εἰς τὴν βοήθειαν τῆς βιβλιοθηκαρίου Δίδος Lia Sbriziolo, τὴν ὁποίαν καὶ εὐχαριστῶ.

6 Βλ. κατωτέρω σ. 236.

7 Βλ. προχείρως: L. PEROSA, αὐτόθι, σ. 31.



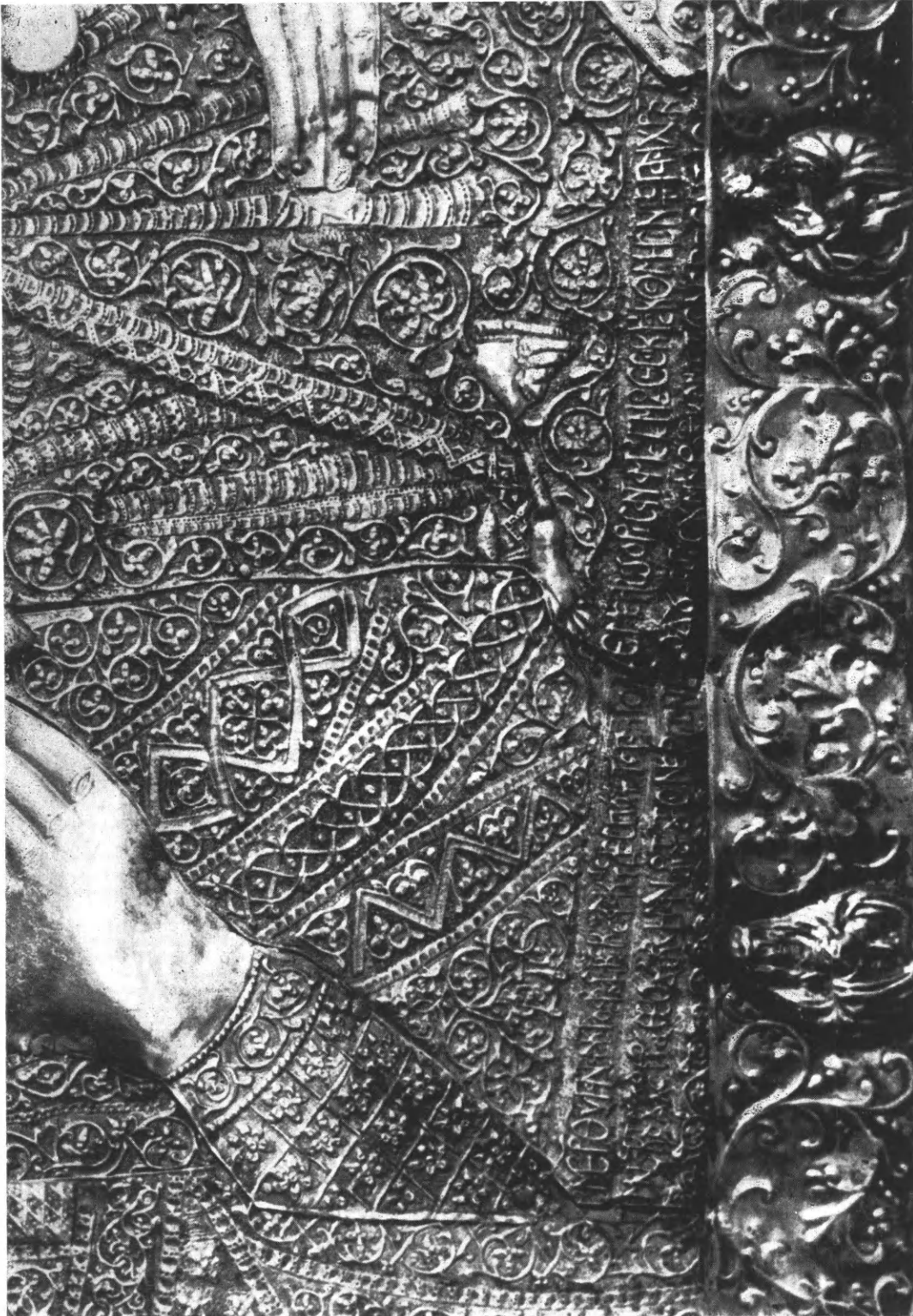
Εἰκὼν τῆς Παναγίας Ἀρτοκοστᾶς. Μεταλλικὴ ἐπένδυσις τοῦ ἔτους 1424/5. (Φωτ. Ο. Böhm - Βενετία).



Ο Ευαγγελισμός. Αετοπόρεια του πίν. Ι (Φωτ. Ο. Εόhm - Βενετία).



Προσωπογραφία τοῦ δεσπότη Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (1380 - 1383).
Λεπτομέρεια τοῦ πίν. I. (Φωτ. Ο. Böhm - Βενετία).



Ἡ ἐπιγραφή τῶν Παλαιολόγων. Λεπτομέρεια τοῦ πλν. I. (Φωτ. Ο. Böhm - Βενετία).

«περιφερείας» νεωτέρας τέχνης¹, τῆς ὁποίας αἱ τρεῖς πλευραὶ — ἡ ἄνω καὶ αἱ δύο πλάγαι — διαιροῦνται εἰς τεσσαράκοντα τέσσαρα μικρὰ ἀνάγλυφα πλαίσια. Ταῦτα φέρουσι περιοδικῶς στηθάρια Ἀποστόλων καὶ σκηναὶς ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου, αἱ παραστάσεις δ' αὗται χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ πλαισίου μετ' ἀνθικοῦ κοσμήματος.

Οἱ Ἀπόστολοι παρίστανται κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς κάτω ἀριστερᾶς γωνίας:

Θωμᾶς, Σίμων, Ἰάκωβος, Ἰωάννης, Πέτρος, Παῦλος, Λουκᾶς, Ματθαῖος, Ἀνδρέας, Μάρκος, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος.

Αἱ δὲ Εὐαγγελικαὶ σκηναί:

Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ἀποκαθήλωσις, Εἰς Ἰδου κάθοδος, Μεταμόρφωσις, Γέννησις, Βαΐοφόρος, Σταύρωσις, Ἑγερσις Λαζάρου, Βάπτισις, Βαΐοφόρος².

Τὸ κάτω μέρος τῆς «περιφερείας» εἶναι ἔργον ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος, ὡς ἐκ τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ τῶν ἐνδυμασιῶν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων δύναται εὐχερῶς νὰ συναχθῇ. Παριστᾷ δὲ ἐν μέσῳ δύο ἀγγέλων τὴν Θεοτόκον δεομένην πρὸ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἐσθὴς τῆς εἰκόνης ἀποτελεῖται ἐκ πλακῶν ἀργύρου, ἐπὶ τῶν ὁποίων σχηματίζονται, εἰς ἐλαφρῶς ἔκτυπον ἀνάγλυφον, ταινίαι κοσμούμεναι δι' ἐσχηματοποιημένων ἐλισσομένων βλαστῶν καὶ ἄλλων ἐλικοειδῶν πλεγμάτων³. Αἱ ταινίαι αὗται ἀκολουθοῦσι πιστῶς τὰς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων ὡς καὶ τὰς κινήσεις τοῦ εἰκονιζομένου συμπλέγματος. Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ὀλομερεῖς, εἰς ἑξῆς ἀνάγλυφον, κοσμούμενοι ὁμοίως δι' ἐλικοειδῶν πλεγμάτων.

Ἡ μεταλλίνη αὕτη ἐπένδυσις διακόπτεται ὑπὸ τριῶν εἰκονιδίων — καὶ τούτων ἐξ ἐπιχρύσου ἀργύρου — ἐξ ὧν τὰ δύο, εἰς τὰς ἄνω γωνίας, παριστᾷ τὰ δύο πρόσωπα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἀριστερά, τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριήλ (Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ), παρὰ τὸν ὁποῖον εἶναι προσγεγραμμένος ὁ χαιρετισμός: ΧΑΙΡΕ ΚΕΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΜΕΤΑ ΣΟΥ (πίν. II,1), δεξιὰ δὲ τὴν Θεοτόκον (ΜΗΡ. ΘΥ) καὶ παρ' αὐτὴν ἡ ἐπιγραφή: ΙΔΟΥ Ι ΔΟΥΛΗ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΝΟΙΤΟ ΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟ ΡΗΜΑ ΣΟΥ (πίν. II,2).

Παρὰ τοὺς πόδας ἐκάστης μορφῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δύο κομβία φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν:

ΜΗΡ. ΘΥ Η ΑΡΤΩ/ΚΟΣΤΑ

Τὸ τρίτον εἰκονίδιον (διαστ. 0.17 × 0.07) κάτωθεν τοῦ Ἀρχαγγέλου παριστᾷ ἐντὸς τριλόβου τόξου ἄνδρα ὄρθιον τείνοντα δεητικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον (πίν. III). Μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἄνωθεν τοῦ τόξου δι'

1 Ἡ περιφέρεια αὕτη ἐξετελέσθη μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰκόνης εἰς Ἑνετίαν: Πρβλ. L. PEROSA, *Immagine*, σ. 16. Ἐπίσης νεώτερον φαίνεται τὸ τμήμα τῆς ἐπένδυσεως τὸ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου.

2 Ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βαΐοφόρος παρίστανται δίς.

3 Πρβλ. τὴν ἐπένδυσιν τῆς εἰκόνης τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 30-44 καὶ Παράρτημα σ. 46-80 καὶ Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ΑΕ 1933, σ. 101-109.

ώραίων καλλιγραφικῶν στοιχείων, ὡς αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν εἰκονιδίων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δίδει τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου:

ΙΩ (ANNOY) ΚΑΤΑΚΟ[Υ]ΖΗΝΟΥ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ

Ἐτέρα ἐπιγραφή δι' ἀκανονίστων καὶ ἡμελημένων στοιχείων ὑπάρχει εἰς τὸ κάτω ἄκρον τῆς εἰκόνης (πίν. IV), εἰς δύο σειράς, ἐξ ὧν ἡ πρώτη περιέχει τέσσαρας ἱαμβικούς στίχους:

- α) *Μ(ῆτε)ρ Θε(ο)ῦ Παντάνακτος φρούρει¹ καὶ σκέπε
ἀνακτας, δεσπότης τε Παλαιολόγους
ἐμμελῶς² ὀρίσαντα[ς] μεταγενέσθαι
Σῆς εἰκόνης³ κόσμησιν τῆς Παναχράντου*
β) *Μνήσθητι καὶ τοῦ δούλου Σου ἱεράρχου Θεοδούλου ἀρχιμαν-
δρίτου τοῦ συνεργήσαντος [δι' ἐξ]όδου⁴ τῆς ἀγίας Σου
μονῆς. Βοήθει καὶ πάντας τοὺς συνεργήσαντας⁵.*

Ἐκ τῆς ἐπικλήσεως ταύτης πρὸς τὴν Θεοτόκον διδασκόμεθα: α) ὅτι «ἀνακτες καὶ δεσπότης» ἐκ τῶν Παλαιολόγων ἀνεκαίνισαν τὴν κόσμησιν τῆς εἰκόνης καὶ β) ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο συνήργησαν καὶ ἄλλοι τινὲς καὶ ὁ ἱεράρχης Θεόδουλος δι' ἐξόδων τῆς μονῆς εἰς ἣν ἀνῆκεν ἡ εἰκὼν (= τῆς μονῆς σου). Πρέπει ἄρα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Θεόδουλος οὗτος ὁ δυνάμενος νὰ διαθέτῃ ἐκ τῶν πόρων τῆς μονῆς ἦτο καὶ ὁ ἡγούμενος αὐτῆς.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν ποῖοι ἦσαν οἱ Παλαιολόγοι οὗτοι οἱ «ὀρίσαντες μεταγενέσθαι τὴν τῆς εἰκόνης κόσμησιν» καὶ ποῖαν σχέσιν ἔχει ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή μὲ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ δεσπότη Ἰωάννου, ἴδωμεν τὴν διατηρεῖ ἡ παράδοσις περὶ τῆς εἰκόνης τοῦ San Samuele.

Τὸ χρονικὸν τῆς εἰκόνης. Παλαιὸν ἐνετικὸν χρονικὸν (Relazione) (πίν. V,1) ἐκτυπωθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1664⁶ ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρξεν ἐν *Μυζηθρᾷ* ναὸς μεγαλοπρεπὴς (tempio sontuoso) τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τῆς ἐπωνομαζομένης Ortocosta. Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἀπέκειτο καὶ ἡ θαυματουργὸς εἰκὼν, ἥτις ὅμως, ὅτε οἱ ἄπιστοι⁷ κατέλαβον τὸν Μωρέα, ἐξηφανίσθη ἐκ τοῦ ναοῦ. Πολὺ ἀργότερον εὐλαβὴς τις ποιμενὶς ποιμένουσα εἰς τόπον ὀνομαζόμενον Zachoma εἶδε μακρόθεν φωτεινὸν τι σημεῖον καὶ πλησιάσασα εὗρε πηγὴν καὶ παρ' αὐτὴν τὴν ἐξαφανισθεῖσαν εἰκόνα περιβεβλημένην διὰ φωτεινοῦ φωτοστεφάνου. Εἰς τὸν τόπον τῆς εὐρέσεως ἀνηγέρθη ναὸς ἀφιερωθείς καὶ οὗτος εἰς τὴν Παναγίαν Ortocosta.

1 Εἰκὼν: φρούρη.

2 Εἰκὼν: εμμελως.

3 Εἰκὼν: ηκονος.

4 Ὁ ΒΕΛΟΥΔΟΣ ἀναγινώσκει: καὶ καθόλου. Ἡ κατάληξις ... οδου ἀναγινώσκειται ἐν τούτοις εὐχερῶς.

5 Παραδείγματα ἐπιγραφῶν, αἵτινες ἐν μέρει μόνον εἶναι ἔμμετροι, ἔχομεν καὶ ἄλλα. Βλ. προχειρῶς κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἀγίου Στεφάνου Καστορίας:

Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα Καστορίας, Ἀρχεῖον Βυζ. Μν. Ἑλλάδος, τόμ. Δ', τευχ. 2, σ. 113.

6 Τὸ φυλλάδιον τοῦ ἔτους 1664, τύποις PINELLI, ἐν Misc. Ven. 2853CC. Πρβλ. καὶ CICOGNA, Bibliografia veneziana, σ. 40, N° 464.

7 Οἱ ἄπιστοι οὗτοι εἶναι κατὰ τὸν PEROSA οἱ Σαρακηνοί: L. PEROSA, Immagine, σ. 9.

Μετὰ τὴν πάροδον πολλῶν ἐτῶν ἐπέδραμον οἱ Τοῦρκοι κατὰ τοῦ Μωρέως, ὃν ἐκυβέρνησα «un nobil uomo col titolo di despoto». Πρὶν ἢ δηλώσῃ τὴν χώραν ὁ στρατηγὸς τοῦ ἐν λόγῳ δεσπότη (capitano del detto despoto) ὀνόματι Protocastora παρέλαβε τὴν σεβασμίαν εἰκόνα καὶ τὴν μετέφερεν εἰς Ναύπλιον, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Θεοδώρων, ἔνθα εἰς τὸ ἐξῆς ἐτιμᾶτο τὴν 15ην Αὐγούστου ἡ ἐορτὴ τῆς μετὰ μεγάλης λαμπρότητος. Ἀλλ' ὥς ἐκ θαύματος, ὥς λέγει τὸ χρονικόν, ἡ εἰκὼν μετεπήδησεν ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων¹, ἔνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1541 ὅτε, διὰ συνθήκης, παρέδωσαν οἱ Ἑνετοὶ τὸ Ναύπλιον εἰς τοὺς Τούρκους. Προνοητὴς τοῦ Ναυπλίου ἦτο κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Francesco Barbaro, ὅστις, φυγὼν εἰς Ἑνετίαν μετὰ πολλῶν Ἑλλήνων², παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὴν εἰκόνα.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσα ἀφηγεῖται τὸ χρονικόν. Τὰ περὶ εὐρέσεως τῆς εἰκόνης ὑπὸ ποιμενίδος ὥς καὶ τὸ τοπωνύμιον Zachoma ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην τὴν γνωστὴν παράδοσιν περὶ τῆς εὐρέσεως ὑπὸ τῆς Εὐφροσύνης, παρὰ τὴν Ζαχλωροῦν τῶν Καλαβρύτων, τῆς εἰκόνης τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου³. Ἐπίσης εὐκολὸν εἶναι νὰ διῶδῃ τις εἰς τὸ ὄνομα Πρωτοκάστορα τὸν βυζαντινὸν τίτλον τοῦ πρωτοστράτορος, ὅστις ἀντιστοιχεῖ πρᾶγματι πρὸς τὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν στρατευμάτων (capitano)⁴. Ἐὰν πρᾶγματι ὑπάρχῃ σχέσις τις μεταξὺ τῶν δύο εἰκόνων ἢ ἐὰν πρόκειται ἀπλῶς περὶ συγχύσεως τῶν παραδόσεων δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν οὔτε εἰς ποίαν ἐκ τῶν εἰκόνων ἀνεφέρθη τὸ πρῶτον ἢ παράδοσις αὕτη⁵. Ἀρκούμεθα εἰς τὰ ἐξῆς συμπερά-

1 Τὰ παλαιὰ ναῦδρια τῶν ἁγίων Θεοδώρων καὶ ἁγίων Ἀποστόλων σώζονται μέχρι σήμερον, τὸ τελευταῖον μάλιστα ἔδωκε καὶ τὸ ὄνομα εἰς τὸ ἐπιθαλάσσιον φρούριον κληθὲν ἐκ τούτου «Καστέλλι» ἢ «Μπούρτζι» τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου.

2 Περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν διαφυγόντων εἰς Ἑνετίαν μετὰ τὴν κατὰ τὴν 25ην Νοεμβρίου 1540 θριαμβευτικὴν εἴσοδον εἰς Ναύπλιον τοῦ Κασίμ-Πασᾶ βλ. Venezia e le sue Lagune, Venezia 1847, τόμ. I, Appendice V: Cenni sulla Colonia Greca Orientale, σ. 81 κ. ἑ. Τὸ ἰταλικὸν τοῦτο κείμενον τοῦ I. ΒΕΛΟΥΔΟΥ ἐξεδόθη ἀργότερον καὶ ἑλληνιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἑλλήνων Ὁρθόδοξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, Βενετία 1872. Βλ. ἐπίσης Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Ἀθήναις 1950², σ. 83 κ. ἑ.

3 ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, Κτητορικὸν μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀθήνησιν 1840, σ. 45-50, καὶ κυρίως Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἑ.δ. σ. 46-47.

4 Ὁ τίτλος οὗτος τοῦ πρωτοστράτορος ἦτο ὁ πλέον περιζήτητος ὑπὸ τῶν ἀξιωματῶν τοῦ Δεσποτάτου, βλ. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Le Despotat Grec de Morée, τόμ. II, Athènes 1953, σ. 97 καὶ κυρίως τὴν μελέτην τοῦ R. GUILLAND, Études de titulature et de prosopographie byzantine: Le Protostrator, REB VII, 1950, σ. 156 κ. ἑ. καὶ εἰδικῶς σ. 164-175: Le Protostrator sous les Paléologues. Βλ. καὶ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ πρωτοστράτορος Θεοδώρου Τσιμισκῆ κτίτορος τῆς ἐν Ἡπείρῳ Παναγίας Βελλᾶς μετὰ τῆς συζύ-

γου του πρωτοστρατόρισσας Μαρίας: Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, Ἡπειρωτικά Χρονικά 2, 1927, σ. 153-169. Τὸν τίτλον τοῦ πρωτοστράτορος ἔφερεν ἐκ τῶν τελευταίων ὁ ὑπερασπίσας τὴν Πόλιν κατὰ τὴν Ἀλωσιν Giustiniani, πρβλ. F. BABINGER, Mahomet II le Conquérant, Paris 1954, σ. 102. Πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοστράτορος ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ τουρκικὴ τιμητικὴ προσωνυμία βεγλέρβης ἢ βεηλέρβης.

5 Φαίνεται πιθανώτερον ὅτι Ἑλλήνες καὶ Ἑνετοὶ καταφυγόντες ἐκ Ναυπλίου εἰς Ἑνετίαν ἀπέδωσαν τὴν γνωστὴν παράδοσιν περὶ τῆς εἰκόνης τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Ἀρτωκοστᾶς, ἵνα ἐξάρωσιν ἔτι περισσότερον τὸ πάτριον κειμήλιον. Σχετικῶς δὲ μὲ τὸν «μεγαλοπρεπὲς ναὸν τοῦ Μυζηθρᾶ», ἔνθα τὸ ἐνετικὸν χρονικὸν ἐντοπίζει τὸ πρῶτον τὴν εἰκόνα, οὐδεμία ἄλλη μαρτυρία ἐνισχύει τὴν παράδοσιν ταύτην. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ εἰκὼν θὰ ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς μίαν τῶν πλουσίων μονῶν τοῦ Μυστρᾶ, τῶν τιμωμένων ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου - Ὁδηγητρίας ἢ Παντανάσσης - φαίνεται ὅλως ἀπίθανος: ἀφ' ἐνὸς διότι ἐκάστη μονὴ ἢ ναὸς εἶχε τὴν ἑαυτοῦ θαυματουργὸν εἰκόνα (Ἐλκόμενος, Χρυσοφίτισσα, Παναγία Μεγάλου Σπηλαίου κλπ.), ἥς ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπετέλει ἐπικίνδυνον ἐπιχείρημα καὶ δι' αὐτοὺς τούτους τοὺς αὐτοκράτορας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ διὰ δόλου ἀφαίρεσις τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μομφρασίας ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου Ν. ΒΕΗΣ, Πρακτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Περιόδ. Γ' τόμ. Α', 1932 (B. N. J. 1933) σ. 44, σημ. 4. Ἀφ' ἑτέρου διότι ὁ παλαιότερος ναὸς τῆς

σματα, ἅτινα ἐξάγονται ἐκ τοῦ χρονικοῦ: Κατὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Μωρέως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1460), καταστραφέντος τοῦ ναοῦ ἢ θαυματουργὸς εἰκὼν μετεφέρθη εἰς Ναύπλιον¹, ἔνθα καὶ περέμεινε μέχρι τοῦ ἐνετοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1537. Κατὰ τὴν δυσμενῆ διὰ τοὺς Ἑνετοὺς συνθήκην (1540)², ἣτις ἐτερμάτισε τὸν πόλεμον τοῦτον, παρεχώρησαν οὗτοι εἰς τοὺς Τούρκους τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὸ Ναύπλιον. Ἐγκαταλείπων τὴν πόλιν ὁ Ἑνετὸς προνοητὴς τοῦ Ναυπλίου Francesco Barbaro³ ἀπεκόμισε καὶ τὴν εἰκόνα.

Τὴν μετέπειτα ἱστορίαν τῆς εἰκόνης δυνάμεθα ν' ἀποκαταστήσωμεν ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Πατριαρχείου Βενετίας καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ San Stefano. Ὁ Francesco Barbaro οὗτος εἶχεν ἓν Ἑνετίαν ἀδελφήν, τὴν Cassandra, μοναχὴν ἐν τῇ Αὐγουστινιανῇ μονῇ τῶν SS. Rocco e Margherita⁴. Εἰς αὐτὴν ἀπέστειλε διὰ τοῦ φίλου του Marc'Antonio Angusciola, τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα, ἣτις καὶ ἐτοποθετήθη ἐπὶ ξυλίνου εἰκονοστασίου εἰς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς καὶ παρέμεινεν ἐκεῖ μέχρι τοῦ ἔτους 1597.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο μία ἐκ τῶν μοναχῶν, ἡ ἀδελφὴ Serafica Buontempo ἀσθενήσασα βαρέως καὶ ἰαθεῖσα ὥς ἐκ θαύματος ἀνήγειρε διὰ τὴν εἰκόνα καινουργὲς παρεκκλήσιον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐκόσμησε διὰ πολυτελεστάτου μαρμαρίνου εἰκονοστασίου σωζομένου μέχρι σήμερον⁵ (πίν. V,23 καὶ VI,3). Ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου τούτου ἐτοποθετήθη ἡ εἰκὼν τῆς Ἀρτωκοστᾶς ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ τὴν 11ην Ἰουλίου τοῦ 1597 «παρουσία τοῦ καρδινάλιου Lorenzo Priuli, τεσσάρων ἐπισκόπων, τοῦ κλήρου, τῶν εὐγενῶν καὶ πλήθους λαοῦ».

Ἔως τὸ ἔτος 1808 παρέμεινεν ἡ εἰκὼν ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῶν SS. Rocco e Margherita, ὁπότε, μετὰ τὸ διάταγμα περὶ τῆς καταργήσεως τῶν μονῶν, ἡ τελευταία ἡγουμένη τῆς μονῆς ἀδελφὴ Maria Eccelsa Indrich, διὰ πράξεως χρονολογουμένης ἀπὸ 18ης Μαΐου 1810 καὶ ἐπικυρωθείσης ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου Βενετίας τὴν 4ην Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους⁶, «παρέδωκεν κατ' ἀπόλυτον κυριό-

μονῆς Ἀρτωκοστᾶς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, χρονολογεῖται εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ἐνῶ τὰ βυζαντινὰ κτίσματα τοῦ Μυστρᾶ δὲν δύνανται νὰ εἶναι παλαιότερα τοῦ 1262.

1 Φαίνεται ὅτι, ἐρημωθείσης τῆς Τσακωνιάς ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων Τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, πολλοὶ ἐκ τῶν Τσακόνων κατέφυγον εἰς Ναύπλιον. Μαρτυρεῖται ὅτι «εἰς τὴν προκυμαίαν τοῦ Ναυπλίου ὑψηλὸς ὡμοὶ Τσακόνισσαι ἐφόρτωναν καὶ ἀπεφόρτωναν τὰ ἐμπορεύματα»: Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ναυπλία, σ. 97.

2 Ἡ συνθήκη αὕτη φέρεται συνήθως ὑπογραφεῖσα ἐν ἔτει 1541: βλ. προχείρως Μεγ. Ἑλλήν. Ἐγκυκλοπαιδεῖαν ἐν λ. Ἑλλάς, σ. 562, μᾶλλον ὅμως ἡ συνθήκη ὑπεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1540. Ὁ Ἀλέξανδρος Κονταρῆς, φρούραρχος τοῦ Ναυπλίου, παρέδωκεν ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑνετικῆς Πολιτείας τὰς κλεῖδας τῶν φρουρῶν τοῦ Ναυπλίου εἰς τὸν Κασήμ-Πασᾶν, ὅστις τῇ 25ῃ Νοεμβρίου 1540 εἰσῆλθε καὶ κατέλαβε τὸ Ναύπλιον, ἐνῶ πολλοὶ τῶν προυχόντων Ἑλλήνων κατοίκων ἀνεχώρησαν ἐν πάσῃ ἀσφαλείᾳ εἰς Ἑνετίαν καὶ εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν διατελούσας Ἰονίους Νήσους καὶ Κρήτην. Βλ. Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ναυπλία..., σ. 83.

3 C. HOFF, Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873, σ. 384 καὶ Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ναυπλία, σ. 85, ὑποσ. 1.

4 Ἡ μονὴ αὕτη εἶναι γνωστὴ σήμερον ὡς Istituto Ciliota, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν ἔτει 1868 ἀνακαινιστοῦ Pietro Ciliota.

5 Τὸ εἰκονοστάσιον ἐντετοιχισμένον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δεξιοῦ τοίχου φέρει κάτωθεν τὴν ἐπιγραφὴν: Maria Mater Grazie, Mater Misericordiae. Μικρὸν κακότεχον ἀγαλματίδιον τοῦ Χριστοῦ ἀντικαθιστᾷ σήμερον τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Ἀρτωκοστᾶς.

6 Παρὰ τὴν ἐπίπνον ἐρευνᾶν ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Ἀρχεῖῳ Ἑνετίας δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνέυρω τὸ πρωτότυπον τῆς πράξεως ταύτης. Μεταφέρω ἐνταῦθα τὸ ἴσον ἀπαράλλακτον ἐκ τοῦ PEROSA:

A di 18 Maggio 1810, Venezia

Attesto io sottoscritta ex Abbadessa di S. Rocco e S. Margherita Monastero situato nella Parrocchia di S. Samuel, come avendo io, e tutte le mie Religiose ricevuti sommi beneficii e somma assistenza fin dall'anno 1797, dal Sig. D. Giovanni Rossi Sacerdote di S. Samuele,

τητα» τὴν εἰκόνα εἰς τὸν ἱερέα Giovanni Rossi πρῶην ἐξομολογητὴν τῶν Αὐγουστινιανῶν. Οὗτος γενόμενος διάκονος τοῦ ναοῦ τοῦ San Samuele ἐδώρησε καὶ ἐτοποθέτησεν ἰδίῳ ἐξόδοις εἰς τὸν ναὸν τοῦτον τὴν εἰκόνα εἰς ἣν θέσιν εὐρηται μέχρι σήμερον¹.

Ἡ προσωπογραφία τοῦ δεσπότη. Πρῶτος ὁ Ἰωάννης Βελοῦδος² ἐταύτισε τὸν εἰκονιζόμενον Ἰωάννην μὲ τὸν πρωτότοκον υἱὸν τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ, Ματθαίου Καντακουζηνοῦ. Περὶ τούτου οὐδὲν ἕτερον γνωρίζομεν εἰ μὴ μόνον ὅτι, μετὰ τὴν ἐκ τοῦ θρόνου παραίτησιν τοῦ πατρός του, ἔλαβεν οὗτος τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη³.

Μετὰ τὸν Βελοῦδον καὶ ὁ G. GEROLA⁴, εἰς εἰδικὴν περὶ τῆς προσωπογραφίας ταύτης μελέτην, παρεδέχθη τὸν Ἰωάννην τοῦτον τῆς εἰκόνης ὡς τὸν υἱὸν Ματθαίου τοῦ Καντακουζηνοῦ, προσεπάθησε δὲ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἐκ τῆς τῶν Καντακουζηνῶν οἰκογενείας.

Συνδυάζων ὁ GEROLA τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὴν ἔμμετρον ἐπιγραφὴν, ἣτις ἀναφέρει τοὺς Παλαιολόγους, ὑποθέτει ὅτι ὁ Ἰωάννης οὗτος Καντακουζηνὸς εἶναι εἰς ἐκ τῶν «ἀνάκτων, δεσποτῶν τε Παλαιολόγων» τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης⁵.

Τὴν γνώμην τοῦ Gerola θεωροῦμεν ἀπαράδεκτον διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους:

α) *Τεχνικούς.* Ἡ λεπτολόγος καὶ ἐπιμελεμένη ἐργασία τῶν εἰκονιδίων, ἡ τελειότης ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν λεπτομερειῶν, ἡ νατουραλιστικὴ ἀπόδοσις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ δεσπότη δηλοῦσι τεχνίτην δεξιώτερον ἐκείνου ὅστις ἐξετέλεσε τοὺς ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς τῆς λοιπῆς ἐσθῆτος⁶. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, ἅτινα εἰς μὲν τὰ εἰκονίδια εἶναι ρυ-

ed avendo egli sempre rifiutato ogni compenso non solo, ma ogni testimonio anche lieve di nostra gratitudine, di concerto con le mie Religiose sono passata alla risoluzione di donare a lui espressamente la nostra antica immagine della Beata Vergine delle Grazie, rimettendola totalmente alle sue disposizioni, e trasmettendone un assoluto diritto, sicura ch'egli la conservera con quella stessa pietà, con cui egli veniva a venerarla nella nostra Chiesa: tanto a sua cauzione, e perchè egli abbia di noi memoria ne' suoi santi sacrificii.
Dal Monastero di S. Girolamo

MARIA ECCELSA INDRICH
fu Abbadessa

Certifico io sottoscritto Pievano nella Chiesa Parrocchiale e Collegiata di S. Vitale di aver permesso al R. do D. Giovanni Rossi Diacono titolato in S. Samuel, Chiesa soccorsale a me soggetta, di poter esporre sopra l'altare delli Santi Matteo e Samuele la Immagine Miracolosa di Maria Vergine delle Grazie ad esso R. Rossi regalata dalle Monache delli SS. Rocco e Margherita, ora unite con le Monache nel Convento di S. Girolamo, colla condizione pero che ogni e qualunque spesa fosse necessaria sia sempre a peso del R. Rossi suddetto.

In fede di che...
Di Chiesa li 28 Luglio 1810

Io D. GIUSEPPE TRANI Parroco
af. m. p. e col sig. lo di Chiesa

Praesens exemplum sumptum hac die 26 Julii 1820 ex alio simili originali existen. in Actis hujus Patchlis Cancell. diligentes collationatum de verbo ad verbum cum eodem concordat.

Ita est

FORTUN. MRA ROSATA Cancell. Patchlis Caplaris.

1 Τῷ 1882 λόγῳ ἐπισκευῶν γενομένων ἐν τῷ ναῷ τοῦ San Samuele μετεφέρθη ἡ εἰκὼν. Τότε τὴν εἶδον καὶ τὴν περιέγραψαν ὁ L. Perosa καὶ ὁ I. Βελοῦδος: Βλ. L. PEROSA, *Immagine*, σ. 13.

2 G. VELUDO, *Lettera al prof. Ab. Leonard Perosa ἐν L. PEROSA*, αὐτόθι, σ. 18-22.

3 I. KANTAKOUZHNOS, *Ἱστοριῶν βιβλίον IV*, ἐκδ. Βόννης, τόμ. III, κεφ. 49.

4 G. GEROLA, *L'effigie del despota Giovanni Cantacuzeno*, Byzantion 6, 1931, σ. 379-387.

5 G. GEROLA, αὐτόθι, σ. 380.

6 Ὅμοιοι βλαστοὶ περιβάλλουσι καὶ τὰς μορφὰς τῶν δύο εἰκονιδίων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ· οὗτοι ὁμῶς εἶναι προσθήκη νεωτέρα.

θμικὰ καὶ καλαίσθητα μὲ ἀντιθέσεις παχειῶν καὶ λεπτῶν γραμμῶν (πίν. II, III), εἰς δὲ τοὺς ἱαμβικοὺς στίχους λεπτὰ καὶ συμπεπιεσμένα μὲ πολλὰς συντμήσεις καὶ ταχυγραφίας (πίν. IV), δηλοῖ διάφορον μεταλλοτεχνίτην. Διατὶ ὅμως ὁ εἰκονιζόμενος δωρητὴς θὰ παρήγγελλε τὰ τεμάχια τῆς δωρεᾶς του εἰς διάφορα ἐργαστήρια;

β) *Ἱστορικούς*. Εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Gerola ὅτι οἱ Καντακουζηνοὶ ἀπεκάλουν ἑαυτοὺς καὶ Παλαιολόγους ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκ θηλυγονίας συγγενείας των μετὰ τῶν τελευταίων¹, δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦτο: Ὅτι οἱ σφετεριστὰι τοῦ θρόνου Καντακουζηνοὶ ἐπενόησαν καὶ πνευματικὴν τινα συγγένειαν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων καὶ τοῦτο ἵνα νομιμοποιήσωσι τὴν θέσιν των ἔναντι τῆς νομίμου δυναστείας²: Οὕτω ὁ μὲν αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Γ' ὁ Καντακουζηνὸς ἀπεκάλει ἐν τοῖς χρυσοβούλλοις τὸν προκάτοχόν του, Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον, «πάππον τῆς βασιλείας του», οἱ δὲ υἱοὶ του, δεσπότης, φέρονται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τοῦ Μυστρά ὡς Καντακουζηνοὶ - Παλαιολόγοι³. Ἡ χρῆσις ὅμως μόνον τοῦ ἐπιθέτου Παλαιολόγος διὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν δὲν εἶναι γνωστὴ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων⁴ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει φαίνεται ὅλως ἀπίθανος εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰωάννης οὗτος — ἐὰν πράγματι περὶ τούτου πρόκειται — τεσσαρακοντούτης ὦν, ὡς εἰκονίζεται ἐν τῇ προσωπογραφίᾳ, ἐμάχετο ἐναντίον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου⁵.

Μᾶλλον λοιπὸν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἔμμετρος ἐπιγραφή ἢ ἀναφερομένη εἰς τοὺς «ἄνακτας, δεσπότης τε Παλαιολόγους» εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ἰωάννου. Τοῦτο ἄλλως τε — χωρὶς ὅμως νὰ προβάλῃ οὐδὲν ἐπιχείρημα — εἶχεν ὑποθέσει καὶ ὁ Βελουδός, ὅστις μάλιστα, λαβὼν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ πληθυντικὸς δηλοῖ πλείονας τοῦ ἐνὸς αὐτοκράτορος καὶ δεσπότης, συνεπέρανεν ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὴν συμβασιλείαν Ἀνδρονίκου τοῦ Β' καὶ Μιχαὴλ τοῦ Θ' (1295 - 1320) εἴτε εἰς τὴν συμβασιλείαν τοῦ ἰδίου Ἀνδρονίκου μετὰ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἀνδρονίκου τοῦ Γ' (1325 - 1328). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῶν 33 ἐτῶν (1295 - 1328) δέον νὰ τοποθετηθῇ, κατὰ τὸν Βελουδόν, ἡ κόσμησις τῆς εἰκόνης ἐπὶ τῆς ὁποίας, ἀργότερον — ἐν ἔτει 1356 — ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, υἱὸς τοῦ Ματθαίου, προσέθεσε χάριν εὐλαβείας τὰ δύο εἰκονίδια τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τὴν προσωπογραφίαν του⁶. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω κατὰ πόσον ἡ ὑπόθεσις αὕτη τοῦ Βελουδου εὐσταθεῖ.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ καταλήγει ὁ GEROLA, δηλαδή

1 G. GEROLA, L'effigie, σ. 380.

2 F. DOELGER, Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kon-dakof, 10, 1938, σ. 19 καὶ 25-30.

3 G. MILLET, Inscriptions byzantines de Mistra, BCH XXIII, 1894, σ. 146.

4 Τοῦναντίον ἔχομεν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Λογκανίκῳ τοῦ ἔτους 1375/6: Ἀνηγέρθη . . . ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων καὶ φιλοχρίστων Ἰωάννου καὶ Ἐλένης τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν εὐ-

σεβῶν δεσποτῶν ἡμῶν Μανουὴλ καὶ Μαρίας τῶν Καντακουζηνῶν: Βλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, Βυζαντινὴ ἐπιγραφή Λογκανίκου, Ἑλληνικά 5, 1932, σ. 251, καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταῦγέτου, Α'. Λογκάνικος, ΕΕΒΣ 14, 1939, σ. 480.

5 G. GEROLA, αὐτόθι, σ. 385 καὶ κυρίως R. LOE-NERTZ, Pour l'histoire du Péloponnèse au xiv^e siècle (1382 - 1404), REB I, 1943, σ. 162. Βλ.: καὶ D. ZAKYTHINOS, Despotat..., II, σ. 80.

6 L. PEROSA, Immagine, σ. 21.

ὅτι ὁ Ἰωάννης οὗτος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν¹.

Ὡς παρατήρησαν ἤδη καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ GEROLA καὶ ὁ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ὁ δεσπότης Ἰωάννης δὲν φέρει ἐν τῇ προσωπογραφίᾳ τὴν ἐπίσημον στολὴν τοῦ ἀξιωματὸς του². Διὰ τὴν πεισθῶμεν ἀρκεῖ νὰ παραβάλωμεν τὴν προσωπογραφίαν τοῦ San Samuele πρὸς τὴν τοῦ Θεοδώρου Α' τοῦ Παλαιολόγου ἐν τῇ γνωστῇ τοιχογραφίᾳ τῆς Ὁδηγητρίας ἐν Μυστρᾷ (πίν. VII,1)³. Οὐδὲν ἐκ τῶν διασήμων τοῦ δεσπότης φέρει ὁ Ἰωάννης: οὐδὲ τὸ «ὀλομάργαρον σκιάδιον ἐξ οὗ κρέμονται ἑκατέρωθεν τὰ ἐκ μαργάρων σεῖα», οὐδὲ «τὸ κόκκινον ταμπάριον μετὰ μαργελλίων» οὐδὲ «τὰ διβολέα ὑποδήματα τὰ φέροντα ἀετοὺς μαργαριταρεῖνους»⁴. Ὁ Ἰωάννης εἰκονίζεται ἀσκεπὴς φέρων μακρὰν λελυμένην οὖλην κόμην. Φορεῖ ποδῆρες χειριδωτὸν ἔνδυμα, εἰδὸς τι «σφικτουρίου»⁵ ἐξωσμένου διὰ ζώνης, ἐπὶ τῆς ὁποίας περιτυλίσσεται μικρὸν μανδήλιον (:). Ὁ βαρὺς χρυσόπαστος χιτὼν του διακοσμεῖται ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ δύο μεγάλων δικεφάλων ἀετῶν, συμβόλων τῆς ὑψηλῆς καταγωγῆς τοῦ εἰκονιζομένου, σχηματίζει δὲ κάτωθεν τῆς ὀσφύος πτυχᾶς, ἐφ' ὧν διακρίνονται ἐνυφασμένα τὰ γνωστὰ καὶ ἐκ τῶν κειμένων κοσμήματα: πέριδες⁶ καὶ κισσόφυλλα⁷.

Παρατηρῶν ὁ GEROLA⁸ ὅτι ὁ Ἰωάννης δὲν φέρει τὴν ἐπίσημον αὐτοῦ στολὴν διερωτᾶται ἐὰν τοῦτο ἀποτελῇ ἐκ μέρους τοῦ δεσπότης πρᾶξιν ταπεινοφροσύνης ἢ ἐὰν ἡ ἀμφίεσις αὕτη εἶχεν ἐπιβληθῇ εἰς τὸν δεσπότην συνεπεῖα τῆς παραιτήσεως τοῦ πατρὸς του ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Ἀλλὰ αἱ ὑποθέσεις αὗται ἀντίκεινται εἰς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Τὸν τίτλον τοῦ δεσπότης εἶχεν ἀπονεμίει πρὸς τὸν Ἰωάννην ὁ αὐτοκράτωρ Παλαιολόγος μετὰ τὴν τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ παραίτησιν καὶ ὑποταγὴν. Καθ' ἣ γράφει ὁ ἱστοριογράφος πάππος του: ...Καὶ Ἰωάννην καὶ Δημήτριον τοὺς υἱοὺς Ματθαίου, τοῦ τῆς γυναικὸς ἀδελφοῦ, τιμῶν (ὁ Ἰωάννης Ε' ὁ Παλαιολόγος), ἠξίωκε τὴν ἐπιφανεστάτην παρὰ Ρωμαίοις, δεσπότην μὲν τὸν Ἰωάννην ἀποδείξας, τὸν δὲ Δημήτριον σεβαστοκράτορα, καὶ κοινωνήσας αὐτοῖς τραπέζης⁹. Τὸν τίτλον ἔφερεν ἄρα ὁ Ἰωάννης νομίμως.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀρετὴ τῆς ταπεινοφροσύνης δὲν χαρακτηρίζει τὴν οἰκογένειαν

1 G. GEROLA, L'effigie, σ. 387.

2 G. GEROLA, αὐτόθι, σ. 381. D. ZAKYTHINOS, Despotat, II, σ. 92, ὑπ. 1.

3 G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 96,5. Τοῦ αὐτοῦ, Portraits byzantins, Revue de l'Art chrétien XLII, 1911, ἀνάτυπον σ. 5. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Μυστρᾶς, Ἀθῆναι 1956, σ. 64. Τὴν φωτογραφίαν ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενῇ φροντίδα τοῦ ἐπιμελητοῦ βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μυστρᾶ, κ. Ν. Δραγδάκη, τὸν ὅποιον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

4 [ΠΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΥ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἔκδ. Βόννης, 1839, σ. 13,13.

5 Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν

φορεμάτων κεφάλαιον, ΕΕΒΣ 24, 1954, σ. 20-21.

6 Πρβλ.: ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, ἔκδ. Βόννης σ. 207,3: ἐσθῆτά τινα παγκάλην μὲν καὶ χρυσαῖς πέριδιξι πεποικιλμένην.

7 ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὁμιλία εἰς Ματθαῖον, XLIX, MIGNE, P. G., τόμ. 58, σ. 502: Ὁ γὰρ νημάτων ἀρετὴν καὶ χρωμάτων ἄνθος καὶ τοὺς κισσοὺς τοὺς ἀπὸ τῶν τοιούτων ὑφασμάτων περιεργαζόμενος, πότε εἰς τὸν οὐρανὸν δυνήσεται ἰδεῖν; καὶ ΚΩΝ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ, Ἐκθεσις, ἔκδ. Reiske 440,17: γλαμίδα διάλευκον περιορνευμένην ἐκ διαχρυσοθέτων καὶ ταβλίων δύο χρυσοπάστων καὶ κισσοφύλλων μικρῶν.

8 G. GEROLA, αὐτόθι, σ. 381, ὑποσ. 5.

9 ΙΩ. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ, Ἱστοριῶν, βιβλ. III, ἔκδ. Βόννης, τόμ. II, κεφ. 49, σ. 358.

τῶν Καντακουζηνῶν: Εὐγλωττος εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Ματθαίου, ὅστις ὑποχρεωθείς νὰ παραιτηθῇ τοῦ θρόνου ἐξηκολούθει καὶ μετὰ τὴν ὑποταγὴν του πρὸς τὸν νόμιμον αὐτοκράτορα, «μὲ ψυχικὴν ἀδυναμίαν χαρακτηριστικὴν» ὡς λέγει ὁ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, νὰ φέρῃ τὰ ἐξωτερικὰ διάσημα τῆς παλαιᾶς αὐτοῦ αἰγλης σφραγίζων τὰς ἐπιστολάς του διὰ βούλλας χρυσῆς¹.

Ὅλως ξένη ἄλλωστε πρὸς τὴν νοοτροπίαν τῶν βυζαντινῶν εἶναι ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῆς ταπεινοφροσύνης, ἥτις ἐπιβάλλει εἰς τὸν κτήτορα ἢ δωρητὴν ἢ ἀνακαινιστὴν νὰ εἰκονισθῇ μὲ ἄλλο τι ἔνδυμα ἐκείνου ὅπερ ἀρμόζει εἰς τὸ ἀξίωμα του. Ἐνώπιον τῶν βασιλέων τοῦ οὐρανοῦ ὁ κτήτωρ ἐμφανίζεται πάντοτε ἐνδεδυμένος τὴν ἐπίσημον στολὴν του² καὶ τὴν ἀλλάσσει μόνον μὲ τὸ κουκούλιον καὶ τὸν μανδύαν τοῦ μοναχοῦ ὁσάκις, γονυπετὴς πρὸ τῶν ἁγίων, ἐπιθυμεῖ νὰ δείξῃ τὴν ταπεινοφροσύνην του³.

Θὰ ἦτο δὲ ἀναχρονισμὸς νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἰωάννης παρητήθη τῆς ἐπισήμου στολῆς του εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν, εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν Βαλκανίων, καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἅγιοι ἐξομοιωθέντες πρὸς αὐλικούς τοῦ οὐρανοῦ βασιλέως ἐμφανίζονται μὲ αὐλικὰς στολάς⁴. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι αἱ μικρότεραι Αὐλαὶ αἱ δημιουργηθεῖσαι μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ 1204 ὡς καὶ ἡ μετέπειτα ἀποκεντρωτικὴ πολιτικὴ τῶν Παλαιολόγων οὐχὶ μόνον συνέβαλλον εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἐνδυμασιῶν τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς ἐκτὸς τοῦ κέντρου τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ προὔξενον ἀνταγωνισμοὺς διὰ τὰ ἐξωτερικὰ διάσημα μεταξὺ τῶν νεωστὶ ἐμφανισθέντων τούτων ἀξιωματούχων⁵. Πάντες δὲ οἱ ἀνώτατοι τιτλοῦχοι τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, ἀποδίδουσι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὴν στολὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν⁶.

Πρὸς τὴν ἀμφίεσιν τινων ἐκ τῶν ἀξιωματούχων τούτων δυνάμεθα νὰ παραβάλλωμεν καὶ τὴν τοῦ Ἰωάννου. Τὸν ποδήρη χιτῶνα (καββάδιον;)⁷, στενὸν εἶτε μὲ πτυχάς, κεκοσμημένον δὲ δι' «ἐξεμπλίων» ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ περιβαλλόμενον κατὰ τὴν μέσην ὑπὸ ζώνης ἐφ' ἧς τυλίσσεται μανδήλιον, φέρει σειρὰ ἐπαρχιακῶν διοικητῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης τιμωμένων διὰ τῶν τίτλων τοῦ δεσπότη, σεβαστοκράτορος ἢ juran⁸ (πίν. VIII, IX). Χαρακτηριστικὴν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ στολὴ τοῦ δεσπότη Oliver ἐν τῇ γνωστῇ τοιχογραφίᾳ τοῦ Lespovo τῆς Σερβίας (πίν. VIII, 1). Ἀλλὰ καὶ ἐν Μυστρᾷ ἡ ἀμφίεσις τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (πίν. VII, 2)⁹ ὡς καὶ ἡ τοῦ ἄρχοντος Κανιώτη ἐν τῇ Ὁδηγητρίᾳ¹⁰

1 D. ZAKYTHINOS, Despotat..., I σ. 116.

2 A. GRABAR, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936.

3 G. MILLET, Portraits byzantins, Revue de l'Art chrétien XLI, 1911, σ. 447-449.

4 A. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Δ', 1938, σ. 147-148.

5 A. GRABAR, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 160.

6 A. GRABAR, αὐτόθι, σ. 160, 162, 163 καὶ κυρίως

JOVAN KOVAČEVIĆ, Ἡ μεσαιωνικὴ ἐνδυμασία τῶν Σλαύων τῶν Βαλκανίων, ἔκδ. Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Βελιγράδιον 1953 (σερβιστί), σ. 322-325.

7 A. GRABAR, αὐτόθι, σ. 163.

8 J. KOVAČEVIĆ, Ἐνδυμασία, πίν. XVIII, XXIII, XXXVII, XXXVIII.

9 G. MILLET, Mistra, πίν. 91, 3. M. XATZHAKEH, Μυστρᾷς, σ. 54.

10 G. MILLET, αὐτόθι, πίν. 102, 2 καὶ M. XATZHAKEH, αὐτόθι, σ. 66.

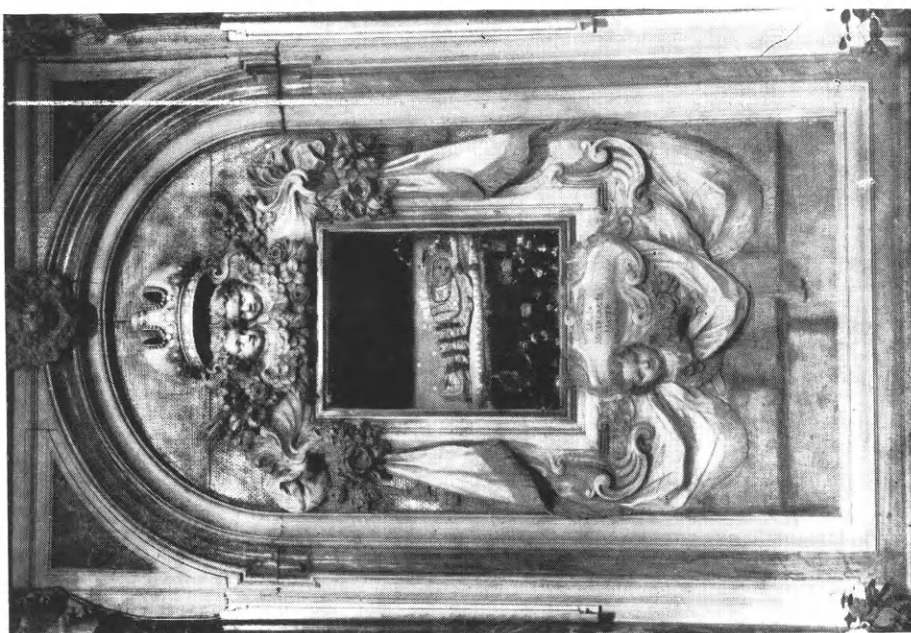
R. ELA ZIONE
 D E L L A
MIRACOLOSA IMMAGINE
 DELLA BEATISSIMA SEMPREVERGINE
MARIA MADRE DI DIO
 AVVOCATA NOSTRA
 Portata da Napoli di Romania a Venezia
 e riposta nella Chiesa
 DELLE REVERENDE MONACHE
DI SAN ROCCO, E SANTA
MARGHERITA.
 RISTAMPATA, E CORRETTA



IN TREVIGI, MDCCXLVI.
 PRESSO GASPAROPIANTA.
 CON LICENZA DE' SUPERIORI.



*Imago S. Mariae Ortocasta
 in Eccl. S. S. Rochi et. Marg.*



1. Ἀνάτυπον τῆς «Relazione» τοῦ ἔτους 1746.

2. Παλαιὰ χαλκογραφία τῆς εἰκόνης Ἀρτοποστῆς (1758).

3. Τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ ναοῦ SS. Rocco e Margherita.

MEMORIA

DELLA MIRACOLOSISSIMA IMMAGINE

DELLA SANTISSIMA VERGINE

DELLE GRAZIE.

Conservando con distinta, e particolar divozione le Reverende Monache di S. Rocco, e Margherita, la miracolosa Immagine della B. V. delle Grazie, consegnata da temotissimi tempi dalla pietà singolare verso la stessa, del qu. N.H. s. Francesco Barbaro Provveditore, e Governatore di Morea; che per involarla dall'inglorie de' Barbari, avendola portata a Venezia dell'anno 1541., scelse il detto Monastero, nascente in quel tempi, da lui riputato meritevole di custodire un tanto deposito, della di cui tenuta leggè la lunga storia nel Libretto a stampa, che conservano le dette RR. Monache, ultimamente nell'anno 1716. ristampato: ed avendo dovuto riabbricare la Chiesa, dall'inglorie del tempo resa cadente, con lo studio, e diligenza dell'Illustrissima, e Reverendissima D. Margherita Celeste Rizzit Abadessa attuale del sopradetto Venerando Monastero, e per conseguenza demolire tutti gli Altari, che in essa esistevano, tra quali quello dedicato alla detta Sacra Immagine, che fu perciò necessario collocarla provisionalmente sopra l'Altare posticcio dirimpetto a quelli, ove la medesima era di prima, sopra cui stette sino alla totale consumazione della rifabbrica della Chiesa medesima.

Quindi è, che bramando la detta Reverendissima Madre Abadessa d'imitare con santa emulazione, quanto operato s'era religiosamente dalle Religiose precorse sin dall'anno 1597., tempo in cui era accaduto fare un'altra traslazione di detta portentosa Immagine, essendo Sommo Pontefice della Santa Romana Chiesa il Beatissimo Signor Nostro apa Clemente VIII., Doge il Serenissimo Marin Grimani, e Patriarca di Venezia l'Illustrissimo, e Reverendissimo Lorenzo priuli Cardinale di Santa Chiesa il per collocarla con solenne rito in quel tempo al suo luogo, come per rinnovar la divozione de' popoli illanguidita, perichè era stata fatta solenne Funzione con apparato universale della Chiesa, e con numerosa di-

voza



RELAZIONE

Della liberazione del Monistero

DI S. ROCCO, E S. MARGHERITA

Dal Fuoco per l'intercessione

DELLA SANTISSIMA VERGINE

NEGL' ANNI 1743. e 1747.



Vendo la Divina Macchia voluto glorificare i suoi Santi, in cui è mirabile con prodigiosi avvenimenti per le loro intercessioni accaduti, ciò egli ha fatto molto più per la glorificazione della Santissima Vergine Madre del suo Divin Figliuolo. Quindi tanti lappiamo esserli Santuari, e tanti i luoghi, dove prodigi non ordinari si son veduti a chi in que' luoghi, o a quelle Immagini di Maria Santissima, che in essi si venerano, sono ricorsi ne' loro bisogni, non offrendovi, può dirsi, Città in cui qualche Immagine di Maria Vergine non si veneri con maggior divozione, e non si ostengano in quel luogo maggiori grazie. Fra le molte, che si contano in questa pifima Città di Venezia non è forse la minore per venerazione, e grazie ricevute quel-

IN NOME DELLA SANTISSIMA TRINITA'

PADRE, FIGLIOLO, E SPIRITO SANTO A M E N.

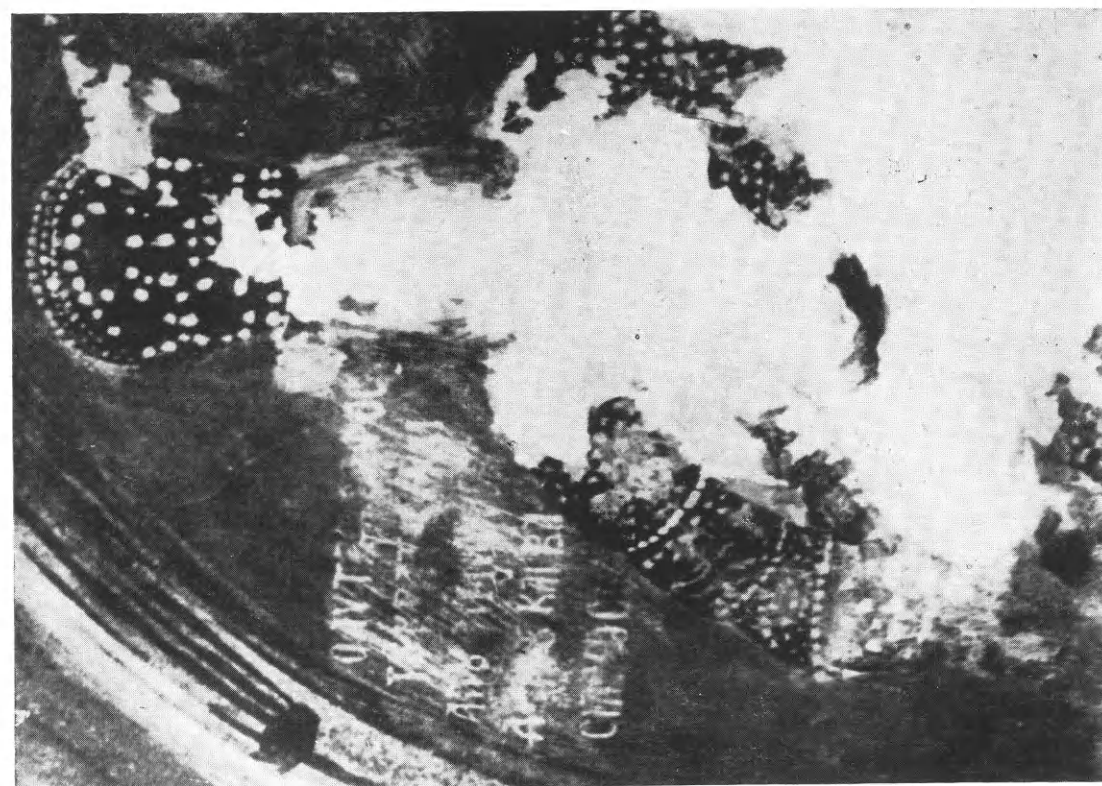
Qui sotto è notato il modo, che fu tenuto in trasportar processionalmente dal vecchio al nuovo Altare la miracolosa Immagine della Beatissima Vergine MARIA, Madre di DIO Nostra Signora, posta nella Chiesa di S. Rocco, e Santa Margherita, l'anno del Signore 1597. agli undici di Luglio, in giorno di Venerdì.

SPIRITUS SANCTUS.

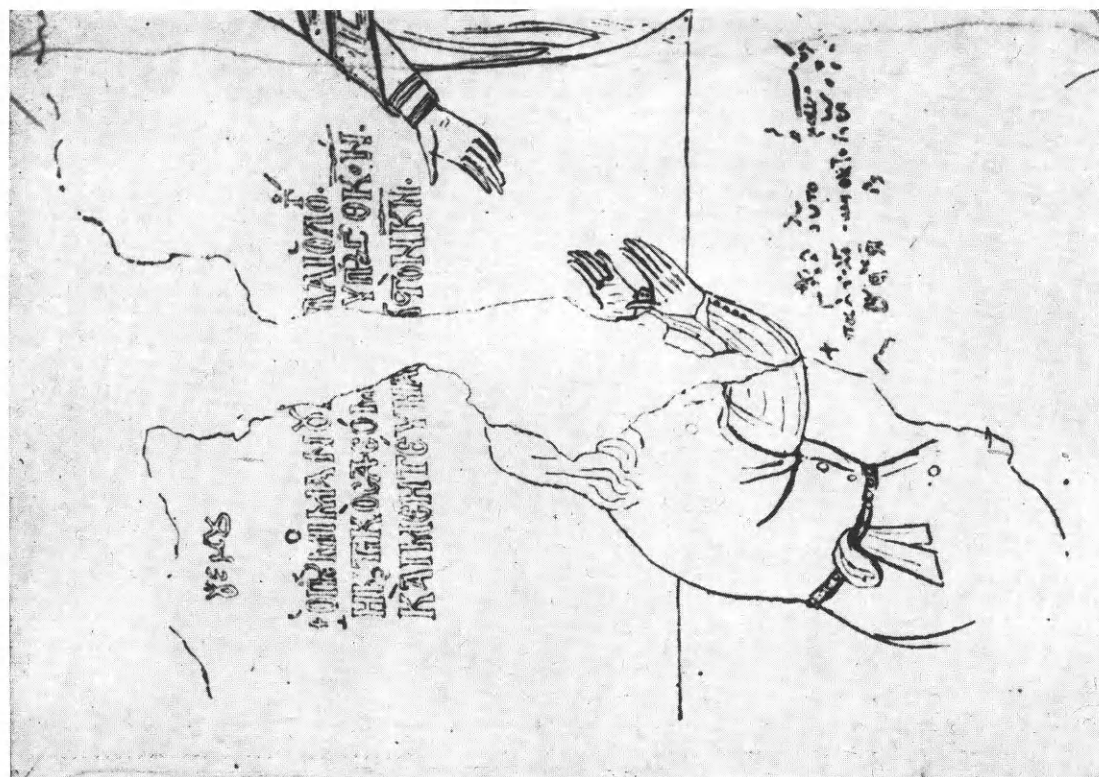
UBI VULT SPIRAT.

Però non mancando egli mai d'inspirare ne' cuori de' Servi, e delle Serve sue massimamente in quelle cose, che sono spettanti al buon reggimento, e governo della sua santa Casa, ha voluto questi giorni passati, per sua infinita bontà, ispirare in quelli delle Reverende Madri di San Rocco, e Santa Margherita, e disporgli all'infra scritta opera, ch'è stata per certo molto degna, lodovole, e santa.

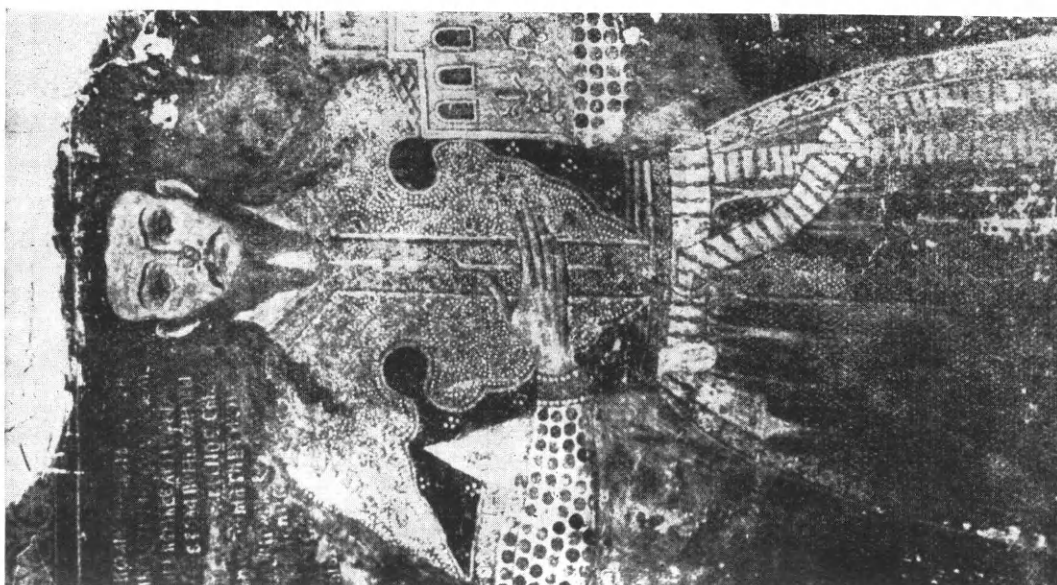
Devesi adunque sapere, che nel predetto anno 1597. essendo Sommo Pontefice della Santa Romana Chiesa il Beatissimo Signor Nostro Iapa Clemente Ottavo, Doge il Serenissimo Marin Grimani, e Patriarca di Venezia l'Illustriss., e Reverendiss. Signor Lorenzo Priuli Cardinal di Santa Chiesa, venne alle predette RR. Madri un grandissimo desiderio di adornar la loro Chiesa, e di rivificare e rinnovar la divozione già quasi estinta della miracolosa Immagine della Beatiss. Vergine Maria posta in detta Chiesa. Onde non potendo esse per la povertà loro mandar ad effetto un così pio, e buon desiderio, cominciarono a comunicar questo lor pensiero a diverse pie, e devote persone, acciocchè coll'aiuto delle loro limosine venissero ad effettuare quanto desideravano. Frattanto essendo ciò venuto alle orecchie del predetto Illustrissimo Cardinal, e Patriarca, mandò egli subito (come religiosissimo Signore, ch'egli era, e come desideroso molto, che una tanta opera venisse a sortire il destinato fine) dueati venticinque alla Rever. Madre Madonna suor Girolama Loredana degnissima, e meritissima Priora del Monastero, e alla Rever. Madre Madonna suor Ludovica Bon Vicaria; e alla



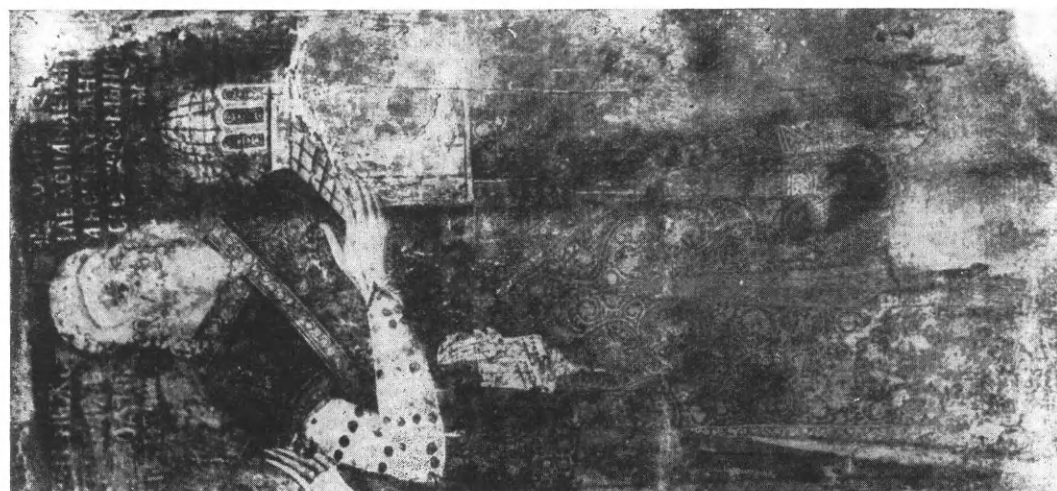
1. Μυστράς, - 'Οδηγήτρια. 'Ο δεσπότης Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος.
(Φωτ. Γεωργιάδη, Σπάρτη).



2. Μυστράς, - 'Αγιοι Θεόδωροι. Μανουήλ Παλαιολόγος.
(Φωτ. κατά τὸν Millet).



1. Leshovo. 'Ο δεσπότης Oliver. (Φωτ. κατὰ τὸν Millet).



2. Bela Karanska. 'Ο zupan Brajan. (Φωτ. κατὰ τὸν Kovačević).

ομοιάζουνσι πρὸς τὴν ἀμφίεσιν τοῦ Ἰωάννου¹. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ μανδήλιον — ἡ πουγγίον² — φερόμενον εἰς τὴν δεξιὰν πλευράν, ὅπερ ἀποτελεῖ ἐξάρτημα τῆς ζώνης εἶναι δὲ δηλωτικὸν μᾶλλον ἀξιωματός τινος ἢ συρμοῦ³.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν a priori ὅτι ὁ Ἰωάννης, ὡς ὁ Oliver⁴ καὶ οἱ ἄλλοι εἰκονιζόμενοι χωροδεσπότες τῶν Βαλκανίων, θὰ εἶχε, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγένετο ἡ προσωπογραφία, διοίκησιν τινα ἐν Πελοποννήσῳ, κλῆρον γῆς καὶ φρούρια, οὐχὶ ὅμως, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ GEROLA, τὴν ὅλην διοίκησιν τοῦ δεσποτάτου. Ὡς γνωστὸν οἱ δικαιοῦχοι τοιούτων κλήρων ἔφερον συνήθως τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη⁵. Καὶ ναὶ μὲν ὁ Ἰωάννης φέρει πεπασμένους ἐπὶ τοῦ στήθους ἀντ' ἄλλων «χρυσοπάστων ταβλίων» τοὺς δικεφάλους αἰετούς, τοῦτο ὅμως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ εὐχερῶς ἐκ τῆς καταγωγῆς του. Ἄλλως τε καὶ ὁ Oliver, ἀνεξαρτήτως πάσης αὐτοκρατορικῆς συγγενείας, γενόμενος διοικητὴς ἐπαρχίας ἀνεξάρτητος, ἔκοψε νομίσματα ἀργυρᾶ φέροντα τὸν δικέφαλον⁶. Ὡς παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ A. GRABAR: «Εὐθὺς ὡς ἐννοήσωσιν ἑαυτοὺς ἰσχυροὺς, οἱ μικροὶ οὗτοι ἄρχοντες ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν βασιλικὴν πορφύραν»⁷.

Διὰ τὸν υἱὸν τοῦ Ματθαίου, τὸν ἀντίπαλον τοῦ Θεοδώρου, μαρτυρεῖται καὶ ἄλλοθεν ὅτι κατεῖχε φρούρια ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ δεδομένα⁸. Ὡστε πρέπει νὰ κλίνωμεν πρὸς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κατέχων τὰ φρούρια ἦτο ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Ματθαίου, ὁ εἰκονιζόμενος δηλαδὴ Ἰωάννης — μᾶλλον ἢ ὁ Δημήτριος — καὶ ὅτι οὗτος, ἀντιθέτως ἀπὸ ὅ,τι ὑπεστήριξεν ὁ GEROLA, κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἀφιέρωσε τὴν προσωπογραφίαν του δὲν ἤρχε τοῦ δεσποτάτου⁹.

Ἦδη δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν ἔτι ἀκριβέστερον τὸ ἔτος τῆς δωρεᾶς. Ὁ Ματθαῖος ἔλαβε τὴν ἀρχὴν τοῦ δεσποτάτου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Μανουήλ, τὴν 7ην Ἀπριλίου 1380¹⁰. Τότε ἀκριβῶς συνέστησε ἐπ' ὠφελεία τοῦ υἱοῦ του σημαντικὸν κλῆρον γῆς καὶ φρούρια. Ὁ θρασὺς οὗτος παῖς λαβὼν τὰ

1 Πρβλ. καὶ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου Θεοδώρου Δούκα Συναδηνοῦ: Byzantine Illumination, Bodleian Picture books, N° 2, Oxford ἄν. χρ., εἰκ. 22.

2 Τὰ «ἐκ σηρικῶν σημάτων» πουγγία ἢ μαρσίγια ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν χρήσει παρὰ Βυζαντινοῖς (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ad Synod. VI, Canon 61) ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος δὲ ἡ συνήθεια μετεδόθη εἰς τὴν Δύσιν, τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα: aumônières sarrasinoises (J. LABARTE, Histoire des arts industriels, τόμ. II, Paris 1873, σ. 429) πουγγία ἐφέροντο ἀνηρτημένα ἐπὶ τῆς ζώνης, αἱ κατασκευάζουσαι δὲ ταῦτα κεντήστροι ἀνῆκον εἰς ἰδίαν συντεχνίαν: «Les faiseuses d'aumônières sarrasinoises». Βλ. G. B. DEPPING, Reglements sur les arts et métiers de Paris rédigés au XIII^e s., Paris 1837, σ. 382 κ. ἑ.

3 Ἡ ζώνη ἢ ζωνάριον ἢ ζωστήρ, ἐκ δέρματος ἢ ὑφάσματος, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν ἐξάρτημα τῆς ἀμφιέσεως κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, συμβολίζει δὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν σωφροσύνην (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, MIG E, P. G., τόμ. 115, στήλ. 713) ὡς καὶ τὴν εὐπρέπειαν (ΓΕΡΜΑΝΟΣ, MIGNE, P. G. τόμ. 98, στήλ. 293). Πρβλ. καὶ τὴν εὐχὴν ἣν ἀπαγγέλλει ὁ ἱερεὺς καθ' ἣν

στιγμὴν περιζώννυται: *Εὐλογητὸς ὁ Θεός, ὁ περιζώνων με δύναμιν*. Ὅτι αἱ ζῶναι παρὰ βυζαντινοῖς ἐφέροντο πρὸς διάκρισιν τίτλου ἢ βαθμοῦ μαρτυροῦσι καὶ αἱ διατάξεις τοῦ Κώδικος τοῦ Στεφάνου Δουσάν: βλ. J. ΚΟΝΑΨΕΝΙΤΣ, Ἐνδυμασίαι, σ. 174. Ὁμοίως ἐν τῇ Δύσει αἱ ζῶναι ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν διάσημον τίτλων τινῶν εὐγενείας, διὰ τὸ ἀξίωμα δὲ τοῦ ἱερέως ὁ τελαμὼν ἦτο μετὰ τοῦ ξίφους τὸ κύριον «κόσμημα», τὸ ὁποῖον ἐλάμβανεν οὗτος ἐν τῇ ἐπισήμῳ τελετῇ.

4 J. RADONIC, Ueber den Despoten Jovan Oliver und seine Frau Anna Maria, Glas τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τῆς Σερβίας, XCIV, 1914. Βλ. καὶ G. MILLET, L'ancien art serbe. Les églises, Paris 1919, σ. 26-31.

5 D. ZAKYTHINOS, Despotat, τόμ. II, σ. 75.

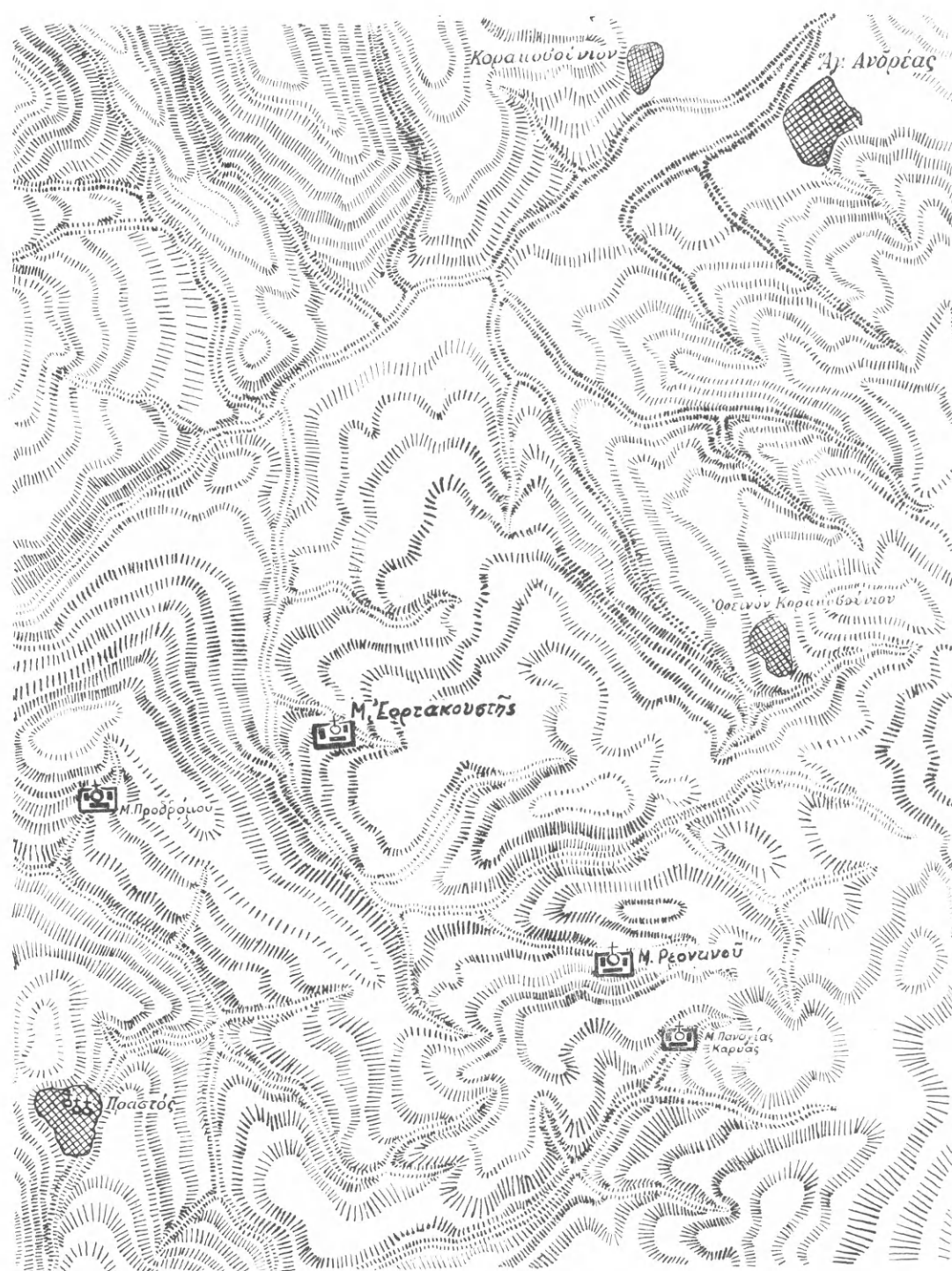
6 N. A. MOUCHMOV, Particularités des monnaies bulgares, BZ XXX, 1929-1930, σ. 628.

7 A. GRABAR, Peinture en Bulgarie, σ. 160.

8 R. LOENERTZ, Péloponèse, σ. 162, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ πηγαί.

9 G. GEROLA, L'effigie, σ. 384 καὶ 387.

10 G. GEROLA, αὐτόθι, σ. 381. Ὁ Βελοῦδος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη



Είχ. 1. Χάρτης της ἐπισκοπῆς Ρέοντος καὶ Πραστού.

φρούρια ἐπεχείρησε νὰ σφετερισθῇ τὴν ὅλην ἀρχὴν τοῦ δεσποτάτου — *Τούρκοις καὶ Λατίνοις ἐναντὶν μίξας* — καὶ μαχόμενος κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοῦ πατέρα κατόπιν δέ, ἀπὸ τοῦ 1382, πρὸς τὸν ἐπιδραμόντα εἰς Πελοπόννησον Θεόδωρον¹. Ὁ ἀνυπότακτος οὗτος ἀντίπαλος τοῦ Θεοδώρου ἀπέθανε τῷ 1383². Ὡστε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1380-1383 πρέπει νὰ τοποθετηθῶσι καὶ τὰ τρία εἰκονίδια τῆς Παναγίας Ἀρτωκοστᾶς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Ἰωάννης ἦτο περίπου τεσσαράκοντα ἐτῶν, οἷος δηλαδὴ εἰκονίζεται καὶ εἰς τὴν προσωπογραφίαν.



Εἰκ. 2. Γενικὴ ἄποψις τῆς μονῆς Ἀρτωκοστᾶς.

Ἡ ἐπωνυμία τῆς εἰκόνης: Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ἀρτωκοστᾶ. Πόθεν ἡ ἐπωνυμία αὕτη τῆς Θεοτόκου³;

Τὸ ἐπίθετον τῆς Θεοτόκου Ὁρθοκωστᾶς ἢ Ἀρτωκοστᾶς φέρει ἔτι σήμερον μονὴ ἐν Κυνουρίᾳ⁴, ὑψουμένη εἰς τὰς ὑπαρξίας τοῦ Πάρωνος, ΝΔ. τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐξ οὗ ἀπέχει πλέον τῶν δύο ὥρων πορείας, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ τέως Δήμου Βρασιῶν. Ἀνήκει ἡ μονὴ εἰς τὴν κοινότητα Πραστοῦ. Ἐκκλησιαστικῶς ὑπά-

ἐν ἔτει 1356 καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος τοποθετεῖ καὶ τὴν δωρεὰν τῶν εἰκονιδίων: L. PEROSA, *Immagine...*, σ. 21-22. Τὴν γνώμην ταύτην ἀντικρούει ὁρθῶς ὁ GEROLA, *L'effigie...*, σ. 382.

¹ R. LOENERTZ, *Péloponèse*, σ. 163.

² D. ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 117, II, σ. 79 καὶ R. LOENERTZ, αὐτόθι, σ. 164-165.

³ Διὰ τὰ ἐπωνύμια τῆς Θεοτόκου βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *ΕΕΒΣ Β'*, 1925 σ. 350, Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Λαογραφικά ἐπίθετα τῆς Θεοτόκου*, Ἰόνιος Ἀνθολογία, 1931, σ. 27 καὶ κυρίως Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, Β', Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, Θεο-

λογία, ΚΖ', τεύχος Α', 1956, ἀνάτυπον σ. 16.

⁴ Ι. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑ, Ἡ Μονὴ Ὁρθοκωστᾶς, Κυνουριακὴ Ἐπιθεώρησις, ἔτος Α', τεύχ. 6, σ. 177 (ἄρθρον ἐκλαϊκευτικόν). Τὴν μονὴν ὡς καὶ τὰς λοιπὰς μονὰς τῆς Κυνουρίας ἐπεσκέφθην τὸν παρελθόντα Ἰούλιον κατόπιν ἀδείας τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Κυνουρίας καὶ Μαντινείας κ. Γερμανοῦ, τὸν ὅποιον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ θερμῶς. Ἐπίσης ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς, ἱερομόναχον Παῦλον Ἀναστασόπουλον, διὰ τὴν ἐξαίρετον φιλοξενίαν ὡς καὶ διὰ τὴν προθυμίαν μεθ' ἧς ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς.

γεται σήμεραν εἰς τὴν Μητρόπολιν Μαντινείας καὶ Κυνουρίας, κατὰ τὸν μεσαίωνα ὅμως ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρέοντος καὶ Πραστοῦ ¹ (εἰκ. 1).

Ἡ μονὴ «σεμνυνομένη ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου», καὶ ἐπικεκλημένη τῆς «Ὁρθοκωστᾶς ἢ Ὁρθοκοτῆς» ², ὡς μαρτυροῦσι τὰ τέσσαρα σωζόμενα πατριαρχικὰ σιγίλλια, εὐρίσκεται σήμεραν ἐν διαλύσει ἀριθμοῦσα τρεῖς ἐν ὅλῳ μοναχοὺς. Τὸ πάλαι ὅμως ὑπῆρξε πλουσιώτατον «μοναστῶν οἰκητήριον» ἀνακαινισθὲν ἐκ βάθρων κατὰ τὸ ἔτος 1617 ὡς σταυροπήγιον πατριαρχικόν.



Εἰκ. 3. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Ἀρτωκοστᾶς.

Τὸ ἀρχεῖον τῆς Μονῆς, πτωχὸν μὲν, διατηρεῖ ἐν τούτοις ἔγγραφά τινα — πλὴν τῶν ἐλληνικῶν, ἐνετικὰ καὶ τουρκικὰ — ἅτινα δύνανται ἀμυδρόν τι φῶς νὰ ρίψωσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναστηρίου. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν δὲ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἠνώθησαν μετὰ τῆς μονῆς δύο ἄλλα σεβάσματα τῆς περιοχῆς ἡσυχαστήρια: αἱ μοναὶ Ἀγίου Δημητρίου Ρεοντινοῦ ³ καὶ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Κλει-

¹ Ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ὑπήγετο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας: Ν. Α. ΒΕΕΣ, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, Oriens Christianus IV, 1915, σ. 274. Δ. ΔΟΥΚΑΚΗ, Ἡ Ἐπισκοπὴ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ, Θεολογία Α', 1923, σ. 109-112, ἔνθα ὅμως δέον νὰ γίνωσιν ὠρισμένοι βασικαὶ διορθώσεις. Ἐδρα τῶν ἀρχιερέων τῆς διοικήσεως ἦτο ἡ ἄλλοτε ἀκμάζουσα κοινότης Πραστός, μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ὅμως τοῦ 1769 οὗτοι ἤδρευον κυρίως ἐν Λεωνιδίῳ. Τοῦ Ρέοντος σώζονται τὰ ἐρεῖπια ὡς καὶ τὸ «Κάστρο τοῦ Ριόντα».

² Ἡ παλαιότερα ἐπιγραφὴ τοῦ ἐξωνάρθῃκος δίδει, Ἀρτοκοστᾶ καὶ ἡ εἰκὼν Ἀρτωκοστᾶ. Τὸ παλαιότερον σωζόμενον σιγίλλιον τοῦ 1617 ἀναφέρει «τοπρωθεσία καλουμένη Ὁρθοκοτῆς», ἔκτοτε δὲ ἐπεκράτησε τὸ λόγιον Ὁρθοκωστᾶ (σιγίλλια καὶ ἐνετικὰ ἔγγραφα),

τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὴν ἐνετικὴν Relazione τοῦ 1664. Ἐπίσης Εὐαγγέλιον τοῦ ἔτους 1588 (ὑπ' ἀριθ. 97) φέρει τὴν ἐνθύμησιν ἀχῆγ (=1663) Τὸ παρὸν ἅγιον Εὐαγγέλιον . . . τῷ ἀφιέρωσαν εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Ἀρτωκοστᾶς. Σφραγὶς τῆς μονῆς τοῦ 1625 δίδει Ἀρτοκοστᾶ. Κώδιξ τῆς μονῆς τοῦ ἔτους 1828 λέγει: Τοῦ μοναστηρίου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης . . . τοῦ ἐπιλεγομένου τῆς Ἐορτακουστῆς τὰ νῦν δὲ Ὁρθοκωστᾶς. Νὰ ὑποθέσωμεν σχέσιν τινὰ μετὰ τοῦ τοπωνυμίου τούτου καὶ τοῦ εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Μωρέως ἀναφερομένου πολλάκις Escorta ἢ Scorta, καθ' ἃ ἀφήνουσι νὰ ὑπονοηθῇ ἐνετικὰ ἔγγραφα;

³ Ἐν τέλει τοῦ κώδικος (1743) τῆς μονῆς Ρεοντινοῦ ἀναγινώσκομεν: 1853: ἐν μηνὶ Μαΐῳ καὶ ἡμέρᾳ Πέμπτῃ ἐν ἣ καὶ ἡ εορτὴ τῆς Ἀναλήψεως, περὶ τὸν ὄρθρον ἐν τοῖς Καλυβίοις Ἀγίου Ἀνδρέου, ἐκοιμήθη μετὰ

σουρίου, ὧν ἔγγραφά τινα καὶ κειμήλια διατηροῦνται ἐν τῇ μονῇ Ὁρθοκωστᾶς.

Τὸ γραφικὸν καθολικὸν τῆς μονῆς (εἰκ. 2) εἰς σχῆμα τετρακιονίου σταυροειδοῦς ναοῦ μετὰ τρούλλου, φέρει ἄνωθεν τῆς κυρίας προσόψεως, ὥραϊον διώροφον κωδωνοστάσιον (εἰκ. 3) ὑπὸ μορφὴν διλόβων τόξων μετ' ἀετωμάτων. Ἐσωτερικῶς ὁ τρούλλος ἀναπαύεται ἐπὶ κτιστῶν πεσσῶν ἀντὶ κιόνων. Ταῦτα, ὡς καὶ ἡ ἀπλὴ ἀσβεστόχριστος πρόσοψις, ἀποτελοῦσι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους¹. Τῷ ὄντι μεγάλη μαρμαρίνη πλάξ ἐντετοιχισμένη εἰς τὴν δυτικὴν τοῦ ναοῦ πρόσοψιν, ἀριστερὰ τῆς θύρας ἣτις ὁδηγεῖ ἐκ τοῦ ἐξωνάρθηκος εἰς τὸν ναὸν καὶ εἰς ὕψος δύο περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, φέρει τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν:

Ὁ περικαλλῆς τανῦν οὗτος ἱερὸς ναὸς τῆς σεβασμίας
ἱερᾶς μονῆς Ὁρθοκωστᾶς τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῆς
Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου
πυρποληθεὶς κατὰ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ ἐχθρικὴν
ἐπιδρομὴν τοῦ Αἰγυπτίου Ἰμβραήμ Πασᾶ τῷ αὐτῷ ἔτει
καὶ καταπεσὼν οὗτος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων γῆς τῷ
αὐτῷ σωτηρίῳ ἔτει δι' ὅλων ἐξόδων τῆς ἰδίας μονῆς
ἐγκρίσει τῆς Κυβερνήσεως καὶ διὰ τοῦ ἀκαμάτου καὶ
ἐνθέρμου ζήλου τοῦ τότε ἡγουμενεύοντος ἱερομονά
χου κυροῦ Γρηγορίου τουπίκην Μπουλούκου ἐκ χώρας
Πραστοῦ ἀρχιερατεύοντος τοῦ σεβασμιωτάτου ἀρχιεπισ
κόπου Μαντινείας καὶ Κυνουρίας κυροῦ Θεοφάνους
Σιατιστέως καὶ βασιλεύοντος ἐν Ἑλλάδι τοῦ θεοσε
βεστάτου Γεωργίου τοῦ Α' γόνου ὄντος Χριστια
νοῦ βασιλέως τῆς Δανίας.

Δεξιὰ τῆς αὐτῆς θύρας καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μὲ τὴν ἄνωθεν ἐπιγραφὴν ἑτέρα πλάξ δι' ὥραίας μεγαλογραμμάτων γραφῆς λέγει τὰ ἑξῆς:

Ἀνεκαινίσθη ἡ σεβασμία καὶ θεί
α καὶ ἱερὰ μονὴ εἰς ὄνομα τιμωμένη
τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν
Θ(εοτό)κου καὶ ἐπικεκλημένης Ἀρτοκοστᾶς
ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου
βασιλέως ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Παλαιολό
γου² διὰ συνδρομῆς τοῦ τιμιωτάτου κυρ Ἀν
τωνίου Σαραντάρη ἡγουμενεύοντος Θε

πενθήμερον ἀσθένειαν ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ταύτης τοῦ Ρεοντινοῦ, Παρθένιος Γιαννάς ἱερομόναχος . . . ἐπιζώντων δ' ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον δύο μόνον μοναχῶν . . . ἐπρωτάθῃ ἡ μετὰ τῆς ἱερᾶς μονῆς Ὁρθοκωστᾶς ἐνωσις τούτων καὶ τῆς μονῆς μετ' ὅλων τῶν κινήτων καὶ ἀκινήτων πραγμάτων. Τῇ 16 Ἰουνίου 1853. Ἐπονται αἱ ὑπογραφαί.

1 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1942, σ. 497-498.

2 Βλ. τὸν ἴδιον τύπον ἐπιγραφῆς: Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τοιχογραφίαι καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Παλιοπαναγιάς, Μαλεβός III (Ἀπρ. 1923), σ. 80 καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταυγέτου, Α'. Λογικανίκος, ΕΕΒΣ 14, 1938, σ. 480.

οδούλου ιερομονάχου ἀρχιμανδρίτου ἐν ἔτει:
 ςϞλγ' — "Ετος ἀπὸ Χ(ριστ)οῦ = ,αψιά' ἐξανακ(αι)ν
 ἰσθη ἢ ἄνωθεν μονὴ ἐκ βάρων διὰ πλέον
 στερέωσιν τῆς γῆς ἐπὶ τῆς ἀριστοκρατίας τῷ
 ν' Ἐνετῶν διὰ συνεργεία(ς) τοῦ αἰδεσιμωτ
 αίου Ἡσαίου ιερομονάχου τοῦ καὶ ἡγουμένου
 τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ διὰ ἐξόδου τῶν τιμίων ἀρ
 χόντων Κῦρ Ἰωάννη Τρουχάνη καὶ Κωνσταντῇ καὶ
 Γεώργη τῶν τριῶν ἀδελφῶν. Μνήσθητι Κ(ύρι)ε
 τὰς ψυχὰς αὐτῶν καὶ τῶν κοπιασάντων π(ατέ)ρων σὺν αὐτῶν.
 Οἱ δὲ ἄνωθεν ὀνομασθέντες ἐκ χώρας Πραστοῦ.

Τὸ ἀπὸ κτήσεως κόσμου ἔτος ςϞλγ' (=6933) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριο 1424/5.
 Κατὰ ταῦτα ἔχομεν:

α) Μίαν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ ἐν ἔτει 1424/5 ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰωάννου Παλαιολόγου, διὰ συνδρομῆς Ἀντωνίου Σαραντάρι, ἡγουμενεύοντος Θεοδούλου ιερομονάχου ἀρχιμανδρίτου.

β) Δευτέραν ἀνακαίνισιν ἐν ἔτει ,αψιά' = 1711 ἐπὶ τῆς ἀριστοκρατίας τῶν Ἐνετῶν, δι' ἐξόδων τῶν τιμίων ἀρχόντων τριῶν ἀδελφῶν «Κῦρ Ἰωάννη Τρουχάνη καὶ Κωνσταντῇ καὶ Γεώργη»¹ συνεργεία τοῦ ἡγουμένου Ἡσαίου².

Παρατηροῦμεν ἐν πρώτοις ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ιερομονάχου ἀρχιμανδρίτου Θεοδούλου τοῦ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀρτωκοστᾶς κατὰ τὴν πρώτην ἀνακαίνισιν αὐτῆς εἶναι ἤδη εἰς ἡμᾶς γνωστὸν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκόνης τοῦ San Samuele³. Νῦν δὲ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς μονῆς δύο νέα στοιχεῖα προστίθενται εἰς τὰ ὑπὸ τῆς εἰκόνης παρεχόμενα: ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ τὸ ἔτος 1424/5. Ἰδωμεν ἐν τίνι μέτρῳ ἀντιστοιχοῦσι ταῦτα πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Τὸ ἔτος 1424/5 ἀντιστοιχεῖ πράγματι πρὸς τὴν βασιλείαν Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου. Οὗτος, ὡς γνωστόν, κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1421, ἐστέφθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς του συναντοκράτωρ, συνεβασίλευσε δὲ μετὰ τοῦ γηραιοῦ Μανουήλ—ὅστις μόνον ψιλῶ ὀνόματι ἐκυβέρνησε—μέχρι τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1425⁴. Κατὰ ταῦτα ἐν ἔτει 1424/5, ὅτε ἐπερατώθη ἡ ἀνακαίνισις τῆς μονῆς Ἀρτωκοστᾶς, δύο τῶ ὄντι ἄνακτες Παλαιολόγοι ἐβασίλευον ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὰς τύχας δὲ τοῦ Μωρέως διηύθυνον οἱ δύο ἀδελφοὶ δεσπότες—ἐκ τῶν Παλαιολόγων καὶ οὗτοι—: Θεόδωρος Β' καὶ Θωμᾶς⁵. Ὡστε τὸ ἔτος 1424/5 τῆς ἡγουμενίας τοῦ Θεοδούλου ἐξηγεῖ καὶ τὸν πληθυντικὸν «ἄνακτας, δεσπότες» τῆς εἰκόνης τοῦ San Samuele.

Τὸ ὅτι μετὰ πάροdon μόλις τεσσαράκοντα ἐτῶν ἐχρειάσθη νὰ ἀνανεωθῇ ἡ

¹ Τὰ μέλη τῆς ἐκ Πραστοῦ οἰκογενείας Τρουχάνη εἶναι γνωστοὶ εὐεργέται τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς: Βλ. Κώδικα μονῆς Πεοντινοῦ ἔτους 1743, σ. 5, 7, 11 κλπ.

² Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν Παλαιολόγων ἀποτελεῖ τὸ κείμενον παλαιότερας ἐπιγραφῆς, τὸ ὅποιον κατὰ τὴν

ἀνακαίνισιν τοῦ 1711 ἀντεγράφη ἐπὶ τῆς νέας.

³ Βλ. ἀνωτ. σ. 234.

⁴ F. DOELGER, Die Krönung Johannes VIII zum Mitkaiser, BZ XXXVI, 1936, σ. 318 κ. ἐ.

⁵ D. ZAKYTHINOS, Despotat, I, σ. 118, 184.

ἐπένδυσις τῆς εἰκόνης — καταστραφεῖσα ἐκ βιαίας μᾶλλον αἰτίας, ἐφ' ὅσον κατεστράφη καὶ αὐτὴ ἡ μονὴ — δὲν προξενεῖ ἐντύπωσιν. Εἰς τὰ χρονικά τῶν ἐλληνικῶν μονῶν οἱ τυχαῖοι ἐμπρησμοὶ εἶναι συχνότατοι καὶ ἐξ ἄλλου, διὰ τὴν Πελοπόννησον, μαρτυρεῖται ἐκ τῶν πηγῶν, σεισμὸς ἐπισυμβὰς τὴν Δευτέραν τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 1422¹. Πιθανὸν εἰς μίαν τοιαύτην θεομηνίαν νὰ ὀφείλεται ἡ καταστροφὴ τῆς μονῆς. Ἡ θέσις ὁμως τοῦ μοναστηρίου, τὸ ὅποιον εὐχερῶς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς πολεμικὸν καταφύγιον, ὀδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλην ὑπόθεσιν. Ὡς γνωστόν, τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1423, καὶ ἀφοῦ προηγουμένως ἐπολιόρκησαν ἀνεπιτυχῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν², οἱ Τοῦρκοι μὲ ἀρχηγὸν τὸν Τουραχὰν ἐξεστράτευσαν κατὰ τοῦ Μωρέως. Εἴκοσι πέντε χιλιάδες Τοῦρκοι στρατιῶται εἰσῆλσαν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἣν ἐδήλωσαν αἰχμαλωτίσαντες περισσοτέρους τῶν δύο χιλιάδων πεντακοσίων Ἑλλήνων³. Οὐδόλως ἀπίθανον λοιπὸν κατὰ τὴν λεηλασίαν ταύτην νὰ κατεστράφη καὶ ἡ ὀχυρὰ μονὴ τῆς Ἀρτωκοστᾶς. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Παλαιολόγοι ἐνδιεφέρθησαν, μετὰ τὴν ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς καταστροφὴν, διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς μονῆς καὶ κόσμησιν τῆς εἰκόνης θὰ ἡδύνατο νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐὰν δὲν ἐγνωρίζομεν ἄλλοθεν τὴν μέριμναν ἣν ἐπέδειξαν οὗτοι, καθ' ὅλην τὴν περίοδον καθ' ἣν διόκησαν τὴν Πελοπόννησον, γενικῶς διὰ τὴν ἐκκλησίαν, ἰδιαίτερος δὲ διὰ τὰς μονὰς ἐκεῖνας, αἵτινες, ὡς τὸ Μέγα Σπήλαιον, ὑψοῦντο εἰς σημεῖα στρατηγικά⁴.

Τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Η' — εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὴ ἡ φροντίς διὰ τὰ πράγματα τοῦ Μωρέως. Συνδεσπότης κατ' ἀρχὴν μετὰ τοῦ Θωμᾶ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ δεσποτάτου παρέμεινεν ἐπὶ διετίαν (1416 - 1418) ἐν Μυστρᾷ λαβὼν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀδελφοῦ του. Αὐτοκράτωρ δὲ γενόμενος ἐπανῆλθεν εἰς Πελοπόννησον ἵνα βοηθήσῃ τὸν Θωμᾶν εἰς τὸν πόλεμον ἐναντίον τοῦ Τοῦκο (1426 - 1428)⁵.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης παρὰ τὰς δυσχερεῖας τὰς ὁποίας ἀντιμετώπιζε τὸσον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Κράτους ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν⁶ καὶ παρὰ τὴν στενότητα τῶν δημοσίων ἐσόδων⁷, ἐδείχθη ἐνεργὸς προστάτης τῆς τέχνης, ἐκ τῶν ἔργων του δὲ γνωστὴ εἶναι εἰς ἡμᾶς ἡ ἀνέγερσις ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ μονῆς ἐπ' ὀνόματι τοῦ πατρωνος αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ, εἰς ἣν ἡ ἐκ τρίτου γάμου σύζυγός του Μαρία προσέθεσε τὸ παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας Καμαριωτίσσης, τὸ μόνον σωζόμενον σήμερον⁸. Ἐπίσης γνωστὰ εἶναι αἱ δωρεαὶ αὐτοῦ ἔργων τέχνης πρὸς ξένους ἄρχοντας⁹ καὶ μητροπολίτας, ὡς ὁ ἐξαίρετος σάκκος τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Φωτίου ὁ φέρων καὶ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ αὐτοκράτο-

1 R. LOENERTZ, Péloponèse, σ. 456.

2 G. OSTROGORSKY, Histoire, σ. 581.

3 D. ZAKYTHINOS, Despotat, I, σ. 196-197.

4 D. ZAKYTHINOS, αὐτόθι, II, σ. 195 καὶ 295-309.

Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου, σ. 47.

5 D. ZAKYTHINOS, αὐτόθι, I, σ. 174 κ.ε., 188 κ.ε., 200 κ.ε.

6 G. OSTROGORSKY, αὐτόθι, σ. 582-589.

7 D. ZAKYTHINOS, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XV siècle, Athènes 1948, σποράδην.

8 G. SCHLUMBERGER, Les Ples des Princes, Paris 1925, σ. 110-114 καὶ CH. DIEHL, Figures byzantines, 2^{me} Série, Paris 1948¹⁰, σ. 283-284.

9 J. EBERSOLT, Orient et Occident, Paris et Bruxelles 1929, σ. 58, 71.

ρος¹. Ὡστε λίαν πιθανὴ φαίνεται ἡ ἀπόδοσις τῆς ἀνακαινίσεως τῆς εἰκόνης εἰς τὸν Παλαιολόγον τοῦτον καὶ τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ Θεόδωρον καὶ Θωμᾶν.

Ἡ μονὴ ἦν ἀνεκαίνισαν οἱ Παλαιολόγοι δὲν εἶναι ἡ νῦν λειτουργοῦσα ἀλλὰ ἡ «Κάτω Παναγιά», ἣτις ἀναφέρεται ἤδη εἰς κώδικα τῆς μονῆς τοῦ ἔτους 1729: «ἔχομε καὶ στήν Κάτω Παναγιά τὸ Μοναστήρι ὁποῦ εἶναι ἀρχινότερον ἀπὸ τὸ ἐπάνω ὁποῦ καθόμαστε».

Τοῦ παλαιοῦ τούτου μοναστηρίου σώζονται ἔτι τὰ ἐρεῖπια εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας ἀπὸ τῆς σημερινῆς μονῆς παρὰ τὴν θέσιν «Βρύση», ἔνθα ὑπάρχει κρήνη τουρκικὴ. Τὸ καθολικόν, ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τοιχοδομίαν, δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ τῆς Λουκοῦς, τὸ ὁποῖον ὁ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐχρονολόγησεν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα². Ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν εὑρεῖται καὶ τὰ ἐρεῖπια τῶν κελλίων τῆς μονῆς.

Ἡ παλαιὰ αὕτη μονὴ κατεστράφη, ἄγνωστον πότε, πάντως πρὸ τοῦ 1540, — πιθανῶς τῷ 1460 ἐὰν ὀρθῶς ἐρμηνεύωμεν τὸ ἐνετικὸν χρονικὸν — καὶ διελύθη δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ εἰκὼν μετεφέρθη εἰς Ναύπλιον.

Πολὺ ἀργότερον, τῷ 1617, ὡς μᾶς πληροφορεῖ τὸ παλαιότερον σωζόμενον σιγίλλιον τῆς μονῆς ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Τιμοθέου τοῦ Β', ὁ ἀπὸ τῆς ἀγιοτάτης ἐπαρχίας Ναυπλίου καὶ Ἄργους χρησιμώτατος ἐν ἄρχουσι κύριος Νικόλαος Μπελόκας...³ εὐρὼν τόπον εὐάρεστον καὶ ἀρμόδιον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῇ καλουμένῃ Ὁρθοκοτζᾶ..., ἀνεγείρει ἐκεῖ ἐξ ιδίων ἀναλωμάτων ναὸν ἐκ βάθρων... καὶ γράφει πρὸς (τὸν Πατριάρχην) καὶ ἀξιοῖ τοῦ τυχεῖν γράμματος πατριαρχικοῦ... τοῦ εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι τὸ μοναστήριον πατριαρχικὸν σταυροπήγιον. Ὁ εὐάρεστος καὶ ἀρμόδιος τόπος, ὃν εὑρεν ὁ ἄρχων Μπελόκας, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑψοῦται ἡ νῦν μονή.

Ἐντὸς ἐνενήκοντα ἐτῶν, ἄγνωστον ἐκ ποίας αἰτίας, κατεστράφη τὸ κτίσμα τοῦ Μπελόκα. Διεσώθησαν μόνον ἐξ αὐτοῦ ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης⁴ (πίν. Χ,1), ἣτις καὶ σήμερον ἐκτίθεται εἰς προσκύνησιν, αἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου (= 1698), αἵτινες ἐπεσκευάσθησαν τῷ 1872 «ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ἡλιοῦ, ζωγράφου ἐξ Ἄργους», καὶ μέρος τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου φέρον ἐν τῷ μέσῳ ὁμφάλιον τετράγωνον μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ καὶ γύρωθεν τὴν ἐπιγραφὴν:

αὐτὸς διὰ χειρὸς Μαστροϊωάννου

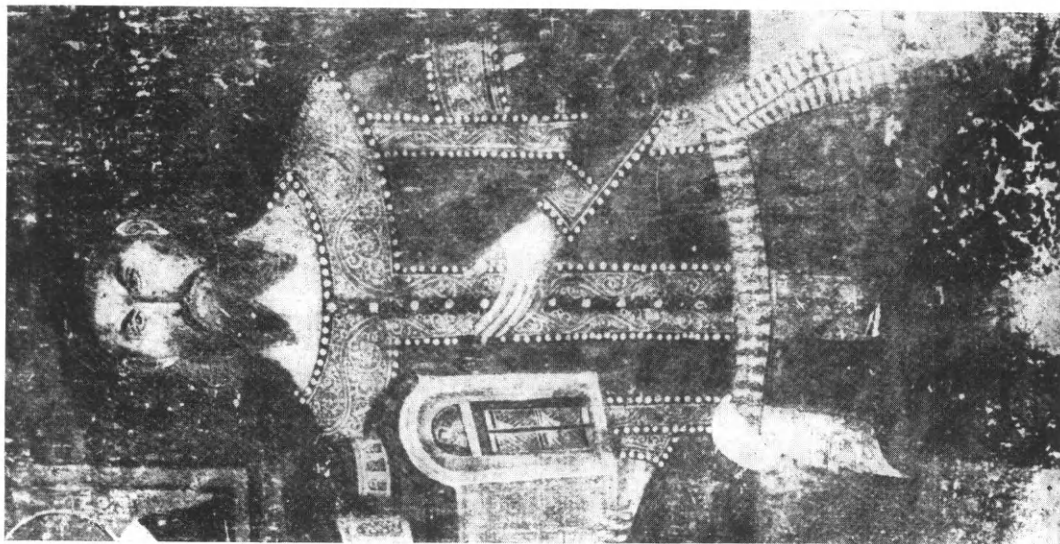
¹ Διὰ τὸν σάκκον τοῦτον, ὅστις προέρχεται πιθανὸν ἐξ ἐργαστηρίων τοῦ Μωρέως καὶ ἐκτίθεται σήμερον ἐν τῇ τοῦ Κρεμλίνου Αἰθούσῃ τῶν Πανοπλιῶν βλ.: Μ. SOBOLEB, Μελέται ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς διακοσμῆσεως τῶν ὑφασμάτων, ἔκδ. Academia, Moscou - Leningrad 1934 (ρωσιστί), σ. 81. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Αἰθουσα τῶν Πανοπλιῶν τοῦ Κρεμλίνου, Μόσχα 1958 (ρωσιστί), εἰκὼν 257. Τὴν ὑπόδειξιν τῶν δύο ἀνωτέρω βιβλίων ὡς καὶ τὴν μετάφρασιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν σάκκον χωρίων ὀφείλω εἰς τὸν κ. Ν. de Witt

τῆς ἐν Παρισίοις Βυζαντινῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονὴ Λουκοῦς, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1924, σ. 419-433.

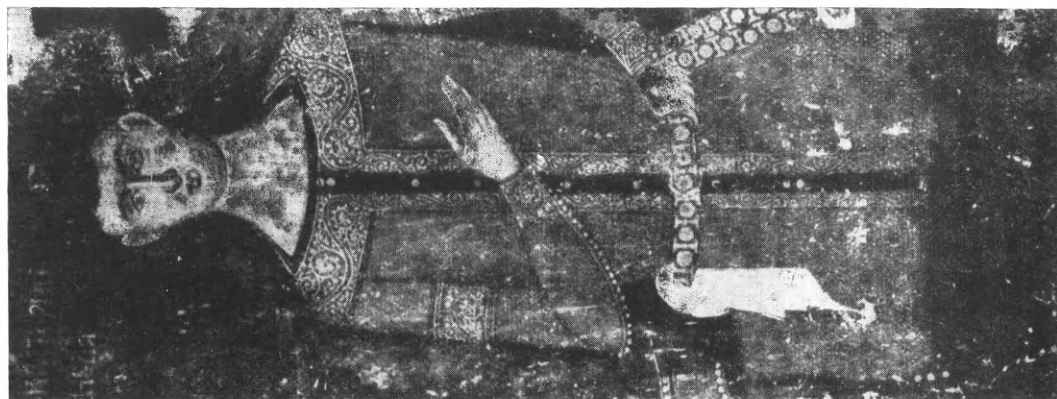
³ Ἀκιδιογραφήματα διὰ λατινικῶν χαρακτήρων ἐν τοῖς βυζαντινοῖς ναοῖς Ναυπλίου δίδουσι τὸ ὄνομα Belochio: βλ. Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ναυπλία, σ. 22.

⁴ Ἄν καὶ ὁ ναὸς τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως, ἡ εἰκὼν φέρει, ὡς καὶ ἡ τοῦ San Samuele, τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας.



1. Psaca. Ὁ σεβαστοζογάτος Vlatko.

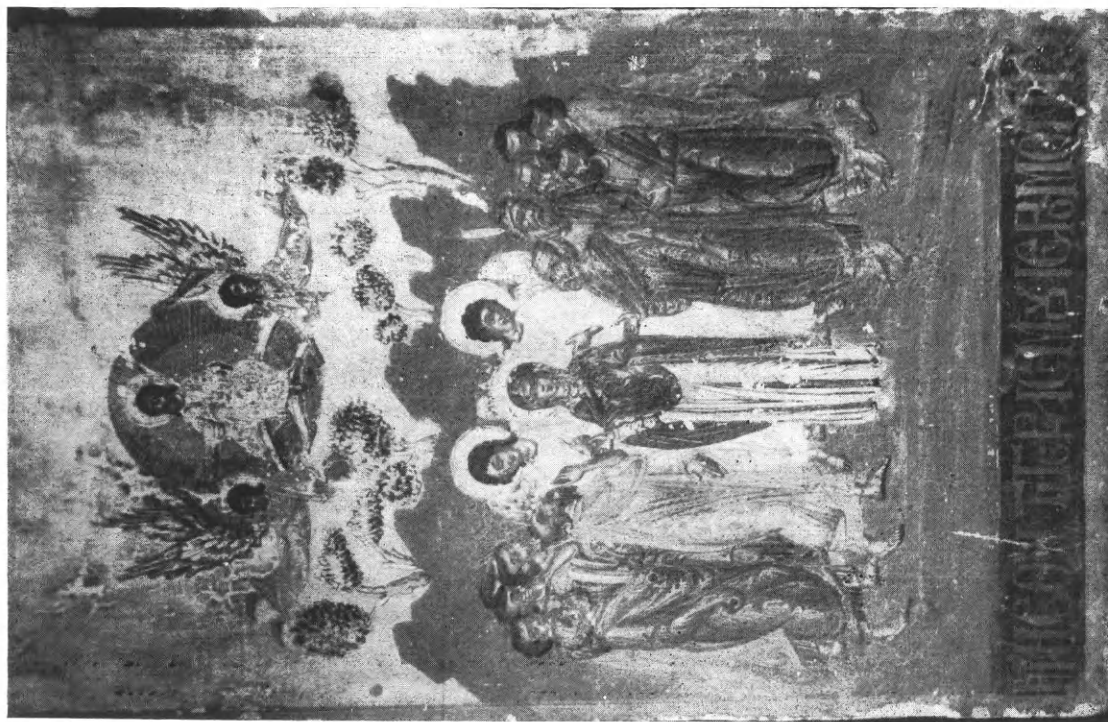
(Φοτ. κατὰ τὸν Kovacević).



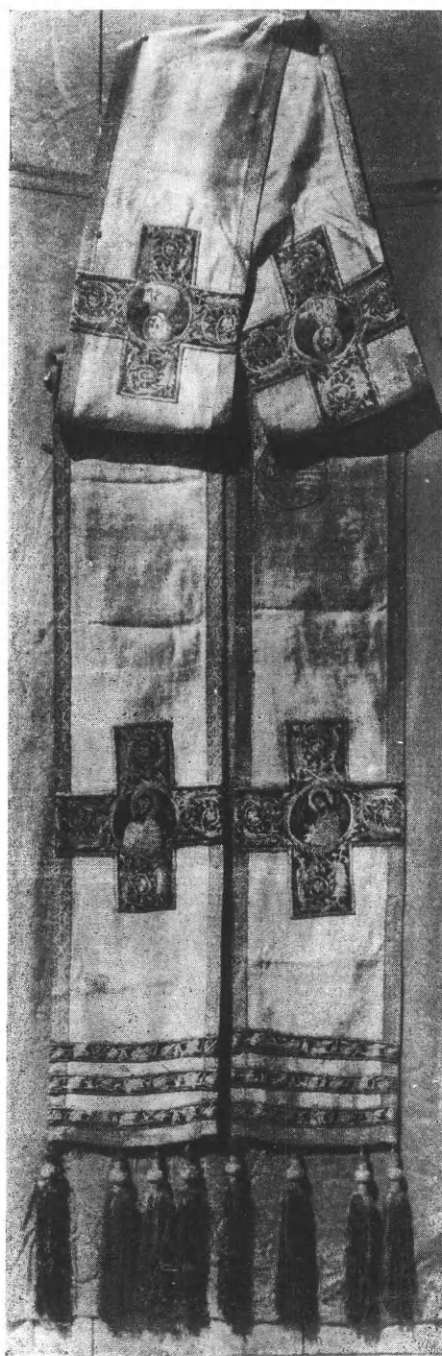
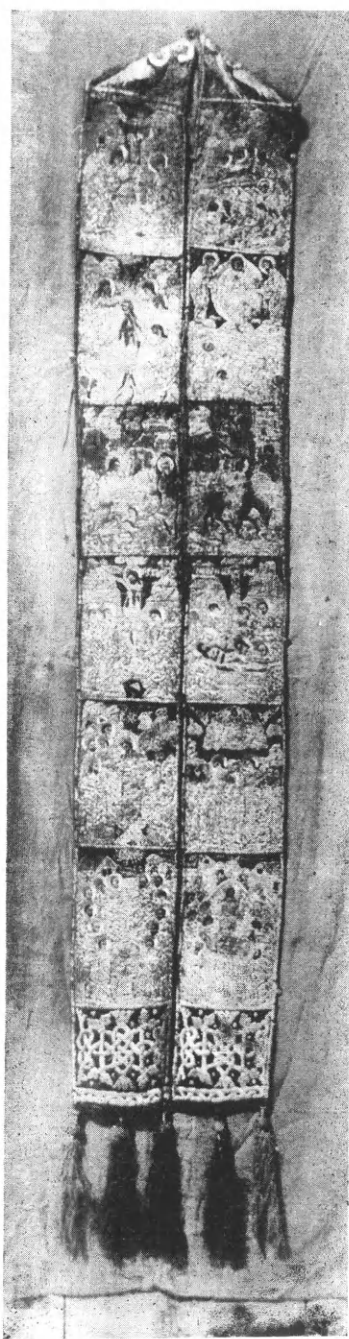
2. Psaca. Ὁ σεβαστοζογάτος Stevan.



1. Εἰκὼν Θεοτόκου Ἀρτοκροστῆς.



2. Εἰκὼν Ἀναλήψεως. Ἔργον Γερασίου ἱερομονάχου.



*Αμφια ἐκ τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἀρτωροστᾶς.

διὰ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Σταυ-
ατίου Μπελώκα¹ καὶ ἡγουμενεύοντος Διονυσίου
ιερομονάχου.

Ἐξανακαινίσθη ἡ μονή, ὡς διδάσκει ἡ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπιγραφή, τῷ 1711, ἐπὶ ἀριστοκρατίας τῶν Ἐνετῶν, οἵτινες καὶ ἰδιαιτέραν μέριμναν ἐπέδειξαν διὰ τὴν μονήν — κατὰ τὰ σωζόμενα ἔγγραφα — ὑπολογίζοντες ἴσως, ὡς καὶ οἱ Παλαιολόγοι, εἰς τὴν στρατηγικὴν θέσιν τῆς Ἀρτωκοστᾶς. Ὁ κατὰ τὴν ἀνακαινίσιν ταύτην ἡγουμενεύων δραστήριος ἱερομόναχος Ἡσαΐας² φέρεται κατὰ τὰς ἐντε-τειχισμένας ἀνορθογράφους ἐπιγραφὰς ὡς ὁ ἀνακαινιστὴς τῶν μοναστηριακῶν κτισμάτων καὶ τῶν μετοχίων τῆς μονῆς.

Ἐκτοτε καὶ μέχρι τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἡ μονή ἐξειλίχθη εἰς πλούσιον μοναστικὸν κέντρον, ὡς μαρτυροῦσι τὰ τέσσαρα σωζόμενα σιγίλλια, ἡ ἐν ταῖς ἐκάστοτε ἀπογραφαῖς ὑπολογιζομένη μεγάλη κτηματικὴ περιουσία τῆς μονῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν, τὰ ἐγκατεσπαρμένα εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν μετόχια καὶ πύργοι³, τὰ πολυτελῆ ἄμφια (πίν. XI), τὰ ἱερὰ σκεύη, ὡς καὶ αἱ πλούσιαι δωρεαί. Ἡ ἀκμὴ τῆς μονῆς καὶ δὴ ἡ πνευματικὴ ἐπιβεβαιοῦται ὡσαύτως καὶ ἐκ τῶν πενιχρῶν καταλοίπων τῆς βιβλιοθήκης καὶ ἐκ τῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ, ὧν πολλαὶ ἐφιλοτεχνήθησαν ὑπὸ μοναχῶν - ζωγράφων (πίν. X,2).

Κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑθνους ἀγῶνα ἡ μονή «διατηροῦσε καὶ ζωοτροφοῦσε περὶ τοὺς 50 ἄνδρας»⁴, τινὲς δὲ ἐκ τῶν μοναχῶν καὶ αὐτὸς ὁ ἡγούμενος Ἰωάσαφ Κανέστρας ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς μάχας καὶ δὴ εἰς τὴν ἔφοδον τῆς Τριπόλεως καὶ τὴν πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου. Τρεῖς δὲ ἐξ αὐτῶν φέρονται φονευθέντες «ἐπὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου».

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐξωνάρθηκος εἶδομεν ὅτι ἡ μονή ἐπυρπολήθη ὑπὸ τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ ἐν ἔτει 1826. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀνετέθη, κατόπιν πλειστηριασμοῦ, διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 11337 ἀποφάσεως ἀπὸ 30 Ἰανουαρίου 1864 τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν, εἰς τὸν ἐργολάβον Γεώργιον Ἀνδρέου ἡ ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ τῆς Ὁρθοκωστᾶς ἀντὶ δρχ. 8.800⁵. Τὴν 9ην Ὀκτωβρίου 1865 «τὸ ἔργον τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ εἶχεν ἀποπερατωθῆ»⁶.

Ἐπανερχόμεθα νῦν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ San Samuele.

Γνωρίζομεν ἐκ τῶν κειμένων ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ὑπῆρχεν ἔθος παρὰ Βυζαντινοῖς νὰ καλύπτονται αἱ εἰκόνες διὰ πολυτίμων μετάλλων καὶ λίθων⁷. Ὁ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ γράφει περὶ τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου τὰ ἐξῆς: *Πρὸς δέ γε*

1 Πλὴν τοῦ κτίτορος τοῦ 1617 μαρτυροῦνται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς καὶ ἄλλοι δωρηταὶ μὲ τὸ αὐτὸ ὄνομα.

2 Σειρὰ ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοῦ 1701 ἕως τὸ 1727 ἀναφέρει τὸν ἡγούμενον Ἡσαΐαν ὡς ἀνακαινιστὴν τῆς τραπεζῆς καὶ τοῦ πύργου τῆς μονῆς ὡς καὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πύργου τοῦ παρὰ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν Μετοχίου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

3 Βλ. τοὺς δύο διασωθέντας Κώδικας τῶν ἐτῶν 1729 καὶ 1828.

4 Βλ. ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τῆς μονῆς: «Κατάλογος τῶν ἐκ τῆς Μονῆς Ὁρθοκωστᾶς ἀγωνισθέντων εἰς τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑθνους ἀγῶνα κλπ.».

5 Βλ. σχετικὸν ἔγγραφον κοινοποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἐπαρχοῦ Κυνουρίας εἰς τὸ Ἡγουμενοσυμβούλιον τῆς μονῆς.

6 Βλ. σχετικὸν ἔγγραφον ὑπὸ ἡμερ. 9 Ὀκτωβρίου 1865, δι' οὗ ὁ ἐργολάβος ζητεῖ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἀμοιβῆς.

7 J. EBERSOLT, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923, σ. 111.

τὴν Θεομήτορα τοσαύτην ἔτρεφε πίστιν ὥς καὶ τὴν ψυχὴν ἐκκεχύσθαι ταῖς εἰκόσιν αὐτῆς καὶ διὰ τοῦτο πλείστας χρυσίῳ περιστείλας καὶ λίθοις τιμαλφέσι περιανθίσας ἀνέθηκε ναοῖς εἰς προσκύνησιν, καθ' οὓς γίνονται πολλάκις τῶν εὐσεβῶν συνδρομαί¹. Περὶ τὸ ἔτος 1200 ὁ Ρῶσος προσκυνητὴς ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Novgorod, περιγράφει ὡς ἑξῆς εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ἣν εἶδε παρὰ τὴν Χρυσὴν Πύλιν: Πέραν τῶν Χρυσῶν Πυλῶν εὗρηται ὁ Ἅγιος Νικόλαος μὲ τὸ σχιστὸν μέτωπον καὶ ἡ ὅλη εἰκὼν κοσμεῖται δι' ἀργύρου ἐπιχρυσωμένου. Ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ ἔρχεται ἀφαιροῦσι τὴν κόσμησιν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀσπάζεται τὴν κεφαλὴν ἐξ ἧς ἔρρευσεν τὸ αἷμα καὶ καλύπτουσιν αὐτὴν ἐκ νέου².

Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος ἡ συνήθεια αὕτη διαδίδεται εὐρύτατα. Ὡς λέγει ὁ EBERSOLT, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ εἰκόνες ἀνήκουσι τόσον εἰς τὴν χρυσοχοΐαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν³. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἔχομεν τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας ἐν Κωνσταντινουπόλει οἷαν τὴν περιγράφει ὁ Καστιλιανὸς πρεσβευτὴς RUY GONZALES DE CLAVIJO, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1403-1406: Ἡ ζωγραφικὴ (τῆς εἰκόνος) καλύπτεται νῦν, γράφει, δι' ἀργυρᾶς πλακὸς ἐν τῇ ὁποίᾳ περικλείονται πλεῖστοι σμάραγδοι, σάπφειροι, λαζουρίται (turquoises) καὶ μεγάλοι μαργαρίται ὡς καὶ ἄλλοι πολύτιμοι λίθοι⁴.

Πολλὰ ἐκ τῶν τυπικῶν τῶν μονῶν ἀναφέρουσι τοιαύτας εἰκόνας ἐπενδύτους, «χυμευτάς», «χρυσοχυμευτάς», «ἀργυρᾶς διαχρύσους» κ. ἄ. Ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 13ου αἰῶνος τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀναφέρει⁵: εἰκὼν ἁγία μεγάλη ὁ Θεολόγος μετὰ περιφερείας ἀργυροδιαχρύσου, καὶ στεφάνου καὶ Εὐαγγελίου τῶν ἀμφοτέρων χρυσοχυμευτῶν ἀργυρῶν. Ἐτέρα εἰκὼν οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ὁλοκόσμητος ἀργυρᾶ κεχρυσωμένη. Ἐτέρα εἰκὼν ὁ Χρυσόστομος ἔχουσα στεφάνιον, Εὐαγγέλιον, ἐπιμάνικα καὶ σταυροὺς τρεῖς, τὰ ἀμφοτέρω ἀργυρᾶ κεχρυσωμένα. Ἐτέρα εἰκὼν ὁ Ἅγιος Δημήτριος μετὰ περιφερείας καὶ στεφάνου, ἀργυρᾶ κεχρυσωμένη. Ἐτέρα εἰκὼν ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος ἔχουσα περιφέρειαν... Ἐτέρα εἰκὼν ἡ ἁγία Θεοτόκος μετὰ περιφερείας καὶ στεφάνου, ἔχουσα καὶ ἐν τῷ μετώπῳ μαργαριτάριζιν... Ἐτέρα εἰκὼν ὁλοκόσμητος ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἅγιος Κύριλλος. Εἰκὼν ἑτέρα σίγγον ἡ Ἁγία Θεοτόκος μετὰ περιφερείας ἔχον ἐῖκονίσματα καὶ στεφάνους, βρεφοκρατοῦσα καὶ ἐν τῷ στεφανίῳ τοῦ βρέφους λιθάρια δύο καὶ μαργαριτάριον ἐν... Ἐτέρα εἰκὼν ὁλοκόσμητος ὁ Ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἔχουσα καὶ ἐντὸς τίμον ξύλον... Ἐτέρα εἰκὼν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κεκοσμημένη. Ἐτέρα ὁ Ἅγιος Μερκούριος κεκοσμημένη. Ἐτέρα εἰκὼν ἡ Ἁγία Θεοτόκος γλυπτὴ, κεκοσμημένη⁶. Ἐτέρα ὁ Ἅγιος Παντελεήμων κοσμημένον (sic).

1 ΝΙΚ. ΧΩΝΙΑΤΟΥ, Βασιλεία Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, βιβλ. III, ἐκδ. Βόννης, σ. 584, στ. 22 καὶ 585, στ. 4.

2 В. DE KHITROWO, Itinéraires Russes en Orient, Genève 1889, σ. 110.

3 J. EBERSOLT, Arts somptuaires, σ. 110.

4 RUY GONZALES DE CLAVIJO, Embassy to Tamerlane (1403-1406), translated from the Spanish by

Gui le Strange, London ἄν. χρ., σ. 84.

5 C. DIEHL, Le Trésor de la Bibliothèque de Patmos au commencement du XIII siècle, BZ I, 1892, σ. 511-512.

6 Τοιαύτη εἰκὼν «γλυπτὴ κεκοσμημένη» διεσώθη ἡ τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Βλ. Α. ΣΥΓΓΟΡΟΥ, ἔ. ἄ. σ. 102.

Ἡ ἀπογραφή τῶν ἱερῶν σκευῶν τῆς ἐν Στρωμνίτση μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ἑλεούσης (1085 - 1106) ἀπαριθμεῖ¹: *Εἰκὼν σαροῦντ*² ἡ ἁγία Θεοτόκος κάθισμα μετὰ βρέφους ἔχουσα περιφέρια³ στενὰ διάχρυσσα. *Εἰκὼν μονοπέταλος ἀργυρᾷ διάχρυσος* ἔχουσα *τρεῖς στρατηλάτας ἁγίους, γραμμιστούς, στασίδια μετὰ περιφερίων* ἐχόντων *λαιμοὺς ἁγίων διαφόρων*. *Εἰκὼν Θεοτόκος ὑλογραφία* ἔχουσα *φέγγος στενὸν καὶ περιφέρια στενὰ ἄνευ εἰκόνων ἀργυρᾷ διάχρυσσα*. Ἐτέρα *εἰκὼν λίθος ἀμίαντος Θεοτόκος κάθισμα μετὰ περιφερίων ἀργυρῶν στενῶν ἄνευ εἰκόνων*. *Εἰκὼν μεγάλη στασίδιον ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος μετὰ βρέφους ἐγκάρδιον εὐλαλᾶτον* ἔχουσα *φέγγη δύο χυμευτὰ ἀργυρᾷ διάχρυσσα*. *Εἰκὼν μεγάλη λαιμίον σίγγον, Θεοτόκος μετὰ βρέφους, ὑλογραφία* ἔχουσα *φέγγη ἀργυρᾷ δύο ἀχρύσωτα*. *Εἰκὼν Θεοτόκος στασίδιον πηχυαῖον* ἔχουσα *φέγγη δύο ἀργυρᾷ, μετὰ τοῦ βρέφους*. Καὶ ταῦτα μὲν εἰσὶν ἃ εὗρομεν εἰκονίσματα ἱερὰ διαφόρων ἁγίων κεκοσμημένα. Εἰσὶ δὲ ἀκόσμητοι εἰκόναι (sic).

Ἐπίσης ἐν τῇ θησαυροφυλακίῳ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1396⁴: *Εἰκόνες δύο, ἡ μὲν μία... Σωτήρος Χριστοῦ, ἡ δὲ ἑτέρα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, μετὰ ἐκτυπωμάτων ἀργυροδιαχρύσων καὶ λιθαρίων ὑελίων... καὶ μαργάρων... Ἡ ἀποκαθήλωσις ἐγκεκοσμημένη*.

Ἐκ τῶν ὁδοιπορικῶν καὶ βρεβίων μανθάνομεν λοιπὸν ὅτι «αἱ τῶν εὐσεβῶν συνδρομαὶ» ἐκόσμουν τὰς εἰκόνας δι' ἐπενδύσεων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Ἡ κόσμησις αὕτη συνίστατο εἴτε εἰς «περιφερείας» ἐχούσας «εἰκονίσματα» καὶ «λαιμοὺς ἁγίων διαφόρων», εἴτε εἰς φέγγη, Εὐαγγέλια, ἐπιμάνικα καὶ ἄλλα ἐξαρτήματα μεταλλικά. Τὰ «ἐκτυπώματα» ταῦτα ἦσαν, εἰς τὰς πλουσιωτέρας εἰκόνας, χρυσοχυμευτὰ κοσμούμενα ἐνίοτε διὰ μαργαριτῶν καὶ ἄλλων πολυτίμων λίθων. Αἱ διασωθεῖσαι εἰκόνες ἐν Ἀθῶν, Ἀχρίδι⁵, Ρωσσίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ συμφωνοῦσι πρᾶγματι πρὸς τὰς ἀνωτέρω περιγραφάς. Ἐνταῦθα, ὡς ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Ἀχρίδος⁶ καὶ οἱ Ψυχοσῶσαι τοῦ Ἀθῶν⁷, ἔχουσι καὶ τὸν «κάμπον» κεκοσμημένον οὕτως ὥστε μόνον τὸ ἱστορημένον μέρος τῆς εἰκόνης παραμένει ἐλεύθερον.

Ἐκ τῶν ἐπενδύσεων τούτων πολλαὶ ἔφερον, καθ' ἃ μᾶς πληροφοροῦσι τὰ αὐτὰ βρέβια, τὴν προσωπογραφίαν τοῦ δωρητοῦ. Διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἐπὶ τῆς ἐπενδύσεως τῆς Παναγίας τοῦ Smolensk τοῦ τέλους τοῦ 13' αἰῶνος, αἱ προσωπογραφίαι Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου καὶ Μαρίας τῆς Κομνηνῆς⁸. Οἱ δωρηταὶ παρίστανται εἰς τὰς κάτω γωνίας τῆς εἰκόνης μεταξὺ τῶν ἄλλων παραστάσεων τῆς περιφερείας. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην εἰκονίζονται οἱ δωρηταὶ καὶ εἰς

1 I. PETIT, Le Typicon de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, Izvestija de l'Institut Arch. Russe de Con/ple, VI 1900, σ. 118-119.

2 DU CANGE, *σαροῦντ* = χαλκός. Πρόκειται περὶ ὀρει-χαλκίνων εἰκόνων.

3 Εἰς τὰ κείμενα ἀπαντῶσι καὶ οἱ δύο τύποι: ἡ περιφέρεια καὶ τὸ περιφέριον.

4 FR. MICLOSICH - J. MUELLER, Acta et Diplomata

graeca medii aevi, Vienne 1860, τόμ. II, σ. 566, 568.

5 N. P. KONDAKOF, Μνημεῖα χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἀθῶν, Πετρούπολις 1902 (ρωσσιστί), κεφ. V, σ. 182-220. Τοῦ αὐτοῦ, Μακεδονία, Πετρούπολις 1909, πίν. V-XII.

6 N. P. KONDAKOF, Ἀθῶν, πίν. III, IV.

7 N. P. KONDAKOF, αὐτόθι, πίν. V, VI.

8 N. P. KONDAKOF, Εἰκονογραφία Θεοτόκου, σ. 202, εἰκ. 93.

τάς ἀκοσμήτους εἰκόνας¹ ὥς καὶ εἰς τὰ μεταλλικὰ τῶν Εὐαγγελίων καλύμματα². Ὡς γνωστὸν ὁ τύπος οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν συνήθη ἀναθηματικὴν εἰκονογραφίαν. Δὲν ἀποτελεῖ ὅμως κανόνα: εἰς ἓν τῶν ἀναθηματικῶν μωσαϊκῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης οἱ δωρεταὶ εἰκονίζονται παρὰ τὸν ἀγκῶνα καὶ τοὺς ὅμους τοῦ ἱερατικοῦ ἁγίου³.

Διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ San Samuele πρέπει νὰ καταλήξωμεν εἰς τὰ ἑξῆς:

Εἰς τὴν παλαιὰν καὶ θαυματουργὸν εἰκόνα τῆς Παναγίας Ἀρτωκοστᾶς ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἀνέθηκε, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1380-1383, μεταλλικὴν ἐπένδυσιν. Εἰς τὶ συνίστατο ἢ ἐπένδυσις αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ. Πιθανὸν νὰ ἦτο μεταλλικὴ περιφέρεια φέρουσα σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ διασωθέντα τρία εἰκονίδια. Πιθανὸν ὅμως ἢ δωρεὰ νὰ συνίστατο καὶ εἰς μόνον τὰ τρία εἰκονίδια.

Μετὰ πάροδον τεσσαράκοντα περίπου ἐτῶν, καταστραφείσης τῆς παλαιᾶς ἐπένδυσεως, διέταξαν οἱ Παλαιολόγοι τὴν ἀνακαίνισιν τῆς ἐσθῆτος (*μεταγενέσθαι σῆς εἰκόνης κόσμησιν*), ἣτις ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1425 ἐπὶ ἡγουμένου Θεοδούλου δι' ἐξόδων τῆς μονῆς καὶ τῶν πιστῶν. Ἐπὶ τῆς νέας ταύτης ἐπενδύσεως μετεφέρθησαν, διὰ λόγους εὐλαβείας, τὰ διασωθέντα τρία εἰκονίδια: Τὰ ὑπάρχοντα κάτωθεν τῶν εἰκονιδίων τούτων κενὰ ἐνισχύουσι τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ εἰκονίδια εἶναι προγενέστερα τῆς ἐσθῆτος⁴.

Ἡ εἰκὼν τῆς Ἀρτωκοστᾶς ἐπιζήσασα τόσων δηώσεων καὶ ἔτι σήμερον, μακρὰν τῆς Ἑλλάδος, μετὰ τόσης εὐλαβείας προσκυνουμένη, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀκμῆς ἑνὸς ἀγνώστου μέχρι σήμερον μοναστικοῦ κέντρου τῆς μεσαιωνικῆς Πελοποννήσου.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ

1 Βλ. προχείρως, P. LEMERLE, Sur la date d'une icône byzantine, Cahiers Archéologiques, τόμ. II, σ. 129-132 καὶ N. P. KONDAKOF, Ρωσικὴ εἰκὼν, Πράγα 1929 (ρωσιστί), τόμ. II σ. 121.

2 Βλ. κάλυμμα μονῆς Διονυσίου ἐν Ἀθῶν, ρουμανικῆς τέχνης: N. P. KONDAKOF, Ἀθῶν, σ. 202, εἰκ. 80.

3 Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, εἰκ. 77 καὶ A. GRABAR, Martyrium, II, Iconographie, σ. 88-90, εἰκ. 141, πίν. XXXI, 1.

4 Καὶ οὐχὶ μεταγενέστερα ὥς ὑποθέτει ὁ Βελοῦδος: L. PEROSA, Immagine, σ. 22.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΝ ΤΗ ΑΙΘΟΥΣΗ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
ΤΟΥ ΜΙΝΩΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΠΛΕΙΟΝΩΝ ΕΙΣΕΤΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΑΠΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΟΥ ΦΥΤΟΥ (ΔΙΟΣ ΑΝΘΟΣ)*

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ SIR ARTHUR EVANS εὐρέθη εἰς τὴν Δυτ. πτέρυγα αὐτοῦ, ὅπου καὶ τὰ ἱερὰ διαμερίσματα, ἡ περίφημος αἴθουσα τοῦ ἀλαβαστρίνου θρόνου.

Πέριξ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης ὑπάρχουν λίθινα θρανία, ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζωφόρος μὲ τοιχογραφίαν παριστῶσα, ὡς γράφει ὁ EVANS¹, «ἡνθισμένας καλάμους ἐπὶ ἐδάφους ἐκ κυματοειδῶν ὑπολεύκων καὶ βαθέως ἐρυθρῶν ἐναλλάξ ταινιῶν, αἱ ὁποῖαι δηλοῦν βραχῶδες τοπίον, κατὰ τὸν συνήθως χρησιμοποιούμενον ἐν τῇ Μινωικῇ τέχνῃ τρόπον».

Ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου καὶ μιᾶς θύρας ἀγούσης εἰς οἰκιακὸν βωμόν, παρίστανται δύο ζεύγη καθημένων γρυπῶν, οἱ ὅποιοι τρόπον τινὰ φυλάσσουν τὴν εἴσοδον πρὸς τὸ ἱερὸν καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου καθημένον βασιλέα - ἱερέα. Ὁ θρόνος εἶναι πιστοτάτη ἀπομίμῃσις ξυλίνου προτύπου. Ὁ Καθηγητὴς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ² διερωτᾶται μήπως προωρίζετο κατ' εὐθείαν διὰ τὴν ἰδίαν τὴν θεότητα, ἡ ὁποία διὰ τῶν προσευχῶν καὶ ἐπικλήσεων ἐλάμβανε θέσιν ἀόρατος ἐπ' αὐτοῦ.

Ὡς γνωστὸν ὁ Μίνως, ὁ μυθικὸς βασιλεὺς τῆς Κρήτης, ἦτο υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Εὐρώπης. Ἄν ἡ μυθολογία μᾶς διδάσκει ὅτι ὅλοι οἱ βασιλεῖς εἵλκον τὴν καταγωγὴν τῶν ἐκ τινος θεοῦ ἢ τοῦ Διὸς³, διὰ τὸν Μίνωα ἡ σχέσις αὕτη εἶναι ἀκόμη στενότερα.

Ὁ ΟΜΗΡΟΣ εἰς τὴν Ὀδύσειαν⁴ ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα:

*Τῇσι δ' ἐνὶ Κνωσός, μεγάλη πόλις, ἔνθα τε Μίνως
ἐννέωρος βασίλευε, Διὸς μεγάλου δαριστής*

Οὗτος ἀνὰ ἐννέα ἔτη συνωμίλει μετὰ τοῦ πατρὸς του, παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐλάμβανε τοὺς νόμους, οὓς ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς ὑπηκόους του.

Ἡ σχέσις λοιπὸν τοῦ Μίνωος καὶ Διὸς, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται, ἦτο ἄμεσος, ἐξ αὐτῆς δὲ ἀπέρρεεν ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τοῦ βασιλέως, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἡσκέϊτο εἰς τὴν αἴθουσαν ταύτην.

* Πρόδρομος ἀνακοίνωσις.

¹ ARTHUR EVANS, Palace of Minos, IV, 908.

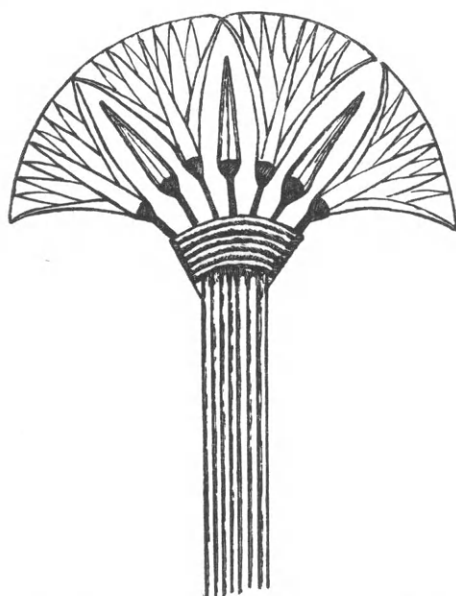
² ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ - MAX HIRMER, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, 1959, σ. 88.

³ RE² XV, 1893 (POLAND). Πρβλ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Διογενεῖς Βασιλεῖς, Studies presented to D. M. Robinson, σ. 126 ἐξ.

⁴ τ. 178 - 179.

*
* *

Ὡς ἀναφέρομεν εἰς προσφάτως δημοσιευθεῖσαν μελέτην μας¹, ἡ ζωγραφικὴ καὶ γενικῶς ἡ τέχνη τῆς Κρήτης εἶναι πλουσιωτάτη εἰς διακοσμήσεις δι' εἰδῶν φυτῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων σώζονται μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, συγκαταλεγόμενα μεταξὺ τῶν ἀποτελούντων καὶ σήμερον τὴν χλωρίδα τῆς Κρήτης. Κατὰ καιροὺς ἐγένοντο προσπάθειαι ἐπεξηγήσεως καὶ ταυτίσεως τῶν διαφόρων ἐν ταῖς τοιχογραφίαις ἢ τῶν ἐπὶ ἀγγείων καὶ ἀγαλμάτων ἀπεικονιζομένων φυτῶν, ἄλλοτε ἐπιτυχῶς καὶ ἄλλοτε οὐχί. Ἡ δυσκολία ἔγκειται κατὰ τὰς ἐπικρατούσας μέχρι σήμερον γνώμας εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οὐχὶ σπανίως ἡ ἀπόδοσις τῶν εἰκονιζομένων δὲν εἶναι ἀκριβής, ἀλλὰ πολλάκις σχηματικὴ ἢ καὶ μεικτὴ, προστιθεμένων δηλ. χαρακτήρων ἄλλων φυτῶν ἢ διακοσμήσεως ἀσχέτου πρὸς τοὺς φυτικούς χαρακτήρας τοῦ φυτοῦ, τοῦθ' ὅπερ παρακωλύει τὴν ἀκριβῆ ἀυτοῦ ἀναγνώρισιν.



Εἰκ. 1. Ἀπεικόνισις παπύρων ἐπὶ στήλης.
(Ἐξ αἰγυπτιακοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναοῦ τοῦ βασιλέως Σήθου τοῦ Α' εἰς Ἀβυδον.)

Ἐσκέφθημεν νὰ μελετήσωμεν ἀπὸ φαρμακοῖστορικῆς πλευρᾶς τὸ εἶδος τῶν ἀπεικονιζομένων φυτῶν, ἐφ' ὅσον τοῦτο καθίσταται δυνατόν, ἀρχόμεθα δὲ σήμερον ἀπὸ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

Ἐκαστον τῶν τμημάτων τῶν τοίχων αὐτῆς διακόπτεται εἰς τὸ μέσον, γράφει ὁ EVANS², ὑπότινος εἰδικοῦ χαρακτηριστικοῦ, τὸ μὲν ἐν ὑπὸ τοῦ ἐκ γυψολίθου θρόνου, τὸ δὲ ἄλλο ὑπὸ τῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἱερὸν ἀγούσης θύρας. Ἡ τοιχογραφία, ἡ ὁποία διεκόσμηι τοὺς τοίχους, παριστᾷ ὡς κύριον θέμα δύο ἐξηπλωμένους γρυπας, φυλάσσοντας, εἰς μὲν τὴν μίαν περίπτωσιν τὴν μορφὴν αὐτῆς τῆς ἰδίας τῆς

θεότητος καὶ τὰς ἱερὰς συντροφους τῆς, ἱσταμένας ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, εἰς τὴν ἄλλην δὲ τὸν θρόνον τιμῆς τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς ἐπὶ τῆς γῆς, τοῦ βασιλέως-ιερέως. Ἐκ τῶν γρυπῶν, αἱ μορφαὶ τῶν ὁποίων ἐπαναλαμβάνονται, ὁ πλεον καλῶς διατετηρημένος εἶναι ὁ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τῆς ὁδηγούσης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἱερὸν, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἔβλεπεν ἡ κεφαλὴ του.

Ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐγχρώμου παραστάσεώς του (EVANS, Palace IV, πῖναξ XXXII) τὸ σῶμα εἶναι χρώματος κιτρίνου, ἐνῶ ἡ οὐρὰ δεικνύει μίαν ἐλαφρῶς κυανῇν χοιρίαν. Τὰ ἐξωτερικὰ πετερά τοῦ λοφίου τοῦ θηρίου ἐνθυμίζουσιν τὰ τῆς τοιχογραφίας τοῦ βασιλέως-ιερέως. Ὁ κυανοῦς ὀφθαλμὸς παρουσιάζει εἰς τὸ ἄκρον μίμησιν τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ταῶ.

1 ΠΑΝ. Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 35, 1960, σ. 54-73 καὶ Ἀρχ. Φαρμακευτικῆς ἔτος

16ον, τεῦχος 3/4 (1960).

2 A. EVANS, Palace of Minos, IV, 910.

Τὰ πτερὰ φαίνονται καμπυλούμενα πέριξ μιᾶς ἐσωτερικῆς σπείρας ἐν σχήματι «Waz» ἢ ράβδου ἱεροῦ παπύρου μεταξὺ δύο σπειρῶν.

Ἀμφότερα αὐτὰ τὰ κρεμάμενα ἄνθη παπύρου, ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, ἀποδιδόμενα πλέον τυπικῶς, ὥς γράφει πάντοτε ὁ EVANS, καὶ ὁ ρόδαξ (ἢ πάπυρος ἐν κατόψει) εἰς τὴν σπείραν παρ' αὐτῷ, δεικνύουν μίαν σαφῆ σχέσιν πρὸς τὰς ὑπερθεῖν διακοσμητικὰς ταινίας τῶν προαναφερθεισῶν τοιχογραφιῶν τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

Ὁ EVANS¹ ἐξετάζων τὰ φυτὰ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων βλέπει εἰς αὐτὰ ἕνα συνδυασμὸν καλάμου φερούσης εἰς τὴν κορυφὴν ἄνθος παπύρου, εὐρίσκει δὲ εἰς αὐτὸν στοιχεῖα Αἰγυπτιακῆς ἐπιδράσεως.

Περαιτέρω λέγει: «Βλέπομεν τοὺς βλαστοὺς ἐπαναλαμβανομένους μὲ λαμπρὰ χρώματα κυανοῦν, κίτρινον καὶ πράσινον, ἀναπαριστοῦν δὲ τὰ τυπικὰ ραβδωτὰ φυλλώματα καλάμων, τὰ ὅποια εὐρίσκομεν σχετιζόμενα μὲ τὴν συστάδα θάμνων ὀπισθεν τῆς τοιχογραφίας τῶν γρυπῶν καὶ προσέτι παρὰ τὸν ἀργοναύτην, εἰς ἑτέραν σύγχρονον ζωφόρον, ἀναφερομένην ἐπίσης εἰς τὴν τελευταίαν ἀνακτορικὴν περίοδον.

Μεταξὺ τῆς ζωφόρου τῶν γρυπῶν καὶ ἐκείνης τοῦ ἀργοναύτου², ὑπάρχει ἀπ' εὐθείας σχέσις καὶ ταυτότης χρόνου βεβαιουμένη διὰ τῆς πρακτικῆς ταυτότητος τοῦ βάθους εἰς ἀμφοτέρας τὰς τοιχογραφίας. Εἰς τὴν τελευταίαν βλέπομεν ἐπίσης τὰς ἰδίας καλάμους μετὰ τοῦ ἄνθους παπύρου, ἔναντι τῶν ἰδίων κυματοειδῶν ταινιῶν λευκῶν ἐναλλάξ καὶ ἐρυθρῶν. Ὅμως ἂν καὶ τὸ αὐτὸ ἄνθος εἶναι αἰγυπτιάζον, ἢ γένεσις τῶν ἀκτίνων τῶν βλαστῶν αὐτῶν τῶν συνήθων φυτῶν δυνατὸν εἰς τὴν πραγματικότητα νὰ παρακολουθηθῇ εἰς τὴν Κνωσὸν εἰς τοὺς κλάδους τῶν φοινίκων τῆς MM III εἰκονογραφικῆς τέχνης».

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον ἵνα σημειωθῇ,—τονίζει ὁ EVANS—εἶναι ὅτι εἰς στενὸς παράλληλος τύπος φυτοῦ μὲ παρόμοιον σχέδιον χρώματος ἐμφανίζεται ἐπὶ κεραμεικῆς ἐκ τοῦ Ἀνακτόρου τοῦ Akhenaton εἰς τὸ Tell-el-Amarna, χρονολογούμενον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 14ου αἰῶνος π. Χ.³

Τὸ Αἰγυπτιακὸν στοιχεῖον τῶν βλαστῶν τούτων ὥς παρίστανται διὰ θυσάνων παπύρου καὶ πάλιν εἰς τὴν αἶθουσαν τοῦ θρόνου εἰς τὴν Κνωσὸν δὲν εἶναι δυνατόν, κατὰ τὸν EVANS, νὰ διαμφισβητηθῇ, ἀλλὰ τὰ ραβδωτὰ φύλλα αὐτὰ τὰ ἴδια δὲν εἶναι Αἰγυπτιακά. Αὐτὰ κατάγονται ἐκ μιᾶς ἀπεικονίσεως τῶν φύλλων φοίνικος, τὰ ὅποια ἐμφανίζονται ἤδη ἐπὶ τῶν πολυχρῶμων σχεδίων τῶν ἀγγείων τῆς MM IIa ἐποχῆς ἐκλαμβάνονται δὲ ὑπὸ τοῦ EVANS ὡς μία ὀλίγον ἀργότερον συνήθης διακόσμησις μορφῶν φυτῶν συνθέτου χαρακτῆρος⁴ ἐκ Κνωσιακῆς φαγεντιανῆς, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὰ ἱερὰ θησαυροφυλάκια (τέλος MM III). Τέλος συμπεραίνει ὅτι ὁ βλαστὸς ἐκ Tell-el-Amarna παριστᾷ αὐτὴν τὴν Μινωικὴν παράδοσιν.

Ὁ βοτανικὸς M. Möbius⁵ ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν εἰδικὴν ἔρευναν περὶ τὰς ἀπεικονίσεις φυτῶν εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τὴν κεραμεικὴν κατὰ τὴν Μινωικὴν ἐποχὴν, ταυτίζει ταῦτα ὁμοίως πρὸς τὰ ἄνθη παπύρου (*Cyperus papyrus* L.). Περιγρά-

¹ ἔ. ἀ. IV 910.

² ἔ. ἀ. σ. 890, εἰκ. 870.

³ ἔ. ἀ. σ. 912.

⁴ ἔ. ἀ. εἰκ. 963.

⁵ Möbius, JdI 1933, σ. 17.

φων τὸν πάπυρον ὁ MÖBIUS λέγει τὰ ἑξῆς: «Οὗτος φύεται εἰς ἔλη, ἀπὸ ξυλῶδες ρίζωμα, ἐξ οὗ ἐκφύονται εὐθεῖς βλαστοὶ ὕψους συνήθως 3 μ. καὶ πάχους 10 ἐκ. Εἰς τὰς τροπικὰς περιοχὰς τὸ ὕψος των γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερον. Εἰς τὴν βᾶσιν των περιβάλλονται ἀπὸ 9 ἢ περισσότερα φύλλα, τὰ ὅποια βραδύτερον γίνονται καστανὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ ὕψος οἱ βλαστοὶ δὲν φέρουν φύλλα, εἰμὴ μόνον εἰς τὸ ἄνω ἄκρον των, ὅπου ἐμφανίζονται 20 - 30 πράσινα λεπτὰ καὶ ὀξέα φύλλα. Τὰ φύλλα ταῦτα ἀρχικῶς εἶναι ὀρθία, ἀργότερον ἀποκλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Ἐκ τῆς μασχάλης ἐκάστου φύλλου φύονται πολλοὶ κλάδοι ἢ ἀνθοφόροι βλαστοί, τὸ σύνολον δὲ τούτων, ἕκ τινος σημείου ὁρώμενον, ἐμφανίζεται ὡς ὑπὸ ἀκτίνων σχηματιζόμενον σκιαδίων (φοῦντα). Δοθέντος ὅτι ἐξ ἐκάστου ἄξονος δύνανται νὰ ἐκφύονται μέχρι 10, τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ φυτοῦ σχηματιζόμενον ὀλικὸν σκιαδίων δύναται νὰ ἀποτελῇται ἀπὸ 200 - 300 ἀκτίνων. Κάθε ἀκτίς ἢ ἀνθοφόρος βλαστὸς περιβάλλεται κάτωθεν μέχρι ὕψους 3 ἐκ. ὑπὸ σωληνωτῆς λευκωπῆς θήκης καὶ σχηματίζει ἄνωθεν τρία λεπτότατα πράσινα φύλλα, τὰ ὅποια ἐμφανίζονται τόσον πλησίον πρὸς ἄλληλα, ὥστε νὰ φαίνονται ὡς ἀπόληξις τοῦ ἀνθοφόρου βλαστοῦ.

Τὸ στάδιον αὐτὸ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ριπιδοειδὲς σχῆμα τῶν τύπων (μοτίβων) τοῦ παπύρου, τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν φύσιν, ὅταν ὁ πάπυρος εὗρηται εἰς νεαρὰν ἡλικίαν.

Ἀργότερον ἐπεκτείνεται τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀνθοφόρου βλαστοῦ, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἄκρον φέρει τρία φύλλα μήκους 15 ἐκ. περίπου καὶ ἐκφύεται ἀπὸ τὸν ἄξονά του βλαστὸς μήκους 1 ἐκ., ὁ ὁποῖος φέρει μικρὸν ἀνθοφόρον κλάδον μήκους 2 - 3 χλστ.

Οἱ ἀνθοφόροι βλαστοὶ χαρακτηριζόμενοι ὡς ἀκτίνες ἔχουν μήκος 30 ἐκ., ἀλλ' εἶναι λεπτότατοι, οὕτως ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ διατηρηθοῦν εὐθεῖαι. Αὗται καμπυλοῦνται πρὸς λεπτότατον τόξον καὶ παρουσιάζουν μορφὴν πίδακος πρὸς τὰ ἔξω.

Διατί—συνεχίζει—οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι δὲν μετεχειρίζοντο τὴν τελευταίαν αὐτὴν εἰκόνα τοῦ πίδακος, ἀλλ' ἐκείνην τοῦ ριπιδίου, ἐξηγεῖται βοτανικῶς πιθανῶς ἐκ τοῦ ὅτι ὁ πάπυρος ἐκόπτετο ὅτε εὗρίσκετο εἰς νεαρωτέραν ἡλικίαν, ὅτε καὶ ἐσχημάτιζε ριπιδίον».

Περαιτέρω φρονεῖ ὅτι ἡ Κρήτη ἀσφαλῶς τὸν παρέλαβεν ἐκ τῆς Αἰγύπτου, παραδέχεται ὅμως ὅτι εἶναι δυνατόν οἱ Κρήτες καλλιτέχναι νὰ τὸν ἐγνώρισαν ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως δι' ἐπισκέψεώς των εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ὅτι πάντως πιθανῶς ἔμεινεν εἰς αὐτοὺς ξένη ἢ κυρία τοῦ φύσις, διότι οὗτοι οὐδαμοῦ τὸν ἔχουν παραστήσει φυσικῶς. Συνεχῶς καὶ περισσότερον τὸν ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰ διαφόρων εἰδῶν διακοσμητικὰ των σχέδια.

Ὁ πάπυρος ἀναγνωρίζεται, κατὰ τὸν ἴδιον πάντοτε, εἰς αὐτὰ ἐκ τῶν ὀρθίως ἰσταμένων ριπιδίων.

Ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας μὲ τὸν πίθηκον¹ (εἰκ. 2), ὁ ὁποῖος τρέχει μεταξὺ τῶν βλαστῶν τῶν παπύρων καὶ τοὺς λυγίζει τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον, διαπιστοῖ ὅτι τὰ κατώτερα μέρη τοῦ καλάμου δὲν διατηροῦνται τελείως, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ ὡς ὀρθῶς παριστάμενα ἄνευ φύλλων καὶ φέροντα μόνον ἓν ριπιδίον.

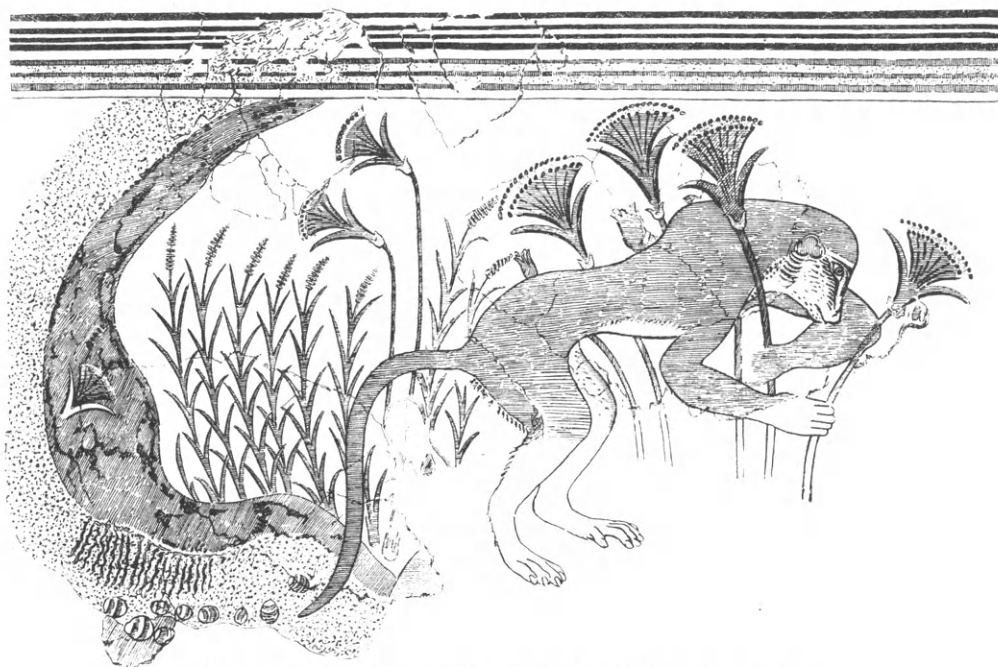
¹ EVANS, Palace of Minos, II, 451, εἰκ. 264.

Διὰ τὴν τοιχογραφίαν τῶν γρουπῶν¹ (εἰκ. 4) παρατηρεῖ ὅτι ἡ κάλαμος ἐσφαλμένως παρίσταται μετὰ φύλλων ἀπὸ τῆς βάσεως μέχρι τῆς κορυφῆς.

Τὸ ἴδιον σφάλμα βλέπει ἐπίσης εἰς τὴν τοιχογραφίαν² μὲ τοὺς καθημένους πιθήκους, ὅπου ἕκαστος τῶν καλάμων, οἵτινες φέρουν 3 ριπίδια, κάμπτονται ἐπίσης κατ' ἀφύσικον(;) ἔνθεν κάκειθεν τρόπον.

Μικροὺς κιτρίνους κλώνους μεταξὺ τῶν φύλλων τοὺς θεωρεῖ ὡς καθαρῶς διακοσμητικῆς φύσεως.

Παρὰ τὴν ομάδα τῶν ριπιδίων, ἀριστερὰ εἰς τὴν κάτω γωνίαν τῆς τοιχογρα-



Εἰκ. 2. Ἐκ τῆς τοιχογραφίας τοῦ βηματίζοντος πιθήκου.

φίας, συμπληροῖ ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἴσως ἤθελε νὰ παραστήσῃ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον βλέπει κανεὶς λοξῶς ἐκ τῶν ἄνω, πρὸς μίαν πυκνὴν διάταξιν τοῦ φυτοῦ.

Εἰς πάπυρον, συνεχίζει πάντοτε ὁ Μῶβιους, ἀνήκουν καὶ τὰ τεμάχια τὰ ὅποια ὁ EVANS³ ἀπεικονίζει καὶ τὸ ἡμινεφωγμένον ἄνθος, τὸ ὅποιον βλέπει ὡς ἐν κιτροειδές.

Διὰ τὸ ἐμπίεστον χαλκοῦν ἐγχειρίδιον⁴ τὸ ὁποῖον παριστᾷ σκηνὴν πλησίον ποταμοῦ, ὅπου κυνηγοῦνται ἄγριαι γαλαῖ ἐν μέσῳ συστάδος παπύρου, λέγει ὅτι μᾶς δεικνύει ὅτι ὁ καλλιτέχνης δὲν ἔχει καμμίαν ἀντίληψιν αὐτοῦ, τοῦ πῶς δηλ. ὁ πάπυρος ἐμφανίζεται πραγματικῶς, διότι ἀπὸ ἓνα διμερῆ κάλυκα ἀναφύονται ἕξ βλαστοί, ἕξ ὧν οἱ τέσσαρες φέρουν τὸ γνωστὸν ἄνθος τοῦ παπύρου, ἐνῶ οἱ δύο φέρουν ὠοειδῆ μὴ ἡνεφωγμένα ἄνθη, οὕτως ὥστε ἐνταῦθα νὰ ἀναγνωρίζεται ὁ πάπυρος ἐκ τῶν ριπιδίων καὶ ἐκ τοῦ τοπίου.

Εἰς τὴν κεραμευτικὴν ἢ διακοσμητικὴν παράστασιν ἐμφανίζεται ἐν μέρει διὰ

¹ Βλ. ἀπεικόνισιν ἐν Antiq. Crét. III, πίν. 8 καὶ EVANS, Palace of Minos, IV εἰκ. 895.

² A. EVANS, Palace of Minos, II, πίν. 10.

³ Αὐτόθι σ. 465 εἰκ. 275 B καὶ C.

⁴ KARO, Myk. Schachtgräber ἀριθ. 765, εἰκ. 93 - 94. BOSSERT, Alt Kreta³, εἰκ. 170 1 K.i.B. 1.

τῆς προσθέσεως νέων τύπων (μοτίβων) καὶ ἐν μέρει ἐπὶ μιᾷ ἀπλοποιήσεως. Εἰς τὸ πρῶτον σημεῖον φαίνεται ὁ κάλυξ νὰ τονίζεται ἐντονώτερον καὶ διαγράφεται μεμονωμένος¹ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν λωτόν, παρίσταται δὲ μὲ τρία φύλλα, αἱ ἀκτίνες τοῦ ριπιδίου ἔχουν ἐξαφανισθῇ τελείως ἢ ἐν μέρει καὶ ἔχουν ἀντικατασταθῇ διὰ κυκλικῶν καμπυλῶν, ἐνῶ αἱ τελεῖαι εἰς τὰ ἐσωτερικὰ χεῖλη ἔχουν ἀντικατασταθῇ μὲ βραχείας ἀκτινωτῶς διηκούσας γραμμὰς.

Αἱ τελεῖαι θὰ ἠδύναντο ἀκόμη νὰ μετατεθοῦν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ριπιδίου ἢ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ δύο παρεντιθεμένους «ὀφθαλμούς». Παραδείγματα τῆς ἀπλοποιήσεως παριστᾷ ἐν ἀγγεῖον² ἐκ Κνωσοῦ (ΥΜ II), εἰς τὸ πεδῖον τοῦ κοσμήματος τοῦ ὁποίου ζωγραφίζονται μόνον τὰ περιγράμματα τοῦ ριπιδίου, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τούτου πληροῦται ἀπλῶς διὰ μέλανος χρώματος, προστίθεται δὲ πρὸ τῆς καμπύλης σειρὰ τελειῶν.

ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΠΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΟΥ ΦΥΤΟΥ

Ἐξετάζοντες λεπτομερέστερον τὰς τοιχογραφίας τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου, τὴν ζωφόρον τοῦ ἀργοναύτου καὶ τὰς λοιπὰς τοιχογραφίας ἢ ἀγγεῖα ἔνθα τὸ φυτὸν, τὸ χαρακτηρισθὲν ὡς πάπυρος ἢ ὡς συνδυασμὸς καλάμου μετ' ἄνθους παπύρου, δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν ἐπὶ τῶν ταυτίσεων τῶν ἐν λόγῳ φυτῶν τῶν γενομένων ὑπὸ τοῦ EVANS ἢ τοῦ MÖBIUS, οὔτε νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ εἰκόνης φυτοῦ ἐξωγραφισμένου διὰ συνδυασμοῦ τῶν χαρακτηριστικῶν πλειόνων φυτῶν.

Ὅταν ἐπεσκέφθην κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1959 τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ Ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, καταπληκτικὴν ἐντύπωσιν προεκάλεσεν εἰς ἡμᾶς ἡ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὁμοιότης τοῦ εἰκονιζομένου φυτοῦ, ἀπὸ βοτανικῆς πλευρᾶς, πρὸς φυτὸν τοῦ γνωστοῦ σήμερον γένους ὀνομαζομένου *Διὸς ἄνθος* ἢ *Διόσανθος* καὶ λατινιστὶ *Jovis flos* ἢ *Dianthus* καὶ κοινῶς *γαρουφαλιά*, *γαρουφαλιά* καὶ *μοσχοκαρφιά*.

Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος τοῦ φυτοῦ, γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ τῶν κλασσικῶν τῆς ἀρχαιότητος χρόνων, θὰ ἔδει νὰ ἔχῃ κάποιαν σχέσιν πρὸς τὸν Δία, ἐξ οὗ εἴλκε καὶ τὸ ὄνομα, οὐχ ἥττον οὐδαμοῦ ἀναφέρεται τι περὶ αὐτῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ βιβλιογραφίᾳ.

Ἡ παρουσία τῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ θρόνου τοῦ Μίνως ἔνθεν κἀκεῖθεν τοῦ θρόνου ἀποκλειστικῶς ἀπεικονιζομένων καὶ προσομοιαζόντων πρὸς τὸν Διόσανθον ἀνθέων καὶ ἡ ιδιότης τοῦ Μίνως, ὡς υἱοῦ τοῦ Διός, μᾶς ἐγέννησε τὴν σκέψιν τῆς λεπτομερεστέρας μελέτης τοῦ θέματος τοῦ ταυτισμοῦ τῶν ἐν λόγῳ φυτῶν πρὸς τὸν Διόσανθον, πολλὰ εἶδη τοῦ ὁποίου αὐτοφύονται ἢ καλλιεργοῦνται ἐν Κρήτῃ ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον.

Ὁ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ³ ἀναφέρει ὅτι τὸ Διὸς ἄνθος ἀνήκε εἰς τοὺς ὀλίγους καλλιεργουμένους θάμνους, τοὺς χρησιμοποιουμένους διὰ τὴν κατασκευὴν στεφάνων. Τὰς ρίζας του χαρακτηρίζει ξυλώδεις⁴, τὸ δὲ φυτὸν μικρόφυλλον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δένδρα καὶ τοὺς θάμνους⁵. Διὰ τὰ ἄνθη του λέγει ὅτι ἦσαν ἄοσμα⁶, ἐμφανι-

1 EVANS, ἔ. ἀ. II, 401, εἰκ. 231, K. i. B. 84, 12.

2 EVANS, ἔ. ἀ. II 413, εἰκ. 239.

3 Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι VI 1, 1 καὶ 6, 1.

4 ἔ. ἀ. VI 6, 11.

5 ἔ. ἀ. VI 1, 1.

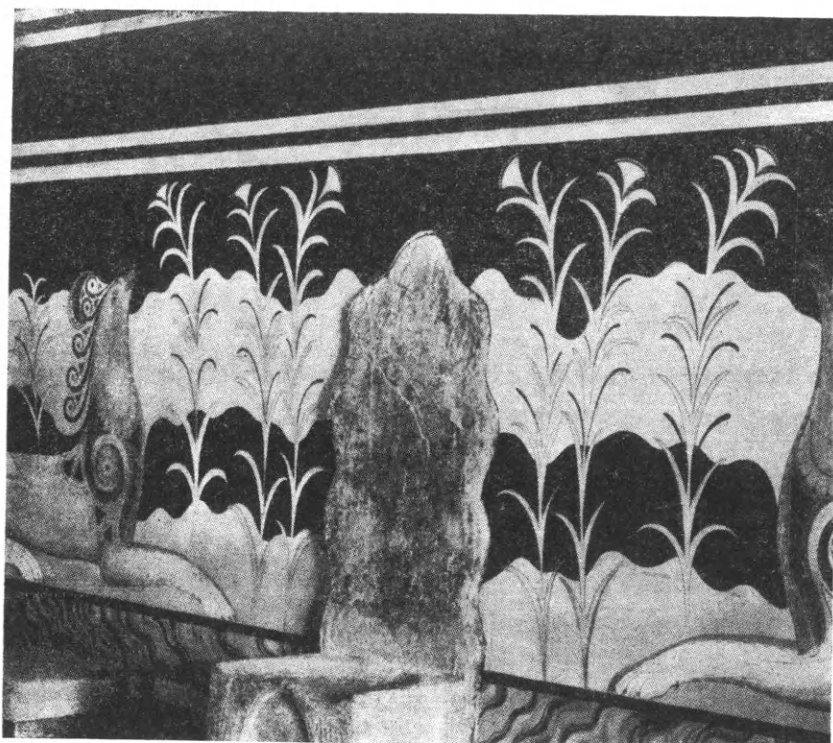
6 ἔ. ἀ. VI 1, 1.

ζόμενα ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τῶν μέσων Σεπτεμβρίου¹. Τὸν ἀναφέρει ὡς πολλαπλασιαζόμενον διὰ σπερμάτων².

Ὁ ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ, ὡς ἀναφέρει ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ³, καταλέγει τοῦτον μεταξὺ τῶν ἀνθέων τῶν φυομένων εἰς κήπους, δι' ὧν κατασκευάζουν στεφάνους, τὸν χαρακτηρίζει δὲ ὡς εὐειδὲς⁴ καὶ ἄοσμον⁵ ἄνθος.

Ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ⁶ ὡσαύτως τὸν χαρακτηρίζει ἄοσμον.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Κ. SPRENGEL⁷ νομίζει ὅτι ὁ Διόσανθος τοῦ Θεοφράστου εἶναι ὁ *Dianthus arboreus* L. καὶ τοῦτο συνάγει ἐκ τοῦ ὅτι τόσοι εἰς τὴν Κρήτην ὅσον



Εἰκ. 4. Ὁ θρόνος τοῦ Μίνως μετὰ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς αἰθούσης· τὰ ἐπ' αὐτῶν φυτὰ ὁ «Διόσανθος».

καὶ εἰς τὰς νήσους οὗτος μετὰ τοῦ *Dianthus fruticosus* L. εἶναι λίαν προσφιλῇ ἄνθη καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ τότε (1822) πρὸς κατασκευὴν στεφάνων.

Εἰς τὸ ἐν RE², V στ. 1082, ἄρθρον *Διὸς ἄνθος* (OLCK), ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω στηριζόμενον, ἀναφέρεται ὅτι οὕτως ἐξηγεῖται κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα, διότι ἡ Κρήτη παίζει πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὸν μῦθον τοῦ Διός. Σημειοῦται ὁμως ὅτι ὁ *D. arboreus* L. ἔχει εὐχάριστον ὄσμήν.

Ὁ C. FRAAS⁸ θεωρεῖ ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διελάμ-

1 ἔ. ἀ. VI 8, 3.

2 ἔ. ἀ. VI 6, 11.

3 XV 684b.

4 Ἐκ τούτου παλαιότερον ἀνεγίνωσκον *εὐώδης*.

5 XV 680e.

6 Hist. Nat. XXI 67.

7 Erläuterungen zu Theophrasts naturgeschichte, 1822, σ. 237.

8 Synopsis plantarum florae classicae, 1845, 108.

βάνοντο πλείονα είδη φυόμενα είς τὰς ἑλληνικὰς νήσους, γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄγρια γαρούφαλα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συνηθέστερα εἶναι ὁ *D. serratifolius* SIBTH., ὁ *D. rubescens* SIBTH. καὶ ὁ *D. biflorus* BORRY-CHAMB.

Πάντως ἐκεῖνο ὅπερ ἐδημιούργει ποιὰς τινὰς ἀμφιβολίας ἦτο ὁ χαρακτηρισμὸς τούτου ὡς ἀόσμου (Θεόφραστος, Πλίνιος κ. ἄ.), ἐνῶ πολλοὶ τῶν καλλιεργουμένων Διοσάνθων εἶναι ἀρωματικώτατοι.

Υπάρχει ὁμως καὶ ἀριθμὸς Διοσάνθων ἀόσμων, οἱ οἱ *D. silvaticus* WULFEN καὶ *D. caryophyllus* v. *inodorus* L.

Κατὰ τὸν ΗΣΥΧΙΟΝ¹, στηριζόμενον εἰς τοὺς περὶ τὸν ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΝ², καὶ τὸν ΣΟΥΙΔΑΝ³ φέρεται τοῦτο ὡς ἀκανθῶδες φυτόν, χρησιμοποιούμενον ἐν τῇ μαγειρικῇ, τοῦθ' ὅπερ ἀποδίδεται κατὰ τὸν ΟΛΣΚ⁴ εἰς λάθος, τοῦ «ἀνθῶδες» ἀποδοθέντος εἰς «ἀκανθῶδες».

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΔΙΟΣΑΝΘΟΙ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα «ΔΙΟΣΑΝΘΟΣ» περιλαμβάνεται γένος φυτῶν ἡμιθαμνωδῶν τῆς οἰκογενείας τῶν *Caryophyllaceae*, ἅτινα κέκτληνται ἄνθη μονήρη ἢ ἀνὰ δέσμας.

Ἑλληνικὰ είδη τούτων, πολλὰ τῶν ὁποίων αὐτοφύονται ἢ καλλιεργοῦνται καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ, εἶναι τὰ:

1. — *Dianthus Juniperinus* SM. με ἄνθη 1-3, ὠχρορρόδινα ἐπὶ βραχέος ποδίσκου, με βράκτεια κάλυκος 4 - 6, με φύλλα ὀξέως νύσσοντα καὶ λείους βλαστούς.
Φύεται ἐπὶ βράχων τῆς Κρήτης.
2. — *Dianthus fruticosus* L. με φύλλα προμήκως γραμμοειδῇ, ἀμβλέα. Ἡ στεφάνη ἐρυθρά, τὰ βράκτεια τοῦ κάλυκος 8 - 10 ἀντωοειδῇ ὀξέα, τρεῖς βραχύτερα τοῦ κάλυκος.
Φύεται ἐπὶ βράχων ἐν Κρήτῃ, Κεφαλληνίᾳ καὶ νήσοις τοῦ Αἰγαίου.
3. — *Dianthus arboreus* L. (= *D. creticus* TSCH.) με φύλλα στενότερα, γραμμοειδῇ ὀξέα, στεφάνην ροδόχρουν, παρὰ τὴν βάσιν ζωηροτέρου χρώματος, με βράκτεια κάλυκος 12 - 20, ἐξ ὧν τὰ κατώτερα ὀξέα, τὰ ἀνώτερα ὀλίγον ἀμβλέα, τρεῖς ἕως τετράκις βραχύτερα τοῦ κάλυκος.
Φύεται εἰς Κρήτην, Κυκλάδας καὶ Πελοπόννησον (Μεσσηνίαν).
4. — *Dianthus epiroticus* HAL. Ἔχει ἄνθη διατεταγμένα κατὰ πολυάριθμα κεφάλια, σπανίως μονήρη, βλαστὸν 20 ἐκ. βραχέως χνοώδη, φύλλα γραμμοειδῇ. Τὰ πέταλα τῆς στεφάνης σφηνοειδῶς ἀντωοειδῇ, ὀδοντωτά, ἀσθενῶς ἐρυθρὰ με λευκὰς κηλίδας, κάτωθεν ὑποκίτρινα.
Ἐντὸς δασῶν ἐν Ἡπείρῳ.
5. — *Dianthus armeria* L. Ἄνθη με πέταλα ἀσθενῶς ἐρυθρὰ, περίβρωτα, μήκους 4-5 χλστ., κάλυκα πυκνῶς χνοώδη 13 - 15 χλστ., λέπια κάλυκος ὠοειδῶς λογχοειδῇ με ἀθέρα λογχοειδῇ, βλαστὸν χνοώδη πολὺκλαδὸν καὶ φύλλα πλάτους 1 - 3 χλστ., με 3 - 5 νεῦρα.
Ἐπὶ βράχων καὶ ἐντὸς δασῶν Μακεδονίας, Θράκης καὶ Ἀλβανίας.
var. uniflorus R. καὶ F. με ἓν ἄνθος.
var. leiocalyx DEG., με λείον κάλυκα.
var. glaber SCH., με βλαστὸν μόνον κατὰ τὸ ἄκρον χνοώδη.

1 Ἐν λ. Διὸς ἄνθος.

2 ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, Φυτῶν Ἱστορίαι VI 6, 11.

3 Ἐν λ. Διὸς ἄνθος.

4 RE² V, 1083.

6. — *Dianthus armeriastrum* WOLF. Ἀνθὴ μὲ πέταλα 8-10 χλστ., ἐρυθρὰ μὲ λευκὰς κηλίδας, κάλυκα μήκους 16 - 20 χλστ., βλαστὸν ἄνω χνοώδῃ πολύκλαδον καὶ φύλλα γραμμοειδῶς λογχοειδῇ τρίνευρα, ὀξέα, χνοώδη.
Ἐντὸς δασῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ.
7. — *Dianthus corymbosus* VEL. Ἀνθὴ κατὰ δέσμας, πέταλα τριγωνικῶς ὀδοντωτά, ἐρυθρά, φύλλα γραμμοειδῶς λογχοειδῇ μὲ βραχυτάτους κολεοὺς καὶ βλαστὸν ἀπλοῦν ἢ εἰς τὸ ἄκρον διχοτομικῶς κλαδώδη καὶ χνοώδη.
Ἐντὸς ἀγρῶν ἐν Μακεδονίᾳ, Θράκῃ καὶ Θεσσαλίᾳ.
8. — *Dianthus tenuiflorus* GRIS.
9. — *Dianthus viscidus* CH. καὶ BORY. (D. Pubescens var. fasciculatus GRIS.).
10. — *Dianthus tymphresteus* HELDR. καὶ SART.
11. — *Dianthus Formanekii* BORB.
12. — *Dianthus Haynaldianus* BORB.
13. — *Dianthus stenopetalus* GRIS.
14. — *Dianthus brachyzonus* BORB. καὶ FORM.
15. — *Dianthus lateritius* HAL.
16. — *Dianthus cruentus* GRIS.
17. — *Dianthus quadrangulus* VEL.
18. — *Dianthus turcicus* VEL.
19. — *Dianthus Holzmannianus* HELDR. καὶ HAUS.
20. — *Dianthus androsaceus* HAY.
21. — *Dianthus pinifolius* S. S.
22. — *Dianthus lybus* BOISS.
23. — *Dianthus samaritanus* HELDR.
24. — *Dianthus biflorus* S.S. Ἐχει ἄνθη ἀνὰ 1 - 2, σπανίως 2 - 4, ἐπιφυῇ. Ἡ στεφάνη των βαθέως ἐρυθρὰ κάτωθεν κιτρίνη, ὁ κάλυξ των ὠχροπράσινος μήκους 18-20 χλστ., ὁ βλαστός των 60 ἐκ. τετραγωνικός, τὰ δὲ φύλλα τῆς βάσεως μηριγγοειδῇ.
Ὑπαλπιτικαὶ περιοχαὶ Μακεδονίας, Στερεᾶς καὶ Πελοποννήσου.
25. — *Dianthus multinervius* GRIS.
26. — *Dianthus scardicus* WETTST.
27. — *Dianthus glutinosus* BOISS. καὶ HELDR.
28. — *Dianthus deltoides* L. Ἀνθὴ μονήρη, πολυάριθμα, μὲ στεφάνην πορφυρεᾶν, ὀδοντωτὴν μὲ λευκὰς κηλίδας, τὰ φύλλα τοῦ βλαστοῦ γραμμοειδῇ πλάτους 2 χλστ., τὰ τῶν ἀγόνων βλαστῶν ἑλλειπτικῶς λογχοειδῇ, ἀμβλέα, τρίνευρα, τραχέως βλεφαριδωτά.
Εἰς λιβάδια Μακεδονίας, Ἀλβανίας, Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας.
29. — *Dianthus aridus* JKA.
30. — *Dianthus multipunctatus* SER. Ἀνθὴ μονήρη, πέταλα ροδόχροα ὀδοντωτά, κάλυξ μὲ ἑλαφρὰ θηλώδη στίγματα, φύλλα γραμμοειδῇ τρίνευρα· φυτὸν μὲ πολλοὺς τετραγωνικοὺς βλαστούς.
Ἐπὶ βράχων ἐν Κρήτῃ.
31. — *Dianthus haematocalyx* BOISS. καὶ HELDR.
32. — *Dianthus rhodophaeus* DAVID.
33. — *Dianthus Mercurii* HELDR.
34. — *Dianthus gracilis* S. S.

35. — *Dianthus xanthianus* DAVID.
36. — *Dianthus diffusus* S. S. (*D. pubescens* var. *flabratus* BOISS.). Ἀνθη ἀνὰ 2 ἢ 3, σπανάτως μονήρη, πέταλα ἐρυθρά, ὀδοντωτά, κάτωθεν κίτρινα, κάλυξ λεῖος μήκους 12 - 15 χλστ., φύλλα γραμμοειδῆ, τρίνευρα καὶ λεῖα, βλαστοὶ ἄπλοῖ, λεῖοι καὶ ἐλαφρῶς χνοώδεις. Ἐπὶ βράχων ἐν Θεσσαλίᾳ, Πάρνηθι, Ἀχαΐᾳ, Εὐβοίᾳ καὶ νήσοις τοῦ Αἰγαίου.
37. — *Dianthus pubescens* S.S. Ἀνθη μονήρη ἢ καὶ ἀνὰ δύο, στεφάνη ἐρυθρὰ κάτωθεν κιτρίνη, κάλυξ λεῖος ἢ ἀδενωδῶς χνοώδης, μήκους 15 - 20 χλστ., φύλλα γραμμοειδῆ, τρίνευρα, βλαστοὶ ἀδενώδεις. Ἐπὶ ὄρεινῶν βράχων ἐν Μακεδονίᾳ, Ἀττικῇ, Εὐβοίᾳ καὶ Πελοποννήσῳ.
38. — *Dianthus chalcidicus* HAL.
39. — *Dianthus tripunctatus* S.S. Φυτὰ μονοετῆ, μὲ στεφάνην ἐκ πετάλων ἀκτινοειδῶς σφηνοειδῶν, ὀδοντωτῶν, ὑποκιτρίνων, μὲ τέσσαρα βράκτεια ὑμενώδη καὶ μὲ κράσπεδα ὑαλώδη, κάλυκα θηλώδη καὶ φύλλα γραμμοειδῆ, τρίνευρα, μὲ λίαν βραχεῖς κολεοὺς. Εἰς ξηροὺς ἀγροὺς Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ νήσων τοῦ Αἰγαίου.
40. — *Dianthus sphacioticus* BOISS. καὶ HELDR. Ἀνθη μονήρη, στεφάνη μὲ πέταλα ἀντωειδῆ σχεδὸν ἀκέραια, ὠχρῶς ἐρυθρά, βλαστοὶ χαμηλοὶ ὕψους 2 - 7 ἐκ., μὲ φύλλα μικρὰ τραχέα. Εἰς Ἀλικιὴν περιοχὴν τῆς Κρήτης.
41. — *Dianthus serratifolius* S. S.
42. — *Dianthus arrostii* PRESL. (= *D. caryophyllus* PIERI).
43. — *Dianthus inodorus* KERN. (= *D. silvestris* ssp. *eusilvestris* HAY., *D. caryophyllus* var. *inodorus* L.). Βλαστὸς βραχύς, ὀδόντες κάλυκος ὠοειδεῖς, λογχοειδεῖς, λεῖοι, στεφάνη ζωηρῶς ροδόχρους ὀδοντωτή, φύλλα πράσινα, γραμμοειδῆ, ὀξέα. Ἐπὶ βράχων ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλίᾳ, Ἡπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ.
44. — *Dianthus Sündermanni* BORN.
45. — *Dianthus minutiflorus* HAL.
46. — *Dianthus xylorrhizus* S.S. Στεφάνη μὲ πέταλα ὠχρολευκα, ἀμβλέως ὀδοντωτά, κάλυκα μήκους 25 χλστ., φύλλα γραμμοειδῆ τρίνευρα μὲ κολεοὺς ἰσομήκεις πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ βλαστοῦ, ὅστις εἶναι ἄπλοῦς, ὕψους 8 - 25 ἐκ. Ἐπὶ βράχων ἐν Κρήτῃ καὶ Καρπάθῳ.
47. — *Dianthus pallens* S. S.
48. — *D. crinitus* S. S.
49. — *D. rhodius* RECH. FILS.
50. — *D. rupicola* BIV. Μὲ πέταλα τῆς στεφάνης ὀδοντωτά.
51. — *Dianthus cinnamomeus* S. S. Μὲ στεφάνην κάτωθεν βυσινόχρουν, 4 πλατέως ἀκτινοειδῆ βράκτεια καὶ κάλυκα μήκους 2 χλστ. Βλαστὸς ὕψους 20 - 30 ἐκ. Ἐπὶ ξηρῶν βράχων ἐν Λακωνίᾳ καὶ Νάξῳ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν περιεγράψαμεν δι' ὀλίγων τὰ ἐν Κρήτῃ καὶ νήσοις φυτόμενα, ὥς καὶ τὰ κατὰ τὴν γνώμην μας ἔχοντα σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν ἐξήγησιν τοῦ ἡμετέρου θέματος.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἐκ τῶν μέχρι σήμερον γραφέντων, τὸ ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ θρόνου φυτὸν χαρακτηρίζεται ὡς συνδυασμὸς δύο φυτῶν ἥτοι παπύρου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἄνθος, μετὰ βλαστοῦ καλάμου.

Γενικῶς ὁ MÖBIUS παρατηρεῖ διὰ τὸ ἄνθος τοῦ παπύρου, ὡς τοῦτο εἰκονίζεται εἰς τοιχογραφίας καὶ ἀγγεῖα, ὅτι δὲν ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἐν Κρήτῃ καὶ τοῦτο διότι οἱ Κρηῖτες καλλιτέχναι, γνωρίσαντες τὸ πρότυπον τοῦ παπύρου ἐξ ἐπισκέψεως εἰς Αἴγυπτον, δὲν ἠδυνήθησαν οὐδαμοῦ νὰ τὸ παραστήσουν φυσικῶς, ἀναγνωρίζεται δὲ οὗτος εἰς τὴν Μινωικὴν καλλιτεχνίαν ἐκ τῆς ἐν εἵδει ριπιδίου μορφῆς του.

Αὕτῃ αὕτῃ ἡ περιγραφὴ τοῦ παπύρου ὑπὸ τοῦ MÖBIUS καταδεικνύει σαφῶς ὅτι οὗτος, ὡς βοτανικός, δὲν ἀναγνωρίζει ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν του τὸ φυτὸν, ἀλλ' ἀπλῶς σημειοῖ ὅτι διαφαίνεται ἡ ταυτότης του ἐκ τῆς ὡς ριπιδίου μορφῆς του.

Ἡ κάλαμος ἐξ ἄλλου δὲν ἔχει βλαστὸν μετὰ ἀντιθέτων φύλλων, κέκτηται δὲ καὶ γόνατα (κόμβους) σαφῶς ἀφοριζόμενα.

Ἡ παρατήρησις τοῦ MÖBIUS εἶναι ἀκριβῶς ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών μας, ὅτι τὸ ὡς ἄνω φυτὸν δὲν εἶναι ὁ πάπυρος ἐν συνδυασμῷ μετὰ καλάμου, φυτὸν αἰγυπτιακόν, ὅπερ ἡ Μινωικὴ τέχνη ἐδανείσθη ἐξ Αἰγύπτου, ἀλλὰ καθαρῶς ἐλληνικὸν τοιοῦτον καὶ δὴ ὁ Διόσανθος, οὗτινος παραστάσεις ἀπαντῶνται ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν, ἐπὶ ἀγγείων, ἴσως καὶ ἐπὶ νομισμάτων, ἡ δὲ τέχνη των εἶναι πηγαία ἐλληνικὴ καὶ οὐχὶ ξένης προελεύσεως.

Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ θρόνου παρατηροῦνται βλαστοὶ μὲ ἄνθη μονήρη καὶ φύλλα σαφῶς ὑπενθυμίζοντα τὸν Διόσανθον. Αἱ ἐπὶ τῆς στεφάνης του τελεῖαι ἀφοροῦν προφανῶς εἰς τὴν παραστάσιν τῶν ὁδόντων τῶν πετάλων τῆς στεφάνης.

Αὐτὸ τοῦτο παρατηρεῖται καλύτερον εἰς τοὺς διοςάνθους, τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὸν λαιμὸν τοῦ γρυπός, ἔνθα τὰ ἐκ τοῦ κάλυκος ἐξερχόμενα πέταλα φέρουν κατὰ μῆκος τῶν πετάλων γραμμὰς ἐφ' ὧν ἡ τελεία.

Ἐκεῖνο ὅπερ δέον νὰ σημειωθῇ εἶναι τὸ ὅτι ὠρισμένα φύλλα ἐμφανίζονται ὁδοντωτὰ εἰς τὴν εἰκόνα, τοῦθ' ὅπερ ἐγένετο ἴσως καλλιτεχνικῇ ἀδείᾳ, ἐκτὸς ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι παριστᾷ τὸν χνοῦν τῶν φύλλων τοῦ παριστωμένου εἵδους(;).

Ὁ ῥόδαξ ἢ κατὰ τὸν EVANS πάπυρος ἐν κατόψει, ὁ εὐρισκόμενος ἐπίσης εἰς τὸν λαιμὸν τοῦ γρυπός, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ καμμίαν σχέσιν πρὸς τὸν Διόσανθον.

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν πιθήκων τὸ ἄνθος τοῦ Διосάνθου εἶναι σαφέστερον, ἂν αἱ τελεῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ὁδόντωσιν, αἱ δὲ κάθετοι γραμμαὶ πρὸς τὰ πλάγια χεῖλη τοῦ φύλλου. Κάτωθεν ὁ κάλυξ, ἔτι δὲ κατωτέρω τὰ βράκτεια, εἶναι τυπικὰ διὰ τὸν Διόσανθον.

Ἐκεῖνο ὅπερ ἐδῶ ἀποτελεῖ δυσχέρεϊαν ἀναγνωρίσεως εἶναι τὸ γυμνὸν τοῦ βλαστοῦ.

Ἀντιθέτως ὁ βλαστὸς τοῦ παρακειμένου φυτοῦ προσομοιάζει κάπως πρὸς τὸν τοῦ Διосάνθου.

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν καθημένων πιθήκων κατὰ τὸν MÖBIUS ἐμφανίζεται

τὸ σφάλμα τοῦ νὰ ἔχη ἕκαστος βλαστὸς τρία ριπίδια, ἐνῶ οὗτοι κάμπτονται κατ' ἀφύσικον τρόπον.

Καθ' ἡμᾶς ἀπλῶς πρόκειται περὶ εἶδους Διοσάνθου ἔχοντος εἰς τὴν κορυφὴν πλείονα τοῦ ἑνὸς ἄνθη (ὑφίστανται τοιαῦτα ἑλληνικὰ καὶ δὴ ἐν Κρήτῃ αὐτοφυόμενα εἶδη), ἢ δὲ κάμψις τῶν βλαστῶν εἶναι ἡ φυσιολογικὴ κάμψις των, ὡς ἐκ τοῦ βάρους τῶν εἰς τὴν κορυφὴν των ἀνθέων.

Οἱ κίτρινοι κύκλοι οἱ παριστώμενοι ἐπὶ τῶν πετάλων τῆς στεφάνης των δὲν εἶναι ἀπλῶς διακόσμησις, ὡς γράφει ὁ ΜÖBIUS, ἀλλὰ ἐγγραφὴ ἐπ' αὐτῶν, ἴσως ἐπὶ τὸ συμμετρικώτερον, στιγμάτων, ἀπαντώντων εἰς τὰ πέταλα ὠρισμένων εἰδῶν Διοσάνθων.

Ἐπίσης τὸ ἡμινεφεγμένον, ἄνθος τὸ ὁποῖον ὁ EVANS¹ χαρακτηρίζει ὡς citrose, δὲν εἶναι εἰμὴ ἡμινεφεγμένον τυπικὸν ἄνθος Διοσάνθου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν χαλκοῦν ἐγχειρίδιον, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ ΜÖBIUS γράφει ὅτι αἱ γαλαῖ τρέχουν διὰ μέσου συστάδων παπύρων καὶ ὅτι καταδεικνύεται ἐξ αὐτοῦ ὅτι ὁ καλλιτέχνης δὲν εἶχεν οὐδεμίαν ἀντίληψιν τοῦ παπύρου, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐκεῖ τὸ ἄνθος τὸ χαρακτηρισθὲν ὡς πάπυρος ἐμφανίζεται πραγματικῶς ὡς ἔχει, διότι ἀναφύονται 6 βλαστοί, ἐξ ὧν 4 φέροντες τὸ γνωστὸν θέμα τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς πάπυρος, ἐνῶ δύο φέρουν ὡοειδῆ μὴ ἡνεφεγμένα ἄνθη (μπουμπούκια).

Ὡς καλῶς ἐννοεῖται, πρόκειται περὶ εἶδους Διοσάνθου, εἰς ὃ ἐκφύονται ταυτοχρόνως ἐξ ἑνὸς σημείου πλείονα ἄνθη, ἐξ ὧν τὰ δύο ὑπὸ τὴν τυπικὴν μορφήν των μὴ ἡνεφεγμένων εἰσέτι.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι αἱ γαλαῖ καὶ σήμερον προστρέχουν πρὸς τὸν Διοσάνθον, ὡς κατ' ἐξοχὴν φάρμακον κατὰ τῶν κωλικῶν των, κατατρώγουσαι τοῦτον.

Ἀναλόγως δύναται νὰ καθορισθῇ ἡ ταυτότης των ἐπὶ ἀγγείων εἰδῶν, ὡς τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ EVANS, ἐνθα διαγράφεται μὲ τρία φύλλα, ὡς γράφει, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν λωτόν, ὁ κάλυξ τοῦ παπύρου. Πρόκειται περὶ τυπικῆς ἀπεικο-



Εἰκ. 4. Διάφοροι μορφαὶ ἐξελίξεως τοῦ ὡς παπύρου χαρακτηρισθέντος φυτοῦ: A ἐκ τῆς τοιχογραφίας μὲ τοὺς βηματίζοντας πιθήκους, B καὶ C ἐκ τῆς τοιχογραφίας μὲ τοὺς καθημένους πιθήκους, D ἕως J ἐξ ἀγγείων τῶν διαφόρων ὑστερομινωικῶν ἐποχῶν καὶ δὴ τὰ D καὶ E τῆς YM Ia, τὸ F τῆς YM Ib, τὰ G καὶ H τῆς YM II, τὰ I καὶ J τῆς YM IIIa (EVANS, Palace of Minos, II εἰκ. 285).

¹ EVANS, Palace of Minos, II, σ. 465, εἰκ. 275 B καὶ C.

νίσεως τῶν τριῶν ἐκ τῶν τεσσάρων σεπάλων τοῦ κάλυκος τοῦ Διосάνθου, ὡς ἀπαντᾷ εἰς τινὰ ἑλληνικὰ εἶδη.

Εἰς τινὰ, ἰδίᾳ γραμμικά, σχέδια τούτου ἐμφανίζονται ὑπὸ τὸ ἄνθος πλείονες κόμβοι, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὠοθήκην, οἱ δ' ἐπόμενοι πρὸς πηλίσιον ἀλλήλων παρατηρούμενα γόνατα, τοῦθ' ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τινὰ ἐν τῇ φύσει εἶδη τοῦ φυτοῦ.

Ταῦτα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ τῆς ταυτίσεως πρὸς Διосάνθον τοῦ λεγομένου μέχρι σήμερον παπύρου τῆς Μινωικῆς τέχνης.

Ἡ παροῦσα πρόδρομος μελέτη θέλει συμπληρωθῇ διὰ τῆς πλήρους μελέτης τοῦ Διосάνθου ἐν τῇ ἀπεικονίσει τούτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ διὰ τοῦ κατὰ τὸ δυνατόν ἐπακριβοῦς χαρακτηρισμοῦ τοῦ εἶδους, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ εἰς ἐκάστην ἀπεικόνισιν.

Ἦδη διεπιστώσαμεν τὴν παρουσίαν τούτου εἰς πλείονας τοιχογραφίας καὶ ἀγγεῖα, ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν θέλομεν ἐπανέλθει βραδύτερον.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπεραίνονται τὰ ἀκόλουθα:

1. Τὸ ἐπὶ πλείονων τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης καὶ δὴ τῶν τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου τοῦ Μίνως, τῆς τοῦ ἀργοναύτου, τῶν πιθήκων κ. ἄ., ὡς καὶ ἐπὶ διαφόρων ἀγγείων ὡς πάπυρος, ἀπλοῦς ἢ συνδεδυσμένος μετὰ καλάμου, χαρακτηρισθὲν ἄνθος δὲν εἶναι εἰμὴ ἀπεικόνισμα τῶν ἑλληνικωτάτων ἀνθῶν, τῶν χαρακτηριζομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα *Διός ἄνθος* ἢ *Διосάνθος*, κοινῶς *γαρούφαλο* ἢ *μοσχοκάρφι*.

2. Τὰ ἐπὶ τῶν ἀπεικονίσεων γνωρίσματα εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ ὡς ἄνω φυτοῦ.

3. Ἡ ἀποκλειστικὴ παρουσία του εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν χώρον τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, εἰς τὴν αἰθουσαν τοῦ θρόνου τοῦ Μίνως, υἱοῦ τοῦ Διός, ὑποδηλοῖ τὴν σημασίαν, ἣν εἶχε κατὰ τὴν Μινωικὴν περίοδον τὸ φυτόν τοῦτο, ἀμεσωτάτην σχέσιν ἔχον καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Δία, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐτυμολόγησις τούτου (Ἄνθος τοῦ Διός).

4. Ἀπεικονίζεται εἰς τινὰ ἀγγεῖα μετὰ τοῦ διπλοῦ πελέκεως.

5. Ἀναγνωρίζονται ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων πλείονα εἶδη τοῦ γένους τούτου, ἐπὶ τῆς ἐπεξηγήσεως τῶν ὁποίων, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς προϊστορίας ἐξ εὐρεθέντων ἐτέρων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς συμπληρωματικὴν λεπτομερεῖ μελέτην, τῆς παρούσης οὔσης προδρόμου ἀνακοινώσεως.

6. Ἐμφανίζεται οὗτος ἐπίσης εἰς τὸ χαλκοῦν ἐγχειρίδιον καὶ πιθανῶς εἰς τινὰ νομίσματα διαφόρων ἑλληνικῶν περιοχῶν.

7. Διὰ τῆς παρατηρήσεώς μας καταρρίπτεται ἡ γνώμη τῶν EVANS καὶ MÖBIUS περὶ τοῦ ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο (ὁ πάπυρος) ἦτο δεῖγμα ἐπηρεασμοῦ τῆς Μινωικῆς τέχνης ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς.

Μετὰ τὴν παρατήρησίν μας διαπιστοῦται ὅτι πρόκειται περὶ τύπων (μοτί-

βων) καθαρῶς ἐλληνικῶν καὶ δὴ ἐξ ἄνθους, οὔτινος ἡ σημασία ἡ θρησκευτικὴ πρέπει νὰ ᾔτο μεγάλη, ὡς ἀνήκοντος εἰς τὸν Δία, τοῦθ' ὅπερ διαπιστοῦται ἐκ τῆς συχνῆς καὶ εἰς πολλὰς τοιχογραφίας καὶ ἀγγεῖα ἀπεικονίσεως τούτου ἐν Κρήτῃ.

8. Τὰ μὴ εἰσέτι ἠνεφγμένα ἄνθη του δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ παρὰστασις ὠρισμένων εὐρημάτων τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου.

9. Ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς εἰς τὴν θρησκευτικὴν λατρείαν καὶ δὴ τὴν τοῦ Διὸς καὶ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν στεφανωματικῶν ἀνθέων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ

* Τὸν Καθηγητὴν τῆς Ἀρχαιολογίας Σπ. Μαρινάτον εὐχαριστοῦμεν θερμῶς διὰ τὴν πρόθυμον διάθεσιν εἰς ἡμᾶς τῶν ἀπαραιτήτων βοηθημάτων, τόσον ἐκ τῆς Πανεπιστημιακῆς, ὅσον καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ βιβλιοθήκης. Ὡσαύτως ἰδιαιτέρως εὐχαριστοῦμεν τὴν βοή-

θὸν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ σπουδαστηρίου Μαρίαν Παντελίδου καὶ τὴν ἀρχαιολόγον Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου, διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειάν των εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

ΑΝΑΓΛΥΦΟΣ ΣΤΗΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Περιγραφή: Ἡ μαρμαρίνη στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀριθ. 2493/968 (εἰκ. 1) εἶναι γνωστὴ ἐκ συντόμου μνείας καὶ δημοσιεύσεως φωτογραφίας τῆς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου. Εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον εἰσῆχθη κατὰ τὸ 1930 ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀποκειμένη ἕως τότε εἰς τεμάχια δυτικῶς τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ κ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι τὰ τεμάχιά τῆς παλαιότερον εὑρίσκοντο παρὰ τὰ Προπύλαια, ὑποθέτει δὲ ὅτι ἐκεῖ εἶχον ταῦτα προέλθει ἐκ τῆς διαλύσεως τοῦ νοτίως τῶν Προπυλαίων ἰδρυμένου φραγκικοῦ πύργου¹. Πάντως ἔνεκα τοῦ μεγέθους τῆς εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐν λόγῳ στήλη προέρχεται ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, ὅτι δηλαδὴ αὕτη εἶχε κατασκευασθῇ διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, συγκολληθεῖσα καὶ ἐν μέρει συμπληρωθεῖσα, εἶναι στημένη μετὰ τῶν γλυπτῶν τῆς αὐλῆς του. Εἶναι στενὴ καὶ ὑψηλὴ. Ἄνω ἐλλιπής· ὁμοίως κάτω ἀριστερά. Τὰ ἔξω μέρη τῆς ἐν πολλοῖς ἐλλιπῇ καὶ ἀποκεκρουμένα. Σωζόμενον ὕψος 2.80², πλ. 0.64, πᾶχ. 0.28 μ. Μάρμαρον πεντελικόν.

Τὸ μέγεθος τῆς στήλης, τὸ σχῆμά τῆς καὶ πρὸ πάντων ἡ διακόσμησις δι' ἀναγλύφων παραστάσεων ἀνθρώπων, ζώων, ροδάκων καὶ ἀραβουργηματοειδῶν φυτικῶν ἐλίκων τὴν καθιστοῦν ἐκ πρώτης ὄψεως περιεργὸν καί, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μοναδικήν, ἀρκετὰ δὲ προβληματικήν, ἔνεκα τοῦ μὴ εὐκόλως ἀναγνωρισίμου προορισμοῦ τῆς. Ὁ κ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ τὴν ἐχαρκτήρισεν ὡς πρώιμον ἀραβικὸν ἔργον τοῦ 10ου αἰ., πιθανῶς ἐπιτυμβίου χαρακτήρος, συγγενὲς δὲ πρὸς ἀνατολικά ἔργα τῆς Μεσοποταμίας, ἀλλὰ βεβαίως ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς³. Μνημεῖον παράξενον — τοῦλάχιστον ἀσυνήθιστον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς — καὶ μὲ τόσον ἔντονον τὸ ἀραβουργηματικὸν ὕφος τῆς φυτικῆς διακοσμήσεώς του, προερχόμενον δ' ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, δικαιολογημένως εἶχεν ὠθήσει εἰς ἀναζήτησιν ἐρμηνείας τοῦ ἐπὶ τῇ βάσει «ἀραβικῶν» ἐπεισοδίων τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Πρὸ πολλοῦ ὁ J. STRZYGOWSKI, μελετῶν τὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε διατυπώσει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἐγκατεστημένη παροιμία μουσουλμάνων⁴, κατὰ προέκτασιν δὲ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Strzygowski

1 G. SOTIRIOU, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, trad. O. Merlier, Athènes 1932, 65.

2 Τὸ ὕψος 2.80 μ. εἶναι συμβατικόν, διότι τὸ ἐπάνω τεμάχιον τῆς στήλης, μὴ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἀμέσως ὑποκάτω, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς στήλης εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ τεμαχίου τούτου καὶ κατὰ συνθήκην. Οὐσιαστικῶς τὸ σωζόμενον ὕψος τῆς φθάνει μόνον τὰ + 2.50 μ.

3 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀραβικά λείψανα ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. 4, 1929, 268 καὶ ἐν Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Ἀπαντα τὰ Ἔργα. Α', Ἡ Ἀλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, Ἀθῆναι 1934, 163 (ἀναδημοσίευσίς τῆς μελέτης τοῦ κ. Σωτηρίου). Βλ. καὶ SOTIRIOU, Guide, ἔ. ἀ. εἰκ. 38c.

4 MAX VAN BERCHEM-JOSEF STRZYGOWSKI, Amida, Heidelberg 1910, 372.



Εἰκ. 1. Μαρμαρίνη στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀριθ. 2493/968). κεφαλὰὶ γρυπῶν.

ὁ ΔΗΜ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, ὅτε ἐδημοσίεψε τὸ ἀνάγλυφόν μας ὁ κ. Σωτηρίου, εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι αἱ Ἀθηναὶ διετέλεσαν ἐπὶ τινα χρόνον ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Σαρακηνῶν¹. Ἐσχάτως μάλιστα ἢ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν 10^{ον} - 11^{ον} αἰ. παρουσία μουσουλμανικῆς παροικίας, εἴτε κατακτητῶν εἴτε αἰχμαλώτων, θεωρεῖται περίπου ὡς ἐπιστημονικὸν αἶτημα². Ἐνέχει, λοιπόν, ἀρκετὸν ἐνδιαφέρον τὸ ἀθηναϊκὸν τοῦτο ἀνάγλυφον καὶ ἀξίζει νὰ μελετηθῇ περισσότερον. Ἐπιχειρεῖται τοῦτο εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον μὲ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ κ. Σωτηρίου, ὅστις εἶχεν ὑποσχεθῇ νὰ ἐπανέλθῃ κάποτε εἰς τὴν ἐξέτασίν του.

Κατὰ τὴν πραγμάτευσιν, ἥτις εὐθὺς ἀκολουθεῖ, θ' ἀπομακρυνθῶμεν ἀπὸ τῶν ὑποθέσεων ἐπὶ ἐπεισοδίων τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν θὰ συναγάγωμεν τὰ συμπεράσματά μας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναλύσεως αὐτοῦ τούτου τοῦ μαρμαρίου. Ἄλλ' ἄς τὸ παρατηρήσωμεν εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας του.

Κάτω εἰκονίζονται ἀντωπὰ καὶ πολὺ ἔξεργα δύο καθήμενα ζῶα, τετράποδα μὲ μακρὰν οὐρὰν ἕκαστον (εἰκ. 2· σῶζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστερά) καὶ μὲ τὸν ἓνα τῶν προσθίων ποδῶν ὑψωμένον. Διασωθέντα τινὰ μέρη πτερύγων, ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ προσθίου σκέλους — ἢ ἀρχὴ ἐκάστης πτέρυγος ἀποδίδεται διακοσμητικῶς δι' ἐλικοειδοῦς σχήματος (βλ. ιδίως εἰκ. 2 δεξιὰ) — καὶ ἀνερχομένων ἐκ τῆς ράχews, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰς ἐντόνως διαγραφομένας πλευρὰς εἰς τοὺς θωρακάς των, καθιστοῦν τὰ ζῶα ταῦτα ἐπαρκῶς ἀναγνωρίσιμα: εἶναι γρυπες³ ἢ σφίγγες⁴. Αἱ κεφαλὰὶ των μὲ τοὺς λαιμούς των ἐλλείπουν, θὰ τὰς φαντασθῶμεν ὅμως νὰ ὑψοῦντο μεταξὺ τῶν ὀρθίων ποδῶν καὶ τῶν πτερύγων καὶ νὰ ἦσαν ἐστραμμέναι ἢ πρὸς τὸν θεατὴν, ἢ ἦσαν κεφαλὰὶ σφιγγῶν, ἢ πρὸς τὰ ὀπίσω, ἢ ἦσαν

¹ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, Ἡ Ἀλώσις κλπ., ὅπου εὐρίσκονται ἀναδημοσιευμένα ὅλα τὰ περὶ τοῦ θέματος τούτου προγενέστερα δημοσιεύματά του.

² KENNETH M. SETTON, On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth centuries and their alleged occupation of Athens, AJA LVIII, 1954, 318-319, G. MILES, The Arab Mosque in Athens, Hesperia XXV, 1956, 329 κέ.

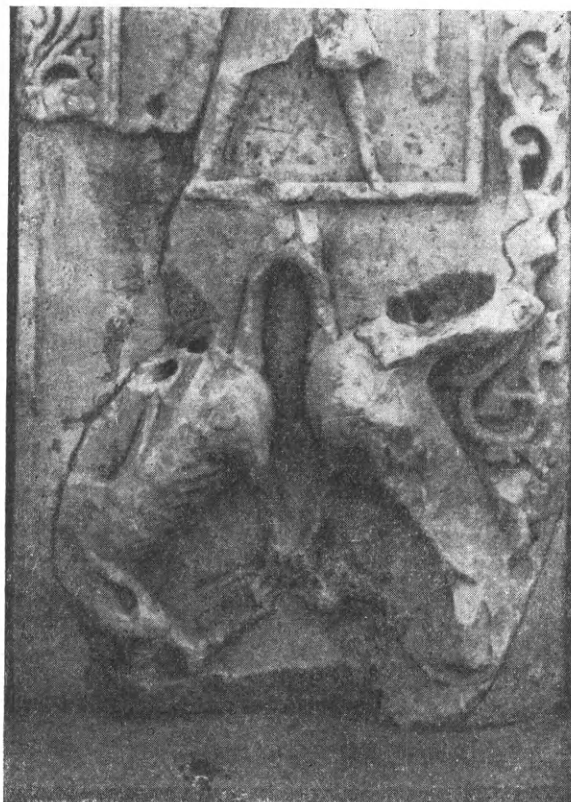
³ Πρβλ. τὰς χαρακτηριστικὰς ἀπεικονίσεις γρυπῶν

εἰς τὴν ἀρχαίαν τέχνην (s. REINACH, Répert. de reliefs II 239, 247, 285, 286, 297, 298, III 500) καὶ εἰς τὰς μεσοβυζαντινὰς μικρογραφίας Par. Gr. 64 φ. 3^v (A. GRABAR, Miniatures byzantines de la Bibliothèque Nationale, Paris 1939, εἰκ. 46), Par. Gr. 550 φ. 37 (H. OMONT, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs, Paris 1929, πίν. CIX), φ. 59^v καὶ 72 (αὐτ. πίν. CX) κ. ἄ.

⁴ ΦΙΛΟΣΤΟΡΓ., Ἐκκλησι. Ἱστορ. 3, 11: τὸ δὲ στέρ-

Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ὑπεράνω τῶν ἀντωπῶν ζώων εἰκονίζεται εἰς ἐξέχον ἀνάγλυφον μορφὴ ἀνδρική κατενώπιον ἵσταμένη μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς πόδας (εἰκ. 3): φορεῖ χιτῶνα κατερχόμενον μέχρι τῶν γονάτων, πιθανῶς δ' ἐξωσμένον (*tunica praecincta*) καὶ ἐπὶ τοῦ χιτῶνος χλαμύδα· ἔχει τὴν δεξιὰν ἐκτεταμένην πρὸς τὰ πλάγια καὶ φέρουσιν ἀναδίπλωσιν τῆς χλαμύδος κρεμαμένην πρὸς τὰ κάτω ἐκ τοῦ βραχίονος, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ φαίνεται νὰ κρατῇ ἀντικείμενόν τι ὡς ρόπαλον μὲ σφαιροειδῆ κεφαλὴν ἢ ὡς σφενδόνην. Εἰς τοὺς πόδας φαίνεται νὰ φορῇ ἐνδρομίδας. Ἀτυχῶς ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη μορφὴ εἶναι πολὺ κατεστραμμένη· ἡ κεφαλὴ τῆς εἶναι ὀλοτελῶς ἀποκεκρουμένη, τὸ πλεῖστον δὲ τοῦ ἐνδύματος ἔχει ἐκπέσει. Ἐν τούτοις τὸ περίγραμμά της παραμένει σαφές. Γύρω τῆς μορφῆς ταύτης τὸ ἔδαφος, ὅσον περικλείεται ἐντὸς τοῦ πλαισίου, ἀφίνεται κενόν.

Ὑψηλά, ἐντὸς ὁμοίου πλαισίου καὶ ἐν μέσῳ ἐδάφους ὁμοίως κενοῦ, ἵσταται ἡ ἐπιπεδικὴ παράστασις ὀρθίας μορφῆς ἀπλάστου. Ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς στήλης ἄνω δὲν ἐπιτρέπει νὰ συλλάβωμεν τὴν παράστασιν ταύτην ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅμως νὰ εἰκονίζεται ἀνθρωπίνη μορφὴ κατενώπιον. Ἡ ἄνω δεξιὰ κλειστὴ καμπύλη τοῦ περιγράμματός της φαίνεται ν' ἀνήκῃ εἰς τὴν ἀριστεράν της χεῖρα, κεκαμμένην, ὡς ὅταν ἡ χεὶρ φέρεται πρὸ τοῦ στήθους ἢ ὡς ὅταν δι' αὐτῆς κρατῇται τι πρὸ τοῦ στήθους. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν καμπύλην ταύτην μόλις διακρίνεται ἡ ἀρχὴ ἐτέρας ὁμοίας καμπύλης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγνωρί-



Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῆς στήλης εἰκ. 1.

ζεται πιθανῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ περιγράμματος φωτοστεφάνου. Δύναται λοιπὸν τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν ἐν λόγῳ καμπυλῶν νὰ σημαίνῃ τὴν θέσιν τοῦ λαιμοῦ¹. Κατὰ ταῦτα ἐπιτρέπεται ν' ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν προκειμένην μορφὴν τὸ περίγραμμα τῆς παραστάσεως ἱεροῦ τινος προσώπου — ἴσως τοῦ Χριστοῦ ὀρθίου

νον ἄχρι γε αὐτοῦ τοῦ τραχήλου ἐψίλωται, μαζοὺς δὲ γυναικὸς ἔχει (BIDEZ, 41 19-20. Πρὸβλ. ROSCHER, Lexik. Griech. u. Röm. Mythol. 4, 1354 [J. ILBERG]). Εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην αἱ σφίγγες παριστάνονται χωρὶς μαστοὺς (πρὸβλ. τὰ παραδείγματα ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β', 1936, 65-66 εἰκ. 8 καὶ 9 καὶ Ε', 1939-1940, 136 κέ.). Σφιγγῶν μὲ ἐψιλωμένα

πλευρὰ παραδείγματα ἐκ τῆς ἀρχαίας τέχνης βλ. παρὰ ROSCHER, ἔ.δ. εἰκ. 15, 21 κ.ά.

¹ Τὸ ὕψος τῆς μορφῆς ταύτης μέχρι τοῦ λαιμοῦ (0.395 μ.) συμπίπτει πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἐντὸς τοῦ κάτω πλαισίου μορφῆς μέχρι τοῦ λαιμοῦ τῆς (0.40 μ.). Φαίνεται νὰ ἦσαν καὶ αἱ δύο τοῦ αὐτοῦ μεγέθους.

καὶ κρατοῦντος εὐαγγέλιον ἢ τῆς Θεοτόκου ὁρθίας μετὰ τὴν ἀριστερὰν πρὸ τοῦ στήθους. Ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

Εἰς τὸ μέσον τῆς στήλης ἐξέχει ἀπὸ τοῦ βάθους, εἰς τεχνικὴν σχεδὸν διάτρητον, εἰς μέγας γεωμετρικῆς μορφῆς ρόδαξ ἐκ συμπλεκόμενων τετραγώνων καὶ κύκλου μεταξὺ τοῦ ρόδακος καὶ τῶν δύο μεγάλων ὀρθογωνίων πλαισίων παρενεύρονται ἀνὰ ἓν ἀδιακόσμητον κομβίον, ἐξέχον ὡς ἀρτίσκος περικλειόμενος ἐντὸς μικροῦ ὀρθογωνίου πλαισίου· ἐντὸς δὲ τοῦ γεωμετρικοῦ ρόδακος περικλείεται ἕτερος μικρός, ὀκτάκτινος ρόδαξ, διαπλασμένος μετὰ πολλὴν ἐπιμέλειαν ὡς κοῖλον ἄνθος με-

λεπτὰ μόλις διαγραφόμενα πέταλα καὶ ἐξέχον μικρὸν κομβίον εἰς τὸ κέντρον.

Τὰ πλαίσια τῶν ὀρθογωνίων σχημάτων καὶ ὁ μέγας ρόδαξ ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς συνεχοῦς στενῆς ταινίας, ἐλίσσομένης κατὰ τὸν τύπον τῶν συμπλεκόμενων κύκλων (σηρικῶν τροχῶν) κ. τ. ὁ. καὶ συνιστώσης τὸ ἱκρίον τῆς συνθέσεως τοῦ ὅλου ἀναγλύφου διακόσμου τῆς στήλης. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀξονικὴ τοποθέτησις τῶν συνθετικῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου, ὅσων μέχρι τοῦδε εἶδομεν, ἢ τοποθέτησις δηλαδὴ κατὰ νοητὴν κατακόρυφον, φερομένην εἰς τὸ μέσον τῆς στήλης. Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν προξενεῖ τὸ πυκνὸν φυτικὸν κόσμημα, διὰ τοῦ ὁποίου πληροῦται ὁλόκληρον τὸ ἔδαφος τὸ ἔξω τῶν πλαισίων καὶ τοῦ ρόδακος. Εἶναι ἑλικες κληματίδων, ἐκφυομένων ἀπὸ κρατήρων καὶ ἀπλουμένων ὑπὸ μορφὴν ἀραβουργήματος. Τὸ σχέδιον τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν ἀρχικῶς ὑπαρχόντων δύο κρα-



Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς στήλης εἰκ. 1.

τήρων διακρίνεται παρὰ τὴν πτέρυγα τοῦ δεξιὰ ζώου. Τὰ φύλλα τῶν κληματίδων μόλις διαγράφονται ὑπὸ μορφὴν συμβατικὴν, ὡς ἐν ἣ δύο δισκάρια ἐπικαθήμενα ἐπὶ τῶν ράχεων τῶν ἐλίσσομένων κλημάτων, μόλις δ' εἶναι ἀναγνωρίσιμον τὸ θέμα τῆς ἀμπέλου ἐκ τῆς ἐδῶ καὶ ἐκεῖ παρουσίας σταφυλῶν εἰς τοὺς κόλπους τῶν κλημάτων. Αἱ μορφαὶ αἰεὺρισκόμεναι ἐντὸς τῶν ὀρθογωνίων πλαισίων φαίνονται ἀπομεμονωμέναι ἀπὸ τοῦ γύρω των φυτικοῦ κοσμήματος· ἀμεσώτερον μετὰ τούτου συνάπτονται τὰ δύο ζῶα κάτω.

Τὰ δύο ζῶα, εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης, ἔχουν ἀποδοθῇ εἰς τεχνικὴν πολὺ ἑξεργον, πλησιάζουσιν τὸ ὁλόγλυφον· αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ λαιμοὶ τῶν ἦσαν πράγματι ὁλόγλυφοι, αἱ δὲ πτέρυγές των ὑψοῦντο ἐλεύθεραι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος των, ὡς ἀφίνει νὰ συμπεράνωμεν ἢ ὀπίσω τούτων ἐπιπεδικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου

καὶ τὸ μόλις διαγραφὲν πρὸς τὰ ἔσω περίγραμμα τοῦ κρατῆρος. Διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς μάξης τοῦ μαρμάρου ἐχρησιμοποιήθη τρύπανον, τοῦ ὁποίου τὰ βαθύτερα ἴχνη, τὰ κάτω τῆς κυρίως ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου, διακρίνονται σαφῶς παρὰ τὰς πτέρυγας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἡ μάζα ἔχει ἀφαιρεθῇ καὶ γύρω τῆς ἀνδρικήs παραστάσεως, τῆς περικλειομένηs ἐντὸς τοῦ ὑπεράνω τῶν ζώων ὀρθογωνίου πλαισίου. Προφανῶς δ' εἰς μεγάλην ἀφαίρεσιν μάξης μαρμάρου, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἀπόδοσις τῆς μορφῆς ὡς ὀλογλύφου, ὀφείλεται ἡ γελοιογραφικὴ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν σήμερον — μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ ἑξέργου μέρους τῆς — παρέχει ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τῆς ἐν λόγῳ παραστάσεως· παρὰ τὸν βραχίονά της βλέπομεν ἴχνη τρυπάνου. Πρὸς διαμόρφωσιν δὲ κρίσεως εἶναι ἀρκετὸν νὰ παρατηρήσωμεν τὴν «καλλίγραμμον» ἀπόδοσιν τῆς καλῶς σωζομένηs κνήμης τοῦ ἀριστεροῦ ποδός. Χρησὶς τρυπάνου ἔχει γίνεσθαι καὶ εἰς τὸ φυτικὸν κόσμημα κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς μάξης πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ βάθους· ἴχνη του φαίνονται εἰς τὸ δεξιὰ τριγωνικὸν τμήμα τοῦ μεγάλου ρόδακος. Διὰ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα τοῦ κοσμήματος «ἀναδύονται» ἐκ τοῦ βάθους, ἀνερχόμενα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, οὕτως, ὥστε νὰ φαίνονται ὁ μὲν ρόδαξ διάτρητος, ὡς εἴπομεν, τὸ δὲ φυτικὸν κόσμημα ἐπιπεδόγλυφον. Ἡ ἐντὸς τοῦ ἐπάνω πλαισίου μορφὴ ἔχει ἀφεθῇ ἐπίπεδος καὶ σχεδὸν ἄνευ μάξης, διὰ ν' ἀποδοθῶν δι' ἄλλης τεχνικῆς — διὰ χαραγῶν ἢ διὰ χρωμάτων — αἱ λεπτομέρειαι τῆς. Ἡ διαφορὰ δ' ἐπιπέδου μετὰξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς μορφῆς ταύτης καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐντὸς τοῦ κάτω πλαισίου μορφῆς καὶ μάλιστα τῶν ἀντωπῶν ζώων εἶναι ὡς νὰ σημαίνῃ ὅτι ἡ μὲν πρώτη, ἡ ἐπάνω μορφὴ, πρέπει νὰ ἐννοηθῇ «προοπτικῶς», ὡς νὰ εὐρίσκεται μακρὰν ἢ ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ, χώρου· αἱ δ' ἄλλαι νὰ ἐννοηθῶν ὡς νὰ εὐρίσκονται πλησίον ἢ ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ χώρου.

Τέλος εἶναι χρήσιμον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ γλυπτὸν μας ἔχει παραμείνει ἡμιτελές. Κάτω, ἀριστερὰ τοῦ ὀρθογωνίου μὲ τὴν ἀνδρικήν μορφήν, καὶ ἄνω, δεξιὰ τοῦ ὀρθογωνίου μὲ τὴν ἐπιπεδικήν μορφήν, δὲν ἔχει ἀφαιρεθῇ τὸ βάθος τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος· ἐπίσης ὁ ρόδαξ ἔμεινεν ἐν μέρει ἀκατέργαστος (ἐκεῖ ὅπου διατηροῦνται τὰ ἴχνη τρυπάνου). Ὀλωσδιόλου δ' ἀτελῆς ἀφέθη ἡ ἐπιπεδικὴ παράστασις ἐντὸς τοῦ ἐπάνω ὀρθογωνίου· δὲν διαχωρίζεται τὸ ὑποπόδιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αὕτη ἴσταται. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἀτέλεια αὐτῆς νὰ ὀφείλεται εἰς τυχὸν πρόθεσιν πρὸς ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς διὰ χρωμάτων.

Γλυπτικὸς διάκοσμος: Παρατηρήσαμεν τὸν ἀραβουργηματικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀμπέλου τοῦ ἀναγλύφου μας: Ἀτέρμων ἀνακλάδωσις τῶν κλημάτων καὶ μὲ διακοσμητικὴν αὐτοτέλειαν ἐξάπλωσις των πρὸς πᾶσαν ἐλευθέραν ἐπιφάνειαν ὧς πρὸς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν ἡ στήλη μας ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὴν κατάκοσμον στήλην τὴν ὑψουμένην εἰς τὸ μέσον τοῦ μιhrab (mihrab) τοῦ τεμένους τοῦ Ἀλ-Χασακῆ τῆς Ἀνατολικῆς Βαγδάτης, χρονολογουμένου εἰς τὸ ἔτος 766 μ. Χ. (Ἐγείρας ἔτος 149)¹. Αἱ διαστάσεις ὅμως τῆς στήλης τῆς Βαγδάτης εἶναι πολὺ

¹ F. SARRE - E. HERZFELD, Archäologische Reise in Euphrat- u. Tigrisgebiet, II, Berlin 1920, 139 κ.ε. εἰς. 185, 187 καὶ III πίν. XLV καὶ XLVIc.

μικραί (ὑψ. 1.05 πλ. 0.16 μ.), τὸ δὲ φυτικὸν κόσμημά της εἶναι πολὺ φυσιοκρατικὸν ἀκόμη· ἐνῶ τῆς ἰδικῆς μας στήλης τὸ μέγα ὕψος καὶ πλάτος προϋποθέτουν κατασκευὴν κατὰ πολὺ μεγαλυτέραν τῶν συνήθων διαστάσεων μιχράμπ καὶ δὲν εὐνοοῦν ἐξήγησιν της ὡς διακοσμητικοῦ μέλους μιχράμπ. Καί, γενικώτερον, ἡ παρουσία ἀνθρωπίνων μορφῶν, μὴ συμβιβαζομένων πρὸς τὸν ἀνεικονικὸν χαρακτήρα τῆς μουσουλμανικῆς θρησκευτικῆς τέχνης, ἐμποδίζει ἀπόπειραν πρὸς ἐξήγησιν τῆς στή-



Εἰκ. 4. Γύψινον ἀναγλύφον ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Χαδράς.

λης μας ἐκ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης τῆς ἰσλαμικῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀραβουργηματικὸν ὕφος τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος τῆς ἀθηναϊκῆς στήλης διαφέρει σαφῶς ἀπὸ τοῦ σαρακηνικοῦ ἀραβουργήματος. Εἰς ἐκεῖνο αἱ ἑλικες εἶναι περισσότερον πλούσιαι εἰς φύλλα ἢ ἄνθη καὶ διατρέχουν τὴν διακοσμητικὴν ἐπιφάνειαν κατ' αὐστηράν, γεωμετρικοῦ χαρακτήρος, συμμετρίαν, ἀλληλοδιαδόχως διακοπτόμεναι, συχνάκις δ' ἐν συναρτήσει πρὸς ἱκρίον ἐκ ταινιῶν κατὰ γεωμετρικὴν ὁμοίως σύνθεσιν (πρβλ. εἰκ. 15). Εἰς τοῦτο (εἰκ. 1) τὸ φυτικὸν κόσμημα δὲν χαρακτηρίζεται διὰ τὴν συμμετρίαν τῆς συνθέσεώς του οὔτε χρησιμοποιεῖ ὡς φορέα του διακοσμητικόν τι ἱκρίον, ἐλλείπει δὲ ἀπὸ τούτου ἡ γεωμετρικότης. Δύναται, λοιπόν, νὰ γίνῃ λόγος μόνον περὶ συγγενῶν καλλιτεχνικῶν διαθέσεων. Ὡς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι τὸ καθαρῶς ἰσλαμικὸν ἀραβουργημα διεμορφώθη πλήρως κατὰ τὸν 11ον - 12ον αἰ.¹

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολῆς φυτικὸν κόσμημα μὲ χαρακτήρα περιόπου ὁμοίους πρὸς ἐκείνους τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀνα-

γλύφου προσφέρουν αἱ ἀρχαὶ 10ου αἰ. γύψιναι διακοσμήσεις τοῦ ἱεροῦ βήματος (haikal) τῆς Ἐκκλησίας τῆς Χαδράς (Hadra) εἰς Deir es Surjani παρὰ τὴν Νεκρὰν Θάλασσαν (εἰκ. 4)². Συγγένεια μεταξὺ των ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς μορφῆς, μὲ τὴν κάποιαν δηλαδὴ ἐπιπεδικότητα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἀναγλύφου καὶ τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἐξεχόντων μερῶν πρὸς τὸ γύρω των βάθος. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Χαδράς τὸ φυτικὸν θέμα, διασῶζον ἀρκετὸν εἰσέτι μέρος ἐκ τῆς ἐλληνιστικῆς φυσιοκρατικῆς οὐσίας του, εἶναι πλούσιον καὶ πυκνόν, μὲ ἐλάχιστον γύρω του ἐλεύθερον ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου τῶν Ἀθηνῶν τὸ

¹ A. RIEGL, *Stilfragen*, 1893, 302 κέ., 326, E. KÜHNEL, *Die Arabeske*, Wiesbaden 1949 (δὲν τὸ εἶδον. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ ἐν *Encyclop. de l'Islam*, Nouv. édit.

[1957] I, 576 κέ. ἄρθρ. *arabesque*).

² JOS. STRZYGOWSKI, *Asiens bildende Kunst*, Augsburg 1930, 670 εἰκ. 595-596.

φυτικὸν θέμα εἶναι ἀντιθέτως ἀραιόν, ἢ σχέσις τοῦ πρὸς τὸ ἔδαφος χαλαρὰ καὶ ἡ οὐσία τῆς χλωρίδος τοῦ συμβατική. Διαφορὰ καὶ νοοτροπίας καὶ ἐποχῆς. Πρέπει νὰ ἀνέλθωμεν εἰς χρόνους νεωτέρους τοῦ 10ου αἰ. καὶ πάντως ἔξω τῆς περιοχῆς τοῦ ἰσλαμικοῦ ἀραβουργήματος, διὰ νὰ εὕρωμεν παραδείγματα φυτικῆς ἑλικος ὑπὸ μορφὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐξεταζομένην ἐπὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀναγλύφου.

Θὰ ἐπιχειρήσωμεν μικρὰν ἀναδρομὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τυπικῆς — μὲ ἡμιανθέμια — κυματοειδοῦς ἑλικος.

Γνωρίζομεν πόσῃν διακοσμητικὴν πληρότητα εἶχεν ἀποκτήσει ἡ ἀνθεμωτὴ ἑλιξ κατὰ τὴν χρυσὴν ἐποχὴν τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς· βλέπομεν τὸ θέμα νὰ διαπλάσῃ τὴν γλυπτὴν ἐπιφάνειαν κατὰ ἐνιαίαν διακοσμητικὴν σύλληψιν, χωρὶς νὰ διαφορίζεται ἀπὸ τοῦ ἔδαφους τοῦ· τὸ ἔδαφος ἀφομοιοῦται πρὸς τὸ καθ' αὐτὸ θέμα (εἰκ. 5)¹. Ἀλλ' ὅταν ἡ ἀνθεμωτὴ ἑλιξ ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν ἐπιπεδικῶν τεχνῶν, παρατηροῦμεν νὰ χάνωνται αἱ, ἃς εἴπωμεν, «ἀποχρώσεις» βάθους τῶν κεκλιμένων ἐπιφανειῶν τῆς, διαχωριζομένου οὕτως ἀποτόμως τοῦ καθ' αὐτὸ θέματος ἀπὸ τοῦ ἔδαφους τοῦ· τὴν τῶρα τὸ ἔδαφος μεταμορφοῦται εἰς εἶδος θύλακος ἢ ἀρνητικοῦ ἐκμαγείου τοῦ καθ' αὐτὸ θέματος, ἐξ ἴσου δὲ — ὡς καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς γλυπτικῆς — συνδημιουργοῦ τῆς αἰσθητικῆς ἐντυπώσεως. Κύριον διακοσμητικὸν θέμα καὶ ἔδαφός τοῦ ἀποβαίνουν, λοιπόν, στοιχεῖα παραπληρωματικὰ μεταξύ των, ἡ δὲ ὅλη καλλιτεχνικὴ μορφή μετατρέπεται εἰς ἰχνογραφικήν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὰ ἔργα κεραμικῆς τῆς κατηγορίας τῶν χαρακτῶν (sgraffito) (εἰκ. 6)².

Ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην τὸ θέμα τῆς



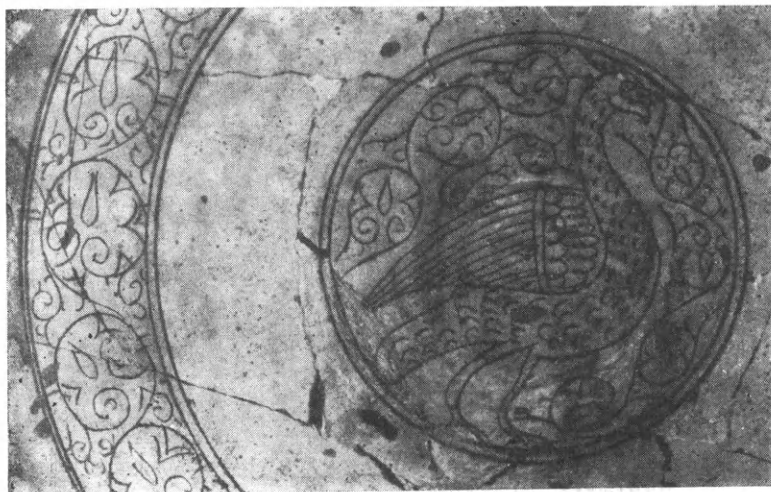
Εἰκ. 5. Περιθύρωμα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (ἀριθ. 281).

¹ Βυζ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀνάγλυφον ἀριθ. 281. Δημοσιεύεται κατὰ παραχώρησιν τῆς Διευθύνσεως τοῦ Μουσείου.

² Μουσ. Κορίνθου ἀριθ. C-30-16 CH. MORGAN, ἐν Corinth XI (The Byzantine Pottery) 264 ἀριθ. 965 εἰκ. 93. Πρβλ. τὰ παραδείγματα σ. 118 καὶ 263 κέ. ἀριθ. 955-970

καὶ ἰδίως C-34-250 σ. 279 ἀριθ. 1137 εἰκ. 198. Δὲν ἀνατρέχω εἰς τὴν ἐπίσης, ὡς περίπου ἰχνογραφήματος, ἀπόδοσιν τῆς ἀνθεμωτῆς ἑλικος ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τοῦ Μουσ. Καΐρου ἀριθ. 8796 (JOS. STRZYGOWSKI, Koptische Kunst [1904] 134 εἰκ. 194), κοπτικῆς τέχνης τοῦ 6ου τοῦ μ. Χ. αἰ., ἐπειδὴ ἐκεῖ ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος

ἀνθεμωτῆς ἑλικος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς ζωγραφικῆς πρὸς ἀπόδοσιν ἰδίως τῶν κεντητῶν μερῶν ἐνδυμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ θέμα τοῦτο φαίνεται νὰ ἦτο κεντημένον κατὰ τὴν τεχνικὴν τῶν κλαπωτῶν¹. Εἰς τὴν περιοχὴν ὅμως τῆς ζωγραφικῆς ἢ ἐν λόγῳ ἑλιξ, λιτὴ κατ' ἀνάγκην, ἀπέκτησεν ἀφ' ἑνὸς διακοσμητικὴν ἔμφασιν διὰ τῆς ἀποδόσεώς της διὰ δύο χρωμάτων — τοῦ ἑνὸς διὰ τὸ καθ' αὐτὸ θέμα τῆς ἑλικος καὶ τοῦ ἑτέρου διὰ τὸ γύρω της ἔδαφος — καὶ ἀφ' ἑτέρου μορφήν αὐστηράν, ὡς εἰς τὸ ὠραῖον παράδειγμα ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τοῦ Νικηφόρου Γ' τοῦ Βοτανειάτου τῆς μικρογραφίας τοῦ Coislin 79 φ. 2 (περὶ τὸ ἔτος 1078) (εἰκ. 7)². Τῆς ἑλικος δὲ ὑπὸ τὴν προκειμένην μορφήν ἢ ἀνέλιξις πρὸς πλήρωσιν σχετικῶς μεγάλων κεντητῶν ἐπιφανειῶν συνετέλεσεν ὥστε αὕτη νὰ προσλάβῃ ἐκ τῶν ἔσω — ἀνεξαρτήτως τῆς παλαιότερας διακοσμητικῆς παραδόσεως — τὸν χαρακτῆρα ἀραβου-



Εἰκ. 6. Μουσείου Κορίνθου πινάκιον ἀριθ. C-30-16. Λεπτομέρεια.
(Ch. Morgan).



Εἰκ. 7. Κόσμημα τοῦ ταβλίου τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτου ἐκ τοῦ Par. Gr. Coislin 79 φ. 2.
(H. Omont).

γήματος· ἀντιπροσωπεύει τὸ κατ' ἐξοχὴν βυζαντινὸν ἀραβούργημα. Τὸ ἀραβούργημα τοῦτο ἐπιτυγχάνει τὴν πληρεστέραν ἐμφάνισίν του μετὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. Ἐκτοτε ἡ διακοσμητικὴ χρησιμοποίησις τῆς ἐσχηματοποιημένης φυτικῆς ἑλικος

δὲν ὀφείλεται εἰς καλλιτεχνικὴν μετουσίωσιν ἀλλ' εἰς τεχνικὴν ὑποχώρησιν, εἰς «ἐκβαρβαρισμόν». Ὁ κ. WEITZMANN, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. u. 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935, 72 ἐξ ἀφορμῆς τῆς μικρογραφίας τοῦ Par. Gr. 68 φ. 56^v (αὐτ. εἰκ. 485) ὑποστηρίζει ἀντιθέτως ὅτι ἡ ὑπὸ τοὺς χαρακτῆρας τούτους βυζαντινὴ ἑλιξ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς συγχρόνου τῆς κοπτικῆς τέχνης. Ὁ Weitzmann χρονολογεῖ τὸν Par. Gr. 68 εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου μ.Χ. αἰ. Τὸν νομίζω ὀλίγον μεταγενέστερον.

¹ Ἐξ ἑλισσομένου κορδονίου ἐπερραμμένου ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος κατὰ τὴν φορὰν τοῦ σχεδίου. Περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν κλαπωτῶν βλ. Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Τὰ χρυσοκλαβρικά-συρματεῖνα-συρμακέσικα κεντήματα*, *Mélanges Merlier*, Athènes 1956, II, 454 (ἀνατύπου σ. 8) εἰκ. 1.

² H. OMONT, *Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs* κλπ., Paris 1902, 33 πίν. LXIII καὶ *Miniatures* 33 πίν. LXIII, J. EBERSOLT, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923, 92 εἰκ. 44 καὶ προχείρως DIENL, *Manuel*², I, 403 εἰκ. 190. Πρβλ. *παράδειγματα* ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce*, II 97, 98, 100, 103, 119, 121, 123, 125, 130, III 161, κ. π. ἄ. Πρβλ. καὶ τὸ ἐπίσης ὠραῖον παράδειγμα ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἱερέως τῆς παραστάσεως τῶν Εἰσοδίων ἐπὶ γραπτῷ ἐπιστυλίου τῆς Μονῆς Σινᾶ Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθῆναι 1956-58, 107 εἰκ. 101 καὶ 125 (δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰ.).

γενικεύεται¹. Εἰς τὰ ἔργα κεραμεικῆς ἢ ἑλιξ, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν, κατὰ πρῶτον — ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ. (ἀγγεῖα γραπτὰ) — ἀποδίδεται γραπτῶς κατὰ μεταφορὰν ἐκ τῶν ζωγραφικῶν προτύπων². Ἔπειτα — ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. (ἀγγεῖα χαρακτά, sgraffito) — ἀποδίδεται διὰ τῆς δημιουργίας διαμέσου τόνου γύρω τοῦ κυρίου θέματος, διαγραμμιζομένου τοῦ ἐδάφους³. τέλος — ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. (ἀγγεῖα σκαπτά, incised) — ἡ ἑλιξ ἀποδίδεται διὰ «σκαφῆς» τοῦ ἐδάφους, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως δηλαδὴ τοῦ ἐπιχρίσματός του, ἀποκτωμένης οὕτως ἐντυπώσεως καὶ ἐκ δευτέρου χρώματος, τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ⁴. Εἰς τὰ ἔργα γλυπτικῆς ἢ «ζωγραφικῆς» ἐντύπωσις ἐπιδιώκεται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως μάζης τινὸς τοῦ ἐδάφους κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἐπιπεδογλύφων· μὲ τὴν παρατήρησιν ὅμως ὅτι εἰς τὰ γλυπτὰ, αἱ παρειαι τοῦ φυτικού θέματος δὲν εἶναι πάντοτε κάθετοι πρὸς τὸ ἑδάφος του καὶ ὅτι τοῦτο δὲν ἐπληροῦτο, ὡς συνήθως εἰς τὰ ἐπιπεδόγλυφα, δι' ἐγχρώμου ὕλης. Ἡ ζωγραφικὴ ποιότης τῆς μορφῆς ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ σκιαγραφικῆς ἀντιθέσεως ἐδάφους καὶ σχεδίου: διακοσμητικὰ γλυπτὰ τῆς Χριστιάνου (εἰκ. 8)⁵. Πρέπει, λοιπόν, καὶ τὰ γλυπτὰ τῆς κατηγορίας αὐτῆς νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους, τὸ πολὺ ὅχι μετὰ τὸν 12ον αἰῶνα.



Εἰκ. 8. Γλυπτὸν τῆς ἐκκλησίας Χριστιάνου.
(Φωτογρ. Ε. Στίκας)

Ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω μορφήν τῆς ἢ ἀνθεμωτῆς ἑλιξ ἀποβαίνει, ὡς εἴπομεν, αὐστηρῶς ἐσχηματοποιημένη· ἀφαιρεῖται ἀπὸ αὐτῆς οἰαδήποτε ἀνάμνησις φυσικῆς ζωῆς, τὰ δὲ ἡμιανθεμίᾳ τῆς ἀποδίδονται ἐνίοτε συμβατικῶς, ὡς κυκλοτερῆ σωματῖα ἐκφυόμενα ἀπὸ τοῦ κυματοειδοῦς βλαστοῦ. Τὸ ὕφος τῆς ἀνθεμωτῆς ἑλικος τῆς ἐν λόγῳ φάσεως εἶναι κατ' οὐσίαν μικροτεχνικόν, φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς μικρᾶς τέχνης μετεφέρθη ἡ ἑλιξ αὕτη εἰς τὴν διακοσμητικὴν γλυπτικὴν ἐπὶ μαρμάρου. Ὅτι ὑπολείπεται δὲ νὰ λεχθῇ ἀκόμη εἶναι τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον ὅτι ἡ προκειμένη ἀραβουργηματικὴ μορφή τῆς ἀνθεμωτῆς ἑλικος, καθαρῶς βυζαντινὴ, μεταφέρεται εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἀνα-

1 Π.χ. εἰς διακοσμήσεις θρόνων: Μικρογραφ. Βιέννης Ἐθν. Βιβλιοθ. Suppl. Gr. 128 (περὶ τὸ 1100) (P. BURBEL - H. GERSTINGER, Die byzantinischen Handschriften, 2, Leipzig 1938, 43 πίν. XVI-XVIII) καὶ Suppl. Gr. 164 (τοῦ ἔτους 1109) (αὐτ. 46 πίν. XX₂, XXI)¹· εἰς πλήρωσιν τῶν ἐπιφανειῶν πλαισίων: Par. Gr. 68 φ. 65^v (βλ. ἀνωτ. σ. 274_a).

2 Μουσ. Κορίνθου C-36-584 (MORGAN 233 ἀριθ. 605 εἰκ. 66). Πρβλ. καὶ τὰ παραδείγματα: C-37-1321 (σ. 231 ἀριθ. 601 πίν. XXVI in), C-36-594 (σ. 233 ἀριθ. 601 πίν. XXVI in), CP 1080 (σ. 244 ἀριθ. 718 πίν. XXXI p).

3 Μουσ. Κορίνθου C-37-2025 (MORGAN 307 ἀριθ. 1429 εἰκ. 120a), C-29-05 (αὐτ. 308 ἀριθ. 1436 εἰκ. 125),

CP 1028 (αὐτ. 283 ἀριθ. 1178 εἰκ. 200).

4 Μουσ. Κορίνθου C-33-1219 (MORGAN 339 ἀριθ. 1743 εἰκ. 144a) κ.π.ἄ.

5 Ε. STIKAS, L'église de Christianou, Paris 1951, 29-30 εἰκ. 40. Πρβλ. καὶ τὰ Ἀπιδιᾶς τῆς Λακωνίας (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α', 1935, 131 εἰκ. 6) καὶ Ἀλιβερίου τῆς Εὐβοίας (ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἔ. ἄ. Ζ', 1951, 137 καὶ 138 εἰκ. 5). Πρβλ. ἐπίσης τὴν ὁστέινην λαβὴν μαχαιρίου τοῦ Μουσείου Κορίνθου M.F. 7905 ἐν G.L. DAVIDSON, Corinth XII. The Minor Objects, 192 ἀριθ. 1417 πίν. 86 (εὐρέθη ἐντὸς ἐπιχώσεως τοῦ 10ου-11ου αἰ.).

τολής τόσον τῆς ἰσλαμικῆς (μινμπάρ τοῦ Masid i Meidan εἰς Abyāneh τοῦ Ἰράν τοῦ ἔτους 1073¹ με ἐκδηλον καὶ εἰς ἄλλα τεμάχια τὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης) ὅσον καὶ τῆς χριστιανικῆς (Βενετ. Βιβλιοθ. Μεχίταρ. ἀρμεν. εὐαγγελ. ἀριθ. 888 φ. 214 τοῦ 13ου αἰ.)².

Ἦτο ἀπαραίτητον νὰ προηγηθῇ ἡ ἀνωτέρω πραγμάτευσις περὶ τῆς ἀνθεμω-



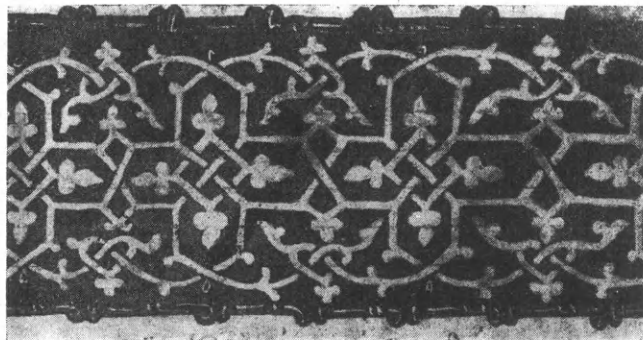
Εἰκ. 9. Φυτική διπλὴ ἑλιξ ἐπὶ τοιχογραφίας ἐκκλησίας
Ἀγ. Θεοδώρων Τρύπης τῆς Λακωνίας.
(Φωτογραφία Ν. Δρανδάκη)

τῆς ἑλικος διὰ νὰ ἐννοήσω-
μεν τὴν μορφήν τοῦ φυτικού
διακόσμου τοῦ ἀπασχολοῦντος
ἡμᾶς ἀναγλύφου. Εἶδομεν εἰς
τοῦτο ὅτι τὸ φυτικὸν θέμα
εἶναι ἄμπελος· ἀντιλαμβανόμε-
θα δὲ τώρα ὅτι αἱ κληματίδες
τῆς ἔχουν ὑποστῇ βαθυτάτην
μετάπλασιν, προσαρμοσθεῖσαι
πλήρως πρὸς τὰς μορφὰς τῆς
ἀνθεμωτῆς ἑλικος τῆς αὐστη-
ρᾶς φάσεως (εἰκ. 7 καὶ 8) καί,
ἐὰν δὲν ὑπῆρχον κατεσπαρ-
μέναι ἐδῶ καὶ ἐκεῖ σταφυλαί,

δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὴν ἀναγνωρίσωμεν καὶ νὰ τὴν χαρακτηρίσωμεν ὡς ἄμπελον. Διδακτικὴ εἶναι καὶ ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος εἰς τὰ μέρη ὅπου τοῦτο, παρα-
μεῖναν ἡμιτελές, μὴ ἀφαιρεθείσης
τῆς μάζης τοῦ ἐδάφους του, ἐνθυ-
μίζει ἀκόμη στενότερον τὴν ἱχο-
γραφικὴν ἀπόδοσιν τῆς ἀνθεμωτῆς
ἑλικος (πρβλ. εἰκ. 6), πρὶν ἐπιδιωχθῇ
ἡ ἐπίτευξις ἐντυπώσεων διὰ τῆς
φωτοσκιάσεως.

Νομίζω ὅτι διὰ τῆς προηγη-
θείσης ἀναλύσεως ἀπεκομίσαμεν ἓν
μέτρον συγκρίσεως καὶ ἓν ὅριον
ἀρκετὰ ἀσφαλές διὰ τὴν χρονολό-
γησιν τοῦ ἀναγλύφου μας.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ κόσμημα τῶν γλυπτῶν τῆς Χριστιάνου (εἰκ. 8), τὸ φυτι-
κὸν κόσμημα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (εἰκ. 1) παρουσιάζει κάποιαν
χαλαρότητα εἰς τὴν σύνθεσίν του· ἀπλοῦται μὲ «ρυθμὸν» ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ μὲ κά-
ποιαν αὐτοτέλειαν ἐν σχέσει πρὸς τὸ γύρω του ἔδαφος, ἡ διαφορὰ δὲ αὕτη ὡς
πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ κριτήριον

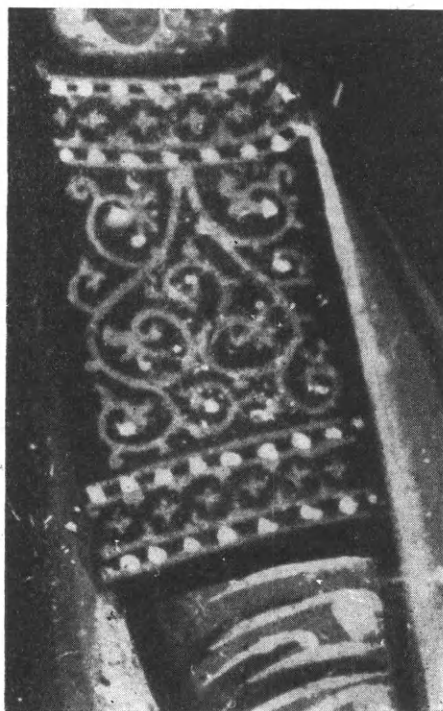


Εἰκ. 10. Ἐπίτιτλον τοῦ Γρηγορ. Ναζιανζ. Par. Gr. 541 φ. 132.
(J. Ebersolt)

1 R. ETtinghausen, 'The «Beveled Style» in the Post-Samarra Period, ἐν *Archæologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, New York 1952, 77 πίν. XI.

2 SIR. DER NERSESSIAN, *Manuscripts arméniens illustrés*, Paris 1936, 89 πίν. XXXVI 74.

σχετικῆς ὀψιμότητος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἄτερμον δὲ καὶ πανταχοῦ ὁμοιόμορφον τὸ φυτικὸν τοῦτο κόσμημα, πρέπει, ὡς νομίζω, νὰ θεωρηθῇ προγενέστερον τοῦ συγγενοῦς μορφῆς γραπτῷ κοσμήματος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης ἐν Λακωνίᾳ (εἰκ. 9), ὅπου, ἂν καὶ ἡ μορφή του εἶναι ἐσχηματοποιημένη, διαφαίνεται ἰδιοτροπία τις, ὡς νὰ ἐπιθυμῇ τὸ ἀντικείμενον νὰ παρουσιασθῇ καθ' ἑαυτό. Ἐδῶ εἶναι φανερόν ὅτι οἱ χαρακτηριστικὲς τοῦ ἀραβουργήματος ἔχουν ἀτονήσει, ὁ «ρυθμὸς» εὐρίσκεται ἐν ὑποχωρήσει, γίνεται δέ, ἐπαναλαμβάνομεν, αἰσθητὴ παρουσία τις τοῦ «ἀντικειμένου» καθ' ἑαυτό, παρὰ τὸ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ του μορφή παρουσιάζεται ἐσχηματοποιημένη. Ἡ τοιχογραφία τῆς Τρύπης χρονολογεῖται εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 13ου αἰ.¹. Ὅμοίως χαλαρὰ εἶναι τοῦ φυτικοῦ θέματος πρὸς τὸ ἔδαφος του ἡ σχέση εἰς τὸ ἐπίτιτλον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ Par. Gr. 541 φ. 132 (εἰκ. 10)². Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῆς Τρύπης (εἰκ. 9), τὸ φυτικὸν θέμα, μὲ φύλλα σχηματικὰ ὡς τρίφυλλα καὶ που καὶ που ὡς δισκάρια, ἔχει μετατραπῇ εἰς γεωμετρικῆς ὕφης σύνθεσιν, ὡς τὸ ἰσλαμικὸν ἀραβουργημα, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ἀπὸ ἐκείνου ὅτι οἱ βλαστοὶ του ἐδῶ εἶναι ἰσοπαχεῖς, καθαρῶς βυζαντινοῦ χαρακτῆρος. Ἄς προστεθῇ ὅτι ἡ τάσις πρὸς σύνθεσιν χαλαρωτέραν καὶ πρὸς μεγαλύτερον διαφορισμὸν τοῦ φυτικοῦ θέματος ἀπὸ τοῦ γύρω ἔδαφους του ἐπιτείνεται κατὰ τὸν 14ον αἰ. — θωράκια τοῦ γυναικωνίτου τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, δυνάμενα νὰ ἀναχθοῦν ἴσως εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου (τοῦ ἔτους 1291/2)³, ἐπίτιτλον τοῦ Νικήτα Χωνιάτου Βιένν. Ἐθν. Βιβλιοθ. Hist. Gr. κῶδ. 53 (πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰ.)⁴ — καὶ ἀκόμη περισσότερο κατὰ τὸν 15ον αἰ. — ἐπίτιτλον τοῦ Δωροθέου Vindob. Theol. Gr. 284⁵. Πρὸς τὸ φυτικὸν κόσμημα τοῦ ἀναγλύφου μας πλησιέστερον ἐξ ὅλων εὐρίσκω τὸ παράδειγμα ἐπὶ τῶν ἐπιμανικίων τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Κυπριανοῦ εἰς τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (εἰκ. 11)⁶. Ἡ τοιχογραφία αὕτη δύναται νὰ χρονολογηθῇ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.



Εἰκ. 11. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Κυπριανοῦ εἰς τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ. Ἐπιμανίκιον. (Φωτογραφία Π. Παπαχαρατζιδάκη).

1 Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΚΕ', 1955, 83 εἰκ. 12.

2 J. EBERSOLT, La miniature byzantine, Paris 1926, 61 πίν. LXIX.

3 G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 47, 2. Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς

τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., Περ. Δ', τόμ. Α', 1959, 72 κέ.

4 BURBEL - GERSTINGER, ἔ.δ. 60 πίν. XXX, 2.

5 HANS GERSTINGER, Die griechische Buchmalerei, Wien 1926, 40 πίν. XXVf.

6 Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ΑΝΝΗΣ ΜΑΡΑΒΑ - ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, 25 εἰκ. 60.

Διπλεπίπεδα: Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ μαρμάρου ἐδόθη εὐκαιρία νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ δύο ἀντωπὰ ζῶα, κάτω, εὐρίσκονται εἰς ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὸ γύρω των φυτικὸν κόσμημα, ὡς ν' ἀποτελοῦν μαζί του στοιχεῖα τοῦ αὐτοῦ ἐνιαίου συνόλου· ἀλλὰ, καθὼς εἶναι ἔξωρα, φαίνονται σαφῶς ν' ἀνήκουν εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τοῦ γύρω των φυτικοῦ ἐδάφους. Διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἀναγλύφων ὁ καθηγητὴς Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ἐχρησιμοποίησε τὴν περίφρασιν «τεχνικὴ ἐπαλλήλων στρωμάτων»· ὁ καθηγητὴς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ τὸ ὀνομάζει ἀπλῶς «σύνθετον εἶδος». Ἴσως ἀποδίδεται ἀκριβέστερον τὸ πρῶγμα διὰ τῆς συνθέτου λέξεως «διπλεπίπεδον», ἐπεὶδὴ ὁ ὅρος οὗτος εἶναι ἀντιστηρότερον μορφολογικός, ἀναφέρεται δηλαδὴ περισσότερον εἰς τὸν τρόπον ἀντίληψως τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῆς



Εἰκ. 12. Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν θωράκιον ἀριθ. 1535/174.

(Γ. Σωτηρίου).

μορφῆς καθ' ὠρισμένην τεχνικὴν. Διότι καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ καλλιτεχνικὸν θέμα — παράστασις ἀνθρώπου ἢ ζώου κλπ. ἐν ἀμέσῳ συναφείᾳ πρὸς φυτικὸν ἔδαφος — εἶναι εἰργασμένον εἰς ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν, πραγματικὴ δὲ διαφορὰ ἐπιπέδων μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον στοιχείων τοῦ ἀναγλύφου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἀποδίδεται ἐν τούτοις αἰσθητικῶς ἡ διαφορὰ ἐπιπέδων διὰ τοῦ καθαροῦ περιγράμματος τῶν μορφῶν τοῦ «ἐπάνω» ἐπιπέδου, διαχωριζομένων τούτων σαφῶς ἀπὸ τοῦ γύρω των φυτικοῦ ἐδάφους, ὡς νὰ εὐρίσκωνται «ἔξω» ἀπὸ τούτου. Παράδειγμα ἡ πλάξ τοῦ Βυζαντ. Μουσ. ἀριθ. 1535/174 (εἰκ. 12)¹. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος εὐρίσκει τὰ πρῶτα παραδείγματα τοῦ ἐν λόγω εἴδους ἀναγλύφων εἰς τὴν στρω-

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, 1931, πίν. Β' (ἄνω), τοῦ αὐτοῦ, Guide κλπ. εἰκ. 30 καὶ Εὐρετήριοι Μεσαιων. Μνημ. Ἑλλ. Α', 1927, εἰκ. 12α.

² Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους, Ἀρχ. Ἐφ. 1927-1928, 2 κέ. Πρβλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939-40, 71-72.

³ Ἀγγεῖα χαρακτὰ ἐξειλιγμένης τεχνολογίας (Sgraffito developed style) Μουσ. Κορινθ. ἀριθ. C-30-56

(MORGAN ἐν Corinth XI 131 καὶ 289 ἀριθ. 1250 εἰκ. 107), C-35-57 (αὐτ. σ. 284 ἀριθ. 1192 πίν. XLIVe), C-38-54 (σ. 281 ἀριθ. 1157 πίν. XLIV f) καὶ CP 1028 (σ. 283 ἀριθ. 1178 εἰκ. 200). Ἰδίως εἰς τὰ σκαπτὰ ἀγγεῖα (incised ware) MORGAN ἐν Corinth XI 162 κέ. Βλ. τὰ παραδείγματα: ἀριθ. 1666 (C-29-03) προμετωπίς, ἀριθ. 1681 (C-34-92) εἰκ. 141, ἀριθ. 1688 (C-34-822) εἰκ. 143 (ἐνταῦθα εἰκ. 14), ἀριθ. 1743 (C-34-1219) εἰκ. 144α, ἀριθ.

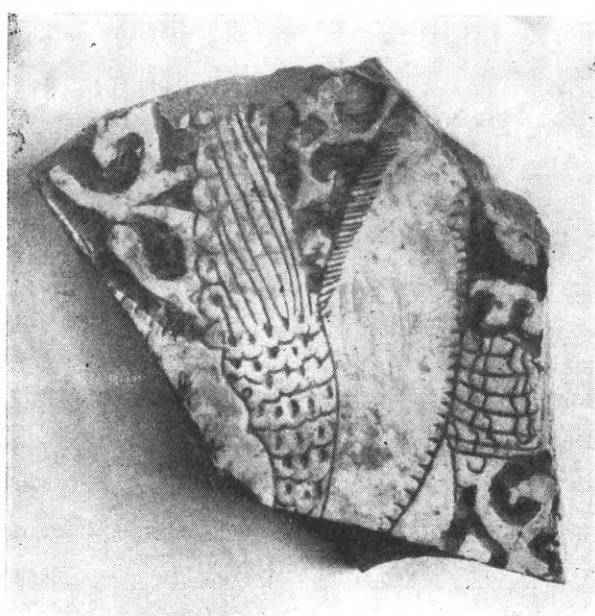
μουρρήματα μάλιστα τῆς κατηγορίας τῶν σκαπτῶν (incised-ware), μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀραβουργηματικὴν διακόσμησίν των, συμπίπτουν ἀπολύτως πρὸς τὴν



Εἰκ. 13. Μουσείου Κορίνθου τεμάχιον πινακίου ἀριθ. C-34-1386.

(Chr. Morgan).

τέχνην τῆς ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως στήλης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (εἰκ. 1). Παρα-



Εἰκ. 14. Μουσείου Κορίνθου τεμάχιον πινακίου ἀριθ. C-34-822.

(Ch. Morg)

θέτω πρὸς σύγκρισιν τὰ παραδείγματα τοῦ Μουσ. Κορίνθου C-34-1386 (εἰκ. 13) καὶ C-34-822 (εἰκ. 14)¹. Ἐκ τῶν τεμαχίων τούτων τὸ πρῶτον εὐρέθη ἐντὸς ἐπιχώσεως σχηματισθείσης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ (1143-1180)². συνεπῶς καὶ τὸ ἀνάγλυφόν μας δὲν δύναται ν' ἀπέχη πολὺ ἀπὸ τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Α΄.

Ἡ ἀπόδοσις τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς κατὰ τὸν τρόπον τῶν διπλεπιπέδων ἀναγλύφων ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης· ἀλλὰ τὸ κυριώτερον ἐκ τῶν ἰσλαμικῶν παραδειγμάτων, τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀποτροπαίου Πύλης (Talisman-Tor) τῆς Βαγδάτης, παριστά-

νον τὸν χαλίφην Ἑλ-Νασὶρ ἐν μέσῳ δύο ἀντωπῶν δρακόντων (εἰκ. 15)³, χρονο-

σθην ἐκ τῶν ἡμερολογίων τῶν ἐν Κορίνθῳ ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν (G. R. Davidson, 24 Μαρτίου 1934).

1 Βλ. προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

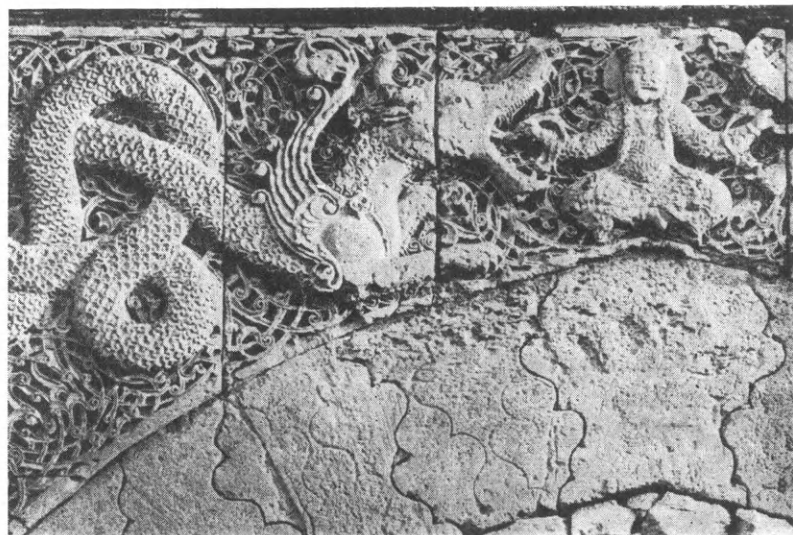
2 Ἡ ἐπιχώρασις χαρακτηρίζεται διὰ τῆς παρουσίας ἐνὸς νομίσματος τοῦ Ἰωάννου Α΄ Τσιμισκῆ (969-976), ἐνὸς τοῦ Νικηφόρου Γ' (1078-1081) καὶ ἐπτά νομισμάτων τοῦ Μανουὴλ Α΄. Τὰς σχετικὰς πληροφορίας ἡρύ-

σθην ἐκ τῶν ἡμερολογίων τῶν ἐν Κορίνθῳ ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν (G. R. Davidson, 24 Μαρτίου 1934).

3 SARRE-HERZFELD, Archäolog. Reise κλπ., II, 152 κέ. καὶ III πίν. X, STRZYGOWSKI, Asiens bild. Kunst, 292 κέ. εἰκ. 282.

λογείται μόλις εἰς τὸ ἔτος 1221/22, τὸ φυτικὸν τοῦ δ' ἔδαφος παρουσιάζεται ὡς ἀραβούργημα μορφῆς ἰσλαμικῆς, ἤδη ἀπηρτισμένης. Ἡ ἀπόδοσις τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τούτου συνδέεται πρὸς τὴν ἀπαντωμένην ἐπὶ τῶν ἐπιτίτλων τοῦ ἀρμενικοῦ εὐαγγελιαρίου τοῦ ἔτους 1198 τῆς Λεμβέργης, καταγομένου ἐκ τῆς Κιλικίας¹.

Ἡ συζήτησις τοῦ προβλήματος περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ εἴδους τῶν διπλεπιπέδων ἀναγλύφων τόσον ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς ὥσον καὶ ἐντὸς τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης εὐρίσκεται ἔξω τῶν πλαισίων τοῦ παρόντος ἄρθρου. Σημειῶνω μόνον ὅτι ὁ μὲν E. HERZFELD ἀνήγαγε τὴν καλλιτεχνικὴν ἀρχήν, τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸ εἶδος τοῦτο



Εἰκ. 15. Ὑπέρθυρον ἀνάγλυφον τῆς Ἀποτροπαίου Πύλης τῆς Βαγδάτης.

(Sarre — Herzfeld).

ἀναγλύφων, εἰς τὴν τέχνην τῆς ἀρχαίας Βυβυλῶνος². ὁ δὲ J. STRZYGOWSKI ἐθεώρησεν ὀρθῶς τὴν διπλεπιπέδου καλλιτεχνικῆς ἀντιλήψεως διακόσμησιν τοῦ χαλκοῦ πινακίου τοῦ Φερδινανδείου Μουσείου τοῦ Innsbruck, ἀποδιδομένου ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιγραφῶν εἰς τὸν πέρσιν ἐμίρην Δαυΐδ (Dâwud) τὸν Ὁρτακίδην καὶ χρονολογουμένου εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰ.³, ὡς εὐρισκομένην πλησιέστατα πρὸς τὸν ἑλληνισμόν, παρὰ τὴν ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιγραφῶν περσικὴν ἢ κεντροασιατικὴν προέλευσιν τοῦ πινακίου⁴. Πράγματι τὸ πλούσιον φυτικὸν κόσμημα τοῦ πινακίου τοῦ Innsbruck (εἰκ. 16) εἶναι ἰσοπαχὲς καὶ ἄσχετον ἀκόμη πρὸς τὸ ἰσλαμικὸν ἀραβούργημα (πρβλ. εἰκ. 15), συγγενέστερον δὲ πρὸς τὸ βυζαντινόν (πρβλ. ἀνωτ. σ. 274). Ἐνθυμίζει τὴν τέχνην τοῦ στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου

¹ Εἰκὼν παρὰ STRZYGOWSKI, *Amida*, 363 εἰκ. 312. Παράλληλος μορφή θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Strzygowski ἢ τῶν γυνήων διακοσμήσεων τῆς Ἀμίδης (Διαρβεκίρ), ἀποκειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (αὐτ. 354 κέ. εἰκ. 300-301).

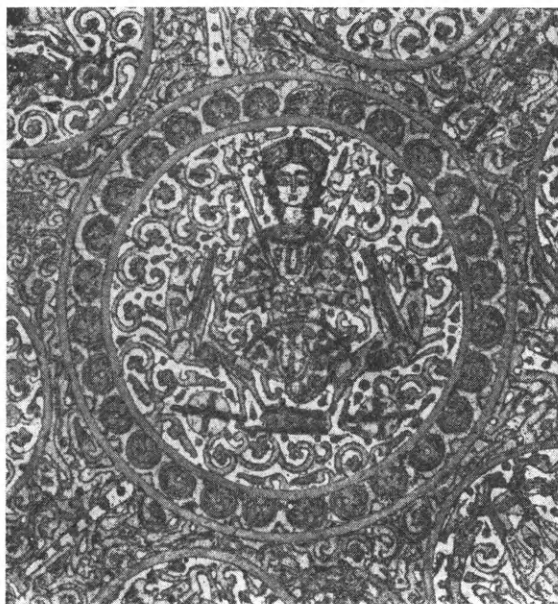
² SARRE-HERZFELD, ἔ.δ. 154.

³ VAN BERCHEM-STRZYGOWSKI, *Amida*, 120 κέ. εἰκ. 53, σ. 348 κέ. εἰκ. 295 καὶ πίν. XXI.

⁴ STRZYGOWSKI, ἔ.δ. 354.

(1042-1050)¹, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν τέχνην τοῦ ἀναγλύφου μας (εἰκ. 1), καθὼς αἱ κύριαι παραστάσεις περικλείονται ἐντὸς ἰδιαιτέρων πλαισίων. Ἀπὸ τοῦ τελευταίου τὸ πινάκιον τοῦ Innsbruck διαφέρει κατὰ τὸ ὅτι εἰς τοῦτο τὸ φυτικὸν κόσμημα παρεντίθεται καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων.

Ἄς ἐπιστρέψωμεν εἰς τὸ ἀνάγλυφόν μας (εἰκ. 1) καὶ ἅς τὸ ἴδωμεν καὶ ὡς σύνολον. Εὐκόλως τώρα ἀναγνωρίζομεν ὅτι ἡ σύνθεσις τῆς ὅλης ἐπιφανείας του πηγάζει ἐξ ἐμπνεύσεως ὁμοίας πρὸς ἐκείνην τοῦ ἐπιτίτλου τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Par. Gr. 550 φ. 30 (εἰκ. 17): ἀραβουρογηματοειδὲς φυτικὸν κόσμημα περιβάλλει ἐκ στενῶν ταινιῶν πλάισια, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένα ὁλόσωμοι παραστάσεις — ὁ Ἅγιος Μάμας, ζῶα—ἐπὶ χρυσοῦ βάθους². Τὸ χρυσοῦν βάθος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς ἐλευθέρας ἐπιφανείας, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένα αἱ ἐντὸς τῶν πλαισίων παραστάσεις τοῦ ἀναγλύφου μας. Εἰς τὸν ἴδιον κύκλον καλλιτεχνικῆς ἐμπνεύσεως ἀνήκει καὶ τὸ ἐν Μυστρᾷ ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου³. Ἡ μικρογραφία τοῦ Par. Gr. 550 χρονολογεῖται εἰς τὸν 12ον αἰ., λόγῳ δὲ τοῦ ἀστεροειδοῦς σχήματος τοῦ κεντρικοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου της ἐθεωρήθη ἐπηρεασμένη ἐκ τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης⁴. Ὅρθόν εἶναι νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐξ ὅλων τῶν παραδειγμάτων τούτων, ἰδίως δ' ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς στήλης αἰσθανόμεθα πνοήν τινα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Παρὰ τὴν μεγάλην χρονικὴν ἀπόστασιν διδακτικὴ ἀποβαίνει ἡ σύγκρισις τῆς ἀθηναϊκῆς στήλης πρὸς τὸ



Εἰκ. 16. Περσικὸν χαλκοῦν πινάκιον τοῦ Μουσείου τοῦ Innsbruck.

(Van Berchem — Strzygowski).

1 MAGDA BÁRÁNY-OBERSCHALL, The Crown of the Emperor Constantine Monomachos, Archæol. Hungar. XXII, Budapest 1937, 49 κέ. καὶ PATRICK J. KELLEHER, The Holy Crown of Hungary, Roma 1951. Προσείρως DIEHL, Manuel² 2, 708 εἰκ. 354, DALTON, Byz. Art. and Arch., 526 εἰκ. 313.

2 OMONT, Miniatures 53 πίν. CVIII, EBERSOLT, Miniatur. byzantine, πίν. XXXIV², ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗ-ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ὁ Ἅγιος Μάμας, 89 πίν. II.

3 MILLET, Monum. byzan. de Mistra, πίν. 49, STRZYGOWSKI, Amida, 351 εἰκ. 298 καὶ τελευταίως Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, Ἐπιστημ. Ἑπετ. Φίλοσ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954-1955, 285 πίν. 2γ.

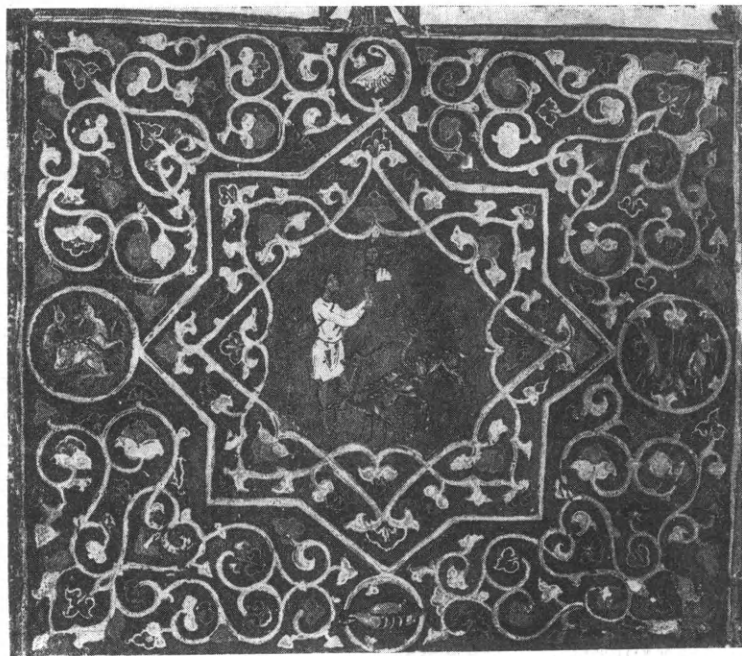
4 PH. SCHWEINFURTH, Die byzantinische Form, Berlin 1943, 81 εἰκ. 54. Ὑπόκειται τὸ ἐξωτερικὸν περι-

γραμμα ρόδακος ἐκ δύο διασταυρουμένων τετραγώνων, ὡς ὁ ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης στήλης. Ρόδακα μορφῆς γεωμετρικῆς, περίπου ὁμοίας πρὸς τὸν ρόδακα τῆς εἰκ. 1, εἰς τὸν Vat. Gr. 354 φ. 10ν τοῦ ἔτους 948 949 ὁ WEITZMANN, Die byzantin. Buchmal. des 9. und 10. Jahrh. 75 εἰκ. 514 κατατάσσει ὁμοίως εἰς τὸν κύκλον τῆς βυζαντινοῖσλαμικῆς τέχνης. Ὑπάρχουν ὁμῶς ἀφθονα παραδείγματα τοιούτων ροδάκων καὶ ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ ἐκ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀπαιτεῖται δὲ κάποια ἐπιφύλαξις ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν παραδειγμάτων τοῦ 11ου-12ου αἰ. μέχρις ὅτου μελετηθῇ τὸ θέμα τοῦτο καλύτερον. Σημειῶνω τρία παραδείγματα ἐκ τριῶν κύκλων τέχνης: Μουσείου Κορίνθου πινάκιον C-37-808 (MORGAN ἐν Corinth XI 100 ἀριθ. 747 εἰκ. 76 τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. Πρὸβλ. καὶ τὸ ἐπὶ ἐπιστυλίου τέμπλου τῆς Ἀγίας Τριά-

μικρόν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀνάγλυφον βάθρον λυχνίας τοῦ Μουσείου τῶν Εἰκαστικῶν Τεχνῶν τῆς Βουδαπέστης (εἰκ. 18) ¹.

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς ἀναλύσεως τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐν γένει συνθέσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου μας δύναται νὰ εἶναι, ὡς νομίζω, ὅτι τοῦτο κατάγεται ἀμιγῶς ἐκ τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς μεταξὺ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ. καὶ ὅτι χρονολογεῖται πιθανώτατα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.

Εἰκονογραφία. Ἡ ἐντὸς τοῦ κάτω πλαισίου εἰκονιζομένη μορφή, μὲ τὸ ἀντικείμενον εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὡς ρόπαλον (εἰκ. 1 καὶ 3), εἶναι κάπως δύσκολον νὰ ἀναγνωρισθῇ ἔνεκα τῆς κακῆς διατηρήσεώς της. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος αὐτῆς, μὲ τοὺς πόδας ἀνοικτούς, τὸν βραχὺν χιτῶνα, τὰς ἐνδρομίδας καὶ τὴν ἐκτεινομένην χεῖρα μὲ τὴν ἀναδιπλωμένην χλαμύδα, εἶναι ὁ τύπος τοῦ πολεμιστοῦ ἢ τοῦ κυνηγοῦ, ὅταν οὗτος ἐτοιμάζεται νὰ ὑψώσῃ τὸ ρόπαλον διὰ νὰ κτυπήσῃ.



Εἰκ. 17. Ἐπίτιτλον τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Par. Gr. 550 φ. 30. (J. Ebersolt).

Τὸ ρόπαλον μὲ σφαιροειδῇ κεφαλὴν, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενον τὸ κρατούμενον ὑπὸ τοῦ πολεμιστοῦ ἢ κυνηγοῦ τοῦ ἀναγλύφου μας, ὡς ὅπλον στρατιωτικόν ² θὰ ἠδύνατο νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ βυζαντινὸν ἀπελατίνιν, τὴν «ράβδον» ἢ τὸ «ραβδὶν» τοῦ Ἀκριτικοῦ Ἑπους:

*Ἄν κανχηθῆς, νεώτερε, νὰ γίνῃς ἀπελάτης
τὴν ράβδον ταύτην ἔπαρε καὶ κάτελθε εἰς βίγλαν ³.*

δος Ψαχνῶν Εὐβοίας, 11ου-12ου αἰ. ἐν ΟΡΑΝΑΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939-40, 13 εἰκ. 13) ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐν Βύβλῳ (Giblet) γεῖσον περὶ τὸ ἔτος 1130 (c. ENLART, Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem, I, Paris 1925, 89 πίν. 86) καὶ ἐκ Βορείου Συρίας ἐπιταφίους στήλας τοῦ 12ου-13ου αἰ. (JANINE SOURDEL-THOMINE, Stèles arabes anciennes de Syrie du

Nord, Les Annales Archéol. de Syrie VI, 1956, 30-31 πίν. I εἰς τὸ μέσον δεξιὰ, III κάτω ἀριστερὰ καὶ εἰκ. 2-3).

¹ A. HEKLER, Die Sammlung antiker Skulpturen, 1929, 106 ἀριθ. 95 εἰκ. 95.

² Βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐρίζοντες-Ἐρῶντες, Ἑλληνικά IB', 1952-53, 374 εἰκ. ἐν σ. 373.

³ A 1609 (ἐκδ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Βασίλειος Διγενῆς

Εἰς τὴν προκειμένην ὁμως μορφήν πολεμιστοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸν ἥρωα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἔπους, διότι ἡ εἰκονογραφία τοῦ Διγενῆ ἐμφανίζεται ὀλίγον ἀργότερον, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων¹ καὶ κατ' ἄλλον τύπον — μὲ θώρακα καὶ βραχὺν πτυχωτὸν χιτῶνα (φουστανέλλαν), ξίφος καὶ πρὸ πάντων μὲ τὰς κνήμας ἐνδεδυμένας². ὁ εἰκονογραφικὸς δὲ τύπος τοῦ πολεμιστοῦ τοῦ ἀναγλύφου μας εἶναι παλαιότερος τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Διγενῆ. Δὲν γνωρίζομεν δὲ καὶ ποῖον νόημα θὰ εἶχεν ἡ ἐνδεχομένως παρουσία τοῦ Διγενῆ ἢ ἄλλου κοσμικοῦ πολεμιστοῦ ἐπὶ τῆς μνημειώδους ταύτης στήλης.

Ὁ ἐκτεταμένος βραχίων μὲ τὴν ἀναδιπλουμένην χλαμύδα μεταφέρει εἰς εἰκονογραφικὴν παράδοσιν ἐξαρτωμένην ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Θὰ ἡδυνάμεθα οὕτω ν' ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν μορφήν μας τὸν τύπον τοῦ κυνηγοῦ μὲ κορύνην ἢ λαγωβόλον, ὅστις, ὡς συμβολικὴ παράστασις τοῦ φθινοπώρου ἢ τοῦ χειμῶνος — ἀλληγορία τοῦ τέλους τῆς ζωῆς —, ἀπετέλει θέμα τῆς νεκρικῆς εἰκονογραφίας. Εἰς τὴν νεκρικήν εἰκονογραφίαν ὁ κυνηγὸς μὲ τὸ λαγωβόλον παριστάνεται ἐνίοτε κρατῶν τὸ ὄπλον του διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ὡς περίπου ὁ ὑποτιθέμενος κυνηγὸς τοῦ ἀναγλύφου μας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ λαγὸν φονευμένον³. Ὁμοίως ἐπὶ μικροῦ χαλκοῦ ἀναγλύφου ἐκ Φενέκ τῆς Οὐγγαρίας ὁ Χειμῶν, φέρων λαγὸν, παριστάνεται νὰ φορῇ ἐνδρομίδας, χιτῶνα καὶ ἐπενδύτην⁴, ὅπως περίπου ἡ μορφή τοῦ ἀναγλύφου μας. Ἀλλ' ὁ κυνηγὸς τοῦ ἀναγλύφου μας παριστάνεται νὰ ἐντείνῃ τὰς δυνάμεις του πρὸς δρᾶσιν, δὲν ἔχομεν δ' ἐνδειξιν



Εἰκ. 18. Βάθρον λυχνίας Μουσείου Εἰκαστικῶν Τεχνῶν Βουδαπέστης. (A. Hekler).

ἄλλην περὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς στήλης, ὡς ἐνδεχομένως νεκρικοῦ· οὔτε δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν διατὶ ἡ παρουσία τοῦ συμβόλου τοῦ φθινοπώρου ἢ τοῦ χειμῶνος εἰς μίαν τόσον μνημειώδη στήλην δύναται τάχα νὰ εἶναι — κατ' ἄλλην ὑπόθεσιν — ἀντὶ τῆς παραστάσεως τῶν τεσσάρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Δυνάμεθα βεβαίως νὰ ὑπο-

¹ Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1941, 1, 91). Πρβλ. A 1635 - 1638 (καλ. 1,92-93), A 2934 - 2936 (= 1,163), A 3100 - 3101 (= 1,173) κ. ἄ. Βλ. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ 92-93 (βιβλιογραφία) καὶ ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ. ἄ.

² 1 Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, Λαογραφία IB, 1938 - 1948, 586 κέ.

³ 2 Πινάκιον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν: Α. FRANTZ, Digenis Akritas: A Byzantine Epic and its Illustrators, Byzantion XV, 1940-41, 88 εἰκ. 3. Πρβλ. Hesperia VII, 1938, 464.

⁴ 3 Σαρκοφάγοι: Μουσείου Θεσμῶν Ρώμης Gran Chio-

stro (G. M. A. HANFMANN, The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks, Cambridge Mass. 1951, II, 176 ἀριθ. 471a εἰκ. 47a) καὶ Ala III ἀριθ. 385 (407) (αὐτ. 180 ἀριθ. 501 εἰκ. 75), Ἰουνίου Βάσσου (Κρύπτῃς Βατικανοῦ) (αὐτ. II 184 ἀριθ. 540 εἰκ. 149, FR. GERKE, Der Sarkophag des Junius Bassus, Berlin 1936, 14 εἰκ. 33) κ. ἄ.

⁴ 4 HANFMANN II, 167 ἀριθ. 362 καὶ 185 ἀριθ. 546 εἰκ. 145 (δεξιᾶ). Πρβλ. J. HAMPEL, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II, 1905, 227 κέ. πίν. 181.

θέσωμεν ἀκόμη ὅτι αἱ παραστάσεις τῶν ἄλλων ἐποχῶν ὑπῆρχον εἰς ἀντιστοιχοὺς στήλας ἀπολεσθεύσας· ἀλλὰ ποία ἢ ἐνδεχομένως ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία τῶν στηλῶν τούτων;

Ἄλλη παράστασις κυνηγοῦ, ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, δύναται νὰ εἶναι ἐνὸς ἐκ τῶν μυθικῶν ἡρώων, τῶν ὁποίων χαρακτηριστικὸν γνώρισμα εἶναι ἡ κορύνη, π. χ. τοῦ Θησέως ἢ τοῦ Ἡρακλέους κλπ. Μεταξὺ τούτων τὰ εἰκονογραφικῶς πλησιέστερα παραδείγματα προσφέρει ἡ παράστασις τοῦ Ὠρίωνος. Ἐκ τῆς εἰκονογραφίας του ἐνδιαφέρουν μόνον, ὡς συγγενέστεροι πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον, οἱ τύποι τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Νικάνδρου Par. Gr. Suppl. 247 φ. 2^v (εἰκ. 19) τοῦ 11ου αἰ.¹ καὶ τοῦ λατινικοῦ Ἀράτου Κρατ. Βιβλιοθ. Μονάχου κῶδ. 210

φ. 120^r (εἰκ. 20) τοῦ ἔτους 818².

Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν μικρογραφιῶν τούτων (εἰκ. 19) ὁ Ὠρίων εἰκονίζεται κατενώπιον κινούμενος πρὸς τὰ δεξιὰ του καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν ὁμοίως πρὸς τὰ δεξιὰ· φορεῖ ἐξωμίδα, μὲ τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ὑψωμένην



Εἰκ. 19. Παράστασις τοῦ Ὠρίωνος ἐκ τοῦ Νικάνδρου Par. Gr. Suppl. 247 φ. 2^v.

(H. Omont).



Εἰκ. 20. Παράστασις τοῦ Ὠρίωνος ἐκ τοῦ Ἀράτου Κρατ. Βιβλιοθ. Μονάχου κῶδ. 210 φ. 120^r.

(K. Weitzmann).

κρατεῖ κυρτὴν ράβδον — τὸ κολλόροβον ἢ τὴν καλαύροπα (pedum) — ἐνῶ τὴν δεξιὰν ἔχει προτεταμένην καὶ φέρουσιν ἐξ αὐτῆς κρεμαμένην νεβρίδα. Εἰς τὴν δευτέραν (εἰκ. 20) ὁ Ὠρίων εἰκονίζεται εἰς περίπου ὁμοίαν στάσιν, ἀλλὰ κρατῶν τὴν καλαύροπα διὰ τῆς δεξιᾶς· ἡ ἐκτεινομένη ἀριστερά του καλύπτεται ὑπὸ τῶν ἀναδιπλώσεων τοῦ ἱματίου. Οἱ μεσαιωνικοὶ μικρογράφοι ἔχουν παρανοήσει τὸν ἐπικαμπῇ τύπον τῆς καλαύροπος ἢ καὶ τῆς κορύνης³ — καὶ τὴν ἀπέδωσαν ὑπὸ μορφὴν μαστιγίου. Τοῦτο δὲν ἔχει σημασίαν. Πρὸς τὸ παρὸν θὰ ἀντιπαρέλθωμεν καὶ τὸ

¹ OMONT, Fac-similés 37 πίν. LXV καὶ Miniatures 37 πίν. LXV (ἄνω ἀριστερά), κ. WEITZMANN, Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of text Illustrations, Princeton 1947, 144 εἰκ. 131, ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

² WEITZMANN, ἔ. ἀ. 72 εἰκ. 58.

³ Πρβλ. π. χ. τὸν Ἀκταίωνα τῆς τοιχογραφίας τῆς Casa di Sallustio τῆς Πομπηίας (προχείρως κ. WEITZMANN, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951, 16 πίν. III 9), τὰ ἀνωτέρω σ. 283 παραδείγματα κ. π. ᾧ.

ὅτι ὁ Ὁρίων εἰκονίζεται ἐν δράσει μὲ τὸ ὄπλον ὑψωμένον. Σημειοῦμεν ἀπλῶς ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἀναγλύφου μας (εἰκ. 3) εἶναι προφανῶς συγγενέστερος πρὸς τὸν Ὁρίωνα τῆς μικρογραφίας ἐκ τοῦ Ἀράτου (εἰκ. 20). Ἡ μεταξύ των διαφορὰ ὡς πρὸς τὰς ἀντιστρόφους λειτουργίας τῶν χειρῶν δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὡς διδάσκει ἡ μικρογραφία ἐκ τοῦ Νικάνδρου μὲ τὸν Ὁρίωνα ἀριστερόχειρα (εἰκ. 19).

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Ὁρίωνος ὁ παραδιδόμενος ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ Ἀράτου Μονάχ. Κρατ. Βιβλιοθ. κώδ. 210 (εἰκ. 20) δὲν ἔχει διασωθῇ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐλληνικῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τοῦ Ἀράτου¹, προέρχεται ὅμως καὶ οὗτος ἐξ ἐλληνικοῦ προτύπου, πιθανῶς Ἀλεξανδρινοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὰ εἰκονογραφημένα ἐλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀράτου ἦσαν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων πολλά², δὲν δύναται ν' ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ὑπῆρχεν ὁ τύπος οὗτος καὶ εἰς ἐλληνικὸν τι χειρόγραφον, ἐκ τοῦ ὁποίου νὰ ἀντέγραψε τὸ θέμα τοῦ ὁ τεχνίτης τοῦ ἀθηναικοῦ ἀναγλύφου. Ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἐπίσης ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν παριστανομένην στιγμὴν δράσεως. Τί δύναται ὅμως νὰ σημαίνει ἡ προσωποποιήσις τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Ὁρίωνος — τὸ «Ἀλετροπόδι» — ἐπὶ μιᾶς τόσο μνημειακῆς κατὰ τὸ μέγεθός της καὶ μοναδικῆς εἰς τὸ εἶδός της στήλης τῆς ὀψίμου μεσοβυζαντινῆς περιόδου;

Ἡ ἐλληνικὴ μυθικὴ παράδοσις ἀπέδιδεν εἰς τὸν Ὁρίωνα ἰδιότητας ὑποστάσεως ὑπερανθρώπου. Ἡ δύναμις τοῦ ἦτο εὐεργετικὴ· ὁ Ὁρίων ἐθεωρεῖτο διώκτης τῶν ἀγρίων θηρίων³. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, διὰ τοὺς ὁποίους ἐνδιαφερόμεθα, ἡ μυθικὴ μορφή τοῦ Ὁρίωνος παρῆλθε σχεδὸν ἀπαρατήρητος⁴. Νόημα δυνάμεθα ἴσως νὰ εὗρωμεν ἂν θεωρήσωμεν τὴν παράστασιν τοῦ Ὁρίωνος ὡς προσωποποίησιν περιληπτικὴν, ἀντὶ τοῦ ἀστρικοῦ κόσμου⁵. Ἰσως — ἀλλὰ μὲ κάποιαν ἐκζητήσιν — καὶ ἀντὶ τοῦ ζφδιακοῦ κύκλου, τοῦ ἀστρικοῦ ἐτησίου στεφάνου τῆς γῆς⁶, μὲ τὸ νόημα ἀλληγορίας τῆς περιοδικῆς αὐξήσεως καὶ ὥριμάν-

1) Εἰς τὸν μόνον γνωστὸν ἐλληνικὸν εἰκονογραφημένον Ἀράτον—Vat. Gr. 1087 τοῦ 15ου αἰ. — παριστάνεται ὁ Ὁρίων, κατ' ἄλλην παράδοσιν, νὰ κρατῇ εἰς τὴν ὑψωμένην χεῖρά του ξίφος, νὰ ἐκτείνῃ γυμνὴν τὴν ἐτέραν χεῖρα καὶ νὰ εἶναι ἐξωσμένος τὸν κολεὸν τοῦ ξίφους (WEITZMANN, Illustrations, 144 εἰκ. 132). Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ στάσις εἶναι περίπου ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ Ὁρίωνος τοῦ Νικάνδρου (εἰκ. 19), τὴν ὁποίαν καὶ προϋποθέτει ὁ τύπος τοῦ Ὁρίωνος Vat. Gr. 1087, μάλιστα καὶ ἐδῶ ἀριστερόχειρος. Ὁ τύπος οὗτος ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἀνατολικά χειρόγραφα τῆς ἰδίας ἐποχῆς: Metrop. Mus. 13. 160. 10 (JOS. M. UPTON, A Manuscript of «The Book of the Fixed Stars» by 'Abd ar-Rahhman as-Sūfī' i Metrop. Mus. Stud. IV, 1932-1933, 196 εἰκ. 47).

2) G. THIELE, Antike Himmelsbilder κλπ., Berlin 1898, 76. Κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ εἰκονογραφημένος Ἀράτος ἰδιαιτέρως διαδεδομένος ἦτο εἰς τὴν Δύσιν (αὐτ. 77 κέ. Πρβλ. WEITZMANN, Illustrations, 85).

3) Πηγαί: RE² XVIII 1, 1081 (WEHRLI) καὶ ROSCHER,

Lex. Griech. Mythol. III 1046 (KÜNTZLE).

4) Εἰς τὸν μῦθον τοῦ Ὁρίωνος ἀναφέρεται ὁ ΓΡΗΓΟΡ. ΝΑΖΙΑΝΖ., Εἰς τὸν Μ. Βασίλ. Ἐπιτάφ. 8 (P.G. 36, 504) διὰ τὰ ἐξάρη τὴν ἠθικὴν ποιότητα τῶν χριστιανικῶν ἱερῶν διηγήσεων (πρβλ. WEITZMANN, Mythology 15)· ὑπαινίσσεται τὴν ἀσεβῆ τόλμην τοῦ Ὁρίωνος πρὸς τὴν Ἀρτεμιν (Ψ-NONNOY, Συναγωγὴ κλπ. 6 P. G. 36, 1061. Πρβλ. ΑΡΑΤΟΥ, Φαινόμε. στίχ. 634 κέ. ἐκδ. Martin 86-87).

5) ΚΥΡΙΑΚ. ΙΕΡΟΣΟΛ., Εἰς Ἡσ. II 2: Ἰστέον δὲ ὅτι οἱ τὴν θείαν διερμηνεύσαντες Γραφήν, Ὁρίωνος πεποιήνται μνήμην, ἐν τῶν ἀστέρων τὸν ἐπισημώτατον δι' αὐτοῦ σημαίνοντες (P.G. 70, 357), ΠΡΟΚΟΠ. ΓΑΖ., Εἰς προφ. Ἡσαΐαν 13: δι' Ὁρίωνος δὲ τὰ λαμπρὰ τῶν ἀστέρων ἐδήλωσεν (P.G. 87, 2076).

6) ΨΑΛΜ. 64(65) 12: Εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ ἐνι-αυτοῦ τῆς χρηστότητός σου, ΚΟΣΜΑ ΙΝΔΙΚΟΠΛ., Χριστιαν. τοπογρ. 9: θανμασίως τὸν κύκλον τῶν δώδεκα μηνῶν στέφανον ἐξεϊπόν, ὡς στεφανοῦντα τῷ κάλλει ἀνωθεν τὴν γῆν (P.G. 83, 405), τοῦτον δὲ τὸν κύκλον οἱ ἐξωθεν ζφδιακὸν καλοῦσιν (αὐτ. 408).

σεως τῶν ἐκ τῆς γῆς ἀγαθῶν¹, ὡς περίπου αἱ ἀπεικονίσεις τῶν ἀσχολιῶν τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἔτους.

Ἡ προηγηθεῖσα εἰκονογραφικὴ ἀνάλυσις στηρίζεται ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως ὅτι τὸ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατούμενον ἀντικείμενον εἶναι ρόπαλον ἂν ὅμως τοῦτο θεωρηθῇ σφενδόνη, ὑποχρεούμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν ἐν λόγῳ μορφήν παράστασιν τοῦ Δαυὶδ. Ἡ σφενδόνη του μᾶς μεταφέρει εἰς τὸ θρυλικὸν ἐπεισόδιον τῆς μονομαχίας του πρὸς τὸν Γολιάθ (Α' Βασιλ. [Α' Σαμ.] ιζ', 45 καὶ 48 - 51). Ὡς σημειωθῇ ἀπὸ τοῦδε ὅτι ἡ ἐξήγησις τῆς προκειμένης μορφῆς ὡς παραστάσεως τοῦ Δαυὶδ φαίνεται πειστικωτέρα.

Εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην τὰ ἡρωικὰ καὶ εἰδυλ्लιακὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς τοῦ Δαυὶδ διατηροῦν πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος. Συγκεκριμένως διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Δαυὶδ τῆς μονομαχίας πρὸς τὸν Γολιάθ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν γνώριμον τύπον τοῦ κυνηγοῦ ἢ τοῦ ποιμένος, τοῦ φέροντος δηλαδὴ τὴν κορύνην ἢ τὴν ποιμενικὴν ράβδον (τὴν καλαύροπα)². Συχνὰ μάλιστα ὁ νεαρὸς ποιμὴν τῆς μονομαχίας παριστάνεται μὲ σαφηνειαν, νὰ κρατῇ διὰ τῆς μιᾶς τὴν σφενδόνην καὶ διὰ τῆς ἐτέρας τὸ διακριτικὸν τοῦ βοσκοῦ, τὴν καλαύροπα³. Εἰς τὰ παλαιότερα ἐκ τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων ὁ Δαυὶδ εἰκονίζεται χωρὶς φωτοστέφανον, ὡς εἶναι ἡ μορφή ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (εἰκ. 3), δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστα καὶ ὅμοια παραδείγματα ἐκ μεταγενεστέρων χρόνων⁴. Ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ Δαυὶδ τῆς πρώτης καὶ συνηθεστέρως ἐκ τῶν δύο σκηνῶν τῆς πάλης του πρὸς τὸν Γολιάθ, ὅπου δηλαδὴ παριστάνονται οἱ δύο ἀντίπαλοι ἀντιμέτωποι

1 ΚΟΣΜΑ ΙΝΑΙΚ. αὐτ. 8: ὡς στεφανοῦντα μὲν ἄνωθεν τῷ κάλλει τὴν γῆν, αὐξάνοντα δὲ καὶ πεπαίοντα... τοὺς μνημαίους αὐτῆς καρπούς (P.G. 88, 404).

2 Βλ. ἀνωτ. σ. 283 - 284.

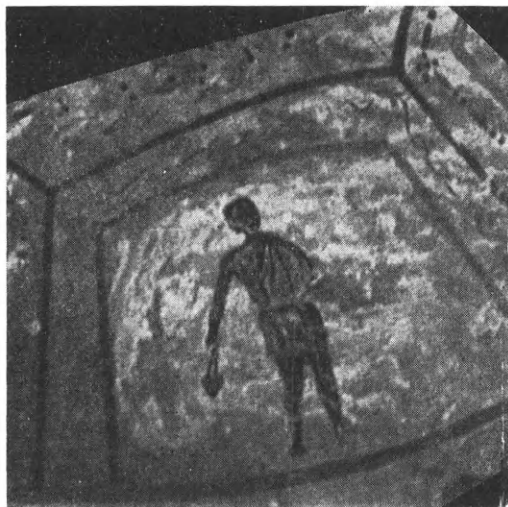
3 Σαρκοφάγοι: Κρύπτης τοῦ Ἀγίου Βίκτωρος τῆς Μασσαλίας γνωστὴ ἐκ παλαιοῦ σχεδίου (ED. LE BLANT, Les sarcophages chrét. de la Gaule, 1886, 35 ἀριθ. 49, J. WILPERT, I sarcofagi I, 1929, 57 εἰκ. 24, HUGO BUCHTHAL, The Miniatures of the Paris Psalter. A study in Middle Byzantine Painting, London 1938, 22 εἰκ. 34, LECLERCQ ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. IV 1, 296 εἰκ. 3621), αἱ δύο τοῦ Μουσείου Βιέννης (LE BLANT, 21 ἀριθ. 24 πίν. V 5, WILPERT, 264-265 πίν. CLXXXXIV 1-2, BUCHTHAL, εἰκ. 33, FR. GERKE, Das Verhältnis von Malerei und Plastik, Riv. Arch. Crist. 12, 1935, 128 κέ. εἰκ. 2), Reims (LE BLANT, 17 ἀριθ. 17, WILPERT I, 18 εἰκ. 4) τράπεζα Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (J. EBERSOLT, Sculptures chrétiennes inédites du Musée de Constantinople, Rev. Arch., 4^e Sér., XXI, 1913, 336 εἰκ. 2, E. MICHON, Reberds de bassins chrétiens ornés de reliefs, Rev. Bibl., N.S., XIII, 1916, ἀριθ. 38 σ. 144 κέ. εἰκ. 35) λύχνος τῆς Stoddard Collection τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale (P. BAUR, David and Goliath on a Early Christian Lamp, Yale Classical Studies, I, 1928, 43 κέ.)· τοιχογραφία Baouit παρεκκλ. III (J. CLEDAT,

Monastère et la nécropole de Baouit [1904] 20 πίν. XVIII, BUCHTHAL, 21 εἰκ. 30)· λειψανοθήκη τῆς Brescia (JOH. KOLLWITZ, Die Lipsantheke von Brescia, Berlin-Leipzig 1933, 24 πίν. 3, LECLERCQ ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. II 1, 1153 εἰκ. 1628)· ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Museo Kircheriano Ρώμης (C. SCHLUMBERGER, Un coffret byzantin d'ivoire, Monum. et Mém. [Piot] VI, 1899, 191 κέ. πίν. XVIII κάτω ἀριστερά. Πρβλ. A. VENTURI, Storia dell'arte italiana, 1902, II 598 εἰκ. 429 καὶ BAUR, 49 βιβλιογρ.). Πρβλ. καὶ τὰ μεταγενέστερα: δυτικὸν ἐλεφαντοστοῦν Brit. Mus. Cod. Egerton 1139 (O. DALTON, Catalogue of the Ivory Carvings κλπ., 1909, 22 κέ. ἀριθ. 28/29 πίν. XV-XVI, AD. GOLDSCHMIDT-K. WEITZMANN, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X - XIII. Jahrhunderts, II, Berlin 1934, 79-80 ἀριθ. 224 πίν. LXXXIII), μικρογραφίαν τοῦ σερβικοῦ ψαλτηρίου Βιβλιοθ. Μονάχ. Cod. Slav. 4 φ. 186r, JOH. STRZYGOWSKI, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien 1906, 68 πίν. XLVI). Ἐπίσης εἰς τὴν σκηνὴν τῆς πάλης πρὸς τὸν λέοντα (Α' Βασ. ιζ', 34-35) τοῦ Par. Gr. 139 φ. 2^v (OMONT, Fac-similés 6 πίν. II, Miniatures 6 πίν. II).

4 Μικρογραφία τοῦ Ἀθων. Μον. Παντοκράτ. Ψαλτηρ. 49 φ. 71 τοῦ ἔτους 1084 (DALTON, Byzant. Art and Archaeol., 470 εἰκ. 277).

εἰσέτι. Ἡ δευτέρα σκηνὴ ἱστορεῖ τὴν ἀποκεφάλισιν τοῦ Γολιάθ ὑπὸ τοῦ Δαυὶδ διὰ ξίφους.

Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ πρώτη ἐκ τῶν σκηνῶν τούτων. Κατ' αὐτὴν ὁ Δαυὶδ παριστάνεται εἴτε εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δράσεως, καθ' ἣν στιγμὴν ἐτοιμάζεται νὰ χειρισθῇ τὴν σφενδόνην, κρεμαμένην εἰσέτι πρὸς τὰ κάτω, ὡς ἀκριβῶς βλέπομεν εἰς τὸ πρόσωπον τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου μας, εἴτε εἰς προχωρημένον σημεῖον τῆς δράσεως, μὲ τὴν σφενδόνην αἰωρουμένην¹. Ἐνίοτε ὁ Γολιάθ παραλείπεται, παριστανόμενου μόνου τοῦ Δαυὶδ μὲ τὴν σφενδόνην πρὸς τὰ κάτω: τοιχογραφία κατακόμβης τῆς Δομιτίλλης (εἰκ. 21)², τεμάχιον σαρκοφάγου τῆς συλλογῆς Canova³, λειψανοθήκη τῆς Brescia⁴. Εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα παραδείγματα ἡ σφενδόνη φέρεται βέβαια πρὸς τὰ κάτω, διότι δὲν ὑπῆρχεν ἀποχρῶν λόγος πρὸς διάφορον χειρισμόν· θὰ ἦτο πλεονασμὸς τὸ νὰ παρασταθῇ ὁ Δαυὶδ εἰς προχωρημένην στιγμὴν τῆς δράσεώς του, περιδινὼν τὴν σφενδόνην. Διὰ τῆς σφενδόνης εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Δαυὶδ, μόνου, γίνεται ὑπαινιγμός, ἀπλῶς, εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς μονομαχίας του πρὸς τὸν Γολιάθ. Οὕτως εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Δαυὶδ τούτου ἡ σφενδόνη ἐπέχει θέσιν διακριτικοῦ γνωρίσματος (attribut), ἡ ὅλη δὲ παράστασις τοῦ ἱεροῦ τούτου προσώπου ἐννοεῖται πλέον ὥς ἀλληγορία.



Εἰκ. 21. Παράστασις τοῦ Δαυὶδ ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς κατακόμβης τῆς Δομιτίλλης.
(J. Wilpert).

Ἡ ἐξάρτησις τῆς σφενδόνης ἐκ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τῆς μορφῆς τῆς εἰκονιζομένης ἐπὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀναγλύφου ἐνθυμίζει τὰ παραδείγματα κυνηγῶν ἢ ποιμένων μὲ τὸ ρόπαλον ἢ τὴν ράβδον των κρατούμενα διὰ τῆς ἀριστερᾶς⁵. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης ἔχομεν δύο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀσφαλῆ παραδείγματα Δαυὶδ μὲ τὴν σφενδόνην εἰς τὴν ἀριστεράν: εἰς ἓν ἐκ τῶν τεμαχίων τῆς σαρκοφάγου Canova⁶ καὶ εἰς τὴν ἑτέραν ἐκ τῶν δύο σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου τῆς Βιέννης⁷. Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν εἰς ἀμφοτέρω τὰ παραδείγματα ταῦτα ἡ σφενδόνη δὲν ἔχει διασωθῇ, δύναται ὅμως νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλὲς ὅτι ἐκρατεῖτο αὕτη διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἐπεὶ εἰς τὰ ἐν λόγῳ παραδείγματα ὁ Δαυὶδ εἰκονίζεται κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν ποιμενι-

1 Βλ. ἀναγραφὴν μνημείων παρὰ BAUR, 43-44 καὶ 47 κέ., KOLLWITZ, 24 καὶ 62, κέ. BUCHTHAL, 21 κέ.

2 J. WILPERT, Die Malereien der Katakomben Roms, 1903, 387 πίν. 55. Προχείρως LECLERCQ, ἔ. ἀ. 295 εἰκ. 3620.

3 LE BLANT, 4 πίν. I4, WILPERT II, 264 πίν. LXV. Τὸ ἄκρον τῆς χειρὸς μὲ τὴν σφενδόνην ἐλλείπει, ἡ

συμπλήρωσις του ὅμως φαίνεται ἀσφαλῆς (WILPERT).

4 Βλ. ἀνωτ. σ. 286.

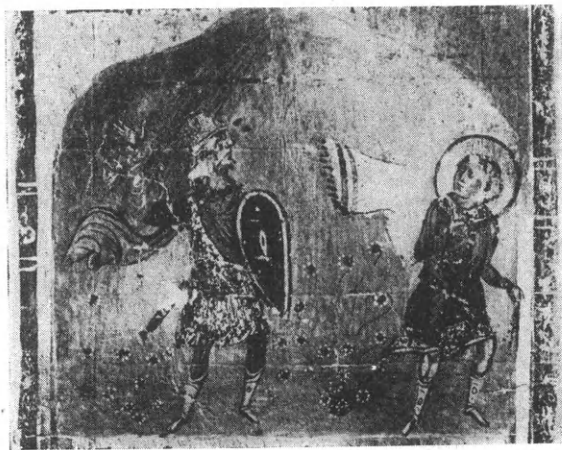
5 Βλ. ἀνωτ. σ. 383 καὶ 384.

6 Βλ. ὑποσημ. 3.

7 LE BLANT, 21 πίν. V6, WILPERT, 264 πίν. CLXXXXIV. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 286.

κὴν ράβδον· δὲν ἡδύνατο δὲ νὰ λείπη ἀπὸ τούτου ἡ σφενδόνη, τὸ χαρακτηριστικὸν ὄπλον τῆς περιφήμου μονομαχίας του. Ἐκ τῆς βυζαντινῆς τέχνης παραδείγματα Δαυὶδ μὲ τὴν σφενδόνην αἰωρουμένην ἐκ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς προσφέρει ὁ Vatic. Gr. 752 φ. 104^r (εἰκ. 22) καὶ 448^v¹. Ἡ ἀριστεροχειρία αὕτη τοῦ Δαυὶδ ὀφείλεται εἰς ἐσφαλμένην — ἀνάστροφον — χρησιμοποίησιν ἀντιβόλου, ὡς ἤδη ἐξήγησεν ὁ DE WALD². δὲν ἀποκλείεται νὰ ἰσχύῃ τὸ ἴδιον, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, καὶ περὶ τῆς ἀριστερόχειρος μορφῆς τῆς στήλης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

Παραλλήλως πρὸς τὸν ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰκονογραφίας τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν κυνηγῶν καταγόμενον τύπον τῆς ἐκτεταμένης χειρὸς μὲ τὴν ἀναδιπλουμένην χλαμύδα³, ἀρχαιότητα ἐνθυμίζει καὶ ἡ πλουσία ἀναδίπλωσις τῆς χλαμύδος, μὲ κάποιαν μά-



Εἰκ. 22. Ἡ μονομαχία τοῦ Δαυὶδ πρὸς τὸν Γολιάθ.
Μικρογραφία τοῦ Vatic. Gr. 752 φ. 104^r.
(E. de Wald).

λιστα αἴσθησιν ὑλικότητος, προδιδοῦσης ὅτι ἡ ἐξεταζομένη μορφή προσέρχεται ἐκ τοῦ ἐλληνίζοντος περιβάλλοντος τῆς ἀριστοκρατικῆς τέχνης⁴. Ἀκριβῶς ὁμοίως ἐνδεδυμένον, μὲ χιτῶνα ἐξωσμένον καὶ κατερχόμενον μέχρι τῶν γονάτων, μὲ χλαμύδα κρατουμένην διὰ τῆς ἐλευθέρως χειρὸς ἢ ἀνεμιζομένην καὶ μὲ ἐνδρομίδας εἰς τοὺς πόδας, παρουσιάζουν τὸν Δαυὶδ τῆς μονομαχίας πρὸς τὸν Γολιάθ αἱ μικρογραφίαι τῶν ἀριστοκρατικῶν ψαλτηρίων⁵. ἀμεσώτερον εἰκονογραφικὸν πρότυπον τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀναγλύφου φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μικρογραφία ὡς ἡ τοῦ Par. Gr. 139 φ. 4^v (εἰκ. 23)⁶.

Ἀποσπασθεὶς ὁ Δαυὶδ ἐκ γραπτῆς συνθέσεως τῆς μονομαχίας του πρὸς τὸν

1 ERNST T. DE WALD, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuaginta III 2. Psalms and Odes*, Princeton 1942, 18 πίν. XXV καὶ 40 πίν. LII. Τὸ ὑλικὸν ἐκ τῶν ψαλτηρίων μὲ μικρογραφίας εἰς τὴν ὥαν δὲν εἶναι ἀκόμῃ εὐκόλως προσιτόν (πρβλ. L. MARIÈS, *Le psautier à illustration marginale. Signification théologique des images*, Actes VI^e Congr. Intern. Ét. Byz., 1951, II, 261 κέ.).

2 DE WALD, ἔ. ἀ. Πρβλ. τὸν ἀριστερόχειρα σφενδονιστὴν — διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἀσπίδα — ἐπὶ κιβωτιδίου τῆς συλλογῆς Henry Oppenheimer ἐν Λονδίῳ (12ου αἰ.) (GOLDSCHMIDT-WEITZMANN, *Elfenbeinskulpturen*, 44 ἀφ. 55 πίν. XXXVb).

3 Βλ. ἀνωτ. σ. 383 κέ.

4 Ἡ καλὴ ποιότης ἐργασίας φαίνεται εἰς τὸ πλάσιμον τοῦ καλῶς σωζομένου ἀριστεροῦ ποδός, ἐνθυμίζοντος τὴν ἐπιμελὴ ἐργασίαν π. χ. τοῦ ἑλεφαντοστοῦ Λένινγκραδ Ἑρμιτάζ ἀριθ. 60 (GOLDSCHMIDT-WEITZMANN, *Byzantin. Elfenbeinskulpt. I*, 56 ἀριθ. 98

πίν. LVI b-c). Τὴν λεπτὴν ἐργασίαν τῶν γλυπτῶν ἐπὶ ἑλεφαντοστοῦ ἐνθυμίζει ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἀναγλύφου καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἐσωτερικοῦ μικροῦ ρόδακος μὲ τὸ κομβίον εἰς τὸ κέντρον (βλ. ἀν. σ. 270). Ἀνάλογα πρβλ. παρὰ GOLDSCHMIDT-WEITZMANN, σποράδην.

5 Βασιλείου Β' (Marc. Gr. 17) (DALTON, *Byz. Art and Archaeol.*, 470 εἰκ. 279), Vatic. Gr. 1927 φ. 254^v (ERNST T. DE WALD, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuaginta III 1. Psalms and Odes*, Princeton 1941, 41 πίν. LX), Ἀθων. Μον. Παντοκρ. 61 τοῦ ἔτους 1084 (DALTON, ἔ. ἀ. 470 εἰκ. 277).

6 OMONT, *Fac-similés 7 πίν. IV καὶ Miniatures*, 7 πίν. IV, κ. WEITZMANN, *Der Pariser Psalter Cod. Par. Gr. 139 und die mittelalterliche Renaissance*, Jahrb. f. Kunstwiss. 6, 1929 (δὲν τὸ εἶδον), BUCHTHAL, *The Miniatures*, 21 κέ. πίν. IV. Πρβλ. τὸν Δαυὶδ τοῦ κυπριακοῦ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης BUCHTHAL, 21 εἰκ. 44, CH. DIEHL, *L'école artistique d'Antioche κλπ.*, Syria

Γολιάθ καὶ χρησιμοποιηθεὶς ἐπὶ τῆς στήλης μόνος, ἐτοποθετήθη αὐστηρῶς κατενώπιον· ἀπὸ μορφῆς ἐν κινήσει μετετράπη εἰς μορφὴν ἐν στάσει, ὑποταγμένην εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν νόημα τῆς στήλης. Μὲ τοὺς ἀνοικτοὺς πόδας του πατεῖ σταθερῶς, ὅπως περίπου ἡ στιβαρὰ μορφὴ τοῦ Δαυὶδ τοῦ κυπριακοῦ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης¹· ἐκτείνων δὲ τὴν χειρὰ του ζυγίζεται πρὶν προχωρήσῃ εἰς τὴν δρᾶσιν, κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴν στιγμήν τὴν τελευταίαν μεταξὺ δράσεως καὶ ἀδρανείας. Ὡς ἀντίροπον τῆς ἐκτεταμένης χειρὸς λειτουργεῖ ἡ φορὰ τῆς σφενδόνης. Μὲ αἴσθησιν δομικὴν ὁ τεχνίτης τῆς στήλης ἐτοποθέτησε τὴν μορφὴν τοῦ Δαυὶδ ἀξονικῶς, κατὰ τὴν φορὰν τῆς νοητῆς εὐθείας τῆς ὑψουμένης ἐκ τῶν κάτω ἀναμέσον τῶν ἀντωπῶν ζώων· οὕτω δὲ τοποθετημένη ἡ μετωπικὴ αὐτὴ παράστασις τοῦ Δαυὶδ ἐνεργεῖ ὡς μορφὴ καθαρῶς συμβολικὴ.

Ὁ συμβολικὸς χαρακτήρ τῆς μορφῆς τοῦ Δαυὶδ μὲ τὴν σφενδόνην ἀνάγει, βέβαια, εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς μονομαχίας καὶ τῆς νίκης του κατὰ τοῦ Γολιάθ· εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἀποσκοπεῖται νὰ ὑπομνησθῇ καὶ συγκεκριμένη θρησκευτικὴ ἰδέα. Εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν νεκρικὴν εἰκονογραφίαν τὸ θέμα τῆς μονομαχίας τοῦ Δαυὶδ κατὰ τοῦ Γολιάθ εἶχε τὸ νόημα τῆς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου, τῆς λυτρώσεως τῆς ψυχῆς

ἀπὸ τῆς κυριαρχίας τοῦ Σατανᾶ². Ἀλλ' ἡ ἑλλειψὶς ἐνδείξεων περὶ τυχὸν νεκρικοῦ προορισμοῦ τῆς προκειμένης βυζαντινῆς στήλης καθιστᾷ ἀβάσιμον τὴν συσχέτισιν τῆς πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐκείνην ἀλληγορίαν. Χρονικῶς ἐγγυτέρω πρὸς τὴν στήλην μας ἡ εἰκονογραφία τῶν ψαλτηρίων ὁδηγεῖ πρὸς θεολογικωτέραν ἐξήγησιν.

Διὰ τοῦ θέματος τῆς μονομαχίας τοῦ Δαυὶδ πρὸς τὸν Γολιάθ εἰκονογραφοῦνται εἰς τὰ ψαλτήρια οἱ Ψαλμοὶ 34 (Vat. Gr. 752 φ. 104^r), 143 καὶ 144



Εἰκ. 23. Παράστασις τοῦ Δαυὶδ τῆς μονομαχίας πρὸς τὸν Γολιάθ. Μικρογραφία τοῦ Par. Gr. 139 φ. 4^v. (H. Omont).

2, 1921, 86 πίν. XI, 1, STRZYGOWSKI, Altai-Iran, πίν. VI. Πληρεστέρα βιβλιογραφία παρὰ BAUR, σ. 49. Ὑπὸ τοῦ J. WILPERT, *Restauro di sculture cristiane antiche e antichità moderne*, Riv. Arch. Crist. IV, 1927, 307-εἰκ. 43 ὁ δίσκος θεωρεῖται κίβδηλος, οἱ

λόγοι του ὅμως δὲν εἶναι ἀρχετὰ πειστικοί.

1 Βλ. τὴν προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

2 WILPERT, *Maler. Katak. Roms*, 387. LECLERCQ, *Dict. Arch. Chr. Lit.* IV 1, 295 κέ. (ἀρθρ. *David*). Ποβλ. J. DANIELOU, *Reall. f. Ant. u. Christ.* 3.599 (ἀρθρ. *David*).

(Αθων. Παντοκρ. 49 φ. 71^r, Vat. Gr. 1927 φ. 254^v) καὶ 151 (Vat. Gr. 752 φ. 448^v, Vat. Gr. 1927 φ. 264^r, Berol. 78 A9 [Hamilton]). Τὸ περιεχόμενον τῶν ψαλμῶν τούτων ἀναφέρεται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἱστορικὸν ἐπεισόδιον, ἀλλ' ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία ἔδιδεν εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἀντιτυπικὸν νόημα· εἰς τὸν Δαυὶδ τῆς μονομαχίας πρὸς τὸν Γολιάθ ἔβλεπε τὸν τύπον τοῦ Χριστοῦ, νικητοῦ τοῦ Σατανᾶ¹. ἔβλεπεν ἐπίσης πρότυπον ἀρετῆς ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς θείας δυνάμεως². Τὸ ἡθικοθεολογικὸν τοῦτο περιεχόμενον τοῦ θέματος τῆς μονομαχίας τοῦ Δαυὶδ πρὸς τὸν Γολιάθ ὑπογραμμίζει εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Par. Gr. 139 ἡ ἀρχαίας πνοῆς παρουσία τῶν προσωποποιήσεων τῆς Δυνάμεως (εἰκ. 23) καὶ τῆς Ἀλαζονείας, συνοδευουσῶν ἀντιστοίχως τὰς παραστάσεις τῶν Δαυὶδ καὶ Γολιάθ³. Ἀλληγορεῖται ἡ διὰ τῆς παρεμβάσεως τῆς θείας δυνάμεως ἥττα τῆς ἀλαζονείας. Περισσότερον ἀρετολογικὴ παρουσιάζεται ἡ ἐπὶ τῆς ἐλεφαντίνης ἐπενδύσεως τοῦ εὐαγγελίου Brit. Mus. cod. Egerton 1139 τοῦ 12 αἰ. συνύπαρξις ἀφ' ἑνὸς διαφόρων ἐπεισοδίων τῆς ἱστορίας τοῦ Δαυὶδ καὶ ἀφ' ἑτέρου σκηνῶν ἐκ τῆς Ψυχομαχίας τοῦ Προυδεντίου, μὲ ἀγῶνας τῶν ἀρετῶν κατὰ τῶν κακιῶν⁴. Τὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦτο εἶναι ἔργον δυτικῆς ἐμπνεύσεως, συχνὰ δὲ εἰς τὴν Δύσιν ἡ τυπολογικὴ εἰκονογραφία τοῦ Δαυὶδ ἔχει συγχρόνως καὶ ἀρετολογικὸν χαρακτῆρα, παρουσιάζεται δηλαδή μὲ περισσώτερον κοινωνικὸν περιεχόμενον⁵. Εἰς τὸ θεολογικώτερον Βυζάντιον ἡ ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τῆς ἱστορίας τοῦ Δαυὶδ συναγομένη ἡθικὴ διδασκαλία δὲν ἀναδεικνύεται δι' εἰκονογραφικῶν παραλληλισμῶν ὑπονοεῖται αὕτη ὡς περιεχόμενον σύμφυτον πρὸς τὴν δαυϊτικὴν τυπολογίαν. Σπανίως μόνον, δι' ἀναδρομῆς εἰς τὰς ἰδεαλιστικὰς παραστατικὰς μεθόδους τῆς ἀρχαίας εἰκονογραφίας, διὰ τῶν προσωποποιήσεων, ὡς εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Par. Gr. 139⁶, ἀνάγεται ἡ βυζαντινὴ εἰκονογραφία εἰς ἀφηρημένας ἡθικοθεολογικὰς ἐννοίας. Εἰς τὴν στήλην μας ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Δαυὶδ παρουσιάζεται ὡς ἀλληγορία καθ' ἑαυτήν, βεβαίως ἀλληγορία τῆς Δυνάμεως. Ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς μονομαχίας ἀφηρέθη ἡ ἑτέρα μορφή, διὰ τῆς ὁποίας ἐσημαίνετο ἐμφαντικώτερον ἡ ἥττα τοῦ κακοῦ, διὰ τὴν ἀναδειχθῆ οὕτως ἡ παρουσία τοῦ Δαυὶδ, ὡς λεπτοφυεῖς ἀλληγορίας τῆς προστατευτικῆς δυνάμεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀποτροπαίου τοῦ κακοῦ⁷. Ἰσοδυναμεῖ δηλαδή ἡ ἀλληγορία αὕτη τοῦ Δαυὶδ πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τοῦ φύλακος, εἰκονιζομένου μὲ ρομφαίαν εἰς τὴν χεῖρα παρὰ τὴν

1 [ΨΕΥΔΟ]ΑΘΑΝΑΣ., Ἐρμην. Ψαλμ. : Ὁ ψαλμὸς οὗτος [ὁ 34ος] τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ. Ὁ γὰρ Δαυὶδ... τὴν νίκην πεποιήται πατάξας τὸν Γολιάθ. Ὁ περὶ εὐρίσκομεν γεγεννημένον ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ· οὗ καὶ τὴν ἐκδίκησιν ἐποίησε τῶν καταπονομένων ὑπὸ τῶν ἐναντίων δυνάμεων, καὶ πολέμους καὶ καταβῶν τὸν διάβολον, νίκην δεδώρηται τῷ γένει ἡμῶν (P. G. 27, 773-4). Περισσότερα κείμενα παρὰ ΔΑΝΙΕΛΟΥ, 598-599.

2 ΑΠΟΣΤ. ΔΙΑΤ. VII 7, 3 : ἴσθι δὲ πρῶτος ὡς Μωσῆς καὶ Δαυὶδ (P. G. 1, 1005). Πρβλ. ΔΑΝΙΕΛΟΥ, 598.

3 Περὶ τῶν προσωποποιήσεων τούτων βλ. BUCHTHAL, 22 κέ.

4 Βλ. ἀνωτ. σ. 286.

5 Βλ. L. RÉAU, Iconographie de l'art chrétien, II, Paris 1956, 260.

6 Παρόλληλα παραδείγματα παρὰ BUCHTHAL, ἔ. ἀ.

7 Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπίγραμμα τοῦ ΜΑΝΟΥΗΛ ΦΙΛΗ, Ποίημα 286, εἰς λίθινον περιάπτον μὲ παραστάσεις τριῶν ἀγίων :

Εἰ Χριστὸς ἀκρόγωνος ἐκλήθη λίθος
καὶ σφενδόνην τὸ σχῆμα τοῦ λίθου βλέπων,
εἶργω τὸν ἐχθρόν· ἂν δὲ καὶ προσεγγίσῃ,
ροῦς καὶ βλέπων καὶ μάστιγος, ἄλλοι τρεῖς λίθοι
κᾶγώ δι' αὐτῶν ὡς Δαυὶδ ὠπλισμένος,
ὁρῶ Γολιάθ τὸν Σατὰν ἐσφαγμένον
(ἔκδ. Miller 1, 138).

εἴσοδον ἢ ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τῶν ἐκκλησιῶν¹, μὲ νόημα δὲ προστατευτικὸν καὶ ἀποτροπαιον. Μόνον οἱ ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ ἐπιτρέπεται νὰ εἰσέλθουν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας· ὁ Σατανᾶς καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἀποτρέπονται². Ἀλλ' ἡ παράστασις τοῦ Μιχαήλ, ὡς φρουροῦ τῆς εἰσόδου ἐκκλησίας, εἶναι ἀμεσώτερον ρητὴ καὶ μὲ περιεχόμενον στενότερον θρησκευτικόν, χωρὶς προέκτασιν πρὸς ἐννοίας ἀρετολογικᾶς, ὡς ἐκεῖναι, τὰς ὁποίας ὑπαινίσσεται ἡ παράστασις τοῦ Δαυὶδ ἐπὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀναγλύφου.

Ἡ δύναμις ἢ ἀλληγορουμένη διὰ τοῦ ὑπαινιγμοῦ τῆς νίκης τοῦ Δαυὶδ κατὰ τοῦ Γολιᾶθ ὀφείλεται εἰς παροχὴν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἀποτέλεσμα θείας παρουσίας (Ψαλμ. 34, 2-3, 7 143, 1-2, 7, 10). Εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν εἶναι ὁ Χριστὸς ὁ παρέχων τὴν δύναμιν, ὁ προστατεύων καὶ ἀποτρέπων· καὶ νομίζω ὅτι δυνάμεθα ἤδη μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸν Χριστὸν εἰς τὴν ἀτελῇ ἐπιπεδικὴν μορφήν τοῦ ἄνω πλαισίου τῆς ἐξεταζομένης στήλης. Ἡ ἀλληγορία ἀπεδόθη διὰ μορφῆς ἀναγλυφικῆς, τὸ ἱερὸν πρόσωπον διὰ μορφῆς ἐπιπεδικῆς.

Περὶ τῶν ἀντωπῶν ζώων — γρυπῶν ἢ σφιγγῶν — κάτω τοῦ Δαυὶδ τὸ νὰ ζητήσωμεν συμβολικὸν νόημα εἶναι παρακινδυνευμένον. Οἱ γρυπες ἀποτελοῦν θέμα τῆς χριστιανικῆς τέχνης γενικῶς, πλατύτατα διαδεδομένον καὶ εἰς θέσεις ποικίλας, τόσον ἐπὶ μαρμαρίνων διακοσμητικῶν μελῶν ὅσον καὶ ἐπὶ διακοσμήσεων χειρογράφων ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ὡς ψιλὸν διακοσμητικὸν θέμα μᾶλλον φέρεται ἐν τούτοις ὡς σύμβολον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐνσάρκωσις τοῦ Σατανᾶ³. Καὶ τῶν σφιγγῶν τὸ νόημα εἶναι ἀντιφατικόν. Οἱ ἀρχαῖοι τὰς ἐθεώρουν ὡς ὄργανον δυνάμεως ὑψηλοτέρας βαθμίδος καὶ ὡς ἀποτροπαίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀλληγορίας τῆς κρυψινοίας, τῆς ἀφροσύνης καὶ τῆς ἀμαθείας· οἱ χριστιανοὶ τὰς ἐθεώρουν ὡς ἀλληγορίας τῆς ἐνώσεως τῆς δυνάμεως καὶ τῆς σκέψεως⁴· ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ ὡς θέματα διακοσμητικὰ τόσον τῆς κοσμικῆς τέχνης, ζωγραφούμεναι εἰς τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν, ὅσον καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης⁵.

1. Περὶ τούτου βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ ὁ Φύλαξ, Πρακτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ. Α', 1932, 18 (= Byz.-Neugr. Jahrb. 10, 1932/33 καὶ 1933/34, 184). Ἀξιοσημείωτα τὰ παραδείγματα ἀναγλύφων παραστάσεων τοῦ Μιχαήλ ὑπεράνω εἰσόδου: Ἐπισκοπὴ Βόλου (Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ. Θ', 1910, 11 φωτογρ. ἀριθ. 2160, Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Les constructions byzantines κλπ., BCH 44, 1920, 196-197 εἰκ. 9, G. MILLET, Remarques sur les sculptures κλπ., αὐτ. 215, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. (Β', 1925, 120 εἰκ. 8), Μονὴ Βλαχερνῶν Ἀρτῆς (ΑΡΧΙΜΑΝΔΡ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, Iz Rumelij, Πετροῦπολις 1886, 479 πίν. XVIII, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β', 1936, 40 εἰκ. 7 καὶ 38). Καὶ εἰς τὴν Δύσιν: S. Michele Παβίας (12ου αἰ.) (c. RICCI, L'architettura romanica in Italia, 1925, πίν. 18).

2. Ἀνάγλυφον τοῦ Μιχαήλ ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ναοῦ εἰς τὸν Μανδαμάδον τῆς Λέσβου συνοδεύεται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς: Θεοῦ ἀρχάγγελός εἰμι, τοὺς πονηροὺς παιδεύων, τοὺς δ' ἀγαθοὺς φρουρῶν καὶ συστρα-

τεύων (W. ROUSE, BSA 2, 1895/96, 151. Πρβλ. παρομοίου περιεχομένου ἐπιγράμματα εἰς τὸν Μιχαήλ ἐν ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμην. τῆς ζωγραφ. τέχνης. (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως) 219, 231 καὶ 283. Βλ. καὶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κρητικὰ μελετήματα, Κρητικὰ Χρονικά Ι', 1956, 330-331). Περὶ σφόδρα χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ὑπέρθυρον ἱαμβικὸν ἐπίγραμμα: *Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἰσέλθε χαίρων, | εἰ δ' ἐχθρὸς καὶ βάσανος καὶ γέμων δόλου | πόρρω πέφυγε τὴν πόλιν τῆς εἰσόδου* (Ἐκκλησίαι: τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου-ἔτους 1740 τοῦ Ζευγοστασίου [Δόλιανης] D. N. NICOL, Two Churches of Western Macedonia, Byz. Zeitschr. 49, 1956, 101, Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ Καστοριάς-ἔτους 1749, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Δ', 1938, 170).

3. RÉAU, Iconogr. I, 1955, 117.

4. ILBERG ἐν ROSCHER, Lex. Gr. u. Röm. Mythol. 4, 1365 καὶ 1401.

5. Παραδείγματα ἐκ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐν ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β', 1936, 65 κέ, Γ', 1957, 130 καὶ Ε', 1939-1940, 136 κέ.

Ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία. Ὡς ἴδωμεν τὴν στήλην μας διὰ μίαν φορὰν ἀκόμη (εἰκ. 1). Κάτω τὰ ἀντωπὰ ζῶα μὲ τὰς ἀντιρρόπως διαγωνίους στάσεις των καὶ μὲ τὴν ὑλικότητα τῶν μορφῶν των, ἀπλούμενα μέχρι σχεδὸν τῶν ἐκατέρωθεν περάτων τοῦ μαρμάρου, λειτουργοῦν αἰσθητικῶς ὡς στοιχεῖον φέρον. Ἐπὶ τοῦ οἴονεϊ βάθρου τούτου δομοῦνται ἡ μικροτέρα εἰς ὄγκον μορφή τοῦ Δαυτὶδ καὶ ὑψηλὰ ἡ στενοτέρα καὶ σχεδὸν ἄυλος μορφή, τὴν ὁποίαν ἐξηγήσαμεν ὡς παράστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ἡ κλιμάκωσις αὕτη τῶν πλαστικῶν ὀγκῶν καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὴν ὀρθοίαι φοραί, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἡ ἀξονικὴ συμμετρία τῆς συνθέσεως, ἡ μετωπικότης ἡ διέπουσα τὴν ἐν γένει ὄψιν τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῆς στήλης καὶ τέλος αἱ ἐπιβλητικαὶ διαστάσεις τῆς προσδίδουν εἰς τὸ μάρμαρον τοῦτο ιδιότητα μνημειακὴν καὶ χαρακτῆρα μέλους ἀρχιτεκτονικοῦ φέροντος. Πρόδηλον εἶναι ὅτι ἡ στήλη μας κατεσκευάσθη διὰ νὰ στηθῇ ὀρθία καὶ νὰ φαίνεται ἐκ τῶν ἔμπροσθεν, διὰ νὰ δεικνύῃ εἰς τὸν θεατὴν τὸ εἰκονογραφικόν της προγραμμα, συγχρόνως δὲ καὶ διὰ νὰ βαστάξῃ. Νὰ στηθῇ ὅμως εἰς ποίαν θέσιν καὶ τί νὰ βαστάξῃ;

Τὸ ἀποτρόπαιον περιεχόμενον τῆς εἰκονογραφίας τῆς στήλης μας, συγγενὲς πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Φύλακος¹, ὁδηγεῖ εἰς ἐξήγησιν παρεμφερῆ, ὅτι δηλαδὴ διὰ τοῦ μαρμάρου τούτου ἀπεσκοπεῖτο νὰ διακοσμηθῇ εἴσοδος ἐκκλησίας. Τὰ παραδείγματα ἀναγλύφων τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Φύλακος εἶναι τοποθετημένα ὑπεράνω τῆς θύρας, μετὰ τῆς ὁποίας ἀπαρτίζουν ὀργανωμένην ἀρχιτεκτονικὴν ἐνότητα², κατὰ τὸν συνήθη τύπον θύρας μὲ γραπτὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ κ.τ.δ. εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὑπερθύρου τόξου. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων γραπτῆς ὑπερθύρου παραστάσεως τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, εἰς μνημειῶδες σύνολον μετὰ τῆς θύρας, ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ εἰς τὴν νοτίαν ὄψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου εἰς τὴν Κωνσταντινὴν τῆς Ἡπείρου (13ου αἰ.), ὅπου ὁ Μιχαὴλ εἰκονίζεται φρουρῶν τὴν εἴσοδον ὑπὸ τόξον μὲ ποδαρικὰ φθάνοντα καὶ κατὰ τινα τρόπον πλαισιοῦντα τὴν θύραν ἕως κάτω³. Εἰς τὰ παραδείγματα ὅμως αὐτά, μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἔχομεν ἀρχιτεκτονικὰς ἐνότητας φερομένας καὶ σχετικῶς κανονικὰς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης· τῆς ἀθηναϊκῆς στήλης μὲ τὸν Δαυτὶδ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία, ἀντιθέτως, εἶναι ἡ τοῦ φέροντος μέλους, κατὰ τρόπον δ' ἐντελῶς μοναδικὸν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ στήλη μας κατεσκευάσθη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος εἰσόδου ὑπὸ μορφήν μνημειωδεστέραν τῶν συνήθων εἰσόδων τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν.

Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ἀθηναϊκὴ στήλη ἐνθυμίζει τὰς κατακόσμους παραστάδας πυλώνων ρωμανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἰταλίας, ὅπου συνήθως μετὰ τοῦ φυτικού κοσμήματος ὑπάρχει καὶ ἀνὰ μία ὁλόσωμος μορφή (Πέτρου - Παύλου)⁴ ἢ

1 Βλ. ἀνωτ. σ. 290-291.

2 Βλ. ἀνωτ. σ. 291-2. Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀρτὸς εὐρίσκεται εἰς ἰδεατὴν σχέσιν πρὸς τὴν ὑποκάτω θύραν.

3 Ἀδημοσίεωτος. Περὶ τοῦ μνημείου βλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, Ἡπειρ. Χρον.

1931, 258 κέ.

4 Προχείρως παρὰ Ricci, ἔ. ἀ. πίν. 17-18 (S. Michele Παβίας), 122 (Ἀγκών), 136-137 (S. Maria Maggiore Τοσκάνης).

καὶ περισσότερα πρόσωπα ἢ ζῶα ἐντὸς πλαισίων¹. Θὰ ἔτεινε δὲ νὰ δεχθῇ τις ὅτι ἡ προκειμένη στήλη ἀποτελεῖ τὸν ἕτερον τῶν σταθμῶν μνημειώδους θύρας μὲ προορισμὸν νὰ ὑποβαστάσουν ὑπέρθυρον. Ἀλλ' οἱ σταθμοὶ τῶν θυρῶν εἶναι ἀρχιτεκτονικὰ μέλη συμπληρωματικά, αἰσθητικῶς «σιωπηρά», ἐνῶ ἡ στήλη μας — μὲ τὴν ἀξονικὴν συμμετρίαν τῆς συνθέσεώς της, μὲ τὴν μετωπικότητα τῆς ὅλης καλλιτεχνικῆς μορφῆς της καὶ συγχρόνως μὲ τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἐσωτερικὴν της φορὰν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἔντασιν πρὸς τὰ κάτω — ἀφίνει σχεδὸν φωνήν, ὅτι πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἰστάμενον καθ' ἑαυτό, ὡς εἶναι τὸ μεσόστυλον (*trumeau*) τῶν πυλῶνων τῶν ρωμανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γαλλίας². Νομίζω δὲ ὅτι μόνον ὡς τοιοῦτό τι μέλος δύναται τὸ μνημεῖόν μας νὰ ἐξηγηθῇ. Τὸ μεσόστυλον τῶν ρωμανικῶν ἐκκλησιῶν χωρίζει τὴν θύραν εἰς δύο λοβούς, περατουμένους ἄνω εἰς ἐνιαῖον εὐθὺν ὑπέρθυρον ὑπὸ τόξον, συνίσταται δὲ εἴτε ἐκ κίονος εἴτε ἐκ πεσσοῦ κοσμουμένου ἐνίοτε δι' ἀναγλύφων παραστάσεων ζώων ἢ διὰ ραβδώσεων: πυλῶν Ἀγίου Αἰγιδίου (*St. Gilles*) Προβηγκίας³. Τὸ ὑπεράνω τύμπανον καταλαμβάνεται συχνὰ ὑπὸ παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ὡς εἶδομεν νὰ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης· ἀπὸ τοῦ δευτέρου δ' ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰ. τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῶν πυλῶνων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως πλουτίζεται δι' ἀρετολογικῶν ἀλληγοριῶν⁴.

Μὲ τὴν ἐξήγησιν τῆς στήλης μας ὡς μεσοστύλου πυλῶνος ἐννοοῦμεν ἴσως πληρέστερον τὸν λόγον τῆς ἐπ' αὐτῆς παρουσίας τῆς ἡθικοθησκευτικῆς ἀλληγορίας τοῦ Δαυὶδ· φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀθηναϊκῆς ταύτης στήλης εἶναι ἐμπνευσμένη ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ρωμανικῶν πυλῶνων καὶ ἐκ τοῦ ἀρετολογικοῦ πνεύματος τοῦ διακόσμου των⁵. Ἐν τούτοις ἡ τέχνη τῆς στήλης μας εἶναι, ὡς εἶδομεν, καθαρῶς βυζαντινὴ. Τὸ φυτικόν της κόσμημα ἐξηλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τεχνίτου, ἐρχομένου εἰς καθημερινὴν ἀναστροφὴν πρὸς ἔργα, εἰς τὰ ὅποια

1 Μητρόπολις τοῦ Trani (*RICCI*, ἔ.δ. 208 - 209. Πρβλ. *E. BERTAUX*, *L'art dans l'Italie méridionale*, Paris 1903, 365 εἰκ. 153 καὶ πίν. I, *P. TOESCA*, *Storia dell'arte italiana*, Torino 1927, I, 834-835 εἰκ. 561-562. Δὲν εὑρον τὴν εἰδικὴν μελέτην τοῦ *R. KRAUTHEIMER* ἐν *Wiener Jahrb. f. Kunstgesch.* IX, 1934).

2 Ὁ ὅρος «μεσόστυλον» (*trumeau* = μεσαῖον στήριγμα) ὀφείλεται εἰς τὸν καθηγητὴν Ἀ. Ὁρλάνδον· εἶναι ἀρκετὰ ἐκφραστικὸς. Προσθέτω ἐν τούτοις ὅτι μαρτυρεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ μετακινίου ἢ διαστύλου (τοῦ μεταξὺ δύο κίωνων διαστήματος): *L. JALABERT - R. MOUTERDE - CL. MONDÉSERT*, *Inscriptiones grecques et latines de la Syrie*, IV, 1955, σ. 17 ἀριθ. 1259.

3 *C. STEWART*, *Early Christian, Byzantine and Romanesque Architecture*, 1954, 241 πίν. 20, *M. GIEURE*, *Les églises romanes en France*, Paris 1953, I, 125, *L'architecture romane en France*, (ἔκδ. Hachette et Cie) Paris 1911, 119 καὶ προχέειρος *C. ENLART*, *Manuel d'archéologie Française*, I, 1902, εἰκ. 89. Πρβλ. τὸ μεσόστυλον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Πέτρου τοῦ

Μουασάκ (*Moissac*) μὲ ἀνάγλυφα ζῶα (*GIEURE*, 32, Hachette 87) καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μπωλιέ (*Beaulieu*) (Hachette, 88). Ἐξ ἀπλοῦ κίονος: Ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαγδαληνῆς τοῦ Βεζελαί (*Vézelay*) (*GIEURE*, II, 59, *M. MARCEL AUBERT*, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*?, Paris 1929, 183, *TH. GRAHAM JACKSON*, *Byzantine and Romanesque Architecture*, Cambridge 1920, II, 103 πίν. CXIII, *L. CLOQUET*, *Les cathédrales et basiliques κατ. du Monde Catholique*, 1912, 206 κέ. εἰκ. 199), Ἀγίου Τροφίμου Ἀρελάτης (*Arles*) (*GIEURE*, I, 123, *AUBERT*, 363 εἰκ. 442, *JACKSON*, 67 πίν. CV, *CLOQUET*, 174 εἰκ. 183).

4 Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Sens (1170): *E. VIOLLET - LE - DUC*, *Dictionn. de l'architecture*, τόμ. 9, 1875, σ. 356 κέ. (ἀρθρ. *vertus*), *E. MALE*, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Paris 1902, 128 κέ., *RÉAU*, *Iconogr. de l'art chrét.* I, 190.

5 Πρβλ. τὴν ἀναγραφὴν ρωμανικῶν γλυπτικῶν ἔργων μὲ τὸ θέμα τῆς μονομαχίας τοῦ Δαυὶδ πρὸς τὸν Γολιάθ παρὰ *RÉAU*, *Iconogr. de l'art Chr.*, II, 261.

τὸ θέμα τοῦτο ἀπεδίδετο ἐπὶ τῇ βάσει ὁμοίας καλλιτεχνικῆς ἀντιλήψεως (πήλινα πινάκια)· ἡ σύνθεσις τῶν μορφικῶν στοιχείων τοῦ ὅλου ἀναγλύφου ἔγινε κατὰ τρόπον τρέχοντα εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς (διπλεπίπεδα), παρὰ δὲ τὴν διαφορὰν μεθόδων — ἐπιπεδόγλυφος καὶ ὀλόγλυφος — εἶδομεν νὰ διαπνέῃ ὀλόκληρον τὸ γλυπτικὸν τοῦτο ἔργον ἡ αὐτὴ—ὀπτική—καλλιτεχνικὴ ἀντίληψις ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν μορφῶν του· τέλος εἰς τὰς μεθόδους τὰς χρησιμοποιουμένας ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς τέχνης πρέπει νὰ προσγραφῇ ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῆς μορφῆς μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῶν παραστάσεων τῶν ἀντωπῶν ζώων καὶ τοῦ Δαυΐδ (ἔξεργοι) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ (ἐπιπεδική), διαφορὰ μεθόδων ὡς συνειδητὸν ἐπακολούθημα τῆς διαφορᾶς περιεχομένου. Διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ, ὑποστάσεως ὑπερβατικῆς, ἐπεφυλάχθη μέθοδος ἀποδόσεως τῆς μορφῆς κατὰ τρόπον ἀφηρημένον, ὡς ἱερᾶς εἰκόνης· διὰ τὴν παράστασιν τῆς ἀποτροπαίας ἀλληγορίας, πλάσματος τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ ἐπομένως ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ κοσμικοῦ χαρακτήρος, ὡς καὶ διὰ τὴν παράστασιν τῶν ζώων, ὑπάρξεων ἀσχέτων πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἀξίας, ἐπεφυλάχθη μέθοδος ἀποδόσεως τῶν μορφῶν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ «φυσικοῦ», ὅπως περίπου ἀπέδιδε τὰς μορφὰς τῆς ἡ καλλιτεχνικῆς παράδοσις ἡ ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς ἀρχαίας τέχνης¹.

Τὸ γεγονός ὅτι τὰ τεμάχια τῆς προκειμένης στήλης εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἔνδειξιν, ὡς εἴπομεν καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης ἀναλύσεως, περὶ τοῦ ὅτι τὸ μάρμαρον τοῦτο προωρίζετο διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, πιθανώτατα εἰς τὸν Παρθενῶνα ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀνακαινιστικῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν. Πρόθεσις τοῦ ἀνακαινιστοῦ ἐκείνου ἦτο, ὡς φαίνεται, νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης μορφὴν ρωμανικοῦ πυλῶνος· ἀλλ' αὕτη φαίνεται νὰ μὴ ἐπραγματοποιήθῃ, διότι τὸ μάρμαρον τὸ προοριζόμενον ὡς μεσόστυλον, τὸ οὐσιαστικώτερον ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν ρωμανικῶν πυλῶνων, παρέμεινεν ἡμιτελές.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς λειτουργίας τοῦ μαρμάρου τούτου, καταγομένη ἐκ τῆς Δύσεως καὶ πιθανῶς μὲ ἐλαφρὰν ἰδεολογικὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς ἀρετολογικῆς τῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ἐκπεφρασμένη διὰ καλλιτεχνικῶν μορφῶν ἀμιγῶς τῆς βυζαντινῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 12ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ., φέρουν πρῶτην εἰς τὸν νοῦν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἀνάγλυφόν μας συνδέεται πρὸς πρόγραμμα ἐργασιῶν ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος, πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς φραγκοκρατίας (μετὰ τὸ 1205), ἐμπνευσθὲν ὑπὸ τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Ὁθωνος Δελαρός (de La Roche), ἐκτελεσθὲν ὁμῶς διὰ χρησιμοποίησεως τεχνιτῶν ἐντοπίων. Ἀλλ' εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι, ἐγκαθιστάμενος ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Δελαρός, πρῶτον ἐσκέφθη ν' ἀσχοληθῇ εἰς δομικὰς ἐργασίας, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐξησφάλιζε τὴν ἄμυνάν του· ἂν εἶναι δ' ἀληθὴς ἡ εἰκασία, ὅτι τὰ τεμάχια τῆς στήλης μας εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν κατὰ τὴν ἔγερσιν τοῦ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως φραγκικοῦ πύργου², ἀναγνωρίζομενον

¹ Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ ST. PÉLÉKANIDIS, Un bas-relief de Digénis Akritas, Cahiers

Archéol. VIII, 1956, 224.

² Βλ. ἀνωτ. σ. 267.

σήμερον ὡς κτίσματος τοῦ Δελαρός¹, ἔπεται ἐξ αὐτῆς ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μάρμαρον προῦπηρχε τοῦ Δελαρός. Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν ἐξηγεῖ διατὶ δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν, ἐνδεχομένως ὑπὸ τοῦ Δελαρός, τεχνῖται δυτικοὶ εἰς τόσον σπουδαίας ἐργασίας ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος, ὡς ἦσαν αἱ διὰ τὴν μετατροπὴν του εἰς λατινικὴν ἐκκλησίαν, δεδομένου ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς φραγκοκρατίας, συγκεκριμένως πρὸ τοῦ 1224, εἶχον μετακληθῇ ὑπὸ φράγκων τεχνῖται γάλλοι καὶ εἶχον μάλιστα ἐργασθῇ εἰς οἰκοδομικὰς ἐργασίας μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν². Τέλος ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν φραγκοκρατουμένων Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Δελαρός προσωπικῶς δὲν γνωρίζομεν ἐξωτερικὸν γεγονός, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ ἐξηγητῇ ἡ, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀτελοῦς ἐπεξεργασίας τῆς στήλης μας³, μὴ ἀποπεράτωσις τῶν ὑποτεθεισῶν πρωίμων ἐκείνων ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως φραγκικῶν ἐργασιῶν.

Ἀντιθέτως, δύο τοιαῦτα γεγονότα καὶ μάλιστα ἐν στενῇ ἀναφορᾷ πρὸς τὸν Παρθενῶνα εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων. Ἐννοῶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν πρὸς καλλωπισμὸν τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος ἐκ μέρους τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν Νικολάου τοῦ Ἀγιοθεοδώριτου καὶ Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου⁴, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν πρώτου τὴν σύντομον ἀλλὰ γόνιμον δραστηριότητα (1166-1175) διέκοψεν ὁ θάνατος, τοῦ δὲ δευτέρου τὸ ἐν Ἀθήνας ἔργον διέκοψε βιαίως ἡ κατάκτησις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Δελαρός (1205). Ἀμφοτέρων ἡ δρᾶσις ἐμπίπτει ἐντὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα ἐπορίσθημεν ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῆς τέχνης τῆς στήλης μας⁵. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ Μιχαὴλ εἶχε κατορθώσει νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὰς ἐξωραϊστικὰς ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνος ἐργασίας του πρὸ τῆς ἀπομακρύνσεώς του ἐκ τῶν Ἀθηνῶν («ἐκάλλυνα»)· συνεπῶς ἡ ἡμιτελὴς κατάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφῆθη τὸ μάρμαρόν μας ὀφείλεται πιθανώτατα εἰς διακοπὴν τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τοῦ Νικολάου Ἀγιοθεοδώριτου. Πάντως δύναται τοῦτο ἄριστα νὰ χρονολογηθῇ — στενότερον — ἐντὸς τῆς δεκαετίας τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Νικολάου (1166-1175), ἐφόσον ἐκ τῆς τέχνης του ὠδηγήθημεν ἤδη εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180)⁶. Καὶ παλαιότερα ἔρευνα εἶχε καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Νικολάου εἶχον ἐκτελεσθῇ ἐργασίαι διὰ μαρμάρων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος⁷.

1 J. LONGNON, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée, Journ. des Savants 1946, 89-90.

2 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας, Mélanges Octave et Melpo Merlier, III, Athènes 1957, 115 καὶ 116 (ἀνατύπου σ. 17 καὶ 18). Τὰ ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν ἔργα γαλλικῆς γλυπτικῆς χρονολογοῦνται εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 13ου αἰ. (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Φραγκοβυζαντινὰ γλυπτὰ ἐν Ἀθῆναις ΑΕ 1931, 95). Ἰσως ἡ χρονολογία τῶν πρέπει νὰ μετατεθῇ κατὰ τι πρὸς τὰ ὀπίσω.

3 Βλ. ἀνωτ. σ. 271.

4 ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΤΟΡΝΙΚΗ, Λόγος Ἐπιτάφ. εἰς τὸν Ἀθῆν. τὸν ὑπέρτ. 8 :Καὶ δὲ καὶ τὸν Παρθενικὸν θεῖον

δόμον . . . ὅσον εἶχες ἐξασκήσας εἰς κάλλος (ὁ μητροπολίτης Νικόλαος) καὶ πολλῶν χρυσίῳ δαίξας μαρμαίροντα (ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ ἐν Ἀρμονίᾳ Γ' 1902, 222-223), ΜΙΧΑΗΛ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΥ, Στίχοι πρὸς τὴν Θεοτ.: Πολλὰ προσῆξα . . . | τῷ σὺ λάχει, πάναγνε, . . . | ἐκάλυψά σου τὸν ναόν, πρῶτος πόνος | ἐπιπλά τιμήσαντα καὶ σκεύη φέρω (ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ ἐν Ἀρμονίᾳ Γ', 1902, 284-285).

5 Βλ. ἀνωτ. σ. 282.

6 Βλ. ἀνωτ. σ. 279.

7 Βλ. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἡ φιάλη τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος, Πρ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Α', 1932, 30-31 (= Byz. - Neugr. Jahrb. 10, 1932/3 καὶ 1933/4, 196-197).

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἐπιδράσεις τῆς ρωμανικῆς τέχνης ἐπὶ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῆς Ἑλλάδος: Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἀνάλυσις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2493/968 γλυπτοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ γίνῃ κατὰ τρόπον διεξοδικόν, διότι τὰ ἐκ τῆς μελέτης του συμπεράσματα, ὡς ἔργου βυζαντινοῦ ἀλλ' ὑποκινήμενου ἐκ μορφῶν καὶ ἰδεῶν τῆς ρωμανικῆς τέχνης, θέτουν γενικώτερόν τι πρόβλημα, τὸ πρόβλημα περὶ ἐπιδράσεως τῆς ρωμανικῆς τέχνης ἐπὶ

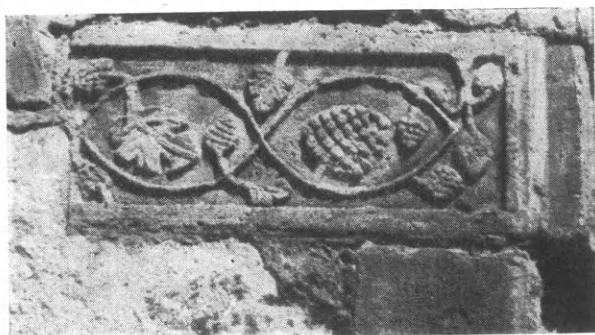


Εἰκ. 24. Μέρμπακα. Φυτικὴ ἑλιξ διαζώματος δεξιὰ τῆς δυτικῆς θύρας.

τῆς βυζαντινῆς πρὸ τῶν χρόνων τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως. Εὐρισκόμεθα πράγματι πρὸ μερικῆς ἀντιστροφῆς τοῦ ἐκτεταμένου θέματος περὶ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως, τοῦ γνωστοῦ ὡς «βυζαντινοῦ ζητήματος» (la question byzantine, die byzantinische Frage);

Τὰ σχετικὰ παραδείγματα δὲν λείπουν. Ἡ περίκομπος ἐκκλησία τοῦ Μέρμπακα, χρονολογουμένη εἰς τὸ τε-

λευταῖον τέταρτον τοῦ 12ου αἰ. τὸ ἀργότερον¹, σύγχρονος δηλαδὴ πρὸς τὴν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως στήλην τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου παρουσιάζει μορφὰς ἐκδήλως ρωμανικᾶς: φυτικαὶ ἑλικες τοῦ παρόντος διαζώματος (εἰκ. 24 - 25), σαρκώδους μορφῆς φύλλα ἀμπέλου ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 26), γωνιαῖοι ἡμικίονες τοῦ αὐτοῦ παραθύρου (εἰκ. 26), βεργίον τοῦ τόξου τοῦ νοτίου προστώου καὶ κυμάτια τῶν λιθίνων διαζωμάτων (εἰκ. 27)². Πιθανώτατα κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους οἱ σταθμοὶ τῆς δυτικῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς «Ραχιώτισσας» εἰς τὸν Φλιοῦντα — παρὰ τὴν Νεμέαν — διαμορφοῦνται κατὰ ἐντελῶς ρωμανικὸν τρόπον, μὲ γωνιαῖον συμφυᾶ κίονα καὶ χαρακτηριστικὸν κορινθιάζον κιονόκρανον κοσμούμενον δι' ὀρθίων φύλλων καὶ σαρκώδους ὑφῆς ἐλίκων (εἰκ. 28)³. Ὀλίγον



Εἰκ. 25. Μέρμπακα. Φυτικὴ ἑλιξ διαζώματος ἀριστερὰ τῆς δυτικῆς θύρας.

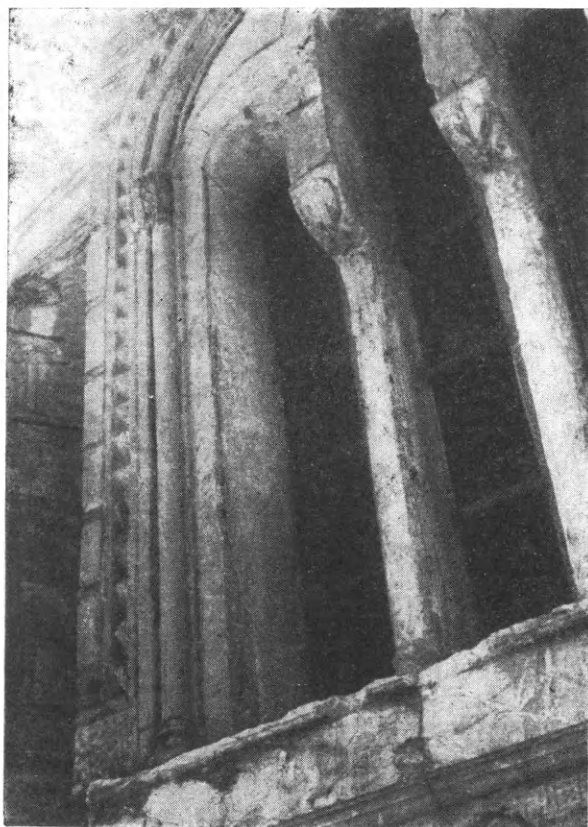
¹ H. MEGAW, The Chronology of some Middle-Byzantine Churches (BSA XXXII, 1931 - 32, 129 χρονολογικὸς πίναξ).

² Πρβλ. A. STRUCK, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34, 1909, 207 (zu ganz romanisch an-

mutenden). Πρβλ. καὶ τὰ αὐτ. σχέδια εἰκ. 2a - b.

³ Τὸ μνημεῖον εἶναι ἀνακατεσκευασμένον ἐξ ὀλοκλήρου πλὴν ἐλαχίστων ἀρχικῶν μερῶν του. Πρὸς σύγκρισιν πρβλ. τὴν θύραν — ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναόν — τῆς ἐκκλησίας Perrecy - les - Forges

ἀργότερον, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τῆς Φανερωμένης τῆς Κορινθίας¹, αἱ ἔλικες — εἰς τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναόν — ἀποκοτῶν ὄγκον (εἰκ. 29), ὡς αἱ τῶν καθαρῶς φραγκικῶν κιονοκράνων τῆς Στυμφαλίας². Ἐν Κορίνθῳ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου ἡ ἐκκλησία τῆς περιόδου ΙΙΙ, χρονολογούμενη εἰς τὸν 11ον-12ον αἰ., εἶχε διαμόρφωσιν προσόψεως ἐκ παραστάδος — ἀνηκούσης εἰς πυλῶνα; — μὲ ρωμανικοὺς γωνιαίους ἡμικίονας³· εἰς ἀστικὸν δὲ



Εἰκ. 26. Μέρμπακα Παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.



Εἰκ. 27. Μέρμπακα. Κυμάτια καὶ ποδαριζὸν τόξου τοῦ νοτίου προστώου.

οἰκοδόμημα τῆς ἀγορᾶς, χρονολογούμενον εἰς τὸν 12ον αἰ., ἡ παρουσία στοᾶς ἐκ πεσσῶν (loggia) ὑποτίθεται ὅτι ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς πολεοδο-

R. OURSEL - A. M. OURSEL, *Les églises romanes de l'Autunois et du Brionnais*, Macon 1956, εἰκ. ἀπέναντι τῆς σ. 66. Ὡς πρὸς τὰ κιονόκρανα πρβλ. τὸ St Sever τῆς Λάνδης (AUBERT, *Archit. relig. en France* 606 εἰκ. 600) καὶ Avesnières τῆς Μαγεντίας (Mayence) (L'Archit. rom. en France ἔκδ. Hachette 207 ἀνω ἀριστερά). Τὸ κιονόκρανον τῆς Ραχιώτισσας φαίνεται νὰ κατεσκευάσθῃ ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τοῦ πορίνου κιονοκράνου τῆς Κορίνθου AM 195, ὁμοίως συμφυοῦς μετὰ γωνιαίου κιονίσκου (ὀλικοῦ ὕψους 1.06 μ.), περὶ τοῦ ὁποίου ὁμως δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν. Ὑπὸ τοῦ R. SCRANTON ἐν Corinth XVI

(Mediaeval Architecture) 108 ἀρ. 45 πίν. 24 θεωρεῖται ἀπλῶς δεῖγμα φραγκικῆς ἐπιδράσεως (of Frankish influence). Περὶ τῆς Κορίνθου βλ. καὶ κατωτέρω.

1 Ὑπὸ τοῦ Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α', 1935, 90 χρονολογεῖται εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ.

2 ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἡ φραγκ. ἐκκλησ. κλπ. 104-105 (=6-7) πίν. ΙΙβ.

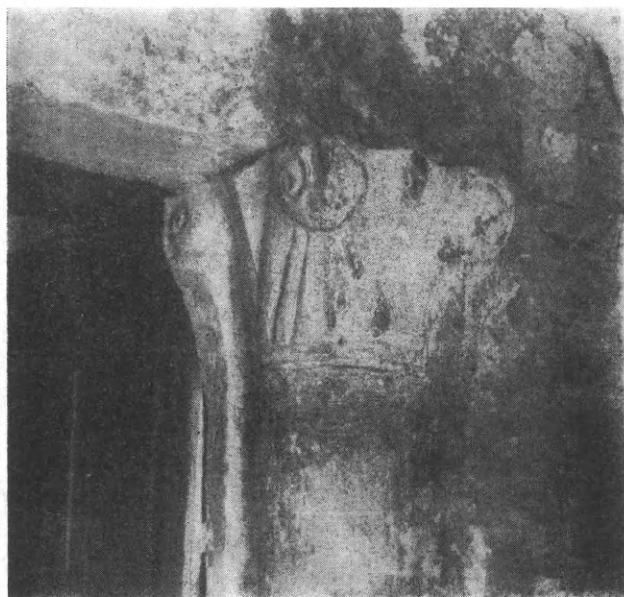
3 JOS SCHELLEY, *The Christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth*, Hesperia XII, 186 εἰκ. 18. Πρβλ. καὶ σ. 189. Τελευταίως τὸ μέλος τοῦτο ἐξηφανίσθη.

μίας¹. Ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. εἰσχωρεῖ ἐκ τῆς Δύσεως ἡ διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν ὀψων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν δι' ἀβακωτῶν ζωφόρων κατὰ ρωμανικὰ πρότυπα², ἐπίσης δ' ἡ συνήθεια τῆς ὑπερυψώσεως τῶν ἀετωμάτων τῶν ἐκκλησιῶν (ψευδαετώματα)³. Τέλος μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων τῆς σειρᾶς, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν, ἃς σημειωθῇ καὶ ἡ ὄχι ἐξαιρετικῶς σπανία εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐλλαδικῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. χρησιμοποίησις τῆς τεταρτοκυλινδρικῆς καμάρας, ἀποτελούσης χαρακτηριστικὴν μορφήν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ρωμανικῶν καὶ ἀργότερον τῶν γοθικῶν ἐκκλησιῶν⁴.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ παλαιὰ λατινικὴ παράδοσις ἀντεπροσωπεύετο



Εἰκ. 28. Παναγία «Ραχιώτισσα» Φλιοῦντος.
Σταθμὸς τῆς δυτικῆς θύρας.



Εἰκ. 29. Παλαιὰ Μονὴ Φανερωμένης Κορινθίας.
Σταθμὸς τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος.

διὰ τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, ἀρκεταὶ δὲ ἄλλαι λατινικαὶ ἐκκλησίαι, ἀνήκουσαι εἰς παροικίας πρὸ πάντων ἰταλικάς⁵, ἠδύναντο νὰ ἐπιδείξουν καλλιτεχνικὰς μορφὰς ἐρχομένας ἐκ τῆς Δύσεως. Κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὸ Σινᾶ χρησιμοποιοῦν εἰς εἰκόνας τὸ δυτικῆς μορφῆς τεθλασμένον τόξον⁶. Φαίνεται ὅτι

1 SCRANTON, ἔ. ἀ. 124, 134. Περιγραφὴν τοῦ βλ. αὐτ. σ. 58 πίν. σχεδ. VI. Πρβλ. τὰς πληροφορίες περὶ στενῶν ἐμπορικῶν ἐπαφῶν τῆς Κορίνθου πρὸς τὴν Δύσιν ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. (Α. BON, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 83 καὶ SCRANTON, 50).

2 ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β', 1936, 121 κέ.

3 Παραδείγματα ἐν ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α'. 1935, 14 κέ. Ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἀναφέρεται εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ραβέννης, ἀποτελοῦν ὁμῶς πρὸ πάντων καλλιτεχνικὴν μορφήν τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δύσεως.

4 Παραδείγματα: ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Βυζαντ. μνημεῖα Ἡπείρου, Ἡπειρ. Χρον. 6, 1931, 261 κέ., ΟΡΛΑΝΔΟΥ,

Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α', 1935, 60-61. Ὑπὸ ἀμφοτέρων θεωρεῖται ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καθαρῶς βυζαντινὴ, ἄσχετος πρὸς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως. Πρβλ. τὰ ρωμανικὰ παραδείγματα G. PLAT, *L'art de construire en France des Romains à l'an 1100 d'après les monuments κλπ.*, Paris 1939, I, 168-190 παρὰ P. OURSEL - M. M. OURSEL, ἔ. ἀ. 28. Βλ. καὶ AUBERT, ἔ. ἀ. 248-249 εἰκ. 241.

5 A. BELIN, *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris 1894, 15-16, R. JANIN, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 466 κέ., 582 κέ.

6 ΓΕΩΡΓΙΟΥ καὶ ΜΑΡΙΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1956-1958, σ. 157 εἰκ. 171.

ὁ βυζαντινὸς κόσμος ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐντυπωσιάζεται ἐκ τῆς Δύσεως, ὅταν, συγκεκριμένως πρὸς τὰ τέλη τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἡ ἀνερχομένη ἱπποτικὴ Δύσις καταθέλγει τὴν βυζαντινὴν ἀριστοκρατίαν· εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός (1180) ἔρρεπε πρὸς τὰ δυτικὰ ἰδεώδη καὶ ὅτι μάλιστα εἰς ὑψηλὰς κρατικὰς θέσεις ἐτοποθέτει, ὅχι μόνον εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἀλλ' ἐξαποστέλλων καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον, πρόσωπα προερχόμενα ἐκ τῆς Δύσεως¹.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ

¹ F. CHALANDON, *Les Comnènes*, II, Paris 1912, 206 κέ., 226 κέ., A. VASILIEV, *Histoire de l'empire byzantin*, II, Paris 1932, 2-3, 56 κέ., 74,

G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*², 1952, 302.

DIE STELE VON AIGINA

So und nur so sollte «die Stele von Salamis» heissen. Obwohl GABRIEL WELTER nachdrücklich darauf hingewiesen hat, dass es ein Irrtum war, aus dem Bericht von WOLFF (Annali I, 1829, 135) den Fundort Salamis zu erschliessen (AA 53, 1938, 533), schlägt die Archäologie diesen Hinweis in den Wind (T. DOHRN, Attische Plastik 27, KRAIKER, Gnomon 30, 1958, 220).

Diese einmalige Stele gehört nach ihrem Fundort jedenfalls nicht in den attischen Bereich.

PAUL WOLTERS hat zuerst Wolff so verstanden: «Als Fundort scheint sich aus der Notiz Annali 1829 S. 135 Aigina zu ergeben, höchstens käme noch Salamis in Frage» (FRIEDERICH-S-WOLTERS 1012). Diese Ansicht hat PAUL WOLTERS 1890 (LEPSIUS, Griechische Marmorstudien 81, Nr. 156) aufgegeben und sich eindeutig für die Herkunft des Reliefs von Salamis entschieden: «Über den Fund dieses Reliefs steht die einzige authentische Nachricht in Annali 1829, 135. Es werden dort drei Grabreliefs aufgezählt, das erste sei auf Aigina beim Bau des Waisenhauses gefunden, das zweite auf Salamis. "Il terzo ebbero occasione di vedere presso il proprietario del medesimo, il signor Dawkins incaricato d'affari d'Inghilterra presso il governo greco in Egina. Proveniva anche questo da uno scavo intrapreso dal detto signore nella medesima isola"! Es ist nun nicht klar, ob das "nella medesima isola" sich auf das zuletzt genannte Aigina oder, worauf das "anche questo" führen würde, auf Salamis bezieht. Pittakis gab Aigina als Fundort an; da das Relief dem dortigen Museum einverleibt worden war und von dort erst nach Athen gebracht wurde, wäre ein Irrtum leicht möglich. In dem handschriftlichen Inventar des Museums von Aigina führt nun Kampanis unter Nr. 26 auf: "Ἀνάγλυφον χωρὶς ἐπιγραφὴν ἔχον ἄνωθεν γλύμματα ἀρχιτεκτονικῆς. Ἦλθεν ἐκ τῆς νήσου Σαλαμῖνος". Dieses muss das fragliche Relief sein. In dem Verzeichniss des Kampanis steht kein einziges Stück von der Provenienz Aigina verzeichnet, welches sich mit dem fraglichen Relief identifizieren liesse. Die Provenienz Salamis ist somit gesichert».

ALEXANDER CONZE (Die attischen Grabreliefs, 1032) folgte der zweiten Interpretation von Wolters.

Damit wurde die Stele unangefochten «die Stele von Salamis». Wolters wie

selbst Welter haben nicht gesehen, dass im Nachtragsverzeichnis des Archimandriten Kampanis vom 10. Juli 1832 unter Nr. 305 das Relief unmissverständlich mit Fundort Aigina vermerkt ist: «Ἐπιτύμβ. μεγάλον ἀκέραιον νέος τις μὲ ἱμμάτιον ὑγρὸν παιδάριον καὶ ἐν κυνίδιον Αἰγίνης» (ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ Γλυπτὰ 30).

Zwar ist das Relief nicht «unversehrt». Der untere Teil ist glatt abgebrochen. Das muss der Mönch Kampanis bei dem sonst so vorzüglichen Erhaltungszustand übersehen haben. Auf jeden Fall gibt es kein Relief, auf das die Beschreibung sonst passte.

Die Grabstele (Antike Denkmäler 1, 20, Taf. 33, 3), die auch in Aigina gefunden wurde und auf der ebenfalls ein Jüngling mit Knabe und Hund dargestellt ist, ist von Kampanis unter Nr. 19 beschrieben worden.

Auch die Angaben der Expedition de Morée sind eindeutig. 1829 sah und zeichnete sie das Relief im Museum, wohin der Gesandte Dawkins das Relief wohl schon bei der Eröffnung des Museums im März 1829 gegeben hatte (Expedition de Morée, Bd. 3, 22, Taf. 41). Hier ist genau vermerkt: «Face et profil d'un beau bas-relief en marbre trouvé dans l'île d'Égine».

Die dritte Notiz steht im handschriftlichen Inventar, das Pittakis im Jahre 1845 für die Athener Sammlungen anlegte. Hier findet sich von Jatridis unter Nr. 585 die handschriftliche Notiz: «Αἶγινα 1830, Συλλογὴ ἐπὶ κυβερνήτου, δι' ἀνακαλύψεως Α. Ἰατρίδου».

Wenn überhaupt einer es wissen konnte, ob das Relief aus Aigina oder Salamis stammt, so war es Jatridis. Gerade er hat, wie wir aus dem sorgfältigen Verzeichnis des Archimandriten Kampanis wissen, zahlreiche Antiken aus Salamis an das Museum in Aigina (Nr. 155 - 164, 169, 170) geliefert, bis er im Juli 1832 die Leitung des Museums in Aigina selbst übernahm. Alle drei Zeugnisse sprechen sich also eindeutig für den Fundort Aigina aus. Hiernach ist der Brief von Wolff nicht mehr misszuverstehen, mag er wirklich zweideutig sein.

Mit diesem Fundort entfällt für die Grabstele der terminus post quem 410 v. Chr. Geb., an dem Dohrn notwendigerweise festhält, da die Fundangabe Salamis für ihn nicht in Frage steht (T. DOHRN, Attische Plastik, 86).

Auf der anderen Seite gewinnen wir für dieses Meisterwerk griechischer Reliefkunst einen wichtigen terminus ante quem: 432 v. Chr. Geb., wie schon Welter bemerkt hat (WELTER, Aigina, 125, 95).

Die Stele aus Aigina ist das Werk eines Joniers, der die Kunst des Parthenonfrieses entscheidend mitgeprägt hat (LULLIES - HIRMER, Griechische Plastik, Taf. 180). LIPPOLD denkt an Agorakritos aus Paros (LIPPOLD, Griechische Plastik, 188).

Wir dürfen auch nicht verkennen, dass die letzte Meisterschaft hier noch nicht erreicht ist. Ein Vergleich der ausgebreiteten Hand, die den Vogelkäfig öffnet, mit den Händen des Triptolemos und des Jünglings der vatikanischen Grabstele macht das deutlich (LIPPOLD, Griechische Plastik, 160, Taf. 58).

Das Ornamentband ist bei aller Vollendung atypisch. Kein Attiker würde ohne jede organische Verbindung zur S-Linienkette die Lilien zwischen die Palmetten auf die S-Linie setzen. Der Künstler ist offensichtlich mit der Anlage eines attischen Palmetten-Lilienbandes nicht vertraut (SCHEDE, Traufleistenornament, 26; JACOBSTHAL, Ornamente, 146, Anm. 274; MÖBIUS, Die Ornamente Griechischer Grabstelen, 17). Schlagend ähnlich ist die Palmette des Athener Tempels auf Delos (425-417 v. Chr. Geb. MÖBIUS, Die Ornamente griechischer Grabstelen, Taf. 5a).

PFUHL hat recht, wenn er diese Form der Palmette als «ornamentalen Ausdruck jonischer Kurvenfreude» bezeichnet (JdI 41, 1926, 154). Man darf sie wirklich als die jonische Palmette bezeichnen.

Die umgeschlagenen Mittelblätter der Lilien der rechten Hälfte des Ornamentbandes sind in der attischen Ornamentik ohne Beispiel. MÖBIUS' Hinweis auf eine Terracotta-Sima in Olympia als weiteres Beispiel stimmt nicht (Olympia, 2, 197, Abb. 14).

Das Ornamentband als Abschluss eines Grabsteines begegnet nur noch einmal (CONZE, Die attischen Grabreliefs, 103).

Die Arbeit ist sehr gering und der Qualitätsunterschied beider Reliefs sehr deutlich, aber ebenso auch der Gegensatz zwischen jonischer und attischer Ornamentik. Der attische Steinmetz hat die Form des Grabsteines von dem jonischen Meister übernommen. Aber trotz seines Flachreliefs hat er Pfeiler zur Umrahmung und Stützung der Ornamentleiste hinzugefügt.

JOH. FR. CROME

ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΕΝ ΧΑΛΚΙΔΙ

Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τῶν ἐν Χαλκίδι καὶ παρὰ τὸν λόφον «Γύφτικα» κατοικιῶν τῆς Ἑργατικῆς Ἑστίας ἦλθεν εἰς φῶς ὥραϊον ψηφιδωτὸν δάπεδον μελανῶν τεμνομένων κύκλων ἐπὶ λευκοῦ βάθους (εἰκ. 1). Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεως κατοικιῶν εἰς τὸν δυτικὸν τομέα τῆς ὑπὸ τῆς Ἑργατικῆς Ἑστίας καὶ πρὸς οἰκοδόμησιν ἀγορασθείσης ἐκτάσεως καὶ τὴν ὑπὸ τῆς ἡμετέρας Ὑπηρεσίας ἀπαλλοτριώσιν τοῦ τομέως τούτου. Κατόπιν τούτου ἀνασκαφαὶ ἀνελήφθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς γύρω περιοχῆς, ἐπεκταθεῖσαι δὲ περαιτέρω, ἀπέφερον πλουσίαν συγκομιδὴν¹.

Ἐκ τῆς συγκομιδῆς ταύτης ἐξετάζονται ἐνταῦθα μόνον τὰ ψηφιδωτά. Τὰ λοιπὰ εὐρήματα πρόκειται ν' ἀποτελέσωσιν ἀντικείμενον ἑτέρας μελέτης.

Τέσσαρα τὸν ἀριθμὸν τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ψηφιδωτὸν τεμνομένων μελανῶν κύκλων ἐπὶ λευκοῦ βάθους (εἰκ. 1 καὶ 3).

2. Παλαιοχριστιανικὸν ψηφιδωτὸν μετὰ γεωμετρικοῦ διακόσμου. Συνοικισμὸς Ἀγ. Ἰωάννου, παρὰ τὸ Ταπητουργεῖον (εἰκ. 2 καὶ 4).

3. Ψηφιδωτὸν γυμνῶν ἀθλητῶν. Παρὰ τὸ ἐργοστάσιον «Darig» ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Χαλκίδος - Κύμης καὶ εἰς τὸ πρῶτον χιλιόμετρον αὐτῆς (εἰκ. 5, 6, παρ. 9, πίν. Α καὶ πίν. Ι).

4. Ψηφιδωτὸν Ἑρωτιδέως ἀκοντίζοντος ἔλαφον. Ρωμαϊκὴ ἔπαυλις, ἐπὶ τοῦ λόφου «Γύφτικα» Χαλκίδος, παρὰ τὰς προσφάτως ἀνεγερθεῖσας κατοικίας τῆς Ἑργατικῆς Ἑστίας (εἰκ. 7, 8, 9, παρ. 9, πίν. Β καὶ πίν. ΙΙ καὶ ΙΙΙ).

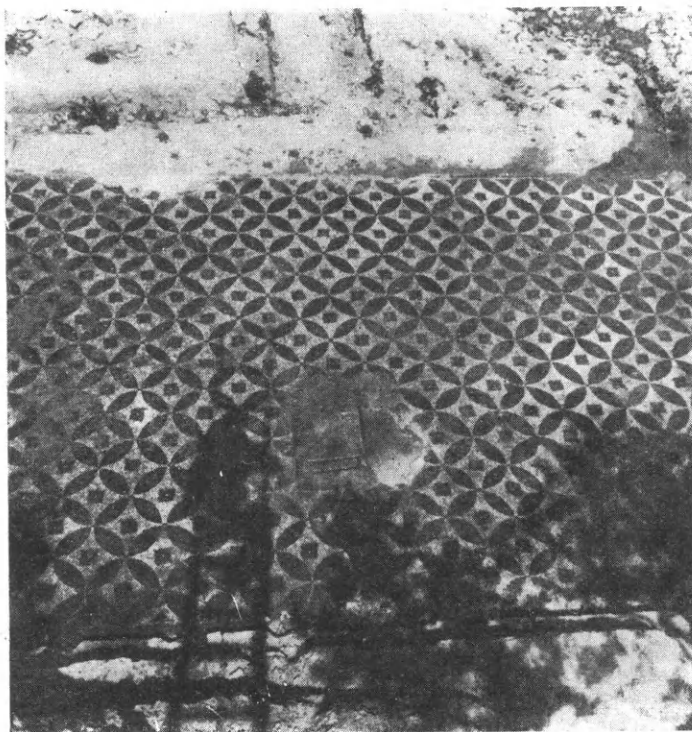
1. Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο (εἰκ. 1), διαστάσεων 8.10×4.80 , καλύπτει τὸ δάπεδον αἰθούσης, ἣς οἱ τοῖχοι ἔχουσι καταστραφῇ παντελῶς. Εἰς τὴν δυτικὴν μόνον πλευρὰν διατηρεῖται μικρὰ βαθμὶς, κατεσκευασμένη διὰ λεπτῶν ὀπτοπλίνθων, εἰς δὲ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν ἀγωγὸς ὕδατος. Ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἐπὶ λευκοῦ βάθους μέλανας τεμνομένους κύκλους, διαμέτρου 0.50. Εἰς τὸ κέντρον ἐκάστου κύκλου ὑπάρχει μέλαν τετράγωνον, μετὰ λευκοῦ στίγματος ἐν τῷ μέσῳ

¹ Τὰς ἀνασκαφὰς παρηκολούθει καθημερινῶς, ὑπὸ ζωνηροῦ ἐνδιαφέροντος ἐλαυνόμενος, ὁ ἐξαίρετος Νομάρχης Εὐβοίας κ. Ἀνδρέας Ἰωάννου. Διὰ τὰς πολυτίμους πράγματι συμβουλὰς καὶ τὴν ἀμέριστον συμπαράστασιν του εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν, θερμὰς τῷ ἐκφράζω εὐχαριστίας.

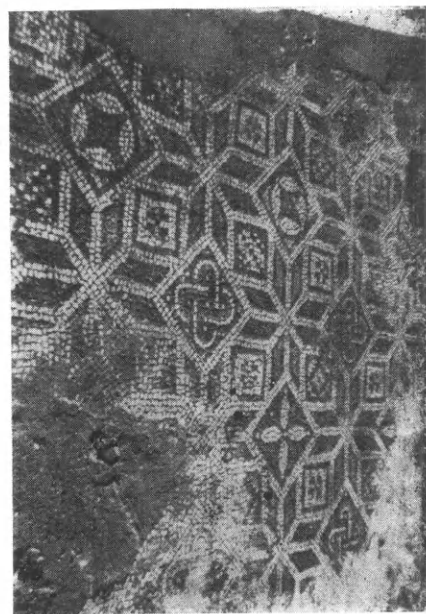
Ὅλος ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸν Διευθυντὴν τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰωάννην Παπαδημητρίου, διὰ τε τὴν εἰς ἐμὲ ἀνάθεσιν τῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν του διεξαγωγῆς τῶν ἀνασκαφῶν, ὡς καὶ διὰ τὴν παρὰ αὐτοῦ δικαιοσύνην τῆς δημοσιεύσεώς των.

(εἰκ. 3). Τὸ ὅλον ψηφιδωτὸν πλαισιοῦται κατὰ τὰς παρυφὰς ὑπὸ ταινίας μελαίνης, πλάτους 0.10. Ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιμελεμένη, αἱ ψηφίδες κανονικοῦ μεγέθους καὶ σχήματος, ἡ δὲ προκαλουμένη ἐντύπωσις ἐπιβλητική.

2. Τὸ δεύτερον ψηφιδωτόν, διαστάσεων 8×9 , καλύπτει τὸ δάπεδον παλαιο-χριστιανικοῦ πιθανώτατα κτηρίου¹. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐπιφανείας φέρει γεωμετρικὸν διάκοσμον, συνιστάμενον εἰς ἐπάλληλα τετράγωνα, εἰς ῥόμβους, συνδυαζομένους πρὸς ἀνθέμια, εἰς τετράφυλλα καὶ κύκλους, περι-κλειομένους ἐντὸς τετραγώνων



Εἰκ. 1. Ψηφιδωτὸν δάπεδον τεμνομένων κύκλων.



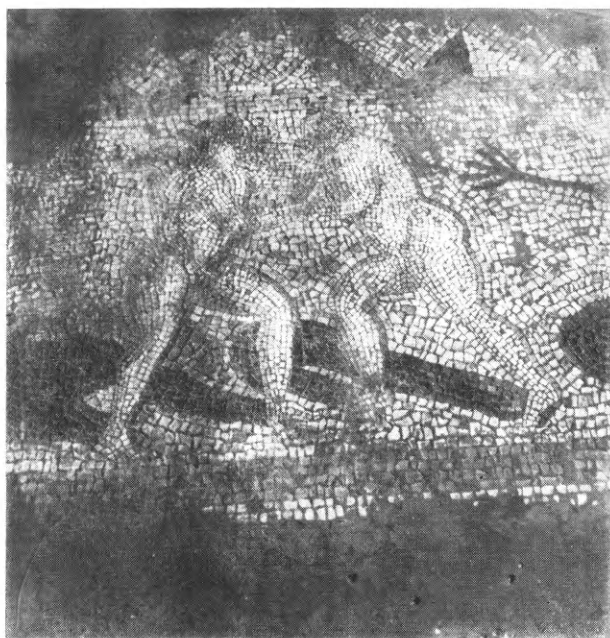
Εἰκ. 2. Παλαιοχριστιανικὸν ψηφιδωτόν.

(εἰκ. 2) καὶ εἰς ἐσχηματοποιημένα φύλλα κισσοῦ, ἐντὸς τετραγώνων καὶ αὐτὰ περι-κλειόμενα. Τὸ κεντρικὸν τοῦτο θέμα περιβάλλεται ὑπὸ πλατείας ταινίας πλο-χμοῦ, περιβαλλομένης καὶ ταύτης ὑπὸ ζώνης ἐσχηματοποιημένων φύλλων κισ-σοῦ, ὧν τὰ στελέχη ἀπολήγουσιν εἰς σπείρας. Κατὰ τὴν παρυφὴν τέλος τοῦ ὅλου ψηφιδωτοῦ ὑπάρχει ἀρκετὰ πλατεία ταινία τεμνομένων σκοτεινοχρῶμων κύκλων ἐπὶ ἀνοιχτοχρῶμου ἐδάφους (εἰκ. 4).

Αἱ ψηφίδες, κανονικοῦ μεγέθους καὶ ἐπιμελῶς τοποθετημέναι, εἶναι μαρμά-ριναι, ἡ δὲ χρωματικὴ των κλῖμαξ περιλαμβάνει μόνον τὸ λευκόν, τὸ μέλαν, τὸ κίτρινον καὶ τὸ ἐρυθρόν. Ἄν ληφθῇ ὅμως ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ διάκοσμος εἶναι γεω-μετρικός, περισσότερα δὲ χρώματα μᾶλλον σύγχυσιν θὰ ἐπέφερον παρὰ ἐμπλουτι-σμόν τῆς ὀπτικῆς ἐντυπώσεως, τότε θὰ γίνῃ ἀντιληπτόν, μὲ πόσῃ σύνεσιν, γνῶ-σιν τῶν αἰσθητικῶν ἀπαιτήσεων καὶ κατανόησιν τοῦ σκοποῦ εἰργάσθησαν ὁ σχε-

¹ Ἡ μνημειώδης κατασκευὴ μαρτυρεῖ δημοσίαν χρῆ-σιν τοῦ οἰκοδομήματος. Αὕτη καταφαίνεται καὶ ἐξ ἑνός,

ἐνταῦθα εὐρεθέντος, κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ὡς καὶ τινος ἀμφικιονίσκου τῶν παραθύρων.



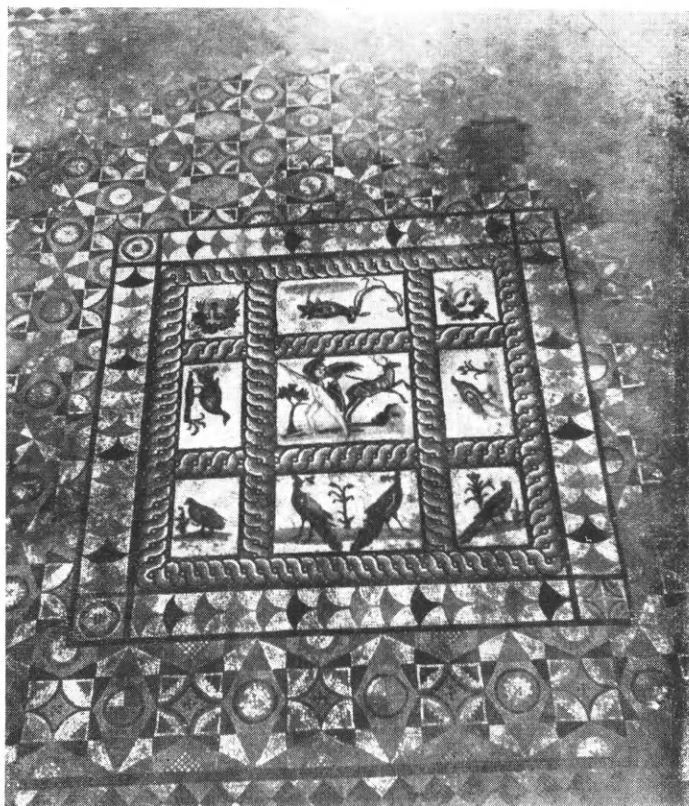
1. Ψηφιδωτὸν γυμνῶν ἀθλητῶν.
Δυτικὴ πλευρὰ τῆς ζωφόρου.



2. Ψηφιδωτὸν γυμνῶν ἀθλητῶν
ρωμαϊκῆς παλαίστρας. Β. πλευρά.



3. Λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνης 2.



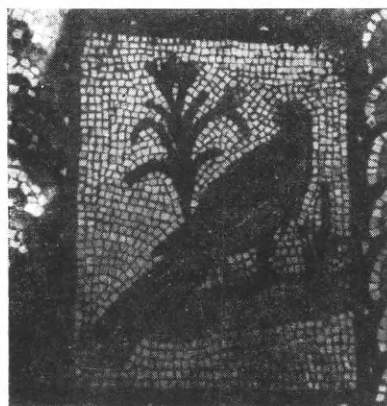
1. Ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς αἰθούσης Ε (σχεδιογρ. 2).



2. Ψηφιδωτὸν δάπεδον Δ (σχεδιογρ. 2).



1. Ἐρωτιδεὺς ἀκοντίζων ἔλαφον.
Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ πίν. Π,1.

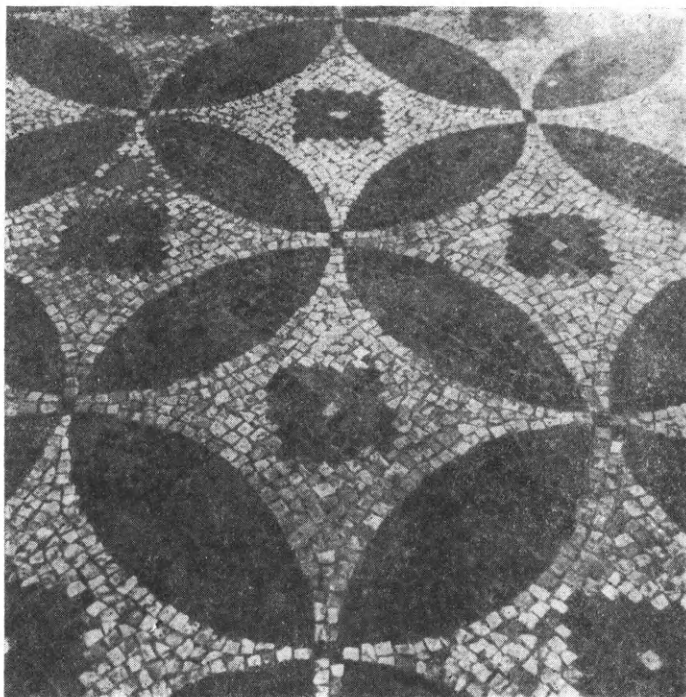


2 - 5. Λεπτομέρειαι ψηφιδωτοῦ πίν Π,1.

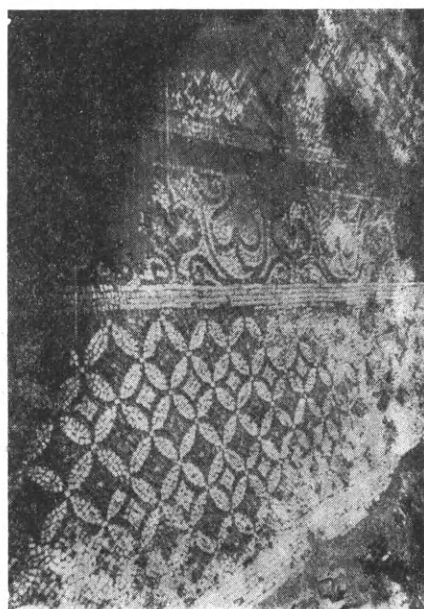


διαστής καὶ ὁ ψηφοθέτης. Τὸ σχέδιον εἶναι ἐπιμελελημένον, ἡ δὲ προκαλουμένη ἐντύπωσις ἀρκετὰ ζωηρά.

3. Τὸ τρίτον κατὰ σειρὰν ψηφιδωτὸν δὲν ἦλθε πρώτην φορὰν εἰς φῶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος ἔτους. Τμημὰ του εἶχεν ἀποκαλυφθῇ πρὸ ἡμίσεος περίπου αἰῶνος¹. Ἐπειδὴ ὁμως διὰ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθη πλήρως καὶ ἐκαθαρίσθη, κατέστη δὲ δυνατόν νὰ ληφθῶσι καὶ φωτογραφίαι τοῦ κεντρικοῦ του θέματος, διὰ τοῦτο κρίνομεν σκόπιμον νὰ συν-



Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια εἰκ. 1.



Εἰκ. 4. Πλαίσιον τοῦ ψηφιδωτοῦ εἰκ. 2.

εξετάσωμεν τοῦτο μετὰ τῶν λοιπῶν νεοφανέντων ψηφιδωτῶν.

Ἀποτελούμενον ἀπὸ τὴν κυρίαν αἵθουσαν καὶ μίαν ἐξωτερικὴν αὐλὴν (παρένθ. πίν. Α)² θὰ ἐκάλυπτε συνολικῶς ἐπιφάνειαν 222 τετραγ. μέτρων. Σήμερον, δυστυχῶς, τὸ τρίτον περίπου τῆς ἐκτάσεως ἔχει καταστραφῇ.

Ὁ κεντρικὸς χώρος παλαίστρας ἢ γυμνασίου, κατὰ τὸν Γ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ³, περιθεόμενος κατὰ τὴν παρυφὴν ὑπὸ ταινίας πλάτους 0.90 ἐκ λευκῶν χονδροειδῶν ψηφίδων, φέρει γεωμετρικὸν διάκοσμον, μελανῶν τεμνομένων κύκλων ἐπὶ λευκοῦ βάθους, πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας ῥόμβων καὶ τετραγώνων μελανῶν καὶ ἐρυθρῶν. Κεντρικὸν θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀποτελεῖ ἐν ἔμβλημα, διαστάσεων 5.20 x 4 μ., φέρον ζωφόρον γυμνῶν ἀθλητῶν καὶ γυμναστῶν⁴ ἐνδεδυμένων, περιβάλλουσαν ὀρθογώνιον πλήρες γεωμετρικῶν συνδυασμῶν.

¹ Γ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΠΑΕ 1900, σ. 15.

² Τὰ σχέδια κατεσκεύασεν, ἐντολῇ τοῦ Νομάρχου Εὐβοίας κ. Ἀνδρ. Ἰωάννου, ὁ σχεδιαστὴς κ. Ἰω. Ψαρ-

ρουδάκης. Ἀμφοτέρους εὐχαριστῶ θερμῶς.

³ ἔ. ἀ.

⁴ Ἀθλητῶν καὶ γυμναστῶν παραστάσεις, εἰς διά-

Μόνον τὸ ἥμισυ, δυστυχῶς, τοῦ μήκους τῆς ζωφόρου διατηρεῖται. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἤδη κατεστραμμένης ἀνατολικῆς πλευρᾶς γυμνὸς ἀθλητῆς, στρεφόμενος πρὸς νότον, πρὸς ἑτέραν, μὴ ὑπάρχουσαν πλέον μορφήν. Ὅπισθεν τοῦ δύο πάσσαλοι, ῥίπτοντες σκιάν¹. Ἡ βόρειος πλευρά, ἣτις διατηρεῖται ἀκεραία, (πίν. I, 2), φέρει ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ μορφήν (πίν. I, 3) ἐνδεδυμένην διὰ βραχέος, μέχρι τῶν γονάτων, ἱματίου καὶ διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς προσφέρουσαν κλάδον νικητήριον εἰς γυμνὴν μορφήν πυγμάχου, οὔτινος ὁ κορμὸς καὶ τὸ πρόσωπον εἶναι τελείως κατεστραμμένα. Τὴν ιδιότητα τῆς μορφῆς ταύτης, ὡς καὶ τῆς



Εἰκ. 5. Τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ γυμνῶν ἀθλητῶν.

ἐπομένης, εἰκάζομεν ἐκ τῶν χειροκτίων πυγμαχίας, τὰ ὅποια φέρουσι προσδεδεμένα διὰ ταινιῶν.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ζωφόρου φέρει πάλιν παράστασιν τριῶν μορφῶν: Δύο παλαισταί (πίν. I, 1), κρατοῦντες ἀλλήλους ἀπὸ τῶν λαβῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ, καὶ εἰς τὸ νότιον ἄκρον ὁ γυμναστής των, κρατῶν κλάδον καὶ ἀναμένων τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος, ἵνα ἀπονεύμῃ τὸ ἄθλον τῷ νικητῇ. Εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ζωφόρου ἀνὰ ἓν μέγα ἄγγειον, κομποτάτου περιγράμματος, καὶ ὅπισθεν τούτων δύο χιαστοὶ τοποθετημένοι κλάδοι (εἰκ. 6).

Τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ αἱ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων σχηματίζονται διὰ μελαινῶν ψηφίδων ἰσομεγέθων πρὸς τὰς ψηφίδας τοῦ λευκοῦ βάθους καὶ τῶν σκιῶν. Τὰ ἐνδύματα εἶναι λευκά, ποικιλλόμενα δι' ἐρυθρῶπων ἀποχρώσεων, αἱ δὲ σάρκες λευκορρόδινοι. Αἱ ψηφίδες τῶν μορφῶν κυμαίνονται μεταξὺ τῶν 6 καὶ 10 χιλιοστῶν, ἐν ᾧ τοῦ βάθους καὶ τῶν τεμνομένων κύκλων ἔχουσι κατὰ μέσον ὄρον μῆκος 0.025. Ἡ τεχνικὴ τῆς φυτεύσεως τῶν ψηφίδων δὲν εἶναι ἐπιμελημένη, ὥστε ἐπιτρέπει τὴν δημιουργίαν μεγάλων κενῶν εἰς τοὺς ἄρμούς. Προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τῶν μορφῶν ἀποτυγχάνει κυρίως εἰς τὰς συνιζήσεις², τὸ δὲ μέλαν περίγραμμα, διὰ τῆς ἰσχυ-

φορον ὅμως διάταξιν, ἔχομεν καὶ εἰς τὰς θέρας τοῦ Καρακάλλα.

¹ Ἡ ὑποδήλωσις τῆς σκιᾶς, εἰς πολλὰ ψηφιδωτά, φαίνεται ὅτι συνδέεται πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ καλ-

λιτέχνου, ἵνα δημιουργήσῃ τοπίον καὶ καταστήσῃ τὰς παραστάσεις τοῦ ἀληθοφανεῖς.

² Ἄλλοτε αἱ χεῖρες εἶναι μικρότεραι τοῦ κανονικοῦ καὶ ἄλλοτε τὰ σώματα βραχεὰ καὶ παχέα.

ρᾶς ἀφαιρέσεως, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ, καθιστᾷ τὰς μορφὰς τελείως ἐπιπέδους. Ἡ ἔλλειψις πλαστικότητος ὁδηγεῖ εἰς μίαν ἐξπρεσσιονιστικὴν ἀντίληψιν καὶ προοιωνίζεται τὴν τεχνοτροπίαν, ἣτις θὰ ἐπικρατήσῃ κατὰ τὸν βον αἰῶνα καὶ θὰ δεσπόσῃ τῆς μακραίωνος καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ κέντρον τῆς μεγάλης αἰθούσης καταλαμβάνει ὀρθογώνιον 2.55×2 μ. πλήρες ῥόμβων, περικλειομένων ὑπὸ τετραγώνων (παρ. πίν. Α). Αἱ ψηφίδες ἔχουσι μῆκος 0.010 καὶ εἶναι μέλαινα, λευκαὶ καὶ κιτρινέρυθροι.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης καὶ σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς, θὰ ὑπῆρχεν εἴσοδος. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σώζεται σήμερον τετράγωνον, πλευρᾶς 1.20, κοσμούμενον κατὰ τρόπον ὅλως διάφορον τοῦ λοιποῦ δαπέδου.

Δι' ἐτέρας, κατὰ τὴν δυτικὴν τῆς ὁμῶς πλευρᾶν, εἰσόδου, θὰ ἐπεκοινώνει ἡ αἶθουσα μετὰ τῆς αὐλῆς. Αὕτη, ἄσυμμέτρως τοποθετημένη, ὥς πρὸς τὴν κεντρικὴν αἶθουσαν, μήκους 13 μ. καὶ πλάτους 7.20, φέρει στρώσιν λευκῶν ψηφίδων, μεγέθους 0.040 - 0.060. Ἡ λευκὴ αὕτη στρώσις πλαισιοῖ ὀρθογώνιον, διαστ. 4.10×2.05 , πλήρες ῥόμβων, μεγάλων ἔξωθεν, μικροτέρων κατὰ τὸ κέντρον. Τοῦ ἐμβλήματος τούτου αἱ ψηφίδες εἶναι πολὺ μικρότεραι τῶν λευκῶν καὶ περιορίζονται εἰς τὸ λευκὸν χρῶμα, τὸ μέλαν καὶ τὸ κιτρινέρυθρον.



Εἰκ. 6. Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ ἀθλητῶν.

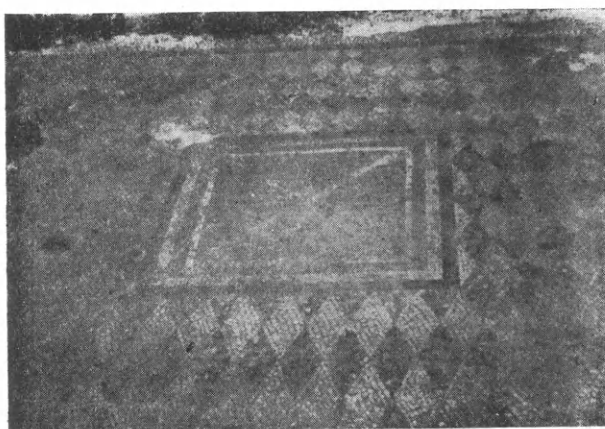
4. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ψηφιδωτὸν εἶναι τὸ μέγιστον καὶ σπουδαιότατον πάντων. Ἐκάλυπτε τὸ δάπεδον ῥωμαϊκῆς πιθανώτατα ἐπαύλεως¹, ἥς σήμερον διατηροῦνται πέντε διαμερίσματα, ὧν τὰ τρία ἀκέραια κατὰ τὰ δάπεδα. Τὸ σύνολον δίδει τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκατῶν εἴκοσι περίπου τετραγωνικῶν μέτρων ψηφιδωτῆς στρώσεως, διατεταγμένης κατὰ τὸ σχεδιογρ. τοῦ παρ. πίν. Β. Οἱ ἔξωτεροι τοῖχοι, ὥς καὶ οἱ χωρίζοντες τὰ διαμερίσματα ἀπ' ἀλλήλων, εἶχον πάχος 0.70. Πάντες ἔχουσι καταστραφῇ, μόνον δὲ ὁ περιβάλλων τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν δυ-

¹ Ἡ θέσις, ἐφ' ἣς εἶναι ἐκτισμένον τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, προσφέρεται κατὰ θαυμάσιον τρόπον διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐπαύλεως. Καὶ τοῦτο διότι, δεσπόζουσα αὕτη

ὁλοκλήρου τοῦ πέριξ κάμπου, ἔχει ἐξαίρετον θέαν πρὸς τὸν Νότιον λιμένα (νῦν Ἁγ. Στεφάνου) καὶ τὸν Βόρειον (Λιανῆς Ἀμμου νῦν).

τικήν πλευράν του καὶ τὸ ἥμισυ τῆς βορείου διατηρεῖται εἰς ὕψος 1.30 μ., συγκείμενος ἐκ λίθων ἀργῶν καὶ λεπτῶν κεράμων, συνδεδεμένων δι' ἀμμοκονίας. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς του ἐπιφανείας φέρει ἐπίστρωσιν ἀσβεστοκονιάματος, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πιθανώτατα βεβαμμένου.

Ἡ κεντρικὴ αὐλὴ Α' (5.50 × 5.40) (παρ. 7, πίν. Β) διακρίνεται τῶν λοιπῶν



Εἰκ. 7. Ρωμαϊκὴ ἔπαυλις. Ψηφιδωτὸν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς.

διαμερισμάτων ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν ψηφίδων (εἰκ. 7). Αὗται κυμαίνονται μεταξὺ τῶν 25 καὶ 40 χιλιοστῶν καὶ εἶναι ἐκ φυσικοῦ λίθου καὶ χρώματος μέλανος, κιτρινερούθρου καὶ λευκοῦ. Ταινία κιτρινερούθρος κατὰ τὴν παρυφὴν περικλείει τὸ κεντρικὸν θέμα, ἀποτελούμενον ἀπὸ σειρᾶς ῥόμβων, μελανῶν καὶ κιτρινερούθρων ἐναλλάξ καὶ ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἐσχηματισμένων. Εἰς τὸ κέντρον τῆς αὐλῆς τετράγωνον πλευρᾶς ἑνὸς μέτρου, σχηματιζόμενον διὰ δύο ἐπαλλήλων ταινιῶν, μελαίνης ἑξῶθεν, ἔσωθεν κι-

τρινερούθρου, περιβάλλει δύο κατὰ κορυφὴν τοῦ ἑτέρου κιτρινερούθρου.

Ὅμοιον διάκοσμον, σειρῶν ῥόμβων κιτρινερούθρων, ἐπὶ λευκοῦ βάθους, περιβαλλόμενον ὑπὸ τριῶν ταινιῶν κατὰ τὰς παρυφάς, παρουσιάζει καὶ τὸ σωζόμενον, διαστάσεων 6.30 × 2 μ., δάπεδον τοῦ διαμερίσματος Β'. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αἱ ψηφίδες ἐδῶ εἶναι μικρότεραι, εἰς τὸ ἀνατολικὸν δὲ ἄκρον ὑπάρχουσιν ἵχνη ζώνης φυτικοῦ διακόσμου. Ἐκ τῆς λεπτότητος τῆς ἐργασίας καταφαίνεται, ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο θὰ ἐκάλυπτε τὸ δάπεδον κλειστοῦ χώρου.



Εἰκ. 8. Ρωμαϊκὴ ἔπαυλις. Ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Λεπτοτέρας ἐργασίας εἶναι τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ διαμερίσματος Γ', διαστάσεων 3.90 × 3.70 μ. Τὸ πρὸς δυσμὰς ἥμισυ, περιβαλλόμενον ὑπὸ ταινίας κιτρινερούθρου, φέρει τετράγωνα μέλανα, κιτρινερούθρα καὶ λευκὰ ἐνῶ τὸ πρὸς ἰανταολάς, ἰδιόρρυθμον γεωμετρικὸν διάκοσμον τετραγώνων, περικλειομένων ὑπὸ ἐπιμήκων ἐξαγώνων (εἰκ. 8). Ψηφίδες μικραί, μέλαινα καὶ λευκαί.

Τελείαν σύνδεσιν κατὰ τοὺς ἀρμούς παρουσιάζει τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον Δ'

(πίν. II,2 καὶ εἰκ. 9). Διαστάσεων 7×5.40 μ., εἶναι τὸ μέγιστον τῶν διαμερισμάτων, ἐπικοινωνοῦν μετὰ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς διὰ θύρας πλάτους 1.40 μ. Ὁ πρὸ τῆς θύρας χώρος διαμορφοῦται εἰς ὀρθογώνιον παραλληλόγραμμον, φέρον ἐπὶ λευκοῦ βάθους γραμμικὸν ῥόμβον, περικλείοντα ἕτερον μικρότερον, μελαμβαφῇ (εἰκ. 4). Ἡ αἵθουσα φέρει κατὰ τὴν παρυφὴν ζώνην λευκὴν, ἄρκετοῦ πλάτους, κατὰ τὴν ἔσω δὲ ἀπόληξίν της ἡ ζώνη αὕτη πλαισιοῦται ὑπὸ μελαίνης λωρίδος πλάτους 0.10 μ.

Ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια, πλὴν ἐνὸς κεντρικοῦ, πλευρᾶς 2.30 μ., τετραγώνου, φέρει ἐπὶ λευκοῦ βάθους μέλανας καὶ ἐρυθροὺς τεμνομένους κύκλους, ὧν τὰ κέντρα καταλαμβάνονται ὑπὸ τετραγώνων ἢ σταυρῶν ἰσοσκελῶν ἐναλλάξ. Εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, τὸ φέρον κατὰ τὴν παρυφὴν ταινίας λευκῶν ῥόμβων καὶ μελανῶν κατὰ κορυφὴν τριγώνων, ἐγγράφεται κύκλος, πλήρης γεωμετρικῶν κοσμημάτων. Δώδεκα μέλανες καὶ ἐρυθροὶ ἐναλλάξ, κοίλων πλευρῶν, ῥόμβοι, ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ἰσαρίθμων λευκοπέδων ἐλλείψεων, κοσμοῦνται διὰ ποικίλων κοσμημάτων. Τὰς ἔσω γωνίας τοῦ τετραγώνου καταλαμβάνουσιν ἀνὰ ἓνα, κομψοτάτου περιγράμματος καὶ σχεδίων, ἀμφορεῖς, ἐκατέρωθεν δὲ τῶν ἀμφορέων τούτων ζευγὸς δελφίνων ἐσχηματοποιημένων.

Αἱ ψηφίδες ὅλης τῆς ἐπιφανείας εἶναι ἰσομεγέθεις, αὐτῶν πλεῖστα τετράγωνα, πλευρᾶς 0.010 μ., ἐκ φυσικοῦ λίθου, ἡ δὲ χρωματικὴ των κλῖμαξ περιορίζεται εἰς τὰ τέσσαρα βασικὰ χρώματα, τὸ λευκόν, τὸ μέλαν, τὸ κίτρινον καὶ τὸ ἐρυθρόν.

Τὸ κάλλιστα διατηρούμενον δάπεδον τῆς αἰθούσης Ε' (πίν. II,1), ἀποτελεῖ τὸ ἀριστούργημα τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Χαλκίδος. Διαστάσεων 5.60×5.40 μ. φέρει γεωμετρικὸν διάκοσμον, περιβάλλοντα τετράγωνον ἔμβλημα, πλευρᾶς 2.30 μ., εὐρισκόμενον ὅμως οὐχὶ ἐν τῷ μέσῳ, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, ἀλλὰ πλησιέστερον πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αἰθούσης, κατὰ τὸ ἐν τρίτον τοῦ μήκους αὐτῆς. Κατὰ τὴν παρυφὴν ζώνη ἄρκετὰ πλατεῖα, κοσμουμένη διὰ ῥόμβων μελανῶν, ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν καὶ πλαισιουμένη, κατὰ τὴν ἔσω καὶ ἔξω ἀπόληξίν της, ὑπὸ μελαίνης λωρίδος. Ὁ γεωμετρικὸς διάκοσμος, ἀποτελούμενος ἀπὸ συνδυασμοὺς τριγώνων, τετραγώνων, κύκλων, ῥόμβων καὶ σταυρῶν, φέρει τὰ τέσσαρα βασικὰ χρώματα τοῦ



Εἰκ. 9. Ψηφιδωτὸν Ἐρωτιδέως.

λευκοῦ, τοῦ μέλανος, τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ κιτρίνου. Αἱ ψηφίδες εἶναι τετράγωνοι, πλευρᾶς 0.010 μ., ἡ ἐπιμήκεις, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε μήκους. Φυσικοῦ ἐπίσης λίθου καὶ ἰσομεγέθεις εἶναι καὶ αἱ ψηφίδες τῆς τὸ κεντρικὸν ἔμβλημα πλαισιούσης ζώνης τῶν ἐν εἶδει ριπιδίων κοσμημάτων, ὡς καὶ τῶν ταινιῶν πλοχμοῦ, τῶν χωριζουσῶν τὸ τετράγωνον εἰς ἐννέα ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα διαμερίσματα (διάχωρα). Τώρα προστίθενται καὶ ἕτερα δύο χρώματα. Τὸ τεφρὸν καὶ τὸ κιτρινέρυθρον.

Τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα διάχωρα (πίν. III) φέρουσιν ἐπὶ λευκοῦ βάθους παραστάσεις πτηνῶν καὶ προσωπειῶν, τοῦ κεντρικοῦ μόνον παριστῶντος σκηνὴν κυνηγίου. Εἰς τοὺς ἑξ τὸν ἀριθμὸν πίνακας τῶν πτηνῶν καὶ πρὸς ὑποδήλωσιν τοῦ τοπίου τοποθετεῖται καὶ ἐν δενδρύλλιον. Σκηνὴν εἰς τὸ ὑπαιθρον ὑποδηλοῖ καὶ ἡ ῥιπτομένη ἐκ τῶν σωμάτων σκιά.

Τὰ δύο πρὸς βορρᾶν ἀκραῖα διάχωρα περιλαμβάνουσιν ἀνὰ ἐν ἕκαστον προσωπεῖον¹ (πίν. III, 2-3). Ἰδὲν κατέστη δυνατόν νὰ εἰπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ἐὰν πρόκειται περὶ κεφαλῆς Μεδούσης ἢ νεαροῦ Διονύσου. Καὶ τοῦτο διότι ὁ καθαρισμὸς δὲν ἐγένετο εἰσέτι πλήρης, τὰ δὲ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀντικείμενα συγχέονται μεταξὺ ὄψεων καὶ φύλλων κλήματος μετὰ σταφυλῶν πιθανώτερον.

Τὸ κεντρικὸν διάχωρον (πίν. III, 1) παριστᾷ σκηνὴν κυνηγίου. Ἐρωτιδεὺς φέρων ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου φαρέτραν, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ κρατῶν τόξον, ἀκοντίζει διὰ τῆς ὑπερυψωμένης δεξιᾶς τρέχουσιν καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἤδη τραυματισθεῖσαν ἔλαφον. Ὅπισθεν τοῦ Ἐρωτιδέως καὶ εἰς τὸ βάθος δένδρον, ὑπὸ δὲ τὴν ἔλαφον ὑποδήλωσις βράχων. Διὰ κιτρινοφαίων ψηφίδων σκιαγραφεῖται τὸ ἔδαφος, μέλαιναι δὲ καὶ φαιαὶ σειραὶ δημιουργοῦσι τὴν ἐντύπωσιν τῆς σκιάς. Ἡ ὅλη σκηνή, ἡ ὁποία ἀποπνέει ζωὴν καὶ [κίνησιν, παρουσιάζει παραποίησιν τινα τῆς ἀληθείας, καταστρατήγησιν τῶν νόμων τῆς προοπτικῆς. Ὁ καλλιτέχνης θέλει νὰ ἀποδώσῃ τὴν μορφήν εἰς τὰς λεπτομερεῖας τῆς καὶ δι' αὐτὸ τὴν σχεδιάζει κατ' ἐνώπιον. Διὰ τῆς ὑπερυψωμένης δεξιᾶς κρατεῖ τὸ ἄνω ἥμισυ ἀκοντίου, τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος εὐρισκομένου ἐπὶ τῆς ῥάχεως τῆς ἐλάφου, ἀπὸ τοῦ τραύματος τῆς ὁποίας ἄφθονον ῥέει τὸ αἷμα. Ἐὰν ἐκλάβωμεν ὡς ἐν τὸ ἀκόντιον, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ καλλιτέχνης, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἀληθοφάνειαν τοῦ ἔργου, ἠθέλησε νὰ τονίσῃ τὸν ἐξ ἐπαφῆς τραυματισμὸν τοῦ ζώου, διὰ τοῦτο τὸ ἥμισυ τοῦ ἀκοντίου θέτει εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Ἐρωτιδέως, τὸ ἕτερον δὲ ἥμισυ ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ ζώου, καταστρέφων οὕτω τὸ ἐνιαῖον τῆς ὕλης. Ἄλλως, τὸ καὶ πιθανώτερον, παραδεχόμεθα δύο ἀκόντια καὶ διαδοχικὰς τὰς σκηνὰς τοῦ τραυματισμοῦ καὶ τῆς προσπαθείας νέας ἐξακοντίσεως φονικοῦ ὀργάνου. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὁμοῦς ἐν παραμένει σταθερόν: ἡ ἐξπρεσιονιστικὴ σύλληψις τοῦ ἔργου. Διότι ἐν ᾧ κτυπᾷ τὸ ζῷον, τὸ ὁποῖον τρέχει δρομαίως, ἡ μορφή παρουσιάζεται κατ' ἐνώπιον εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἡ δὲ ἔλαφος σχεδὸν ἀναγλύφως προβάλλεται εἰς τὸ βάθος.

1 Ἡ παράστασις προσωπειῶν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ εἶναι συνήθης.

Τὸ θέμα τοῦ κυνηγίου ἐλάφου ἢ ἄλλου ζώου ὑπὸ μιᾶς ἢ περισσοτέρων πετρωτῶν μορφῶν εἶναι σύνηθες κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους¹, τῶν κυνηγῶν ἐρμηνευομένων ὡς πετρωτῶν Ἑρώτων.

Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τοῦ ὅλου ἐμβλήματος εἶναι ἐξαίρετος. Τὸ μῆκος τῶν ψηφίδων κυμαίνεται μεταξὺ τῶν 6 καὶ τῶν 8 χιλιοστῶν, ἐν ᾧ τοῦ προσώπου αἱ ψηφίδες φθάνουσι τὰ 4 καὶ τὰ 3 ἐνίοτε χιλιοστά. Πλὴν τῶν λιθίνων ψηφίδων, χρησιμοποιοῦνται νῦν καὶ τεχνηταὶ ψηφίδες ποικίλων χρωμάτων, ἐξ ἀδιαφανοῦς ὑαλομάζης. Τὸ πράσινον, τὸ κυανοῦν, τὸ κιτρινέρυθρον, τὸ ἐρυθρῶπόν, τὸ γαλάζιον, εἶναι τὰ χρώματα, τὰ ὅποια προσδίδουσιν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν μεγάλην λαμπρότητα.

Τὰ περιγράμματα τῆς μορφῆς, τῶν προσωπείων καὶ τῶν πτηνῶν εἶναι ἀκριβῆ, τὰ δὲ χρώματα σχεδὸν φυσικά. Τὸ μέλαν, τὸ πράσινον, τὸ κυανοῦν, συμπληρούμενα δι' ἐλάχιστου ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου, ἐπικρατοῦσιν ἐπὶ τῶν πτηνῶν, ὧν τὰ περιγράμματα ὑποδηλοῦνται διὰ μελανῶν ψηφίδων. Τῆς πετρωτῆς, τοῦναντίον, μορφῆς τὸ περίγραμμα σχηματίζεται δι' ἐρυθρῶν ψηφίδων, αἱ δὲ σάρκες διὰ διαδοχικῶν σειρῶν ψηφίδων, ὅλον ἐν ἀνοικτοτέρῳ χρώματι, ἀπὸ τῆς περιφερείας πρὸς τὸ κέντρον, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ λευκοῦ.

Οὕτω ἐξαίρεται ἱκανοποιητικῶς ἡ πλαστικότητα τῆς μορφῆς.

Οἱ ὀφθαλμοί, αἱ ὀφρύες, ἡ ῥίς περιγράφονται διὰ μελανερύθρων φυσικῶν ψηφίδων, τὰ δὲ περὶ σχηματίζονται διὰ ψηφίδων ὑαλίνων χρώματος κυανοῦ, μέλανος, κιτρίνου καὶ πρασίνου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου ἐσχηματίσθη καὶ ἡ φαρέτρα εἰς ἐρυθροῦς, φαιοῦς καὶ πρασίνους ἰριδισμούς.

Ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις τῶν περιγραφέντων ψηφιδωτῶν θὰ γίνῃ διὰ συγκριτικῆς κυρίως πρὸς παρόμοια ψηφιδωτὰ μελέτης.

Τοῦ ψηφιδωτοῦ, τῶν ἐπὶ λευκοῦ βάθους μελανῶν τεμνομένων κύκλων (εἰκ. 1) δὲν ἔχομεν, εἰ μὴ μόνον ἓνα *terminus post quem*. Τὸ θέμα τοῦτο χρησιμοποιεῖται εἰς ζώνας ἢ τετράγωνα καὶ κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ πρωίμους Ρωμαϊκοὺς χρόνους², ἀποκλειστικῶς ὅμως χρησιμοποίησιν τοῦ πρὸς διακόσμησιν ὁλοκλήρου ἐπιφανείας ἐγένετο μόνον ἀπὸ τοῦ 1ου μ. Χ. αἰῶνος³. Ἐπειδὴ αἱ ψηφίδες εἶναι κανονικαὶ καὶ καλῶς τοποθετημέναι, τὸ δὲ σχέδιον, ἄριστα ἐκτελεσθέν, συγκινεῖ τὸν θεατὴν διὰ τοῦ λευκοῦ καὶ μέλανος χρωματισμοῦ του, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς «μουσειακῆς» τέχνης, ἥτοι εἰς τὸν 1ον ἢ τὸν 2ον μ. Χ. αἰῶνα. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν 2ον μ. Χ. αἰῶνα γίνεται κυρίως χρῆσις πολυχρῶμων ψηφιδωτῶν μετὰ ἐμβλημάτων, νομίζο-

1 Πρόχειρον παράδειγμα τὸ ὑπὸ BLANCE BROWN ἐν Ptolemaic Paintings and Mosaics, σ. 68 ἀναφερόμενον μωσαϊκὸν τριῶν πετρωτῶν Ἑρώτων, προσπαθούτων δι' ἀκοντίων καὶ ξιφῶν νὰ τραυματίσωσιν ἑλάφον.

2 Τοιαῦτα δείγματα ἔχομεν ἐκ Πομπηίας, τῆς ἐποχῆς τῆς Δημοκρατίας.

3 Ἡ M. E. BLAKE ἐν The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire (Memoirs of the American Academy in Rome, τόμ. VIII, 1930) καὶ ἐν τῷ Κεφαλαίῳ «Buildings, the pavements of which are typical of the first cen-

tury A.D.» γράφει ἐν σ. 97: «The interlaced circles (pl. 24 fig. 4) is pattern already familiar to us in centers or borders, but are here used for the first time as all-over pattern without ornamental borders or thresholds». Καὶ περαιτέρω ἐν σ. 108: «With the exception of the reticulate and of the imbrication in simple outlines all-over patterns were practically unknown in the first century B.C. Examples of the use of interlaced circles to cover an entire floor as in pl. 24 fig. 4 are found in Bologna, Imolia and Reggio Emilia».

μεν ὅτι τὸ ἡμέτερον θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ β' ἢ γ' τέταρτον τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος, ὁπότε καὶ ἡ χρῆσις γεωμετρικοῦ διακόσμου δαπέδων οὐχὶ πολυχρῶμων εἶναι ἰδιαιτέρως συχνή.

Τὸ δεύτερον ψηφιδωτόν, τοῦ πολυχρώμου, δηλαδή, γεωμετρικοῦ διακόσμου, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἀνήκον εἰς παλαιοχριστιανικὸν πιθανώτατα κτήριον δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἀνάγῃται εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος χρόνους. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ συνευρεθὲν μετ' αὐτοῦ κιονόκρανον (εἰκ. 10) μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸν 3ον μ. Χ. αἰῶνα, θὰ τοποθετήσωμεν τὸ δάπεδον τοῦτο εἰς τὸν 3ον μ. Χ. αἰῶνα ἂν καὶ ὁ γεωμετρικὸς του διάκοσμος θὰ μᾶς ὁδηγῇ μᾶλλον εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.



Εἰκ. 10. Κορινθιάζον παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον.

Διὰ νὰ χρονολογήσωμεν τὸ ψηφιδωτὸν τῶν γυμνῶν ἀθλητῶν θὰ χρησιμοποιήσωμεν καὶ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἐξωτερικὸν εἶναι ἡ χρῆσις α) μεγάλων πηλίνων πλακῶν διὰ τὴν στρώσιν τοῦ δαπέδου ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ κτηρίου — τὸ γεγονός ἄγει εἰς τοὺς μετὰ τὸ 30 π. Χ. χρόνους — καὶ β) ψηφίδων χονδροειδῶν καὶ ἀκανονίστων, ἄνευ προσοχῆς καὶ κατ' ἀραιὰ διαστήματα τοποθετημένων. Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῶν ψηφιδωτῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην χρονολογίαν ὁδηγοῦσι καὶ τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα.

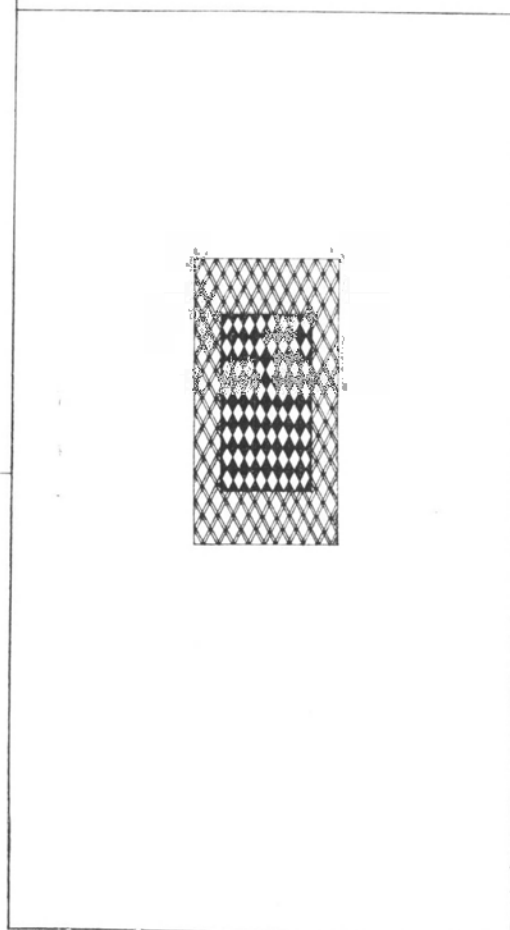
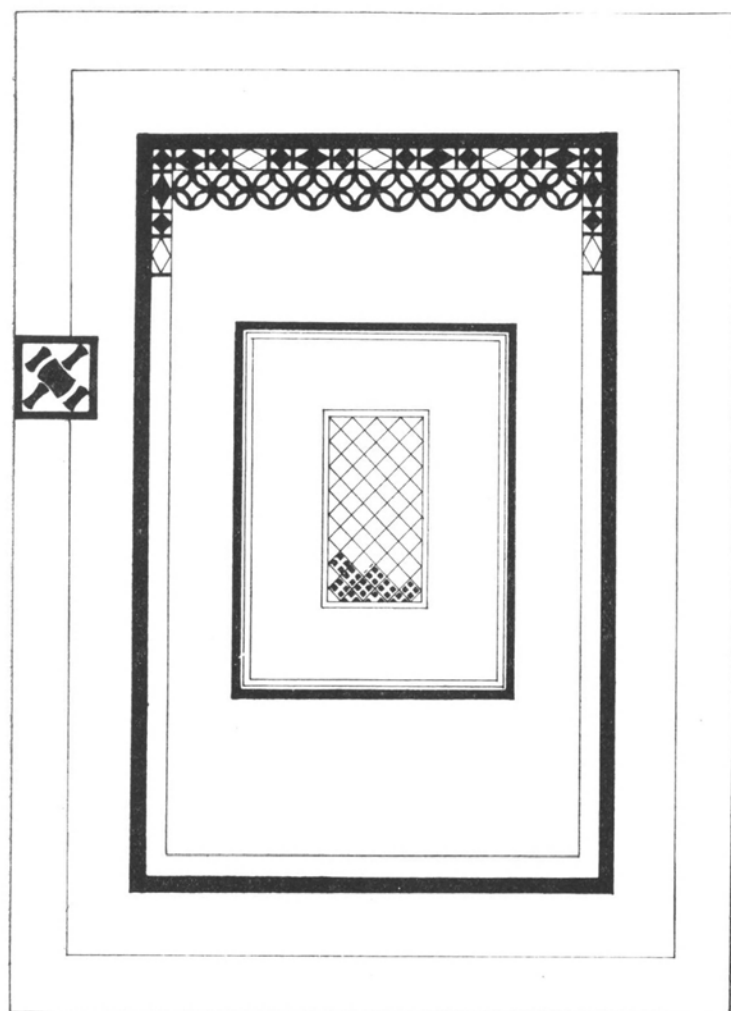
Ἡ παρακμὴ τῆς «μουσειακῆς» τέχνης δὲν ἐμφανίζεται μόνον εἰς τὴν τεχνικὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ ἐκτέλεσιν τοῦ

σχεδίου. Τὰ χονδροειδῆ περιγράμματα καὶ ἡ ἐπιπεδότης τῶν μορφῶν, ἡ ἔλλειψις λεπτότητος εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων, αἱ ἀποτυχημέναι προοπτικαὶ συνιζήσεις, ἡ σχηματοποιήσεις καὶ ἡ συμβατικότης, πάντα ταῦτα αὐτομάτως κατατάσσουσι τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν μεταξὺ τῶν ἔργων τῆς καλλιτεχνικῆς κάμψεως.

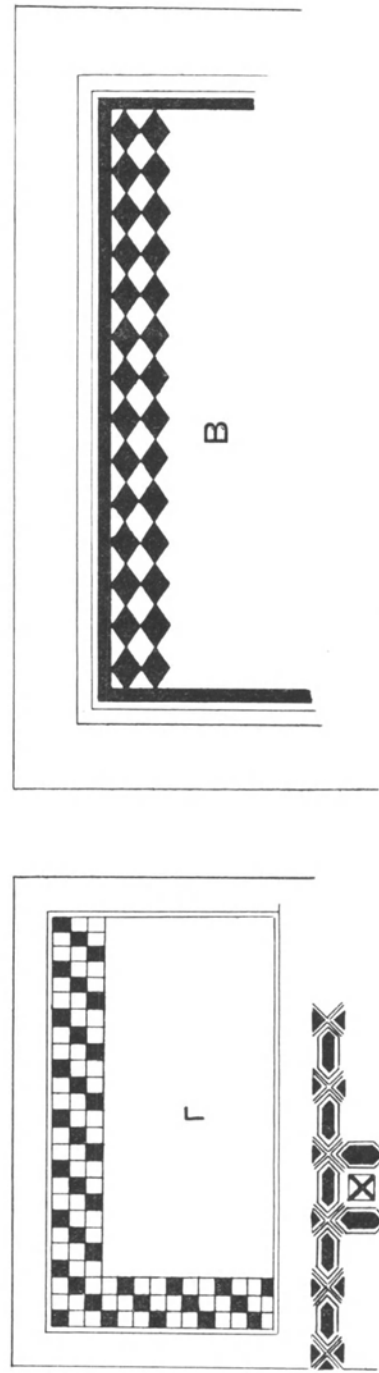
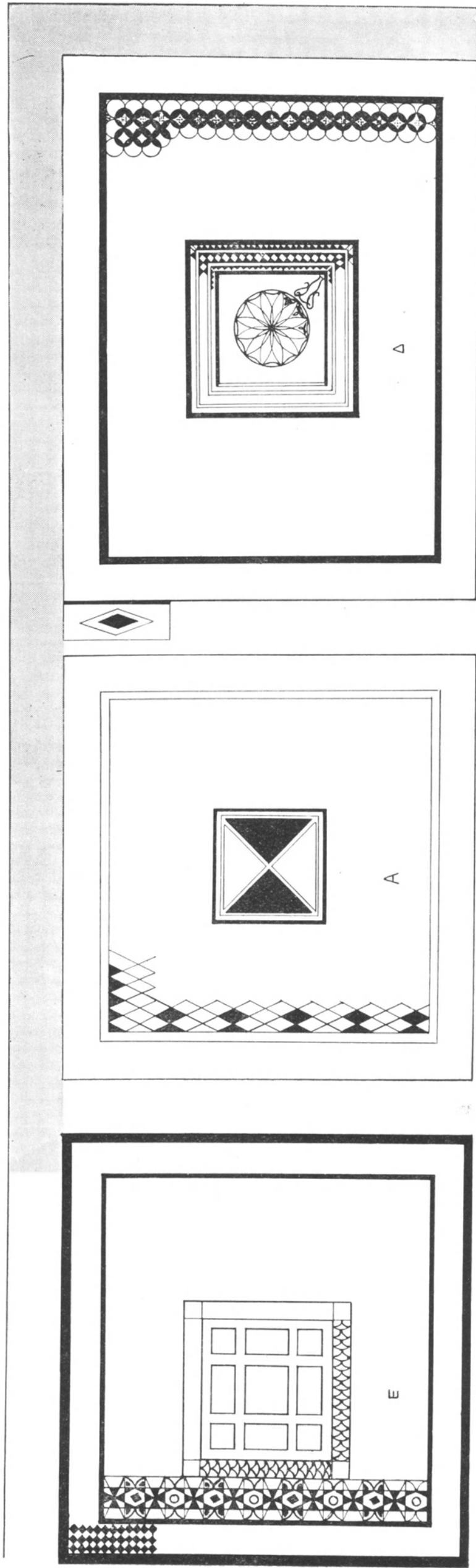
Κατὰ τὸν 3ον καὶ τὸν 4ον μ. Χ. αἰῶνα ἡ ἀμβλυνσις τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθητηρίου ἢ κάλλιον ἡ ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ ἐν τῇ τέχνῃ — ἐωθινὸν προανάκρουσμα τῆς Βυζαντινῆς — ἐπέτρεπε τὴν διακόσμησιν μεγαλοπρεπῶν, ὡς τὸ ἡμέτερον, κτηρίων, διὰ ψηφιδωτῶν οὐχὶ ἀνταξίων των, ὡς πρὸς τὴν προκαλουμένην σήμερον ἐντύπωσιν.

Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν 3ον μ. Χ. αἰῶνα ἀντικαθίστανται τὰ μυθολογικὰ θέματα διὰ σκηνῶν, εἰλημμένων ἐκ τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς. Κυνηγέσια, σκηναὶ ἀλιείας, μορφαὶ ἀθλητῶν κλπ. ἀποτελοῦσι τὰ θέματα προτιμῆσεως τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τοῦ κοινοῦ¹. Ἐν ᾧ ὅμως οἱ καλλιτέχναι ἀγαπῶσι νὰ ἐξεικονίζωσι τὴν

¹ H. M. E. BLAKE ἐν *Mosaics of the late Empire in Rome and vicinity* (Memoirs of the American Academy in Rome XVII, 1940) σ. 98 γράφει: «Although there are a few mythological scenes and



Σχεδιογράφημα ψηφιδωτοῦ ρωμαϊκῆς παλαίστρας ἢ γυμνασίου
ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Χαλκίδος - Κύμης.



Σχεδιογράφημα ψηφιδωτού Ρωμαϊκής ἐπαύλεως
ἐπὶ τοῦ λόφου «Γύφτια Χαλκίδος».

φυσικὴν ζωὴν, ὅλως αὐθαιρέτως εἰς τὰς σκηνὰς ταύτας παρεισάγουσιν ἀντικείμενα ἢ ὄντα τελείως ἄσχετα πρὸς τὰ διαδραματιζόμενα.

Εἰς σκηνὴν θαλασσίαν π. χ. ἀγγεῖον μετὰ κλάδων καταλαμβάνει ἐξέχουσιν θέσιν ἐν τῇ παραστάσει. Ἴσως τὸ φαινόμενον ἔχει ποιὰν τινα σχέσιν πρὸς τὴν ἀστάθειαν τῶν χρόνων καὶ τὴν ἠθικὴν κρίσιν τῆς ἐποχῆς.

Τὸ τέταρτον, τελευταῖον, ψηφιδωτὸν παρέχει ἀρκετὰ ἐπίσης στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησίν του. Ἡ χρῆσις ὀπτοπλίνθων εἰς τοὺς τοίχους ὁδηγεῖ εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ὥστε τὸ 30 π.Χ. νὰ ἀποτελῇ τὸν *terminus post quem*¹ διὰ τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο δάπεδον. Ἡ διάταξις τῶν θεμάτων τῶν αἰθουσῶν Δ' καὶ Ε' καὶ ἰδίᾳ τῆς τελευταίας, ἐνθυμίζει τὰ περίφημα ψηφιδωτὰ τῆς Ἀντιοχείας² τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου μ. Χ. αἰῶνος. Γεωμετρικὸς διάκοσμος, πλαισιῶν ἔμβλημα μετὰ παραστάσεως, εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς. Ἡ διὰ χαρίεντος πλοχοῦ διαίρεσις τῶν ἔμβλημάτων εἰς μικρότερα διαμερίσματα³ καὶ ἡ ὑποδήλωσις τοῦ τοπίου, τῇ παρεμβολῇ δένδρων ἢ κλώνων μετὰ φύλλων⁴, περιορίζουσι τὰ χρονικὰ ὅρια εἰς τὰ πλαίσια τῆς 2ας μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Ἰσχυρότερον ἔτι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἡ χρῆσις ἐξ ὑαλομάζης ψηφίδων μὴ περιοριζομένων εἰς τὰ κυανὰ καὶ τὰ πράσινα χρώματα ἀλλ' ἐπεκτεινομένων εἰς ὅλας τὰς ἀποχρώσεις τοῦ ἐρυθροῦ, τοῦ κιτρίνου, τοῦ φαιοῦ. Ὡς καὶ χρυσιζουσῶν ἔτι ψηφίδων δείγματα ἔχομεν ἐπὶ τῶν περῶν τοῦ Ἐρωτιδέως.

Ἡ ἀρίστη τεχνικὴ ἐπεξεργασία, ἡ τελειότης τῶν περιγραμμάτων, ἡ πλαστικότητα τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἐκφραστικότης τῶν προσώπων, ἡ δημιουργία τέλος προοπτικοῦ βάθους καὶ τοπίου, πάντα ταῦτα διακηρύττουσιν, ὅτι τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν εἶναι ἔργον λαμπρᾶς διὰ τὴν τέχνην ἐποχῆς. Γνωστὸν τυγχάνει ἄλλωστε ὅτι ὁ δεῦτερος αἰὼν συνεχίζει τὴν μεγάλην τῶν ψηφιδωτῶν παράδοσιν τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

Εἰς ἐπίμετρον βλέπομεν, ὅτι ἡ Χαλκίς, ἀπὸ τοῦ 1ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος, ἐκπροσωπεῖται εἰς τὸν τομέα τῆς τέχνης τῶν ψηφιδωτῶν, διὰ καλλίστων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔργων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

personifications borrowed from earlier phases of the mosaic art, the third century and the first half of the fourth excelled in realistic pictures of such aspects of the life of the times as appealed to the somewhat degraded population of the Eternal City. Gladiatorial pictures and hunting scenes predominate, although there are others dealing with more simple occupations».

¹ Εἰς τὸν αὐτὸν *terminus post quem* ἄγει καὶ ὁ ἐκ τεμνομένων κύκλων διάκοσμος ὁλοκλήρου ἐπιφανείας ἰδὲ ἐνταῦθα σ. 311 σημ. 2 καθὼς καὶ τὸ δυσδιάκριτον τῶν ραφῶν, χαρακτηριστικὸν ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἐπιμελημένην κοπὴν τῶν ψηφίδων καὶ τὴν τελείαν προσαρμογὴν καὶ συγκόλλησιν των κατὰ τοὺς ρωμαϊ-

κοὺς χρόνους.

² DORO LEVI, Antioch Mosaic Pavements.

³ Ἐν τῇ ἐπαύλει τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Τίβολι ὑπάρχει ψηφιδωτὸν μετ' ἔμβληματος, κεχωρισμένου εἰς ἐννέα φατνώματα, πλήρη παραστάσεων πτηνῶν. Ἐμβλημα κεχωρισμένον εἰς μικρότερα διαμερίσματα ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Θριάμβου τοῦ Διονύσου ἐν Ἀντιοχείᾳ, τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος.

⁴ Ἐν τῇ «Οἰκίᾳ τοῦ Φοίνικος» ἐν Ἀντιοχείᾳ, τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., παρεμβάλλεται εἰς τὸ ἔμβλημα κυρτὸς κλῶνος μετὰ πλατέων φύλλων, πρᾶγμα τὸ ὅποιον θὰ συναντήσωμεν συντόμως πάλιν, ὡς μαρτυρίαν τῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἐκείνης, ἥτις ἀκολουθεῖ ἀμέσως κατόπιν.

L'HÉRACLÈS ÉPITRAPÉZIOS COLOSSAL D'ALBA FUCENS

La région du lac Fucino, que des voies naturelles ont de tout temps mise en relation avec la Campanie, est aussi l'une de celles où le culte d'Hercule a joui d'une faveur toute particulière. Or voici que les fouilles belges d'Alba Fucens viennent de mettre à jour une statue colossale représentant l'un des types héracléens les plus célèbres de la statuaire antique. La découverte présente, croyons-nous, un intérêt notable tant au point de vue de l'évolution de l'art grec au IV^e s. avant notre ère qu'au point de vue de l'histoire des courants religieux en Italie.

Quelques brèves indications sur les circonstances de cette découverte suffiront ici. C'est au cours des travaux de dégagement des Thermes qu'elle devait avoir lieu, dans une salle occupant à peu près le centre de ce vaste complexe architectural (Juin - Juillet 1960). Large de cinq mètres et couverte sur une longueur de près de dix mètres d'une fine mosaïque à fond blanc, cette salle offre une disposition remarquable. Quatre colonnes doriques, dont deux semi-encastées, en occupent le fond (petit côté S. O.), suggérant l'existence d'un édicule. Sur les côtés s'alignent des bases de statues.

L'exploration de ce local avait à peine commencé lorsque apparut, gisant à même le pavement, entre les colonnes de l'édicule, une tête colossale en marbre (hauteur 46 cm.). Libérée de sa gangue boueuse, elle se révéla comme étant celle d'une grandiose effigie d'Héraclès, aux traits empreints à la fois d'une extraordinaire majesté et d'une sereine douceur. Une lourde couronne d'olivier entrelacée de bandelettes, entoure la tête du héros. La finesse et la beauté du travail, le fier dessin du profil, à la puissante courbure, en font une pièce de haute valeur artistique. (Planche I, a-b).

Mais déjà, immédiatement après la tête, surgissait le torse. Énorme, à peine dégrossi à l'arrière, il offre du côté antérieur une musculature formidable et d'un magnifique dessin. (Planche I, c). C'est un torse d'athlète, mais d'un athlète vieilli, marqué par des épreuves surhumaines. Et l'on ne peut s'empêcher d'être frappé par le contraste entre ce réalisme et l'expression de sereine spiritualité que dégage la figure du dieu. Sur l'échine, assez grossièrement tracées à la pointe, se dessinent deux lettres grecques Π et Ρ.

Successivement, comme s'ils avaient été éparpillés devaient apparaître les au-

tres éléments de la statue : le bras droit étendu, d'une superbe anatomie, la main serrant un objet abaissé vers le sol ; le bras gauche replié contre la cuisse et soutenant de la main, la paume tournée vers le haut, quelque objet circulaire. Dans les mains, celle de gauche surtout, s'observe ce même réalisme un peu cruel que nous avons noté à propos du torse. (Planche I,d).

Après trois jours de recherches, il ne manquait plus à notre statue que le siège sur lequel elle était assise, et la partie correspondante du corps. Et l'exploration de la salle devait s'achever sans que nous en ayons trouvé trace.

Simplement dégrossie du côté postérieur, la statue présente partout ailleurs un travail et un raffinement admirables. Par sa souplesse et sa sensibilité, il communique à toutes les parties de cet énorme corps une vie frémissante. La reconstitution, actuellement en cours, ne semble pas devoir rencontrer des difficultés majeures.

II

Sur l'identité et le type de la divinité représentée aucun doute n'est possible. Nous sommes en présence d'une réplique, sur une échelle colossale, d'une oeuvre que la tradition attribue à Lysippe : l'Héraclès Épitrapézios. Au temps de Domitien, dans les dernières années du I^{er} siècle de notre ère, elle apparaît sous la forme d'un petit bronze, haut d'un pied seulement, dans la collection d'un amateur d'art, Novius Vindex. De cette pièce, à laquelle une tradition complaisamment entretenue prêtait un pedigree fabuleux, remontant à Alexandre en passant par Hannibal et Sylla, les poètes STACE (Silv., IV 6) et MARTIAL (Épigr. IX 44 et 45) nous ont laissé des descriptions enthousiastes et remarquablement précises.

Ainsi STACE (v. 55 et ss.) :

*Sic mitis vultus, veluti de pectore gaudens,
hortatur mensas. Tenet haec marcentia fratris
pocula, at haec clavae meminit manus: aspera sedis
sustinet et cultum Nemeaeo tegmine saxum.*

Telles sont bien l'expression et l'attitude du colosse d'Alba Fucens. Une joie sereine anime ses traits. De la main droite, le bras étendu, il serre encore son arme, tandis que de la gauche il tient la coupe où Hébé versera le nectar, symbole de son immortalité.

Du petit bronze dont s'émerveillaient nos poètes, il ne reste, bien entendu, plus trace. Nous possédons seulement un bon nombre de statuettes de bronze, de marbre ou de terre cuite, de reliefs ou de monnaies reproduisant le même thème. Toutes ces statues sont de petites dimensions — la plus grande, le bronze de Naples, ne dépasse pas 75 cent. — et en général médiocres ou franchement mauvaises¹.

¹ À la liste dressée par FR. JOHNSON, *Lysippos*, 1927, p. 100-1, il convient d'ajouter notamment le bronze du Musée de Naples (n. 2828), le marbre du Musée

de Cleveland, la terre cuite du Musée archéologique de Florence (T. C. 87.394), le relief du Musée du Capitole (n. 2406) etc.

Elles offrent entre elles des variantes notables. Trop souvent celles-ci ont été envisagées comme constituant de simples déviations d'un type unique créé par Lysippe. Presque toujours, au contraire, elles trouvent leur origine dans des types antérieurs à Lysippe. En sorte que l'oeuvre du maître de Sicyone ne représente elle-même qu'un chaînon, capital il est vrai, dans une tradition iconographique qui remonte au VI^e s. avant notre ère. C'est ce que nous nous réservons de montrer dans une prochaine étude.

Quoiqu'il en soit, les descriptions des poètes aussi bien la taille exigüe de ces statues ont généralement fait supposer que l'oeuvre de Lysippe n'avait jamais existé que dans des dimensions extrêmement réduites.

La découverte du colosse d'Albe rend cette opinion désormais insoutenable. Mieux qu'aucune petite statue, celui-ci offre dans le visage, dans le front surtout, dans la vie intense qui circule dans tous ses membres, les caractères les plus manifestement lysippiques. Et d'autre part, s'il est d'usage courant de fabriquer des réductions d'une grande statue, le processus inverse est tout à fait anormal. Il est même totalement invraisemblable lorsque la grande statue offre, comme notre marbre, de tels raffinements d'exécution dans les moindres détails.

Peut-être objectera-t-on qu'on ne saurait qualifier un Héraclès de pareille dimension d'ἐπιτραπέζιος, celui que l'on pose sur une table, qui sert de «surtout de table», *gestamen mensae*. Mais ce sens matériel trahit complètement la portée de ce terme appliqué à Héraclès. STACE lui-même pour désigner l'Épitrapéziος, objet de son admiration (v. 32), le qualifie de: «*genius tutelaque mensae*», et rappelle les libations et banquets qui lui ont été offerts par Alexandre et par Hannibal. Est ἐπιτραπέζιος le dieu, le *numen* qui préside aux banquets, et ce sens est naturellement indépendant de la dimension de l'effigie qui le représente. Nous ne pouvons ici que rappeler que les banquets offerts à Héraclès constituent dès le Ve s. la forme essentielle du culte qui lui est rendu¹. Il y a longtemps au surplus que M. CH. PICARD a observé que certaines divinités syriennes portent le même qualificatif de ἐπιτραπέζιος², une dénomination qui ne peut se justifier que par leur intervention à des banquets sacrés.

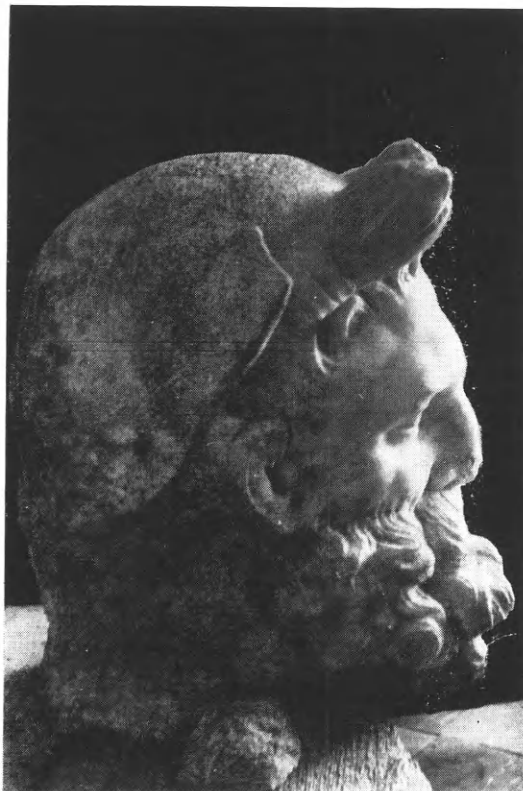
Ainsi rien ne s'oppose à ce que nous tenions Lysippe pour l'auteur d'une statue colossale de l'Héraclès Épitrapéziος, sans d'ailleurs exclure le moins du monde qu'il l'ait été également du prototype du petit bronze, joyau de la collection de Novius Vindex. Et l'on peut voir dans celui-ci l'un de ces jeux (*lusus*) où s'exerçait la main de l'artiste «tout en roulant dans son esprit, comme le dit STACE (IV 6, 49), l'image de formes colossales». Sans doute le marbre d'Albe se différencie du bronze par une inversion des attributs héracléens, le premier tenant la massue de la main droite, et la coupe de la main gauche. Mais cette inversion est familière à toute la tradition iconographique et il n'y aurait rien que

1 H. METZGER, Les représentations dans les céramiques du IV^e s., Paris de Boccard 1951, p. 227 et s.

2 CHARLES PICARD, Revue archéologique 1911, p. 257-270.



a. L'Héraclès Épitrapézios d'Alba Fucens
(Juin 1960) (hauteur 46 cm.).



b. L'Héraclès Épitrapézios
d'Alba Fucens (Profil).



c. Le torse de l'Héraclès
au moment de la découverte.



d. La main gauche
de l'Héraclès (retournée).

de fort naturel que les deux formules eussent été utilisées par le même artiste dans des oeuvres de dimensions différentes.

Quoiqu'il en soit, le nouvel Hercule s'offre comme un document de grande importance pour l'étude de l'art de Lysippe. Indépendamment de certaines particularités du visage, le torse, les mains témoignent de ce puissant réalisme dans lequel Melle G. RICHTER voit si justement une des caractéristiques fondamentales de Lysippe¹. Sans doute ce réalisme s'est-il accentué dans la vieillesse du maître (Λ. γέρον)², frayant ainsi la voie à l'art hellénistique proprement dit.

La seule présence de ce marbre gigantesque dans les Thermes d'Alba Fucens suggère d'intéressants aperçus historiques. Oeuvre d'un artisan grec, excédant par ses dimensions les mesures ordinaires de la statuaire à Alba Fucens³, notre statue fait manifestement figure d'objet importé. D'autre part la destination incontestablement religieuse du local où elle s'est retrouvée témoigne du rôle culturel qu'elle était appelée à jouer. Or, dans ses admirables études sur «Les origines de l'Hercule romain», M. JEAN BAYET a fait voir dans la Campanie un centre extrêmement actif de développement des légendes et du culte héracléens. Et c'est directement de Campanie, par la voie facile du Liris que ce culte se serait répandu et implanté dans la région du Fucino – et non par l'intermédiaire de Rome⁴. La découverte de l'Héraclès grec d'Alba Fucens apporte un indice de valeur à cette hypothèse. Et celle-ci s'harmonise pleinement avec tout ce que des années de fouilles nous ont appris sur les influences campaniennes dans cette région de l'Italie centrale.

FERNAND DE VISSCHER

1 G. RICHTER, *The sculpture and the sculptors of Greece*, 2e éd., p. 288 et s.

2 ANTH. PAL. XVI (Plan. App. IV), 332. Ed. Paton.

3 La plupart des sculptures découvertes au cours de fouilles d'Alba Fucens sont reproduites dans *L'Antiquité Classique* t. XX, 1951, Pl. VI-X (p. 65,80), t. XXIV, 1955, Pl. XXXIX à XLVIII (p. 100 - 119),

et dans le *Bulletin de l'Académie R. de Belgique*, Cl. d. Lettres, 1958, p. 507 - 517, fig. 4 - 10, 17; voyez aussi Catalogue de l'Exposition «Alba Fucens» Bruxelles, éd. Palais des Beaux Arts, 1960, Pl. VIII et ss.

4 JEAN BAYET, *Les origines de l'Hercule romain* 1926, p. 100 et ss., 121, 310 et s.

ΧΑΛΚΟΥΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΝ ΕΙΔΩΛΙΟΝ ΕΞ ΑΣΙΝΗΣ

Ἡ συλλογὴ τοῦ Μουσείου Ναυπλίου ἐπλουτίσθη κατὰ τὸ ἔτος 1956 δι' ἐνὸς λίαν ἐνδιαφέροντος χαλκοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 1-2), ὅπερ ἀνευρέθη τυχαίως ἐν Ἀσίνῃ ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ ὑπηρετοῦντος φύλακος ἀρχαιοτήτων, ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ πλησίον ὀχυρωματικῆς τάφρου ἀνοιγείσης κατὰ τὸ διάστημα τοῦ τελευταίου πολέμου ὑπὸ τοῦ στρατοῦ κατοχῆς¹.

Τὸ εἰδώλιον² εἶναι κακότεχνον καὶ ἀδρομερὲς καὶ παριστᾷ γυμνὴν γυναῖκα, ἰσταμένην καὶ φέρουσαν τὰς χεῖρας ἐπὶ τῆς κοιλίας. Παρὰ τὸ πρωτόγονον τῆς κατασκευῆς ἔχει ληφθῆ φροντὶς διὰ τὴν ὑποδήλωσιν ὠρισμένων λεπτομερειῶν: οὕτως, ὀλόκληρος ἡ κεφαλὴ ἔχει ἀποδοθῆ μετὰ φυσικότητος, ἃν καὶ οὐχὶ ἐντέχνως. Δύο ἐλαφραὶ χαραγαὶ ὀπισθεν τῶν δύο προσθέτων ἐξογκωμάτων, ἅτινα ὑποδηλοῦσι τὰ ὦτα, δεικνύουσι τὴν θέσιν τῆς κόμης. Δύο ἐγγάρακτοι ἡμισελήνοειδεις γραμμαὶ ὀρίζουσι τὴν θέσιν τῶν ὀφθαλμῶν, ἐνῶ ἄλλη μακροτέρα ἀποδίδει τὸ περιγράμμα τῆς ρινός. Ἀντὶ στόματος ὑπάρχει μόλις διακρινομένη ἀβαθὴς πτύχωσις. Ἡ σιαγὼν προέχει ἐντόνως προσδίδουσα ἀνδροπρεπῇ ὄψιν, ἐπιτεινομένην καὶ ἐκ τοῦ πλατέος καὶ ἰσχυροῦ τραχήλου. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κεφαλῆς παρατηρεῖται φθορά τις, ὀφειλομένη εἰς συνημμένον ποτὲ ἕτερον τμήμα, νῦν ἐλλείπον³. Οἱ ὦμοι εἶναι εὐρεῖς, ὁ ἀριστερὸς κατὰ τι πλατύτερος τοῦ δεξιοῦ, ἐξ αὐτῶν δὲ φύονται ἀκολουθοῦσαι ἀφύσικον κάμψιν βραχεῖαι μάλλον καὶ ἄνευ πλαστικότητος χεῖρες. Τούτων ἡ ἀριστερὰ φέρεται ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κοιλίας, ὅπερ καλύπτεται ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τῆς ἀντιστοίχου παλάμης, ἐνῶ ἡ δεξιὰ φέρεται πλαγίως κατὰ μῆκος τῆς κοιλίας καταλήγουσα εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν μέρος αὐτῆς, ὡς νὰ τὴν ὑποβαστάζῃ. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς παλάμας ἐπεδιώχθη ἡ ἀκριβὴς ὑποδήλωσις τῶν δακτύλων, ἐπὶ τοῦ ὀπίτου δὲ καὶ τοῦ παραμέσου τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς διακρίνεται καὶ ἡ χαραγὴ τῶν ὀνύχων. Τὸ στήθος ἀποδίδεται διὰ δύο προσθέτων σφαιριδίων ἐλαφρῶς πεπιεσμένων καὶ διὰ τριῶν ἐγγαράξεων συνενουμένων κάτωθεν ἐν εἴδει αἰχμῆς βέλους ἔχει ἀποδοθῆ τὸ φῦλον. Τὰ ἰσχία παρουσιάζουσι ποιὰν τινα πλαστικότητα· οἱ πόδες ὅμως ἀκατέργαστοι, βραχεῖς, ἰσχυρῶς κεκαμμένοι

1 Προφανῶς τὸ ἀγαλμάτιον ἀνήκεν εἰς τὰ ἐξαχθέντα ἐκ τῆς τάφρου χώματα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἀπερρίφθη εἰς τὸ σημεῖον, ἐνθα ἀνευρέθη.

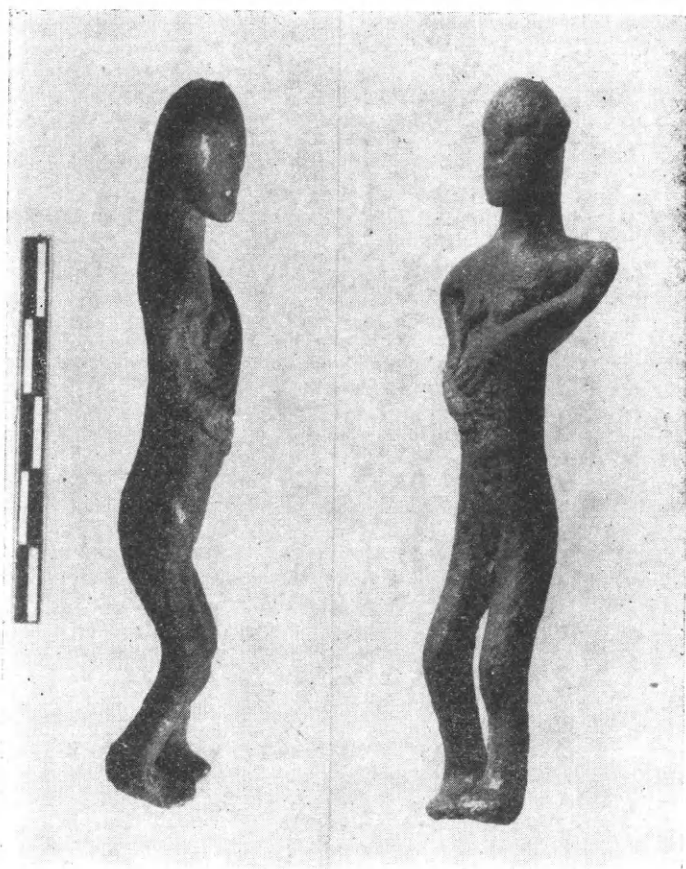
2 Εἶναι συμπαγὲς οὐχὶ χυτόν, ὕψους 0.093, μεγ. πλατ. 0.029, καλῆς διατηρήσεως. ἔχει κατασκευασθῆ ἐξ ἐνὸς τεμαχίου συμπαγοῦς μετάλλου, ὅπερ ἐδιχάσθη κατὰ

τὸ κατώτερον αὐτοῦ τμήμα διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ποδῶν· αἱ χεῖρες ὁμοίως ἀπεκόπησαν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνος. Αἱ λεπτομέρειαι ἐγένοντο δι' ἐγγαράξεως, ἡ δὲ τελικὴ ἐπεξεργασία διὰ σφυρηλατήσεως.

3 Ἴσως εἰδὸς τι πόλου· πρβλ. MÜLLER, Frühe Plastik in Griechenland, πίν. 14, ἀριθ. 300-302.

κατὰ τὰ γόνατα, καταλήγουσιν εἰς πέλματα ἐστραμμένα πρὸς ἄλληλα κατὰ τρόπον ἀφαιροῦντα τὴν εὐστάθειαν τοῦ ἀγαλματίου.

Ὡς συμβαίνει συνήθως εἰς τὰ πρωτόγονα εἰδώλια, ἔχει δοθῇ μεγάλη προσοχὴ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ φύλου, ἄνευ ὅμως τῆς ἰδιαίτερας ἐξάρσεως αὐτῶν, ἣτις παρατηρεῖται εἰς ἕνια τῶν παρουσιαζόντων γυμνὴν θεάν. Μόνη ἢ θέσις τῶν χειρῶν καὶ ἡ ἐλαφρὰ πρότασις τῆς κοιλίας προσδίδουσιν ἔμφασιν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τοῦ σώματος.



Εἰκ. 1. Χαλκοῦν εἰδώλιον ἐξ Ἀσίνης.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀγαλματίου ἐνθυμίζει τὰ πρωτόγονα τῆς Ὀλυμπίας, ἰδίᾳ δὲ τὸ γνωστὸν σύμπλεγμα χορευουσῶν γυναικῶν¹, ὅπου παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ διάπλασις τοῦ στήθους καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ σώματος, εἰς μίαν δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ ἡ αὐτὴ κάμψις τῶν ποδῶν. Αἱ λεπτομέρειαι ὅμως ἐλλείπουσι καὶ ἡ ἐργασία καθίσταται ἀμελεστέρα ἐκεῖ.

Ἐξ ἄλλου ἡ προτεταμένη σιαγὼν καὶ ὁ ἰσχυρὸς τράχηλος ἀπαντῶσιν εἰς πλεῖστα γεωμετρικὰ ἀγαλμάτια ἐξ Ὀλυμπίας καὶ ἄλλοθεν, κυρίως δὲ τὰ παριστῶντα ἀνδρικὰς μορφάς².

Ἐκ τοῦ τόπου εὐρέσεως καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐ-

τοῦ καθίσταται πιθανόν, ὅτι καὶ τὸ παρὸν εἰδώλιον προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ (Πελοποννησιακοῦ;) ἐργαστηρίου, ὁπόθεν καὶ τὰ τῆς Ὀλυμπίας.

Κατὰ τὰς ἐν Ἀσίνῃ ἀνασκαφὰς οὐδὲν παρόμοιον ἀνευρέθη, ἵνα συνδεθῇ στρωματογραφικῶς καὶ τὸ παρὸν, πλὴν μικροῦ ἠκρωτηριασμένου μολυβδίνου εἰδωλίου ἀνδρός, ὅπερ παρουσιάζει μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ ἀσφαλῶς τυγχάνει κατὰ τι μεταγενέστερον³. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ πρωϊμώτερα καὶ ἀτελέστερα

¹ Ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν ἀρ. 6236=Olymp. IV πίν. XVI, 263· πρβλ. καὶ τὸ 6095 τοῦ αὐτοῦ Μουσείου = πιθανῶς τὸ ὑπ' ἀριθ. εὐρ. 8124 ἐν Olymp. IV, σ. 42.

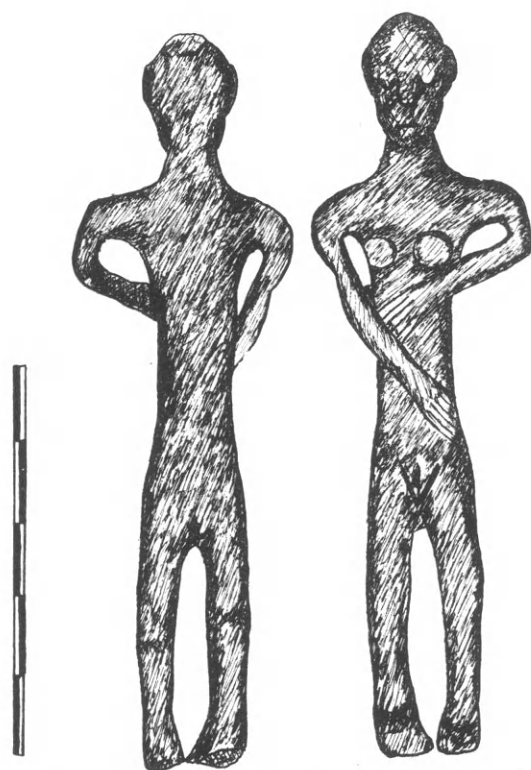
² Olymp. πίν. XV, 242, Fouilles de Delphes V, πίν. II, 2 καὶ Ἐθν. Μουσείου 15150 ἀγνώστου προελεύσεως (γυ-

ναίκεϊα) Olymp. IV, πίν. XIII, 215, πίν. XV, 249, 250, XVI, 239, 244, 246, 245, 251 καὶ ΠΑΕ 1935 σ. 199εἰκ. 3 (ἀνδρικά). Ἀξιοσημείωτος τυγχάνει ἡ παρουσιαζομένη ὁμοιότης πρὸς τὰ Κυκλαδικὰ ἐν κατατομῇ ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῷ τράχηλῳ.

³ Asine, σ. 334 εἰκ. 225,1.

τὴν κατασκευὴν γεωμετρικὰ εἰδῶλια ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τῆς 9ης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 8ης π.Χ. ἑκατ. καὶ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν παρατηρηθεισῶν λεπτομερειῶν θὰ ἔδει ὅπως τοποθετήσωμεν τὸ παρὸν περὶ τὰ μέσα ἴσως καὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ.¹

Ὡς πρὸς τὸν τύπον παρατηρητέον, ὅτι τοῦτο πρὸς οὐδέναν τῶν γνωστῶν γεωμετρικῶν μορφῶν προσομοιάζει ἀπολύτως, δύναται ὅμως νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ παλαιὰ ἀνατολικά πρότυπα γυμνῶν γυναικείων μορφῶν, αἵτινες φέρουσι κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον τὰς χεῖρας ἐπὶ τῆς κοιλίας ἢ τοῦ στήθους². Ὅτι πάντως οὐδόλως ἦτο αὐτοτελὲς ἀλλ' ἐξηρητημένον που, μόνον αὐτὸ ἢ μετ' ἄλλων ὁμοίων, ἀποδεικνύει ἡ στάσις τῶν ποδῶν, ἥτις ἀποκλείει τὴν ἐπ' αὐτῶν ἰσορροπίαν τοῦ ἀγαλματίου καὶ μικρὰ φθορὰ εἰς τὸ σημείον, ἔνθα συνεδέοντο τὰ πέλματα πρὸς τὸ ἐλλεῖπον ὑποστήριγμα.



Εἰκ. 2. Σχεδιογραφικὴ παράστασις τοῦ τύπου τοῦ εἰδωλίου.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ

1 Ὑπεράνω τοῦ σημείου, ἔνθα ἀνευρέθη τὸ εἰδῶλιον κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, ἔχουσιν εὐρεθῇ ἀφ' ἐνὸς μὲν προϊστορικά (ΠΕ) ἀφ' ἐτέρου δὲ γεωμετρικά (βλ. FRÖDIN - PERSSON, *Asine* εἰκ. I, E καὶ F, (E=Premycenaean Terrace καὶ F=Geometric Terrace).

2 Παρατηρητέον ὅτι ἡ θέσις τῶν χειρῶν τυγχάνει διάφορος τῆς ἀπαντώσης εἰς τὰς φερούσας τὰς χεῖρας πρὸς τοὺς μαστοὺς ἢ τὸ κατώτερον μέρος τῆς κοιλίας (κατὰ τὸν τύπον τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος ἢ τῆς *Venus Pudicæ*). Ἡ πρότασις τῆς κοιλίας καὶ ἡ θέσις τῶν χειρῶν ὑποβάλλουσι καὶ τὴν ἐκδοχὴν τῆς παραστάσεως ἐγκυμονούσης γυναικός (καὶ εἰς τινὰ τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων παρατηρεῖται τοιαύτη πρότασις τῆς κοιλίας ὡς πρόχειρον παράδειγμα πρβλ. ἀρ. 6174 Ἐθν. Μουσείου).

πάντως ἡ αὐτὴ στάσις τῶν χειρῶν παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ ἀνδρικών εἰδωλίων (πρβλ. *Olymp.* IV, πίν. XVI, 239), ὅπου τυγχάνει τυχαία ἐξ ἀδυναμίας ἴσως τοῦ τεχνίτου ὅπως διαπλάσῃ αὐτὰς ἄλλως. Τέλος ἡ κλίσις καὶ ἡ στάσις τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἐὰν ὑπῆρχε καὶ ἐτέρα τις ἐνδείξις (φθορὰ τις ἐπὶ τοῦ ὤμου ἢ τοῦ στήθους δηλοῦσα ἐλλεῖπόν τι τμήμα) ἤθελεν ἐπιτρέψει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι διὰ τῆς χειρὸς αὐτῆς ἐφέρετο βρέφος (βρεφοκρατοῦσα). Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν ἀνήκει καὶ ἡ ἐν *Olymp.* IV, πίν. XV, 260 μορφή, ἥτις δημοσιεύεται ὡς «μεθ' ὑπερβαλλόντως ἀνεπτυγμένου στήθους», ἐνῶ αὕτη φέρει βρέφος, ἡ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου διακρίνεται σαφῶς παρὰ τὸν ὄμον.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΕΜΩΝΙΔΕΙΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ

266/5 - 263/2 π. Χ.

Ὁ Χρεμωνίδειος πόλεμος εἶναι, ὡς γνωστόν, ἐν ἐπεισόδιον ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς: τῶν Μακεδόνων, τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν¹.

Εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Μακεδόνων ἀνεμίχθησαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ προτροπὴν τοῦ Χρεμωνίδου, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πολέμου, ὡς σύμμαχοι τῶν Σπαρτιατῶν². Οἱ Μακεδόνες τότε ὑπὸ τὸν βασιλέα Ἀντίγονον ἐπολιόρκησαν τὰς Ἀθήνας, εἰς βοήθειαν δὲ τούτων οἱ Πτολεμαῖοι ἔστειλαν στόλον ὑπὸ τὸν ναύαρχον Πάτροκλον.

Καὶ ἐνῶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τούτου εἶναι μία καμπὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν, διότι ἔκτοτε χάνουν ὀριστικῶς τὴν πολιτικὴν των θέσιν εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον³ αἱ σχετικαὶ ἀρχαῖαι πηγαὶ δίδουν πολὺ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν γεγονότων. Ἰδίως δὲ ἀνεξήγητος παρέμενεν ἡ ἔλλειψις πάσης δράσεως τοῦ ναυάρχου τούτου ἐκπροσωποῦντος μεγάλην καὶ πλουσιωτάτην εἰς οἰκονομικοὺς πόρους δύναμιν, κυρίαν τῶν θαλασσῶν, ἡ βοήθεια τῆς ὁποίας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐξηγγέλθη μὲ τόσῃ ἐμφασιν⁴.

Νέα ὁμως στοιχεῖα ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετίαις ὀφειλόμενα εἰς τυχαῖα ἀλλὰ θετικὰ εὐρήματα, ἔνεκα τῆς παρουσίας Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων ἐχόντων χρονολογίας, τὰ ὁποῖα, συμπληρώνοντα τὰς ὑπαρχούσας σχετικὰς πηγὰς, κλονίζουσιν τὴν περὶ τῆς ἀδρανεῖας τοῦ Πατρόκλου ἐπικρατοῦσαν γνώμην. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀποδεικνύουν, ὅτι εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς Ἀττικῆς ὑπῆρξαν ὀχυρὰ τῶν Αἰγυπτίων χρησιμεύσαντα ὡς ὀρμητήρια διὰ τὴν βοήθειαν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους.

Αἱ περιοχαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας προέρχονται τὰ εὐρήματα ταῦτα εἶναι τὸ προάστιον Ἡλιούπολις πρὸς τὰ ΝΑ. τῶν Ἀθηνῶν, ἡ χερσόνησος τῆς Κορωνείας ἢ Κορώνης — σήμερον Κουροῦνι —, τὸ πλησίον κείμενον χωρίον Μαρκόπουλο, ὅπου ὁ ἀρχαῖος δῆμος Πρασιαί, ἡ χερσόνησος Μικρὸ Καβοῦρι παρὰ τὸν λιμένα τῆς

¹ Κυριώτεραι πηγαὶ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ. I 1, 1 καὶ 7, 3. III 6, 4 - 6. TROGUS, Prolog. 26. JUSTIN. XXVI 2. Πβλ. καὶ BELOCH, IV 1, 586 κέ., IV 2 σ. 502 κέ. FERGUSON, Hell. Athens, σ. 175 κέ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. TARN, JHS 1908, 208 καὶ 1934, σ. 26 κέ. C.A.H. σ. 705/6.

² Πβλ. IG II² 1, 685, 687.

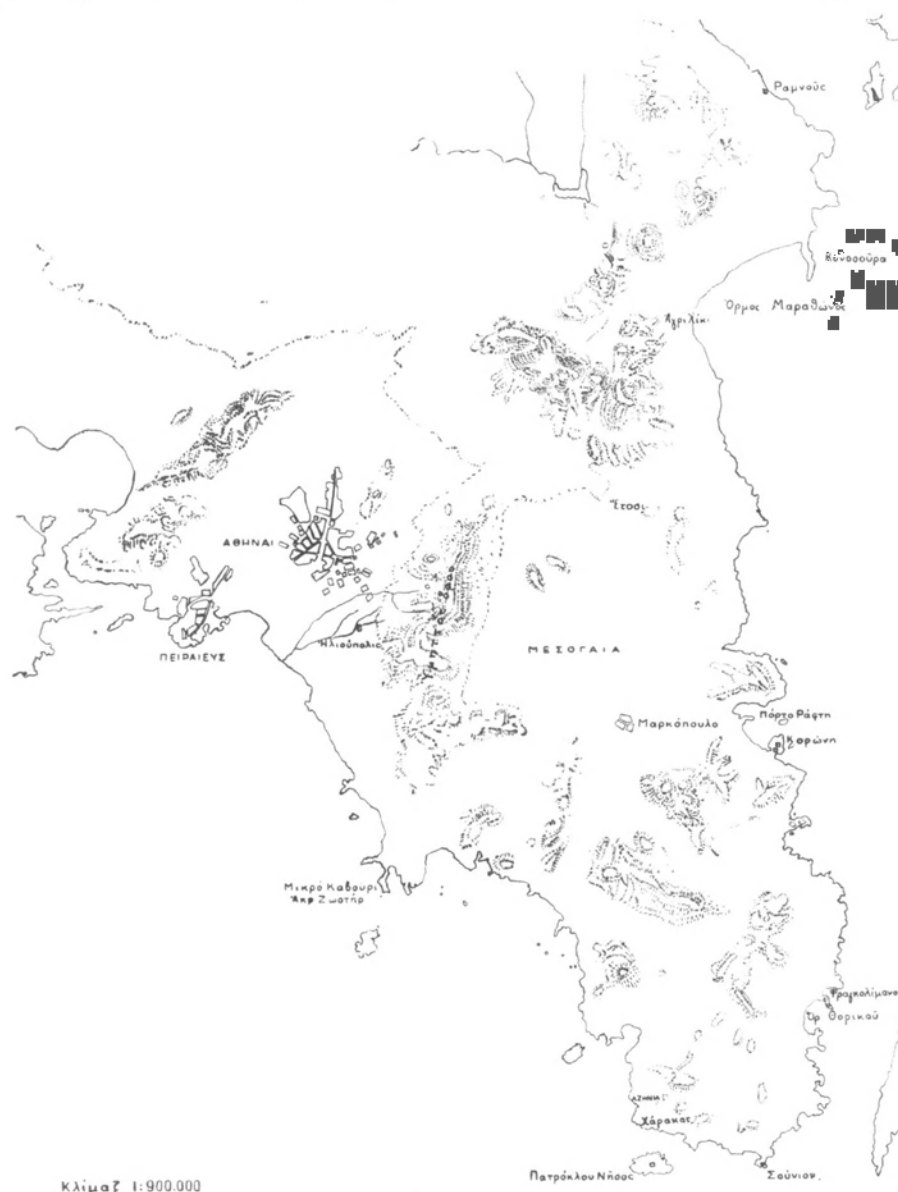
³ FERGUSON, ἔ.δ. σ. 184.

⁴ Ὁ Πτολεμαῖος μετὰ τὴν συμφωνίαν μὲ τὸν Ἀρέα ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου, ἀνέθεσεν ἄγαλμα τοῦ Σπαρτιάτου βασιλέως εἰς τὴν Ὀλυμπίαν εὐνοίας ἐνεκεν τῆς εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας Ἑλλήνας. DITTENB. Syll. 3, 433. ΠΑΥΣ. VI 15, 9. BELOCH IV 1, 588.

⁵ Ακολούθως τεῖ τῶν προγόνων καὶ τεῖ τῆς ἀδελφῆς προαιρέσει... ὑπὲρ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας... IG II 332. FERGUSON, ἔ.δ. σ. 170.

Βουλιαγμένης, ἀπολήγουσα εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ζωστήρ, καὶ ὁ Ραμνοῦς.

Ἡ πρώτη ἔνδειξις περὶ ἀτελοῦς γνώσεως τοῦ τρόπου τῆς βοήθειας τῶν Αἰγυπτίων πρὸς τοὺς Ἀθηναίους κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τούτου ὑπῆρξεν ἤδη ἢ κατὰ



Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς Ἀττικῆς.

τὸ 1941 καὶ 1943 ἀνεύρεσις χρυσῶν, ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων, βελῶν, βλημάτων σφενδόνης, ἀγγείων, κυρίως ἀμφορέων, εἰς τὸν σήμερον Β' τομέα τοῦ σημερινοῦ προαστίου τῶν Ἀθηνῶν Ἡλιούπολις παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ¹.

1 Ἡ περιοχή αὕτη τῆς Ἡλιουπόλεως εἶχε τότε ἐλαχίστας οἰκοδομὰς, αἱ ὁποῖαι σήμερον ἔχουν ἀλλοιώσει τὴν ὄψιν τοῦ τοπίου.

Ἡ κατωτέρω φράσις περιείχετο εἰς τὴν ἀναφοράν, ἢ ὁποία ἐστάλη τότε εἰς τὸ Ὑπουργεῖον.

«Κατὰ τὴν ἐπιτόπιον ἐπισταμένην ἔρευναν ἐξηκριβώθη, ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου ἀνευρίσκονται τὰ νομίσματα ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀρχαῖα ἔχνη ἢτοι θεμέλια καὶ ἀφθονα ὄστρακα, πολλὰ «σταμνάκια», τεμάχια ἀπὸ ὀξυπυθμένους ἀμφορεῖς, τμήμα ἐπιτυμβίας στήλης εἰς

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ¹

Ἐκ τῆς Ἡλιουπόλεως.

Χρυσᾶ.

Εὔρημα² ἀποτελούμενον ἀπὸ 3 χρυσᾶ νομίσματα.

1) Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας. Τέλος Δ' π. Χ. αἰ.

Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς δ. ὀπισθεν αὐτῆς κεφαλὴ ζῶου ἀσαφής· ὅπ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Νίκη ἱσταμένη ἄρ. κρατοῦσα στυλίδα καὶ στέφανον. Κάτω τῆς δ. χειρὸς κεφαλὴ κριοῦ ἀντωπὴ καὶ γρύψ ἄρ. Στατήρ, 8.50 γρ. Νομισματοκοπεῖον ἀβέβαιον (Πίναξ I, 1).

Πτολεμαῖος Β', 271 - 263 π. Χ.

2) ΑΔΕΛΦΩΝ προτομαὶ Πτολεμαίου Β' χωρὶς ἰούλους κάτωθεν τοῦ κροτάφου καὶ Ἀρσινόης Β' μὲ διαδήματα καὶ χλαμύδα ὁ πρῶτος, καλύπτραν ἢ δευτέρα· ἄρ. ἀσπὶς κάτω δ. κ ὅπ. ΘΕΩΝ προτομαὶ Πτολεμαίου Α' καὶ Βερενίκης Α' δ. Χρυσοῦν τετράδραχμον 13.90 γρ. Πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων, ἄρ. 618 πίν. XIV, 29 (Πίναξ I, 2).

3) Ὅμοιον ἀλλὰ τὸ κ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως.

Διατήρησις καὶ τῶν δύο Πτολεμαϊκῶν ἀρίστη (Πίναξ I, 3).

Τὸ ἀνωτέρω μικρὸν εὔρημα, ἀσχέτως πρὸς τὴν συμβολὴν του εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, παρουσιάζει πολλαπλοῦν ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ νομισματικῆς πλευρᾶς, ἔνεκα τῆς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀκριβοῦς χρονολογήσεώς του. Διότι εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὰ χρυσᾶ Πτολεμαϊκὰ ἐκόπησαν μετὰ τὸν Πτολεμαῖον Α', χωρὶς νὰ ἔχουν κυκλοφορήσει ἐπὶ μακρόν, οὐδὲν δὲ ἀπὸ τὰ χαλκᾶ τὰ ἔχοντα γράμματα (τὰ ὁποῖα χωρὶς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις θεωροῦνται χρονολογικὰ σημεῖα), ἀνευρισκόμενα ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας, ἐκόπη μετὰ τὸ 264 (βλ. κατωτέρω σ. 329).

Ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἑναρξιν τῆς κοπῆς τοῦ τύπου τῶν χρυσῶν τετραδράχμων ΑΔΕΛΦΩΝ - ΘΕΩΝ ἐπὶ Πτολεμαίου Β' συνεχισθεῖσαν καὶ κατόπιν, ὅπως ἦτο ἡ γνώμη τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ (ἔ. ἀ. σ. σβ' κ. ἐ.) καὶ ἄλλων³ ἐνῶ ἄλλοι μεταγενέστεροι ἀποδίδουν ταύτην εἰς τὸν Πτολεμαῖον Γ' (246 - 226) ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἄλ-

μίαν περιορισμένην σχετικῶς ἑκτασιν, ἢ ὁποία ὀρίζεται πρὸς ΒΔ. καὶ Ν. ἀπὸ εἶδος χειμάρρων. Ἀπὸ ὅλας τὰς ἐνδείξεις φαίνεται πιθανώτατον, ὅτι τὰ εὔρηματα ἔχουν σχέσιν μὲ τὸν Χρῆμωνίδειον πόλεμον».

Δὲν ἔγινεν ὁμως τότε οὐδεμία ἀνακοίνωσις, διότι ἐφαινετο δύσκολος ἡ ἐξήγησις τῆς παρουσίας νομισμάτων τοῦ Πτολεμαίου Β' εἰς μίαν περιοχὴν τελείως ἀπομακρυσμένην καὶ ἀπομονωμένην ἀπὸ τὴν νῆσον τοῦ Πατρόκλου, ἂν καὶ ὅλα τὰ δεδομένα συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς υπάρξεως Πτολεμαϊκοῦ στρατοπέδου τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρῆμωνίδειου πολέμου.

¹ Ἀπὸ τὰ νομίσματα περιγράφονται μόνον τὰ περιελθόντα εἰς τὸ Μουσεῖον ἢ ὅσων κατέστη δυνατόν νὰ

ληφθοῦν ἐκμαγεῖα.

² Ἀνευρέθη κατὰ τὸ 1943 καὶ διεσκορπίσθη εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ νομίσματα περιείχοντο ἐντὸς φθαρέντος περιβλήματος καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὸν τρόπον πού ἦσαν τοποθετημένα κατὰ τὴν εὔρεσίν των. Διεδίδετο τότε, ὅτι πλησίον εἶχον εὑρεθῇ ὑπὸ ἄλλου περισσότερα χρυσᾶ.

³ HEAD, BMC ἄρ. VII 1, 3. MACDONALD, ἔ. ἀ. FORRER, Coll. Weber. KOCH εἰς Z. f. N. XXXIV, σ. 81 ὑπ. 2 καὶ σ. 83 κατὰ μεταγενέστεραν γνώμην τοῦ REGLING. SCHUBART, αὐτ. XXXIII σ. 70. Πβλ. σχετικῶς καὶ M. NILSSON, Timbres amphoriques de Lindos, σ. 170 κ. ἐ. τελευταίως P. NASTER εἰς Coll. L. de Hirsch ἄρ. 1806.

λων κριτηρίων¹. Έχει δὲ τοῦτο σημασίαν διὰ τὴν μελέτην κυρίως τῆς προσωπογραφίας τῶν Πτολεμαίων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην².

Μιὰ ἄλλη μικρὰ μὲν λεπτομέρεια τοῦ τύπου τῶν χρυσῶν τούτων τετραδράχμων, ἀλλ' ὅχι ἄσχετος πρὸς τὴν χρονολόγησιν των, διευκρινίζεται ἴσως διὰ τοῦ εὐρήματος. Ἀποκλείεται δηλ. τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων κ (=10) νὰ σημαίνει τὸ δέκατον ἔτος ἀπὸ τοῦ θανάτου τῆς Ἀρσινόης³, διότι δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸν χρόνον τοῦ εὐρήματος συνδυαζομένου μὲ τὸ τέλος τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου. Ἐπομένως ἢ δηλοῖ τὸ δέκατον ἔτος ἀπὸ τοῦ γάμου τῆς Ἀρσινόης μετὰ τοῦ Πτολεμαίου Β'⁴ ἢ, τὸ πιθανώτερον, δὲν εἶναι χρονολογικὸν σημεῖον ἀφοῦ ἄλλωστε ὑπάρχει κ καὶ ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τοῦ νομίσματος μὲ τὰς προσωπογραφίας τῶν τεθνέωτων Πτολεμαίου Α' καὶ Βερενίκης Α'.

Ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων ἀσπίς θεωρεῖται συχνὰ γαλατικὴ χωρὶς νὰ ἀποκλείεται κατὰ τὸν καθηγητὴν P. FRASER καὶ ἡ ἐλληνικότης τῆς ἀσκέως ἀγώνων πρὸς Γαλάτας⁵. Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Πτολεμαῖος Φιλάδελφος εἶχεν ἕνα νικηφόρον ἀγῶνα κατὰ Γαλατῶν μισθοφόρων (πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἔ. ἀ. σ. ρμ'. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 7, 3) καὶ ἀσπίδες ἀναφέρονται σχετικῶς (πβλ. PFEIFFER, Callimachus, Ὕμνος εἰς Δῆλον⁶, στ. 184-187 καὶ σχόλια σ. 71), ἀλλ' ἀπαιτεῖται μεγαλύτερα ἔρευνα διὰ τὴν συσχέτισιν ἀποστασίας Μάγα καταπνίξεως ἀποστασίας Γαλατῶν καὶ τῶν χρονολογιῶν ἐπὶ τῶν νομισμάτων.

Ἡ τεχνοτροπία τοῦ χρυσοῦ στατήρος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἔχοντος ἀρκετὴν κυκλοφορίαν ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὸν Δ' π. Χ. αἰ. πάντως δὲν ἀπαντοῦν ὅμοια σύμβολα εἰς τὸ εὔρημα Demanhur⁷.

Ἀργυρᾶ.

Πτολεμαῖος Α'. 306 - 285.

1) Κεφαλὴ Πτολεμαίου Α' ἀρ. Δ. ὅπ. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΕΥΣ ἀρ. Ρ καὶ Α τετράδραχμον γρ. 13.60. Ἐγκοπαὶ καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων (ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 41 πίν. IX, 1) ἐφθαρμένον⁸ (Πίναξ I, 4).

1 E. T. NEWELL, Royal Greek Portrait Coins, σ. 86 καὶ Western Seleucid Mints, σ. 230, The Numismatist XXXVII, 1924, σ. 301. NOE, NNM. 78 σ. 48. N. C. 1927. 208. A. B. BRETT εἰς A. N. S. Museum Notes V, σ. 301 καὶ Catalogue of Greek Coins, Boston 1955, σ. 302.

2 Πβλ. E. PFUHL, JdI 1930, σ. 29 καὶ D. BURR THOMPSON, AJA, 1955, σ. 202 καὶ SH. W. SMITH, Sculptural Style on Ptolemaic Portrait Coins, Berytus 1950-1, σ. 21 καὶ 27. Πβλ. CHARBONNEAUX, Monuments Piot 1953, σ. 103 καὶ, 127 καὶ.

3 Πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἔ. ἀ. ἀρ. 618. REGLING, αὐτ. IV, σ. 467. Ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης καὶ εἰς MACDONALD, Hunterian Coll., σ. 367 ὑπ. 2. Διὰ τὸ ἔτος θανάτου τῆς Ἀρσινόης 270 ἢ 271 πβλ. BELOCH IV², 182 καὶ, 586. FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 175, E. G. TURNER, Hibeh Papyri, τ. II, σ. 199.

4 Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ γάμου κατὰ τὸ 276/5 ἢ 274 πβλ. BELOCH, IV² σ. 182. CAH 7, σ. 703.

5 Διὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀσπίδος πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, σ. ρξη

κέ. N. C. 1926. 208. P. M. FRASER - T. RÖNNE, Boeotian and West Greek Tombstones εἰς Acta Instituti Ath. Regni Sueciae 4^o VI, σ. 69 καὶ, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6 ...ἀσπίδας, αἱ Γαλάτῃσι κακὴν ὁδὸν... στήσονται... ἐπὶ Νεῖλῳ βασιλῆος ἀέθλια πολλὰ καμόντος.. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, II ὕμνος εἰς Δῆλον, 184 κ. ε. Σχόλια. 175 κ. ε. M. LAUNAY, Recherches sur les armées hellénistiques, σ. 511.

7 NEWELL, NNM ἀρ. 19. Πβλ. RATTO, 1927, 575. Ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἰς A. BRETT, Catalogue of Greek Coins, σ. 319.

8 Τοῦτο ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων εἰς βάθος 1 μ. περίπου κάτωθεν πηλίνης πλακῆς (0.25 × 0.20 μ. περίπου καὶ ἀρκετοῦ πάχους κεράμου στρωτήρος) ἐντὸς στρώματος μελανῆς τέφρας. Ὑπεράνω ταύτης καὶ εἰς βάθος 0.50 μ. περίπου ἀνευρέθησαν πρῶτον τὰ ὑπ' ἀρ. 2, 3, 6 χαλκᾶ νομίσματα καὶ διασκορπισθέντα θραύσματα ἀμφορέως ὕψους 0.60 μ. περίπου, ὁμοίου

Χαλκᾶ¹.

Πτολεμαῖος Α'.

2) Κεφαλὴ Διὸς δ. ὅπ. Ἐπιγραφὴ ὁμοία ἀετὸς πρὸς ἄρ. ἐφθαρμένον ἔνεκα κυκλοφορίας· πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἄρ. 206, γρ. 11.70 (Πίναξ I, 5).

3 - 5) Τρεῖς ὁμοιαί· γρ. 14.65. Διάμ. ὅπ. 25 (Πίναξ I, 6) γρ. 14.80, γρ. 15.30· ἐφθαρμένα.

Πτολεμαῖος Β'. 285 - 263.

6 - 7) Ὅμοιος· μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ ! (Πίναξ I, 9. 10).

8) Κεφαλὴ Διὸς δ. ὅπ. Ἀετὸς ἄρ. μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας· ἄρ. Σ καὶ κάτω ἀσπίς. κάτωθεν αὐτῆς Χ². Μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ Δ (Πίναξ II, 19).

9) Ὅμοιον 15.70 γρ.

10) Ὅμοιον μὲ Θ 14.70 γρ. διάμ. 24 (Πίναξ II, 24).

11) Ὅμοιον 14.12 γρ. (Πίναξ II, 23).

12) Ὅμοιον μὲ Λ καὶ Χ 16. 70 γρ. (Πίναξ II, 26).

13) Ὅμοιον ἢ μὲ Δ διάμ. 24 13.70 γρ. (Πίναξ II, 28).

14) Ὅμοιον μεταξὺ τῶν ποδῶν Λ (;) 15.30 γρ. (Πίναξ II, 27).

15) Ὅμοιον μεταξὺ τῶν ποδῶν Δ 12.90 γρ.

16) Ὅμοιον μὲ τὸ προηγούμενον 16.15 γρ.

17) Ὅμοιον 14.35 γρ.

18) Ὅμοιος μεταξὺ τῶν ποδῶν μονογρ. Α ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἄρ. 589 γρ. 16 (Πίναξ II, 21).

19) Ὅμοιον μὲ γράμματα ἀσαφῆ.

20) Ὅμοίου τύπου μὲ Λ³ 16.35 γρ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ 581.

21) Ὅμοιον 16.70 γρ.

22 - 28) Ὅμοια μὲ Θ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἄρ. 572· γρ. 14.70, 14.90, 17.60, 17.25, 14.90, 14.40 διάμ. 26 (Πίναξ II, 24).

29) Ὅμοιος μὲ Π. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἄρ. 589, 16 γρ.

30) Ὅμοιος μὲ Δ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἄρ. 553, 12.90 γρ.

31 - 33) Ὅμοια

34) Ὅμοιον μὲ Φ 12.70 γρ. (Πίναξ II, 30).

35) Ὅμοιον γρ. 16.10, διάμ. 27 (Πίναξ II, 31).

πρὸς τὸν τοῦ πίνακος III, 3. Οὐδεὶς μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον ἐκ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ταύτης τῆς Ἡλιουπόλεως ἀνέφερε περὶ ἀνευρέσεως τάφου ἢ ὁσίων, ἐνῶ ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν ἀποδεικνύεται ὕπαρξις ταφῆς· ἐπίσης ἀπὸ τὴν χερσόνησον Μ. Καβούρι μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον οὐδὲν παρόμοιον ἔχοντος παρουσιάσθη. Δυνατὸν ἐπομένως νὰ πρόκειται ἢ περὶ ὑπολειμμάτων ἐστίας ἢ καύσεως νεκροῦ. Τὸ νόμισμα πάντως δὲν ἔχει ἔχνη πυρᾶς.

1 Τὰ πλεῖστα τῶν χαλκῶν νομισμάτων ἀνευρέθησαν ὅπως καὶ τὰ χρυσᾶ κατὰ τὸ 1943 εἰς μικρὸν βάθος εἰς μίαν περιορισμένην σχετικῶς ἑκτασιν ἔχουσαν διάμετρον 500 περίπου μ. καὶ ἦσαν γνωστὰ εἰς τὰ παιδιὰ τῆς περιοχῆς ὡς «πουλάκια». Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν διασκορπισθέντων (πλησίον τῶν χρυσῶν εἶχον εὐρεθῆ

περὶ τὰ 100 ὁμοια), ἔγιναν προσιτὰ τὰ περιγραφόμενα ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ὑπ' ἄρ. 1-17 περιῆλθον εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον ἐκ δωρεῶν ιδιωτῶν μερικὰ δὲ ἐξ ἀγορᾶς. Ἐπίσης εὗρημα Πτολεμαϊκῶν ὁμοίων νομισμάτων ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν ἔγινε γνωστὸν ἤδη τὸ 1941, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν κατέστη δυνατὴ τότε ἡ ἐξακρίβωσις (Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑ Ἐπιτύμβιον 1941, σ. 679 ὑπ. 1). Ὅμοια ἀπολύτως ἀνευρίσκονται ἀκόμη περιερχόμενα εἰς τὴν κατοχὴν ιδιωτῶν ἢ εἰς χεῖρας μικρῶν παιδίων.

2 Διὰ τὸ μονογράφημα ΣΒΟΡΩΝΟΣ, σ. ροβ' σ. 84 καὶ MACDONALD, ἔ.ἀ. σ. 366.

3 Τοῦτο ἀνευρέθη κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ εἰς τὴν Δ. κλιτὺν τοῦ πρὸς Β. τῆς Ἡλιουπόλεως λόφου τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου.

36) Ὅμοίως χωρὶς Χ.

37) Ὅμοίως.

38 - 39) Μὲ Χ καὶ χωρὶς (;) γράμμα 14.30, 14.80 γρ.

40 - 49) Ὅμοιου τύπου ἐφθαρμένα ἀπὸ ὀξειδωσιν 11, 11.70, 13.30, 14.50, 15.60, 17, 14-60 γρ.

50) Κεφαλὴ Ἡρακλέους ὅπ. ἀετός. Σύμβολα ἀσαφῆ. 5 γρ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἀρ. 562 (Πίναξ II, 33).

Πλὴν τῶν Πτολεμαϊκῶν ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Ἡλιούπολιν καὶ τὰ κάτωθι χαλκᾶ νομίσματα.

Χαλκίς. Ἀρχαὶ 3ου π. Χ. αἰ. Κεφαλὴ ἀντωπὴ Ἥρας ὅπ. ἀετός σπαράσσων ὄφιν. Πβλ. Sylloge 445 - 446. (Πίναξ II, 36).

Ἀθῆναι. Ἀρχαὶ 3ου π. Χ. αἰ. Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς ὅπ. Γλαῦξ δισώματος. SVORONOS, Monnaies d'Athènes, πίν. 22, 45 - 46. SHEAR, Hesperia 1933, σ. 249 (Πίναξ II, 37).

Ἀθῆναι. Δύο γλαῦκες ἀντωπαί μεταξὺ αὐτῶν κάλαθος (;). Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου. SVORONOS, ἔ. ἀ. πίν. 24, 42. SHEAR, ἔ. ἀ. SVORONOS, σ. 252 (Πίναξ II, 38).

Ὅμοίως ὅπ. Γλαῦξ. SVORONOS, πίν. 22, 57 - 84 (Πίναξ II, 39).

Ὅμοίως (Πίναξ II, 40 τὸ ὅπ.).

Ὅμοίως (Πίναξ II, 41).

Κεφαλὴ ὁμοία ὅπ. δύο Γλαῦκες μεταξὺ αὐτῶν ΑΘΕ. SVORONOS, πίν. 24, 58 SHEAR, ἔ. ἀ. σ. 252.

Ἐλευσίς. Τριπτόλεμος ἐπὶ ἄρματος ἀρ. ὅπ. Χοῖρος ἱστάμενος ἐπὶ βάκχου. Κάτω ΑΘΕ. SVORONOS, πίν. 103, 39 (;). SHEAR, ἔ. ἀ. σ. 262. M. THOMPSON, Hesperia 1941, σ. 220 (Πίναξ II, 42).

Δῆλος. Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος ὅπ. Κέρχνος ἐντὸς στεφάνου. SVORONOS, ἔ. ἀ. πίν. 106, 48. Sylloge, ἔ. ἀ. ἀρ. 447 (Πίναξ II, 43).

Ἐκ τῆς Χερσονήσου τῆς Κορώνης ¹.

Πτολεμαῖος Α'.

1) Κεφαλὴ Ἡρακλέους δ. ὅπ. ἀετός ἀρ. πρὸ αὐτοῦ Α καὶ Α' (;) 6,40 γρ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ. ἀ. ἀρ. 269 κέ. ἀποτετριμμένον (Πίναξ I, 8).

2 - 3) Κεφαλὴ Διὸς δ. δαφνοστεφοῦς, ὅπ. ἀετός μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας ἀρ. [ΠΤΟΛΕ]ΜΒΑΣΙΛΕΩΣ τελείως ἀποτετριμμένα 15 γρ. (Πίναξ I, 7).

¹ Κατὰ τὸ ἔτος 1955 ὁ φιλάρχαιος Ι. ΝΟΥΣΙΑΣ ἐπέδειξε χαλκᾶ νομίσματα προερχόμενα ἀπὸ τὸ καλλιεργούμενον τμήμα τῆς χερσονήσου Κορώνης ἐντὸς τοῦ πρώτου ὀχυρωματικοῦ τείχους, τὰ ὅποια ἦσαν τῶν Πτολεμαίων Α' καὶ Β', ὅμοια ἀπολύτως καὶ ἔχοντα τὴν αὐτὴν φθορὰν πρὸς τὰ προερχόμενα ἐξ Ἡλιουπόλεως. Τότε ὑπέβαλε καὶ σχετικὴν ἔκθεσιν εἰς τὴν ἐφο-

ρεῖαν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, ὑποδεικνύων τὴν ἀνάγκην συστηματικῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῆς χερσονήσου ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως ἀφθόνων καὶ ἐπὶ μεγάλης ἐκτάσεως ἀρχαίων ἐρειπίων, τείχους καὶ ἀκροπόλεως. Συγχρόνως ἐδώρησεν ἐν νόμισμα εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον καὶ ἕκτοτε ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλα ἀνευρισκόμενα χάρις εἰς τὴν καταπληκτικὴν παρατηρητικότητά του.

Πτολεμαῖος Β'.

- 4) Κεφαλὴ ὁμοία κτυπημένη δῖς. ὅπ. ἀετὸς ἀρ. Σ μονογρ. Χ. καὶ ἀσπίς. Μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ Δ (:). Ἐφθαρμένον 12 γρ. (Πίναξ II, 18).
- 5) Ὅμοιον.
- 6) Ὅμοιον γράμμα ἀσαφές (:). 14. 60 γρ. (Πίναξ I, 15).
- 7) Ὅμοιον μὲ Λ¹.
- 8) Ὅμοιον μετὰ γράμματος ι καὶ ἄνευ μονογρ. Χ 14. 60 (Πίναξ I, 11).
- 9) Ὅμοιον μὲ Ο. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ. ἀ. ἀρ. 593.
- 10) Ὅμοίως γράμμα φ γρ. 12. 80.
- 11) Ὅμοιον μὲ Χ καὶ Ο (Πίναξ I, 16).
- 12) Ὅμοίως 13. 30. γρ.
- 13) Ὅμοιον μὲ Δ (:). (Πίναξ II, 20).
- 14) Ὅμοίως. Σύμβολον κέρας Ἀμαλθείας: γράμμα Ε² γρ. 13. 30. (Πίναξ I, 13).
- 15) Κεφαλὴ Ἡρακλέους δ. ὅπ. ἀετὸς: σύμβολα ἀσαφῆ ἔνεκα κατιώσεως.
- 16) Ἐφθαρμένον ὁμοίου τύπου (Πίναξ I, 10).
- 17) *Δημήτριος Πολιορκητής* (306 - 283): τύπος GAEBLER, πίν. XXXIII, 16· ἔφθαρμένον.
- 18-19) *Χαλκίς*. Κεφαλὴ Ἡρας κατ' ἐνώπιον ὅπ. ΧΑΛ ἀετὸς σπαράσσων ὄφιν κτυπημένον δῖς (Πίναξ II, 36).
- 20 - 22) *Ἀθῆναι*. α) Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς δ. ὅπ. Α Ο γλαῦξ ἐντὸς στεφάνου ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Les monnaies d'Athènes πίν. 22,64 κέ. (Πίναξ II, 41). β) Ὅμοίως ἔ. ἀ. 85 - 88. γ) Ὅμοιον τελείως ὠξειδωμένον.
- 23) Νόμισμα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς· ἔφθαρμένον ἀπὸ ὠξειδωσιν (Ἀθηναϊκόν;). Νομισματομορφὸς σφραγὶς (:). μολυβδίνη μὲ ἀστέρα ὅπ. ἄσημος (Πίναξ II, 35).

Ἐκ τῆς Χερσονήσου Μικρὸ Καβούρι³.

Πτολεμαῖος Β'.

- 1) Ὅμοιον μὲ τὰ προηγούμενα μεταξὺ τῶν ποδῶν Ο 16. 20 γρ. (Πίναξ II, 25).
- 2) Ὅμοιον μὲ Χ, μεταξὺ τῶν ποδῶν Λ (:). 12. 70 γρ. (Πίναξ II, 29).
- 3) Ὅμοιον 14. 60 γρ.
- 4) Ὅμοιον μὲ Δ 14. 80 γρ. διάμ. 26 (Πίναξ II, 22).
- 5) Ὅμοιον μὲ Ο ἢ Ο 14. 40 γρ.

¹ Τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 ἀνευρέθη εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑπὸ τοῦ ἀσχοληθέντος μὲ τὸ θέμα τοῦ Χερμωνίδειου πολέμου Π. Ι. ΔΡΟΣΟΥ.

² Ἀπὸ ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε γενόμενα γνωστὰ ὅμοια χαλκᾶ νομίσματα, τὸ νόμισμα τοῦτο ἔχει διάφορον τεχνολογίαν καὶ σύμβολα (φθορὰν ὅμως ὁμοίαν). Ἡ ὁπὴ ἢ ὑπάρχουσα καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων, χαρακτηρίζουσα ὠρισμένην ἐποχὴν (πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ. ἀ. σ. ρμ'), εἶναι ἐνδείξεις ὅτι προέρχεται ἀπὸ διάφορον νομισματοκοπεῖον πβλ. καὶ Ν. C. 1926, σ. 301. Τὸ κέρας Ἀμαλθείας - ἐνίοτε διπλοῦν - δικαιολογεῖται ὡς ἐμφανι-

ζόμενον τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ Πτολεμαίου Β' (πρβλ. MARTIN NILSSON, ἔ. ἀ. σ. 170).

³ Ταῦτα διεσώθησαν καὶ παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον χάρις εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν φροντίδα τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναλάβει τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τοπίου τῆς χερσονήσου. Ἀνευρέθησαν δὲ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῆς ὁδοῦ κατὰ μῆκος τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς χερσονήσου εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν καὶ εἰς ἀπόστασιν 200 μ. περιπύου ἀπὸ τὸν Λαϊμόν. Βλ. εἰκόνα ἀρ. 2.

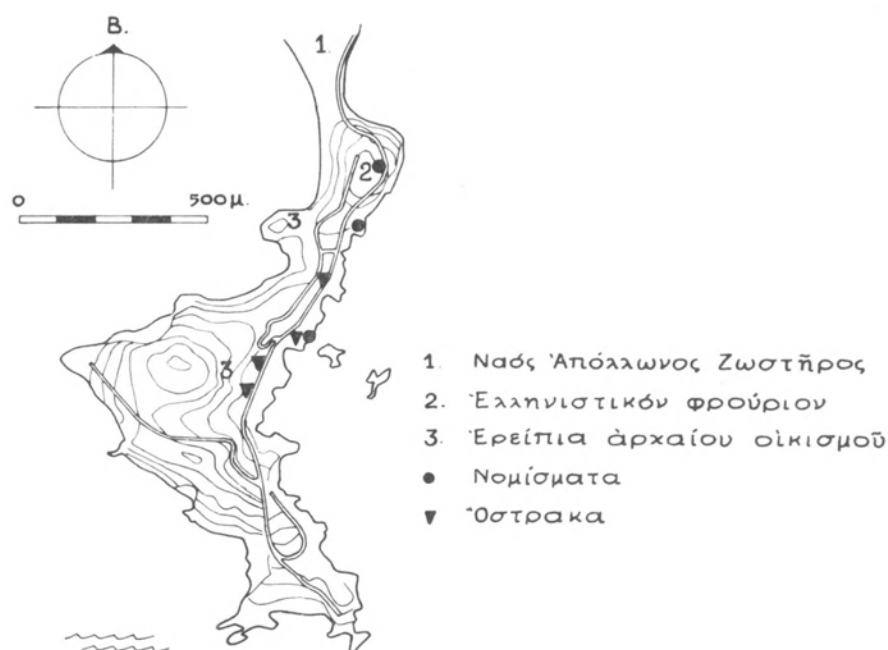
6-7) Ὅμοια με Δ 14.20 γρ. χωρὶς \times

8) Ὅμοιον.

9) Ὅμοιον με τ καὶ \times , 14.40 γρ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἀρ. 594 (Πίναξ I, 17).

Κοινὸν Εὐβοέων.

10) Κεφαλὴ γυναικεία¹ με πέπλον δεξ. ὄπ. βοῦς ὁρμῶν. Ἄνω ΕΥΒΟ[Ι] κάτω[ΕΩΝ]
πολὺ ἐφθαρμένον ἀπὸ μακρὰν κυκλοφορίαν² (Πίναξ II, 34).



Εἰκ. 2. Χερσόνησος Μικρὸ Καβούρι.

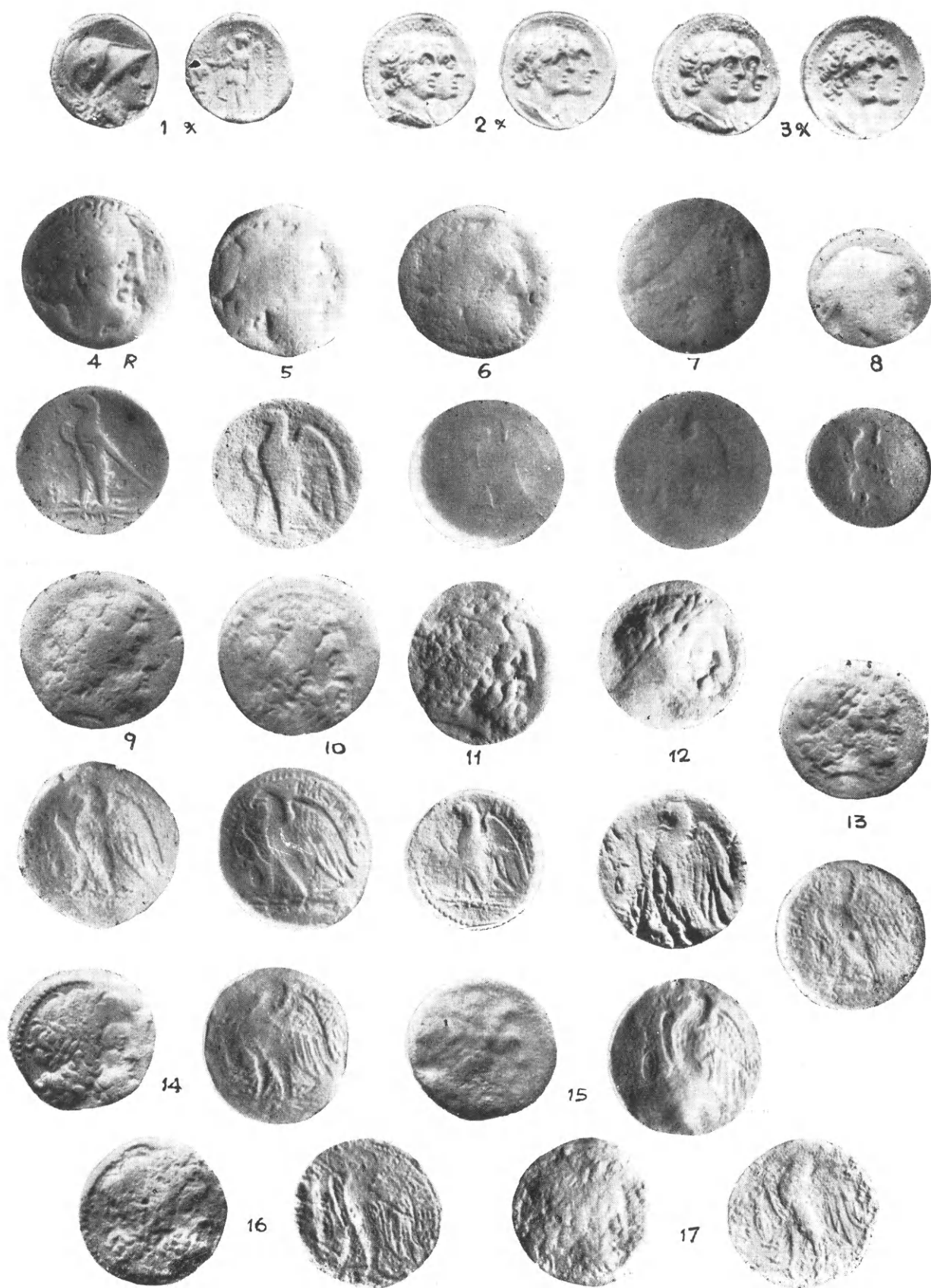
Ἐκ τοῦ χωρίου Μαρκόπουλο.

Ὅμοια ἐπίσης Πτολεμαϊκὰ νομίσματα προερχόμενα ἐξ εὐρήματος(;) ἀνευρέ-

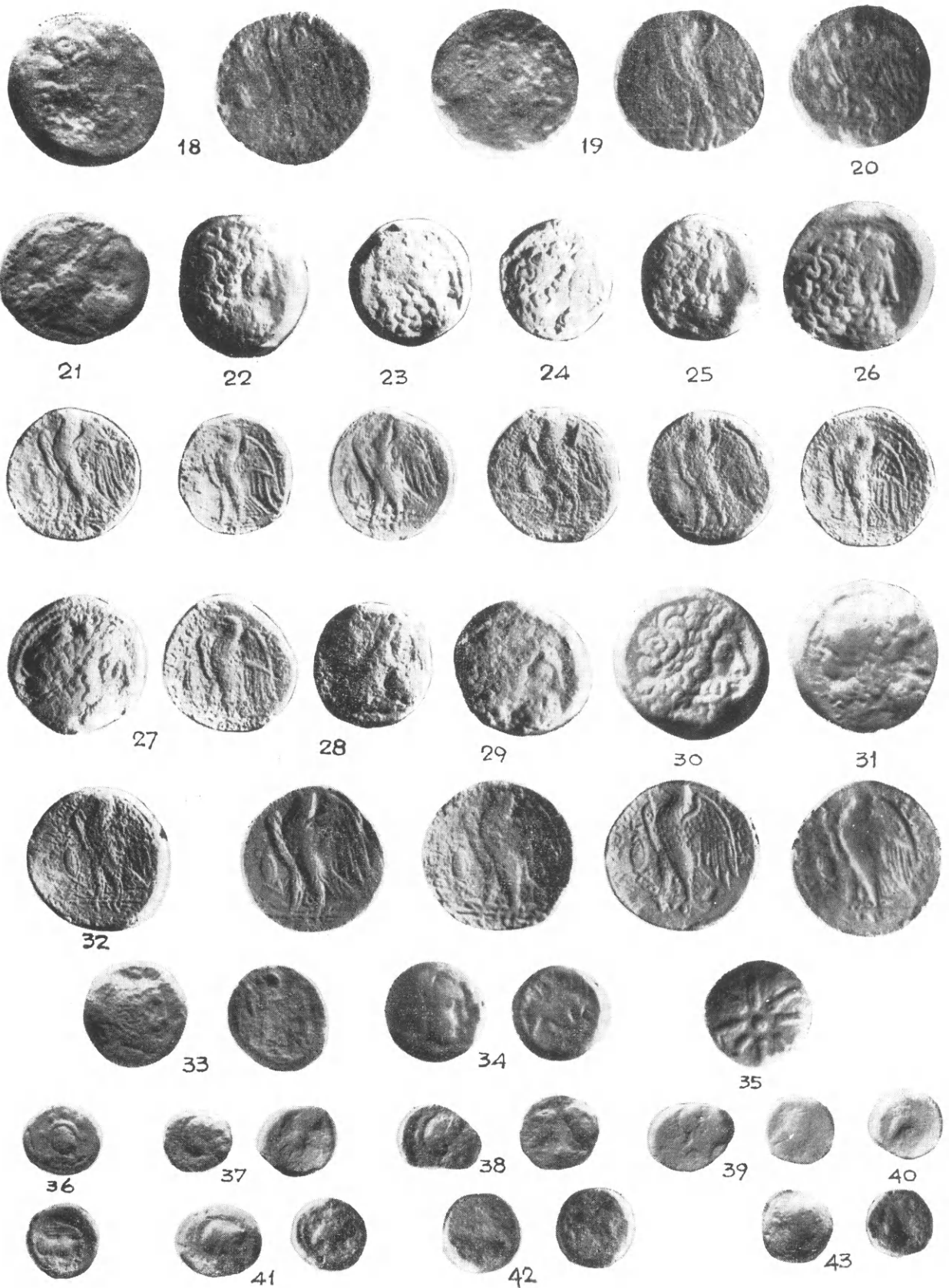
1 Πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 4α' κ.έ., ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι ἡ κεφαλὴ δυνατόν νά εἰκονίζῃ τήν σύζυγον τοῦ Πτολεμαίου Α' Βερενίκην.

2 Μεταγενεστέρως περιήλθεν εἰς τὸ Μουσεῖον τὸ χαλκοῦν τοῦτο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Εὐβοέων πολὺ ἐφθαρμένον με κεφαλὴν πεπλοφόρον καὶ ἀγέλαδα ἢ βοῦν κυρίως, προερχόμενον κατὰ τοὺς εὐρόντας ἀπὸ τὴν αὐτὴν θέσιν εἰς τὸ Μ. Καβούρι ἀπὸ ὅπου καὶ τὰ Πτολεμαϊκὰ. Τὰ τοῦ τύπου αὐτοῦ χρονολογοῦνται μὲν με διστακτικότητα ὑπὸ τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ (ἔ.ἀ. ὑπ. 4α) κατὰ τὸ 300 περίπου π. Χ. ἀλλὰ κατὰ νεωτέρας σχετικὰς μελέτας ὅπως τοῦ Ε. NEWELL (Num. Notes and Monographs ἀρ. 68, σ. 7 καὶ 21 ἀρ. 106-176) καὶ τὴν βασικὴν μελέτην τοῦ καθηγητοῦ W. P. WALLACE, The Euboean League and its Coinage (ἔ.ἀ. ἀρ. 134) θεωροῦνται πολὺ

μεταγενέστερα ἢτοι μετὰ τὸ 197 ἢ τὸ 194 π.Χ. Ἐπειδὴ αἱ ἀνωτέρω τελευταῖαι χρονολογήσεις στηρίζονται εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ πολλῶν εὐρημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων βασικώτατον τοῦ Ἰσείου τῆς Ἐρετρίας (βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΝ, ΑΔ 1915, σ. 115 κ.έ.), ἡ δὲ ἀκρίβεια τῆς προελεύσεως τοῦ νομίσματος τούτου πρέπει νά θεωρῇται βεβαία, πρέπει νά γίνῃ δεκτόν, ὅτι νόμισμα τοῦ τύπου τούτου δὲν ἐκόπτετο καὶ εἰς προηγουμένην ἐποχὴν καὶ ἡ παρουσία του ἐπὶ τῆς χερσονήσου εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ λοιπὰ εὐρήματα. Ἄσχετα ἐπίσης πρὸς τὸν Χερμωνίδειον πόλεμον πρέπει νά θεωρηθῶν βοιωτικὸν νόμισμα ἀπὸ τὴν Χερσόνησον τῆς Κορώνης καὶ ἡ ἐνεπίγραφος λαβὴ — ἡ ὁποία ἴσως ἔχει χρονολογηθῇ ὀρθῶς —. Μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ βεβαιώσῃ ἐὰν πρόκειται περὶ μεμονωμένων τυχαίων εὐρημάτων ἢ ἐὰν εἰς τὸ



Νομίσματα ἐξ Ἡλιουπόλεως, χερσονήσου Κορώνης καὶ χερσονήσου Μ. Καβοῦρι.



Νομίσματα ἐξ Ἡλιουπόλεως, χερσονήσου Κορώνης καὶ χερσονήσου Μ. Καβοῦρι.

θησαν εἰς τὸ χωρίον Μαρκόπουλο τῆς Μεσογαίας¹ ὑπὸ χωρικοῦ ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ του μὲ γράμματα ὅμοια ἐντὸς τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ.

Ἐκ τῆς νήσου Κέω.

Ὅμοιον νόμισμα² μὲ Δ κατὰ ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἀρ. 617, χρονολογούμενον 267 π. Χ. (Πίναξ II, 32) (ἢ ἐμπρ. ὅψις ἐφθαρμένη). Προέρχεται ἀπὸ τὴν νήσον Κέων, ἡ ὁποία διὰ πολλῶν μαρτυριῶν ἀναφέρεται ὡς ἔχουσα σχέσιν μὲ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸν Πάτροκλον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίει προφανῶς ὡς βάσιν³.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω περιγραφόμενα νομίσματα τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἄνω περιοχῶν δύνανται νὰ θεωρηθῶν ὡς ἐν ἐνιαῖον εὔρημα χρονολογούμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ Χερμωνιδείου πολέμου, καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὴν σύστασίν του. Οὕτω ἐκ τῶν ὀγδοήκοντα ἑξ ἐν συνόλῳ Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων τὰ ἀποδιδόμενα ἄνευ ἀντιρρήσεως εἰς τὸν Πτολεμαῖον Α' εἶναι πολὺ ἐφθαρμένα — μερικὰ καὶ τελείως ἀποτετριμμένα — ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τοῦ Πτολεμαίου Β', τὰ ἀποτελοῦντα καὶ τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν ἐθεωρήθη μεταγενέστερον τοῦ Χερμωνιδείου πολέμου, τὰ δὲ ἐκ τούτων ἄνευ σοβαρῶν ἀντιρρήσεων θεωρούμενα νεώτερα ἔχουν ὀλίγον ἢ ἐλάχιστα κυκλοφορήσει. Ἐπίσης τὰ ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας εὐρεθέντα μὴ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα δὲν εἶναι νεώτερα (πβλ. ἀνωτέρω σ. 324 ὑπ. 2).

Ἐπὶ τῶν Πτολεμαϊκῶν δύνανται νὰ γίνουν αἱ ἑξῆς γενικαὶ παρατηρήσεις⁴. Ἀπαντα τὰ θεωρούμενα τοῦ Πτολεμαίου Β' ἔχουν τὴν ἀσπίδα, τὰ χαλκᾶ δὲ καὶ τὸ μονογράφημα Σ ἐνίοτε καὶ τὸ μονογρ. Χ (πλὴν ἐλαχίστων μὲ μεγαλύτεραν φθορὰν καὶ διάφορον τεχνοτροπίαν πβλ. πίνακα I, 9. 10. 11), ἔχουν γράμματα μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ ἢ μονογραφήματα. Τὰ τελευταῖα ταῦτα νομίσματα ἔχουν τεχνοτροπίαν ἡμελημένην, τὸ πέταλον εἶναι παχύτερον καὶ μικρότερον, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἐπαρκὴς χῶρος διὰ τὴν κεφαλὴν, τὰ ἔχνη τῆς χύσεως τοῦ μετάλλου εἶναι ἐμφανῆ, τὸ ἀνάγλυφον περισσότερον ἔκτυπον ἢ κόμη ἀποδίδεται μὲ παχύτερας γραμμὰς (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ ἀρ. 576,

τμήμα αὐτὸ τῆς Χερσονήσου ὅπου ἀνευρέθησαν, ἤτοι τὸ ἐντὸς καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ πρῶτον τεῖχος ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς ΒΔ. ἀκτῆς εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀκτῖνα 300 μ. περίπου — κατὰ πρόχειρον σχεδιογράφημα τοῦ ἀνευρόντος ταῦτα κ. ΝΟΥΣΙΑ —, ὑπῆρξε μεταγενεστέρως μικρὸς οἰκισμὸς ἢ ἀγροικία. Πάντως ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴν αὐτήν, πλησίον ἢ ἐντὸς τῶν θεμελιῶν τῶν ἐκεῖ ὑπαρχόντων οἰκημάτων, προέρχονται τὸ βέλος, ὁ λύχνος, τὰ θραύσματα ὑπ' ἀριθ. 19-40, ἢ ἐν ἐπιγραφῇ λαβῆ ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων καὶ τὸ νόμισμα Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ. Τὰ λοιπὰ προέρχονται ἀπὸ περιοχὴν κειμένην νοτιώτερον. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι κατὰ τυχαίαν (:) σύμπτωσιν τὰ μέχρι τοῦδε ἀνευρεθέντα μεταγενέστερα νομίσματα — Βοιωτῶν, τύπος BMC II, 8, τῆς Ἑρετρίας καὶ Μακεδονικόν, τύπος GAEBLER XXXIV, 14-15 (ἐκ Κυνοσούρας) εἶναι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

1 Ταῦτα ἐπέδειξεν ὁ φύλαξ ἀρχαιοτήτων Προκόπιος Κοτζίδης κατὰ τὸ ἔτος 1957.

2 Ἐπεδείχθη ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου Ἰωάννου Φιλίππαίου κατὰ τὸ ἔτος 1959.

3 Ὁ ναύαρχος Πάτροκλος εἶχε τοποθετήσει καὶ «ἐπιστάτην» εἰς τὴν Κορρησίαν τῆς Κέω, ἡ ὁποία ἔλαβε τότε τὸ ὄνομα Ἀρσινόη. Ἐπίσης «ἐπιστάτην», τὸν Ἀπολλόδορον, ἔστειλεν εἰς τὴν νήσον Θήραν FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 178. BCH 1900, 225. 1906, 96. IG XII 3, 320, 466 καὶ XII 5, 1061. PWRE SIV. 44. LAUNNEY εἰς REA 1945, σ. 36 κέ. Ἐπίσης πβλ. L. ROBERT εἰς REG 1933, σ. 425. DUNANT - THOMOPOULOS, BCH 1954, 336 κ. ἔ. F. G. MAIER, Griechische Mauerbauinschriften, σ. 157 κέ. L. ROBERT, Hellenica XI-XII 1960, σ. 146 κ. ἔ.

4 Διατυπώμεναι ἐπὶ τοῦ παρόντος μετ' ἐπιφυλάξεως ἕνεκα τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἀριθμοῦ διασωθέντων νομισμάτων.

580, 581, 593) ώστε να συνάγεται το συμπέρασμα, ότι ίσως προέρχονται από διάφορον νομισματοκοπείον (πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, σ. 88 άρ. 600).

Από την όμοιομορφίαν — κατά το μέγιστον μέρος — των τύπων και του μεγέθους¹ (βλ. σ. 349 ύπ. 3) των Πτολεμαϊκών νομισμάτων και από την όμοιότητα των συνθηκών υπό τας όποιās άνευρίσκονται δέν γεννάται άμφιβολία, ότι θα πρόκειται περί της πληρωμής εις το είδος τουτο των στρατιωτών του Πατρόκλου².

Είναι χαρακτηριστικόν, ότι Πτολεμαϊκά του αυτού τύπου είναι από τα σπανιώτερον άπαντώντα εις Αίγυπτον³, ένω εις την Κύπρον⁴ δέν συμβαίνει το αυτό.

Και το μάλλον άξιοσημείωτον είναι ότι έξ ουδεμιās άνασκαφής της κυρίως Ελλάδος προέρχονται όμοια⁵ ούτε από εύρήματα ή μεμονωμένως πλύν των περιοχών, εις τας όποιās προφανώς εστάθμευσαν στρατεύματα αίγυπτιακά⁶, τα δέ εύρεθέντα του Πτολεμαίου Β' δέν έχουν κυκλοφορήσει επί μακρόν μετά την κοπήν των⁷ και πάντως όχι πολύ πέραν των χώρων τούτων⁸.

Έκ πάντων των άνωτέρω περιγραφέντων νομισμάτων δέν λύεται το επίμαχον

1 Το βάρος των ποικίλλει, άλλ' έν τούτοις δέν πρέπει να έξαχθή το συμπέρασμα, ότι πρόκειται περί διαφόρου «μονάδος» (unit), όπως προτείνει να διαφοροποιώνται τα διάφορα μεγέθη των χαλκών Πτολεμαϊκών προς άπλοποίησιν ό NEWELL, NNM άρ. 68, 1935, σ. 16. Πβλ. σχετικώς KUBITSCHKE, N. Z. 1931, 117 και GIESECKE, Das Ptolemäer Geld.

2 Εύρημα από φρέαρ της μεσημβρινής στοās εις την Κόρινθον με χαλκά του αυτού περιόπου μεγέθους του Πτολεμαίου Ε' έρμηνεύεται ως μισθοφορικός μισθός επανακάμπαντος μισθοφόρου πβλ. M. THOMPSON, Hesperia 1951, σ. 355 κέ.

3 Ο κ. Α. ΜΠΕΝΑΚΗΣ μεταξύ χιλιάδος χαλκών κυκλοφορούντων εις Αίγυπτον, ελάχιστα όμοια είδε (πβλ. σχετικώς και J. G. MILNE εις Annals of Arch. and Anthropol. I, 1908, 39 και Hesperia 1951, σ. 355. Επίσης εις το Νομισματικόν Μουσείον μεταξύ τριών χιλιάδων περίπου Πτολεμαϊκών «άχρήστων» της Συλλογής I. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ μόνον έν όμοιον ύπάρχει.

4 Κατά πληροφορίαν του άρχαιολόγου K. ΝΙΚΟΛΑΟΥ του Μουσείου της Λευκωσίας.

5 Από τα της Άγοράς υπό των Άμερικανών μόνον έν δύναται να χαρακτηρισθί άσφαλώς ως όμοιον, καθώς είχε βεβαιώσει ό κ. R. YOUNG πρό όκταετίας και ή δις M. THOMPSON, εις έπιστολήν από του 1952, ουδέν δέ προσετέθη έκτοτε, καθώς έβεβαίωσεν ό κ. VANDERPOOL. Επίσης εις το όλίγον απέχον κτήμα Τράχωνες ουδέν όμοιον ύπάρχει μεταξύ των άνευρεθέντων νομισμάτων κατά πληροφορίαν του ιδιοκτήτου κ. I. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ.

Εις τας χιλιάδας των νομισμάτων της Κορίνθου ουδέν όμοιον άνευρέθη (πβλ. K. EDWARDS, Corinth V, σ. 73), ένω άνευρίσκεται εις μεγάλην άφθονίαν ώρισμένους τύπος χαλκών του Πτολεμαίου Γ' (μεταξύ των 110 Πτολεμαϊκών τα 105) και έξακολουθεί να έμφανίζεται εις άνασκαφάς ή μεμονωμένως εις την ΒΑ. και κεντρικήν Πελοπόννησον (πβλ. Έπιτύμβιον Τσούντια, σ. 668 κέ.).

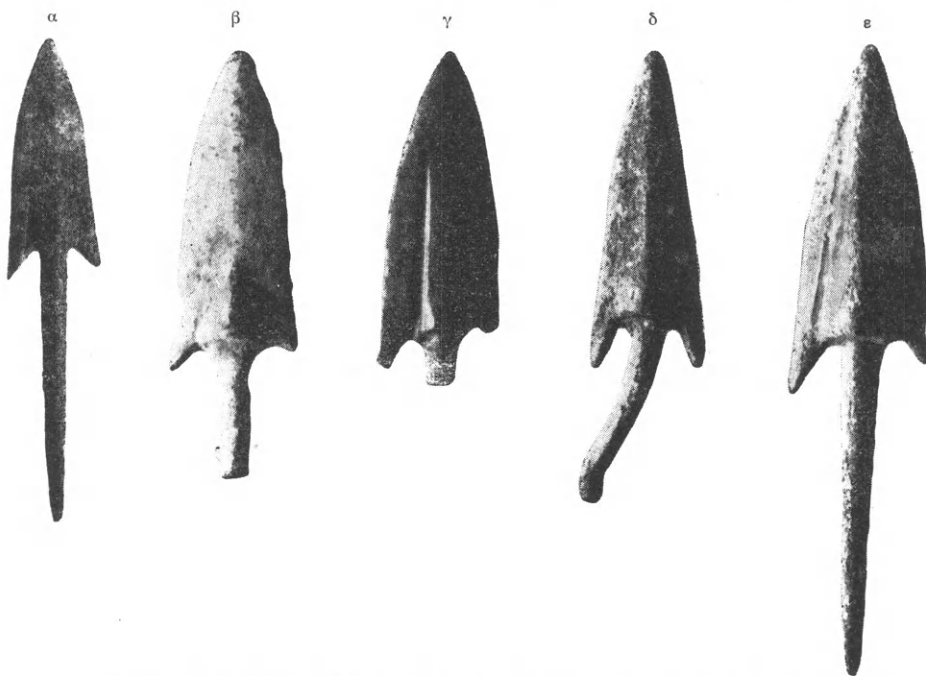
6 Την άποψιν ταύτην ενισχύει ή άνεύρεσις περί την άρχαίαν Τροιζήνα χαλκού νομίσματος του Πτολεμαίου Β' με το μονογράφημα Δ. Τουτό παρεδόθη κατά την έκτύπωσιν του παρόντος υπό του Γενικού Έπιτελείου Άεροπορίας και έχει φθοράν έμφαίνουσαν μακράν κυκλοφορίαν. Η άνεύρεσίς του δέν πρέπει να θεωρηθί ως άπλή σύμπτωσης, διότι όχι μακράν της περιοχής ταύτης εύρίσκεται ή πόλις Μέθανα ταυτιζομένη, καθώς υποστηρίζεται, με την Άρσινόην της Πελοποννήσου και διατελέσασα υπό Πτολεμαϊκήν κατοχήν κατά τον Χερμωνίδειον πόλεμον. Η μεγάλη φθορά του νομίσματος έξηγείται άβιάστως ένεκα της διαρκείας της Πτολεμαϊκής κατοχής — πιστοποιουμένης έπιγραφικώς — μέχρι και του Πτολεμαίου Φιλοπάτορος (221 — 204). (Πβλ. BELOCH, IV1, σ. 612 ύπ. 2, και IV2, σ. 394. ΣΒΟΡΩΝΟΝ εις Διεθνή Έφημ. Νομισματικής Άρχαιολογίας τ. 7ος, 1904, 397 κ.έ.).

7 Είναι χαρακτηριστικόν, ότι τα έκ της Άττικής όμοια προερχόμενα (πβλ. κατωτ. σ. 331 ύπ. 5) είναι καλώς διατηρημένα, προφανώς διότι είχαν μέγεθος μη προσαρμολόμενον εύχερώς προς τα έν χρήσει χαλκά κατά την εποχήν του πολέμου.

8 Τα άνευρεθέντα εις το χωρίον Μαρκόπουλο, εάν προέρχονται πράγματι εκείθεν, όφείλονται εις την γειτνίασιν με το Κουρούνη. Η άνεύρεσις όμοίου νομίσματος όλίγον πέραν του υποτιθεμένου στρατοπέδου (άρ. 20) της Ήλιουπόλεως (πρβ. ύπ' άρ. 3 σ. 321) και έτέρου όμοίου του Πτολεμαίου Α' (ΣΒΟΡΩΝΟΣ άρ. 286) με άρκετήν φθοράν προς νότον εις άρκετήν απόστασιν δικαιολογείται από την αναπόφευκτον συναλλαγήν με τους κατοίκους τούς έστω και έποχειακώς καλλιεργούντας την ύπαιθρον. Όμοια Πτολεμαϊκά με τούς έξής τύπους: 1) Πτολεμαίος Α', όμοιον προς το ύπ' άρ. 1 της Κορωνείας, 2) Πτολεμαίου Β', όμοια προς τα ύπ' άρ. 14-17 του πίνακος I ένταύθα άπεικονιζόμενα, περιελθόντα κατά την κατοχήν έκ της «Άττικής» εις ιδιωτικήν συλλογήν, πιθανώτατα θα προέρχονται από την Ήλιούπολιν.

εἰσέτι ζήτημα τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου μὲ ὅρια ὅμως ἐλάχιστα κυμαινόμενα ἀπὸ τοῦ ἔτους 265 - 262¹. Πάντως θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι διήρκεσεν ἐπὶ τρία ἔτη, ὅτι ἤρχισεν ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος Πειθιδήμου² καὶ ἐτελείωσεν ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος Ἀντιπάτρου ἐπομένως ὁ ἀκριβὴς χρόνος τῆς ἀρχοντίας τούτων θὰ χρονολογήσῃ καὶ τὸν πόλεμον³.

Τὰ χρυσὰ θὰ ἔδιδον *terminum post quem* ἀκριβῆ, ὡς πρὸς τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς τῶν Αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων εἰς τὴν



Εἰκ. 3. Βέλη ἀπὸ Μ. Καβοῦρι (α), Ἑλιούπολιν (β, γ, ε), Κορώνην (δ).

Ἀττικὴν (πβλ. κατωτέρω σ. 347, ὑπ. 2), ἐὰν τὸ γράμμα κ ἐσήμαινε πράγματι χρονολογίαν δηλοῦσαν τὸ δέκατον ἔτος ἀπὸ τοῦ θανάτου τῆς Ἀρσινόης⁴, ἀλλὰ τοῦτο, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, πρέπει νὰ θεωρῆται τελείως ἀμφίβολον.

Τὸ δὲ θεωρούμενον ὡς ἀμφίβολον γράμμα $\phi = 21 = 264$ ἢ ἔστω τὸ $\gamma = 20 = 266$ ⁵, ἡ τελευταία χρονολογία ἐπὶ τῶν χαλκῶν, δίδει ἀπλῶς *terminum post quem*.

Ὅμως τὰ ἄλλα κατωτέρω περιγραφόμενα εὐρήματα χρονολογούμενα διὰ τῶν νομισμάτων, θὰ διευκολύνουν τὴν ἀνάγνωσιν, συμπλήρωσιν καὶ χρονολόγησιν ἐπι-

¹ Πβλ. BELOCH, ἔ. ἀ. σ. 502 κέ, 508.

² Πβλ. IG II² 687. TARN, JHS 1934, 26-39. Κατὰ DINSMOOR 268/7, Hesperia 1954, σ. 314 ἢ 267/6. FERGUSON, Archonten, 29. Κατὰ MERITT 265/4, Hesperia 1957, σ. 97.

³ Ὁ DINSMOOR τὸν τοποθετεῖ 264/3 ἔ. ἀ., ἐνῶ ὁ MERITT 263/2. Ἀλλὰ κατὰ τὸν καθηγητὴν P. FRASER χρειάζεται διευκρίνησις διὰ νὰ συμβιβασθῇ ἡ ἀρχὴ τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ καθ. MERITT μὲ τὸ τέλος· πβλ. καὶ BICKERMAN, Rev. Et. Anc. 1938, σ. 371. MOMIGLIANO, Class. Quart. 1950, σ. 113/4. JACOBY, Poetlist, ἀρ. 244.

F. 44 καὶ Kommentar.

⁴ Πβλ. ἀνωτ. σ. 324 ὑπ. 3.

⁵ Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Β' (285 π. Χ.). Τὸ ϕ δὲν ἐθεωρήθη ἀπολύτως βέβαιον ὡς γράμμα· πβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἔ. ἀ. ἀρ. 551, 553 καὶ MACDONALD, Hunterian Coll., σ. 366, συγχεόμενον μετὰ τοῦ μονογράφηματος Δ (διακρινόμενον ἐν τούτοις μᾶλλον σαφῶς ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 34, 36 ἀπὸ τὴν Ἑλιούπολιν καὶ 10 ἀπὸ τὴν Κορώνην νομισμάτων) ὁ τύπος πάντως αὐτὸς μὲ τὸ μονογράφημα ἐκπροσωπεῖται μὲ ἀρκετὰ ἀντίτυπα, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ καλῆς διατηρήσεως.

γραφῶν¹, ἀγγείων² καὶ παντὸς εἶδους ἀρχαίων λειψάνων, ἐρειπίων, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ὀχυρώσεων ἀνεξακριβώτου σκοπιμότητος καὶ ἐποχῆς (βλ. κατωτέρω σ. 347,1) εὐρισκομένων εἰς τὴν Ἀττικήν.

Β Ε Λ Η

Ἐκτὸς τῶν Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων εἰς τὰς αὐτὰς περιοχὰς ἀνευρίσκονται καὶ βέλη. Εἰς τὴν Ἡλιούπολιν ἀπὸ τὰς δεκάδας τῶν διασκορπισθέντων διεσώθησαν τὰ τρία³ ἀπεικονιζόμενα εἰς φυσικὸν μέγεθος (πλὴν τοῦ α)⁴ (εἰκ. 3, β, γ, ε). Ἀπὸ τὴν Κορώνειαν προέρχεται ἓν (εἰκ. 3, δ⁵) καὶ ἀπὸ τὸ Μικρὸ Καβούρι ἓν⁶ (εἰκ. 3, α).

Καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα εἶναι ὅλα χαλκᾶ τοῦ ἰδίου τύπου ἀκριβῶς, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐκ τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Δ' καὶ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα μέχρι τέλους τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς⁷ ἀπὸ τῆς Κρήτης⁸ μέχρι τῆς Μακεδονίας⁹ καὶ τῆς Ἡπείρου¹⁰ τὰ χαρακτηρισθέντα, ὡς γνωστόν, ὡς ἐλληνικά καὶ ὄχι Περσικά¹¹.

Μ Ο Λ Υ Β Δ Ι Δ Ε Σ

Ἐκτὸς τῶν βελῶν εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς περιοχὴν τῆς Ἡλιουπόλεως ἀνευρέθησαν καὶ δεκάδες¹² μολυβδίνων βλημάτων σφενδόνης, «μολυβδίδες»¹³.

1 Οὗτω συνεπληρώθη ἀσφαλῶς ἐπὶ τοῦ ἐπιδειχθέντος ἀντιγράφου τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ραμνοῦντος τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντος Πειθιδήμου, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἡ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ψήφισμα τῶν Δελφῶν πρέπει πιθανώτατα νὰ τοποθετηθῇ χρονικῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου καὶ ὄχι πρὸ ἢ εἰς τὸ τέλος τοῦ. Εἰς ταύτην ἀναφέρεται ἀποστολὴ πρέσβεων πρὸς Πτολεμαῖον καὶ Ἀντίγονον ὥστε εἶναι τὴν ἀσφάλειαν πᾶσιν παρ' ἀμφοτέρων... Πβλ. Suppl. Epigr. II 261 p. ROUSSEL, BCH XLVII, 35. BELOCH, ἔ.δ. σ. 503 κέ. TARN, JHS 1934, σ. 29.

2 Hesperia 1953, πίν. 36, 119. Αἱ συνθῆκαι τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἀγγείων θὰ δώσουν ἴσως καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν των λαμβανομένου πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ περιορισμὸς τῶν διαφόρων σχημάτων ἐντὸς στενῶν χρονικῶν ὁρίων πρέπει νὰ ἔχῃ σχετικὴν ἐλαστικότητα.

3 Ταῦτα ἐδωρήθησαν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον κατὰ τὸ 1943.

4 Τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἔχει τὸ αὐτὸ μέγεθος.

5 Ἐδωρήθη ἀπὸ τὸν κ. Ι. ΝΟΥΣΙΑΝ, ἀνευρεθὲν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ ἀκριβῶς ἐντὸς τοῦ πρώτου ὀχυρωματικοῦ τείχους εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 10 περίπου μ. ἀπὸ τῆς Β. ἀκτῆς.

6 Τοῦτο εὐρίσκεται εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον παραδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ Ε. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ, ἀνευρέθη δὲ κατὰ ἀνακοίνωσίν του ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου πρὸς Δ. Ἐπὶ τῆς εἰκόνης τὰ βέλη ἀπεδόθησαν εἰς τὸ πραγματικὸν μέγεθος.

7 Πβλ. DAREMBERG-SAGLIO, λ. Sagitta. BM CBronzes 347 type D. G. RICHTER, Greek Etr. Roman Life, ἀρ. 1510. BSA 1947, 76 κέ.

8 Ἐπὶ νομισμάτων τῆς Κρήτης τοῦ Δ' καὶ τοῦ Γ' π. Χ. αἰ. τῆς Κεραίας SVORONOS, Crète, πίν. XXVI, 18, Πραισοῦ

αὐτ. πίν. XVII Τυλισοῦ, Πολυρηνίου BMC XVI, 13. Καθὼς εἶναι γνωστὸν τοξόται Κρήτες κυρίως ἐστρατολογοῦντο ἐντόνως ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (280-240 π. Χ.), πβλ. LAUNEV, Recherches, σ. 251. Ἐπίσης ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Ἀρεὺς εἶχεν εἰς τὰς δυνάμεις του μισθοφόρους ἐκ Κρήτης. Ὁμοία βέλη ἐπὶ νομισμάτων τῶν Πατρῶν BMC V, 11, Θηβῶν Βοιωτίας, βλ. SVORONOS, ἔ. δ. σ. σίς'.

9 D. ROBINSON, Excavations at Olynthos, τόμ. X, σ. 389 ἀρ. 1949 τύπος D1, σ. 388 καὶ 418.

10 CARAPANOS, Dodone LVIII, 4. FURTWAENGLER, Aegina, 528 πίν. 117. Fouilles des Delphes V 97, 336b Olympia IV, πίν. 64, 1096, σ. 177. WEBER, Olympische Forschungen I, σ. 160 ὀλίγον διάφορα καὶ ἀρχαιότερα. Ἀπὸ τὰς Ἀθῆνας ὁμοία τρία εἰς τὰς Ἀμερικανικὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγορᾶς κατὰ πληροφορίαν τοῦ καθηγ. RODNEY YOUNG. Πολλὰ ὁμοία ἀπὸ τὴν Δῆλον W. DEONNA, Délos XVIII, σ. 208 κέ., πίν. LXIV 556. PAYNE, Perachora, σ. 181 πίν. 92, 20. BLINKENBERG, Lindos I, σ. 194, ἀρ. 606. Ἐπίσης πολλὰ ὁμοία ὑπάρχουν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἐφόρου Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ἀνευρίσκονται δὲ κατὰ ἰδιωτικὰς πληροφορίας εἰς ὁλόκληρον τὴν Κρήτην.

11 Πβλ. BCH LXIII, 1939, σ. 311 εἰκ. 23. MAPINATOS, Arch. Anzeiger 1940, σ. 200 εἰκ. 47. BRONNER, Hesperia I, 341. SCHUMACHER, Beschreibung d. Samm. Ant. Br. Karlsruhe, πίν. XIV. SCHAUBERT, Breslau Museum.

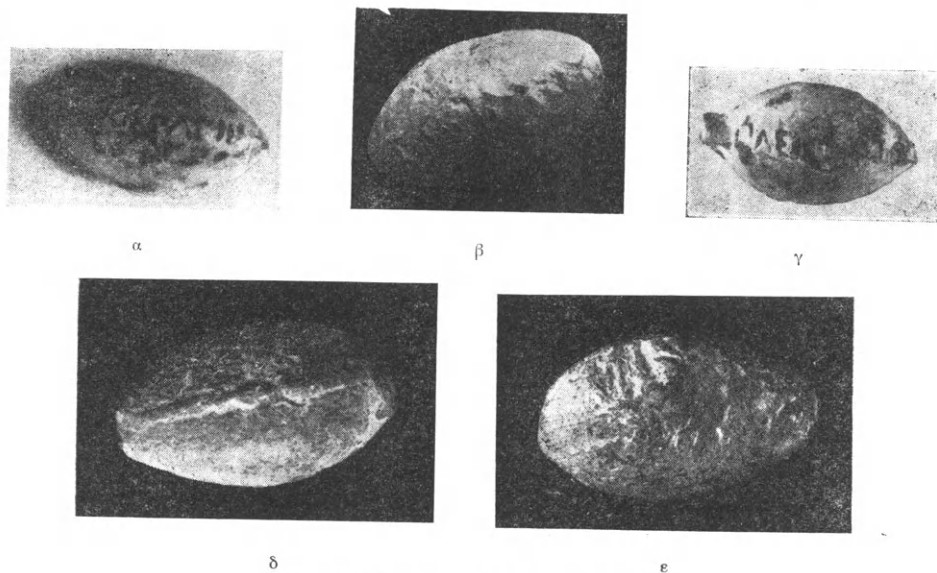
12 Διεσκορπίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνευρισκόντων αὐτὰς παιδίων, τὰ ὅποια ὠμίλουν περὶ «μολυβιδίων». Ἡ ἀπεικονιζομένη ὑπ' ἀρ. 4 ἀνήκει εἰς ἰδιώτην, αἱ λοιπαὶ περικληθὲν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον.

13 Πβλ. G. FOUGÈRES εἰς DAREMBERG-SAGLIO (glans) εἰκ. 3627. Ὁμοία προέρχονται ἀπὸ τὴν Θράκην (βλ.

Τέσσαρες διασώζονται ἀκόμη περιελθούσαι εἰς τὸ Μουσεῖον¹ μὲ ὄνομα ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς 1) ΞΕΝΟΚΡΑΤΗΣ 48.50 γρ. (εἰκ. 4, α). 2) ΙΩΙΛΟΥ 30 γρ. (εἰκ. 4, β). 3) ΙΩΙΛΟΥ ὅπ. κεραυνὸς 68 γρ. (εἰκ. 4, δ. ε). 4) ΠΛΕΙΣΤ[ΑΝ]ΟΥ 24.80 γρ. (εἰκ. 4, γ).

Ἡ παρουσία σφενδονῶν προϋποθέτει «σφενδονήτας»² καὶ δύναται μὲν νὰ γίνη δεκτὸν ὅτι χρονολογοῦνται αὗται, ὅπως καὶ τὰ βέλη, μὲ ἀκριβείαν δὲν δύναται ὅμως νὰ βεβαιωθῇ ἀντικειμενικῶς ἂν ἀνήκον εἰς τὴν παράταξιν τῶν Μακεδόνων ἢ τῶν Αἰγυπτίων.

Μιὰ ἔνδειξις κατασκευῆς διὰ τὰς ἀνάγκας μακεδονικῶν στρατευμάτων θὰ ᾔτο ἡ ὑπαρξίς τριῶν δεσμίδων σφενδονῶν ἐκ μολύβδου πρὶν διαχωρισθῶν ἐξ 9 τεμα-



Εἰκ. 4. Σφενδόνα ἐξ Ἡλιουπόλεως.

χίων ἐκάστη τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ μεγέθους πρὸς τὴν ἐξ Ἡλιουπόλεως καὶ μὲ ἐπιγραφὴν ΔΙΟΝΥ τῆς αὐτῆς (;) ἐποχῆς, προερχόμεναι ἐκ Πειραιῶς³, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην πρὸ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου κατείχετο ὑπὸ τῶν Μακεδόνων⁴ (εἰκ. 5).

ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογὴ Σταμούλη ἀρ. 992), μέγας ἀριθμὸς ἀπὸ τὴν Ὀλυνθον (ROBINSON, Excavations at Olynthus X, σ. 418 κ.ε., πολλαὶ καὶ εἰς τὸ ἐμπόριον ἀπὸ τὴν Χαλκιδικὴν περὶ τὴν Ὀλυνθον, ὁκτώ μὲ ἐπιγραφὴν ΜΕΡΝΑ, ἀπὸ τὴν Κόρινθον (Corinth XII, 1525), Ἀργίον, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐφόρου ΝΙΚ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ μὲ ΙΠΠΑΡΧΟΥ καὶ ἄλλα ὀνόματα πβλ. καὶ Α. Anzeiger 1941, 102-3. Ἐπίσης ὑπάρχουν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης κατὰ πληροφορίαν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἐφόρου Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ ἰδίως ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Κνωσοῦ μὲ ΚΝΩΣ καὶ κατὰ ἰδιωτικὰς πληροφορίας, ἀνευρίσκονται συχνὰ εἰς Κρήτην, ὅπου ἀποκαλοῦνται «πέρδικες» (ἡ ὀνομασία αὕτη δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὸν ἐφορον Ν. Πλάτωνα).

1 Πλὴν τῆς σφενδόνης εἰκ. 4, γ ἀνηκούσης εἰς ἰδιώτην, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται ὀλίγον μικροτέρα τοῦ

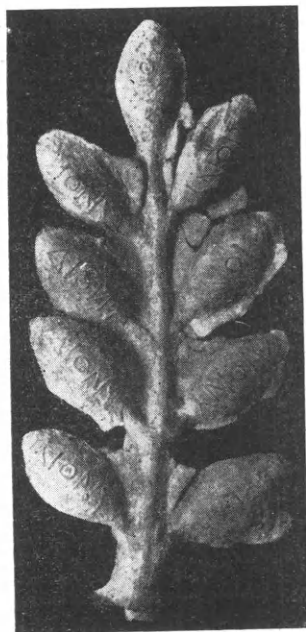
φυσικοῦ μεγέθους.

2 Βλ. TARN, Hellenistic Military and Naval Developments, σ. 20 κ.ε.

3 Εὐρίσκονται εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἡ δὲ ἀπεικόνισις ἐπετράπη ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ Χ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ πβλ. καὶ D. ROBINSON, ἔ. ἀ. σ. 419 κ.ε. τὸ ὄνομα ΔΙΟΝΥ ὑπάρχει ἐπὶ ἀνευρεθεισῶν εἰς Ἀῆμον καὶ Μήλον κατὰ πληροφορίας τοῦ ἐφόρου Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗ καὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑ.

4 Πλὴν μικρᾶς διακοπῆς ἐπὶ Ὀλυμπεοδώρου. Πβλ. FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 178 κ.ε. TARN, JHS 1934, σ. 32 κ.ε. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἀθηναῖοι ἐπολέμησαν κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον διὰ τὴν ἀνακατάληψιν τοῦ Πειραιῶς (ἔ. ἀ. σ. 37). BELOCH, ἔ. ἀ. σ. 452 κ.ε. BENGTSON, Strategie II, σ. 372. Διάφορος γνώμη εἰς Νέον Ἀθηναίων 1955, σ. 12.

Ἄλλα δὲν ἐξηκριβώθη — μέχρις ὥρας τοῦλάχιστον — ἂν μεταξύ τοῦ πλήθους τῶν εἰς Ἡλιούπολιν ἀνευρεθεισῶν σφενδονῶν ὑπῆρξε καὶ ὁμοιον ὄνομα (χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποκλείεται ὅτι τοῦτο προέρχεται ἀπὸ προγενεστέραν ἐποχὴν)· οὔτε εἶναι γνωστὸς ὁ τρόπος τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ Μακεδονικοῦ στρατοῦ· ἐπομένως παραμένει ἄγνωστον ἂν τὸ ὑποτιθέμενον Πτολεμαϊκὸν στρατόπεδον ἐγκατελείφθη κατόπιν ἐπιθέσεως.



Εἰκ. 5. Δεσμὶς μολυβδίνων σφενδονῶν ἐκ Πειραιῶς.

ΑΓΓΕΙΑ

Ἐκτὸς τῶν νομισμάτων, τῶν σφενδονῶν καὶ τῶν βελῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡλιούπολεως ἀνευρέθησαν πολλὰ τεμάχια κεράμων στρωτήρων, μερικὰ ἐκ τούτων μελαμβραφῇ, πλείστα θραύσματα ἀγγείων καὶ πολλοὶ ἀμφορεῖς, τοῦ αὐτοῦ περίπου¹ μεγέθους, οἱ ὅποιοι θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου, ἐφ' ὅσον δύνανται νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονοι. Ὅλοι ἦσαν καθημερινῆς χρήσεως καὶ αἱ λαβαὶ χωρὶς σφραγίδας.

Ἀπὸ τὰ διασκορπισθέντα θραύσματα ἡ τεμάχια ἀγγείων, τὰ ὅποια ἀνευρίσκονται εἰς τὴν Ἡλιούπολιν συνελέγησαν:

- 1) Βάσις ροδιακοῦ ἀμφορέως² καὶ τομὴ (Πίναξ III 7.8).
- 2) Βάσις ἀμφορέως³ καὶ τομὴ (Πίναξ III, 3. 9).

1 Κατὰ τὰς περιγραφὰς τῶν εὐρόντων. Ἐκ τῶν ἀμφορέων δὲν διασώζονται παρὰ τεμάχια, ἀνευρισκόμενα εἰς διαφόρους οἰκίας καὶ τὰς ἀνασκαπτομένης ὁδοῦς. Πολλοὶ ἐκ τούτων θραυσθέντες ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1943. Τὸ ἀπεικονιζόμενον ἀρ. 1 τμήμα παρέδωσε ἐσχάτως μικρὸς μαθητὴς.

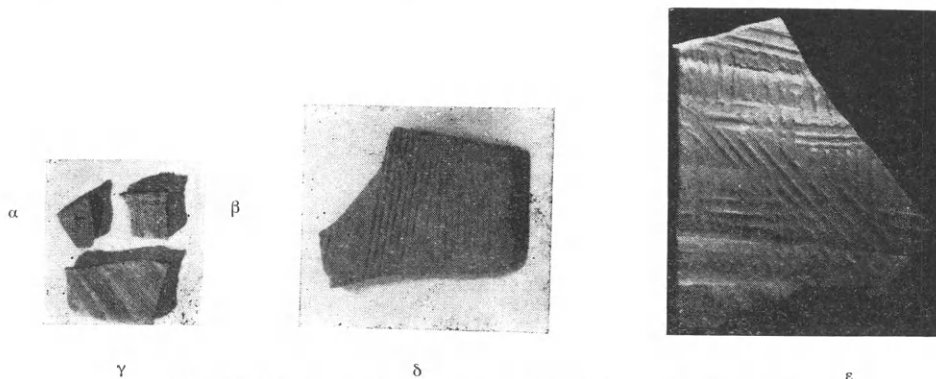
2 Διὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορέως πβλ. VIRGINIA GRACE εἰς Hesperia, Suppl. X Part III, σ. 168 πίν. 74 P. 8422 καὶ SS 3791. Ἀνήκει εἰς τὸ Parmeniscos Group ἀρ. 206-208 καὶ χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' π.Χ. αἰ. Ὁ πηλὸς τῶν διασπέντων τεμαχίων εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν περιγραφόμενον. Τοιοῦτου σχήματος ἀμφορεῖς σώζονται ἀπὸ πλείστας περιοχὰς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Καθὼς εἶχε τὴν ἐξαιρετικὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ἡ Miss GRACE, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται ὅλαι αἱ περὶ ἀμφορέων πληροφορίαι, ὅπως καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ βιβλίου τῆς N. ZIEGLER, Keramischea Tarabocrota 1960, τὰ τμήματα βάσεων ἀμφορέων ὑπ' ἀρ. 1, 5, 6 ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν ὑπ' ἀρ. 14-16 ἀπὸ Πόρτο Ράφτη καὶ ὑπ' ἀρ. 2, 3 ἀπὸ Μικρὸ Καβούρι ἀνήκουν εἰς σχήματα γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' π.Χ., αἰῶνος. Βάσεις ὁμοῖαι — μὲ τὸ κενὸν μέχρι τέλους — ὅπως αἱ ὑπ' ἀρ. 2 (πίν. III, 3 ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν καὶ λοιπαὶ ὁμοῖαι — ἐξ ἐν συνόλῳ πίν. III, 3. 4. 13. 19. 20. 24) — δὲν ἀνευρέθησαν οὔτε εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν οὔτε εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλας περιοχὰς. Ἡ Miss GRACE ὑποθέτει χωρὶς νὰ δύνανται ἀκόμη νὰ

τὸ ἀποδείξῃ, ὅτι δυνατόν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν (πβλ. AURIGEMMA, Il Reale Museo di Spina, 1936, σ. 133). Τὴν ὑπ' ἀρ. 37 πίν. III βάσιν θεωρεῖ ἀνήκουσαν εἰς ἀμφορέα ἐκ Μυτιλήνης, ἐνεκα τοῦ βαθέος χρώματος τοῦ πηλοῦ καὶ τὸν ὑπ' ἀρ. 38 πίν. III ὡς Κερκυραϊκῆς προελεύσεως. Ἐκ τῆς συγχῆς παρουσίας τοῦ σχήματος τούτου εἰδικῶς εἰς τὰς ἀνωτέρω περιοχὰς (ὁ κ. Νούσιος ἔχει ἀνεύρει ὁμοίαν καὶ εἰς τὸ Φραγκολίμανο τοῦ Θορικοῦ), ἐνῶ δὲν ἀπαντᾷ εἰς ἄλλας εἰς ὅσας τοῦλάχιστον κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ, τὴν Μακεδονίαν (κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἐφόρου X. ΜΑΚΑΡΟΝΑ), τὴν Αἴγυπτον (καθὼς βεβαίῳ ὁ κ. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ τὴν Κρήτην (κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἐπιμελητοῦ Κ. ΔΑΒΑΡΑ) δύνανται νὰ συναχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι πάντως δὲν προέρχεται ἀπὸ μέρος μὲ τὸ ὅποιον συνηλλάσσοντο οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (ἐνισχυομένης οὕτω τῆς ἀπόψεως τῆς Miss GRACE) καὶ ὅτι ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τὸν Χερμωνίδειον πόλεμον. Τοῦτο δὲ θὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις ἀσφαλούς χρονολογήσεως ἰδίως ναυαγίων περιεχόντων ἀμφορεῖς ὁμοίου σχήματος.

Πβλ. V. GRACE, Hesperia 1934, σ. 307 πίν. II ἀρ. 8.

3 Ὁ ἀμφορεὺς ὕψους 0.70 μ. περίπου ἐθραύσθη εἰς ἄπειρα τεμάχια κατὰ τὴν ἐκβάθυνσιν τῆς ὁδοῦ διακρινόμενα μέχρι πρὸ ὀλίγου ἐπὶ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας· εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀνευρέθη ἡ ἐπιτύμβιος στήλη. (Βλ. κατ. εἰκ. 11, 12).

- 3) Τμήμα στομίου καὶ λαβῆς ἀμφορέως (Πίναξ III, 1).
- 4) Λαβὴ ἀμφορέως (Πίναξ III, 2).
- 5) Ἐφθονα τοιχώματα ἀμφορέων.
Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἔχουν τὸ ἴδιον χρῶμα καὶ τὴν αὐτὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ.
- 6) Θραύσματα ἀπὸ τὰ χεῖλη δύο ἀγγείων μὲ πλατὺ στόμιον καὶ ἀμαυρὸν μέλαν γάνωμα.
- 7) Λαβὴ ἀπὸ ὑδρίαν(;) ἀπὸ πηλὸν μελανοῦ χρώματος ὅχι καθαρόν.
- 8) Βάσις ἀπὸ μικρὸν ἀμφορέα (;) (Πίναξ III, 28).
- 9) Βάσις ἀπὸ λεκάνην(;) μὲ ἐρυθρὸν γάνωμα ἐσωτερικῶς, διακόσμησιν ἀπὸ παραλλήλους γραμμὰς ἐξωτερικῶς καὶ γραπτὸν ἀστεροειδὲς κόσμημα κάτωθεν τῆς βάσεως.
- 10) Θραύσματα μὲ ἐγγράκτον γραμμικὴν διακόσμησιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀπὸ



Εἰκ. 6. Θραύσματα ἀγγείων ἐξ Ἡλιουπόλεως καὶ Κορώνης.

ἀγγεῖα μὲ ἀνοικτὸν στόμιον, πιθανώτατα τοῦ γνωστοῦ σχήματος τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς κυψέλη¹ (εἰκ. 6, β, γ).

11) Θραύσματα ἀγγείου μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν καλυπτομένην ἀπὸ ἀναγλύφους συμπλεκόμενας γραμμὰς. Ἡ τοιαύτη διακόσμησις παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀγνώστου τεχνικῆς, προϋποθέτουσα ἐπίθεσιν ψιάρης ἐπὶ τοῦ ὑγροῦ πηλοῦ τοῦ ἀγγείου καὶ ὅχι «κτένισμα», ὅπως ἐπὶ τῶν προηγουμένων (ἀρ. 10) καὶ σχῆμα πάντως μὲ ἀνοικτὸν στόμιον, ἀνεξακριβώτου χρονολογίας (εἰκ. 6, ε)².

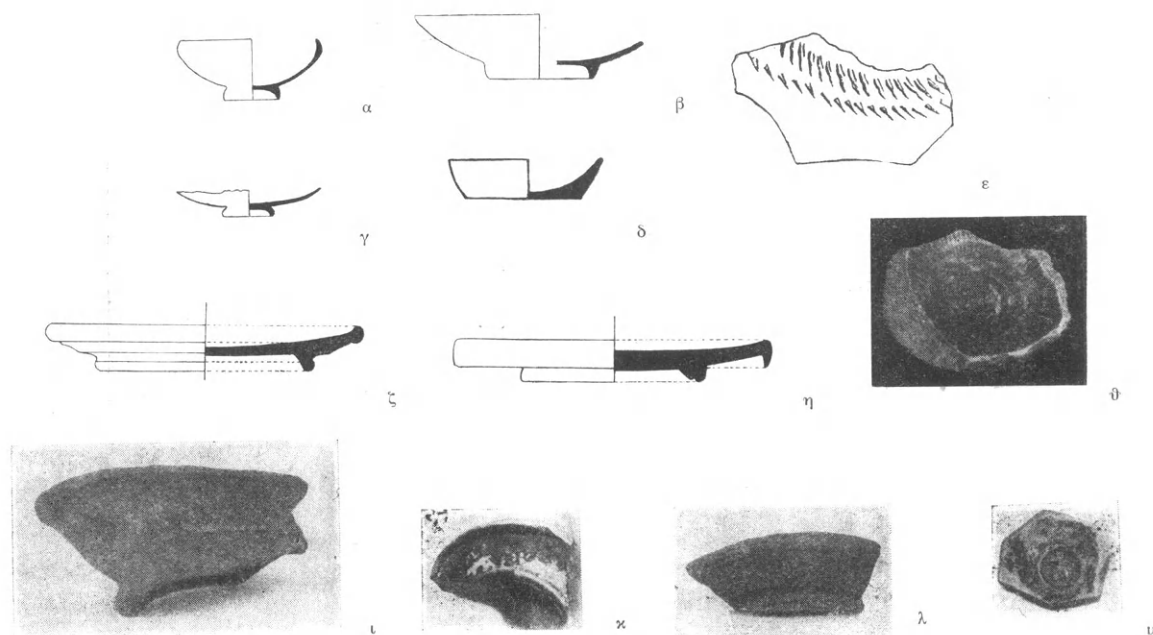
¹ Παρομοία διακόσμησις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀγγείων εἶναι γνωστὴ ἐπὶ ἀνευρεθέντων εἰς Ἰσθμίαν καὶ Ράχην ἑλληνιστικῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς (BRONNER, *Hesperia* 1958, σ. 32 ἀρ. 42, πίν. 14b καὶ σ. 28 αὐτ. 1959, σ. 337 εἰκ. 11 ἀρ. 17 πίν. 72c), χαρακτηρισθέντα ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Δ. ΠΑΛΛΑ ὀρθῶς ὡς κυψέλαι. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι ἐπὶ ἐνὸς σώζεται καὶ ἡ ἀπαραίτητος εἰς κυψέλας μικρὰ ὀπή ὅχι ἀκριβῶς εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀγγείου. Εἰς τὴν τοποθεσίαν Τράχωνες τῆς Ἀττικῆς κατὰ πληροφορίαν τοῦ κ. Ι. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ ἀνευρέθησαν ὅστρακα καὶ ἀγγεῖον σχεδὸν ἀκέραιον μὲ διακόσμησιν παρομοίαν πρὸς τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 10 ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφαρμόζει καὶ πῶμα. Ἐπίσης δὲ ὅστρακα ὅμοια ἀνευρέθησαν ἐντὸς φρέατος παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἐφόρου Γ. ΔΟΝΤΑ, ὅπως

καὶ εἰς τὴν Αὐλίδαν. Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιολόγος ΧΡ. ΚΑΡΔΑΡΑ (Πβλ. *AJA* 65, 1961, 26 ε. *Dyeing and Weaving Works at Isthmia*).

² Συνδυασμὸς κοφίνων καὶ πηλοῦ ἢ ἄλλης ὕλης εἰς κυψέλας ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν ἀρχαιότητα (DAREMBERG-SAGLIO λ. *apes*), ἀπαντᾷ δὲ καὶ μέχρι σήμερον. Πβλ. *Hesperia* 1956, σ. 260-1. Πάντως τὰ θραύσματα ἀνήκουν εἰς ἀγγεῖον μὲ ἀνοικτὸν στόμιον, ἀλλὰ μὴ δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ ἀκριβῶς ἐκ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνευρέσεως διότι προέρχονται μὲν ἀπὸ τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Ἡλιουπόλεως ἀλλ' ἀνευρέθησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εἰς σωρὸν χρώματος μεταφερθέντος ἀπὸ ἄλλην περιοχὴν ἀναμεμιγμένον ἴσως καὶ μὲ χρώματα θεμελίων τῶν παρακειμένων οἰκιῶν, περιέχοντα μέγαν ἀριθμὸν θραυσμάτων ἀπὸ δεκάδας διαφόρων σχημάτων ἀγγείων κοινῆς χρήσεως, μελαμβαφῇ, ἀρετινᾷ, τοι-

Θραύσματα και μεγάλα τεμάχια αγγείων προέρχονται επίσης από την χερσονήσον της Κορώνης¹.

- 1) Ήμισυ κυπέλλου² (είκ. 7, α).
- 2) Πινάκια με έλαφρόν μέλαν γάνωμα και λεπτότατα τοιχώματα³ (είκ. 7, β και γ).
- 3) Τεμάχιον πινακίου με έμπιεστον διακόσμησιν⁴ (είκ. 7, ε).
- 4) Λαβή από δοχείον μαγειρικής με μικράν όπην προς έξάρτησιν.
- 5) Μικρόν κύπελλον ή βάσις ύψηλοτέρου (είκ. 7, δ).
- 6-15) Βάσεις από δέκα τέσσαρας άμφορεΐς (Πίναξ ΙΙΙ, 12-18. 19. 26. 27). Έκ τούτων¹ αΐ ύπ' άρ. 13, 19, 24 τοϋ Πίνακος ΙΙΙ έχουν τομήν όμοίαν προς τās έκ



Είκ. 7. Θραύσματα αγγείων εκ της χερσονήσου της Κορώνης.

της Ήλιουπόλεως (Πίναξ ΙΙΙ, 3 και 9) και Μικροϋ Καβουρίου (Πίναξ ΙΙΙ, 4 και 20). 16-17) Δύο βάσεις πινακίων με μέλαν γάνωμα και έμπιεστον διακόσμησιν (είκ. 7, θ).

18) Τεμάχιον βάσεως μετά τοϋ χείλους πινακίου έχοντος μέλαν και έρυθρόν γάνωμα κατά ζώνας (είκ. 7, ι) και τομή (είκ. 7, ζ).

19) Λαβή από άμφορέα χιακής προελεύσεως (Πίναξ ΙΙΙ, 25).

20) Δύο θραύσματα από άγγεΐα με άνοικτόν στόμιον με έγχάρακτον διακό-

χώματα, στόμια, λαβάς και βάσεις άμφορέων διαφόρων προελεύσεων (Χίου, Ρόδου, Κω με διδύμους λαβάς), κεράμους στρωτήρας λύχνους έλληνιστικούς, όστρακα θαλάσσια (πορφύρας)· εκείθεν και τὰ ύπ' άρ. 6-8 θραύσματα.

1 Ταϋτα συνελέγησαν κατά περιόδους εις την πλήρη όστράκων έπιφάνειαν τοϋ καλλιεργουμενου τμήματος

της χερσονήσου ύπό τοϋ κ. Ι. Νούσια, τοϋ όποιου ή άοκνος συνδρομή ύπῆρξε πολυτιμότητη.

2 Hesperia 1934, σ. 435 κέ. H. THOMPSON, αὐτ. εικ. 116, 117 9.

3 *Ε.ά. Ε. 27 (1).

4 *Ε. ά. σ. 482 πίν. 115, και 433 Ε 21 (1).

σημῶν εἰς τὸ ἐσωτερικόν (πβλ. τὰ ὑπ' ἀρ. 10 εἰκ. 6, γ ὁμοίων σχημάτων ἐκ τῆς Ἡλιουπόλεως) (εἰκ. 6, δ).

21) Τεμάχιον πινακίου με μέλαν γάνωμα (εἰκ. 7, κ καὶ τομὴ εἰκ. 7, η).

22) Δύο τεμάχια μελαμβαφῶν πινακίων (εἰκ. 7, λ).

23) Βάσις ὀμφαλωτοῦ πινακίου (εἰκ. 7, μ).

24) Λαβὴ δίδυμος ἀμφορέως (ὁμοίαι καὶ ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν καὶ Μικρὸ Καβοῦρι) (Πίναξ III, 29).

25) Τμῆμα λαβῆς ροδιακοῦ ἀμφορέως με σφραγίδα ANTIMACHOU¹ (εἰκ. 8).

26) Στόμιον ἀμφορέως· ἐσωτ. διάμ. 12 ἐκ. (Πίναξ III, 11).

27) Τρεῖς βάσεις μελαμβαφῶν κανθάρων. (πβλ. H. THOMPSON, ἔ. ἀ. 388 B 18) (Πίναξ III, 39. 40).

30) Βάσις κύλικος (;) (ὕψος 0.45 μ.) καὶ τομὴ (Πίναξ III, 42. 43).

31) Τμῆμα κανθάρου ἄνευ γανώματος (Πίναξ III, 44).

32) Τμῆμα λαβῆς καὶ χείλους δύο μελαμβαφῶν κανθάρων (Πίναξ III, 45).

33) Βάσις ἀπὸ ἀτρακτοειδῆ δακρυδόχον διάμ. βάσεως 0.26· πβλ. Hesperia 1934, σ. 342 εἰκ. 22, B44 (Πίναξ III, 38).

34) Λαβὴ μαγειρικοῦ σκεύους (Πίναξ III, 37).

35-50) Θραύσματα μελαμβαφῆ ἀπὸ βάσεις πινακίων διαφόρων διαστάσεων καὶ σχημάτων.

Ἐπίσης ἀπὸ τὴν χερσόνησον Μικρὸ Καβοῦρι προέρχονται²:

1) Βάσις ἀμφορέως με τὴν κάτω προεξοχὴν ἐλλείπουσαν (Πίναξ III, 10).

2-3) Τεμάχια ὅμοια ἀπὸ βάσεις ἀμφορέων (Πίναξ III, 5. 6).

4) Δύο τεμάχια βάσεων ἀμφορέων (Πίναξ III, 36).

5) Βάσις μικροῦ ἀμφορέως (Πίναξ III, 35).

6) Τρεῖς λαβαί, αἱ δύο ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀμφορέα (Πίναξ III, 30. 31, 34).

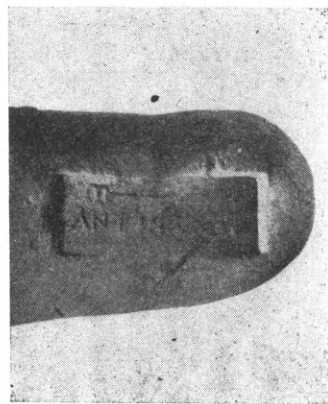
7) Τεμάχιον στομίου ἀμφορέως μικροῦ (Πίναξ III, 32).

8) Θραῦσμα ἀγγείου με βαθείας ραβδώσεις (Πίναξ III, 33).

9) Βάσις κανθάρου (Πίναξ III, 41).

10-12) Θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα με μέλαν γάνωμα.

Θραύσματα ἀπὸ τοιχώματα πολλῶν δεκάδων ἀμφορέων καὶ λαβαί, πολλὰ τῶν



Εἰκ. 8. Τμῆμα λαβῆς ροδιακοῦ ἀμφορέως.

¹ Βλ. NILSSON ἔ. ἀ. σ. 371. Ἡ λαβὴ χρονολογεῖται κατὰ τὴν MISS GRACE περὶ τὸ 180 π.Χ., συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς Πέργαμον δώδεκα ὁμοίων. C. SCHUCHHARDT, Inschriften von Pergamon, σ. 444 ἀρ. 861-863. V. GRACE εἰς Hesperia 1934, σ. 214 καὶ 1953, σ. 116 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. ROSTOVZEFF, Social and Economic History of the Hellenistic World, σημ. 68.

² Ταῦτα ὁφείλονται ἐπίσης εἰς τὸ ἔμπρακτον ἐνδια-

φέρον τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀναγνωστοπούλου, ἀνευρίσκονται δὲ ἐνίοτε κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους τῶν πρὸς Δ. εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὁρατῶν θεμελίων οἰκημάτων. Βάσιν καὶ τεμάχια ἀπὸ ὀξυπύθμενον ἀμφορέα, ὅμοιον με τὸν προερχόμενον ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν ὑπ' ἀρ. 2, παρέδωκεν ὁ Γ. Ἀναγνωστόπουλος εἰς τὴν Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίαν τοῦ Ὑπουργείου, ἀνακαλύπτονται δὲ συνεχῶς καὶ ἄλλα.

όποιων έχουν τομήν στρογγύλην (Hesperia 1934, πίν. II, 4 καὶ 5). Τὰ ὑπ' ἀρ. 6-10 προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐντὸς τοῦ φρουρίου χώρον. Τὰ ὑπ' ἀρ. 45 τεμάχια βάσεων εἶναι ἀπολύτως ὅμοια μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 2 (Πίναξ III, 3 καὶ 8) ἐκ τῆς Ἡλιουπόλεως καὶ τὰ τῆς Κορώνης (Πίναξ III, 13. 19. 24).

Ἀπὸ τὰ ἀπεικονιζόμενα τεμάχια ἀμφορέων οὐδεὶς ἀκέραιος κατέστη δυνατόν νὰ συμπληρωθῇ, ἐνῶ πρόκειται περὶ ἐκατοντάδος ὄλων τῶν προελεύσεων. Βέβαιαι εἶναι μόνον αἱ βάσεις, αἱ λαβαὶ καὶ ὀλίγα θραύσματα στομίων. Οὔτε προσφέρουν στοιχείον τι διὰ τὴν προέλευσίν των ἐὰν αὕτη δὲν ἔχη ἄλλως ἐξακριβωθῇ, διότι ὁ Πτολεμαϊκὸς στόλος κύριος τῶν θαλασσῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἠδύνατο νὰ προμηθεύεται παντὸς εἶδους ἐφόδια καὶ οἶνον ἀπὸ πᾶσαν περιοχὴν ἐξασφαλίζου-

σαν εὐνοϊκοὺς ὅρους ἀγορᾶς. Τὰ σχήματά των ὅμως δυνάμενα νὰ συμπληρωθοῦν ἀπὸ σφζομένους ἀκεραίους ἀμφορεῖς θὰ εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐκ τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἀγγείων, τὰ ὅποια εἶναι ἅπαντα κοινῆς χρήσεως, ἀσχέτως ἂν προϋπῆρχον ἢ συνεχίσθησαν καὶ κατόπιν ἢ ἂν οἱ ἀμφορεῖς κατα-



Εἰκ. 9. Ἀγαλμάτιον Κυβέλης.



Εἰκ. 10. Πλαγία ὄψις τοῦ ἀγαλματίου εἰκ. 9.

σκευασθέντες ὀλίγον πρότερον ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ μεταγενεστέρως.

ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

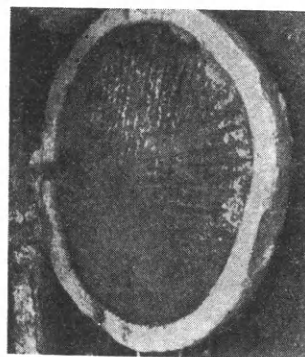
1) Ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολιν. Ἀγαλμάτιον τῆς Κυβέλης - Μητρὸς τῶν Θεῶν, ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μαρμάρου¹ (ὕψος τοῦ σωζομένου 0.22 μ.)· ἡ θεὰ κάθεται ἐπὶ θρόνου καὶ στηρίζει τοὺς πόδας ἐπὶ ὑποποδίου· ἡ ἐλλείπουσα κεφαλὴ θὰ ἔφερε πόλον, σώζονται μόνον τὰ ἄκρα τῶν ἐπὶ τῶν ὤμων πιπτόντων βοστρύχων· κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην καὶ μὲ τὴν ἀριστερὰν τύμπανον, τοῦ ὁποίου ἔχει ἀποκοπῇ προσφάτως τὸ μεγαλύτερον τμήμα. Φορεῖ ἰωνικὸν χιτῶνα ὑψηλὰ ἐξωσμένον

¹ A. v. SALIS, Die Göttermutter des Agorakritos, JdI 1913, σ. 20 εἰκ. 8 καὶ εἰκ. 5. LIPPOLD, Griechische

Plastik, σ. 187, πίν. 67,2. RUBENSOHN, ἔ. ἀ. 1935, σ. 62 κ. ἔ.

χωρὶς ἀπόπτυγμα καὶ ἱμάτιον, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ καλύπτουν τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς κάθεται μικρὸς λέων μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄριστερά (εἰκ. 9 καὶ 10).

Πρόκειται περὶ τοῦ κοινοτάτου τύπου τοῦ ἐπηρεασμένου ἢ ἀντιγράφοντος τὴν Μητέρα τῶν Θεῶν, τὸ ἔργον τοῦ Ἀγορακρίτου ἢ τοῦ Φειδίου¹, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ὑπάρχουν μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς ἀφθονώτατα ἀντίτυπα εἰς μάρμαρον καὶ πηλόν. Ἄν καὶ ἡ ἐργασία εἶναι ἀμελὴς δὲν εἶναι χειρωνακτική· αἱ πτυχαὶ τοῦ χιτῶνος εἰς τὸ στήθος καὶ τοῦ ἱματίου ἔχουν κάποιαν ἀπαλότητα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον μὲ τὰ λοιπὰ εὐρήματα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Αἰγυπτίων· δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ ἀσιατικῆς καταγωγῆς θεὰ θὰ ἱκανοποιεῖ καὶ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ τοῦ Ἀσιάτου ἢ Αἰγυπτίου μισθοφόρου². Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν γνωστῶν ἀντιγράφων περισσότερον πλησιάζει ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν πυχῶν, τὰ ἀντικείμενα καὶ τὸν τρόπον πού τὰ κρατεῖ διὰ τῶν χειρῶν καὶ τὴν θέσιν τοῦ λέοντος, εἰς ἀγαλμάτιον καὶ ἀνάγλυφα ἐντὸς ναΐσκου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου³. Ἐπίσης μὲ μικρὰν παραλλαγὴν εἰς τὴν στάσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ λέοντος τὸ ἀγαλμάτιον παρουσιάζει με-



Εἰκ. 11. Πιεστήριον (ληνὸς) ἐξ Ἡλιουπόλεως.



Εἰκ. 12. Εἰργασμένος λίθος ἐξ Ἡλιουπόλεως.

γίστην ὁμοιότητα πρὸς τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Würzburg ἔχον τὰς αὐτὰς ἀκριβῶς διαστάσεις καὶ ἀναλογίας καὶ ἐνδεχομένως τὸ σχῆμα τοῦ θρόνου⁴. Κατὰ τὸν LANGLOTZ (ἔ. ἀ.) ὅλα τὰ παρομοίου τύπου ἀντίγραφα ἀναφέρονται εἰς κοινὸν πρότυπον ἔργον ἀγνώστου καλλιτέχνου τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος, διαμορφωθὲν κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς⁵.

2) Πιεστήριον (ληνὸς) διὰ τὴν ἐκθλιψιν ἐλαίου ἢ οἴνου· διάμ. 0.80 μ. πάχος τῆς ἐκ μαρμάρου πλακὸς 0.15 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔχει ἐγχαράξεις μὲ κατεῦθυνσιν πρὸς τὸ στόμιον διὰ τὴν ἐκροὴν τοῦ ὑγροῦ⁶ (εἰκ. 11).

3) Λίθος ἢ μάρμαρον εἰς σχῆμα κολούρου πυραμίδος μὲ ὀπὴν διαμπερῇ εἰς τὸ ἄνω μέρος· ὕψος 0.50, πλευρὰ τῆς τετραγώνου βάσεως 0.34 μ. Χρῆσις ἀνεξακριβώτος⁷ (εἰκ. 12).

1 Ε. LANGLOTZ, Phidias Probleme, σ. 65 κ.έ.

2 «μισθοφορικόν» κατὰ τὸν Β' π.Χ. αἰῶνα ἦτο μία ἀπὸ τὰς τρεῖς τάξεις εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἀλεξανδρείας. (ΠΟΛΥΒΙΟΣ, XXXIV 14). βλ. Μ. LAUNÉY, ἔ. ἀ. σ. 998.

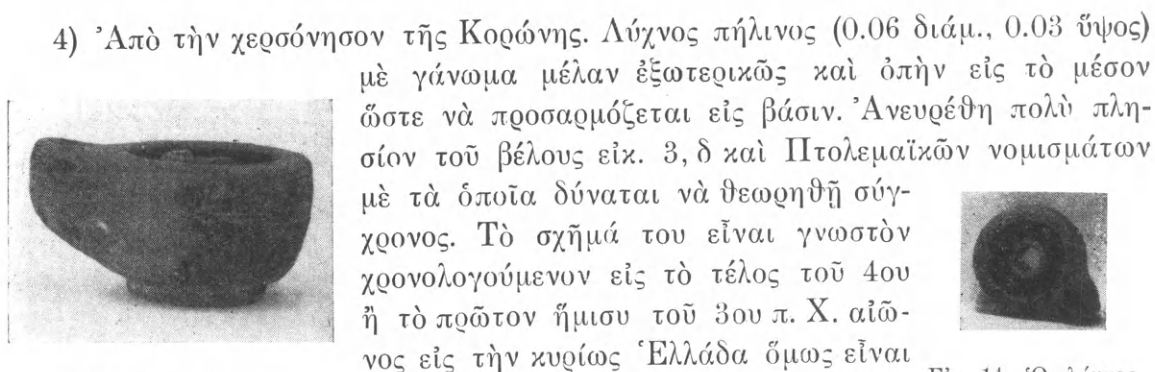
3 ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἑθν. Μουσεῖον ἀρ. 1881, 1549, 1547, 1548, 1551, 1556, 1557 κ.ά. Πβλ. καὶ Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΝ, ΑΔ 1915, σ. 131 κ.έ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΝ, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων, 1960, σ. 37.

4 V. SALIS, ἔ. ἀ. εἰκ. 8. Πβλ. καὶ εἰκ. 5.

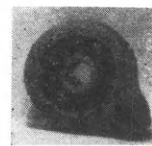
5 LANGLOTZ, ἔ. ἀ. σ. 66.

6 Πβλ. DAREMBERG-SAGLIO εἰς λ. *torcular* (Ληνὸς τριπτήρ, πιεστήρ). Hesperia 1956, σ. 260-1. CH. SINGER-E. HOLMYARD-R. HALL-TREVOR WILLIAMS, A History of Technology, 1956, σ. 112 κ. έ. D. ROBINSON, Olynthus VIII, 339 κ.έ. εἰκ. 36.

7 Ὅμοιον σχῆμα ἔχουν ἄγκυραι εὐρισκόμεναι εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ Ναυτικὸν Μουσεῖον Πειραιῶς (πβλ. καὶ BCH 1953, σ. 154 ἀγκύρας ἀπὸ ναυάγια) Ὅμοιαι ἀνευρέ-



Εικ. 13. Λύχνος
ἐκ τῆς χερσονήσου τῆς Κορώνης.

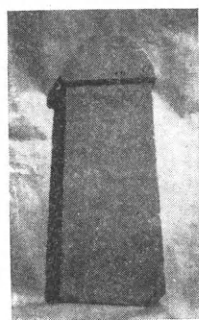


Εικ. 14. Ὁ λύχνος
ἐκ τῶν ἀνω.

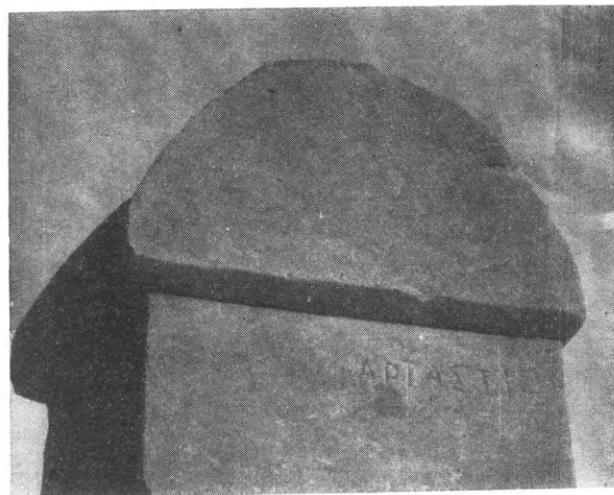
4) Ἀπὸ τὴν χερσόνησον τῆς Κορώνης. Λύχνος πήλινος (0.06 διάμ., 0.03 ὕψος) μὲ γάνωμα μέλαν ἐξωτερικῶς καὶ ὀπὴν εἰς τὸ μέσον ὥστε νὰ προσαρμόζεται εἰς βάσιν. Ἀνευρέθη πολὺ πλῆθον τοῦ βέλους εἰκ. 3, δ καὶ Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων μὲ τὰ ὁποῖα δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονος. Τὸ σχῆμά του εἶναι γνωστὸν χρονολογούμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὅμως εἶναι ὀλιγώτερον σύνθητες¹ (εἰκ. 13, 14).

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ μαρμάρου (ὕψος 0.71 πλάτος 0.24 μ. πάχος 0.11 μ.) εὐρεθεῖσα εἰς Ἡλιούπολιν (πβλ. ὑπ. 3, σ. 334) φέρουσα χαραγμένον ἀσυμμέτρως πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ἐπιφανείας τὸ ὄνομα ΑΡΤΑΣΤΙΣ (εἰκ. 15, 16). Τὸ γνωστὸν σχῆμα τῆς στήλης εἶναι ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα, ἡ ἐπιγραφή



Εικ. 15. Ἐπιτύμβιος
στήλη ἐξ Ἡλιουπόλεως.



Εικ. 16. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς στήλης εἰκ. 15.

χωρὶς τὸ ἐθνικὸν εἶναι χαραγμένη μὲ μεγίστην προχειρότητα· δύναται ὅμως ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ α' ἡμῶν τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐπομένως ὁ μὴ Ἑλλήν (Πέρσης;) μὲ τὸ ἄγνωστον, ὅσον κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ, ὄνομα εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρξε μισθοφόρος τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατεύματος (πβλ. τὸ συγγενὲς ὄνομα «ΑΡΤΑΣ ΣΙΔΩΝΙΟΣ», SEG II ἀρ. 845. Syria IV 1923, 281).

ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

Ἡ Χερσόνησος τῆς Κορώνης (εἰκ. ἀρ. 1) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου δήμου τῶν Πρασιέων προστατεύουσα καὶ καθιστῶσα ἀσφαλῆ τὸν λιμένα τοῦ Πόρτο

θησαν καὶ εἰς τοὺς Τράχωνες τῆς Ἀττικῆς ἐρμηνευόμεναι ὑπὸ τοῦ κ. Ι. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ ὡς βάρη, ὅμοια τῶν ὁποίων εἶχεν ἴδει χρησιμοποιούμενα εἰς Κεφαλληνίαν.

¹ Πβλ. DAREMBERG - SAGLIO λ. *Lanterna*. Συχνότερα ἀπαντοῦν ὅμοιοι εἰς Πριήνην (ΖΑΗΝ, σ. 499 κ.ε.), Μίλητον καὶ εἶναι συνηθέστατοι εἰς τὴν Αἴγυπτον (κατὰ

πληροφορίαν τοῦ κ. Α. ΜΠΕΝΑΚΗ). Πβλ. ὁμοίους καὶ ἀπὸ Ὀλυνθον (D. ROBINSON, Olynthus XV, πίν. 156), Δήλον (DEONNA, BCH 1908, σ. 141 εἰκ. 3) ἀπὸ τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν (H. THOMPSON, Hesperia 1933, σ. 198 εἰκ. 14 καὶ 1934, σ. 366 C58, 412 E87 καὶ 387. HOWLAND, Greek Lamps IV, πίν. 40, 392 καὶ πίν. 14).

Ράφτη ἦτο ἤδη γνωστὸν ὅτι εἶχεν εἰς μεγάλην ἔκτασιν λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀκροπόλεως καὶ τείχους προστατεύοντος αὐτὴν κατὰ ἐπιθέσεων ἀπὸ ξηρᾶς, ὅπως εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ὁ LOLLING (AM 1879, 351 κ.έ.), ὁ ὁποῖος ὀρθῶς εἶχε καθορίσει τὴν ἐποχὴν ὡς ἀρχαίαν μὲν ἀλλ' ἀβεβαίαν. Ἐπίσης εἰς τὸ ἄρθρον *Prasiae* (RE XXII, σ. 1696) χαρακτηρίζονται τὰ ὄχυρά καὶ τὰ λείψανα τῶν οἰκημάτων ὡς ἀρχαῖα, ἀλλ' ἀνεξακριβώτου χρονολογίας. Ἦδη ὅμως κατὰ τὸ 1955 ἡ ἀνεύρεσις ἐπὶ τῆς χερσονήσου νομισμάτων τοῦ Πτολεμαίου Α' καὶ Πτολεμαίου Β' δὲν εἶχεν ἀφήσει καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ στρατοπέδου τῆς ἐποχῆς τοῦ Χερμωνίδειου πολέμου, αἱ γενόμεναι δὲ ἐσχάτως ἀνασκαφαὶ¹ ἀπεκάλυψαν πληρέστερον τὰ τείχη, τὴν ἀκρόπολιν καὶ συγκροτήματα οἰκιῶν.

Ἡ χερσονήσος, ἡ σχηματίζουσα τὸν ἀσφαλῆ ὄρμον τῆς Βουλιαγμένης πέραν τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ «Λαιμοῦ», ἔνθα καὶ ἀπεκαλύφθη ὁ ναὸς τοῦ Ζωστήρος Ἀπόλλωνος, εἶναι ὁ Ζωστήρ² τῶν ἀρχαίων. Ὁ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ³ εἰς τὴν σχετικὴν δημοσίευσιν (ΑΔ 1927-8, σ. 40) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ζωστήρος ὡς σπουδαιοτάτου σημείου διὰ τὴν ἄμυναν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀποτροπὴν ἐχθρικῶν ἀποβάσεων, ἀλλὰ πρῶτην φορὰν κατὰ τὸ 1958 καὶ 1959 ἔγιναν ἔρευναι ἐπὶ τῆς χερσονήσου ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ Ε. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ⁴. Κατὰ τὰς ἐρεῦνας ταύτας ἐπὶ τῆς χερσονήσου πέραν τοῦ Λαιμοῦ παρατηρήθησαν πλὴν τῶν ὀψιανῶν ὄστρακα ἀγγείων ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἐρείπια «κλασσικῶν κυρίως χρόνων», κατὰ σχετικὴν ἔκθεσίν του (10-12-58). Ἐπίσης διεπιστώθησαν «οἰκίαι, ὄστρακα προϊστορικὰ⁵

¹ Ἡ διάφορος γνώμη τοῦ κ. Ε. VANDERPOOL, σχετικῶς δὲν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνωτέρω μελέτης. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τὰς ὁποίας διενήργησεν οὗτος ἐσχάτως ἐπὶ τῆς χερσονήσου μετὰ τῶν κ. J. MAC CREDIE καὶ Α. STEINBERG ἀπεκαλύφθησαν πληρέστερον αἱ ἀρχαῖαι ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ τείχη. Ἀπεδόθησαν ὅμως κατὰ τὴν ἀνακοίνωσίν του εἰς τὴν ἐφημερίδα «Βῆμα» τῆς 7ης Αὐγούστου 1960 εἰς πρόχειρον ἐγκατάστασιν Αἰγυπτίων πρὸς διασφάλισιν τῆς μεταφορᾶς τοῦ σίτου, τὸν ὁποῖον οἱ βασιλεῖς Σπάρτακος καὶ Αὐδολέων ἀπέστειλαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ὅταν ὑπὸ τὸν Ὀλυμπιόδωρον ἐξεδιώχθησαν οἱ Μακεδόνες ἐκ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (288 - 285 κατὰ FERGUSON, ἔ.ἀ. σ. 145, ἡ 283 κατὰ DINSMOOR, *Hesperia*, 1954, σ. 314).

Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ὅμως ταύτας ἀνευρέθησαν πλὴν ἄλλων καὶ νομίσματα παραδοθέντα εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα ἦσαν ἀσφαλῶς τοῦ Πτολεμαίου Β', ἀπολύτως ὅμοια πρὸς τὰ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1955 καὶ ἐντεῦθεν ἀποκτηθέντα ὑπὸ τοῦ Μουσείου καὶ προερχόμενα ἐκ τῆς αὐτῆς χερσονήσου.

Καθὼς δὲ ἀνεκοινώθη ἀμέσως τότε εἰς τὸν κ. Vanderpool τὰ ἐπὶ τῆς χερσονήσου Κορώνης νομίσματα καὶ λοιπὰ εὐρήματα σύγχρονα καὶ ὅμοια μὲ τὰ ἐκ τῆς χερσονήσου Μ. Καβουρίου καὶ ἐκ τῆς Ἡλιουπόλεως πρέπει νὰ ἀποδοθῶν χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τὸν Χερμωνίδειον πόλεμον συγχρόνως δὲ τοῦ ἔγινε γνωστὸν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς παρουσίας μελέτης — ἡ ὁποία ἦτο ἤδη τότε ἐτοιμὴ πρὸς δημοσίευσιν — καὶ πᾶν σχετικὸν μὲ αὐτήν.

² Πβλ. ΣΤΕΦ. ΒΥΖ εἰς λ. Ζωστήρ τῆς Ἀττικῆς ἰσθμὸς...

³ Ἡ περιοχὴ ἀνήκεν εἰς τὸν δῆμον τῶν Ἀλιμουσίων. ΣΤΡΑΒΩΝ VIII, 398: εἶθ' Ἀλιμούσιοι, Αἰζωνεῖς Ἀλαιεῖς οἱ Αἰζωνικοί... Τὸν ἐπὶ τοῦ «Λαιμοῦ» ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Ζωστήρος ἀνέσκαψεν ὁ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ κατὰ τὸ 1926 (πβλ. ΑΔ 1927-8, σ. 9 κ.έ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία) ὀλίγον δὲ πρὸς Β. τοῦ Λαιμοῦ ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς κλιτύος τοῦ λόφου, ὁ Φ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ἀνέσκαψεν ἐρείπια οἰκιῶν καὶ ἡμιχυρώσεις (ΑΕ 1938, σ. 1 κ.έ.) κλασσικῶν χρόνων. Ταῦτα ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῶν ἄσχετα πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς χερσονήσου κτίσματα ἔχοντα διάφορον τειχοποιάν. Τὸ μετὰξὺ τῶν ἄλλων νομισμάτων χρονολογηθέντων ὑπὸ τοῦ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ εἰς τὸν Δ' καὶ Γ' π. Χ. αἱ ἀνευρεθεῖς ἐν Πτολεμαϊκὸν δὲν καθορίζεται ἀκριβῶς. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (I 31, 1) ἀναφέρει μὲν ἐν Ζωστήρι δὲ ἐπὶ θαλάσσης βωμὸς (κατὰ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ διορθωτέον ναός, ἔ. ἀ. σ. 13) Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Ἀητοῦς, οὐδὲν ὅμως περὶ τῆς παρακειμένης χερσονήσου. Ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Ζωστήρ ἀναφέρεται πύργος ὑπὸ τοῦ J. YOUNG (*Hesperia* 1956, σ. 144).

⁴ Πβλ. τὸ ἐκτενὲς ἄρθρον τοῦ ΜΙΑΤ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ εἰς τὸ «Συμπλήρωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» τοῦ Πυρσοῦ 1959 *Βουλιαγμένη*, ὅπου καὶ σχετικαὶ εἰκόνες καὶ σχεδιογράφημα τοῦ φρουρίου ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Πέσκε, ἔ. ἀ. σ. 131.

⁵ Πβλ. ἄρθρον *Βουλιαγμένη*. Ἐπίσης προϊστορικὰ ὄστρακα εἶχε συλλέξει ὁ ἐπιμελητὴς Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ.

καὶ λείψανα ἀρχαίου προχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου λοφίσκου καὶ νοτιώτερον εἰς τὸ μέσον τῆς τριγωνοειδοῦς περιοχῆς τῆς χερσονήσου». Ἐνδιαφέρον ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐπὶ τοῦ πρώτου λοφίσκου ἀποκαλυφθὲν φρούριον¹ μὲ ὄχυρωματικούς πύργους. Ἡ ἀρχὴ τῶν τειχῶν ἐπὶ τοῦ λοφίσκου τοῦ φρουρίου διακρίνεται ἀπὸ τὸν κρημνὸν τῆς νοτιοανατολικῆς παραλίας, τμῆμα δὲ αὐτῶν συνεχιζόμενον πρὸς δυσμὰς ἐπιτρέπει τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ἔφθανε μέχρι τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ λόφου, ἀποκλειομένης οὕτω τῆς χερσονήσου ἀπὸ τῆς ἐντεῦθεν τοῦ Λαιμοῦ ξηρᾶς.

Ὁ ἀνασκαφεὶς τοῖχος τοῦ φρουρίου ὁρατὸς καὶ σήμερον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας πλάτους 2 μ. περίπου ἐκτισμένος μὲ ἀνομοίου μεγέθους ἀκατεργάστους λίθους, ἀπε-



Εἰκ. 17. Μικρὸ Καβούρι. Γωνία τοῦ τείχους.

σπασμένους ἀπὸ τὴν Χερσόνησον, χωρὶς συνδετικὴν ὕλην, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «ξερολιθιά» προχείρου καὶ ἐσπευσμένης κατασκευῆς (πρβλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ὑλικά Δομῆς, εἰκ. 224 σ. 243 κέ.)

Εἰς τὴν ἐκδοχὴν δὲ ὅτι πιθανώτερον δὲν πρόκειται περὶ προϊστορικοῦ φρουρίου, συνηγορεῖ ἡ παρουσία λίθου εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο πύρ-

γων, τοῦ πρὸς Δ. (ἐχόντων διαστάσεις 7×7 μ. περίπου), μὲ τὴν ἐπιφάνειαν ἐργασμένην διὰ βελονίου² (πρβλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ. ἀ. σ. 256), καθὼς διακρίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 17, ὁ ὁποῖος πιθανὸν ἐλήφθη ἀπὸ ἄλλου ἐπιμελελημένης κατασκευῆς οἰκοδομήματος. Ἄν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀνευρίσκονται ὄστρακα ἐλληνιστικὰ συλλεγέντα προχείρως ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἀνήκοντα εἰς θραύσματα καὶ λαβὰς, τοιχώματα, τεμάχια ἀπὸ στόμια ἀμφορέων, βάσιν μικροῦ ἀμφορέως (βλ. πίνακα III, 35 ἀπὸ πηλοῦ ὁμοίου πρὸς τὸν πηλὸν τῶν ἀμφορέων τῶν παρουσιαζομένων ὀλίγον νοτιώτερον καὶ τεμάχια κεράμων στρωτήρων, τὸ βέλος (εἰκ. 3, δ) καί, ὅπερ σημαντικώτερον, ὅτι κάτω καὶ ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου (εἰκ. 2), ἀνευρέθησαν τὰ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα μετὰ μεγάλης πιθανότητος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ τὸ φρούριον ὡς σύγχρονον πρὸς τὰ ἄλλα εὐρήματα, ὀφειλόμενον εἰς πρόχειρον κατασκευὴν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λόφου³ καὶ κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀνεύ-

¹ Πρβλ. εἰκόνα εἰς ἄρθρον ΜΙΑΤ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ ἔ.ἀ. σ. 132.

² Καθὼς παρατήρησεν ὁ ἀρχαιολόγος Σ. Π. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ. Ἡ σύγκρισις μὲ τὸ τεῖχος καὶ τὰ κτίσματα τῆς χερσονήσου τῆς Κορώνης καθὼς καὶ μὲ τὰ ἀνεξερευνήτα—πρὸς τὸ παρὸν—θεμέλια τῶν κτισμάτων τῆς Ἡλιουπόλεως, θὰ εἶναι ἡ τελειωτικὴ καὶ βεβαία ἀπόδειξις τῶν ἀνωτέρω ὑποθέσεων, ἀφοῦ τὰ ὄστρακα εἶναι ἐλληνιστικά, οἱ

πύργοι εἶναι πρὸς τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς, ὅπως καὶ εἰς τὸ Πόρτο Ράφτη, καὶ ὁ ἀνυδρὸς λόφος δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἀρχαίου δήμου.

³ Ὅπως τοῦ Ἀγ. Κοσμᾶ. ΑΕ 1952, 117 κ.έ., καὶ εἰς τὸ Ἀσκηταριὸ τῆς Ραφῆνας, ὅπου καὶ ὄχυρωματικὸς περίβολος, ΠΑΕ 1952, σ. 129, 140 καὶ 1954, σ. 106, 1955, σ. 109, Βραυρώνα, αὐτ. σ. 119 καὶ 1895, σ. 197, Κερατσίνιον, ΑΕ 1933, σ. 67 κέ.

ρεσιν ὀψιανῶν καὶ προϊστορικῶν ὀστράκων¹ ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρως.

Καὶ τὰ ἄλλα ὅμως τυχαῖα εὐρήματα, τὰ ἀνευρεθέντα κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς ὁδοῦ κατὰ μῆκος τῆς χερσονήσου καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἐπιτρέπουν τὴν σύνδεσιν τῶν ἐπὶ τῆς χερσονήσου ἐγκαταστάσεων (ἢ τοῦλάχιστον μέρους αὐτῶν) μὲ τὴν δρεῖσιν τοῦ Πατρόκλου. Ἡ θέσις πάντως προσφέρεται ἄριστα καὶ ὥς ἀσφαλῆς λιμὴν καὶ ὥς δυναμένη νὰ προστατεύσῃ μικροῦ ἀριθμοῦ στρατεύματα κατὰ ἐπιθέσεων ἀπὸ τῆς ξηρᾶς, παρουσιάζουσα οὕτω μεγίστας ἀναλογίας πρὸς τὴν χερσόνησον τῆς Κορώνης².

Εἰς ἀπόστασιν 200 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ Λαιμοῦ καὶ εἰς τὴν τομὴν τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνευρέθησαν τὰ 4 χαλκᾶ νομίσματα Πτολεμαίου Β' εἰς μικρὸν βάθος καὶ πολὺ πλησίον ἀλλήλων· νοτιώτερον δὲ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τῆς ἀκτῆς ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ ἀνευρέθησαν τὰ ὑπ' ἀρ. 5-7 ὅμοια (βλ. ἀν. σ. 327-8)· εἰς βάθος δὲ περίπου 0.30-0.50 μ. ἀνευρίσκονται θαύσματα ἀπὸ δεκάδας ἀμφορέων³ ὅπως ἐπίσης εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς κλιτύος τοῦ λόφου μέχρι τῆς πρὸς Β. ἀκτῆς (βλ. εἰκ. 2).

Ἡ μὴ ἀνεύρεσις μέχρι τοῦδε ὑπολειμμάτων ὀχυρώσεως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡλιουπόλεως, ὅπου τὰ ἀνωτέρω εὐρήματα, δημιουργεῖ βεβαίως ὥρισμένης ἀπορίας· δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλεφθῇ τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ E. DODWELL (A Classical and Topographical Tour through Greece I, 1819, σ. 482), ὅτι εἰς τὴν θέσιν «Καρά», ὀνομασίαν διασωζομένην μέχρι σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡλιουπόλεως, παρατηρήθησαν ἐκτὸς ἀπὸ λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων καὶ ὑπολείμματα ἀρχαίων τειχῶν. Ἰχνη τούτων δὲν κατορθώθη νὰ διαπιστωθοῦν⁴, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐνῶ συγκροτήματα ἀπὸ θεμέλια ἀρχαίων οἰκημάτων εἶναι καὶ σήμερον ὁρατὰ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὑποτιθεμένου στρατοπέδου. Εἶναι δύσκολον ἐπομένως νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ πιθανότητος ὅτι ὑπῆρξε τεῖχος ὀλοκληρούμενον εἰς ἐνιαῖον ὀχυρόν. Τὸ μόνον πιθανόν, ἐὰν διεπιστοῦντο πράγματι ἱχνη ἀρχαίου τείχους, θὰ ἦτο, ὅτι τοῦτο ὑπεστήριζεν ἀπὸ τὴν εὐπρόσβλητον πλευρὰν στρατόπεδον,

¹ Πβλ. ἐνταῦθα εἰκ. 1.

² Ἵσως ἀποδειχθῇ, ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῶν Πτολεμαϊκῶν στρατευμάτων μερικὰ ἀπὸ τὰ ναυάγια μὲ ἀμφορεῖς περὶ τὴν χερσόνησον Μικρὸ Καβοῦρι πλησιέστερα τῆς Α. ἀκτῆς καὶ παρὰ τὸ ἀκρωτήριο ἢ τὰ παρὰ τὴν Βούλαν τῆς Ἀττικῆς (ὑπὸ ἔρευναν τελευταίως) ἢ ἄλλα ἄγνωστα εἰσέτι εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Μεσογείου.

³ MILCHNÖFER, Text zu CURTIUS-KAUPERT, Karten von Attika II, σ. 27 κέ. Ἀπὸ τὰ σημειούμενα εἰς τὸν χάρτην τοῦτον ἀρχαῖα λείψανα (πβλ. καὶ DODWELL, ἔ.ἀ.) ἐμφανῆ εἶναι καὶ σήμερον ἀρχετὰ παρὰ τὸν σημερινὸν ναῖσκον τοῦ Ἀγ. Νικολάου (μεγάλοι πώρινοι δόμοι, θραύσματα ἀγγείων, ἐπιτύμβιος μεγάλη μαρμαρίνη λήκυθος, ἐπιγραφαι(;)—κατὰ ἀνεξακριβώτους πληροφορίας—. Πάντα ταῦτα εἶναι σαφῆς ἔνδειξις ὑπάρξεως ἀρχαίου δήμου, μὴ ἐξακριβωθέντος (Ἀγκυλὴ ;) (πβλ. AM XVII, 389 κ. ἔ. πίν. XII, XVIII, 278 κέ.

RE Ἀῆμοι σ. 30-31, αὐτ. Attika σ. 2195 κ. ἔ. W. JUDEICH, Topographie von Athen, σ. 170) συνεχισθέντος μάλιστα καὶ μεταγενεστέρως, πάντως μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος (καθὼς ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἀνευρισκόμενα νομίσματα) κειμένου ὅμως περὶ τὰ δύο περίπου χιλιόμετρα νοτιώτερον τοῦ ὑποτιθεμένου στρατοπέδου. Ἐνδεχομένως καὶ ναὸς ἀρχαῖος δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ ναῖσκου, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι τὰ διακρινόμενα θεμέλια δύο τοίχων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τμήμα ἐπιστυλίου μὲ διακόσμησιν τροχῶν περιβαλλόντων ροδακοειδεῖς σταυροὺς τμήματα κίονος καὶ κιονίσκων, τμήμα ἐπικράνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφος σταυρὸς ἐντὸς κύκλου κ.ἀ.) ἀνήκουν εἰς ἄγνωστον παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

⁴ Ἐρευνα συστηματικὴ θὰ ἐξηκρίβωνε τὰ ἀνωτέρω πιστοποιούμενα μόνον διὰ τῶν νομισμάτων καὶ λοιπῶν τυχαίων εὐρημάτων

προφυλασσόμενον κατὰ τὰ λοιπὰ ἀπὸ τὰς ἀποτόμους κλιτῦς τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ ἴσως ἀπὸ τοὺς περιρρέοντας τὴν περιοχὴν χειμάρρους ἀπὸ ΒΔ. καὶ Ν. (βλ. ἀν. σ. 322 ὑπ. 1).

Ἐὰν διαπιστωθῇ ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ὄχυρόν τι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡλιουπόλεως εἶναι λογικὸν νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν παρουσίαν Πτολεμαϊκῶν στρατευμάτων, τεκμηριουμένην ἰσχυρῶς ἀπὸ τὰ διάφορα εὐρήματα. Ἡ ἔλλειψις δὲ συστηματικοῦ ὄχυροῦ θὰ ἐδικαιολόγῃ καὶ τὴν ἐν σπουδῇ ἐγκατάλειψιν τοῦ στρατοπέδου, ὅταν κατὰ τὸ ἐπόμενον τῆς ἐκεχειρίας θέρος ἐνέσκηψεν αἰφνιδίως ὁ Ἀντίγονος.

Τελευταίως δὲ προσετέθη καὶ νέον στοιχεῖον¹ λίαν σημαντικὸν διὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Πατρόκλου νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἀθηναίους ἐξ ἐπιγραφῆς προερχομένης ἐκ Ραμνοῦντος.

Ἡ χρονολόγησις τῆς πρέπει νὰ θεωρῇται ἀπολύτως ἐξηκριβωμένη, διότι διακρίνεται σαφῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος «ΠΕΙΘ[Ι]ΔΗΜΟΥ»², ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἤρχισεν ὁ Χερμωνίδειος πόλεμος, τοῦ ΛΥΣΙΘΕΙΔΟΥ καὶ τοῦ ΠΑΤΡΟΚΛΟΥ.

Εἰς ταύτην γίνεται λόγος περὶ διασώσεως τοῦ «φρουρίου» τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὴν διάρκειαν «πολέμου» περὶ «στρατηγοῦ ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν» περὶ φροντίδος διὰ προμήθειαν τροφῶν καὶ ἐν γένει περὶ φροντίδος δι' ἄμυναν ὥργανωμένην καί, τὸ σημαντικώτερον, γίνεται λόγος περὶ κατασκευῆς ἐκτάκτως ἔργων διὰ τὴν στέγασιν τῶν πρὸς βοήθειαν ἀποσταλέντων στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου³, βεβαιουμένου τοιοῦτοτρόπως ὅτι ὁ Ραμνοῦς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου δὲν ἦτο ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας⁴.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰ ἐκ τῶν εὐρημάτων τῆς Ἡλιουπόλεως οἰκιακῆς χρήσεως θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὅτι προήρχοντο καὶ ἀπὸ ἀρχαίων δήμων. Τὰ διακρινόμενα ὁμῶς θεμέλια οἰκημάτων — κατὰ συγκροτήματα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ — εἶναι, καθ' ὅσον κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἀπὸ τὰς μαρτυρίας τῶν σημερινῶν κατοίκων, προχείρου κατασκευῆς καὶ ἄνευ συνδετικῆς ὕλης· οὐδὲν δὲ δεῖγμα κτηρίου ἐπιμεμελημένης κατασκευῆς διεπιστώθη μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἔνδειξιν, ὅτι θὰ πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀσημάντου ἀρχαίου οἰκισμοῦ εἰς τὴν ἄγονον αὐτὴν περιοχὴν (πρὸ ἢ μετὰ τὴν διέλευσιν Πτολεμαϊκῶν στρατευμάτων), ἀλλὰ δυναμένου νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἀπὸ τὸ ἐν χρήσει καὶ σήμερον ὑπάρχον φρέαρ εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ Ὑμηττοῦ. Ἐφ' ὅσον συνεπῶς δὲν θεωρεῖται πιθανὴ ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην σημαντικοῦ ἀρχαίου δήμου, τὰ εἰς τὴν περιοχὴν εὐρεθέντα νομίσματα τῶν Πτολεμαίων ἐγκατεσπαρμένα ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν εἰς μικρὸν βάθος, ἀλλὰ περιορισμένα⁵

¹ Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ διευθυντοῦ ἀρχαιοτήτων
I. KONTH ἀνευρέθη αὕτη ἐσχάτως εἰς Ραμνοῦντα.

² Βλ. σ. 331 ὑπ. 2 καὶ 3.

³ Παρασκεύασε δὲ καὶ τοῖς παρὰ Πατρόκλου παραγε-
νομένοις στρατιώταις ἐπὶ τὴν βοήθειαν καὶ στέγας ὅπως

ἔχωσιν ἱκανάς...

⁴ Πβλ. ROUILLOUX, Rhamnonte, 85 κέ., 118.

⁵ Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων (βλ. ἀνωτέρω σ. 330
ὑπ. 6 καὶ 8).



Θραύσματα αγγείων ἐξ Ἡλιουπόλεως, χερσονήσου Κορώνης καὶ χερσονήσου Μ. Καβοῦρι.

τοπικῶς καὶ χρονικῶς, δὲν δύνανται νὰ δικαιολογηθοῦν ὡς περιουσία ἐπανακάμψαντος τυχὸν μισθοφόρου ἢ τοπικὴ χρηματικὴ ἐνίσχυσις τοῦ Πτολεμαίου διὰ πολιτικούς λόγους ἢ Πτολεμαϊκὴ ἀποικία¹ καὶ μετὰ πολλῆς πιθανότητος δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι προέρχονται ἀπὸ Πτολεμαϊκὸν ἐν τῇ περιοχῇ στρατόπεδον βραχείας διαρκείας, ὅταν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀφθονία τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἀνευρεθέντων βελῶν καὶ βλημάτων σφενδόνης.

Ἡ ἐπικρατοῦσα μέχρι τοῦδε εἰς γενικὰς γραμμὰς γνώμη περὶ τῆς βοήθειας τοῦ Πατρόκλου πρὸς τὴν πολιορκουμένην πόλιν τῶν Ἀθηναίων ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὰς πενιχρὰς μαρτυρίας τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ· κατ' αὐτὰς ὁ Πάτροκλος παρώτρυνε μὲν τὸν ἕτερον σύμμαχον τῶν Ἀθηναίων τὸν βασιλέα τῆς Σπάρτης Ἀρέα εἰς δρᾶσιν καὶ ὑπεσχέθη βοήθειαν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ ἀρχίσουν πρῶτοι οἱ Σπαρτιάται².

Καὶ μαρτυρεῖται μὲν ὅτι οὗτοι ἐπεχείρησαν νὰ διαβοῦν τὸν Ἰσθμόν³, ἀλλ' ὁ Πάτροκλος μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι αὐτὸς εἶχε μόνον Αἰγυπτίους καὶ ναύτας ἐκάθητο⁴ ἀδρανῶν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὀχυρωθεῖσαν νῆσον παρὰ τὸ Σούνιον, τὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀποκληθεῖσαν «τοῦ Πατρόκλου»⁵.

Διὰ τοῦτο πολλαὶ ἀπορίαι ἐγενήθησαν διὰ τὴν μὴ ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν τῶν Αἰγυπτίων πρὸς τὴν πολιορκουμένην καὶ ἐπὶ μακρὸν ἀντισχοῦσαν πόλιν τῶν Ἀθηναίων⁶. Οὕτω ὁ TARN ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Αἰγυπτιακὸς στόλος εἶχε πληρώματα μόνον ἰθαγενεῖς καὶ ναυτικούς⁷ ἀλλὰ παρὰ τὸν πλοῦτον τῆς χώρας ὅχι Ἑλλήνας μισθοφόρους, ὅπως θὰ ἦτο ἀπαραίτητον διὰ σοβαρὸν ἀγῶνα. Ἀργότερον ὑποβάλλει ἤδη τὴν ιδέαν, ὅτι ὁ Πάτροκλος δυνατὸν νὰ ἔλαβε μεγαλύτερον μέρος εἰς τὸν πόλεμον ἀπὸ ὅσον γνωρίζομεν⁸. Εἶχε θεωρήσει ὅμως ἐκπληκτικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν πῶς ὁ Πάτροκλος δὲν ἠδυνήθη μὲ τὴν ἀναμφισβήτητον ὑπεροχὴν εἰς τὴν θάλασσαν νὰ παράσχωι μίαν ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀρέως, ὁ ὁποῖος τὸ πρῶτον ἤδη ἔτος τοῦ πολέμου εἶχε φθάσει εἰς τὸν Ἰσθμόν τῆς Κορίνθου, εἴτε εἰς τὸν Σαρωνικὸν εἴτε εἰς τὸν Κορινθιακόν, καὶ νὰ πλευρίσῃ τὸν Κράτερον.

Ὁ P. ROUSSEL φρονεῖ, ὅτι ἡ πόλις ἀντέσχε, διότι ἠδυνήθη ὁ Πάτροκλος κατὰ

1 Πτολεμαϊκαὶ ἀποικίαι μεταγενέστεραι εἰς τὴν παρῶν ὁμοῦς Ἐρέτριαν, ὅπως εἰς Πειραιᾶ, Δῆλον καὶ Παγασάς (πβλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΝ, ἔ. ἀ. σ. 184).

2 Προέτρεπε Λακεδαιμονίους καὶ Ἀρέα ἀρχεῖν πρὸς Ἀντίγονον μάχης, ἐκείνων δὲ ἀρξάντων, οὕτω καὶ αὐτὸς κατὰ νότον τοῖς Μακεδόσιν ἐφασκεν ἐπικείσεσθαι πρότερον δὲ οὐκ εἰκὸς εἶναι σφᾶς Αἰγυπτίους τε ὄντας καὶ ναύτας Μακεδόσιν ἐπιέναι πεζῇ... ΠΑΥΣ. III 6, 4-5.

3 Ἀρέως δὲ ἐν Σπάρτῃ βασιλεύοντος Ἀντίγονος ὁ Δημητρίου πεζῶ τε καὶ ναυσὶν ἐπὶ Ἀθήνας στρατεύει. τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἀμυνοῦντες ἀφίκοντο μὲν ὁ Αἰγυπτίων ὁμοῦ Πατρόκλῳ στόλος, ἐξίσαι δὲ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι πανδημεῖ, τὸν βασιλέα ἡγεῖσθαι σφισιν Ἀρέα ἐπιτάξαντες. περικαθημένου δὲ Ἀντιγόνο... καὶ τῆς ἐσόδου τῆς ἐς τὴν πόλιν τὰ Ἀθηναίων συμμαχικὰ εἴργοντος... Λακεδαιμόνιοι μὲν δὲ παρακινδυνεύειν ὤρμητο... Ἀρεὺς δέ, ὡς σφισι

τὰ ἐπιτήδεια ἐξανήλωτο, ἀπῆγεν ὁπίσω τὴν στρατιάν..... τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἀντισχοῦσιν ἐπὶ μακρότατον ἐποιήσατο Ἀντίγονος εἰρήνην... ΠΑΥΣ. III 6, 4-6. Ὁμοίως Φύλαρχος παρ' ΑΘΗΝΑΙΩΝ VIII 334 A. FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 179. ΠΑΥΣ. ἔ. ἀ. JUSTIN. XXVI 7. ΠΛΟΥΤ. Ἀγίς 3. ΔΙΟΔ. XX 29, 1.

4 Ὅπως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 7, 3.

5 ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ εἰς λ. ΣΤΡΑΒΩΝ VIII 398. Σήμερον «Γαῖδουρονῆσι». Νῆσος ἔρημος οὐ μεγάλη Πατρόκλου καλουμένη· τεῖχος γὰρ ὠκοδομήσατο ἐν αὐτῇ καὶ χάρακα ἐβάλετο Πάτροκλος, ὃς τριήρεσιν ἐπέπλει, ΠΑΥΣ. I 1. 1.

6 τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἀντισχοῦσιν ἐπὶ μακρότατον, ΠΑΥΣ. III 6, 5-6.

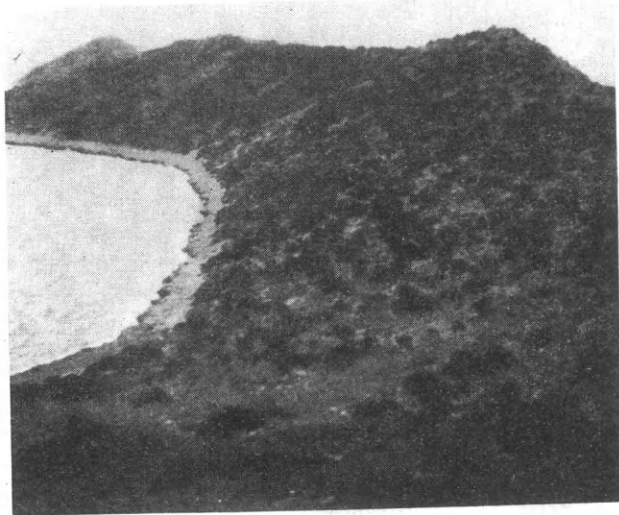
7 W. W. TARN, JHS 1934, σ. 299.

8 JHS 1934, σ. 26 ὑπ. 7.

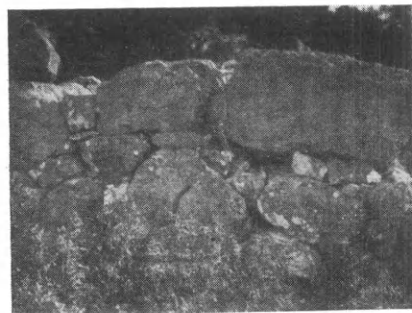
τινα τρόπον νὰ τὴν ἐφοδιάσῃ καὶ νὰ τὴν ἀνακουφίσῃ, ἀλλ' ὑποθέτει, ὅτι δὲν θὰ εἶχε στρατεύματα¹.

Ὁ Μ. LAUNÉY ὑποθέτει, ὅτι ὁ Πάτροκλος δὲν θὰ ἀπεβιβάσθῃ εἰς τὴν Ἀττικὴν περιορισθεὶς² εἰς τὴν ὁμώνυμον νῆσον³. Καὶ τοῦτο διότι θὰ ἄφηνε φρουρὰς εἰς τὰς νήσους, ὅθεν διήρχετο καὶ ὅταν ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀττικὴν θὰ εἶχε μεγίστην ἀνεπάρκειαν στρατευμάτων. Ἀμφιβάλλει μάλιστα ἂν πράγματι ὑπῆρχεν ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων σοβαρὰ πρόθεσις νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἀθηναίους ἢ μήπως ἀπλῶς ἤθελαν νὰ καταλάβουν μερικὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου.

Ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε ὅμως δεδομένα τῶν ἀνωτέρω ἀνευρεθέντων νεωτέρων τούτων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων θὰ ἡδύνατο νὰ σχηματισθῇ ἡ ἐξῆς ἀτελὲς ἀκόμη εἰκὼν τοῦ πολέμου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν Αἰγυπτίων. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν, ὅταν ὁ Ἀντίγονος εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἐπολιόρχει τὰς Ἀθήνας, καταστρέφον



Εἰκ. 18. Χερσόνησος Κυνοσούρας.



Εἰκ. 19. Τεῖχος τῆς Κυνοσούρας.

τὴν ὑπαιθρον (... ἔφθειρε τὴν χώραν... καὶ νανσὶν ἅμα ἐκ θαλάσσης κατεΐργεν... ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 1, 1), ὁ Πάτροκλος ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν πλησιεστέραν βάσιν του εἰς τὴν νῆσον Κέων, θὰ κατέλαβε πρῶτον τὴν παρὰ τὸ Σούνιον νῆσον⁴.

Συγχρόνως βεβαίως θὰ ἤρχισε νὰ κινῆται καὶ ὁ Ἀρεὺς μὲ τοὺς ἐκ τῆς Πελοποννήσου συμμάχους του πρὸς τὸν Ἰσθμόν, τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ διαβῇ. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Πάτροκλος ἐνήργησεν ἀποβάσεις μεγάλης ἐκτάσεως· δύο χερσόνησοι, ἡ Κορώνη καὶ τὸ Μικρὸ Καβοῦρι, προστατεύουσαι ἀσφαλεῖς ὁρμους τοῦ Πόρτο Ράφτη καὶ τῆς Βουλιαγμένης, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἄλλαι προσφερόμεναι ἐπίσης εἰς ὀχύρωσιν καὶ ὅμοιαι τοπογραφικῶς (εἰκ. 18, 19), δέχονται ἐγκαταστάσεις στρατευμάτων καὶ ὀχυροῦνται μὲ φρούρια καὶ τείχη προστατεύοντα ἐναντίον ἐπιθέσεων ἀπὸ ξηρᾶς· ἐνισχύσεις ἐστάλησαν ἐπίσης εἰς τὸ φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος συμφώνως πρὸς τὴν ἀνευρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν.

¹ La Grèce et l'Orient, σ. 415.

² REA 1945, σ. 39 κέ.

³ Ὅπως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 1, 1. Πβλ. LAUNÉY εἰς ERA 1945, σ. 308

⁴ Ἡ ὁποία, μὴ συνδεομένη μὲ τὴν ξηράν, ἴσως ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος σταθμὸς πρὸς ἐξόρμησιν εἰς τὴν Ἀττικὴν. Ἐρευνᾶται πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἐπὶ τῆς νήσου ἴσως βεβαιώσουν τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν.

Μὲ βάσιν ἀνεφοδιασμοῦ τὰ δύο (ἀλλὰ πιθανώτατα καὶ περισσότερα) ὄχυρά ἐξασφαλίζοντα ὁλόκληρον (ἢ μέγα τμήμα) τῶν παραλίων τῆς Ἀττικῆς, ὁ Πάτροκλος προωθήθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μέχρι τῆς Ἡλιουπόλεως ἢ (ὅπως δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ εἰς τὸ μέλλον) καὶ ἀλλαχοῦ¹. (Βλ. εἰκ. 1).

Εἰς ποίαν φάσιν τοῦ πολέμου ἐξειλίχθησαν τὰ ἀνωτέρω γεγονότα καὶ πόσον χρόνον διήρκεσεν ἡ παραμονὴ τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν Ἀττικὴν παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀνεξακριβωτόν².

¹ Εἶναι ἐνδεχόμενον σχετικαὶ ἔρευναι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἢ τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἴσως καὶ ἄλλα λείψανα καὶ ὄχυρώσεις — μερικαὶ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰς κατωτέρω ἀναφερομένας — ἀνεξακριβώτου ἐποχῆς καὶ σκοπιμότητος ὀφείλονται εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Πατρόκλου καὶ ἡ συσχέτισίς των μὲ τὸν Χερμωνίδειον πόλεμον δὲν εἶναι ἀπίθανος καὶ ἐξεζητημένη εἰκασία. Ἡ χερσονήσος τοῦ Θορικοῦ π. χ. παρὰ τὸ Λαύριον (ὑπὸ ἔρευναν τελευταίως, καθὼς ἀνεκοίνωσεν ὁ διευθυντὴς ἀρχαιοτήτων Ι ΚΟΝΤΗΣ), δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλῃ τὴν ὀχύρωσίν της εἰς τὸν Πάτροκλον. Τὸ τεῖχος πλὴν ἑνὸς πολὺ μικροῦ τμήματος συνεχόμενον μὲν πρὸς τὸ νότιον μέρος τῆς ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰσόδου τοῦ τεύχους, ἀλλὰ χωροῦντος πρὸς Α. ἀσχετῶς πρὸς τὸ λοιπὸν τεῖχος, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ προχείρου κατασκευῆς ὅπως καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας χερσονήσους αἱ τοπογραφικαὶ ὁμοιότητες εἶναι μέγισται καὶ ἀντίθετοι ἐνδείξεις δὲν ὑπάρχουν πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα νομίσματα. Ὁ LOLLING εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ὁμοιότητάς τοῦ φρουρίου τῆς Κορώνης καὶ τοῦ Θορικοῦ (ἔ. ἀ. 1879, *Prasiae*, ἔ. ἀ. σ. 365 Πβλ. καὶ ΣΤΑΗΝ, ΑΕ 1895, σ. 226 καὶ 234). Εἰς τὸ Θορικὸν (Φραγκολίμανο) ὁ κ. ΝΟΥΣΙΑΣ συνέλεξε βάσεις ἀμφορέων, ὅπως τοῦ πίνακος III, 4.

Ἐπίσης μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν θὰ ἠδύναντο νὰ συνδεθῶν μὲ τὸν Χερμωνίδειον πόλεμον τὰ τεῖχη ἐπὶ τῆς Χερσονήσου τῆς Κυνοσούρας (σήμερον Μύτικας), ἢ ὅποια προστατεύει ἀπὸ Α. τὸν κόλπον τοῦ Μαραθῶνος (εἰκ. 1).

Καθὼς εἶχε παρατηρήσει ὁ καθηγητὴς Γ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ (ΠΑΕ 1932, σ. 32. 1935, σ. 150 κ. ἐ. εἰκ. 20), τὸ ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν σφζόμενον τεῖχος (εἰκ. 8). θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἄμυναν ἐναντίον ἐπιθέσεων ἀπὸ ξηρᾶς δι' ἄγνωστον σκοπὸν· τὸ χαρακτηρίζει ὡς ἐλληνικῆς οἰκοδομίας 5ου ἢ 4ου αἰῶνος. Ἀπὸ τὴν εἰκόνα ὁμῶς 19 (αἱ φωτογραφίαι ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸν Θ. Βελτανιώτην, κατὰ πληροφориάν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ πρώτου λόφου τῆς χερσονήσου πρὸς Ν. σώζονται ὑπολείμματα ἀρχαίων (:) κτισμάτων), τοῦτο πρέπει μᾶλλον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προχείρου κατασκευῆς (μαντριά), ὅπως δέχεται καὶ ὁ SCRANTON (ἔ. ἀ. σ. 184/185) καὶ ὁ W. MCLEOD (Hesperia 1960, σ. 321 κ. ἐ.). Οὐδόλας ἐκκλητικὸν ἐπομένως, ἐφ' ὅσον αἰγυπτιακὰ στρατεύματα προωθήθησαν μέχρι τῶν πρὸς Δ. ὑπωρείων τοῦ Ὑμηττοῦ, νὰ ἀποδειχθῇ μελλοντικῶς, ὅτι καὶ ἄλλη ὀχύρωσις ὁμοίας κατασκευῆς τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος ὀφείλεται εἰς τὸν Πάτροκλον ὅπως π. χ. τὸ Ἀγρι-

λίκι (πβλ. LOLLING, AM 1876, σ. 81 κ. ἐ. πίν. IV) ἢ ἡ μικρὰ ἀκρόπολις τῆς Δρακονέρας (πβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. σ. 152). Ἐρευνητέα ἐπίσης ὑπὸ τὸ ἴδιον πρῶτον εἶναι καὶ τὰ παρὰ τὴν σήμερον καλουμένην θέσιν Χάρακας (ΣΤΡΑΒΩΝ IX 398. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ εἰς λ.) ἐναντι τῆς νήσου τοῦ Πατρόκλου ἔχνη τεύχους, ὅπου τοποθετεῖται ὑπὸ τινων ὁ ἀρχαῖος δῆμος Ἀζήνεια.

Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καλουμένην Θυμάρι ἐπὶ τοῦ ἀγένης τοῦ συνδέοντος τὸ Τουρκολίμανο μὲ τὴν κοιλάδα τῶν Λεγραιῶν παρὰ τὸ 58ον χλμ. τῆς σημερινῆς ὁδοῦ πρὸς Σούνιον (ὅπου προφανῶς τὰ ὑπὸ τοῦ MILCHHÖFER σημειούμενα ἀρχαῖα λείψανα ὀχυρώσεως (Karten von Attika, ἔ. ἀ. Heft III-VI Text σ. 31(;) ὑπάρχει τὸ ἐκτεταμένον συγκρότημα τεύχων, θεμέλια οἰκημάτων καὶ στρογγύλου μικρῶν διαστάσεων πύργου (ἔσωτ. διάμ. 4 μ. μὲ θέαν πρὸς τὴν κοιλάδα τῶν Λεγραιῶν (εἰκ. 20) καὶ ἀναλημματικῶν ἐπαλλήλων τοίχων· ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ κυρίως ἐντὸς τοῦ πύργου καὶ πέριξ αὐτοῦ συνελέγησαν ὄστρακα τοῦ Ε', Δ' καὶ Γ' αἱ. μελαμβαφῆ, ἀπὸ μεγαρικῶν σκύφους, στόμια λαβαὶ καὶ βάσεις ἐλληνιστικῶν ἀμφορέων, κέραμοι στρωτήρες, τὸ ὑπ' ἀρ. 20 θραῦσμα κυψέλης (εἰκ. 6, α). Ἐρευνα συστηματικὴ θὰ διευκρινίσῃ ἐὰν καὶ περὶ τίνος ἐποχῆς ὄχυρόν πρόκειται, ἢ ἐὰν τὸ συγκρότημα εἶναι ὅμοιον πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ J. YOUNG ἐξετασθέντα (Hesperia 1956, σ. 132 κ. ἐ.). Πβλ. W. PRITCHETT, αὐτ. σ. 269.

Ἐπίσης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀττικῆς δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Ἀθήνας εἰς Ραφήναν παρὰ τὸ Πικέρι μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Ἔτοσι ὄχυρόν τοῦ εἰδους «μαντριά», κατὰ πληροφориάν τοῦ ἐφόρου Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ παραμένει ἀνεξακριβώτου χρησιμότητος καὶ ἐποχῆς.

Ὅμοιās τεichoδομίας ὄχυρά διασώζονται, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τὴν Σαλαμίνα (πβλ. W. MCLEOD, ἔ. ἀ. σ. 230 κ. ἐ.).

² Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ραμνουίντος ἀναφερομένου Νικοστράτου καὶ ἐξ ἄλλων δεδομένων, θὰ ἐβοήθει εἰς τὸν καθορισμὸν διὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν Ἀττικὴν. Ἡ χρονολόγησις πάντως τοῦ ἀναφερομένου ἄρχοντος Λυσιθείδου εἰς τὸ 264 ὑπὸ τοῦ BELOCH (ἔ. ἀ. IV², 633) ἀποδεικνύεται οὕτω ὀρθότερα τῆς τοῦ DINSMOOR εἰς τὸ 272/1 (Hesperia 1954, σ. 314). Ὁ F. G. MAIER δέχεται μὲν διάρκειαν τοῦ πολέμου 267-261, ἀλλὰ διακοπὴν τῆς πολιορκίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀρέως κατὰ τὸ 263/2 (ἔ. ἀ. σ. 75).

Βεβαίως ή κατά τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ πολέμου μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου κατάπνιξιν τῆς παρὰ τὰ Μέγαρα ἀνταρσίας τῶν Γαλατῶν μισθοφόρων του ἐπελθοῦσα ἦττα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Ἀρέως κατὰ τὴν δευτέραν προσπάθειάν του διαβάσεως τοῦ Ἰσθμοῦ θὰ ἐματαίωσαν διὰ τὸν Πάτροκλον πᾶσαν δυνατότητα συντονισμένης δράσεως μὲ τοὺς Σπαρτιάτας.

Παρὰ ταῦτα ή εἰσβολή τοῦ βασιλέως τῆς Ἡπείρου Ἀλεξάνδρου, υἱοῦ τοῦ Πύρρου, εἰς τὴν Μακεδονίαν (ἀναμφιβόλως ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Πτολεμαῖον FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 180), ή ὁποία θὰ ἐπέφερε μίαν χαλάρωσιν εἰς τὴν πολιορκίαν ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου καὶ ή ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΓΑΙΝΟΥ (IV 6, 20) ἀναφερομένη ἐκχειρία¹, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀντίγονος ἀπέσυρε τὰ στρατεύματά του ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν, θὰ ἠδύναντο νὰ στηρίξουν τὴν ἐκδοχήν, ὅτι ἐπραγματοποιήθη ή προώθησις καὶ ή παραμονή Πτολεμαϊκῶν στρατευμάτων εἰς στρατόπεδον παρὰ τὴν Ἡλιούπολιν ἔστω καὶ μὴ προστατευόμενον ὑπὸ συστηματικοῦ ὄχυροῦ.

Ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν ἀνωτέρω εὐρημάτων πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ Πάτροκλος «ἀνὴρ Μακεδὼν» καὶ προσωπικότης ὅχι τυχαία, ὣν ὅχι μόνον ναύαρχος ἀλλὰ καὶ στρατηγός² μὲ μεγάλην ἐξουσίαν, διεξήγαγεν ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴν καὶ κατὰ ξηρὰν ἐπιχειρήσεις πρώτην φορὰν πιστοποιουμένας εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὴν ἀποφυγὴν τοιούτων ἐνεργῶν ἀναμίξεων εἰς τὰς διαμάχας τῆς Κυρίως Ἑλλάδος καὶ τὴν γλιαρότητα τῆς πολιτικῆς τῶν Πτολεμαίων, ἀρκουμένης εἰς χρηματικὰς ἐνισχύσεις τῶν ἐχθρῶν τῶν ἀντιπάλων των, εἶχεν ἀποδοθῇ ή ἀποτυχία τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου (BELOCH, IV 1, 591). Τοῦτο ὅμως ἀποδεικνύεται ἀνακριβές, διότι οὗτος δὲν παρέμεινεν ἀδρανὴς εἰς τὴν ὁμώνυμον νῆσον³ ἀλλ' ἐνήργησε μὲ σύστημα καὶ ἐκινήθη κατὰ πολλοὺς τρόπους καὶ εἰς πολλὰς κατευθύνσεις καὶ εἰς τὰ παράλια καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς



Εἰκ. 20. Ἀπὸ τὴν περιοχὴν Ἀζήνια.

¹ Ἀντίγονος, τὰς Ἀθήνας βουλόμενος λαβεῖν, εἰρήνην ἐσλείσαιο τῷ τοῦ φθινοπώρου καιρῷ. Ἀθηναῖοι τὸν οἶτον κατασπείραντες, ὀλίγον ἐφύλαξαν... Ἐπεὶ δὲ ἤκμαζον οἱ καρποί, Ἀντίγονος μετὰ τοῦ στρατεύματος εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐνέβαλεν. Οἱ δὲ τοῦ οἴτου τὸν μὲν καταναλωκότες, τὸν δὲ κωλυόμενοι θεορίζειν, Ἀντίγονον εἶσω τοῦ ἄστεος ἐξεδέξαντο...

² TARN, JHS 1911, σ. 256 κέ. Ὡς στρατηγός εἶχε σταλῇ εἰς Κρήτην, Θήραν καὶ Καρθαίαν. DITTEMB. OGIS 44, 45. IG XII, 5, 1061. ΑΘΗΝΑΙΟΣ VIII 334a.

BENGTSON, Die Strategie III, 2:8. M. LAUNNEY, ἔ. ἀ. σ. 308.

³ Ἡ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ μνεία μόνον τῆς στρατοπεδεύσεως τοῦ Πατρόκλου εἰς τὴν ὁμώνυμον νῆσον δύναται ἴσως ἀβιάστως νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὴν μνήμην τῶν Ἀθηναίων εἶχε διατηρηθῇ μόνον ή ἐντύπωσις ἐκ τῆς πρώτης ἀφίξεως τοῦ στόλου εἰς τὴν νῆσον, ὅπου ἐδημιουργήθη ή πρώτη καὶ μία ἀπὸ τὰς κυρίας βάσεις του, τὰ δὲ ἐπεισόδια κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου εἶχον πλέον λησμονηθῇ, ἐφ' ὅσον ή βοήθεια τοῦ Πατρόκλου ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος.

Ἀττικῆς μὲ σκοποὺς ἀνεξακριβώτους μέχρι τοῦδε εἴτε διὰ τὰ ἐπιτεθῆ συγχρόνως μὲ τὸν Ἀρέα, ὅπως εἶχεν ὑποσχεθῆ (ΠΑΥΣ. ΙΙΙ 6, 4-6), εἴτε διὰ τὰ δημιουργήσῃ προγεφυρώματα πρὸς προστασίαν τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῆς πολιορκουμένης πόλεως. Πάντως τὸ γεγονός ἀποδεικνύει, ὅτι εἰς ὠρισμένας περιόδους τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου εἶχε σχετικὴν ἀσφάλειαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐπιτρέπουσαν τὰ ἀποτολμᾶ ἀποβάσεις καὶ τὰ δημιουργῆ βάσεις· ἀκόμη δὲ ἐκ παραλλήλου ἐκινήθη καὶ διπλωματικῶς¹. Ἐὰν ἡ βοήθειά του ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα² τοῦτο θὰ ὀφείλεται εἰς μοιραίας ἀτυχεῖς συμπτώσεις, αἱ ὁποῖαι τὸν ἡνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψῃ ἐν σπουδῇ τὰ ὀχυρά του. Νέα εὐρήματα καὶ ἐπιγραφὰι θὰ συμπληρώσουν ἴσως εἰς τὸ μέλλον τὰς ἐλλειπεῖς πηγὰς περὶ τοῦ πολέμου τούτου*.

ΕΙΡΗΝΗ ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

¹ Πβλ. FERGUSON, ἔ. ἀ. σ. 180.

² Ἀλλὰ γὰρ ἐπ' αὐτοῦ οὐδὲν μέγα ἐγένετο ἐς σωτηρίαν Ἀθηναίοις (ΠΑΥΣ. Ι 7, 3).

* Ἡ ἔλλειψις ἐνίοτε αὐστηρᾶς συστηματικότητος εἰς τὴν καταγραφὴν καὶ ἀπεικόνισιν μερικῶν ἐκ τῶν εὐρημάτων, κυρίως νομισμάτων καὶ ἀγγείων, ὀφείλεται εἰς τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως ἀνεύρεσιν των, συνεχιζομένην εἰσέτι ἀφοῦ δὲν προέρχονται ἐκ συστηματικῆς ἐρευνῆς, ἀλλὰ καθὼς καὶ

ἅπαντα τὰ λοιπά, εἶναι τυχαῖα. Ἐκ τῶν ἀπεικονιζομένων νομισμάτων τὰ πλεῖστα εἶναι εἰς φυσικὸν μέγεθος (βλ. ἀνωτ. σ. 330 ὑπ. 1), πλὴν ὀλίγων: πίν. Ι, 11 (ὄπ.), ΙΙ, 21 (ὄπ.), 22 (ὄπ.), 23, 24, 25, 26, 28 (ἔμ.), 29 (ἔμ.), διὰ τὰ ὁποῖα δίδεται εἰς τὸ κείμενον ἡ διάμετρος.

Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν θραυσμάτων ἀγγείων, προσωρινῶς εὐρισκομένων εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον, ἔχει ἀπεικονισθῇ μικρὸν μέρος. Δὲν ἐθεωρήθη ἀπαραίτητον νὰ δοθοῦν αἱ διαστάσεις των.

ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ.: Γεώργιος Π. Οικονόμος	Α΄	Σελίς α' - ε'
ΚΟΥΓΕΑΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Ἐπικήδειος προσφώνησις εἰς Γεώργιον Οἰκο- νόμον	Α΄	ια' - ιγ'
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν τοῦ Γεωργίου Π. Οἰκο- νόμον	Α΄	ς' - θ'
ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ: Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητο- μυκηναϊκὸν ἐμπόριον	Γ΄	135 - 145
AMANDRY PIERRE: Vaisselle d'argent de l'époque achéménide (Collection Hélène Stathatos)	Β΄	11 - 19
ΑΜΑΝΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Γλωσσογεωγραφικά	Α΄	115 - 120
ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ.: Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι	Γ΄	303 - 313
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΜΑΝ.: Περὶ τῆς στήλης τοῦ «Ὀπλιτοδρόμου»	Β΄	317 - 326
ANTI CARLO: Una Metroctonia non Eschilea	Α΄	180 - 188
ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ ΑΝΝΑ: Δύο «σημεῖα» μὲ θρησκευτικὰ θέματα ἐκ τοῦ Μουσείου Μπενάκη	Α΄	154 - 161
ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: Ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου . . .	Γ΄	176 - 187
ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗ: Συμβολὴ εἰς τὸν Χρε- μωνίδειον πόλεμον	Γ΄	317 - 349
BEAZLEY JOHN DAVIDSON: Ten Inscribed Vases	Α΄	200 - 206
ΒΕΗΣ (BEES) ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α.: Μελετήματα σχετικὰ πρὸς τὴν μεσαι- ωνικὴν Ἑφεσον καὶ τὸν καλούμενον Θεολόγον	Β΄	263 - 283
ΒΕΡΔΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ.: Χαλκῇ τεφροδόχος κάλπις ἐκ Τριφάλων . .	Α΄	189 - 199
BLAWATSKY V. D.: L'archéologie dans la contrée au nord de la Mer Noire au cours des dernières dizaines d'années	Γ΄	212 - 221
BLEGEN CARL W.: An Inscribed Tablet from Pylos	Α΄	59 - 62
ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Φ.: Ἑρμῆς Βοῦκλεψ	Β΄	162 - 184

CARPENTER RHYS: The Nike of Athena Parthenos.....	B'.	41 - 55
CASKEY JOHN L.: Early Minoan Objects in the Stathatos Collection.....	A'.	268 - 272
COOK J. M.: The Topography of Klazomenai.....	B'.	149 - 157
CROME JOH. FR.: Die Stele von Aigina.....	Γ'.	300 - 302
CURTIVS LUDWIG: Zum «Dionysos» aus Herculaneum.....	A'.	230 - 234
ΔΑΚΑΡΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι.: Ἐκ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τοῦ Ἀνα- κτορίου.....	Γ'.	77 - 88
DAUX GEORGES: Adeimantos de Lampsaque et le renouvelle- ment de la ligue de Corinthe par Démétrios Poliorcète (302 avant J.-C.).....	A'.	245 - 254
DEMANGEL ROBERT: Encore le Tribunal de l'Hebdomon.....	A'.	92 - 98
DE VISSCHER FERNAND: L'Héraclès Épitrapézios colossal d'Alba Fucens.....	Γ'.	314 - 317
ΔΟΝΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ.: Ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν Ἱερὸν Ναὸν τῆς Μη- τροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν.....	Γ'.	89 - 97
DUGAS CHARLES: Un épisode de l'histoire de Pélée.....	A'.	176 - 179
DUNBABIN T. J.: The Chronology of Protocorinthian Vases....	B'.	247 - 262
ΕΙΤΡΕΜ ΣΑΜ: Opferaufzug und Opfermusik auf korinthischem Amphoriskos.....	A'.	25 - 34
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Ἐπιγραφή ἐκ Δωδώνης.....	A'.	99 - 103
GALANOPOULOS ANGELOS G.: On the Origin of the Deluge of Deukalion and the Myth of Atlantis.....	Γ'.	226 - 231
ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ.: Μαρμαρίνη λήκυθος μετ' ἐπιτυμ- βίου παραστάσεως.....	B'.	237 - 246
HOMANN - WEDEKING ERNST.: Sylosen der Ältere.....	B'.	185 - 191
ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δ.: Ἐπιβίωσις τοῦ διπλοῦ πελέκεως ὡς θρησκευτικοῦ συμβόλου. Ἀνάγλυφον διπλοῦ πελέκεως ἐκ Τάρρας.....	B'.	215 - 224
ΘΕΟΧΑΡΗ ΜΑΡΙΑ Σ.: Παναγία ἡ Ἀρτωκοστᾶ, La Beata Ver- gine delle Grazie.....	Γ'.	232 - 252
ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ.: Ἀσκηταριὸν.....	Γ'.	59 - 76
ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Οἰκοδομήματα τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς Λεβαδείας	B'.	225 - 236
JANSOVÁ LIBUŠE: Les Celtes en Bohême.....	Γ'.	222 - 225
ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Ἡ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ φιλολογία ψυχο- μαντεία τῶν ἀποθνησκόντων.....	Γ'.	146 - 156

ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ.: Τμήμα σαρκοφάγου ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας	A'. 207 - 213
ΚΑΡΟΥΖΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Ι.: Φροντίσματα	Γ'. 19 - 29
ΚΑΡΟΥΖΟΥ (ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ) ΣΕΜΝΗ: Ἄγαλμα Ἀρτέμιδος ἐξ Αἰτωλικοῦ	A'. 63 - 80
ΚΟΝΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ.: Ἡ εὐτομος διάθεσις εἰς τὸν Ἴπποδάμειον τρόπον	A'. 255 - 267
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Κεφαλὰ ἐκ Θήρας	A'. 289 - 297
ΚΟΤΖΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ.: Ἀνασκαφαὶ Βεροίας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν εὐρήματα	Γ'. 167 - 175
ΚΟΥΓΕΑΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β.: Τρία ψηφίσματα ἐκ Ραμνοῦντος	A'. 121 - 136
ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ.: Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ θρόνου τοῦ Μίνως καὶ ἐπὶ πλειόνων εἰσέτι τοιχογραφιῶν ἀπεικονιζομένου φυτοῦ (Διὸς Ἄνθος)	Γ'. 253 - 266
ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ.: Ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν κειμένων	A'. 50 - 58
KUNZE EMIL: Disiecta membra attischer Grabkratere	A'. 162 - 171
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝΑ Κ.: Ἄγαλμα καθημένης θεᾶς	B'. 30 - 40
ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης	A'. 235 - 244
LANGLOTZ ERNST: Ein verkannter Perseus?	B'. 20 - 23
ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΜΙΧΑΗΛ Θ.: Μιχαήλ Θ' ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης	B'. 4 - 10
LEVI DORO: Una gemma cretese - micenea	Γ'. 49 - 58
LIPPOLD GEORG: Zum Alexandersarkophag	A'. 214 - 220
ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ: Μικραὶ ἔρευναι ἐν Μυκῆναις	A'. 9 - 24
ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ι.: Θραῦσμα νέου δελφικοῦ λογαριασμοῦ	B'. 202 - 207
MATZ FRIEDRICH: Archaische Gebäudegruppen	B'. 84 - 100
ΜΙΤΣΟΣ ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ.: Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀμφιαρείου II	B'. 158 - 161
MÖBIUS HANS: M. Junius Brutus	Γ'. 207 - 211
ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Θερμαῖος	A'. 221 - 229
ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡ.: Κρητομυκηναϊκαὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀρχαλοχωρίου Κρήτης	B'. 61 - 74
ΜΥΛΩΝΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε.: Μυκηναϊκὴ παιδικὴ ταφὴ Ἐλευσίνος	A'. 35 - 44
ΜΥΛΩΝΑΣ ΠΑΥΛΟΣ Μ.: Ἡ στέγη τοῦ Ἰκτινείου Παρθενῶνος	B'. 208 - 214
ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: Βυζαντινοὶ καὶ ἰσλαμικοὶ Κένταυροι	A'. 104 - 114
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ.: Ἡ γραπτὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος	Γ'. 1 - 18

PACE BIAZIO: Ori della reggia sicana di Camico	A'.	273 - 288
ΠΑΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι.: 'Ανάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν	Γ'.	267 - 299
ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: Pro Lacedaemoniis	Γ'.	127 - 134
ΡΕΕΚ WERNER: Griechische Epigramme aus Syrien, Afrika und Italien	B'.	284 - 300
ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ: Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου	B'.	75 - 83
ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π.: Ἀμφιγλύφου ἐπιτυμβίου στήλης φιλολογικὴ ἀναθεώρησις	Γ'.	111 - 126
ΠΕΤΣΑΣ ΦΩΤΙΟΣ Μ.: Μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἐκ Κοζάνης καὶ Παιονίας	B'.	113 - 120
PICARD CHARLES: Dionysos Pais et Attis Enfant	A'.	1 - 8
ΠΛΑΤΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ἀνάγλυφος περικεφαλαία ἐξ Ὀνυθὲ Γουδε-λιανῶν Ρεθύμνης	B'.	129 - 140
ΠΟΛΙΤΗΣ ΛΙΝΟΣ: Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἐξ Ἀμοργοῦ	B'.	24 - 29
ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ: Χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἰδῶλιον ἐξ Ἀσίνης	Γ'.	318 - 320
ROBERTSON MARTIN: Attic or East Greek?	B'.	145 - 148
RUMPF ANDREAS: Drei Masken	B'.	121 - 125
ΡΩΜΑΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α.: Τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας	A'.	141 - 150
SCHEFOLD KARL: Weihgeschenke nach den Perserkriegen	B'.	141 - 144
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ.: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητεῖα Κρήτης [ΣΤΑΘΑΤΟΥ ΕΛΕΝΗ]: Ὁρφικὰ ἐλάσματα ἐκ Κρήτης ἐκ τῆς συλλογῆς Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου ὑπὸ Ν. ΒΕΡΔΕΛΗ	A'.	172 - 175
STEVENS GORHAM PHILLIPS: The Fountain of Peirene at Corinth in Hellenistic Times	B'.	56 - 60
ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α.: Θεοτόκος ἡ Ἀρακιώτισσα τῆς Κύπρου	A'.	45 - 49
ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΜΑΡΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Τοιχογραφία τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ	A'.	87 - 91
ΤΗΜΠΣΟΝ ΗΜΕΡ Α.: The Apollo Patroos of Euphranor	Γ'.	45 - 48
ΤΟΡΝΑΡΙΤΟΥ - ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΥ Ε.: Μία Ἑλληνιστικὴ παραλλαγή τῆς Παρθένου	Γ'.	30 - 44
ΤΡΑΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου	Γ'.	201 - 206
	B'.	301 - 316

ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ ΒΑΡΒΑΡΑ: Ἀττικὸς τάφος τῆς τελευταίας τριακονταετίας τοῦ 5ου π. Χ. αἰ.	Γ'.	98 - 110
ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ἰ.: Μυκηναῖος ἀγγειογράφος	Β'.	101 - 106
ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ: Ἀρτεμις Ἑκάτη	Γ'.	188 - 200
VALLOIS RENÉ: Ἐξώστυλος	Β'.	1 - 3
VANDERPOOL EUGENE: The Museum and Garden of the Peripatetics	Β'.	126 - 128
WACE ALAN J. B.: Late Helladic III Pottery and its Divisions	Α'.	137 - 140
WALTER OTTO: Darstellung von Meereswesen auf römischen Sarkophagen	Α'.	81 - 86
WEBSTER T. B. L.: Attic Comic Costume: A Reexamination ...	Β'.	192 - 201
WEICKERT CARL: Kopf des Satyr Borghese	Α'.	151 - 153
WELTER GABRIEL: Ἀριστείδης νομοθέτης τῆς Κέω.	Γ'.	157 - 166
WOODWARD ARTHUR M.: An Attic Treasure-Record: The Hekatompedon-List for 402/1 B. C.	Β'.	107 - 112

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837 - 1961)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

	Δραχμαί
1. <i>Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική</i> (ΕΑ) 1837-1909, <i>Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς</i> (ΑΕ) 1910-1958 (1-97: πβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδου>, <i>Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος</i> λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον.	—
Περίοδος Α΄: τόμος 1-16 (1837-1860): 1837 τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), 1838-1841 (δὲν ὑπάρχουν), 1842 (τεύχος 25, Ἰανουάριος-Μάρτιος τεύχος 26, Ἀπρίλιος-Αὔγουστος), 1843-57 (δὲν ὑπάρχουν), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51, 1860, τεύχος 53· ἑκαστον τεύχος	50.—
Περίοδος Β΄: τόμος 17-21 (1862-1874): 17(1862): τεύχη α'-ιβ' (τὰ τεύχη θ'-ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἑκαστον τεύχος	50.—
18-21 (1869-1874): 18 (1869): τεύχος ιγ' 19 (1870): τεύχος ιδ' 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ις' (τὸ ις' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεύχος ις'· ἑκαστον τεύχος	50.—
Περίοδος Γ΄: τόμος 22-62 (1883-1923): 22-62 (1883-1923): 1883-1902, 1903 (δὲν πωλεῖται), 1904-1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκαστος τόμος	300.—
Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63-75 (1924-1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/35, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκαστος τόμος	300.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἑκαστος τόμος	600.—
γ' μέρος	150.—
77-91 (1938-1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἑκαστος τόμος	300.—
92/3 (1953-4): Εἰς μνήμην Γεωργίου Π. Οἰκονομοῦ α' μέρος	350.—
β' μέρος	300.—
γ' μέρος	—
94-97 (1955-1958): 1955, 1956, 1957, 1958· ἑκαστος τόμος	300.—
<i>Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Δαμπροπούλου</i> · τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 550, 1902	240.—

2. *Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 1837-1953 (ΠΑΕ 1-113: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

Περίοδος Α': τόμος 1-13 (1837-1848/9):	
1-3 (1837, 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α'-Γ' συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἐκδόσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	—
4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδόσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες, 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται)	—
5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδόσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841 (Δὲν πωλεῖται)	—
6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: Φ') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδόσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται)	—
7-11 (1842/3-1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαίτερος	—
1-11 (1837-1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α'-ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. (Ἐκδόσις 2α). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πῖναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται)	—
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται)	—
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται)	—
Περίοδος Β': τόμος 14-25 (1858/9-1869/70):	
14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκδοσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1859. (Δὲν πωλεῖται)	—
15-25 (1859/60-1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), 1863/4 (δὲν πωλεῖται), 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7 (δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον ἑκαστον τεύχος	15.—
Περίοδος Γ': τόμος 26-74 (1870/1-1916/9):	
26-74 (1870/1-1916/9): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1870/1 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877-1883, 1884 (δὲν πωλεῖται), 1885-1895, 1896 (δὲν πωλεῖται), 1897-1899, 1900-1908 (δὲν πωλεῖται), 1909-1915, 1916-9. Σχῆμα 8ον ἑκαστος τόμος	100.—
Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.):	
75-107 (1920-1951): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον ἑκαστος τόμος	100.—
108: (1952)	250.—
109 - 110: (1953 - 1954): 1953, 1954 (ἑκαστος τόμος)	100.—
111: (1955)	150.—

112 - 113 (1956 - 1957) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	Δραχμαὶ
3. Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [ἐπιμελεία Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου]	
κατὰ τὸ ἔτος 1954, 1955 (ἑκαστὸν τεύχος)	15.—
" " " 1956	30.—
" " " 1957	50.—
" " " 1958	75.—
" " " 1959	80.—
" " " 1960	120.—

Β'. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἐκάτερον	15.—
5. Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται)	—
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860.	15.—
7. Εὐθύμιος Καστόρχης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες ς' + 30. 1879	15.—
7 ^Α . Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται).	—
8. A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεύχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικὰ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899	54.—
9. Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἰς τοπογραφικὸς. 1900. (Δὲν πωλεῖται)	—
10. Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900	15.—
10 ^Α . <Βαλέριος Στάης>· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (= AE 1902, στήλη 145-173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11	22.—
11. Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	27.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουγιώτης, Lechat, Δεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906	120.—
13. P. Kavvadias + G. Kawerau Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου· Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906-1907	300.—

14. **Χρήστος Τσούντας**: Αἱ προϊστορικοὶ ἀκροπόλεις Διμηλίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι ιϛ' + 432, εἰκόνες 132, πίνακες 47. 1908 (ἐξηγητήθη). —
15. **Γεώργιος Α. Παπαβασιλείου**: Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παρρητήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1901 90.—
16. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης**: Κατάλογος τοῦ Μουσείου Ἀντισσοῦρας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911. 30.—
- 16^Α. **Βασίλειος Δεονάρδος**: Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται). —
- 16^Β. **Βασίλειος Δεονάρδος**: Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. 1912. (Δὲν πωλεῖται). —
17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**: Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας. τεύχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 45.—
18. **Γεώργιος Κ. Γαρδίκας**: Μελετήματα ἀρχαιολογικά. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915. 4.50
19. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**: Τοπογραφία τῶν Δελφῶν. τεύχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917 15.—
20. **Βαλέριος Στάης**: Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920 15.—
21. **Georgius P. Oeconomus**: *De profusionum receptaculis sepulchralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 18.—
22. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**: Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὦν 7 παρένθετοι 1923 30.—
23. **Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος**: Γραφαὶ στήλαι Δημητριάδος-Παγασῶν. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἑγχρωμοὶ 10. 1928 450.—
24. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς**: Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928 75.—
25. **Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος**: Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κϛ' + 257, πίνακες 5. 1930 75.—
26. **Ἰωσήφ Χατζιδάκης**: Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 18.—
- 26^Α. **Γεώργιος Σωτηρίου**: Χριστιανικαὶ Θῆβαι (= ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931 300.—
27. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**: Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937, ἐν ἀλφαριθμητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 40.—
28. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**: Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] 10.—

Δραχμαί

- 28^A. Δεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837-1937. Σχῆμα 4ον, 62+(51). Ἐν Ἀθήναις [1937-1952]. (Δὲν πωλεῖται) —
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949 50.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος· Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 50.—
31. Ἀνδρέας Εὐγγόπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + 47, πίνακες 27. 1950 140.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριοπούλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες 6' + 131, εἰκόνες 8. 1951 60.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 6' + 144, εἰκόνες 76. 1951 200.—
34. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀρχαία προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 120.—
35. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 16' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952. 250.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κή', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριον» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Τόμ. (1957), σελίδες 136 500.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὄλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα.
Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955 150.—
Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κοινάματα καὶ οἱ λίθοι, σελίδες 426, 1959 - 60 350.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 15' + 238, εἰκόνες 142. 1956. 100.—
39. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλεσίνος. Σελίδες 15' + 135, πίνακες 16 καὶ ἑγχρωμοὶ Α + Β. Σχῆμα 4ον. 1957 270.—
40. Ἀνδρέας Εὐγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν. Σελίδες 15' + 380, πίνακες 72. Σχῆμα 4ον, 1957 500.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 14' + 58, πίνακες 16. 1957 50.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 102, πίνακες 15. 1958 60.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 120, πίνακες 17. 1958 60.—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀντικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 50.—

Δραχμαὶ

45. **Χαρίκλεια Μπάρλα**· Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959 40.—
46. **Γεώργιος Σ. Δοντᾶς**· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960. 80.—
46. **Δημήτριος Λαζαρίδης**· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 75.—
48. **Σέμνη Καρούζου**· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου I τοῦ Ἀναγυροῦντος (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). —
49. **Χρυσούλα Καρδαρά**· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) —
50. **Νικόλαος Δρανδάκης**· Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). —
51. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) —

Δ'. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλος**· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. 56.—
2. **K. Kourouniotes**· Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936. 56.—
3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950 45.—

Ε'. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 19ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται). —
2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) —
- Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἐξῆς συγγράμματα:
3. **Βασίλειος Λεονάρδος**· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Δεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (92/93) τόμος τῇ 15ῃ Δεκεμβρίου 1961.

